

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 09836

GESHIKHTÉ FUN DER YIDISHER
LITERATUR

Gustav Karpeles

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

גוסטאוו קארפעלעס

געשיכטע פון דער
יידישער ליטעראטור

ערשטער באַנד

פון דער אַנטשטייונג פון דעם תּנך

בין דעם אַראַביש-שפּאַנישן פּעריאָד

גוסטאוו קארפעלעס

געשיכטע

פון דער יידישער ליטעראטור

יידיש פ. היילפעריין

1 9 2 7

פארלאג „טאמאר“ פון יוסף קאמערמאכער

PRINTED IN POLAND

Gustaw Karpeles — „Historja literatury żydowskiej”
Drukarnia Notesa i Sz wajlicha, Wilno

פאָררעדע פונם מחבר צו דער ערשטער אויפלאגע

נישט אימיצן צוליב, נישט אימיצן אויף צו להכעיס, נישט פון קיין דאָגמאטישן און נישט פון קיין קאָנפעסיאָנעלן שטאַנדפונקט אויס איז די דאָזיקע אַרבעט אונטערגענומען געוואָרן. זי שטאַמט בלויז פון דער שטרעבונג מוסוף צו זיין אויף די צאָלרייכע בוי-שטיינער, וואָס זיינען שוין אָנגעוואַמעלט פאַר דער אויפבויאונג פון דעם גרויסן, אַלע שפראַכן און פעלקער אַרומגעמעדיקן בנין פון דער וועלט-ליטעראַטור, אויך די באַשרייבונג פון זער ליטעראַטור, וואָס איז איינע פון די סאַמע עלטסטע און צוגלייכער צייט אויך איינע פון די סאַמע יינגסטע, און וואָס, הגם זי קאָן פאַרנעמען אין דער אַלגעמיינער ליטעראַטור נישט דאָס לעצטע אָרט בנוגע איר באַדייטונג, אָבער ביז היינט האָט זי פאַרנומען, אויב נישט דאָס לעצטע, איז על-כּל-פּנים איינס פון די סאַמע לעצטע ערטער צווישן די ליטעראַטורן פון די קולטור-פעלקער. די דאָזיקע אַרבעט וועט אַרויסרופן פאַרשיידענע און, מסתמא, נישט גרונטלאָזע פאַרוואורפן, מען וועט אין איר געפינען פעלערן און חסרונות - איך קאָן קעגן דעם אַלעמען אַרויסשטעלן נאָר דעם פאַקט, וואָס ס'דאָזיקע בוך איז די ערשטע אַלגעמיינע באַשרייבונג פון דער יידישער ליטעראַטור-געשיכטע פאַר געביילדעטע לעזער. ביי אַזאַ טענדענץ איז, פאַרשטייט זיך זעלבסט, אויסגעשלאָסן יעדע ביבליאָגראַ- פישע פולשטענדיקייט און דאָס גלייכן וועט אין אַזאַ ווערק קיינער נישט זוכן קיין כראָניק פון געלערנטע, אָדער די גענויע געשיכטע פון באַזונדערע וויסנשאַפטן. מיין בוך איז געגרינדעט אויף דעם מאַ- טיוו, וואָס איינער פון די גרויסע פאַרגייער האָט דער ערשטער אַרויס- געוואָגט, אַז געשיכטע פון ליטעראַטור איז נישט די געשיכטע פון די ביכער, נאָר פון די אידעען, וועלכע באַוועגן די צייט, און פון יענע הויפט-שטרעמונגען, וועלכע גייען-אדורך איבער דעם היסטאָרישן קולטור- לעבן. אין דעם זינען האָב איך מיך מיט אַלע פּוּחַת באַמיט, אַז פון

דעם גייסט, וואָס אָטעמט דורך אונזער צייט, וועלכע איז נאָך נישט אַריבער אין דער געשיכטע, זאָל אין מיין בוך קיין הויך נישט זיין צו שפירן. צי איז מיר געלונגען צו פאַרווירקלעכן די דאָזיקע ערלעכע שטרעבונג מינע צו אַביעקטיווקייט – ווייס איך נישט. און צי עס איז שוין צייט צו נעמען זיך פאַר אַזאַ באַשרייבונג, נאָכדעם ווי ס'איז ערשט קוים זעכציק יאָר אַריבער, זינט ווען עס זיינען צום ערשטן אָנגעמערקט געוואָרן די גרונט־ליניעס פון אַ יידישער ליטעראַטור־געשיכטע – וועגן דעם מוז איך לאָזן אורטיילן די קריטיקער. נאָר מיט פרייד בין איך מודה, אַז אָן די באַדייטנדיקע פאַר־אַרבעטן, וואָס זיינען אין משך פון דערדאָזיקער צייט געשאַפן געוואָרן דורך אַזעלכע געלערנטע, ווי צונאָך, שטיינשניידער, ראַפּאָפּאָרט, לוצאַטאָ, יעלינעק, פּראַנקל, גרעץ, גייגער, מונק, דעליטש, קאַסעל, בערלינער, יאָעל און אַנד., וואָלט מיין אַרבעט, פאַרשטייט זיך זעלבסט, געווען לגמרי אממעגלעך. אין דעמדאָזיקן מודה זיין־זיך ליגט שוין געוויס דער דאַנק, וועלכן איך בין שולדיק די דאָזיקע מענער פאַר דער פירונג און פאַר דער לערע, וואָס איך האָב אין זייערע ביכער אין אַזאַ גרויסער מאָס געפונען.

ג. ק.

בערלין, אין נאָוועמבער 1886.

פארוואָרט צו דער צווייטער אויפלאַגע

נאָך צוויי און צוואַנציק יאָר ערשיינט דידאָזיקע צווייטע אויפלאַגע פון מיין בוך, פילפאך פאַרבעסערט, דערגענצט און פאַרענדערט. אַ קרייז פון שיצער פון די וויסנשאַפטן האָט געמאַכט מעגלעך דאָס ערשיינען און דאָס פאַרשפרייטן פון דעם בוך אין די קרייזן, פאַר וועלכע עס איז דער עיקר געשריבן געוואָרן. אַ הערצלעכער דאַנק זאָל דאָ אַרויסגעזאָגט ווערן אַלע דידאָזיקע מענטשן!

ביי איר ערשטן ערשיינען איז די געשיכטע פון דער יידישער לייטעראַטור" אומעטום גינציק אויפגענומען געוואָרן. די בעסטע קריטיק קער האָבן זיך וועגן דעם בוך פריינטלעך אָפגערופן. אַזעלכע מענטשן, ווי דעליטש, עבערס, האַלצמאַן, קאַוטש, זיגפריד, שטראַק, טשאַקע, בערלינער, ברייל, קאַסעל, יעלינעק, לאַצאַרוס, שטיינטאַל און אַנד., האָבן זיך וועגן דעם גענוי און מיט ליבע אַרויסגעזאָגט. דאָס האָט דעם אויטאָר געגעבן דעם מוט מיט חשק צו אַרבעטן איבער דער פאַרבעסער-רונג פון זיין ווערק. דאָס איז פאַר דעם משך פון די פאַרגאַנגענע צוויי און צוואַנציק יאָר ערלעך געטאָן געוואָרן. אַלע פעלערן, וואָס די קריטיק האָט דעמאָלט אַרויסגעשטעלט, זיינען באַזייטיקט, אַלע פּאָדע-רונגען, וועלכע זיי האָבן מיט דעם צוואַמענגעבונדן, — אָנגענומען, די רעזולטאַטן פון אַלע נייע פאַרשונגען באַריקזיכט געוואָרן. אַזוי בלייבט מיר נאָר צו ווינטשן, אַז אויך דידאָזיקע צווייטע אויפלאַגע פון מיין ווערק זאָל באַגעגענען אַזאַ קבלת-פנים, ווי די ערשטע.

ג. ק.

אלגעמיינער אריינפיר

די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור נעמט ארום די צוזאמענגענומענע שריפטשאפונג פון די יידן זינט די עלטסטע צייטן פון זייער געשיכטע ביז היינטיקער צייט, און אונטערשייד פון פאָרם און שפראַך און אויך פון דעם אינהאַלט פון דערדאָזיקער שריפטשאפונג, — ס'לעצטע, — לפחות, אויף וויפיל ס'האָט אַ שייכות צו דער מיטאַלטערישער עפאָכע. אין דעם באַשטייט איר אייגנטימ־לעכקייט, פונקט אזוי ווי איר באַרעכטיקונג לגבי אַנדערע ליטעראַטורן. האָבנדיק מער ווי דריי יאָרטויזנטן פון עקזיסטענץ, האָט זי אויפגענומען כמעט אַלע גרויסע פּאַזיסן פון דער אַנטוויקלונג פון דעם גייסטיקן לעבן פון דער מענטשהייט, איבערגעאַרבעט זיי דורך די אייגענע גרונט־אנשוואונגען און איז אזוי־אַרום געוואָרן אַ וויכטיקע דער־געצונג צו דער גרויסער אַלטוועלטלעכער ליטעראַטור. צווישן אַלע פעלקער פון סעמיטישער אַפּשטאמונג זיינען די יידן כמעט די איינ־ציקע, וואָס פון זייער ליטעראַטור איז דער וויכטיקסטער טייל פאַר־בליבן, בשעת פון אַנדערע זיינען פאַרבליבן נאָר חורבות און נישטיקע פּראַגמענטן*.) די בליאונגס־צייט פון דערדאָזיקער ליטעראַטור געהער

(* אַנמערק. פון דער רעדאַקציע פון דער רוס. איבערו.: דידאָזיקע מיינונג איז נישט ריכטיק. די דענקמעלער פון דער סירישער ליטעראַטור, וועלכע זיינען פאַר דער לעצטער צייט באַקאנט געוואָרן, זיינען גאַנץ באַדייטנד. און וואָס נוגע דער אַראַבישער ליטעראַטור, הערשט אין איר אַן אמתער *embarras des richesses*, און בנגע צו דער צאָל שטייגט דידאָזיקע ליטעראַטור אַלעפּאַלס ווייט אַריבער דע יידישע.

נאטירלעך צו יענער עפאכע, ווען דאָס יידישע פּאָלק האָט געבילדעט אַ באַזונדער נאַציאָנאַליטעט און באַשאַפֿן יענע גרויסע ביבלישע שריפטן, וועלכע זייגען געוואָרן די ערציער פון דער מענטשהייט. אָבער די דאָזיקע ביבלישע ליטעראַטור איז נאָר דער פונדאמענט, אויף וועלכן עס איז נאָכדעם אויפגעבויט געוואָרן די שפעטערדיקע יידישע. דער מיט ווערט לייכט דערקלערט דער עקזיסטירנדיקער אַנאַכראָניזם פון די שטענדיקע אורטיילונגען וועגן דער יידישער ליטעראַטור, בשעת מען וואָלט באַדאַרפט צוערשט ריידן וועגן דער ביבלישער ליטעראַטור, און שוין נאָך דעם גלות־בבל — וועגן דער אייגענטלעך יידישער. אָבער אַז די ביבלישע ליטעראַטור איז אַ טייל פון דער יידישער — דאָס האָט מען צום שאַדן פון דער לעצטער שוין צו־לאַנג נישט געוואָלט באַמערקן, אָדער גאָר אָפּגעלייקנט.

בכלל האָט די דאָזיקע יידישע ליטעראַטור אַן אייגנטימלעך שלים־מול. אויף איר גורל זיינען אויסגעפּאַלן די זעלביקע ליידן, וועלכע די יידן האָבן אַריבערגעטראָגן זינט דעם חורבן פון זייער נאַציאָנאַלער זעלבשטענדיקייט. דערצו קומט נאָך אַלס צוגאַב אַ באַזונדערער פּאַראַור־טייל, וועלכער ווירקט אויף איר צום שלעכטן. יאָרהונדערטן נאָכאַנאַנד רופט מען זי די ראַבינישע ליטעראַטור, — אַ באַצייכענונג, וואָס עס האָבן איר געגעבן די קריסטלעכע טעאָלאָגן, וועלכע האָבן אַלע־מאָל געקוקט אויף יידישע שריפטשטעלער נישט אַנדערש, ווי אויף די קעגנער פון דער אמונה, וואָס האָט געזיגט, ווי אויף פּאַרטערטער פון אַ פּרינציפּ, וועלכער ווערט באַקעמפט, דאָס הייסט, ווי אויף רבנים, בשעת דער טיטל „רב“ איז גאָר געווען פשוט אַן ערן־טיטל און האָט ווייניק שייכות געהאַט צו ליטעראַרישע פּאַרדינסטן. פון דעם זעלביקן קרייז שטאַמט אויך דער פּאַראַורטייל, אַז די יידישע ליטע־ראַטור איז פּלומרשט אַ ריין טעאָלאָגישע. אָבער אויך דאָס איז לגמרי נישט באַגרינדעט, ווי עס וועט אין דעמדאָזיקן ווערק אויפגע־קלערט ווערן. נישט עפעס אַ וועלכע באַזונדערע גייסט־ריכטונג, נאָר דער סך־כל שפיגלט זיך אָפּ אין די יידישע, פונקט אזוי ווי אין די נישט־יידישע ווערק, פאַר וועלכע עס פּאַסט דעריבער נישט דער באַזונדערער נאָמען, וואָס מען האָט איבערגענומען פון באַזונדערע עפּאָכעס און באַזונדערע שולן.

ס'איז אויך פּאַלש דער נאָמען „ניי־העברעיִשע ליטעראַטור“ וועל־כער האָט אויך צו פּאַרדאָנקען זיין אַנטשטייונג דעם פּאַראַורטייל, וועלכער וויל אָפּטיילן די אַל־העברעיִשע שריפט פון אַ שפעטערדיקער ליטעראַטור. די ניי־העברעיִשע ליטעראַטור איז נאָר אַ טייל פון דער

יידישער, וועלכע נעמט-ארום די וויכטיקסטע גרופעס שפראכן. די יידישע ליטעראטור האָט ווערק אויף העברעיש, אַראַמיש, גריכיש, אַראַביש, שפּאַניש, איטאַליעניש, פּראַנצויזיש, דייטש און פיל אַנדערע שפּראַכן.

אין אָט דעם דורכגאַנג דורך אַזוי פיל שפּראַכן און אין דער באַרירונג מיט אַזוי פיל ליטעראַטורן ליגט איינע פון די הויפט-שווע-רייקייטן פון סיסטעמאַטישן באַשרייבן די יידישע ליטעראַטור. בשעת אין אַנדערע לענדער דעקן דאָס רוב נאַציאָנאַליטעט און שפּראַך איינע די אַנדערע, און שוין דערמיט באַגרינדן זיי אַ נאַציאָנאַלע ליטעראַ-טור, האָט דאָס יידישע פּאָפּל אױפגענומען די שפּראַכן פון אַלע נאַציאָנס, צווישן וועלכע עס איז צעשפּרייט געווען, און האָט פּאַרטגע-זעצט זיין גייסטיקע אנטוויקלונג אין אַלע דיראַזיקע שפּראַכן. גריכיש-שע חכמה, פּערסישע רעליגיע-אַנשויאונג, רוימיש רעכט, אַראַבישע פּילאָזאָפּיע, שפּאַנישע פּאָעזיע, דייטשער לעבענדן-ציקל: אַלץ אַסימילירט זיך מיט דערדאַזיקער ליטעראַטור, און אַלץ ווערט דורך איר גרופירט אַרום דער ביבל, דעם גרונט-בוך פון זיין ליטעראַטור.

מחמת דעם קומט-אויס דער יידישער געשיכטע, אויב זי וויל זיין סיסטעמאַטיש און האַלטן זיך פאַר וויסנשאַפטלעכע פּרינציפּן, צו פאַרנעמען זיך מיט די אַלע גייסט-אַרויסוויזונגען פון די יידן, אין וועלכע עס האָט זיך אָפּגעשטעמפּלט די יידישע וועלט-אַנשויאונג, די יידישע קולטור, דער יידישער אַרט דענקען און פילן. און דעריבער דאַרף זי זיך נישט שטערן אַריינצוציען אין איר געביט פּרעמדע, לכּאורה, גאָר ווייטע פון איר צווייגן פון וויסן, אויף וויפיל דידאַ-זיקע לעצטע האָבן געווירקט אויף דער ליטעראַרישער אנטוויקלונג.

אַ ווייטערע שוועריקייט פאַר דער באַהאַנדלונג פון דערדאַזיקער ליטעראַטור באַשטייט אין דעם, וואָס זי האָט געשאַפן אַזעלכע אייגנטימ-לעכע געדאַנקען-קרייזן, פאַר וועלכע אין אונזער וויסנשאַפטלעכער שפּראַך איז נישטאָ קיין שום טערמינאַל-אַגנע, און וואָס דעריבער ווערט זיי צו ערקלערן זייער שווער. אַ פינקטלעכע ערקלערונג פון דיראַזיקע נעמען און ריכטונגען איז כּמעט אוממעגלעך; און מחמת דעם מוז מען אָנקומען צו אַנאַלאָגיעס, פּדי אין אַלגעמיין קלאַר צו מאַכן דעם קעגנ-שטאַנד.

אַ דריטע, אמת, נאָר אַן אויסערלעכע, שוועריקייט ליגט אין דעם פּאָקט, וואָס אויף דערדאַזיקער יידישער ליטעראַטור, וועלכע איז אַזוי לאַנג געווען פאַרוואַרלאָזט, האָט מען אין אַלגעמיין אָנגעהויבן אַכט צו לייגן און באַהאַנדלען היסטאָריש-ליטעראַריש און קריטיש

סך-הכל מיט עפעס ווייניקער, ווי זיבעציק יאָר פריער. דעריבער איז פאַרשטענדלעך, אַז כאָטש די פאַרשונג אויף דעמדאָזיקן געפיט האָט געאַרבעט מיט מערקווירדיקן פלייס, אָבער באַזונדערע טיילן פון דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור פאַרבלייבן נאָך אַלץ אין פינצטערניש, און נויטיקן זיך אין באַזונדערער פאַרזיכטיקער באַהאַנדלונג.

מיט פאַראורטייל אויף דערדאָזיקער, אין איר אַרט איינציקער, ליטעראַטור איז נישט מעגלעך זי צו קענען און אָפּצושאַצן. נאָר פאַר דעם הומאַנעם האַרציקן געפיל, פאַר וועלכן עס איז קיין מענשלעכעס נישט פרעמד, און וועלכער האָט פאַרשטאַנד און אינטערעס פאַר יעדער גייסטיקער אַנטוויקלונג צו אַ הויכן ציל און צו אַ העכערער איינהייט, קאָן זיך אַנטפּלעקן איר אייגנאַרטיקייט. נאָר אַזאַ הומאַנער גייסט וועט דערקענען, אַז די יידישע ליטעראַטור איז ביז טיף אינערלעך צונויפגעבונדן מיט דער קולטור פון די אַלטע פעלקער, מיט דעם אורשפרונג און דער אַנטוויקלונג פון קריסטנטום און מיט אַלע באַדייט-טנדיקע וויסנשאַפטלעכע ריכטונגען פון דער מיטלאַלטערלעכער עפּאָכע. „פאַרכאַפנדיק די גייסטיקע ריכטונגען פון די פריערדיקע און די היינטיקע צייטן, אַנטייל נעמענדיק אין זייערע קאַמפּן און ליידן, ווערט זי צוגלייך אַ דערגענונג צו דער אַלגעמיינער ליטעראַטור, אָבער מיט איר אייגענעם אַרגאניזם, וואָס, זייענדיק דורך אַלגעמיינע געזעצן דער-קענט, העלפט ער פון זיין זייט דאָס אַלגעמיינע צו דערקענען.“

בשעת מען זאָגט וועגן יידישן פּאָלק, אַז זיין געשיכטע איז אין דערזעלביקער צייט אויך זיין ליטעראַטור – איז עס נישט קיין פּראָזע. אין פאַרלויף פון דעמדאָזיקן ווערק וועט פעסטגעשטעלט ווערן דער פּאָקט, אַז די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור איז אין איר מהות אויך אַ געשיכטע פון דעם יידישן פּאָלק. און אויב דאָס גאַנץ בלייבן פונם דאָזיקן פּאָלק, זינט עס האָט פאַרלאָרן זיין פּאָליטישע זעלבשטענדיקייט, איז איינע פון די גרעסטע רעטענישן פון דער וועלט-געשיכטע, וואָלט נאָך מער אויסגעוויזן רעטזעלע האַפט דער אומ-שטאַנד, וואָס דער יידישער שטאַם, נישט קוקנדיק אויף אַלע ליידן און רדיפות, האָט געקענט באַשאַפן אַן אמתע און אַ באַדייטענדע נאַציאָנאַלע ליטעראַטור – ווען פון דער אַנדער זייט וואָלט גראַד אין דעם דאָזיקן פּאָקט נישט געלעגן די קלאַרע באַשיידונג פון דער רעטעניש. גראַד די דאָזיקע גייסטיקע באַוועגלעכקייט און דער אַנטייל אין אַלע וויסנשאַפטלעכע אַנטוויקלונגען, גראַד זיין אומערמידלעכע אַרבעט זיי-נען געווען די סיבות, וואָס דער יידישער שטאַם האָט אין דער פינצ-

טערער און לאנגער נאכט פונם מיטלאַלטער זיך פאַרשטאַרקט און איז פייאיק געוואָרן צו יעטווידן ווידערשטאַנד; זיין ליטעראַטור האָט אים פאַרהיט, און דעריבער קלינגען די ווערטער, מיט וועלכע אַ גלויביקער ייד זעגט זיך מיטן יום־כּפור: „גאָר נישט איז אונז פאַרבליבן, אוי־סער דערדאָזיקער תורה“ — באַזונדער האַרציק און רירנד. נישט וועגן זיך און זיין הויז, נישט וועגן זיין פאָלק און וועגן פאַרלאָרענעם ציין בעט ער יענע מינוטן, ווען די לעצטע זונענשטראַלן פון גרויסן טאָג פאַלן אין זיין גאַטס־הויז, — ניין, זיין מחשבה איז נאָר וועגן דערדאָ־זיקער תורה, דעם איינציקן אוצר, וואָס איז אים געבליבן און האָט אים פאַרהיט אין זיין גלות־וואַנדערן. די גרויסע שאַפונג פון דער יידישער ליטעראַטור, וועלכע האָט אין אַ משך פון דריי טויזנט יאָר נישט אויפ־געהערט מיט אינערלעכער נויטווענדיקייט אַרויסצוואַקסן פונם נאַציאָ־נאַלן יסוד פון יידנטום. פאַרבלייבט אין איר טיפן מהות אומפאַר־שטענדלעך, אויב מען זאָל זי נישט משיג זיין און פאַרשטיין פון דעם־דאָזיקן שטאַנדפונקט אויס.

נאָר וויבאַלד מיר האָבן זיך געשטעלט אויף דעם פונקט, דער־קענען מיר אַן אַראַגנישע שאַפונג, אַ גענעטישע אַנטוויקלונג, וואָס אירע טרעגער בילדן אַ גרויסע אייגנאַרטיקע גאַנצע זאַך, וועלכע שעפט זיך נישט אויס מיט דעם נאָמען רעליגיעזע חברה, אָבער אויך מיט דעם נאָ־מען נאַציאָנאַליטעט בלייבט זי קנאַפּ דערקלערט. שוין אַ קורצער איבערזיכט איבער דעם וועג, וועלכן די יידישע ליטעראַטור האָט דורכגעמאַכט, וועט געבן די מעגלעכקייט צו זען אין איר אַ פעסטן אַרגאַניזם און אַ סיס־טעמאַטישע אַנטוויקלונג, וועלכע האָבן געקאָנט בלייבן פאַרהוילן פאַר דעם פאַראורטייל נאָר דערפאַר, ווייל דיראָזיקע אַנטוויקלונג דינט אויך דעם גאַנצן סך־הכל פון קולטור־לעבן, און ווייל דערדאָזיקער אַרגאַ־ניזם, אַדאַנק שוין בלויז דער מאַראַלישער באַדייטונג, וועלכע ליגט אין אים, האָט זיכערע רעכט אויף אַכטונג און אַנערקענונג.

די היימאַט פון דער מענטשלעכער קולטור איז אין דערזעלביקער צייט אויך דאָס וויג־בעטעלע פון דער יידישער ליטעראַטור. די זון פון מזרח האָט איר בליאונג צייטיק געמאַכט און אויף די פעלדער פון פאַר־אַלע פעלקער הייליקן לאַנד זיינען אירע פיינסטע פרוכטן צייטיק גע־וואָרן. זי שיינט אין פולער בליאונג שוין דאָן, ווען עס איז נאָך קיין שפור נישטאָ פון די ליטעראַטורן, וועלכע עס איז באַשערט געווען שפעטער ווייט זי אַריבערצויאָגן און אונטערוואַרפן אונטער זייער אַיינפלוס, בשעת אין העלאַדע האָט זיך ערשט פאַרנומען דער פּרילינג פונם רייכן גייסטיקן לעבן, און מען איז ערשט צוגעטראָטן צו זאַמ־

לען די האַמערישע געזאַנגען. אויף דעם ווייטערדיקן וועג פון איר אַנטוויקלונג און רייפונג באַשאַפט זי געשטאַלטן פון פּאַעטישער און טעאַרעטישער באַדייטונג. נאָך דער ירידה פון רעליגיעזן און נאַציאָנאַלן לעבן, קומט אויך די ירידה פון דער ליטעראַטור. זי ווערט נאָכדעם אָפגעפּרישט דורך דער באַרירונג מיט דעם גריכישן גייסט, וועלכער דערגרייכט אין יענער צייט די העכסטע מדרגה פון בליאונג, נאָר אין אַביסל צייט אַרום ווערט ער פאַרקנעכטיקט און פאַרניכטעט דורך דעם גייסט פון דער יידישער לערע, וואָס האָט זיך פאַרוואַנדלט אין קריסטנטום. נאָכדעם ווי דאָס היינטום האָט פאַרניכטעט דעם פּאַלייטישן קיום פון די יידן, באַמיט זיך דאָס זיגערישע קריסטנטום אויס-צוראַטן אויך די גייסטיקע עקזיסטענץ פון יהודה. דאַן היבט יהודה אָן זיין גרויסע גלות-וואַנדערונג מיט אַ בוך, מען קאָן זאָגן - מיט זיין גאַנצער ליטעראַטור!

אָבער אין יענע לענדער, וואוהין דער העלענישער גייסט איז קום אַריינגעדונגען, האָט זיך די יידישע ליטעראַטור אַנטוויקלט אין אַ זעלטזאַמער, אָבער געזונטער אייגנאַרטיקייט, און די יידישע תורה האָט זיך אויסגעאַרבעט אַ גרויסן בנין, איבער וועלכן עס האָבן מיט בינען-פלייס געאַרבעט עטלעכע דורות, און וועלכע איז געוואָרן די באַליבטע גייסטיקע געזונג פון עטלעכע יאָרהונדערטן נאָך דעם. די טיפישע געשטאַלטן פאַר דער גאַנצער שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער יידישער ליטעראַטור קריסטאָליזירן זיך אין דער הלכה און דער אגדה, געדאַנקענקרייזן, וועלכע סיזעלן נאָך שפּעטער באַשריבן ווערן און וועלכע האָבן זיך, פון זייער זייט, אַנטוויקלט פון די עלטערע ביבלי-שע טיפן, פון געזעץ און נבואה. מען האָט ריכטיק באַמערקט, אַז די הלכה האָט מיטגעהאַלפן דעם אַנטשטיין פון דעם פאַרטיקולאַריזם פון יידנטום אין זיין ליטעראַטור, און די אגדה - זייער אוניווערסאַליזם, - וואָס נאָכדעם גייען זיי טיילווייז איינע נעבן דער אַנדערער, טייל-ווייז פאַרבייטן זיי, אָדער זיי דערפילן איינע די אַנדערע. „די הלכה אינטערפּרעטירט און אַנטוויקלט דאָס נאַציאָנאַלע געזעץ, ווי דער פּהן אָפּערירט מיט קאָלטן ניכטערן שכל, וועלכער איז נישט נאָר ביי אינדי-ווידן, נאָר אויך ביים גאַנצן פּאָלק נוטה צו עגאָיזם; פּדי אויסצופירן אירע אויפגאַבן, נעמט זי צוהילף די לאַגיק און די הערמענעוטיק, און מיט דעם אַלעמען פאַרפעסטיקט זי נאַטורמעסיק דעם פאַרטיקולאַר-ריסטישן באַוואוסטזיין. די אגדה, וועלכע טרעט אַריין אין דעם געביט פון פּילאָגאָפּיע און באַפּוזט זיך מיט די בלומען פון פּאָעזיע, לערנט באַ-אָפּאַכטן די ווערק פון דער נאַטור, באַשיצט דאָס פּאָלק ישראל פון

אָנפאַלן מצד די פעלקער, שטראַפּט פאַר די שוואַכקייטן און די חטאים פון נאַציעס, באַטראַכט משפּחה-ענינים, באַטראַכט די ענדערלעכקייט פונם מענטשענס גורל אויף דער ערד, באַמיט זיך הייטער צו מאַכן די טרויע-ריקע נשמה, צו מוטיקן די געבראַכענע געמיטער, איינצוהאַלטן דעם שטראַם פון די מענטשלעכע באַגערן און אָנצוצינדן די מוחות און די הערצער פאַר אַלץ, וואָס איז מענטשלעך-שיין און זיטלעך-גוט — די אַגדה, וועלכע האָט, געגליכן צו די נביאים און די פּאָעטן, צו טאָן מיטן האַרצן און מיט דעם דמיון, העלפט צו פאַרפעסטיקן דעם אונז-ווערסאַלזום און גיט אים רייכע שפּיזן.

מער איידער אַכט יאָרהונדערטן געדויערטן די דאָזיקע ריזיקע גייסטי-קע אַרבייט, וועלכע ווייזט זיך אַרויס אין תּלמוד בבלי, אין ירושלמי און אין די מדרשים. נאָך דעם ווערן די יידן אַ צווייטן מאָל אַריינגעצויגן אין אַ נייעם גייסטיקן שטראַם, וועלכער ברענגט זייער ליטעראַטור אַ רייכן יוירונג-מאַטעריאַל. די גרויסע רעוואָלוציע, וועלכע ברעכט אויס נישט ווייט פון סיני און צייכנט אָן אויף אירע פענער דעם נצחון פון איסלאַם, פירט אַריין די אַראַבער אין דער קולטור-וועלט. ווי די יידן האָבן פריער געשריבן אויף גריכיש, אַזוי שרייבן זיי איצט זייערע וויכטיקסטע פּילאָזאָפּישע, פּאָעטישע און וויסנשאַפּטלעכע ווערק אין דער אַראַבישער שפּראַך. די הערשאַפט פון די אַראַבער אין שפּאַ-ניע באַצייכנט אַ צייט פון גלענצנדער בליאונג פון דער וויסנשאַפּט און דער שיינער ליטעראַטור. אונטער די אַמאַיאַדן אַנטוויקלט זיך אַ רייך קולטור-לעבן אין יענעם לאַנד, וואָס האָט פאַר דער צוקונפט פון דער לי-טעראַטור און דער וויסנשאַפּט געהאַט אַ באַדייטונג, וועלכע איז נאָך ווייט נישט אָפּגעשצצט געוואָרן ווי געהעריק. פון דערדאָזיקער עפּאָכע פאַלט אויך אויף דער גייסטיקער אַרבייט פון די יידן אַ העלער ליכט-גלאַנץ און רופט דאָרט אַרויס די גרויסע גילדענע עפּאָכע פון דער יידישער ליטעראַטור צום בליען. בלויז נאָך צוויי ליטעראַטורן — די דייטשע און די פראַנצויזישע — האָבן, אויסער דער יידישער, געהאט דאָס גליק צו זיין צייט-חברטעס פון צוויי קלאַסישע עפּאָכעס פון דער לי-טעראַטור און אין ביידע צו שאַפן אומשטערבלעכע ווערק.

נישט אַזוי איז עס געווען אויף דעם קריסטלעכען מערב. אויך אַהין האָבן זיך אַוועקגעלאָזן די צעזייטע המונים פון יהודה; און אויך אַהין האָבן זיי מיטגענומען זייער בוך. אָבער ווייל דאָרט ליגט אַ גייסטיקע פינצטערניש אויף די פעלקער, וואָס זייער קולטור שטייט אין אַ משך פון יאָרהונדערטן פיל גידיקער פאַר דער יידישער קולטור פון יענער צייט, אַזוי אַז וועגן גייסטיקער השפּעה קאָן קיין רייד נישט זיין.

שפינט זיך דער גייסט איין, ווי א רויפע, אין דער תלמודישער צארבעט פון געדאנק, כדי שוין פיל שפעטער, צוזאמען מיט דער גייסטיקער ווידערגעבורט פון די פעלקער, פריי א פלי צו טאן צו דער הויך. אדער ער פארגראבט זיך טיף אין דעם גרויסן וועלט-בוך, זוכנדיק דעם זיגען און די באדייטונג פון יעדן וואָרט און פון יעדן אות, צי באמיענדיק זיך אַרויסצולייענען פון אים די אייגענע ליידן און אַלע אייגענע פאַרלאַנגען, אַלע האַפענונגען אויף אַ בעסערער צוקונפט. וועגן אַ קעגנ-זייטיקער באַציאונג מיט דער הערשנדער מאַכט און מיט אירע לייטע-ראַרישע אויסדרוקן האָט קיין רייד נישט געקאָנט זיין, וואָרום די מוחות האָבן זיך געהאַלטן אין שטרענגער דיסציפּלין און אונטערטעניקייט און מען האָט זיי געלערנט צו קוקן אויף אַלץ, וואָס איז יידיש, ווי אויף אַ זאך פונם שטן. די עקזאַליטירטע קרייך-פאַרער האָבן געשריען: „אזוי פאַרלאַנגט גאָט!“ און האָבן זיילן פאַר זייערע שיך אויסגעשניטן פון ספר-מורות — דערדאָזיקער כאַראַקטעריסטישער אומשטאַנד דאַרף באַ-טראַכט ווערן, ווי דער אינטערעסאַנטער שטייך אין דער ריכטונג פון יענער עפאָכע.

איז אָבער צום דריטן מאָל טאָג געוואָרן. דאָס אָרט פון דער אַקציע האָט זיך געענדערט. און דווקא פון דאָרט אויס, וואו די היע-ראַרכיע האָט אַנטוויקלט די סאַמע שרעקלעכסטע קראַפט אירע, איז געקומען די דערלייזונג פון דער וויסנשאַפט — פון איטאַליע. גלייך האָבן זיך אַרויסגעוויזן פונקטן, וואו די יידישע לייטעראַטור מיט דער אַלגעמיינער זיינען געקומען אין באַירונג. דער רענעסאַנס פון די וויסנשאַפטן האָט אויך די יידישע לייטעראַטור שוין נישט אויסגעשלאָסן פון איר געביט, און זי האָט פון איר זייט זיך באַמיט צוצושטיין צום אַלגעמיינעם שטראָם, וועלכער האָט זיך מיט אַזאָ קראַפט געטראָגן אַנטקעגן דער נייער צייט און פאַרדעקט דעם גאַנצן טומל פון דעם פינצטערן מיטלאַלטער. די יידישע פּאָעזיע לעבט אויך אויף מיט אַ שיי-נער בליאונג-צייט, מיט אַ פרוכט-רייכן הערבסט פון אַ רירעוודיקן עפי-גאַנצענטום און די יידישע פּילאָזאָפיע שיקט אויך אַרויס אין די רייען פון די קעמפער פון גייסט אירע איבערגעגעבענע פאַרשטייער.

צווישן די ערשטע ווערק פון די אייראָפּיאישע דרוק-פרעסן געפינען זיך יידישע שריפטן. דערדאָזיקער אומשטאַנד איז אפשר אַמ-מערסטן כאַראַקטעריסטיש פאַר דערדאָזיקער לייטעראַטור, וועלכע הערט נישט אויף טעטיק און אמאויפהערלעך צו אַנטוויקלען זיך צווישן צרות פון לעבן אין דער טרויעריקסטער צייט פון גלות. צו אירע ערשטע ווערק, וועלכע שטייען פון אָרט נישט גערירט אין דעם ענדערן-זיך פון

צייטן, גיט זי צו אלץ נייע פארמען און שפראכן, אלע גייסטיקע ריכטונגען און ווענדונגען, פאָעזיע און פילאָזאָפיע, רעכט, געשיכטע און מעדיצין. אָבער דאָס אלץ מוז זיין אונטערגעוואָרפן דעם גייסט פון דעם פאָטערלעכן גלויבן און צו אים צופאַסן זיך. דווקא דורך דעם, וואָס בילדעט פון איין זייט איר שוואַכקייט, פאַרהיט די יידישע ליטעראַטור אויף דער אַנדער זייט איר שטענדיקן, פעסטן אַראַנזשן.

דער פרימאָרגן פון דער רעפּאָרמאַציע וועקט-אויף אויך די העב-רעישע שולן. יידן ווערן די לערער פון קירכנפירשטן און רעפּאָרמאַ-טאָרס, פון קעניגן און פּראָפּעסאָרן. די אויפמערקזאַמקייט, וועלכע מען ווענדט אויף זייערע הייליקע ביכער, קאָן נישט פאַרבייבן אָן צוריק-ווירקונג אויף זייער ליטעראַטור, וועלכע הערט נישט אויף אַריינצונע-מען אין זיך נייע יסודות און איבערצואַרבעטן זיי דורך זייער גרונט-שטאַף. דאָס שטודירן די ביבל נעמט-אָן אַנדערע פאַרמען, און די פאַ-עזיע ברענגט עס אַפילו צו דראַמאַטישע פּרובן; די פילאָזאָפיע, וועלכע איז אַרויס אַ פאַרהאַרטעוועטע פון דעם שווערן קאַמף, געפינט זיך וואונדערלעך פרייזיניקע פאַרשטייער, און פון דעם אַמסטערדאַמער בית-המדרש קומט אַרויס דער העלד פון דער מאָדערנער וועלט-אַנשוואַונג, ברוך שפינאָזע.

אַבער דער פרימאָרגן-אויפגאַנג ווערט באַלד פאַרדעקט מיט פינצ-טערע וואַלקנס. הגם עס האָט זיך געדאַכט, אַז די ליידן פון די יידן האָבן שוין דערגרייכט ביז צו דער העכסטער מדרגה, אָבער עס האָבן זיך פסדן באַוויזן אלץ נייע און געכערע מדרגות פון צרות, אי-בער וועלכע ישראל האָט אויף זיין מאַרטירער-וועג געמוזט קלעטערן. אינטערן טומל פון געווער, וואָס האָט געדראָט צו פאַרניכטן זיין קלאָ-געדיקן קיום, איז אַנטשוויגן געוואָרן די יידישע מוזע, אָדער זי האָט זיך צעגאַסן אין קלאַגנדיקע קינות, אונטערהאַלטנדיק אַזוי-אַרום די פּאָעזיע פון גאָטסדינסט, וואָס, גענומען געוואָרן מער איידער מיט טויזנט יאָר צוריק פון די נביאים און פון תהלים און נאָכדעם אַרי-בערגעגאַנגען אין פיוט און סליחות (אויך דער טערמינאָלוגיע אין אַנ-דערע ליטעראַטורן לחלוטין פרעמדע מינים פּאָעזיע), האָט זי פון איר זייט אויך אין אַ משך פון אַ גאַנצן יאָרטויזנט נישט אויפגעהערט צו דינען פאַר אַ קוואַל פון רייכער רעליגיעזער דיכטונג, וועלכע קאָן קאָנקורירן מיט דער רעליגיעזער פּאָעזיע פון אלע פעלקער ליט דער שפע פון איר מאַטעריאַל, דער טיפּקייט, דעם באַהאַרטמן געפיל און דער רייכקייט פון פאַרמען.

דערביי איז די תלמודישע וויסנשאַפט אלץ טיפּער און טיפּער אריין

אין אירע פאָרשונגען, כדי צו געפינען אין די ווערטער פון דער היי-
ליקער תורה האָפּענונג און טרייסט אין דער צייט, ווען די וועלט פונם
געטאָ האָבן געציטערט פון שטורמוינט, וואָס האָט הינטער זיי גערוישט.
וואָס פיינטלעכער עס איז געוואָרן די אויסערלעכע וועלט, אלץ מער
לאָזט זיך דער ייד אַריין אין זיין אינערלעכער וועלט, און די לומדי-
שע תלמודישע ליטעראַטור דערגרייכט טאקי אין דערדאָזיקער טרויע-
ריקער צייט די העכסטע מדרגה פון קלאַנג, בשעת די פאָעזיע ווערט
אַנטשוויגן און די פילאָזאָפיע פאַרדעקט דעם קאָפּ מיט שרעק. די יי-
דישע ליטעראַטור אַנטוויקלט זיך אין דעם גייסט פון דער הלכה. איר
פאָרטיקולאַריזם נעמט די אויבערמאַכט און לאָזט די הערשאַפט אזוי
לאַנג נישט אַרויס פון די הענט, ביז וואַנען עס לעבט זיך אויך די-
דאָזיקע ריכטונג נישט אויס.

פאַר דעם משך האָט די זון פון דער נייער צייט די כמאַרעס
דורכגעבראַכן און זי שיקט די ערשטע שטראַלן אירע אויף דעם
פיינער-וועג פון דעם וואַנדער-פאָלק, וואָס גייט נאָך אלץ איבער
דער וועלט מיט זיין בוך, געטריבן און געפייניגט, פאַראַכט
און געשענדעט, נאָר פונדעסטוועגן אַ לערער פון פעלקער און אין
דערזעלביקער צייט אויך זייערער אַ תלמיד, וועלכער איז מוסיף
צו זיין אייגענעם ליטעראַרישן אוצר אלץ, וואָס עס ווערט ביי זיי
באַשאַפן גרויסעס און נייַעס, שייַנס און דערהויבנס, ביז די נייע צייט
קומט אָן, און די ליטעראַטור פונם יידישן פאָלק האָט פון איר גענו-
מען נייע שאַפונגען און נייע טענדענצן, נייע פאַרמען און נייע גע-
שטאַלטן, וואָס זייער שפּערישע קראַפט ווירקט נאָך עד היום.

אַזאַ איז אומגעפער אין אַלגעמיינע שטריכן דער וועג, וואָס די
ליטעראַטור פונם יידישן פאָלק איז דורכגעגאַנגען. אַדאָנק דערדאָזי-
קער וואַנדערלעכער ספיראַל-באַוועזונג, איז די יידישע ליטעראַטור
אין דער אַלעוועלטלעכער געוואָרן אַן אייגנאַרטיקייט, וואָס שוין מחמת
דעם פאַרדינט זי אויפּמערקזאַם אויסגעפאַרשט צו ווערן. ווייל מען האָט די
סעמיטן, און דערהויפּט די יידן, אויפגעוואָרפן, אַז זיי פעלט סיסטעמאַטישקייט,
האָט מען אויף דעם סמך באַשטימט, אַז אויך די יידישע ליטעראַטור האָט
נישט געהאַט די געהעריקע אַנטוויקלונג. אָבער אויב דער מאַנגל אין
סיסטעמאַטיק, וועלכן איין אַנגעזעענער פאַרשער האָט שוין געפונען
אַפילו אין דער קאַמפּאָזיציע פון דער ביבל, איז נאָר אַ חסרון אויף
אַ תנאי, אָבער בנוגע צו דער פרייהייט און דער פאַרשיידנאַרטיקייט פון
דער שאַפונג איז עס אַפילו אַ מעלה, - דאַן מוז מען אין דער יידי-
שער ליטעראַטור אַלענפאַלס אָפּהוכן אָן שום פאַראַרטייל סיי די

חסרונות, סיי די מעלות פון דערדאָזיקער אייגנארטיקייט און באַמיען זיך צו געפינען זייער קוואַל אין דער טוביעקסיווקייט פון דער טבע פון יידישן פאָלק, וואָס האָט איבערגענומען, איבערגעאַרבעט מיט די אייגענע אָנשייאונגען דאָס גאַנצע גייסטיקע גוטס, וואָס עס האָט אומגע-טום באַגעגנט אויף זיין וואַנדער-וועג אין משך פון פּמעט צוויי יאָר-טויזנטן. דאָס שטערט אָבער בשום אופן נישט דעם גייסט, וועלכער קומט אָן פּניות צו זען אין דערדאָזיקער ליטעראַטור גופא אַ גרויסע אָרגאַנישע שאַפונג, וועלכע אַנטוויקלט זיך לויט באַשטימטע געזעצן, האָט, ווי יעדע אַנדערע ליטעראַטור, די צייט פון איר בליאונג און די צייט פון איר ירידה, — נאָך מער אַפילו — צוויי עפאָכעס פון בליאונג, און אין וועלכער עס האָט זיך אויף אַזאַ אופן דייטלעך אָפגעשטעמפלט דער גרונט-פּרינציפ פון יעדען גייסטיקן שאַפן.

האָט מען אָבער דאָס אָנערקענט, וועט פאַרשטענדלעך זיין, אַז דידאָזיקע פאַרשטויסענע צווישן די איבעריקע ליטעראַטורן דאַרף ענד-לעך פאַרנעמען די לאַגע פון אַ גלייכבאַרעכטיקטער טאַכטער אין דעם אַלגעמיינען פּאָטענציעלען פּאָטענציעלען הויז, און איר זאָל צוריקגעגעבן ווערן די געזעצלעכע רעכט, וועלכע זי איז אַזוי לאַנג באַרויבט געווען. דעם ערשטן טריט דאָס צו אָנערקענען האָבן געוואַנט צו מאַכן (און אויף דעמדאָזיקן וואַגן מוז מען אין געגעבענעם פאַל באַזונדער געוויכט לייגן) יענע קריסטלעכע געלערנטע פון זעכצנטן יאָרהונדערט, וועלכע האָבן צוגעלאָזן די יידישע וויסנשאַפט אין דער ספּעריע פון אַלגע-מיינע וויסנשאַפטן. די שורה פון דידאָזיקע געלערנטע הויבט זיך אָן מיט רייכליינען און סעבאַסטיאַן מינסטער, ווערט פאַרטגעזעצט דורך לוטער און מעלאַנכטאָן, ענדעקט זיך מיט באַרטאָלאָאָצי בוקסטאָרף און וואַלף. שפּעטער אַרבעטן אין דערזעלביקער ריכטונג בלויז עט-לעכע פּערזענלעכקייטן, און די „רבנישע“ ליטעראַטור פאַרבלייבט נישט קיין גערירטער געביט, צו וועלכן ערשט אין אָנהויב פון היינטיקן * יאָרהונדערט לייגט-דורך אַ נייעם וועג מיט דער הילף פון דער מאָדערנער וויסנשאַפט דער עלטסטער פון דער יידישער ליטעראַטור-פאַרשונג, לעאָפּאָלד צונויף.

פּונקט ווי צונויף איז געקומען אַלס דער מענטש, וואָס האָט גע-פונען דעם וועג פון דערדאָזיקער ליטעראַטור, אַזוי איז ער פאַרבליבן אויך איר פירער ביז היינטיקער צייט. אין זיינע ווערק האָט ער דער

* XIX י. ה. — איבערו.

ערשטער אַנטוויקלט די גרונט-שטריכן פון סיסטעמאַטישן פאַרשטיין און באַשרייבן די יידישע ליטעראַטור. נאָך אים זיינען נאָכגעגאַנגען פיל אַנדערע מיט דעם ציל צו באַלייכטן אַלע באַזונדערע געביטן, וועלכע דער לערער האָט זיי אָנגעוויזן. פאַר דער אַלגעמיינער אויפ-פאַסונג איז גאָר ווייניק געטאָן געוואָרן, פּל-זמן די אַרבעט אין די איינצעלע געביטן איז זייער פיל געווען. ערשט אין 1847 י. האָט מאָריץ שטיינשניידער, גייענדיק מיט די וועגן, וועלכע צונאָך האָט אָנגעמערקט, געקענט אונטערנעמען די ערשטע ענציקלאָ-פעדישע פּראָצע פון אַ סיסטעמאַטישן איבערזיכט פון דער יידישער ליטעראַטור נאָך אירע הויפט-ערשיינונגען. נאָכדעם האָט מען דעם רייכן ליטעראַרישן מאַטעריאַל אָנגעהויבן איבעראַרבעטן פאַר דער יוגנט אין אַ גרויסער צאָל לערנביכער. און ווידער-אַמאָל, נישט פריער ווי אין פינפּאָונאַנציק יאָר אַרום, איז דאָס פעלד געווען באַאַרבעט אין אַלע ריכטונגען, לפחות אין אַזאַ מאָס, אַז דויד קאַסעל האָט גע-האַט די מעגלעכקייט צוצוטערעטן צו דעם ווערק, געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור. אָבער פון דעם ווערק זיינען אַרויס גאָר צוויי טיילן, וועלכע נעמען-אַרום די ביבלישע ליטעראַטור, אַזוי אַז דאָס ווערק, וואָס מיר לייגן-פאַר דעם לעזער, דאַרף פאַר-רעכנט ווערן אַלס ערשטער גרעסערער פרוב פון סיסטעמאַטישן באַשרייבן די געשיכטע פון דער יידי-שער ליטעראַטור. ווער עס וועט נעמען אין אַכט דידאַזיקע אומ-שטענדן, ווי אויך די אויבנדערמאָנטע גרויסע שוועריקייטן, און לסוף, די שטענדיקע ענדערונגען אין פאַרם און שפּראַך, אין אינהאַלט און אין דעם אָרט, וואו דידאַזיקע ליטעראַטור ווירקט, - יענער וועט זיך צו די פיל טעותן און חסרונות פון דעמדאַזיקן ערשטן פרוב געוויס באַציען פונקט אַזוי ווייך, ווי שטרענג מען האָט זיך ביז איצט באַצויגן צו דער יידישער ליטעראַטור, וועלכער עס איז אויסגעקומען דורכצולייגן זיך אַ וועג און גיין איבער אים לגמרי אַליין, אָן שום שוץ און מו-טיקונג, אַן אומבאַוואוסטע און אַ פאַראַכטע. אָבער וואָס פאַר אַן עשירות פון אַלע יאָרהונדערטן און וואָס פאַר אַ טיפע וועלט-אַנ-שוואונג עס איז געלעגן און עס ליגט אין די אַלע עדי-היום נאָך גע-העריק נישט אָפגעשאַטע אוצרות פון דערדאַזיקער ליטעראַטור - אוצרות, וואָס אַ באַדייטנדער טייל פון זיי לייגן נאָך, אַלס מאַנוסקריפטן, וואַר-טנדיק אויף תחית-המתים, אין די ביבליאָטעקן פון איטאַליע, ענג-לאַנד, פּראַנקרייך און דייטשלאַנד (*).

(* מען קאָן איצט צוגעבן אויך רוסלאַנד, וועלכע שטייט בנוגע צו אייני-

פאָר דעם לעצטן יאָרהונדערט, זינט מען האָט פלייסיק אָנגע-
הויבן צו זוכן און צו פאָרשן די מאַטעריאַלן פון דער אַלטער צייט,
זיינען באַקאַנט געוואָרן מער ווי 28 טויזנט ווערק פון דער יידישער
ליטעראַטור. זיי שטעלן פאָר מיט זיך אַ צוציענד, אין פיל הינזיכטן
אַ איבעראַשנד בילד פון דערדאָזיקער ליטעראַטור אין איר סך-הכל,
וואָס אויף זיין יסוד טיילן איינע די געשיכטע פון דער יידישער ליי-
טעראַטור אויף ניין, אַנדערע אויף זיבן, און ווידער אַנדערע נאָר
אויף פיר פּעריאָדן.

אויף וויפיל יעדער פּעריאָד דאַרף אויף זיך טראַגן זיין איי-
גענעם כאַראַקטעריסטישן שטעמפל, און מזמת דעם וואָס די וואַנדלונגען
אין דער ליטעראַטור, געגליכן צו רייפנדיקע קערנער, קומען נאָר פאָר
לאַנגזאַם און אומזיכטבאַר, — איז אַזאַ קלאַסיפיקאַציע פאַרבונדן מיט
גרויסע שוועריקייטן. מען קאָן זיך דאָ ערגעץ נישט אָנטשעפן, ווי אין
דער געשיכטע, אָן באַשטימטע דאַטן אָדער פאַקטן, פּדי פון זיי אויך אָב-
הויבן צו פירן אַ נייעם פּעריאָד, און דעריבער קומט עס אויס פיל מאָל צו
באַקוקן דאָס אַלגעמיינע בילד, און נאָך דעם איבערבליק דורכצולייגן
די גרעניצן צווישן די פּעריאָדן פון דער ליטעראַטור. דאָ וואָלט די
צעטיילונג אויף זעקס גרויסע פּעריאָדן געשילדערט אַמקלערסטן דעם
גאַנג פון דערדאָזיקער גייסטיקער אַנטוויקלונג לויט אירע פאַרשיידענע
שטרעמונגען.

דער ערשטער פּעריאָד ציט זיך פּמעט ביז 200 יאָר פאַר
קריסטוס-געבורט. ער נעמט-אַרום די צייט פון דער אַלט-העברעישער
ליטעראַטור און פון דער נאַציאָנאַלער זעלבשטענדיקייט, — די צייט,
אויף וועלכער מען דאַרף אייגנטלעך קוקן נאָר ווי אויף אַן אַריינפיר
צו דער קומנדיקער, נעמענדיק אין אַכט, אַז די אַלט-העברעישע איז
דאָך דער פונדאַמענט פון דער שפּעטערדיקער יידישער ליטעראַטור. אין
דעם ווערק קאָן געגעבן ווערן נאָר די כאַראַקטעריסטיק פון דערדאָזי-
קער אַלט-העברעישער ליטעראַטור לויט אירע אידעען און ווערק,
אַבער בשום אופן נישט איר קריטישע געשיכטע, ווייל מיר באַטראַכטן
דעמדאָזיקן פּעריאָד נאָר פאַר דעם פונדאַמענט, אויף וועלכן עס האָבן
שפּעטער טויזנטער פלייסיקע הענט אויפגעשטעלט דעם גרויסן בנין פון
דער יידישער ליטעראַטור. די שפּראַך איז כּמעט אומגעטום העברעיש

קע געביטן פון דער אַלטער יידישער און קאַראַמישער ליטעראַטור זיכער נישט
גידעריקער פאַר מערב-אייראָפּע. (אַנמערק. פון דער רוס. רעד.)

און דאָס אָרט, וואו זי ווירקט — פּאַלעסטינע. די ביבלישע שריפטן געהערן כמעט אַלע צום דעם פעריאָד, ווען דאָס פּאַלק ישראל האָט נאָך גענוג שטרענג אָפּגעהיט זיין אייגנארטיקייט. דעריבער טאַקי האָט זיך אין זיי אויפן בולטסטן אופן אָפּגעשטעמפלט דער כאַראַקטער און דער גייסט פונם פּאַלק. דידאַזיקע שריפטן האָבן באַקומען אַן אוניווערסאַלע באַדייטונג און זיינען געוואָרן דער יסוד פונם גאַנצן סך-ה-כל פון דער אַנטוויקלונג פון די שפּעטערדיקע צייטן. דעמדאָזיקן פעריאָד באַצייכנט מען אַלס דעם פעריאָד פון דער ביבלישער ליטעראַטור. דער צווייטער פעריאָד ציט זיך אַן ערך ביז דעם 100-טן יאָר נאָך קר. געב. אין אים שטיסט זיך דער יידישער גייסט דאָס ערשטע מאָל אָן מיט דער העלענישער בילדונג און אַסימילירט זיך אין איר. פיל ווערק פון דעמדאָזיקן פעריאָד זיינען אָנגעשריבן אויף גריכיש, ווייניקער — אויף העברעיש. דאָס אָרט ענדערט זיך: אַמאָל פּאַלעסטינע, אַמאָל מצרים. אין דעם פעריאָד טרעטן דאָס ערשטע מאָל אַרויס אויף דער סצענע אויך ליטעראַרישע אינהויודאליטעטן, אָבער גישט געקוקט דערויף, וואָס זייער גייסטיקע אַרבעט ווערט געטאָן הויפט-זאַכעך נישט אין דעם געביט, נאָר אין אַן אַנדערן, קאָן מען פונדעסט-וועגן צוליב זייערע כאַראַקטעריסטישע שאַפונגען דעמדאָזיקן פעריאָד אָנרופן יידיש-העלענישער.

דער דריטער פעריאָד נעמט אַרום כמעט אַ גאַנצן יאָרטויזנט. אין אים אַנטוויקלט זיך יענע וואונדערלעכע אַרבעט פון געדאַנק, וואָס איז אַריין אין ביידע תלמודים און אין די קרובהשע צו זיי שריפטן. גלייכצייטיק דערמיט גייט די באַשעפטיקונג מיט אַנדערע וויסנשאַפטן און אַפילו מיט פּאָעזיע. ס'ווערן איינגעפירט נקודות און די נגינה, ס'ווערט פעסטגעשטעלט די מסירה, ס'ווערן אָנגעשריבן די תרגומים און דער גרעסטער טייל פון די מדרשים. די שריפט-שפראַך איז אַראַמיש, און פאַר די לעצטע יאָרהונדערטן שוין אַראַביש אויך (*). נאָך דער וויכטיקער און שטענדיקער השפּעה, וואָס די אויבנדער-מאָנטע אַרבעט האָט געהאַט אויף די שפּעטערדיקע דורות, קאָן מען דעמדאָזיקן פעריאָד, וואָס זיין אָרט איז דער עיקר בכל און פּאַלעסטינע, באַצייכענען אַלס תלמודישע ליטעראַטור.

(* מען דאַרף צוגעבן, אַז אַלפּאַלס אויך העברעיש, וואָס אויף איר זיינען אָנגעשריבן אַ באַדייטנדער טייל פון תלמוד און פון די מדרשים, תפילות און עבד-לעכע. (אָנמ. פון דער רוס. רעד.)

דער פערטער פּעריאָד איז די צווייטע גאַלדענע צייט פון דער יידישער ליטעראטור און דויערט אַן ערך דרייהונדערט יאָר. די יידן נעמען אָנטייל אין אַלע ריכטונגען פון דעם גייסטיקן לעבן פון די אַראַבער, זיי שרייבן אויף די אַראַבישע, העברעיִשע און אַראַמישע שפּראַכן. זיי פאַרנעמען זיך מיט ליטעראטור און פּאָעזיע, פּילאָזאָפּיע און גראַמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און מעדיצין, עקזעגעיטיק און טעאָלאָגיע. די אַראַבישע ריפּמע און פּראָסאָדיע רופן אַרויס אייפּע-ריקן נאָכטאָן, און דאָ הויבט זיך אַן דאָס בליען פון דער נייע-העברעיִ-שער פּאָעזיע, וועלכע ציט זיך נאָך דעם העכער צווייהונדערט יאָר. דאָס אָרט פון דער טעטיקייט איז די פּאָדערשטע אַפּריקע, שפּאַניע, איטאַליע. גלייכצייטיק בלייבט אין פּראַנקרייך די ביבל-עקזעגעיטיק, און אין דעמועלביקן לאַנד, אויך אין גערמאַניע - דאָס שטודירן פון געזעץ. אָבער דעמדאָזיקן פּעריאָד, וואָס ציט זיך ביז דעם טויט פון רמב"ם, אַלזאָ ביזן אָנהויב פון 13 י. ה., רופט מען מיט רעכט דער פּעריאָד פון דער יידיש-אַראַביש-שפּאַנישער ליטעראטור.

דער פינפטער פּעריאָד האָט איינגטליך קיין באַשטימטן כּאָ-ראַקטער נישט. ער נעמט-אָרום כּמעט פינף יאָרהונדערטן, ביז מענדעל-סאָנס ערשיינען. דאָס צעשפּרייטקייט פון די יידן נאָך דעם נייעם שפּאַנישן גלות, די בוכדווקעריי, דער רענעסאַנס פון דער ווינסנשאַפט האָבן אַלע דיוועלביקע ווירקונג. די קבלה, אָדער די געהיימע לערע, לאָזט אַלץ טיפּער און טיפּער וואַרצלען אין די פינצטערע יאָרן פון דעמדאָזיקן פּעריאָד. צוזאַמען דערמיט פאַרשפּרייט זיך אַלץ מער דאָס לערנען תּורה, וועלכע שטופט אַרויס די פּאָעזיע און די פּילאָזאָפּיע פון די פּאָעזיעס, וועלכע זיי האָבן איינגענומען מיט שווערער מי. די וויכטיקסטע ווערק פון דערדאָזיקער צייט האָבן נישט קיין באַשטימט-טע שפּראַך, סיידן מען זאָל אָנערקענען פאַר אַזאָ שפּראַך יענעם תּלמודישן דיאַלעקט, וואָס איז אַ געמיש פון העברעיִש און אַראַמיש. דאָס איז דער פּעריאָד פון דער רבישער ליטעראטור.

קומט דער לעצטער, נאָך נישט פאַרענדיקטער פּעריאָד, וועלכער האָט זיך אָנגעהויבן פון די לעצטע יאָרן פון 18-טן יאָרהונדערט, און אין וועלכע די פּירער ווערן די יידן פון דייטשלאַנד. מחמת דעם איז אויך די שפּראַך פון די וויכטיקסטע ווערק - די דייטשע; פאַרשטענד-לעך, אַז גלייכצייטיק דערמיט, ווי דאָס איז געווען אין די פּריערדיקע פּעריאָדן, שרייבן זיך באַדייטנדיקע ווערק אויך אין העברעיִש און כּמעט אין אַלע לעבעדיקע שפּראַכן*.) אין דעם נייעם פּעריאָד, וואָס

(* אין 1908 י. ווען די אויסגעבעסטערטע אויסגאַבע פון דעם ווערק איז

מ'קאָן אים אָנרופן דער רענעסאנס פון דער וויסנשאַפֿט, ענדערן זיך, נאַטירלעך, דער כאַראַקטער, די פּאָרמע און דער אינהאַלט פון דער לייטעראַטור. די פּאָעזיע לעבט-איבער אַ נייע בליאונגס-צייט. צו אַ הויכער מדרגה פון אַנטוויקלונג דערגרייכט די שיינע לייטעראַטור-און די וויסנשאַפֿט. דער נאָמען פון דעמדאָזיקן פּעריאָד גיט זיך אליין — ער נעמט-אַרום די יידישע לייטעראַטור פון דער נייער צייט.

נאָך דידאָזיקע פּעריאָדן וועלן מיר טאַקי באַשרייבן די געשיכטע פון דער יידישער לייטעראַטור, אויך אין אַלגעמיינע שטריכן. ביבליאָ-גראַפישע פּולשטענדיקייט איז דאָ נאַטירלעך אויסגעשלאָסן, און די גענויע רשימה פון אַלע וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעטן און פון אַלע געלערנטע מחברים גייט ניט אַריין אין דער אויפגאַבע פונם דאָזיקן ווערק, וואָס וויל שילדערן נאָר דאָס גייסטיקע לעבן פון יידישן פּאָפּל אַלס אַ טייל פון דער גייסטיקער אַרבעט פון דער גאַנצער מענטשהייט, און זיין ליי-טעראַטור — אַלס אַ ממשותדיקן באַשטאַנד-טייל פון דער אַלגעוועלטלע-כער לייטעראַטור.

„אויב דער סך-הכולל פון דער גייסטיקער טעטיקייט איז אַ ים, — זאָגט לעאָפּאָלד צונץ אין איינעם פון זיינע ווערק איבער דעמעלביקן קעגנשטאַנד, — דעמאָלט איז איינער פון די טייכן, וועלכע גיבן אין אים אַריין וואַסער, דווקא די יידישע לייטעראַטור; און אין איר, פונקט אַזוי ווי אין אַנדערע, זעט מען דייטליך אַלדאָס איידלסטע, וואָס האָט אָנגעפילט די נשמות און פאַר וואָס זיי האָבן געקעמפט; אויך באַווייזט זי אוגו די פאַרשיידנאַרטיקע מעשים פון דעם דערקענענדיקן גייסט. און אויב ביי היינטיקער צייט זיינען מיר די עדות און די קינדער פון אַן אייביק שאַפּנדיקער טעטיקייט, איז אונזער הוזה אויך נאָר דער אָנהויב פון אַ צוקונפֿט, אַלזאָ אַן איבערגאַנג פון דערקענטעניש צום לעבן. די אידעאַלן פון גייסט, — דערקענטע און דורכגעפילטע, — גיבן דעם גע-דאַנק פרייהייט, דעם געפיל — שיינקייט, דאָס שווימען איבער איינעם פון די טייכן קאָן ברענגען צו דעם אורקוואַל, פּונוואַנען עס אַנט-שטראָמען זיך אַלע גייסטער און אַרום וועלכן, ווי אַרום אַן אומבאַוועג-לעכן פּאַר, עס באַוועגן זיך אַלע ריכטונגען.“

אַרויס, זיינען שוין דוקא יידיש און העברעיִש געווען שפּראַכן, אויף וועלכע די וויכטיקסטע ווערק זיינען געשאַפּן געוואָרן. אָבער דער מחבר האָט עס, אַפּנים, איג-נאָרירט, (באַמערק, פונם איבערו.)

ערשטער פּעריאָד
די ביבלישע ליטעראַטור

אַרײַנפיר

אין איינער אַ רירנדער פּאָעטישער סצענע פון משפּחה-לעבן, וועלכע שילדערט דאָס פּאָלק ישראל אין מדבר, פרעגט דער פּאָטער פון דער משפּחה פּסדר באַזונדערע אירע מיטגלידער, וואָס האָבן זיי מציל געווען פונם גאַנצן גוטס, ווען דער שונא האָט זיי אַרויסגעטריבן פון דער היים, פון די פּאָטערס לאַנד.

„דינעם לייונט, אַ וויסן טעפּיך

„און אַ גאַלדענעם נאַזבאַנד“, —

ענטפּערט די קלוגע מוטער. אָבער דער פּאָטער ראַט איר דעם טעפּיך און דעם לייונט אַרײַנצווואַרפן אין פייער, און די צירונג — טיף אין טײך פּרת. נאָכדעם פרעגט ער ביי דער טאָכטער, וואָס האָט זי געראַטעוועט, ווען זי איז געלאָפּן פון כּרמל, דעם באַרג פון הייליקן לאַנד.

„וויסע ליליעס פון אונזער גאַרטן

„אַלס אָנדענקען פון פּאָטערלאַנד“, —

ענטפּערט די ליבליכע טאָכטער. „דיינע בלומען וועלן פאַרוועלקן. — ערקלערט איר טרויעריק דער פּאָטער; — זיי זיינען פרעמדע אין בבל, נאָר די ערד פון יהודה גיט זיי לעבן“. און נאָכדעם ווענדט ער זיך צום זון מיט דער פּראַגע, וואָס האָט ער געראַטעוועט, ווען דער ווילדער פּלאַם האָט פאַרניכטעט דעם פּאָטערס הויז.

„איך האָב מיט זיך גענומען אַ סערפּ און אַ רידל,

דער סערפּ — פאַר אַ שווערד, דער רידל — צו גראָבן אַ קבר...“
„דאָס אייזן וועט אויך פאַרראָסט ווערן! — ענטפּערט דער גרויער פּאָטער. — אומגעלומפּערטע, נאַרישע זאַכן האָט איר געראַטע-
וועט. דאָס אַרץ וועט צעפּוילט ווערן!...“

גיט אַ בליק אַהער, קינדער, אויף דעמדאָזיקן וואָרט פון לעבן!

דאָס האָב איך באַהאַלטן אין מיין ברוסט, ווען מיר זיינען אַנט-
רונען. היט עס!"

יענער, וואָס האָט אויסגעטראַכט דידאָזיקע פּאָעטישע פּאַמיליען-
סצענע, איז געווען נישט בלויז אַ קענער פון דער יידישער אייגנאַרטי-
קייט, נישט בלויז אַ שטאַרק-פּילנדיקער פּאָעט; מיט טיפּן פּאַרשטאַנד און
קלערער, איידער דאָס וואָלטן געקאָנט מאַכן גאַנצע ביבליאָטעקן פון
געשיכטלעכע און קריטישע ווערק, האָט ער אויסגעמאַלט די געשיכטע,
די שטעלונג און די באַדייטונג פונם דאָזיקן בוך, וואָס די גאַנצע גע-
בילדעטע מענטשהייט פּאַרערט אונטער דעם נאָמען ביבל און וואָס פּילט
אַליין מיט זיך אויס די ערשטע אָפטיילונג פון דער געשיכטע פון דער
יידישער ליטעראַטור.

אויב מיר וועלן פּרעגן וועגן די סיבות, פאַרוואָס ס'דאָזיקע בוך
אַליין האָט געקאָנט דערווערבן אַזאַ גרויסע וועלט-היסטאָרישע באַדיי-
טונג, וועט אונז קוים אויף דער העלפט באַפּרידיקן איינער פון יענע
טויזנטער מאַטיוון, מיט וועלכע די קריטיק באַמייט זיך צו דערקלערן
דעמדאָזיקן גאַנץ אויסנעמלעכן, וואונדערלעכן פּאַקט. פון וואָס פאַר אַ
רעליגיע דער מענטש זאָל נישט האַלטן — מוז ער אין דעם אויפהיטן-
זיך, פאַרשפּרייטן זיך און אין דער פאַרערונג פון דעמדאָזיקן בוך
אַנערקענען איינע פון יענע דערשיינונגען, וועלכע מ'רופט אָן השגחה און
וועלכע ברענגען צום גלויבן אין דער אוממיטלבאַרער ווירקונג פון אַ
העכערער קראַפט אויף דעם גורל פון דעם מענטשלעכן מין.

אויב נאָך אין אונזער צייט, נאָכדעם אַז עס זיינען אַריבער אַזוי
פיל יאָרטויזנטן, פאַרצייכנט דער פּויער פון די אומפּריינדלעכע אלפישע
ערטער אין דעם בוך פון די פּאַסטוכישע געשיכטעס וועגן אברהם
און יצחק די וויכטיקסטע געשעענישן פון זיין אייגענעם משפּחה-לעבן, —
אויב נאָך אין אונזער צייט קריגט דאָס קינד פון דער אויפגעקלער-
טער עפּאָכע פריער פאַר אַלץ און מער פאַר אַלץ ליב דעם „ברוינעם
פּאַליאַנט" און דער רייפער מענטש עפנט שטענדיק אויף מיט פרינד
דעם „פריינט פון די קינדער-יאָרן", די גרויסע פּאַמיליען-ביבל, כדי
אַביסל צו ליינען אין איר וועגן יוספּן און זיינע ברידער, וועגן יעקבן
און עשָׂון, וועגן משה און די מצרים, — איז דאָס אַלץ נאָר אַ הוספה
צו דעם פּאַקט, וועלכער לאָזט זיך נישט דערקלערן אויסשליסלעך נישט
מיט היסטאָרישע, נישט מיט עטישע, נישט מיט עטנאָגראַפישע טעמים, נאָר
וועלכער ווייזט אַפנים אָן אויף אַ געהיימיספּולן, טיף-באַהאַלטענעם
קוואַל.

געוויס, די לאַגע, וואָס די ביבל האָט דערוואָרבן אַלס דאָס

גרויס-בוך פון צוויי גרויסע רעליגיעס, אלס דאָס ערציאונגס-בוך פון מיליאָנען און מיליאָסן מענטשן אין אלע צייטן, האָט פאַרשאַפט אַ גרויסן שאַדן איר אינערלעכן ווערט און דעם ריינעם פאַרשטיין זי. די יידישע רעליגיע האָט צוגעגעבן די הייליקע שריפטן אַ הייליקע באַדייטונג, וועלכע איז זיי, אגב, נישט פרעמד געווען, אלס די עלטסטע דאָקומענטן פון יידישן געזעץ. די קריסטלעכע קירך ווידער האָט פּראָ-קלאַמירט די דאָגמאטישע אויפפאַסונג פון דער ביבֿל, וועלכע זעט אין געוויסע ערטער פון די כתובים און אין פאַרשיידענע ווערטער פון די נביאים אַ אָנווייז אויף דער צוקונפט פון דער קירך און אויף אירע גרינדער.

דורכדעם איז פאַרלאָרן געגאַנגען דער פשוטער זינען פון דעם ביבֿל-לישן וואָרט. עס האָט זיך אויסגעבילדעט אַ טאַפֿלעטע עקזענטיק – איינע אַ פשוטע, אַ ראַציאָנעלע, אַ היסטאָרישע; די צווייטע – אַן אַלעגאָרישע, אַ טיפישע אָדער דאָגמאטישע. ביידע ריכטונגען גייען פאַרלאָרען איינע מיט דער צווייטער, אָבער ביידע האָבן זיך אָפט איבערגעצאָמט דעם וועג, צווישן זיך געקעמפט, און סוף-כּל-סוף האָבן ביידע נישט-וועלטן גע-מאַכט אַ שטאַרקן דרוק אויפן קלאָרן ביבלישן וואָרט.

נאָר אין פאַריקן יאָרהונדערט – איבערהויפט פון הערדערן אָן, איז אַנטשטאַנען אַ דריטער מין בליק אויף דער ביבֿל, וועלכער באַקומט אַלץ מער און מער אָנהענגער און וועלכען עס געהערט געוויס אויך די צוקונפט, דאָס איז דער ריינע סעטישער בליק, פון דעמדאָ-זיקן שטאַנדפונקט זאָל די ביבֿל אויפגעפאַסט ווערן אויך אלס דער יסוד פון אַ ליטעראַר-היסטאָרישער באַשרייבונג. צו-לאַנג האָט שוין דער דאָזיקער שטאַנדפונקט אָפגעטראָטן זיין אָרט דעם דאָגמאטישן און איז פונם ראַציאָנאליסטישן נישט אָנערקענט געוואָרן. עס איז נויטיק, ער זאָל פאַרנעמען דעם אויבן-אָן, כדי די אלטע מחלוקת וועגן דער אַפ-שטאַמונג און דער טעאָלאָגישער באַדייטונג פון דידאָזיקע הייליקע אור-קובן זאָל נישט מאַכן פאַרגעסן זייער געהויבענע פראַכט.

פון דעמדאָזיקן ריין ליטעראַר-געשיכטלעכן שטאַנדפונקט איז נישט וויכטיק, וואָס פאַר אַ לאַגע אין פאַרשיידענע רעליגיעס עס ווערט דער ביבֿל געגעבן, וואָרום דערדאָזיקער שטאַנדפונקט קאָן צוואַמענגיין מיט יעדער פאַרשטענדיקער רעליגיעזער אויפפאַסונג, אויסער נאָר מיט דעם טעאָלאָגישן אַבערגלייבן און מיט דעם אויסגעשפראַכענעם אַטעאיזם. צי ווערט זי אָנערקענט אלס וואָרט פון גאָט און פון זיין געטלעכער אַנט-פלעקונג, צי קוקט מען אויף איר, ווי אויף אַ ווערק פון מענטשן, וואָס איז געשאַפן מיט רוה-הקודש – דאָס זיינען פראַגן, וואָס דער-

קלערן זיי איז די זאך פון גלויבן און פון טראדיציע, פון שכל און פון וויסנשאפט. צו א פארשטענדיקונג וועט דאך דידאָזיקע מלחמה, וועלכע ווערט געפירט שוין אזוי פיל יאָרהונדערטן, בשום אופן נישט קומען, און פארן עסטעטישן פארשטיין און פאר דער ליי-טעראַטור-געשיכטלעכער אָפשאַצונג פון דער ביבל האָבן נישט די דאָזיקע מלחמה, נישט ביידע אויבענדערמאָנטע אָנשוואַונגען קיין באַ-זונדער ווערט. דאָ פאַסן די באַוואַסטע ווערטער פון די חכמי-התלמוד: „די תורה רעדט אויף דער שפראַך פון מענטשן“, — ווערטער, וואָס האַלטן אין זיך ציין דעם ערשטן אָנווייז אויף אַ פשוטער און קלאַרער באַהאַנדלונג פון די ביבלישע שריפטן, ווי עס האָבן דידאָזיקע אזוי פיל מאָל נישט-אַנערקענטע חכמים צייטנווייז זיך אַרויסגעוויזן בנוגע צו דער פראַגע לייבעראַלער פאַר פיל נייע טעאָלאָגן און ביבליקריטי-קער, וועלכע וואַלטן קוים געוואָגט צו באַהויפטן, אַז דער פשוטער זינען פון וואָרט — איז אַ זאך פאַר זיך, און די דאָגמע איז אַ זאך פאַר זיך, אָדער אַז די תורה קאָן מען ערקלערן אויף זיבעציק אופנים, אָבער קיינמאָל, גיבען זיי צו, דאַרף מען ביים טעקסט נישט אָפנעמען זיין נאַטירלעכן וואָרט-זינען. פאַר אונז, וואָס טיר הערן נישט אויף צו לייצענען און ווידער איבערצולייצענען מיט פאַרגעניגן און מיט פרייד דעמדאָזיקן געהויבענעם דענקמאָל פון מענטשלעכן געשלעכט, וואָס דער גאַנצער גאַנג פון בילדונג און אַנטוויקלונג איז ביי אונז ענג פאַרוועבט מיט דער ביבל, וואָס מיר זיינען דערציילט און אויסגעוואַקסן אויף אירע העלדן און נביאים, האָט די ביבל אַ גרויסע און אַן אומפאַרגינגליכע באַדייטונג, אַלס „ספר הספרים“, בוך איבער אַלע ביכער, און וועט דידאָזיקע באַדייטונג פאַרהיטן ביז דער צייט, ווען אונזער קולטור וועט נישט פאַרלירן איר באַדן אין דער מענטשהיט. וואָרום אין דעמדאָזיקן היי-ליקן בוך געפינען מיר אין איין רייע מיט פרוכטיקע לעגענדעס און מיט סאַמע איינפאַכע פאַסטן-דערציילונגען די טיפויניקסטע פראָבלע-מען פון לעבנס-חכמה, די קלאַרסטע משלי-מוסר און די געהויבנסטע פאַעטישע בילדער; נעבן דעם אידעאָל פון אַ פרייער מלוכה אין דער צוקונפט — די סאַמע הומאַנישע און סאַמע איידעלע וועלט-אָנשוואַונג; נעבן די דערהויבנסטע שטימען פון נאַטור-פאַעזיע — די לייבלעכסטע קלאַנגען פון עראַטישער ליריק, די האַרציקסטע און פלאַמע-דיקסטע לידער פון נאַציאָנאַלן גליק און אומגליק, די טויבע טענער פון פאַרצווייפלטן נעסימיזם און די פריידיקע הימגען פון דער געהוי-בענער טעאָדיצע, — פאַראייניקט צו אַ העכערער האַרמאָניע. אַזא בוך האָט לייכט געקאָנט ווערן אַליין דער פונדאַמענט פון אַ ברייטער ליי-

טעראטור, וועלכע נעמט-ארום אלע צווייגן פון מענטשלעכן וויסן און קענען. איר העכערער השפעה האָט מיט-דער-צייט נאָטירלעך געמוזט אונטערטעניק ווערן אַלץ; זי איז געוואָרן דער ריכט-שנור פון לעבן און דער מוסטער פון שאַפונג פאַר דער נאַציע, וואָס איר גורל איז ענג געווען פאַרבונדן מיט דעם גורל פונם דאָזיקן בוך און וואָס מען האָט איר דעריבער נישט אָן באַרעכטיקונג אַ נאָמען געגעבן „עם-הספר“ — דאָס בוך-פּאָליק.

פאַר דערדאָזיקער פשוטער און דער באַדייטונג פון דער ביבל אפּשר אַממערסטן אַנטשפּרעכנדיקער אויפּטאַטונג זאָלן מיר זיך האַלטן. אַלץ, וואָס באַצייט זיך צו דעם געביט פון דער העכערער קריטיק, — אַלס אַזוינס וואָס האָט נישט קיין וועזנטלעכע באַדייטונג פאַר דער עסטע-טישער באַטראַכטונג, — זאָל אויסגעשלאָסן זיין פון אונזער אַרבעט אויף אַזוי-פיל, אויף וויפיל דאָס וועט זיין נוצלעך פאַר דעם פאַרשטיין פון איינ-פאַכן וואָרט-זינען.

אַזאַ מעטאָד איז דעריבער וויכטיקער, ווייל די קריטישע עקזע-געטיק האָט זיך שטענדיק צוהילף גענומען די דאָגמאַטיק, די אַרכעאָ-לאָגיע און די גראַממאַטישע אויסטייטשונג; אָבער די ליטעראַטור-גע-שיכטלעכע אַפּשאַצונג איז כמעט פאַרוואָרלאָזט געבליבן. און אין דער אמתן געהערט די צוקונפט בליי-ספּק דעמדאָזיקן שטאַנדפונקט, ווי פרעמד עס זאָל אים נישט זיין די קעגנוואָרט. ער שטערט לגמרי נישט דער היס-טאָרישער און קריטישער אויספאַרשונג; פאַרקערט, ער העלפט אי דעם, אי יענעם און אַנערקענט פּוּלקאָם זייער רעכט אויף עקזיסטענץ. אָבער דער אומגעוויינער אַפּפּראַט פון קריטישער לימודות, וואָס מען האָט אָפּט אָנגעצויגן צו דער דערקלערונג, איז פון דעמדאָזיקן שטאַנדפונקט אויס אָן אומנוצלעכער באַלאַסט, מחמת ער העלפט נישט דעם פאַרשטיין פונם פשוטן ביבלישן וואָרט, נאָר ער פאַרשוועריקט אַפילו און פאַר-טונקלט זיין פשוטע און קלאַרע שפּראַך.

שוין אַ קורצער איבערבליק איבער דעם קולטורעלן און רעליגיעזן צו-שטאַנד פון די אַלטע בני-ישראל, איבערן לאַנד, וואו די ביבל איז אַנטשטאַנען, און דער שפּראַך, אויף וועלכער זי איז אָנגעשריבן, ווי אויך אויף דעם אַיינטיילונג פון דער ליטעראַטור גופא, וועט קלעקן צו דערלייכטערן דאָס אַלגעמיינע פאַרשטיין זי. גרונטלעכע אויספאַר-

שונגען, וועלכע ברענגען צו די קוועלן, וועלן נאטירלעך אין אַ גרויסער מאָס מיטהעלפֿן דעמדאָזיקן פֿאַרשטיין. די עברים, אָדער די בני־ישראל, געהערן צו דער סעמיטישער שפּראַך־פּאַמיליע. דער נאָמען „העברעער“ קומט אַרויס לכתחילה פֿון עבר, דעם זון פֿון שָׁחַ, וואָס פֿון אים שטאַמט אין זיבעטן דור אברהם; דער נאָמען „סעמיטן“ שטאַמט פֿון שָׁם, דעם זון פֿון נח. אָבער לכתחילה איז „עברי“ – העברעער – אַפֿנים אַ באַצייכענונג פֿון דעם שבט נאָמאָדן, וואָס האָבן געוואָנדערט אין דער מדבר, וועלכע די באַזעסענע פעלקער האָבן זיי געגעבן און מיט וועלכער זיי אַליין האָבן שפעטער זיך גענומען רופן. צו דעמדאָזיקן סעמיטישן שטאַם געהערן די אשורים, בבליים (שפעטער אויך פֿשדים גערופן), די אַראַמעער (שפעטער סיריער), פעניציער, עברים, פּוּניער, אַראַבער און עטיאָפּן (פּוש). דער אַלגעמיינער פֿאַר דיאָזיקע אַלע פעלקער נאָמען „סעמיטן“ איז שוין נישט איינמאַל באַקעמפט און אָפּגעפרעגט געוואָרן, אָבער ער איז פֿאַרבליבן עד היום.

וועגן די סעמיטן, זייער שפּראַך, גייסטיקער אַנטוויקלונג האָבן די היסטאָריקער און עטנאָגראַפֿן פֿאַר די לעצטע יאָרצענדליקן געקראָגן פיל נייע און אינטערעסאַנטע ידיעות. די גרויסע אויסגראַבונגען אויפֿן מזרח, די פעניצישע אויפֿשריפט פֿון מאַרסיי, דער אָרון פֿון עשמונאצאר, קעניג פֿון צידון, די מצבות פֿון מישע מלך מואָב, די השילוח־אויפֿשריפט און פיל אַנדערע בבלישע און אַשורישע אויפֿשריפטן, וואָס די גרעסטע גע־לערנטע פֿון ענגלאַנד, פֿראַנקרייך און דייטשלאַנד האָבן זיך באַטייליקט אין זייער אַנטשיפֿערונג, האָבן געוואָרפֿן אַ נייע שיין אויף דיאָזיקע שטאַמען און אָנערקענט די בכורה אין דעם אַרויסטריט אויף דער היסטאָרישער אַרענע אויפֿן מזרח פֿאַר די בבליים.*

אָבער ביי דיאָזיקע אַלע געלערנטע אויספֿאַרשונגען איז מען בנוגע צו די העברעער זיך באַגאַנגען נישט מיט יושר, פֿאַררעכענענדיק זיי גלאַט אַזוי, נישט פֿונאַנדערקלייבנדיק זיך, צו די איבעריקע סעמיטן און צונויפֿמישנדיק זיי מיט יענע אין אַלע הינזיכטן. ביי די העברעער זיינען טאַקי געווען מיט די איבעריקע סעמיטן אַלגעמיינע מעלות און חסרונות; אָבער ס'איז לחלוטין נישט ריכטיק צו ריידן וועגן איין סע־מיטישער רעליגיע און אָנבינדן אַלע דיאָזיקע פעלקער פֿון פֿאַדער־

(* מען דאַף צוגעבן: אויסער די מצרים, וועלכע זיינען וואַרשיינלעך אַרויסגעטראָטן אויף דער היסטאָרישער סצענע נאָך פּריערי. (אָנמ. פֿון דער רעד. פֿון דער רוס. איבערוס.)

אזיע איין געמיינזאמען מאָנאָטעאיזם. די סעמיטישע רעליגיעס זיינען, פונקט ווי אַלע איבעריקע רעליגיעזע אָנשוואונגען פון דער אַלטער וועלט, אינגאַנצן ווייט פון דער אידעע פון מאָנאָטעאיזם. אויף דער העכערער שטופע פון אַנטוויקלונג אָנערקענען זיי אַ געטלעכע איינהייט אין וועלטאַל, אַ אוניווערס, בשעת די רעליגיע פון די עברים פאַרשטייט גאַט, אַלס גייסט, ווי אַ גאַנץ פרייען, מאַראַלישן ווילן, וועלכער צעשווימט נישט אין דער נאַטור, אידענטירט זיך נישט מיט איר, אָבער אין זיין אומענדלעכער פרייהייט און דעהויבנקייט באַהערשט ער אַלדאָס ענדלעכע און נאַטירלעכע. די העברעישע רעליגיע איז גייסטיקער מאַגאָטעאיזם, די רעליגיע פון אַנדערע סעמיטישע פעלקער איז אַפילו אין איר העכסטער אַנטוויקלונג נאָר נאַטור־רעליגיע. דער אינסטינקט פון מאָנאָטעאיזם איז אַ ערפינדונג פון די נייע פאַרשער, וואָס האָבן ביי דערדאָזיקער היפּאָטעזע איבערגעלאָזן אָן אויפּמערקזאַמקייט דעם Allat פון די אַראַבער, די איסטאַר פון די בבליים און די אשורים, די עשתרת פון די פעניציער, דעם מוֹלֶךְ און דָגון און אַז. וו. פונקט אַזוי אָן אינהאַלט איז די אונטערזוכונג — פּונואַנען האָבן די יידן גענומען דעם מאָנאָטעאיזם. זיי האָבן זיך עס קוים געקענט אויסלערנען ביי די מצרים, וואָס זייערע רעליגיעזע אָנשוואונגען זיינען אונט גענוג באַקאַנט. שוין דאָס באַרימטע „טויטבוך“ און די גענעאלאָגיע פון אָמון־חננום איבערצייגט אונט, אַז דידאָזיקע מצרישע מיסטעריעס האָבן קיין שייכות נישט מיט דער ריינער מאָנאָטעאיסטישער אידעע. אויך די בבליים זיינען נישט געווען זייערע לערער אין רעליגיע־ענינים, וואָרום אין זייער קאָסמאָלאָגיע שפּילן די הויפט־ראַלע די ליכט־פּינטלעכע כאַאָסמעכטע, די טיאַמאַט און די פון איר געבוירענע אומגעהייערע — בשעת דאָס ערשטע בלאַט פון דער ביבל דערציילט מיט קלאַרער פשוטקייט: „אינגאַהויב האָט גאָט באַשאַפּן הימל און ערד“.

אויפן יסוד פון דער קרובהשאַפט צווישן די גרויסע ציקלען לעגענדעס וועגן דער וועלט־באַשאַפונג און דעם מבול זיינען, פאַרשטייט זיך, מעגלעך די אויספירן, אַז עס זיינען אין דעם פאַל אויסגענוצט געוואָרן געמיינזאַמע קוועלן. און אַוודאי איז דער חוב פון דער וויסנשאַפט — נישט אַכט געבנדיק אויף דער גאווה פון שטאַם און נאַציאָנאַלער באַרימער־אָדער אויף רעליגיעזע איבערצייגונגען און דאָגמעס — אַז גיין נאָך די רעזולטאַטן פון דער אויספאַרשונג. דאָך דאַרף מען קיינמאָל נישט פאַרגעסן, פאַר יעדן באַזונדער דאָס זייניקע ערלעך צו אָנערקענען.

ס'איז פאַרשטענדלעך, אַז אַ פּאָלק מיט אַזאַ פּוסטער מאָנאָטע-

איסטישער אָנשוואַנג האָט זיך נישט פאַרנומען מיט קונסט. די מיסיע פון די עברים איז געווען: דערקענען גאָט און פאַרשפרייטן ס'דאָזיקע דערקענען איבער דער גאַרער וועלט. יאָ, צו קונסט האָבן זיך די עברים באַצויגן אָפילו מיט אַ געפיל פון עקל, מחמת ביי זייערע סעמי-טישע שטאַם-זברים האָט זי געבראַכט צו דעם נאָכמאַכן די נאַטור און זי צו פאַרגעטערן, בשעת ביי דעם אָנהענגער פון דער עברישישער רע-ליגיע איז דידאָזיקע נאַטור אינגאַנצן אָפגעטראָטן אָן אַ זייט פאַר גאָט, אַלס דעם באַשעפער פון דער וועלט. נאָר מיט פּאָעזיע, און דוקא מיט לירישער, וועלכע איז אַ פּראָדוקט פון געפיל, און מיט מוזיק האָבן זיי זיך פאַרנומען זייער פּלייסיק. זייערע לירישע און מוזיקאלישע ווערק שטייען אין איין שורה מיט די באַדייטנדסטע דערשיינונגען אין דער דאָזיקן געביט ביי אַלע פעלקער פון דער אַלטער צייט, אָדער זיי שטייגן זיי נאָך אָפילו אַריבער אין אייניקע הינזיכטן. עס איז די עברים אויך נישט פרעמד געווען די בוי-קונסט מיט אירע בוי-צווייגן, פּונקט ווי פעלד-אַרבעט, גערטנעריי און ד. גל. נאָר פּלאַסטיק און מאַ-לעריי האָבן זיי נישט קולטיווירט, ווי געזאָגט, צוליב רעליגיעזע טעמים. זיי איז אויך געווען פרעמד די מימישע קונסט. אָבער דער טאַנץ איז גראָד געווען זייער אַנטוויקלט און פּלעגט דורכגעפירט ווערן אונטער אַקאָמפּאַנימענט פון מוזיק. בכלל אָבער איז די באַאַרבעטונג פון דער קונסט נישט געווען די שטאַרקע זייט און די אויפנאַבע פון פּאָלק ישראל.

דערפאַר האָט עס אַלע סעמיטישע פעלקער איבערגעשטייגט מיט זיין ליטעראַטור; וואָרום נאָר פון די אַראַבער און פון די בבליים האָבן מיר שפורן פון אַ רייך און אַריגינעל שריפטטום, אָבער יענץ קאָן מען בשום אופן נישט פאַרגלייכן מיט דעם יידישן.

פאַרקערט, זייער קולטור האָט זיך געפונען טיילווייז אין קרובֿהשאַפט מיט דער קולטור פון אַנדערע סעמיטן. ישראל איז געווען אַ פעלד-אַרבעטער און אַ פּי-האַדעווער. אין זיין פּאָטערלאַנד פּאַלעסטינע האָט „געפלייצט מילך און האָניק“, און זיין געזעלשאַפטלעכער אידעאַל איז געווען אַ צייט, ווען „יעדער זיצט אונטער זיין וויינשטאָק און אונטער זיין פייגנבוים“. שפעטער, אין דער צייט פון די מלכים, איז דידאָזיקע איינפאַכיקייט, פאַרשטייט זיך, פאַרשוואַנדן. פון די שכנישע לענדער איז אַהערצו אַריינגעדורנגען לוקסוס און אינסעצערטלטיקייט. אָבער די רעליגיעזע אידעע האָט פאַרהיט דאָס פּאָלק, וואָס וואָלט אָן דעם, בלי-ספק, פאַרשוואַנדן אָן אַ שפור, ווי עס זיינען פאַרשוואַנדן די אדומים און מואָבים און אַלע איבעריקע שבטים, וועלכע האָבן

אין יענער צייט געבליט און זיינען אין קולטור־פֿעלער הינזיכט אָפֿט געשטאַנען העכער פֿאַר די בני־ישראל.

די רעליגיעזע אידעע האָט די יידן נאַטירלעך געבראַכט אויך צו גייסטיקער טעטיקייט. זיי האָבן זיך זייער פֿרי אָנגעהויבן צו באַ־נוצן מיט דער בוכשטאַבן־שריפט. לויט דער פֿאַרם איז זי אין תּוֹך גע־נומען געווען דער אַלט־סעמיטישער אַלף־בית, וועלכער איז אונז באַוואוסט פֿון אויפֿשריפטן און מטבעות און וועלכער האָט ביי פֿאַרשיידענע שטאַ־מען אָן אַנדער טיפֿ אָנגענומען. דערביי איז אָבער אין געברויך געווען אויך די קוואַדראַט־שריפט, וועלכע אַנטשפּרעכט דער אַלט־העברעיִשער און וואָס דער תּלמוד זאָגט בטעות, אַז עזרא האָט זי איינגעפֿירט, בשעת אין דער אמתן האָט די ערשטע זיך איינגעהאַלטן ביי יידן ביז אין דריטן יאָרהונדערט נאָך קריסטוס געב. דער שפּעטערדיקער אַלף־בית, די קוואַדראַט־שריפט, איז אָן אַנטוויקלונג פֿונם אַראַמישן צווייג פֿון דעם אַלט־סעמיטישן אַלף־בית און האָט צו דאַנקען פֿאַר דעם, וואָס זי איז אויפֿגענומען געוואָרן פֿון די יידן, דער הויכער באַדייטונג, וואָס די אראמישע שפּראַך האָט אין זעקסטן און די שפּעטערדיקע יאָר־הונדערטן געהאַט אַלס דיפּלאַמאַטישע שפּראַך.

די אַלט־העברעיִשע שפּראַך איז אַ צווייג פֿון דעם גרויסן סע־מיטישן שפּראַך־שטאַם, אָבער לגמרי מיט אייגנאַרטיקער אויסבילדונג. דערדאָזיקער שפּראַך־שטאַם טיילט זיך אויף פֿיר הויפט־צווייגן: דער מזרח־סעמיטישער, דער צפֿון־סעמיטישער אָדער אראמישער, דער מיטל־סעמיטישער אָדער פֿענישער (אַהער געהערן די העברעיִשע און פעניצישע שפּראַכן) און דער דרום־סעמיטישער, ד. ה. דער אַראַבישער און דער עטיאָפּישער. דער כאַראַקטעריסטישער סימן פֿון די סעמיטישע שפּראַכן איז דער טריליטעראַליזם, ד. ה. וואָס דער שורש באַשטייט פֿון דריי אותיות, בשעת די וואַקאַלן זיינען פֿאַר דער באַדייטונג פֿון די וואַרצלען גאַנץ גלייכגילטיק און דינען נאָר צו ניואַנסירן די שרשים אין די פֿאַרשיידענע פֿאַרמען פֿון שמות און פֿעליים.

אין איר ריינער, אָן שום צומיש פֿון פרעמדע שפּראַכן, פֿאַרם איז די העברעיִשע שפּראַך געווען וואַזילקלינגעהיק, קערנדיק און כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דעם אויסדרוק פֿונם טיפּסטן געפֿיל און דער וואַ־רימסטער האַרצעכקייט, פֿונקט אַזוי ווי פֿאַר שעפּערשישער אוממיטל־באַרקייט און לייבלעכער בילדערישקייט. די סאַמע רייכסטע פֿאַרשיידנ־אַרטיקייט ווייזט זי, נאַטירלעך, אַרויס דאָרט, וואו עס קומט־אויס אויסצודריקן רעליגיעזע באַגריפֿן און אידעען. זי איז פֿול מיט אָטעם פֿון דער נשמה, — זאָגט הערדער. — זי קלינגט נישט ווי די גריכישע,

אָבער זי אָטעמט, זי לעבט. אַזוי ווייזט די דאָזיקע שפּראַך אויס אונז, וואָס מיר זיינען נישט גאָר באַקאַנט מיט איר אויסשפּראַך און וואָס פאַר אונז איז אַרויסריידן די סאַמע טיפּסטע האַלד-קלאַנגען אירע אוממעג-לעך. אָבער אין די אַלטע מער ווילדע צייטן — וויפיל באַגייסטערונג האָט איר געזאָלט צוגעבן די פּוילקייט פון נשמה-געפיל, דער אָטעם פון לעבעדיקן וואָרט! דאָס איז געווען, ווי זיי האָבן זיך אויסגע-דריקט:

„גאָטס גייסט, וואָס האָט אין זיי גערעדט,

דעם אַלמעכטיקנס אָטעם, וואָס האָט זיי באַלעבט.“

און וואָס נוגע דער שפּראַך פון די שריפטן, שטעלן זיך אין איר אַנטוויקלונג אַרויס קלאַר צוויי פעריאָדן: ביזן גלזות און נאָכן גלזות. אין דעם ערשטן פעריאָד בלייבט די שפּראַך כמעט אָן ענדערונגען, וואָרום אויך אינם פּאָלקס-לעבן זיינען נישט געווען אַזוינע גוואַלטיקע איבערקערענישן, ווי די וואָס זיינען אין אים פאַרגעקומען אינם צווייטן פעריאָד, ווען אין דער שפּראַך האָט זיך טאַקי דערפאַר גופא געקאַנט אַריינרייסן אַ פּהעמדער אַראַמישער עלעמענט. אַ גרויסער טייל פון די העברעיִשע ווערטער איז פאַרלאָרן געגאַנגען. איצט זיינען באַוואוסט סך-הכל אַ זעקסטויזנט ווערטער, וועלכע זיינען פאַרבליבן אין דער ביבל און טיילווייז אין די שפעטערדיקע שריפטלעכע ווערק.

אין דער צייט, ווען זי איז געווען אַ לעבעדיקע און אַ הער-שנדיקע אין לאַנד, האָט מען זי גערופן „שפת כנען“; שפעטער אָבער האָט מען זי אַ נאָמען געגעבן „יידישע שפּראַך“ אָדער „הייליקע שפּראַך“, אויך „שריפט-שפּראַך“. כמעט די גאַנצע ביבל איז אָנגעשריבן אויף דערדאָזיקער שפּראַך, נאָר „עזרא“ און „דניאל“ זיינען טיילווייז געשריבן אין אַראַמיש.

אַז מ'האָט די העברעיִשע שפּראַך פרי אָנגעהויבן צו באַנוצן צום שרייבן, דערין איז שוין איצט גאָר קיין ספק נישטאָ. אויב מען וואָלט נאָך דערצו געדאַרפט האָבן אַ היסטאָרישן באַווייז, וואָלט עס אין אַ גענוגדער מאָס דערווייזן די שנעלע אויפבליאונג, צו וועלכער זי האָט דערגרייכט באַלד נאָך דער עראָבערונג פון כנען. און דעריבער איז אומזיסט די פראַגע: צי האָבן זיך די אַלטע העברעער פאַרנומען פיל מיט ליינענען און שרייבן. אויף וויפיל עס איז באַוואוסט, האָבן זיי געשריבן מיט אַ פאַרשפיצטן און אָפּגעטונקטן אין פאַרב טשערעט, אָדער מיט קריצערס, אויף אַ מאַטעריע, וועלכע איז וואַרשיינליך באַשטאַנען

פון פער' פון ווילדע היזת אָדער פון געוויקסן, אָדער אויף פאַפירוס, און וועלכע פלעגן געהאַלטן ווערן אין מגילות*.)
וועגן לערנען די שפראַך און די תורה געפינען מיר שוין באַ-
ווייזן אין דער פריסטער צייט; די קונסט פון שרייבן איז שוין אין
דער צייט פון די שופטים נישט בלויז די פהנים באַקאנט געווען.

* *

•

לאַמיר איצט וואַרפן אַ בליק אויפן לאַנד, וואָס איז געוואָרן דאָס
געבורטלאַנד פון דער ביבֿל, דאָס וויגֿבעטעלע פון צוויי רעליגיעס, און
וואו עס איז באַשערט געווען, אַז עס זאָלן פאַרקומען אזוי פיל אומ-
געוויינלעכע זאַכן. אויף צפון פון דעם ברייטן פלאַכלאַנד פון דעם
טייך פרת ציט זיך דער הויכער תבור פון דעם אַרמענישן הויכלאַנד
צום דרום־מערבדיקן פונקט פון קליין־אַזיע, קעגן וועלכן עס ליגט די
אינזל ראָדאָס. דאָרט, וואו די־אַזיקע באַרג־קייט דערנענטערט זיך צום
ים־אויסגוס אַלעקסאַנדערעט, וואָס האָט זיך פריער גערופן איסוס, טוען
זיך די פאַדערשטע בערג אירע אַ קער אויף דרום צו אַראָנט, וואָס ביי
אים אויפן מזרח־זייט הויבט זיך דער לבנון, אַ באַרג־קייט, וואָס באַ-
שטייט פון צוויי אָפטיילונגען: דער אייגנטלעכער לבנון און דער אַנ-
טי־לבנון. ביידע ציען זיך ביז דעם פלאַכלאַנד פון דמשק, און דאָרט
לאָזן זיי זיך פונאַנדער אין קלענערע, נידעריקע בערג־רייען, ביז זיי
פאַרלירן זיך לגמרי אין דעם מדבר־זאַמד פון עַרב. אָבער אויף דעם
שטח צווישן זיי ביידן עזנט זיך פאַר דעם רייזנדנס אויגן אָפ אַ
ברייט פלאַכלאַנד, פונוואָנען עס רינען אַראָפּ פיל טייכן אין אַלע
זייטן, אַראָפּלאָזנדיק זיך צו די טיפער־ליגנדיקע געגנטן.

אויפן דרום פון דעם אייגנטלעכן לבנון, אָדער שניי־באַרג, גע-
פינט זיך אַ ברייטער, אויף אַ מהלך פון צוויי — דריי שעה, ערד-
שפאַלט, אין וועלכן עס געפינט זיך די רינע פון טייך ירדן. פונדאָ-
נען גיסט זיך דערדאָזיקער טייך פונאַנדער איבערן גאַנצן לאַנד און
פאַרלירט זיך נאָכדעם אין טויטן ים (ים המלח). אויף ביידע ברעגן

(* מ'דאַרף נאָך צוגעבן, אַז אין מהשח און יהושוע בן־נונס צייטן פלעגט
מען שרייבן אויף שטיינער. (באמ. טון דער רוס. איבערו.)

פונם טייך היבן זיך פיל בערגרייען. מיט א טיפן אייגנשינט פון דער בוכטע ביי עפֿו באווייזט זיך דאָס פרוכטבאַרע פלאַכלאַנד יורעאל מיטן באַרג תבור אין הינטערגרונט, און הינטער אים צו צפון-צו גייט דאָס פלאַכלאַנד פון דמשק, צו דרום-צו -- דאָס ברעגלאַנד פון ירדן מיט זיינע בערג, מדבריות, בוכטעס -- דאָס הייליקע, געלויבטע לאַנד פאלעסטינע.

צו דער ווירקונג, וואָס עס מאַכט די געהיימע קראַפט פון דער נאַטור, וועלכע באַווייזט זיך אַרויס שיר נישט אויף יעדן טריט אין די דאָזיקע ערטער, קומט נאָך צו דער פישוף פון דער נאַטור, וועלכע דער-שיינט אין איר גאַנצער מאַלערישער ווירקונג. נעבן פראַכטפול גרינענ-דיקע פעלדער זעט איר די שניי-שפיצן פון לבנון, נעבן טעפליכער פון בלומען -- הוילע מדבריות, נעבן דעם שיינעם ים-כנרת -- דעם טויטן ים. אַז גאָר דאָס אָרט איז פאַרצייטן געווען פרוכטבאַר -- אין דעם קאָן קיין ספק נישט זיין, אַפילו ווען דעם היינטיקן באַזוכער ווייזט עס נישט אַזוי אויס.

די צייט פון זיין נאַציאָנאַלער געהויבנקייט האָט אויך געזען די בליאונג פון זיין ליטעראַטור, וועלכע איז דערפאַר דורך און דורך נאַציאָנאַל און פאַרדינט מער פאַר אַלץ דעם נאָמען נאַציאָנאַלע ליטעראַטור. מיר וואָלטן נאָך דאָ געדאַרפט ברענגען די הויפט-שטריכן פון דער היסטאָרישער און רעליגיעזער אַנטוויקלונג, ווען די דאָזיקע געשיכטע וואָלט נישט געווען צופיל באַקאַנט, ווייל דורכדעם אַליין ווערט ווידער קלערער די ליטעראַרישע אַנטוויקלונג, וואָס שטאַמט פונם סאַמע לעבן און פון דער גאַנצער אַנטוויקלונג פונם פּאָלק ישראל.

אַבער וועמען איז דען אימבעקאַנט די דאָזיקע בונטע, בלאַנקע, ראַמאַנטישע און זעלטענע געשיכטע פון יענעם מערקווירדיקן וואַנדערן פון מעסאָפּאָטאַמיע אין די צייטן פון אברהם און אַ ריי פאַטריאַרכן, -- די וואַנדערונג קיין מצרים און נאָכדאָס צוריק אין דער מדבר דורך סיני אין דעם פאַרשפראַכענעם לאַנד, -- ביז די מלחמות אין דער צייט פון די שופטים און די מלכים, ביז די באַגייסטערטע רעדעס פון די נביאים, ביזן פאַרלירן די נאַציאָנאַלע זעלבשטענדיקייט אין דעם גלות בבבל, ביז דער אויפריכטונג פונם נייעם בית-המקדש אין דער העלדן-עפאָכע פון די מכבייער!

אין משך פון דערדאָזיקער געשיכטע באַגלייט דאָס פּאָלק ישראל, און נאָך דעם גלות בבבל -- דאָס יידישע פּאָלק -- די ביבלי, דער הייליקער דאָקומענט פון זיין רעליגיע און פון זיין געשיכטע.

דאָס וואָרט ביבל שטאַמט פון גריכיש: βιβλία (נעמיינט: δειά - די געטלעכע) - ביכער; ביי קריסטן איז להפך צו דעם נייעם טעסטאַמענט אַנגענומען געוואָרן דער נאָמען אַלטער טעסטאַמענט. ביי יידן - „כתבי הקודש“ - הייליקע שריפטן. די אָנגענומענע ביי דער יידישער און דער קריסטלעכער קירך צעטיילונג פון דער ביבל אויף קאַנאָניזירטע און אַפּאָקריפישע ביכער, דערנאָך אויף תורה, נביאים און כתובים, איז געוויס אַלעמען באַקאַנט. צו אונזערע צילן ווערן אויסגעטיילט פון דער ביבלישער ליטעראַטור די אַפּאָקריפן, וועלכע געהערן צו אַ שפּעטערדיקן פעריאָד, און דאָן לייגן מיר פאַר אין הסכם מיט די היסטאָריש-ליטעראַרישע שטאַנדפונקטן די פּאָליגנדיקע טיילונג פון דער ביבלישער ליטעראַטור אויף היסטאָרישע, נביאישע און פּאָעטישע ווערק, אנטשפּרעכנד דער געשיכטע פון אַלטן ישראל אין די פּיר פּעריאָדן פון די העלדן, די נביאים, די פּהנים און די סופרים.

צו די היסטאָרישע פּאַררעכענען מיר: חומש, וועלכער נעמט באַזונדער ארום פינף ביכער - בראשית, שמות, ויקרא, במדבר און דברים, די ספרים יהושוע, שופטים, שמואל, מלכים, עזרא און נחמיה, די כראָניקעס. אהער געהערן אויך די פּאָעטישע ערצייילונגען רות, אַסתר און יונה.

די נביאישע ווערק האַלטן אין זיך איין די רעדעס פון די ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל און פון די קלענערע נביאים: הושע, יואל, עמוס, עובדיה, מיכה, נחום, חבקוק, צפניה, חגי, זכריה, מלאכי און דעם ספר דניאל.

אין דעם באַשטאַנד פון די פּאָעטישע ווערק פון דער ביבל גייען אַריין תהלים, משלי, איוב, שיר השירים, קהלת און אַיכה.

אין סך-הכל האָט די ביבל 24 ביכער, וועלכע זיינען צונויפגעשטעלט געוואָרן זינט די ערשטע צייטן פון דעם קיום פון יידישן פּאָלק ביז די פינצטערע טעג פון דער פּערטישער און דער גריכישער הערשאַפט, און האָט זיך פאַרענדיקט ערשט דאָן, ווען די אייזערנע רוימישע האַנט האָט צוגעדריקט דאָס לאַנד און דאָס פּאָלק פון יהודה און חרוב געמאַכט דאָס נאַציאָנאַלע לעבן פון ישראל. זי האָט אָבער ביי אים נישט געקאָנט אָפּנעמען זיין ביבל, ס'דאָזיקע געהויבענע, אַלטע און פשוטע בוך, וואָס איז באַשיידן ווי די נאַטור, און נאַטירלעך ווי זי; דאָס בוך, וואָס איז פון אויסזען פשוט און אָן פּרעטענזיעס,

ווי די זון, וואָס וואַרימט אונז, ווי דאָס ברויט, וואָס נערט אונז, דאָס בוך, וואָס קוקט אויף אונז אַזוי האַרציק מיט אַזאַ בענטשנדיקן אויסזען, גלייך ווי אַן אַלטע באַבעניו, וועלכע לייענט אויך דאָסדאָ-זיקע בוך מיט די ליבע שעפּצנדיקע ליפּן - און ס'דאָזיקע בוך הייסט אויך גאַנץ פשוט און קורץ דאָס בוך, די ביבל. ריכטיק רופט מען זי אויך הייליקע שריפט; ווער עס האָט זיין גאָט פאַרלאָרן, קאָן אים צוריקגעפינען אינם דאָזיקן בוך, און ווער עס האָט קיינ-מאָל גאָט נישט געקענט, אויף יענעם בלאָזט פונדאָנען אַנטקעגן דער אַטעם פון געטלעכן וואָרט. לסיוף, דאָס בוך, וואָס זיין ווערט און באַ-דייטונג האָט אַזוי פיין אויסגעדריקט דער אַלטער חכם אין פייער-לעכע ווערטער: „דאָס איז באמת דאָס בוך פון בונד, וואָס איז גע-שראָסן מיט דעם אַלהעכסטן גאָט, ד. ה. דאָס געזעץ, וואָס משה האָט געבאָטן צו בית-ישראל, מען זאָל עס היטן ווי אַן אוצר. פונדאָנען האָט אַרויסגעפלייצט חכמה, געגליכן צום טייך פישון, ווען ער איז וואַסערפול, און צום טייך חידקל, ווען ער גיסט זיך פונאָנדער אין פריילינגס-צייט. פונדאָנען האָט אַרויסגעפלייצט שכל, געגליכן צום פרת אין דער צייט פון וואַסערפול, און צום ירדן אין דער שניט-צייט. פונ-דאָנען זיינען אַרויס מידות טובות, געגליכן צו ליכטיקייט און צום וואַסער פון גילוס אין הערבסט. עס איז קיינמאָל נישט געווען קיין מענטש, וועלכער זאָל אינגאַנצן האָבן אויסגעלערנט ס'דאָזיקע בוך, און ס'וועט קיינמאָל נישט זיין אַזאַ, וואָס זאָל פייאיק זיין עס צו דער-גרונטעווען. ווייל זיין זינען איז רייכער פאַר יעדן ים, און זיין וואָרט איז טיפער פאַר יעדן אָפּגרונט.“

I. די היסטאָרישע ביכער

דער וויכטיקסטער טייל פון דער ביבלישער ליטעראַטור, הגם ער איז נישט דער וויכטיקסטער פאַר דער עסטעטישער אָנשוואַונג, איז דער חומש (*ה' Πεντάτευχος*), דאָס „געזעץ“, די „תורה“. ער באַ-שטייט, ווי ס'איז שוין אויפן דערמאָנט, פון די פינף ביכער משהס, פון וועלכע דאָס ערשטע, בראשית, האַלט אין זיך אַיין די גע-שיכטע פון דער וועלט-באַשאַפונג ביז דער וואַנדערונג פון ישראל קיין מצרים; דאָס צווייטע, שמות - יציאת מצרים און די געשעענישן אויפן סיני, דערנאָך דעם אָנהויב פון דער געזעצעפונג; דאָס דריטע

ויקרא, — די געזעצן, וועלכע באַציען זיך איבערהויפט צו די לויים און די פוהנים ווי אויך צו די קרבנות. דאָס פערטע, במדבר — דעם סוף פון די געזעצן און די וואַנדערונגען פונם פּאָלק איבערן מדבר. דאָס פינפטע, דברים — די איבערחזונג פון די געזעצן און דעם מוסר צום פּאָלק.

מען קען זאָגן, אַז דער חומש (Pentateuch) — דאָס איז די קווינט־עסענץ פון דער אַלטהעברעיִשער ליטעראַטור, ווייל אין אים זיינען שוין אָנגעמערקט אָדער אויסגעפירט אַלע אירע ריכטונגען און פּאַרמען. פאַר דער ליטעראַטור־געשיכטלעכער באַטראַכטונג האָט דער חומש אויך, אַלס גרויס און גאַנצס, אַ טיפע באַדייטונג אין דעם וואונדערלעכן גורל פון דער ביבל. זי אָנערקענט אין אים דווקא אַ קינסט־לעריש ווערק בנוגע דעם פּלאַן און דער אויספירונג. יעדער איינציקער, אַפילו דער אומבאַדייטנדער, דאָכט זיך, שטריך אין דער תורה האָט אַ הינטערגרונט, און האַלט אין זיך איין עפעס אַ באַלערנדיקן רמז. און מען קאָן ניט ניט אָנערקענען אויך דאָס, — הגם מען האָט עס שוין ניט איינמאַל אָנערקענען ניט געוואָלט — אַז ניט נאָר די פּאַרשריפטן פון געזעץ, וואָס בילדן דעם הויפט־אינהאַלט פון די צוויי מיטעלע ביכער, נאָר אַפילו די ערצייילונגען אין זיי און באַזונדערס אין ספר בראשית, האָבן אַ דיאָקטישן ציל. „די טיילן וועלכע געהערן צום געזעץ ווילן נאָר־מירן דעם ט א ט, די היסטאָרישע טיילן פאַרקערט — דאָס דענקען און פּילן“.

אין די דאָזיקע ווערטער זיינען קלאַר באַשטימט דער ציל און די טענדענץ פונם חומש, און שוין אַ קורצער איבערבליק איבערן רייכן אינהאַלט פון די פינף חומשים צייגט איבער אין דער ריכטיקייט פון דער דאָזיקער אויפפאַסונג און אין דעם, סאַר אַ טיפן גרונט ער געפינט פאַר זיך אין יעדן באַזונדערן פּאַזיס פון דעם היסטאָרישן אַנטוויקלונגס־גאַנג ווי עס באַווייזט שוין דער נאָמען תורה, איז דער שווערפונקט פון דער ביבל פאַר דעם פּאָלק, וועלכן זי איז געגעבן געוואָרן, געלעגן אין איר געזעצגעבערישן אינהאַלט. און מיט רעכט — ווייל דאָס געזעץ האָט דעם דאָזיקן פּאָלק פאַרהיט זיין גאַנציקייט און אומבאַרירלעכ־קייט און אַרויסגעפירט עס אומבאַשעדיקט פון אַלע צרות און סכנות. און אויב עס האָט מיט אַלע זיינע פאַרצווייגונגען און רעזולטאַטן גע־קענט אויסווייזן שווער, אָפּטמאַל אַפילו אומפאַרשטענדלעך פאַר דעם פשוטן פּאָלק־שכל, איז דאָך אין אים פאַרט געלעגן אַ טיפער

רעליגיעזער פונדאמענט און - וואָס עס איז כמעט גלייך וויכטיק - אַ גע-
 מיטלעכע זייט, וואָס לאָזט אונז אין דעם געזעצגעבער גופא זען איי-
 נעם פון די גרעסטע קענער פון דער מענטשלעכער נאַטור און פון די
 טיפסטע פסיכאָלאָגן. און איבער דעמדאָזיקן געזעץ האָט אין דער תורה
 געהערשט די מאַיעסטעט פון דעם באַשעפער זעלבסט, פון דעם גרויסן
 אוניווערסאַלן גאָט, וועלכער האָט אויסדערוויילט דאָס קליינע פּאָלק פאַר
 דער ערדישער כלי פון זיין אַלמעכטיקייט, וועלכער טראָגט אומזיכט-
 באַר איבער די וואָלקנס, איז אומצוטריטלעך פאַר יעדן אָנשוילעכן
 פּלאַסטישן מאַלן, דעם שטרענגן שופט, ווען עס קומט-אויס צו שטראָפן
 פאַר עבירות און פאַרברעכנס, אָבער אין דערוועלביקער צייט דעם גוטן
 און דערבאַרעמדיקן צום זיגדיקן, ווען יענער האָט חרטה אויף זיין זינד.
 אויף דעם פונדאמענט פון דעמדאָזיקן ריינעם מאָנאָטעאיזם איז געבויט
 משהס גאַנצע געזעץ, וואָס איז געגליכן צו אַ ברייט-צעוואַקסענעם
 בוים מיט פיל צווייגן און צווייגעלעך, וואָס קיינער פון זיי הויבט
 זיך פונדעסטוועגן נישט ביז דער קרוין און וואָס אַלע אינאיינעם שטעלן
 פאַר איין האַרמאָנישע גאַנצע.

אָבער אינטערעסאַנטער און שענער פאַר דעם געזעצגעבערישן
 אינהאַלט פון דער ביבל איז פאַר אונז איר געשיכטלעכער אינהאַלט
 און איר פּאָעטישער טייל, וועגן וועלכע מיר וועלן שפעטער ריידן
 און צוזאַמענהאַנג מיט דער לירישער פּאָעזיע פון די עברים.
 ס'פאַרשטייט זיך, אַז צו אַזאַ אַלטן דאָקומענט פון דער גראַפֿר
 אַלטער צייט איז נישט מעגלעך צוצוגיין מיט פּאָדערונגען, וועלכע
 ווערן ארויסגעשטעלט צו אַ מאָדערנעם היסטאָרישן ווערק. פארקערט,
 מען דארף פיל מער נעמען אין אכט די היסטאָרישע טראדיציע, וועלכע
 ליגט צווישן דעם צונויפשטעלן פון די באזונדערע ביכער מיט די גע-
 שעענישן, וועלכע זיי דערציילן - און דעמאָלט וועט דער אויפמערק-
 זאמער באַפּאַכטער קלאָר זען, אַז די היסטאָריאָגראַפיע, פארשרייבנדיק
 די עלטסטע מונדליכע טראדיציע און אויך די שפעטערדיקע פּאָיסן,
 ווייזט ארויס דיועלביקע קינסטלערישע באארבעטונג פון דעם מאטעריאל,
 וועלכע פילט אונז אָן מיט אכטונג און פארוואונדערונג ביים אריינגיין
 אין דעמדאָזיקן בנין און וועלכע וואָלט שוין אליין געקלעקט פּולקאָם
 צו גאראנטירן די עכטקייט און די וואָרהייט פון דעם אינהאַלט, ווען
 דער גלויבן אין דערדאָזיקער אמתדיקייט וואָלט נישט דורכגעשפּראַצט
 פון יעדער שורה פון דעמדאָזיקן גרויסן בוך שטארק, קרעפטיק און
 דערקווינדיק פאר יעדן מענטשלעכן שכל, וואָס האָט דערביי נישט קיין
 באזונדערע כוונות.

דעריבער דארף מען גאָר נישט גיין טריט ביי טריט מיט דער טעאָלאָגישער אָנשוואַונג, וואָס איר דינט אַלס ערבות פאַר דעם אינהאַלט פון דער ביבֿל בלויז איר קאַנאָנישער אויטאָריטעט, און ברענגען פאַר אַ קרבן דעם אינטעלעקט. דער אינהאַלט פון די ביבלישע ערצייִלונג־גען האָט זיך לכתחילה אין אַ משך פון פיל יאָרהונדערטן איבערגע־געבן אין דער מינדלעכער מסורה, איידער ער איז שריפטלעך פאַרפיק־סירט געוואָרן. אין שפעטערדיקע צייטן זיינען באַשטימטע רעליגיעזע אָנשוואַונגען און וויכטיקע מיטטיילונגען, אַלס ווירקלעך געשעעניס, פערזענלעך איבערגעלעבטעס פון באַזונדערע מיטגלידער פון דער גאָטס־געוויילטער משפחה, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין לעגענדעס, וועלכע האָבן ווי ביי אַלע פעלקער, אַזוי ביי אונז יידן אויך, געשפילט אַ וויכטיקע ראָלע און לִסוף זיינען זיי אַריבער אין עכטער געשיכטע. צי האָט נאָך דעם די היסטאָריאָגראַפיע וואַרצלען אין דעם הויך־מאָראַלישן באַוואוסטזיין פון פאָלק ישראל און צי דינט זי אַלס דירעקטער באַ־זויז אויף דעם אַרויסווייזן־זיך פונם געטלעכן גייסט, ווי עס איז נאָט אָנצונעמען דער גלויבנדיקער שכל, אָדער צי איז זי מער נישט ווי אַ געוויינלעך מענטשלעך ווערק אָדער אַפילו גאָר היעראַרכישע פעלשונג, — פאַר אונז באַשטייט איר וויכטיקייט און באַדייטונג אין איר קלאַרן און וואונדערבאַרן אינהאַלט, וועלכן מען קאָן נישט אַפליי־קענען אָדער ענדערן. מיט די ווערטער: „אינאָנהויב האָט גאָט באַ־שאַפן הימל און ערד“ — ווי שטאַרק די וויסנשאַפט זאָל נישט אַרויס־טרעטן קענען אַזאַ קאָסמאָגאָניע — הויבט זיך פאַר אונז אַן אַ ריי גע־שיכטעס, וועלכע מיר ליינענען שטענדיק מיט גלייכער ליבע, מיט גלייכן אינטערעס, וועלכע פירן אונז אַריין אין די גרויסע סודות פון דער גראַנדיזער אור־וועלט, וואָס זייער פאַנטאַסטישקייט רייצט שטאַרק אונזער געדאַנק און פילט אונז אָן מיט יענעם דעהויבענעם ציטער, וואָס בילדעט דעם אייגנטלעכן איינדרוק, וואָס עס מאַכט דאָס ביבלי־וואָרט.

פאַר אונז עפנט זיך אַפ אַ גן־עדן, און מיר גייען־נאָך נאָך דער פשוטער און נאַאיווער ערצייִלונג, וואָס אַנטשפרעכט אַזוי וואונדערבאַר און קינסטלעריש דעם אור־צושטאַנד פון די ערשטע מענטשן, מיר הערן די שלאַנג, מיר הערן קינס קלאַנג־זיך, פאַרביי אונז טראָגן זיך אַדורך מיט גערויש די כוואַליעס פון מבול, נחם תיבה שווימט אַרויס, מיר באַוואונדערן דעם בָּנִין פונם דור הפלִגה, און מיט אָנשטרענגונג לויפערן מיר נאָך דאָס לעבן פון די דריי אָבות — דעם קלוגן הערשער פון די פאַסטוכער אברהם, דעם איינפאַכן יצחק און דעם מוטיקן יעקב,

וועלכע דארפן ווערן די מוסטערן פון זייער שטאם, געגליכן דערצו ווי די גריכן האָבן פאַר זייער מוסטער אָנערקענט די העלדן פון די האַמערישע געזאַנגען. פאַרביי אונז גייט אַדורך איינע פון די ליבסטע ערצייילונגען, וועלכע האָט אין זיך אַלע עלעמענטן פון עפישן ווערק - די געשיכטע פון יוסף, און מיט דער ברכה פון דעם שטאַרבנדיקן פאַטריאַך יעקב פאַרענדיקט זיך דער ערשטער טייל פון דערדאָזיקער גרויסער עפאָפע.

נאָכדעם דערשיינט משה, לכתחילה אַלס אַ יונגער בחור, נאָכדעם אַלס אַ מאַן, „דער געטלעכער מאַן“, ווי מיקעל אַנזשעלֵא האָט אים קינסטלֵעריש פאַרקערפערט אין העלן מאַרגנליכט פון דער געשיכטע, ווי אין דער טונקלֵקייט פון דער פּאָעזיע, אין געשפּרעך מיט זיין גאָט און מיט זיין פּאָלק, וועלכעס ער איז מציל מיט נסים און נפלאות פון מצרים יאָך און פירט עס אַדורך מיט וואונדערלעכע וועגן דורך דער מדבר. ס'דאָזיקע גאַנצע לעבן - ווידער-אַמאָל אַן עפאָס פון גראַנד-יעזער דערהויבנקייט און פאַרפישונדיקער פאַרבן-פּראַכט! אויפן חורבן הויבט-זיך אַן זיין מיסיע, אויפן סיני דערגרייכט זי איר הויך-פונקט, אויפן באַרג נבו ענדיקט זי זיך! אָבער סאר אַ רייכקייט און פאַרשיינד-אַרטיקייט פון לעבנס-אינהאַלט ליגט צווישן די דאָזיקע דריי בערג, ביז דער רגע, ווען משה, גאָטס קנעכט, איז געשטאַרבן אין לאַנד מואָב לויט גאָטס באַפעל, און ער האָט אים באַגראָבן אין טאָל, אין לאַנד מואָב, און עס האָט קיין מענטש נישט געוואוסט זיין קבורה ביז היינט טיין טאָג.

צווישן דעם ליגט דאָס גאַנצע גרויסע געזעץ - תרי"ג-מצוות עשה און לא-תעשה, וועלכע האָבן געהאַט דאָס ציל צו רעגולירן דאָס לעבן פונם פּאָלק אין אַלע ריכטונגען און באַגרינדן דעם בוי פון אַ סאָציאַלער מלוכה, וואָס מען קאָן נאָך עד-היום נישט גענוג אָנוואונדערן זיך אויף איר פעסטער סטרוקטור, איר הומאַנישער וועלט-אַנשוואונג און פּראַקטישער חכמה. דאָ גופא ליגן פאַר אונז די נסיעות און די היך-הערוואַנדע-רונגען איבערן מדבר, די רעדעס, שטראָף-רייד און לידער פון משה, וואָס נעמט אָן - איבערגעגאַנגען פון פּאָעזיע צו געשיכטע - אַזאַ ריי זען-געשטאַלט, וואָס איר גלייכן קאָן מען נישט געפינען אין דער געשיכטע פון דער גאָרער וועלט. דאָס איז טאַקע די עפאָכע פון די העלדן, וועלכע ווערן געשידערט אינם דאָזיקן בוך.

איז דערדאָזיקער „מאַן משה“ דער פאַרפאַסער פון חומש מיט געטלעכן גייסט? דער שכל אָן זייטיקע פניות וועט - נאָך אַמאָל דורכ-קוקנדיק אַלץ אינגאַנצן - מסתמא ענטפערן „יאָ“. די ביבלישע קריטיק

זעט אנטשלאָסן אַנטקעגן ענטפערן „ניין“. לויט דער קריסטאָלאָגישער אויפפאַסונג איז די „תורה“ געווען פאַרפאַסט דורך משה, פאַר און יעקב; יוחנן און יעזוס אַליין ריידן אָפּט וועגן דערדאָזיקער תורה, און אויף אַזאָ אופן האָט די קירכע גאַנץ קאַנסעקווענט די אויטענטישקייט פון דער תורה און איר פאַרפאַסונג דורך משהן געמאַכט פאַר איינעם פון די וויכטיקסטע דאָגמאַטן פון איר גלויבן.

דיזעלביקע אָנשוואונג האָט נאַטירלעך אויך דאָס יידנטום. שוין אין די שפעטערע היסטאָרישע שריפטן ווערט פיל גערעדט וועגן דעם „בוך פון תורה משה“, וועגן „בוך פון געזעץ, וואָס משה האָט געגעבן“. שוין פיל פריער, איידער עס איז אַנטשטאַנען קריסטנטום, איז קיין ספק נישט געווען, אַז משה האָט באַקומען און אָנגעשריבן די תורה מיט רוה-הקודש. די געלערנטע האָבן נאָכדעם אָנגענומען די פאַלגנדיקע קייט פון דער מסורה: אויסער די לעצטע אַכט פסוקים פון דברים, וואו עס דער-צייט זיך וועגן משהס טויט און וועגן זיין באַדייטונג, איז אַלץ פון אים אָנגעשריבן מיט גאָטס גייסט. די דאָזיקע אַכט פסוקים האָט אָנגע-שריבן יהושוע, וועלכן עס געהערט, נאַטירלעך, אויך דאָס בוך, וואָס איז אָנגערופן מיט זיין נאָמען, נאָכדעם האָט שמואל אָנגעשריבן די ביכער, וואָס טראָגן זיין נאָמען, כמעט אינגאַנצן, אויך „שופטים“ און דאָס בוך „רות“; די מחברים פון די לעצטע קאַפיטלען פון שמואל ב' זאָלן זיין די נביאים נתן און גד; די ביכער מלכים זיינען, לויט דער מסורה, צונויפגעשטעלט דורכן נביא ירמיהו, און די איבעריקע היסטאָרישע ביכער -- דורך עזרא, נחמיה און די אנשי כנסת הגדולה.

אַזוי מיינט דער גלויבן. אַן אַנדער מיינונג האָט די קריטיק, וועלכע שטיצט זיך אויף גרויסע אויטאָריטעטן -- פריער פאַר אַלעמען אויף אבן-עזרא און שפינאָזא. אין דער צייט ווען דער ערשטער האָט אַרויסגעזאָגט זיין ספק, צי משה איז דער פאַרפאַסער פון דער תורה, נאָר מיט באַהאַלטענע רמזים און מיט רעטענישן, וועלכע מען האָט נישט אַלע מאָל ריכטיק פאַרשטאַנען, האָט ברוך שפינאָזא, שטיצנדיק זיך אויף דעם אויטאָריטעט פון אבן-עזרא, דער ערשטער געגרינדעט די ראַציאָנאַליסטישע ביבליאָריטיק, אויב מען זאָל נישט רעכענען פאַר דעם אָנהויב פון היסטאָרישער קריטיק די אָנפאַנג פון די יידנפיינט-לעכע גנאָסטיקער, עפיקורער און נעאַפּלאַטאָניקער, צעלן, פאַרפיר און אַנדערע אָדער די שעמענדיקע רמזים פון עטלעכע רבנים, וועלכע זיי-נען איר אָנהויב. אָבער נאָר שפינאָזא האָט געפרובט דערווייזן, אַז דער חומש האָט נישט געקאָנט זיין צונויפגעשטעלט דורך משהן און אַז

אים געהערן נאָר עטלעכע קליינע פראַגמענטן. איינער פון די וויכ-טיקסטע אַרגומענטן, פאַר וואָס נישט משה זאָל זיין דער פאַרפאַסער פונם חומש, איז געווען דער פערז אין ספר בראשית, קאפיטל 12 פסוק 6: „און די פֿענינים זיינען דעמאָלט געווען אין דעם לאַנד“. אגב איז דערדאָזיקער אַרגומענט שוין אין עלפטן יאָרהונדערט גע-בראַכט געוואָרן פון אַ שפּאַנישן רב. ווייטער האָט מען גענומען שטעלן פון בראשית, קאפ. ל"ו, פסוק ל"א, צו דעמאָזיקן ציל: „און דאָס זיי-נען די קעניגן, וואָס האָבן געהערשט אין אַדום, איידער עס האָט אַ קעניג איבער די בני ישראל געהערשט“.

וויכטיקער איז די פראַגע: אין וועלכער צייט האָט דער חומש באַקומען דעם אויסזען, וועלכן ער האָט אין איצטיקער צייט. און דאָ, פאַרשטייט זיך, מוז מען זיך באַנוגענען מיט סבָרות, וואָס מחמת כמה טעמים מאַכן זיי אָבער פאַר וואַרשיינלעך די השערה, אַז די ענד-גילטיקע רעדאַקציע פונם גרעסטן טייל בוך איז געמאַכט אין דער צייט פון די מלכים.

אין דעם צווייטן בוך מלכים געפינען מיר אַ אינטערעסאַנטע ער-ציילונג פון יאשיהו מלך יהודהס צייט (אָרום 620 י. פ. ק. ג.) וועגן דעם, ווי מען האָט געפונען דאָס בוך פון תורת משה.

(ג) און עס איז געווען אויף דעם אַכצנטן יאָר פון קעניג יאשיהו, האָט דער קעניג געשיקט שפָן בן אצליהו בן משולם דעם שריי-בער אין גאָטס הויז אַזוי צו זאָגן:

(ד) גיי צו חלקיהו דעם כהן גדול און זאָל ער צונויפזאַמלען גאָר דאָס געלט, וואָס די וועכטער ביי די שוועלן האָבן אָנגעזאַמלט פונם פאָלק; (ה) און זאָל מען עס אַרויסגעבן אויף די הענט פון די אַרבע-טער, פון די, וואָס זיינען באַשטימט איבער גאָטס הויז; און זאָלן זיי עס איבערגעבן צו די אַרבעטער, וואָס אין גאָטס הויז, צו פאַרפעס-טיקן די צעבראַכענע ערטער פון גאָטס הויז;

(ו) צו די טשעסלער, בויער און מוליער אויף צו קויפן האָלץ און געהאַקטע שטיינער, צו פאַרריכטן דאָס הויז.

(ז) אָבער מען זאָל זיי נישט אויסצייילן דאָס געלט, וואָס ווערט זיי אַרויסגעגעבן אויף די הענט, וואָרום זיי טוען זייער אַרבעט מיט געטריישאַפט.

(ח) און עס האָט געזאָגט חלקיהו דער כהן גדול צו שפן דעם שרייבער: דאָס בוך פון דער תורה האָב איך געפונען אין גאָטס הויז. און חלקיהו האָט דאָס געגעבן צו שפן, און ער האָט עס געלייענט.

(ט) און שפן דער שרייבער איז געקומען צום קעניג, און ער האָט דעם קעניג געבראַכט אַ תשובה און האָט געזאָגט: דיינע קנעכט האָבן צעלאָזן דאָס זילבער, וואָס האָט זיך געפונען אין הויז, און אַרויס-געגעבן אויף די הענט פון די אַרבעטער, וואָס זיינען באַשטימט אין גאָטס הויז.

(י) און שפן דער שרייבער האָט געזאָגט צום קעניג אַזוי צו זאָגן: אַ בוך האָט מיר חלקיהו דער כהן געגעבן. און שפן האָט עס געלייענט פאַרן קעניג.

(יא) און עס איז געווען, ווי דער קעניג האָט אויסגעהערט דאָס בוך פון דער לערע, האָט ער צעריסן זיינע קליידער.

(יב) און דער קעניג האָט באַפויילן חלקיה דעם כהן, און אחיקם בן שפן, און עכבור בן מיכיה, און שפן דעם שרייבער, און עשיה דעם קעניגס קנעכט אַזוי צו זאָגן:

(יג) גייט, פרעגט גאָט פאַר מיר און פאַרן פּאָלק און פאַר גאַנץ יהודה וועגן די רייד פונם דאָזיקן געפונענעם בוך, ווייל גרויס איז גאָטס צאָרן, וואָס האָט זיך אָנגעצונדן אויף אונז, דערפאַר וואָס אונזערע עלטערן האָבן נישט געפאַלגט די רייד פונם דאָזיקן בוך, צו טאָן אַלץ, ווי ס'איז אונז פאַרגעשריבן.

(יד) און עס איז געגאַנגען חלקיה דער כהן און אחיקם און עכבור און שפן און עשיה צו הולדה די נביאהטע, די פרוי פון שלום בן תקוה, בן חרחס, דעם שומר פון די בגדים, און זי האָט געוואוינט אין צווייטן טייל שטאָט, און זיי האָבן גערעדט צו איר.

(טו) און זי האָט געזאָגט צו זיי: „אַזוי האָט געזאָגט יהוה דער גאָט פון ישׂראל: זאָגט צו דעם מענטשן, וועלכער האָט אייך געשיקט צו מיר:

(טז) אַזוי האָט געזאָגט יהוה: איך ברענג שלעכטס אויף דעמדאָ-זיך אָרט און אויף זיינע איינוואוינער, אַלדי רייד פון דעם בוך, וואָס דער קעניג פון יהודה האָט געלייענט, —

(יז) דערפאַר וואָס זיי האָבן מיך פאַרלאָזט און האָבן געדעמפט צו אַנדערע געטער, כדי מיך צו דערצאָרענען מיט אַלץ וואָס זיי טוען מיט זייערע הענט. און עס וועט ברענגען מיין צאָרן אויף דעמדאָזיקן אָרט און ער וועט זיך נישט לעשן!

(יח) און צום קעניג פון יהודה, וועלכער שיקט אייך צו פאַרשן גאָט — אַזוי זאָלט איר צו אים זאָגן: אַזוי האָט געזאָגט יהוה דער גאָט פון ישׂראל: די רייד, וואָס דו האָסט גערעדט —

(יט) דערפאַר וואָס דיין האַרץ איז דערווייכט געוואָרן, און האָסט

זיך אונטערגעגעבן פאר גאָט, ווען דו האָסט אויסגעהערט, וואָס איך האָב געזאָגט וועגן דעמדאָזיקן אָרט און זיינע איינוואוינער - זיי זאָלן זיין וויסטעניש און פֿלֿוך, און דו האָסט צעריסן דיינע קליידער, און דו האָסט געוויינט פֿאַר מיר - האָב איך אויסגעהערט, זאָגט גאָט.

(כ) דערפֿאַר וועל איך דיך ברענגען צו דיינע עלטערן, און דו וועסט געבראַכט ווערן צו דייין קבורה בשלום, און עס וועלן דיינע אויגן נישט זען גאָר דאָס שלעכטס, וואָס איך ברענג אויף דעמדאָזיקן אָרט. - האָבן זיי געבראַכט צו דעם קעניג אַ תשובה.

(א) און דער קעניג האָט געשיקט און מען האָט צו אים פֿאַר-זאַמלט אַלע זקנים פֿון יהודה און ירושלים.

(ב) און דער קעניג איז אַרויף אין גאָטס הויז, און יעדער מאַן פֿון יהודה, און אַלע איינוואוינער פֿון ירושלים מיט אים, און די פֿהנים און די נביאים און גאָר דאָס פֿאַלק, פֿון קליין ביז גרויס און מען האָט פֿאַר זיי געלייענט די רייד פֿון בונדס-בוך, וואָס מען האָט געפונען אין גאָטס הויז.

(ג) און דער קעניג האָט זיך געשטעלט אויף אַ זייל, און האָט געשלאָסן אַ בונד פֿאַר גאָט, מען זאָל גיין נאָך גאָט און היטן זיינע באַפעלן און זיינע באַווייזן און זיינע געזעצן מיטן גאַנצן האַרצן און מיט דער גאַנצער נשמה, מקיים צו זיין די רייד פֿון דעמדאָזיקן בונד, וועלכע זיינען פֿאַרשריבן אויף דעמדאָזיקן בוך. און גאָר דאָס פֿאַלק האָט זיך געשטעלט אינם בונד.

(ד) און דער קעניג האָט באַפוילן חלֿקיה דעם פֿהן גדול און די געהילפֿס-פֿהנים און די וועכטער ביי דער שוועל, אַרויסצונעמען פֿון גאָטס טעמפל אַלע פֿלים, וועלכע זיינען געמאַכט געוואָרן פֿאַר בַּעַל און פֿאַר אַשרה און פֿאַר אַלע הערשאַפט פֿון הימל, און מען האָט זיי פֿאַרברענט אויסער ירושלים, אין די פעלדער פֿון קדרון, און מען האָט זייער אַש אָפגעטראָגן קיין בֵּית-אֵל.

(ה) און ער האָט אָפגעשטעלט די דינסט פֿון די פריסטער, וואָס די קעניגן פֿון יהודה האָבן באַשטימט, און זיי האָבן געדעמפט אויף די בָּמֹת אין די שטעט פֿון יהודה און די אומגעגנטן פֿון ירושלים, און די וועלכע האָבן געדעמפט פֿאַר דעם בעל, פֿאַר דער זון און פֿאַר דער לבנה און פֿאַר די מזלות און פֿאַר גאָר דער הערשאַפט פֿון הימל.

(ו) און ער האָט דערווייטערט די אַשרה פֿון גאָטס הויז אוי-סער דער שטאָט ירושלים, אין טאָל קדרון, און ער האָט זי פֿאַר-

ברענט אין טאָל קדרון און צעשטויסן אויף שטויב, און איר שטויב צעוואַרפן אויף די קבורות פון דעם המון.

(כא) און דער קעניג האָט באַפוילן גאָר דעם פּאָלק אזוי צו זאָגן: מאַכט דעם קרבן-פסח פאַר יהוה אייער גאָט, ווי עס איז פאַר-שריבן אויפן דאָזיקן בונדס-בוך.

(כב) און ס'איז טאָקי נישט געמאַכט געוואָרן אַזאַ קרבן-פסח זינט די צייטן פון די שופטים, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט די יידן, און אין אַלע צייטן פון די קעניגן פון ישראל און פון די קעניגן פון יהודה.

(כג) נאָר אויפן אַכצנטן יאָר פון קעניג יאשיהו איז געמאַכט געוואָרן אַזאַ קרבן-פסח פאַר גאָט אין ירושלים.

(כד) און אויך אַלע וועלכע ריידן מיט טויטע, און אַלע צווי-בערער, און שטוב-געצן און געצן און אַלדי אומווערדיקייטן, וועלכע האָבן זיך באַוויזן אין לאַנד יהודה און אין ירושלים, האָט יאשיהו אויסגעראַטן, כדי מקיים צו זיין די רייד פון דער תורה, וועלכע זיי גען געווען פאַרשריבן אויף דעם בוך, וואָס חלקיהו דער כהן האָט גע-פונען אין גאָטס הויז.

אויף דעם סוף פון דעם „מוראדיקן איינדרוק“, וואָס עס האָט געמאַכט דערדאָזיקער „ספר הברית“, און צוליב געוויסע אַנדערע סימנים איז די קריטיק געקומען צו דעם אויספיר, אַז דאָס איז אַנטדעקט גע-וואָרן בלויז דער ספר דברים, אין וועלכן עס געפינען זיך אַלע די פלוּכן. דורך דעם האָט די קריטיק באַקומען די מעגליכקייט, אַריבערצוטראַגן די איבעריקע ביכער צו אַ שפעטערדיקער צייט און אזוי-אַרום צו באַ-זייטיקן אַלע סתירות און אומוואַרשיינלעכקייטן. אזוי האָט מען געגעבן אַ באַווייז, אַז אין באַשטאַנד פון חומש איז אַריין זייער אַ פאַרשידנ-אַרטיקע מאַסע, וואָס איז מבטל די מיינונג, אַז אַלע די דאָזיקע ביכער שטאַמען פון איין קוואַל.

אייער פון די דילעטאַנטן פון דער ביבל-קריטיק איז פונדעסט-וועגן געוואָרן איר וועג-ווייזער. דאָס איז געווען דער פראַנצויזישער אַרצט זשאַן אַסטרוק, ווי מען זאָגט, פון יידישער אָפּשטאַ-מונג. אין זיין ווערק *Conjectures sur les Mémoires originaux, dont il parait que Moysé s'est servi pour composer le livre de la Genèse* איז ערשינען אין 1753 י. ה. האָט ער אמת נאָך נישט אָפּגעלייגנט משהס אויטאָגראַפ, נאָר אָנגעגריפן די איינהייט פונם חומש און האָט געמאַכט די וואונדערלעכע אַנטדעקונג, אַז משה האָט אין ספר בראשית, וואו גאָטס נאָמען ביט זיך אַמאָל אלהים און אַמאָל

יאהווע, צוויי קוועלן, איינע אָן עלִאָהיסטישע און איינע אַ יאהוויסטיִשִׁע, שׂע, צוואַמענגעבונדן און צו זיי אויך אַנדערע פּראַגמענטן און דאָקט־ מענטן צוגעגעבן.

ס'איז קיים צו באַשרייבן, וואָס פאַר אַ באַדייטונג דיִדאָזיקע היִ- פּאָטעזע האָט זינט דאָן באַקומען. אמת, ווי ס'איז פריער געזאָגט גע- וואָרן, האָבן שוין אין זיבעצנטן יאָרהונדערט איינצעלנע פּאַרשער, וויִ- האַבעס, שפינאָזא, און דער עיקר - רישאַר סימאָן, נישט איינמאַל אַרויסגעזאָגט ספּקות בנוגע דער מסורה; אָבער ערשט ווען עס איז ערשינען אַסטרוקס בוך, איז די קריטיק אַריין אין יענער נייער סטאַ- דיע, אין וועלכער זי געפינט זיך היינטיקע צייט. אין אָנהויב פון היינטיקן יאָרהונדערט* קומט־פאַר אַ מחלוקת פאַר דער הערשאַפט צווישן די צוויי היפּאָטעזעס: די ערשטע אַסטרוקס לטובת פאַרשידענע דאָקומענטן, וועלכע מען האָט, פונדעסטוועגן, שפּעטער געוואָלט פאַר- שפּרייטן אויפן גאַנצן חומש, און די פון פּאַטע פאַרטראַטענע פּראַגמענט־היפּאָטעזע, וואָס איר אויסגאַנגספּונקט איז נעמלעך דער, אַז אַ גרויסער טייל פונם ווערק באַשטייט פון קלענערע שטי- קער, וועלכע האָבן אָפט צווישן זיך קיין צוזאַמענהאַנג נישט און זיינען ערשט שפּעטער אין איין גאַנצעס פאַראייניקט געוואָרן. ערשט נאָך די אַרבעטן פון דעוועטע, געאָר, פּאַטקע און אַנד. האָט דער היסטאָרישער עלעמענט אין דער ביבלישער קריטיק די אויבערהאַנט גענומען, ווייל איצט האָט מען אויסגעפאַרשט די נאַטור גופא פון דעם אינהאַלט פון משהס ביכער, פּדי דורך דעם צו באַקומען פעסטע אָנהאַלט־פּונקטן, צו באַשטימען די צייט פונם ווערק און זיין אוי- טאַרשאַפט. דער איינציקער פעסטער פּונקט, וואָס דיִדאָזיקע קריטיק האָט באַקומען נאָך לאַנגע און שווערע אויספאַרשונגען, האָט געקאָנט זיין די היפּאָטעזע, אַז דברים איז אַנטשטאַנען ערשט אין דער צייט ווען יאשיהו האָט געקיניגט, אַלזאָ אַן ערך פאַר דעם VII י. ה. נאָכ- דעם האָבן זיך באַוויזן אַנדערע קריטיקער, וועלכע האָבן די זאַך אי- בערגעקערט פּונקט דעם היפּוך אין האָבן דעם ספר דברים דערקלערט פאַר דעם עלטסטן פון משהס ביכער.

אָבער פון דער צווייטער זייט איז איצט אַרויסגעטראָטן אויך די אַרטאָדאָקסישע קריטיק, פּדי צו פאַרטיידיקן די עכטיקייט פונם חומש. פ. ה. ראַנקע, הענגסטענבערג, העווערניק, דרעקסלער און אַנד. זיינען

(* XIX י. ה. (איבערז.))

אָנגעפאַרן אויף די פּאָליציעס פון זייערע קעגנער און האָבן זיך באַמיט צו רעטן זייער אַלטן גלויבן מיט שאַרפּזיניקע אַרגומענטן. שפּעטער איז צו די שוין עקזיסטירנדיקע צוגעקומען נאָך איינע, די אַוויגערופּענע דערגעצונגס-היפּאָטעזע, וועלכע האָט אָנגענומען נאָר איין, גרוינטשריפט, וועלכע איז פּלומרשט דורך אַ רעדאַקטאָר ע. פּי טעות דערגעצאָט פון אַן אַנדער קוועלשריפט, אַ יאהוויסטישער; אַלזאָ, אַ מין פּאַרמיטלונג צוויי-שן ביידע עקזיסטירנדיקע היפּאָטעזעס - וועלכע איז צום ערשטן דורכ-געלייגט געוואָרן דורך טוֹך, עוואַלד, בלאַנק, באַלין. נאָך דער היפּאָטעזע וועגן אַ פּשוטער גרוינטשריפט איז געקומען די היפּאָטעזע פון צעברעקלונג. לויט היינריך עוואַלד, האָבן אין פּאַרפּאַסן דעם חוימש אָנטייל גענומען צען פּאַרשידענע מחברים. דאָס עלטסטע היסטאָרישע ווערק, פון וועלכן עס זיינען גאַנץ פּאַרבליבן זייער נישטיקע פּראַג-מענטן, דאָס איז „ספר מלחמות יהוה“. נאָך דעם גייט: (2) משהס לעבנס-פּאַרשיבונג, וועלכע איז רעפּראָדוצירט אויך אין אַרימע פּראַגמענטן. מיר זיינען פּאַרהייט געוואָרן (3) פון „ספר הברית“, וואָס איז אָנגעשריבן געוואָרן אין דער צייט פון שמשון, און (4) פון בוך פון אָפּשטאמונג, וואָס איז פּאַרפּאַסט דורך איינעם אַ פּהן אין דער צייט פון שלמה. דאָן גייט (5) דער דריטער דערציילער פון די אור-געשיכטעס, אָדער דער ערשטער נביאישער דערציילער, וועלכער האָט געלעבט און געשריבן צווישן 800 און 750 יאָרן, גלייך ווי (6) דער פינפטער דערציילער פון אור-געשיכטעס (דער דריטער נביאישער דערציילער), וועלכער האָט אָנגעהויבן שרייבן גאַנץ גיך נאָך יואל און האָט באַאַרבעט אלע ביז-איצטיקע קוועלן איבער דער פּאַרגעשיכטע אינאיינעם. ערשט איצט הויבט-זיך-אָן (7) דאָס ריין-קינסטלערישע אויסנוצן די אור-געשיכטע, ד. ה. די דאָזיקע געשיכטע האָט גענומען דינען אַלס מאַטעריאַל פאַר נביאישע און גע-זעצגעבערישע צוועקן. אויף דעמדאָזיקן וועג איז דער ערשטער אַוועק אָן אומבאַוואוסטער מחבר אין אָנהויב VII יאָרהונדערט, נאָכדעם איז די אַרבעט פּאַרטגעזעצט געוואָרן אין אַ ברייטערן מאַסשטאַב דורך דעם מחבר פון ספר דברים, דעם פּאַרגייער פון די נביאים און דעם פּאַר-ענדיקער פון דעם אַלטן געזעץ, וועלכער האָט געלעבט אין דער צייט פון מנשה. לסוף, אין דער צייט פון ירמיהו, איז אַרויסגעטראַטן דער דיכטער פון „ברכות משה“. אַביסל אַ שפּעטערדיקע האַנט האָט אָבער די אַרבעט פונם מחבר פון ספר דברים, וואָס איז לכתחילה געשטאַנען אָפּגעזונדערט, און די קליינע הוספות פון ביידע זיינע חברים אינגאַנצן פּאַראייניקט מיט דעם ווערק פון דעם פינפטן דערציילער. נאָר אויך איבער דערדאָזיקער היפּאָטעזע איז די וויסנשאַפט פון דעם ביבל-קרי-

טישן אריינפיר גיך אריבער צו דער טאג־ארדענונג. מען האָט ווידער אָנגעהויבן מאַכן פּראָצעס אַרומצונעמען דאָס גאַנצע פון איין פּונקט, און די פּאַרשער האָבן אָנגעהויבן נוטה זיין צו דער מיינונג, אַז דער ספר דברים איז צונויפגעשטעלט געוואָרן לגמרי נישט נעמענדיק אין באַטראַכט די איבעריקע ביכער, נאָר ער איז אַ פּולקאָם זעלבשטענדיקע, אומאָפּהענגיקע אַרבעט. אין אַלגעמיין האָט מען זיך דאָך געאייניקט אויף אָנערקענונג פון פינף ערשטע זעלבשטענדיקע קוועלן: די פּריסטער־שאַפּט (P.), דאָס הייליגקייט־געזעץ (H.), דער על־אַהיסט (E.), דער יאַה־וויסט (I.) און ספר דברים (D.). נאָר איבער צוויי פּונקטן איז מען זיך נאָך פּונאַנדערגעאַנגען. ערשטנס, צי האָבן די־אַזיקע פינף הויפט־קוועלן ביי זייער פּאַראייניקונג אין איין גאַנצעס זעלבשטענדיק איינער נעבן אַנדערן עקזיסטירט, אָדער דער יאַהוויסט מיט דעם קרובהשן על־אַהיסט האָבן געבילדעט איין גאַנצעס, ווען דברים האָט זיך מיט זיי צונויפגע־שמאַלצן; צווייטנס, צו וועלכע צייטן געהערן די־אַזיקע קוועלן־שריפטן. אויף נייע וועגן האָבן זיך געלאָזן די אויספּאַרשונגען פון גראַף, וועלכע כער האָט זיך געשטיצט אויף די פּאַרשונגען פון פּאַטקע, רייס און געאָרג און איז געשטאַנען פאַר אַ גרונט־שריפט פון היסטאָרישן אינהאַלט, אָבער ער פאַררעכנט דעם פּריסטער־לעבן על־אַהיסט צום גלות בבל אָדער נאָך שפּעטער אפילו, אזוי אז ער בילדעט די לעצטע אַנטוויקלונג־שטופע פון דעם אזוי־גערופענעם העקאָטעיך. הי מיינונג איז ברייט פאַרשפּרייט געוואָרן פאַר די לעצטע יאָרן אַדאַנק ווילד־הויזנס פּאַרשונגען; מען קאָן אָבער איצט נאָך די ניסטע אויסגראַפּונגען אָננעמען, אז אויך די־אַזיקע הויפט־זעע וועט אַרויסרופן אַנדערע נייע און וועט אויך צעטרייסלט ווערן. לויט דערדאָ־זיקער קוועלן־שריפט־הויפט־זעע, וועלכע האָט אין בוכשטעבליכן זינען פון וואָרט אַרויסגערופן אַ רעוואָלוציע, קאָן מען אין דער ביבל קלאָר אונטערשיידן דריי הויפט־באַשטאַנד־טיילן: דעם יאַהוויסט (I.), וואָס געהערט צו דער „גאַלדענער עפּאָכע“ פון דער העברעאישער ליטעראַטור, פון וועלכער די עלטסטע ביי אונז פאַרבליבענע נביאישע שריפטן שטאַמען פון דער צייט פון די קעניגען און די נביאים, וואָס פאַר דעם פּאַרן פון ביידע מלוכות; דעם על־אַהיסט (E.), וועלכער איז יינגער און פאַרבונדן מיט דעם יאהוויסט ערשט דורך אַ שפּעטערדיקער צוזאַמען־אַרבעטונג, וועלכע איז אפשר אידענטיש מיט דער דעייטער־אַנגאַמישער; דאָס דעייטער־אַנגאַמיום (D.) (Dt. 12 - 26), וואָס איז פאַרפאַסט אין דער צייט אין וועלכער עס איז אַנטדעקט געוואָרן, דעם גרונד־שטאַם פון ויקרא 17 - 26, וואָס איז פאַרפאַסט אין גלות בבל, נאָך יחזקאל.

דאָך צו אים נאָנט, - די פריסטערלעכע גרונטשריפט (P), וועלכע איז אָבער נישט קיין ווערק פון איין מחבר, נאָר דער רעזולטאַט פון לאַנג-יעריקער אַרבעט אין און נאָך דעם גלות, וועלכע האָט אין זיך געהאַט אויך דעם אויבנדערמאָנטן טייל אין געהעריקער באַאַרבעטונג און איז שוין געווען איינגעשלאָסן אין חומש (Pt.) בשעת ס'איז פובליקירט און איינגעפירט געוואָרן דורך עזרא אין 444 יאָר. תורת-כהנים איז אַלזאָ „דאָס געזעץ פון דער געמיינדע“, אָבער נישט פון פּאָלק ישראל. דידאָזיקע היפּאָטעזע ווערט געשטיצט דורך רעליגיעז-געשיכטלעכע אונטערזוכונגען לויט אירע איינצעלנע שיכטן. די געשיכטע פון קולט, די געשיכטע פון דער טראַדיציע, די געשיכטע פון ישראל און פון יידנטום ווערן אויפגעבויט אין אַ נייער קאָנסטרוקציע, און משהס תורה ווערט פאַרוואַנדלט אין עזראס תורה! נאַטירלעך האָבן אויך די היפּאָטעזעס, וועלכע זיינען געמאַכט געוואָרן מיט פיל גייסט און שכל, באַגעגנט אַנטשלאָסענע קעגנער, וועלכע האָבן צעטרייסלט דעם בנין פון דידאָזיקע היפּאָטעזעס דורך דער אַנווייזונג, אַז דער פריסטער-קאָדעקס איז דעם ספר דברים גוט באַקאַנט געווען, אַז זיינע תורות און חוקים זיינען דאָרט שוין פאַראַן און זיי ווערן דאָ אַפילו ציטירט, אַז אין די היסטאָרישע טיילן פון משנה-תורה איז נישטאָ גאַרנישט אַזוינס, וואָס זאָל קאָנען ברענגען צו דעם אויספיר וועגן אַזאָ אומבאַקאַנטשאַפט מיט דעם אינהאַלט פון תורת-כהנים, אַז פאַרקערט, אומעטום וואו מען קאָן, זיינען גענומען געוואָרן אין אַכט אַלע דערציילונגען, וועלכע געפינען זיך אין די ערשטע פיר ביכער פון חומש. ווייטער האָט מען דערוויזן, אַז אַפילו ביבלישע פּסוקים, וועלכע ווערן געבראַכט צו שטיצן דידאָזיקע היפּאָטעזע, האָבן געהאַט גאָר נישט די באַדייטונג, וואָס די נייע טעאָריע האָט זיי געוואָלט געבן, אַז דער נביא יחזקאל האָט זיך, אַ פנים, באַנוצט מיט תורת-כהנים, און נישט פאַרקערט, אַז די דיקציע פון פאַרשידענע ביכער שטעלט-פאַר אַן אַנטשלאָסענעם ענטפער קעגן דער שיכטן-טעאָריע און, ענדליך, אַז די פאַרפאַסונג פונם ריטואַלן געזעץ אין דער צייט פון גלות און אַפילו נאָך אים איז אין ספק צוליב פיל וויכטיקע טעמים, און אין אַנדערע הינזיכטן אומוואַרשיינלעך און נישט-מעגלעך.

פון אַלע דידאָזיקע היפּאָטעזעס און טעאָריעס, מיט וועלכע מיר האָבן געוואָלט אין אַלגעמיינע שטריכן אילוסטרירן די געשיכטע פון די קריטישע אויספאַרשונגען וועגן חומש, איז נישט שווער אומצוקערן זיך צו דעם אויספיר, אַז מיר האָבן דאָ פאַר זיך אין אַלע טיילן אַ פול איינהייטלעך-אויפגעבויט קינסטלעריש ווערק. מיר געפינען

שוין צפילו אין תלמוד, און ס'ווערט פון קיינעם נישט אָפגעפרעגט: די תורה איז געגעבן געוואָרן פראַגמענטנווייז". אין דער קריטיק איז די פראַג- מענטן-היפּאָטעזע אָפגעוואָרפן געוואָרן אזוי גוט ווי די אינטערפּאָלאַצ- אַנס-היפּאָטעזע, און נאָר די קוועלנשריפט-היפּאָטעזע איז געבליבן. די מיינונג וועגן דער קינסטלערישער איינהייטלעכקייט פונם חומש ווערט אַלץ אָננעמבאַרער, וואָס מער הויפטגעוויכט עס ווערט צוגעגעבן דעם ריין-מענשלעכן און פשוטן פאַרשטיין פונם ווערק. מ'דאַרף זאָגן איינ- מאַל אויף אַלעמאָל, אַז אונטער דעמדאָזיקן נאַטירלעכן פאַרשטיין זעם טעקסט מיינט מען נישט דאָס אומבאַדינגט ווערטלעכע פאַרשטיין, וואָס אַזעלכעס שליסט-זיך-אויס פון זיך אַליין אין פיל ערצייילונגען.

וואָס דער חומש ציטירט פאַרשידענע קוועלן, ווי, למשל, ספר מלחמות יהוה, ה' מושלים" און דעם ספר יהושוע, דעם ספר הישר - איז אַ באַווייז, אַז צו אונז איז נישט דערגאַנגען די גאַנצע אַלט-העברעאישע ליטעראַטור.

אייניקע פון די עלטסטע ביבלישע דערצייילונגען באַקומען אַ מער-ווינדיקע באַשטעטיקונג דורך די נייסטע רעזולטאַטן פון דער אשוראָ-לאַגישער פאַרשונג. דער שטאַרקער איינפלוס פון דער ביבלישער קולטור שטייט שוין נישט מער אונטער ספק. ער באַווייזט זיך דייט-לעך אין איינצעלנע מיטן און געשיכטן, אין דער צייטרעכענונג, אין דער אָנשוואונג אויף דער וועלט און פיל אַנדערע זאַכן. וואָס מער עס אַנטפּלעקט זיך פאַר אונז דאָס ביבלישע אַלטערטום, אַלץ קלערער ווערן פאַר אונז אויך די צוזאַמענהאַנגען צווישן אים מיט דער ביבל. מען דאַרף זיך אָבער היטן פאַר גוזמאות און נישט אויסצושפּרייטן איר השפּעה אויף דער גאַנצער קולטור פון פּנען. די אשוראָלאַגיע און די אַרכעאָלאַגישע אויסגראַבונגען אין פאַלעסטינע האָבן פעסטגעשטעלט דעם פאַקט, אַז שוין פאַר דער איינוואַנדערונג פון די בני-ישראל האָט אין פּנען עקזיסטירט אַן אייגענע פּנענישע קולטור. פון דער אַנדער זייט דאַרף מען נישט פאַרקלענערן די באַדייטונג דערפון, וואָס פאַר אַ פאַרטיפּערונג עס האָבן געהאַט נישט בלויז די מיטן און די דערציי-לונגען, נאָר דער עיקר די רעליגיעזע וועלט-אָנשוואונג דורך די בני-ישראל.

מיר קענען איצט אַ ביבלישע לעגענדע וועגן דער וועלט-באַשאַ-פונג און אַ צווייטע לעגענדע וועגן מבול. ווי אַרים זיי זיינען לויט זייער אינהאַלט און פאַרם אין פאַרגלייך מיט די ביבלישע ערציי-לונ-גען! אין דער ביבלישער לעגענדע וועגן דער וועלט-באַשאַפונג פאַרשייבט זיך לכתחילה דער כאָאָס, דאָן תיכף - די באַשאַפונג פון די געטער;

ווייטער, וויאזוי די געטער האָבן מיט די כאַאָס־קרעפטן, מיט דער אור־מוטער טיאמאט מלחמה געהאַלטן, ווי מאַרדוק (מרדכי), דער גאָט פון בבל, האָט באַזיגט טיאמאט מיט אירע העלפער, זי געטויט און פון איר באשאפן הימל און ערד. ווייטער ווערט דערציילט וועגן דער באשאפונג פון די שטערן און פון די מענטשן דורך מרדכי; די לעגענדע ענדיקט זיך מיט אַ הימן לַכבוד דעם באַ־שעפער מרדכי. אין דער בבלישער לעגענדע וועגן מבול טרעט־אַרויס דער העלד אוטנאַפּישיטים, מיט דעם צונעמעניש כאַסיסאַטראַ, וועלכער דערציילט אַ צווייטן, גילגאַמעש, די געשיכטע פונם מבול — וויאזוי ער האָט אַרויסגעשיקט די חיות פון דער תּיבה און לסוף געבראַכט זיי פאַר קרבנות, אזוי אַז די געטער האָבן זיך פאַרזאַמלט אַרום זיין קרבן, „געגליכן צו פליגן“, און איינע די אַנדערע פאַרשאַטן מיט פאַר־וואורפן פאַר דעם „נישט־אויסגערעכנטן ברענגען דעם מבול“. לסוף בענטשן די געטער דעם העלד פונם מבול מיט אייביקן לעבן און באַ־זעצן אים אין אַ ווייטן לאַנד, ביי דעם „אַריינגוס פון די טייכן“. — פאַרגלייכט מען מיט דידאָזיקע כאַלדייאישע לעגענדעס די ביבלישע ערציילונג אין איר פאַר אונז פרעמדער, אָבער צוגלייך אויך אזוי צו אונזער האַרצן גאַנטער שיינקייט, אין איר לאַנגזאַמער און מאַיעס־טעטיש פליסנדיקער באַשרייבונג — וועט מען געוויס שוין מער נישט פילן, אַז עס עקזיסטירט נישט קיין העברעאישער עפאָס. פאַרקערט, אין דידאָזיקע פאַסטוכישע און העלדישע געשיכטעס וועט איר געפינען קער־נער פון אַ גרויסער עפישער דיכטונג, וועלכע ווערט באַליכטן פון דעם פרימאַרגנדיקן זונאויפגאַנג פון דער מענטשהייט.

* *

*

דינעלביקע גרונטשריפט מיט די ביידע קוועלנשריפטן, וועלכע גייט אדורך איבער דעם גאַנצן חומש, האָט מען זיך באַמיט איינצו־שטעלן אויך אין ספר יהושוע בן־נון, און צוליב דעם האָט מען געוואַלט, אַז דער מחבר זיינער זאָל עס זיין דער רעדאַקטאָר פון חומש אָדער פון ספר דברים. דאָ ווערט אין פשוטע ווערטער, וועלכע רייסן זיך דאָ און דאָרט איבער מיט פאַעטישע שטעלן, דערציילט וועגן דער דעראַבע־רונג און דער צעטיילונג פונם לאַנד צווישן די צוועלף שבטים דורך יהושוע, וועלכער איז נאָך משהס טויט געוואָרן דער איינציקער אָנפֿירער פון פאָלק ישראל, — אַ דרייטער און צוזאַמען דערמיט אַ באַ־

שיידענער העלד, וועלכער רופט מיט פרייד אויס: „איך מיט מיין משפחה וועלן מיר דינען צו גאָט!“ וואָס משה'ן איז נישט באַשערט געווען איינצונעמען דאָס פאַרשפּראַכענע לאַנד, דאָס איז באַשערט געווען צו פאַרענדיקן יהושוען, באַזיגנדיק די פּנענים. דערויף ענדיקט זיך די דער- ציילונג, אָנשליסנדיק זיך, אַלס אַ הוספה, אָן דעם חומש, פאַרענדיקן-דיק דאָס בילד פון גרינדן אַ טעאַקראַטישע געזעצגעבונג. די גאַנצע אויפפאַסונג פון דעם היסטאָרישן גאַנג איז לגמרי דיזעלביקע, וואָס אין חומש דאָס בוך האָט אין זיך אויך די דערציילונג, וועלכע האָט אַ אַרויסגערופן פיל מחלוקתן, וועגן דעם, ווי די זוך-באַוועגונג האָט זיך אָפּ-געשטעלט לויט דעם באַפעל פון יהושוע, וואָס איז שוין פון פריער מיט-געטיילט אין דעם בוך „ספר הישר“, אַלס אַ באַווייז, אַז פאַר דעם מו-טיקן העלד האָט דער הימל גופא געקעמפט.

ס'איז באַקאַנט, מיט וואָס פאַר אַ קריטישער אייפערקייט די ראַ-ציאָנאַליסטן האָבן פאַרפאַלגט די דאָזיקע דערציילונג און מיט וואָס פאַר אַן איינגעשפאַרטער ענגהאַרציקייט די אַרטאָדאָקסן האָבן זי פאַרטיידיקט. ס'איז אויך באַוואוסט, אַז ס'איז געבילדעט געוואָרן אַ מיטעלע פאַרטיי, וועלכע האָט זיך באַמיט שלום צו מאַכן צווישן ביידע פיינטלעכע פאַר-טייען, אויסטייטשנדיק דעם וואונדער „אַלס אַן איבערמענשלעכע דעהויי-כונג פון דרייטטיקייט און שטאַנדאָהאַפטיקייט“. די באַמייאונג צו דערקלערן די וואונדער פון דער ביבל אויף אַ נאַטירלעכן אופן — איז זייער אַ פרוכטלאָזער פרוב, מחמת די וואונדער זיינען ענג פאַרקניפט מיט דעם באַגריף פון פאַלק ישראל וועגן גאָט. די, וואָס נעמען דעם מעטאָד, זינד דיקן בנוגע דעם אינהאַלט פון די דאָזיקע וואונדערלעכע דערציילונגען מער, איידער די, וואָס לייקענען אים אינגאַנצן אָפּ און זעען אין דעם וואונ-דער אַ געוויסע מדרגה פון מענטשלעכער אַנטוויקלונג, אַ באַוונדערע פאַ-עטישע פאַרמע פון רעליגיעזן גלויבעניש.

דאָס וואונדער, וואָס יהושוע האָט באַוויזן ביי גבעון, האָט אין אַ צייט אַרום געהאַט נאָך אַ טראַגישע געשיכטע. בשעת גאַליליי האָט קעגן דער ביבלישער אָנשויואונג אַרויסגעשטעלט דאָס געזעץ פון דער ערדס דרייען-זיך אַרום דער זון, האָט מען אים געצוואונגען אָפּצוואַגן זיך פון זיין מיינונג און אָנערקענען, אַז די זון באַוועגט זיך. און נאָך אָפט האָט שפעטער די אַרטאָדאָקסיע געמאַכט פאַרצווייפלעטע אָנשטרענגונגען, צו שטיצן דעם אויטאָריטעט פונם דאָזיקן וואונדער קעגן דער וויסנ-שאַפט, אָנשטאַט צו זען אין דערדאָזיקער דערציילונג אַן אַלט פאַעטיש-בילד, וואָס מ'קאָן אַזעלכע געפינען ביי די אַנטיקע און מאָדערנע שריפט-

שטעלער. אַלס באַווייז פאַר דערדאָזיקער מיינונג האָט מען מיט רעכט געבראַכט אַנאַמעמאַנס תפילה פון דער איליאַדע:

„פּאָז נישט, אָ צעאָס, פאַרשוויגן דער זון, און דער פינסטעריש קומען,
איידער פון הויך כ'ועל צעוואַרפן פּריאַמאַסעס וואוינונג.“

דאָס בוך יהושוע, אַלס היסטאָריש ווערק און אַלס קוועלע פאַר דער געאָגראַפישער באַקאַנטשאַפט מיט פּאַלעסטינע, האָט נישט קיין קליינעם ווערט, וואָרום אין דעם באַריכט וועגן דער צעטיילונג פון פּנען צווישן די צוועלף שבטים גיט עס אין די וויכטיקסטע שטריכן אַ ריכטיק און אָנשוילעך בילד פונם לאַנד, אַזוי ווי ס'האָט אויסגעזען אין די צייטן פון יהושוע בן-נון; און דערביי איז פאַר אונז פּמעט אַלץ איינס, צי בילדעט ווירקלעך דאָס בוך יהושוע מיטן חומש אין גרופע, די אַזוי-גרופענע „העקזאַטעך“, וואָס פאַרענדיקנדיק זי האָט דער עלטסטער ביבלישער דערציילער זיך אָפּגעזעגנט און אַוועק.

עס פאַרבלייבט אָבער מערקווירדיק, וואָס דאָס בוך ענדיקט זיך פּמעט אַזוי, ווי דער ספר דברים. דאָרט זעגנט זיך מיטן פּאָל אין אַ פייערלעכער רעדע משה, דאָ – יהושוע; דאָרט, ווי דאָ, שליסט זיך די דערציילונג מיטן טויט און מיט דער קבורה פונם העלד, וועלכער האָט זיין פּאָלק דורכגעפירט דורך צרות און מלחמות צום נצחון.

* * *

אָן ספר יהושוע שליסט זיך ענג דער ספר שופטים, – אין אַזאַ מאָס, אַז איין פּראַגמענט פון דעם ערשטן חזרת-זיך-איבער אין דעם צווייטן. שופטים נעמט-אָרום די צייט פון יהושועס טויט ביז שמשונס טויט, שילדערט די מלחמות מיט די פּנענים און האַלט אין זיך איין פאַרשידענע עפיוואָדן וועגן מיכה און דער מלחמה קעגן גבעה, אויך די דערציילונג וועגן רות, וואָס איז לכתחילה אַריין אין באַשטאַנד פון דעמדאָזיקן בוך.

צוועלף מענער, פאַר וועלכע די באַצייכענונג אַלס שופטים* האָט על-פל-פנים נישט שטענדיק געפאַסט, גייען פאַר אונז אינם דאָזיקן

(* דאָס העברעאישע שופט, ווי סופט ביי די קאַרטאַגענער, האָט דעמאָלט באַטייט אַ הערשער, אַן אַנפירער פון אַ פּאָלק. (אַנמערק. פון דער רוס. רעד.)

בוך פארביי, זיי זיינען די מנהיגים פונם פאָלק ישראל אין יענער צייט פון ווילדע מלחמות - אין אַ משך פון אַן ערך דרייהונדערט יאָר, בשעת ווען מיר זעען דאָס פאָלק ישראל אין רעכטן ברען פון זיינע אומגעצוימטע יוגנטלעכע קרעפטן און אין שטענדיקן קאמף קעגן די ריינע אידעען פון דעם גלויבן אין גאָט, וואָס אים איז אָנגעטרויט געווען. נאָך יהושועס טויט נעמט אויף זיך די אָנפירערשאַפט מיט די שבטים עַתְּ נִיאָל. ער האָט שוין פאַרן לעבן פון דעם העלד איינגע-
 בומען די „ביכער-שטאַט“ (קרית ספר), און נאָך יהושועס טויט האָט ער דעם פאָלק געגעבן 40 יאָר רו. דער, וואָס האָט נאָך אים איבערגענומען די אָנפירערשאַפט, האָט דעם פאָלק געשענקט אַפילו גאַנצע 80 יאָר רואי-
 קייט, וועלכע האָבן זיך אָנגעהויבן נאָך דעם ווי ער האָט אָפּגעהאַלטן אַ נצחון איבער דעם קעניג פון מואָב עַגְלִיִן. שְׁמֵרָה, וואָס איז נאָך אים געקומען, האָט „באַפרייט ישראל“ - דאָסמאָל פון די פלשתים, וועלכע ער האָט געשלאָגן „זעקסהונדערט איין מענש מיט אַן אָקסנ-
 שטעקן“.

נאָכדעם טרעט אַרויס אַלס שופט אַ פרוי דבורה, וואָס איר לעבן איז אין דער ביבל גערימט דורך אַ ליד, מיט וועלכן אונז שטייט נאָך פאַר צו באַקענען זיך. נאָך איר קומט גדעון, דער מוטיקער העלד, וועלכער צעשלאָגט די מדוּנִים און צעשטערט די געצן, פדי אויפצור-
 שטעלן דעם ריינעם גלויבן אין גאָט, וואָס איז שוין כמעט פאַר-
 לאָרנגעגאַנגען אין דער געצנדיגערישער סביבה און וואָס לאָזט שוין אין די לעצטע יאָרן פון גדעוונס לעבן ווידער וואָרצלען אין שכם און אין אַנדערע ערטער, וואו די עברים וואוינען. וועגן די ווייטערדיקע שופטים תִּלְפָּע, יֵאִיר, אַבְדָּן, אֶלְיָן און עֲבְדֹן דערציילט אונזער בוך ווייניק, דערפאַר רעדט עס מער וועגן פְּתָחָן, דעם קריגערישן העלד, פון גלעד, וועגן וועלכן די לעגענדע דערציילט, אַז פאַר זיין אַרויסטרעטן אויף מלחמה קעגן די עמונים האָט ער גע-
 געבן אַ שרעקליכן נדר - ברענגען פאַר אַ קרבן צו גאָט אַלץ, וואָס וועט אים באַגעגענען אויפן שוועל פון זיין הויז, ווען ער וועט מיט נצחון צוריקקערן זיך פון דער מלחמה. דער שווערער גורל פירט צו אים אַרויס זיין אייגענע טאָכטער, און ער איז מקיים זיין שרעקליכע שבועה, ברענגענדיק פאַר אַ קרבן דאָס לעבן פון דעם בליענדיקן מיידל - אַ סימן, וואָס באַווייזט, אַז אַפילו די בעסטע מענטשן פון ישראל זיינען געווען פאַרסמט מיט דער געצנדיגעריי און מיט דעם

קולט פון מענטשלעכע קרבנות. דורך דערדאזיקער לעגענדע ווערט אָבער דערקלערט דער פייערשאַג, וואָס די מיידלעך פון גלעד פלעגן פייערן פיר מאָל אין יאָר.

מען האָט ריכטיק אָנגערופן אַ געמיש פון שאַרפן הומאָר און טיפער טראַגיק די געשיכטע פון דעם ווייטערדיקן שופט שמשון, וועל-כע שטעלט פאָר דעם סאַמע אינטערעסאַנטסטן טייל פון בוך און איז בלייבט פאָר אַ פּראָזאָאישע באַאַרבעטונג פון עפעס אַן אוראַלטן העלדן-עפאָס. דאָס איז איינע פון די פאַרוויילנדיקסטע געשיכטעס אין דער ביבל צוליב די רעטענישן, וואָס זי האָט, און צוליב די אַוואַנטורעס, וועלכע דערמאָנען אָפט דעם ציקל לעגענדעס, וואָס גרופירן זיך אַרום דער געשטאַלט פון הערקולעס, און האָט אין זיך כמעט אַלע מאָמענטן פון עכטן פאָלקסטימלעכן עפאָס. דער העברעאישער פאָלקס-גייסט איז בכלל צו-ערנסט און טרוקן, צופיל פאַטעטיש און געהויבן געשטימט. עס זאָל אים גאָר געפעלן זיין דאָס, וואָס עס האָט אַ פּוּלַקאַם קאַמישן כאַראַקטער און רופט אַרויס אַ געלעכטער פון טיפן האַרצן. דערפאַר איז באַזונדער אינטערעסאַנט דערדאזיקער העלד מיט זיין פריילעכער לוינע און געניאַלער קונדעסעריי, מיט זיין פאַרליבטקייט און מיט זיין טראַגישן סוף, וואָרום דאָ זענען מיר אַ באַווייזן, אַז דאָס קאַמישע, אַלס אַלעמענטשליכע און עכטער פאָלקס-עלעמענט, איז נישט גאָר פּרעמד געווען אויך די העברעאיש-שע שטאַמען און האָט בלויז נישט געקאָנט געפינען קיין פולע אַפּשפּיגלונג אין דער ליטעראַטור, — נאָר דערפאַר וואָס די דאזיקע ליטעראַטור האָט געהאַט אַן עקסט טעאָקראַטישן און טיף רעליגיעזן הינטערגרונט. בלויז אין דער געשיכטע פון יעקבן געפינען מיר נאָך עפעס-וואָס ענלעכס צו פאָלקס-שפּאַסן; אויסערדעם איז אין דער גאַנצער ביבל זייער זעלטן פאַרען אַן אָרט פאַר געלעכטער, און דאָס האָט געבראַכט איי-נעם פון די גייסטע פאַרשער-עטנאָגראַפן צו דער מיינונג, אַז די סע-מיטן האָבן בכלל נישט די פעאיקייט צו לאַכן, און אַ פּשיטא שוין אַווי האַרציק, ווי עס לאַכט זיך, לייענענדיק די שפּילעך און העל-דישע אַוואַנטורעס פון דעם שופט שמשון פון שבט דן, — דעם שבט, וואָס האָט געהאַט שופטים, ווי יעדער אַנדער שבט.

אין ספר שמואל, וועלכער איז אין די איבערזעצונגען געטיילט אויף צוויי ביכער, בשעת דער גרונט-טעקסט קען נאָר איין בוך, ווערט געגעבן די געשיכטע פון דער צייט פון דעם שופט און נביא שמואל ביז דער הערשאַפט פון די מלכים. דער ספר דערציילט די פאַרבריי-טונגען צו דער מאַנאַרכישער רעגירונג און וועגן דעם אַנטשטיין פון קע-ניגלעכער מאַכט, וועלכע האָט, לויט דער פאַבל פון יותם אין ספר

שופטים, די אמאליקע יידן אויסגעוויזן אלס א שלעכטס, און נאכדעם וועגן דער רעגירונג פון ביידע ערשטע מלכים, ביז דעם טויט פון דוד המלך. לכתחילה ווייזט זיך פאר אונז די אימפאָזאַנטע דערשיינונג פון שמואל, וועלכער איז אין דערזעלביקער צייט געווען אי שופט אי פהן גדול, איינע פון די איידלסטע דערשיינונגען אין דער געשיכטע פון פאָלק ישראל. ער עפנט אַ נייע עפאָכע פון נאַציאָנאַלער אויפֿלעבונג נאָך לאַנגיעריקער ווילדקייט, אַנאַרכיע און אַלגעמיינער אויסגעלאָסן-קייט, און צוויי העלדן-פירשטן — שאול און דוד — באַקומען פון אים די זאַלבוּנג צו זיין מלכים איבער ישראל. זיין אַפּשטאַמונג, אזוי אויך זיינע באַציאונגען צום פהן גדול עלי, די תפילה פון זיין מוטער, זיין הייליקונג פאר גאָט — דאָס אַלץ ווערט דערציילט מיט רירנדיקער איינפאַקייט און מיט פשוטער איינגיקייט. מיט דעם אַרויס-טרעטן פון די מלכים אויף דער סצענע, ביט זיך דער טאָן פון דער דערציילונג, אָננעמענדיק זינט דעמאָלט צייטנווייז אַ טונקעלע באַפאַרבונג און איבערגריינענדיק אין אַ שטאַרקערן טאָן. די צייט פון די העלדן איז אַוועק. איצט הויבט-זיך-אָן דער קאַמף צווישן די פּהנים און די מלכים, וועלכער שטעמפלט זיך קלאָר אָפּ אין די דערציילונגען פון די היסטאָרישע ביביישע ביכער און וועלכער לייגט אויף יעדן פון זיי אַרויף דעם שטעמפל פון אַן אייגנטימלעכן שטאַנדפונקט בנוגע דעם-דאָזיקן קאַמף.

די נאָרוואָס געבראַכטע באַמערקונג באַציט זיך באַזונדערס צו די דערציילונגען וועגן שאול. די מעשות וועגן זיין באַשטימונג אלס קעניג איבער ישראל און וועגן זיין באַזוך ביי דער צויבערין פון עין-דור — דאָס זיינען אויסגעצייכנטע מוסטערן פון עפישער דערציילונג, און מיר האַלטן פאַר נישט-איבעריק צו געבן דאָ אַן אַרט דער ערשטער פון זיי. ער איז שוין פריער געווען געוויילט פאַר אַ קעניג פון דער פאָלקס-פאַרזאַמלונג אין מצפה, אָבער די אַלגעמיינע אָנערקענונג פון פאָלק קומט-פאַר ערשט ווען עס האָט זיך באַקומען די ידיעה וועגן די אַימות, וואָס דער קעניג פון עמון, גחש, האָט אָנגעוואָרפן אויף דער שטאָט יבש, וועלכע ער האָט איינגענומען. שלוחים קומען קיין גבעה און מעלדן וועגן דעם, וואָס עס איז פאַרגעקומען, „אין די אויערן פון פאָלק“.

(ד) און די שלוחים זיינען געקומען אין גבעת שאול, און זיי האָבן די רייד גערעדט אין די אויערן פון פאָלק, און גאָר דאָס פאָלק האָבן אויפגעהויבן זייער שטים און געוויינט.

(ה) און אָט קומט שאול אָן הינטער די רינדער פון פעלד. און

שארף האָט געזאָגט: וואָס איז דעם פּאָלֶק, וואָס מען וויינט? און מען האָט אים דערציילט די רייד פון די לייט פון יבש.

(ו) איז אַראָפּ גאַטס גייסט אויף שאוּלן, ווי ער האָט דערהערט דיִדאָזיקע רייד, און זיין צאָרן האָט זיך צעפּלאַקערט זייער.

(ז) און ער האָט גענומען אַ פּאַר רינדער, האָט זיי צעשניטן, און צעשיקט די שטיקער איבער גאַר דער גרעניץ פון ישראל דורך די שלוחים אַזוי צו זאָגן: „ווער עס גייט נישט נאָך שאוּלן און נאָך שמואלן, וועט אַזוי געטאָן ווערן מיט זייערע רינדער. איז געפּאָלן גאַטס פּחד אויף דעם פּאָלֶק, און מען איז אַרויס אַלע ווי איין מענטש.

(ח) און ער האָט זיי אויסגעצייילט אין בוק, זיינען געווען די בני ישראל — דרייהונדערט טויזנט, און די לייט פון יהודה — דרייִסיק טויזנט.

(ט) און מען האָט געזאָגט צו די געקומענע שלוחים: „אַזוי זאָלט איר זאָגן צו די לייט פון יבש גלעד: מאַרגן וועט איר האָבן די הילף, ווען די זון וועט וואַרימען.“

(י) זיינען געקומען די שלוחים און האָבן דערציילט צו די לייט פון יבש, און מען האָט זיך געפּרייט.

(יא) און עס איז געווען אויף מאַרגן און שאוּל האָט אויסגעשטעלט דאָס פּאָלֶק אין דריי אָפּטיילונגען, און זיי זיינען אַריין אין מיטן דעם לאַגער בשעת דער פּרימאַרגנדיקער וואַך, אין זיי האָבן געשלאָגן עמון ביז דער טאָג איז וואַרים געוואָרן, און עס איז געווען: די פּאַרבלייִבענע האָבן זיך צעשפּרייט, און ס'זיינען פון זיי קיין צוויי צוזאַמען נישט געבליבן.

(יב) און דאָס פּאָלֶק האָט געזאָגט צו שמואלן: ווער עס זאָגט: שאוּל וועט עס קיניגן איבער אונז?! — גיט דיִדאָזיקע מענטשן, און מיר וועלן זיי טויטן.

(יג) און שמואל האָט געזאָגט צום פּאָלֶק: לאַמיר גיין קיין גלגל און דאָרט באַנייען די קריינונג.

(יד) און גאַר דאָס פּאָלֶק איז געגאַנגען קיין גלגל און דאָרט געלאָזט קיניגן שאוּלן פּאַר גאַט אין גלגל.

שפעטער איז אויף דעם קעניג אַראָפּ אַ „בייזער גייסט“ און ער האָט געמוזט אָפּטרעטן זיין אָרט דעם העלד דוד, וועלכער ס'האָט דער ערשטער פּאַרווירקלעכט די גרויסע אידעע פון אַ גאַנצער מאַנאַר־כישער גאַטס מלוכה. אָבער פון דעמאָלט אָן באַמערקט זיך אין די ביבלישע דערציילונגען בכלל און אין דער דערציילונג וועגן דודס לעבן פּרט אַ וואונדערלעכע אומפּאַרטייאַשקייט, מיט וועלכער די דערצייל־

לער טיילן-פונאנדער ליכט און שאַטן, מיט וועלכער זיי גיבן-א- בער דאָס שלעכטע און דאָס גוטע, דאָס העלדישע און פאַרברעכערישע פסדר איינס נאָכן אַנדערן. דורכדעם קאָנען מיר זיך מאַכן אַ קלאָרן באַגריף וועגן דעם כאַראַקטער פון יעדן העלד, און דאָ איבערהויפט געפינען מיר דעם באַווייזן אויף דער ריכטיקייט פון דידאָזיקע שריפטן. ווען זיי וואָלטן ווירקלעך געפעלישט געוואָרן דורך מאַכט-גייציקע, כיט-רע פּהנים מיט היעראַרכישע צוועקן, וואָלטן מיר דיראָזיקע פעלשער געמוזט אָנערקענען פאַר זייער נישט קיין געשיקטע לייט, וואָרום זיי דערציילן וועגן אַלע זייערע העלדן און מוסטערן אָן אויסנאָם - פון אברהם, אַפילו פון אַדמן ביז דודן, און איבערהויפט פון דעם לעצטן - אַזוי פיל נישט גוטעס, וואָס קאָן שוין בשום-אופן נישט פאַסן פאַר די העכערע פּהנישע צוועקן, פאַר אַזאַ געהויבענעם שטאַנדפונקט פון דער טעאָקראַטישער וועלט-אָנשויוונג - אוודאי נישט, און וועלכעס וואָלט דורך אַ קלוגן רעדאַקטאָר לייכט געקאָנט אויסגעשטראַכן ווערן אָדער וועלכעס מען וואָלט געקאָנט לגמרי פאַרשווייגן. אָבער דער טיפּער גרונט-טאָן פון רעליגיעזער באַגייסטערונג, וועלכער גייט-דורך איבער אַלע דידאָזיקע דערציילונגען, וועלכער קלינגט אַפילו אין די סאַמע פינס-טערע זייטן זייערע, וואָס זיינען פול מיט בלוט און אימה, - שטעלט די שריפטן העכער פאַר יעדן חשד. דער עיקר הערט זיך אָבער דער-דאָזיקער טאָן אין דער געשיכטע פון דודן, און דערין ליגט די סיבה, וואָס דערדאָזיקער קעניג, וואָס זיין אַרט לעבן איז בלל נישט געווען אָן פּגימות, איז פונדעסטוועגן געוואָרן דער מוסטער פון געטלעך-באַגייסטערטן לעבן, דער מענטש, וואָס פון זיין שטאַם זאָל, לויט דעם נביאס פאַרויסזאָגן, אַמאָל אויפּליען די ישועה פון ישראל.

* *

•

מלכים, אין גרונט-טעקסט אויך נאָר איין בוך, דערציילט די געשיכטע פון אַלע מלכים נאָך דודן ביזן גלות בבל. ער הויבט-זיך אָן אַלדאָ פון שלמהס באַשטייגן דעם טראָן און ציט זיך ביז דעם חורבן פון דער מלוכה. איצט הויבט זיך פאַר ישראל אָן אַ פריש קולטור-לעבן, עס הויבן-זיך-אָן באַציאונגען מיט אַנדערע לענדער, וועלכע האָבן געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג און וועלכע האָבן גורם געווען די אויפּבליאונג פון קונסט, פּאָעזיע און וויסנשאַפט. דאָס מלוכה-וועזן

האָט זיך פאַרפעסטיקט פאַר דעמדאָזיקן לאַנגן פרידלעכן פעריאָד, און פאַר די עברים האָט זיך אָפגעצופנט אַ ברייטער היסטאָרישער האַריזאָנט, וואָס דער בעסטער באַווייז דערויף זיינען טאַקיי דידאָזיקע ספרים „מלכים“. זייער מחבר איז זיך סומך אויף צוויי עלטערע ווערק, „דברי הימים למלכי יהודה“ און „דברי הימים למלכי ישראל“, וועלכע מען קאָן גאַנץ באַשטימט ווידער אויפשטעלן לויט די פאַרבליבענע ביכער „דברי הימים“. אַז אין דידאָזיקע ביכער גע- פינט זיך אַ טענדענץ, וועלכע טרעט אין פיל הינזיכטן אָפּ פון די פרי- ערדיקע היסטאָרישע ווערק און וועלכע האָט אין עצם אַ נביאישדי- דאָקטישן כאַראַקטער — דערין איז קיין ספק נישטאָ. נאָך דער עפאָ- כע פון די העלדן קומט איצט די צייט פון די נביאים, און פון דאָן אָן שטייט זייער טעטיקייט קלאַר אויפן-אָן אין דער היסטאָרישער דערציילונג. אויך אין דידאָזיקע ווערק איז דער שטאַנדפונקט אַ טיף רעלי- גיעזער: דער דערציילער גלויבט אין דער געטלעכקייט פון דער וועלט- אָנפירונג — און פון איר השפעה, רעכנט ער, הענגט אָפּ דער גורל פון זיין פאָלק.

די פאַרם און דער סטיל פון דער דערציילונג ווערן פון איצט אָן ריין היסטאָרישע, אַמאָל אַפילו טרוקענע, און נאָר זעלטן צייכענען זיי זיך אויס מיט פאַעטישן שוואונג — דעמאָלט ווען עס רעדט זיך וועגן דער חכמה פון קעניג און דעם גלאַנץ פון זיין הערשאַפט. וואָ- רום, לויט דער לעגענדע פונם דאָזיקן בוך, האָט גאָט געגעבן דעם קעניג, אַ ברייט האַרץ, אַזוי פיל שכל און פאַרשטאַנד, וויפיל עס איז פאַראַן זאַמד אויפן ברעג פון ים, אַזוי אַז שלמהס חכמה האָט איבער- געשטייגט די חכמה פון אַלע לייט פון מזרח און גאָר די חכמה פון מצרים. ער איז געווען קליגער פאַר אַלע מענטשן, און האָט געהאַט אַ גרויסן נאָמען ביי אַלע פעלקער. ער האָט פאַרפאַסט דריי טויזנט משלים, און די צאָל פון זיינע לידער איז געווען טויזנט און פינף. וואָרום ער האָט באַזונגען די בוימער, אָנהויבנדיק פון צעדער פונם לבנון און ענדיקנדיק מיטן מאָך, וואָס וואַקסט אויף די ווענט, און חיות, און עופות, און אינזעקטן און פיש. פון אַלע פעלקער איז מען געקו- מען, פדי צו הערן שלמהס חכמה, אַפילו מלכים פיל האָבן זיך גע- לערנט זיין חכמה.

אַזוי-אַרום האָט שלמה געהאַט אַ גרויסן און אַ זעלטענעם שכל, ברייטע בילדונג, אין וועלכער די הויפט-ראַלע האָט געשפילט די גרינדלעכע נאַטור-קענטעניש, און הויכע פאַעטישע באַגאַבטקייט, וועגן וועלכער אונז וועט נאָך אויסקומען צו ריידן. און דאָס אַליץ האָט

ער אויסגעבויט לטובת זיין פאָלק און זיין גלויבן, צוליב וועלכן ער האָט אויסגעבויט אַ פראַכטפולן טעמפל אין ירושלים. די צייט פון זיין רעגירן איז די עפאָכע פון דער העכסטער בליאונג פון ישראל'ס מעכטיגקייט, נאָר צוזאַמען דערמיט אויך די צייט, ווען דידאָזיקע מעכטיגקייט הויבט-אָן צו פאָלן. די הערשאַפט פון די פּהנים ווערט אַלץ שטאַרקער, דאָס פאָלק פאָלט ווידער אַריין אין אַבערגלויבן, די אַרר-מיקע שונאים, וועלכע נעמען פון זיי קיין אויג נישט אַראָפּ, באַפאַלן כּסדר דאָס לאַנד, און פון די נביאים. וואָס זינט שמואל האָט געגרינד-דעט די שולן פון די בני-נביאים האָבן זיי פאַרנומען דעם אָרט פון די וואַרזאָגער און טרעפער, זיינען שוין נתן און גד געשטאַרבן; און וואָס נוגע זייערע יורשים, גיט די געשיכטע וועגן זיי קיין שום ידיעות נישט.

די ירידה ברענגט אין דער צייט פון שלמהס זון, רחבעם, צו דער צעטיילונג פון דעם קעניגרייך. ירבעם שטעלט זיך אין דער שפיץ פון ישראל, און רחבעמען בלייבן געטריי נאָר דער שבט יהודה, ירושלים און דאָס לאַנד פון שבט בנימין. פון-דאָן-אָן שטייען צוויי מלכות פיינדלעך איינע קעגן דער אַנדערער, ישראל און יהודה. די ערשטע איז די גרויסע, אָבער זי האָט נישט די רעזידענץ פונם גלויבן, און דעריבער גיט זי ביי זיך באַלד אַן אָרט פאַר דעם דינסט צו בעל און עשתורת, און פאָלט ענדליך אַרונטער אונטער דער הערשאַפט פון דעם אַשורישן קעניג שלמנאַסר, וועלכער מאַכט חרוב די מלוכה, וואָס האָט עקזיסטירט פון 933 ביז 622 י., און פאַרטרייבט דאָס פאָלק אין גלות. מלכות יהודה ווערט דער טרעגער און דער מיטלפונקט פון רעליגיעזער אַנטוויקלונג, וואו די סאַמע וויכטיקע נביאים האָבן געוואוינט, און אַריי-כע ליטעראַטור האָט געבליט אין דעם פּעריאָד פון 933 ביז 586 י., וועלכער איז פול מיט דער הערשאַפט פון צוואַנציק מלכים פון דודס דינאַסטיע. אָבער זיי קאָנען נישט אָפהאַלטן די מלוכה פון פאָלן און מיט אייניקע אויסנאַמען העלפן זיי אויך מיט דער געצנדינעריי. לסוף קומט פון מורח דער שונא, אַ כאַלדעאישער קעניג, באַלאַגערט און נעמט-אין ירושלים, מאַכט חרוב דעם טעמפל, און פירט-אָפּ דאָס רעשט פון פאָלק אין גלות.

דאָס אַלץ דערציילט דאָס בוך, אָדער די ביכער מלכים, אַמאָל מיט עפישער גענויקייט און אָפּיעקטיווקייט, אַמאָל מיט עפּיגראַ-מאַטישער שאַרפקייט, אַמאָל מיט כאַנאַלאָגישער קורצקייט. די סאַמע גלענצענדע ערטער, אויסער שלמהס לעבנס-באַשרייבונג, גיט די געשיכטע פון די צוויי נביאים אליהו און אלישע, וועלכע פירן אַ פאַרביטערטן

קאמף מיט דער שטארק פארשפרייטער געצנדינעריי און טרעטן נישט אָפּ פֿאַר קיין שום מיטלען אויפצושטעלן און צו פֿאַרפֿעסטיקן דעם אַלטען גלויבן. ווירקלעך, אין דער ביבֿל וועלן זיך געפינען ווייניק אַזעלכע דערציילונגען, וואָס זאָלן האָבן אַ דראַמאַטישן כאַראַקטער און אין וועל־כע די גרויסקייט און די באַדייטונג פון דעם העלד זאָלן אין אַזאַ מדרגה זיין פֿאַרשטאַרקט דורך דער אַרומיקער וואונדערלעכקייט, ווי מיר זעען עס אין דער געשיכטע פון אליהו, וואָס די געשיכטע פון אלישע באַ־צייט זיך צו איר פֿמעט נאָר ווי אַ קאָפּיע פון איר. ס'איז אַלץ גרויס־אַרטיק אין דעמדאָזיקן מאַן, וועלכער קעמפט, אויף גאַרנישט נישט־קונדיק, פֿאַר גאָט, דערנידערקט און ראָט־אויס מיט גאָטס הילף די פֿהנים פון בעל, שיקט שטורמדיק זיינע תּפֿילות צום אַלעהעכסטן, ווען ער זעט אַז זיינע מעשים זיינען פֿרוכטלאָז און זיין לעבן — אין געפֿאַר, און ער באַקומט ווידער פון גאָט שטיצע אין זיינע גרויסע שטרעבונגען — ביז דער רגע, ווען דער פייערדיקער רייטוואָגן טראָגט אים ענדלעך אַרויף אויפן הימל. אין דידאָזיקע דערהאַבענע בילדער פֿאַראייניקן זיך געשיכטע מיט פֿאַעזיע צוזאַמען אין איין וואונדערלעך בילד, — אַבער זיי וואָלטן געוויס געווען אומגעלעך, ווען זיי וואָלטן נישט אַנטשפּראַכן אַ גרויסער ווירקלעכקייט.

מיט פֿלאַמענדיקן גייסט איז פול געווען אליהו, און פייערפֿלאַם איז געווען דער גייסט פון זיין שליחות. איינמאָל, ווען ער איז אַ מי־דער און אַן אַפֿגעשוואַכטער געגאַנגען צום באַרג חורב, — אַזוי אומגע־פֿער קלינגט די ביבֿלישע דערציילונג, — און האָט זיך געלייגט רוען אין דעם זאַמדיקן מדבר אונטער איינזאַמע געוויקסן, האָט ער אַ קרעכץ געטאָן: „גענוג, גאָט, נעם־אָוועק מיין נשמה, וואָרום איך בין נישט בעסער פון מיינע עלטערן!“ און אַ מלאַך פון גאָט האָט אַזוי געשטאַרקט זיינע קרעפטן, אַז ער האָט פֿאַר פֿערציק טעג דערגרייכט צו דעם באַרג, וואו גאָט האָט צו אים געזאָגט: „וואָס זוכטו דאָ, אליהו?“

און ער האָט געענטפֿערט: „איך האָב מלחמה געפֿירט פֿאַר דעם גאָט פון די חיילות, וואָרום די קינדער פון ישראל האָבן פֿאַרלאָזן דיין בונד, חרוב געמאַכט דייןע מזבחות, געטויט דייןע נביאים, איך אַליין בין געבליבן לעבן, אַבער מען זוכט אויך מיין נשמה, אַפֿצונעמען זי.“ און אַ שטים האָט צו אים געזאָגט: „גיי, שטעל זיך אויפן באַרג פֿאַר דעם געזיכט פון גאָט, און גאָט וועט פֿאַר דיר אַדורכגיין.“ און אַ גרוי־סער, שטאַרקער ווינט האָט זיך אויפגעוויבן, וועלכער רייכט אַרויס בערג און צעשמעטערט פֿעלזנשטיינער פֿאַר גאָטס געזיכט. אַבער נישט

אין ווינט איז גאָט. נאָכן ווינט - ערד־ציטערניש, אָבער נישט אין ערד־
ציטערניש איז גאָט. נאָך דער ערד־ציטערניש - פייער, אָבער אויך
נישט אין פייער איז גאָט. נאָכן פייער - אַ ווייען פון אַ שטיף ווינטל.
ווען אליהו האָט עס דערהערט, האָט ער פאַרבאָרגן דאָס געזיכט, וואָג־
רום ער האָט דערפילט די נאָענטקייט פון גאָט!

נישט ווייניקער פייערלעך איז דער סוף פון דער דערציילונג,
וואו עס רעדט זיך וועגן אליהוס טויט, ווי ער צוזאַמען מיט אלישע,
וואָס אים האָט ער געזאַלבת פאַר זיין יורש, גייט צום ירדן און רעדט
צו זיין געליבטן תלמיד: „פאַרלאַנג, וואָס זאָל איך טאָן פאַר דיר,
איידער איך וועל פון דיר אַוועקגענומען ווערן?“ און אלישע האָט גע־
ענטפערט: „זאָל זיין צוויימאָל מער פון דיין גייסט אויף מיר“. און
בשעת זיי זיינען אַזוי געגאַנגען און גערעדט, איז אַראָפּ אַ פייערדיקער
רייטוואָגן מיט פייערדיקע פערד, און האָט זיי צעשיידט, און אַוועק־
געטראָגן אליהון מיט שטורם צום הימל.

די לעגענדע האָט אליהוס לעבן אויסגעשטאַט מיט אַלערליי
וואונדערלעכע פּרטים. זי דערציילט, אַז זינט דעמאָלט באַזוכט ער
אָפט די מענטשן, אָבער שוין נישט אין זיין פריערדיקער פייערדיקער
געשטאַלט. „אומגעזען, אָדער אין אַ פרעמדער געשטאַלט, מישט ער זיך
אַריין אין דעם געשפרעך פון די מענטשן, וועלכע זוכן הכמה, און
פאַראַייגיט זייערע נשמות. אין משפּחה־ענינים ווענדט ער די הער־
צער פון די עלטערן צו די קינדער, און די הערצער פון די קינדער
צו די עלטערן! ער איז מציל פון סכּנות און גיט טרייסטנדיקע און
דערקוויקנדיקע תּשובות צו די, וואָס בעטן גאָט.“

פון קיין שום אַנדער דערציילונג ווייעט נישט אויף אונז אַזוי
מיטן אַריענטאַלישן גייסט, ווי פון דער דערציילונג וועגן אליהו.

פאַר אונזער עסטעטישער אַנשוואונג אויף דער ביבלישער ליטע־
ראַטור איז להלוטין אַלץ־איינס, צי אין דערדאָזיקער באַדייטנדיקער
און פּרוכטבאַרער אין ליטעראַרישער הינזיכט עפּאָכע האָבן זיך ווירק־
לעך באַוווּזן אַלע יענע ווערק, וועלכע די קריטיק פאַררעכנט צו דער־
דאָזיקער צייט. נאָר אַענפאַס, די עפּאָכע, וועלכע ווערט געשילדערט
אין ספר „מלכים“, און אין וועלכער דאָס בוך האָט זייער מעגלעך געקאָנט
זיין פאַרפאַסט, איז געווען אַ צייט פון שטאַרקער גייסטיקער באַווע־

גונג. די העברעאישע היסטאָריאָגראַפיע דערגרייכט איצט צו איר העכסטער אַנטוויקלונג; די נביאות און די פּאָעזיע זיינען אין פולער בליאונג. דער רעליגיעזער און דער עפישער כאַראַקטער פון דער ליטעראַטור צייכנט זיך אויס אַלץ בולטער אין בולטער אין די פאַרשליבענע דעקאָמלער פון דעמאָזיקן פעריאָד. און אַזוי גרויס איז געווען די גייסטיקע קראַפט פּינאָ פּאָלק, אַז עס האָבן זי נישט געקאָנט איינברעכן אפילו די פאַרגיכטונג פון דער מלוכה און דער חורבן פון רעליגיעזן מיטלפונקט, און פאַרקערט, דער גלות איז געוואָרן די צייט פון אינער-לעכער לייטערונג, די צייט, ווען דאָס פּאָלק ישראל האָט אויטגענומען מיטן באַוואוסטזיין זיין גרויסע מיסיע, נישט פאַרלירנדיק זיין שעפערישע קראַפט, וועלכע אַנטפלעקט זיך אין פיל, צו די יאָרן פון גלות געהערנדיקע, ווערק, וועלכע שטייגן אַריבער — אויב ס'איז מעגלעך — מיט דער רעליגיעזער זער וואַרימקייט און באַהאַרצטקייט די ווערק פון די פריערדיקע פעריאָדן. די אידעע פון גייסטיקן מאָנאָטעאיזם, אַלס די איינציקע ריכטיקע רעליגיעזע וועלט-אַנשוואונג, לאָזט אין דערדאָזיקער צייט פון צרות און ליידן טיפע וואַרצלען און, נאָך דעם צוריקקערן זיך פון גלות, פילט זי דעריבער אָן אַלע געמיטער.

צו דעמאָזיקן פעריאָד פון רעליגיעזער אויפֿלעבונג געהערן די לעצטע היסטאָרישע ביכער פון דער ביבלי: דברי הימים, און אויך די ביכער „עזרא“ און „נחמיה“, וועלכע האָבן לכתחילה געבילדעט איין גאַנצע זאך און ווערן פון דער קריטיק צוגערעכנט צו איין אויטאָר. זיי דערציילן איבער פון ס'ניי די געשיכטע פון וועלט-באַשאַפונג, ביזן אויפשטעלן דאָס יידישע געמיינדע-לעבן פאַר עזרא און נחמיה, דאָס גלייכן די געשיכטע פון דער נייער מלכות יהודה. דער אינהאַלט פון דברי הימים האָט טיילווייז אַ גרויסן היסטאָרישן ווערט, ווייל ער גיט אַ וויכטיקן מאַטעריאַל פאַר די אַלטי-ישראלישע באַציאונגען צווישן די שטאַמען. ענדלעך, די ביכער, וואו עס דערציילט זיך וועגן דער באַ-גיאונג פונם טעמפל און פון ירושלים, זיינען דורכגעדרונגען מיט פרייע דיקער רעליגיעזער באַגייסטערונג, וועלכע קאָן אין אַ געוויסער מאָס אונז קאָמפּענסירן פאַר דער פּרזכט פון דער פריערדיקער פאַרשוואונדענער באַאויקייט און רואיקייט. די שפּראַך שפּיגלט אַפּ די יינגסטע אַנטוויק-לונג פונם ביבלישן העברעאיזם, און די ווערק גופא גיבן אַ ריכטיק בילד פון די רעליגיעזע ריכטונגען, וועלכע גייען-אָדורך אין דעם נייעם יידנטום, וואָס זיינע פּאָטערס, עזרא און נחמיה, ערשיינען אַלס אייפערדיקע און געטרייע פאַרשטייער פון יענער תורת משה, וואָס איר ווידעראויפבויער קאָן מיט רעכט אָנגערופן ווערן דער ערשטער פון

דידאָזיקע צוויי. די גרויסע, וועלט-באוועגנדיקע אידעע פון דערדאָזי-
קער תורה האָט גענומען ברענגען בליאונג און פרוכט. דאָס אַלטע גע-
זעץ האָט געפונען טרייע נאָכפאָלגער, און די פליכטן, וואָס עס האָט
פאָרגעשריבן, זיינען דערפילט געוואָרן שטרענג און פליסיק. די תורה
איז געוואָרן דורך דעם פהן עזרא פאָלקסטימלעך, פאָרלייענונגען פון
איר זיינען געוואָרן אַ רעליגיעזער מנהג; דאָס פאָלקס-לעבן איז גע-
וואָרן דער פארקערפערטער געדאַנק פון דער רעליגיע

אינם פאָרלויף פון דערדאָזיקער אַרבעט קערן מיר זיך ווידער
אום צו דעמדאָזיקן וויכטיקן פּעריאָד פון דער אַנטוויקלונג, וועלכע
האַט-איין אין זיך דאָס קערנדל פון דער שפעטערדיקער יידישער ליי-
טעראטור און אין דערזעלביקער צייט באַטייט זי דעם סוף פון די
גרויסע היסטאָרישע ביכער פון אַלטן טעסטאַמענט. דערדאָזיקער היס-
טאָרישער עפאָס געפינט נאָר באַשיידענע פאָרטזעצער אין יענע פאָר-
טישע דערציילונגען, וועלכע עס האָט באַשאַפן און באַפוצט מיט קינסט-
לערישער פרייהייט דער צווייטער אויפבלי פונ'ם ניידערוואָרטן פאָלקס-
לעבן. געגליכן צו פאָרשיידענע אָפטיילונגען פון דער געשיכטע גופא,
קאָנען אויך דידאָזיקע דערציילונגען באַצייכנט ווערן אַלס מוסטערן פון
דעם ראַמאַן און דער נאָוועלע, וועלכע זיינען ערשט פיל שפעטער
אויסגעוואַקסן אין אַ באַזונדערער ליטעראַטור-ריכטונג. די ערשטע פון
דידאָזיקע דערציילונגען איז דאָס קליינע בוך „רות“, וואָס איז, ווי
מיר האָבן שוין אויבן באַמערקט, לכתחילה געווען פאָראַיניקט מיטן
בוך „שופטים“, און ערשט שפעטער איז עס אָפגעטיילט געוואָרן און
איינגעשלאַסן געוואָרן אין די מגילות.

דאָ דערציילט זיך אין אַ פריינדלעך-אידיילישן טאָן, ווי די
מואבית רות, דוד המלכס עלטער-באָבע, איז אַוועק מיט איר שוויגער
קיין בית-לחם און האָט דאָרט חתונה געהאַט. קעגן דעם געשיכטלעכן
אמת פון דער דערציילונג, וועלכע ווערט באַשטעטיקט אויך דורך אַנ-
דערע באַווייזן, האָט מען אַרויסגעשטעלט גאָר ווייניק טענות; די אַרט
דערציילן - איז אַ פרייע, אַ פאָעטיש-בילדערישע. דעריבער האָט מען
דאָס בוך „רות“ אָנגערופן אַן אַלט העברעאישע דערציילונג פון דאָרפס-
לעבן, אַ אידייליש פאַמיליען-בילד, און אַזוי דאָרף מען עס באַמת אויפ-
פאַסן; אין אים געפינט זיך אַ תהום פון ליבליכסטער זעלבסטבאַגרעניצונג
און סאַמע אויפריכטיקער איינפאַכקייט און תמימות... אַ געבענטשטער
פרידן דרינגט דאָ אַלץ דורך פון אָנהויב ביזן סוף און גיט-זיך-איבער
אויך צו דעם לעזער. די נשמה פון דער גאַנצער דערציילונג בילדעט
אייגנטלעך דאָס געפיל פון טיפסטער משפחה-פאַרבונדנקייט, וועלכע

איז דאָ דעריבער באַזונדער זיטלעך און פּרעכטיק, ווייל איר יסוד איז די פרייע זעלבסטבאַשטימונג. דאָ האָבן מיר די מעגלעכקייט צו מאַכן זיך אַ באַגריף וועגן דער פעסטקייט און וועגן דער ערנהאַפטיקייט פון דעם העברעאישן משפּחה-לעבן, צריינצוקוקן אין דעם גייסטפולן, שטילן, באַשיידענעם לעבנס-שטייגער, וועלכער איז ביי גאָר זיין איינפאַכקייט פונדעסטוועגן אזוי רייך און אַנציענדיק. *

די דערציילונג און איר קאָמפּאָזיציע זיינען איינפאַך און אַנשווי-לעך, געשטימט אויף אַזאַ עפישן טאָן, אַז עס ווילט זיך נישט פאַר-רעכנען די פאַרפאַסונג פונם בוך צו דער צייט פון נאָך גלות בבל, וועלכע האָט געהאַט דער עיקר אַ געזעצגעבערישן כאַראַקטער, מחמת אַלץ אין אים באַווייזט קלאַר אויף דער פּרילינגס-צייט פון ישראל'ס פּאָלקס-לעבן.

עס פאַרשטייט זיך אַליין פון זיך, אַז רות פאַרנעמט דעם אויבן-אַן אין דער ליבלעכער דערציילונג, וועלכע ווייזט אַרױס בנוגע אַלע אַנדערש-גלויביקע אַ וואונדערלעכע טאָלעראַנץ, וואָס האָט מסתמא גע-הערשט אין יענער צייט און אין יענעם לאַנד, וואו און ווען עס איז באַשאַפן געוואָרן דיראַזיקע קלייניקע אידיילע, וואָס איר ערשטער טייל, וואו עס דערציילט זיך: „ווי רות לאָזט זיך אַוועק מיט איר שוויגער קיין בית-להם“, — איז אויך דער בעסטער אין קינסטלערישן זינען.

ווייטער דערציילט זיך, ווי רות קלויבט זאַנגען אין בועזס פעלד, ווי בועז זאָגט-צו מיט איר חתונה צו האָבן, ווי דאָס ווערט ענדלעך דערפילט, רות האָט חתונה, און זייער חתונה איז געבענטשט. דערדאַזיק-קער סוף פון דער דערציילונג איז אויך איר היסטאָרישער אונטערגרונט, וועלכן זי האָט צו פאַרדאַנקען דערפאַר וואָס זי איז איינגעשלאָסן געוואָרן אין באַשטאַנד פון די כתבי-הקודש, און מיר — אפשר דערפאַר וואָס ביז היינט טיקער צייט איז בכלל פאַרהיט געוואָרן דערדאַזיקער פערל פון דער אַלטי-העברעאישער דערציילונגס-קונסט, ווייל אַנדערש וואָלט זי אפשר פאַרפאַלן געוואָרן צוזאַמען מיט פיל אַנדערע אוצרות פון דער אַלטער וועלטלעכער ליטעראַטור.

די געבענטשטע פרוכט פון בועזס חתונה מיט רותן איז, פאַר-שטייט זיך, אַ זון, וואָס ביי זיין געבוירן-ווערן זאָגן די פרויען צו נעמי: „ער וועט דיר זיין אַ טרייסט פאַר דיין זעלע און אַ שפּיזער אין דיין עלטער, וואָרום אים האָט געבוירן דיין שונר, וועלכע ליבט דיך, וועלכע איז פאַר דיר בעסער איידער זיבן זין.“ — און נעמי האָט גענומען דאָס קינד — אזוי ענדיקט זיך די דערציילונג — און האָט

אים געטרעגן אין אירע אַרעמס, און האָט אים געפלעגט. און די שכנות האָבן אים אַ נאָמען געגעבן, אַזוי צו זאָגן: „ביי נעמי איז גע- בווירן-געוואָרן אַ זון, און זיי האָבן זיין נאָמען גערופן עובד (דינער); ער איז דער פאָטער פון ישי, דער פאָטער פון דוד.“

*
*
*

פיל ווייניקער עפישע רייניקייט איז אין אַ צווייטער, אויך פון אַזאַ אַרט, ביבלישער דערציילונג, אין דעם בוך יונה, — מחמת וואָס מען דאַרף טאַקי רעכענען, אַז עס איז פאַרפאַסט געוואָרן פיל שפעטער. דאָ איז ווידער אַרום דעם היסטאָרישן נאָמען פון דעם נביא יונה בן אַמתי אַנטשטאַנען אַ דיזאַקטיש געדיכט, וואָס זיין אָבשטאַמונג איז אומבאַקאַנט, הגם מען האָט עס געוואָלט אַוועקשטעלן אין פאַרבינד- דונג מיט די פעניצישע, גריכישע און אַנדערע זאַגעס, אָבער די טענה דענן און די באַדייטונג זיינע זעען זיך שוין אַרויס גענוג קלאָר פון דעם אינהאַלט.

דוקא דיזאַזיקע טענדענץ, און אויך דער הומאַניש-פרייער גייסט, מיט וועלכן די דערציילונג איז דורכגעדרונגען, גיט איר אָבער צו אַ גרויסן ווערט. פריער פאַר אַלעמען האָט עס אָנערקענט די סינאָגאָגע, באַשטימנדיק ס'דאַזיקע בוך צום לייענען יום-כיפור צו מנחה, ווען די פשוטע אין תמימותדיקע דערציילונג מאַכט שטענדיק אַ טיפן איינדרוק אויף דער גאַטספאַרטיקער געמיינדע.

דער אינהאַלט איז אומגעפער אַזאַ: יונה דער זון פון אַמתי באַ- קומט גאַטס באַפעל — אַוועקצולאָזן זיך אין דער גרויסער שטאָט נינה און פרעדיקן פאַר אירע איינוואוינער תשובה אויף זייערע זינד (מחמת דעם, פאַרשטייט זיך, איז דאָס בוך פאַררעכנט צו די נביאישע, מיט וועלכע, אחוץ דעם איינציקן טעם, האָט עס קיין אַלגעמיינעס נישט). יונה שטעלט זיך קעגן גאַטס באַפעל, און באַמיט זיך אויסצומיידן גאַט. די שוף, וועלכע האָט אים געזאָלט אַוועקפירן פון יפו קיין תרשיש, טראָגט-איבער אַ קאַטאַסטראָפּע, יונה וואַרפט מען אַריין אין ים. די שיפער, — וועלכע האָבן, נישט קוקנדיק דערויף, וואָס זיי זיינען געצב- דינער, אַרויסגעוויזן מער גלויבן אין גאַט, איידער דער נביא. — ווערן ציצול און ברענגען קרבנות און גיבן נדרים.

יונה האָט איינגעשלונגען אַ ים-פיש, ביי וועלכען ער פאַרברענגט אין בויד דריי טעג און דריי נעכט. דאָ, אין אַ פאַרצווייפלטער לאַגע,

בעט ער גאָט, און זיין גלויבן איז אים מציל. ליגנדיק אין בויך ביי דעם פיש, זינגט ער אַ דאָנק-ליד פאַר גאָט, און דער פיש האָט אים אַרויסגעשפיגן אַ גאַנצן און אַ געזונטן אויף דער יבשה. נאָכדעם גיט ער זיך אונטער גאָטס געבאָט אין ער גייט אַוועק קיין נינוה פריידיקן. די איינוואוינער גלויבן זיין נביאות, אַז אין פּערציק טעג אַרום וועט זייער שטאָט אומקומען. זיי טוען תשובה, און נינוה איז ניצול געוואָרן. דאָס האָט יונה דערצאָרנט. ער האָט זיך אויסגעבויט הינטער דער שטאָט אַ געצעלט, כדי פונדאָנען צוצוקוקן, וואָס וועט געשען מיט נינוה. דעמאָלט וואָקסט מיט גאָטס ווילן אויס אַ שטאָטנדיקער בוימ (קיקיון), און יונה פרייט זיך איבער אים מיטן גאַנצן האַרצן. אָבער זיין פרייד ווערט פאַרוואַנדלט אין טרויער, מחמת דער בוימ ווערט צעעסן פון אַ וואָרם און פאַרדאַרט איבער נאָכט. יונה בעט אויף זיך דעם טויט, אָבער גאָט גיט אים צו פאַרשטיין, אַזוי צו זאָגן: „דיר איז אַ שאַד אָט דער פשוטער געוויקס – און דו ביסט אומצופרידן געווען דערמיט, וואָס איך האָב געשוינט די גרויסע שטאָט מיט אַ גרויסער באַפעלקערונג.“

די גענוג קלאַרע טענדענץ פון דעם פּריש און לעבעדיק אָנגע-שריבענעם בוך לערנט אָנשוילעך, אַז יעדע דערווייטערונג פון גאָט ברענגט מיט זיך צרות פאַר דעם מענטשן. ווען דער מענטש מיינט, אַז ער קאָן אַוועקגיין פון גאָט, קומט אויף אים גלייך די שטראַף; אָבער גאָטס גענאָד שטייגט אַריבער די שטראַף: זי ענטפּלעקט זיך צוויימאָל אויף די געצנדינער אין איינמאָל אויף יונה גופא, וועלכער שעפט נאָך ביים סוף אַרויס פונם וואונדער מיט דעם געוויקס אַ מוסר, אַז אַ מענטש האָט נישט קיין רעכט מתרעם צו זיין זיך, אויב ער פאַר-שטייט נישט די וועגן פון גאָט, וואָס זיין גענאָד איז אויסגעשפּרייט אויך אויף געצנדינער, ווען זיי קערן-זיך-אום אויפן דרך הישר און טוען תשובה אויף זייערע זינד – וואָרום חסד און רחמנות איז די סאַמע וויכטיקסטע און די סאַמע גערימטע אייגנשאַפט פון גאָט.

דער דידאַקטישער צוועק פונם בוך זעט זיך אַרויס פּמעט פון יעדן וואָרט זיינעם. סיי אין דעם אויסזאָל פונם שטאַף, סיי אין זיין באַזאַרבעטונג, הערט זיך קלאַר די באַשטימטע טענדענץ – איבערענעבן דעם יונגן דור אין דער פּאַרם פון אַ דערציילונג געוויסע אמתן, וועל-כע זיינען אים צוליב דער אָדער יענער סיבה געוואָרן מרעמד, און פאַר-שטעלן זיי אַלץ מער גלויבנסווערדיקער, וואָס אָנשוילעכער די דערצייל-לונג וועט געבויט ווערן.

האָט אָבער דער דיכטער פון דעמדאָזיקן קליינעם ראָמאַן ערטער-

ווייז די אַנשוילעכקייט אַ ביסל איבערטריבן און אַרײַנגעוועבט אין זײַן דערצײלונג שטאַרק עאַליסטישע שטריכן. מחמת דעם האָבן זיך פיל קריטיקער צו יונהס בוך באַצויגן נישט פריינדלעך – אָבער אומגערעכט-טיק! וואָרום אין איין רײ מיט אַזעלכע פּרטים, מסתמא, זײער צוגע-פאסטע צו דעם פאַרשטיין פון יענער צײט, פאַר וועלכער דאָס איז געשריבן געוואָרן, האָט דער אויטאָר רעליעף און קלאָר אַרויסגעשטעלט און מיט גרויס קונסט אײנגעשלאָסן אין זײַן דערצײלונג די פּײנסטע מאַמענטן פון פּאָלקס-שאַפונג.

זײער אַ כאַראַקטעריסטישן שטריך בילדעט שוין דאָס, וואָס דאָ איז די גאַנצע לעגענדע פאַרבונדן מיט דעם נאָמען פון דעם נביא, וועלכער האָט מוטיק אויסגערופן: „אַ העברעער בין איך, און פאַר גאָט פון הימל, וועלכער האָט באַשאַפן דעם ים און די יבשה, פאַרכט איך מיך.“ נאָך טיפער איז דער געדאַנק, אַוועקצושטעלן דאָס אומגליק און די רעטונג אין צוזאַמענהאַנג מיט דער ים-חיה, אָן וועלכער יונה וואָלט מסתמא דערטרונקען געוואָרן. און דעריבער דאַרף בשום-אופן נישט פאַר קײן פעלער, נאָר, פאַרקערט, פאַר אַ פּײנעם שטריך און פאַר אַ רעזולטאַט פון טיפער אויסגערעכנטיק אָבערקענט ווערן דער פּרט, וואָס יונה האָט אין דער רגע פון דער שרעקליכסטער סכנה נישט תפילה געטאָן וועגן רעטונג, נאָר געזונגען אַ דאַנק-ליד פאַר דער פאַרשטייענ-דיקער דערלייזונג. די נבואה, וועלכע שפּילט געליל אינם דאָזיקן בוך זײער אַ וויכטיקע ראָלע, פּײערט דערמיט איר העכסטן נצחון. ס'דאָזי-קע ליד זאָגט אַזוי:

(ג) איך האָב גערופן אין מיין צרה צו יהוה – און ער האָט מיר געענטפערט; פון דער אונטער-ערדס בויך האָב איך געשריען – און דו האָסט דערהערט מיין שטימע.

(ד) און דו האָסט מיך געשליידערט אין דער טיפעניש, אין האַרצן פון ימים, און אַ טײך האָט מיך אַרומגענומען, אַלע זײנע אינדן און כוואַליעס זײנען איבער מיר אַריבער.

(ה) און איך האָב געמײנט: איך בין דערווייטערט פון דײנע אויגן; אָבער איך וועל ווידער זען דעם היכל פון דײן הייליקייט.

(ו) עס האָבן מיך אַרומגעשלאָסן וואַסערן ביז דער נשמה, דער תהום רינגלט מיך אַרום, טשערעט איז אַרומגעוויקלט אַרום מיין קאָפּ.

(ז) צו די פונדאַמענטן פון די בערג האָב איך גענידערט, די ערד האָט געשלאָסן אירע ריגלען איבער מיר אויף אײביק; אָבער

דו האָסט אַרויפגעבראַכט מיין לעבן פון אונטער-ערד, יהוה מיין גאָט!

(ח) ווען מיין נשמה איז פאַרחלשט געווען, האָב איך מיך אָן יהוה דערמאָנט, און עס איז צו דיר מיין תפילה דערגאַנגען, צו דעם היכל פון דיין הייליקייט.

(ט) די, וואָס בלייבן געטריי צו די אייטעלע אָפגעטער, יענע דערווייטערן זיך אַליין פון חסד.

(י) און איך — מיט קול פון דאָנקפאַרקייט וועל איך דיר ברענגן גען קרבנות; וואָס איך האָב אַ נדר געטאָן — וועל איך באַצאָלן. די הילף איז פון יהוה.

די פּוּנה פון דעם דערציילער, וועלכער האָט דאָס ליד איינגע-שלאָסן אין זיין ווערק, איז, אַפנים, באַשטאַמען אין דעם, צו באַווייזן ביי אַ איבעראַשנדיקן פאַקט די וויכטיקייט פון דער נביאות און די הייליקייט פון די נביאישע רעדעס. דאָס, וואָס די דערציילונג רייסט זיך פּלוצלונג איבער — דאָס איז באַדינגט פון דער ספעציעלער טענדענץ פון דעם בוך, וועלכע האָט געהאַט בכוונה איבערצוגעבן נאָר איין צופאַל פון יונהס לעבן, און נישט זיין גאַנץ לעבן מיט אַלע זיינע פּרטים.

מיט גרויסער שיינקייט איז פּול דער אַריינגעפלאַכטענער עפיוואָד וועגן דעם וואונדערלעכן בוים, מחמת דאָ טרעט די דידאַקטישע טעג-דעגן אַרויס אין דרויסן נישט אַזוי פּולט:

„און יהוה-גאָט האָט באַשטימט אַ קיקיון, און ער האָט זיך אויפ-געהויבן איבער יונה, צו זיין פאַר אַ שאָטן איבער זיין קאָפּ, צו מציל-זיין אים פון זיין ליד. און יונה האָט זיך געפרייט איבער דעם קיקיון מיט גרויס פרייד.

און גאָט האָט באַשטימט אַ וואָרים מיטן אויפגאַנג פון מאָרגן-שטערן, אויף מאָרגן, און ער האָט געשלאָגן דעם קיקיון, און ער איז פאַרדאַרט געוואָרן.

און ווען די זון האָט אויפגעשיינט, האָט גאָט באַשטימט אַ מורה-ווינט אַ הייסן, און די זון האָט געשלאָגן אויף יונהס קאָפּ, און ער איז שלאָף געוואָרן, און ער האָט געבעטן, זיין נשמה וואָל שטאַרבן — און ער האָט געזאָגט: בעסער מיין טויט, איידער מיין לעבן!

און גאָט האָט געזאָגט צו יונה: דו האָסט גוט פאַרדראָס וועגן דעם קיקיון? — און ער האָט געזאָגט: גוט פאַרדריסט מיר, ביז טויט!
און גאָט האָט געזאָגט: דיר איז אַ שאָדן דער קיקיון, איבער וועלכן דו האָסט זיך נישט געמיט און וואָס דו האָסט אים נישט גע-

פלעגט, וואָס דורך נאַכט איז ער געוואָרן, און דורך נאַכט — פאַר-
פאַרן, —

און איך זאָל נישט שוין צען ניגוה די גרויסע שטאָט, וואָס אין
איר זיינען פאַראַן מער איידער צוועלף צענטויזנטער מענטשן, וועלכע
ווייסן נישט אונטערצושיידן צווישן דער רעכטער האַנט און דער לינקער
האַנט, און פיל בהמות!"

אַן אייגנטימלעך בוך איז די דריטע פון די פּאָעטישע דערצי-
לונגען פון דער ביבל — דאָס בוך „אסתר", וואָס, אורטיילנדיק לויט
איר שפראַך און פיל אַנדערע סמנים, איז עס דאָס שפעטסטע בוך פון
דער ביבלישער ליטעראַטור, וואָס איז פאַרפאַסט געוואָרן, לויט אַלע
וואַרשיינלעכקייטן, נישט פריער, ווי אין דעם דריטן יאָרהונדערט פאַר
קר. געב. די שפראַך איז פול מיט אַראַמעאָיזמען און מיט פערטישע
אויסדרוקן: מער איידער פופציק אַזעלכע פרעמדע ווערטער האַלט אין
זיך איין ס'דאָזיקע קליינע ביכעלע, וואָס די יידן האָבן עס פאַררעכנט
צווישן די „פינף מגילות" און איינגעשלאָסן אין די כתבי-הקודש, הגם
עס זיינען געווען נישט איינמאָל קשיות דערויף.

ווירקלעך, דאָס איז נישט גאָר פאַרשטענדלעך, אויב מען זאָל נע-
מען אין אַכט די אויסערלעכע פאַרם און דעם אינהאַלט פונם דאָזיקן
ווערק, אויף וועלכן פיל האָבן געקוקט, ווי אויף אַ היסטאָרישן ראַמאַן.
אַבער דאָס גיט נאָך פונדעסטוועגן נישט קיין רעכט אַפצולייקענען די
ריכטיקייט פון דעם פאַקט גופא, וועלכער האָט געדינט אַלס יסוד פאַר
דער דערציילונג — אויב ביי אַזאַ אַפלייקענען רעכנט מען זיך נאָר מיט
די פיל פאַראַנענע דאָרט אומוואַרשיינלעכקייטן, וועלכע האָבן דאָך גע-
קאָנט זיין צוגעגעבן פונם מחבר, און מיט דעם, וואָס אַלע גלייכצייטיג-
קע און שפעטערע קוועלן פון דער נאָענטסטער צייט פאַרשווייגן דאָס בוך.
עס איז נישט קיין יושר אַרויסצוטרעטן קעגן דער אמתדיקייט פון אַ
בוך נאָר דערפאַר, וואָס דאָס בוך אַליין איז די איינציקע קוועלע פאַר
זיין אינהאַלט.

דערדאָזיקער אינהאַלט איז אומגעפער אַזאַ: דער קעניג אחשוורוש
(מסתמא קסערקס) דערווייטערט זיין פרוי נשתי דערפאַר, וואָס זי אַנט-
זאגט זיך צו באַווייזן איר שיינקייט אויף דעם גרויסן מאַלצייט אין

הויף, אין דער אָנוועזנהייט פונם גאַנצן פּאָליק. אויף איר אָרט וויילט ער אויס פון אַלע שיינהייטן פון גאָר זיין גרויסען קעניגרייך פאַר אַ ווייב און פאַר אַ קעניגין די יידישע טאַכטער אסתר, די פלעמעניצע פון מרדכי, וועלכער שטאַמט פון די יידישע גוֹלִים. אינגיכן נאַכדעם אַנטפלעקט איר פעטער און אַפּיטרופּוס אַ פאַרשווערונג קעגן קעניג, און דאָסדאָזיקע פאַרדינסט זיינע ווערט פאַרשריבן אין דער כראָניק פון דער מלֹכה.

אין דערזעלביקער צייט מאַכט דער קעניג פאַר אַ מיניסטער זיין ליבלינג המן. מרדכי אַנטזאגט זיך אַפּצוגעבן אים דעם געהעריקן און געוויינלעכן כבוד; ער וויל זיך נישט בויגן פאַר אַ מענטשן פון עמלקס שטאַם – און אַ דערצאָענטער פון זיין עקשנות, באַשליסט המן אויסצוראָטן מרדכי'ן מיט אַלע ברידער פון זיין שטאַם. אים געלינגט אַרויסצובאַקומען דעם קעניגס באַפעל – אין דעם דרייצנטן טאָג פון חודש אדר אויסצוטוישן אַלע יידן אין דעם קעניגרייך.

דורך איר פעטער דערוויסט זיך די קעניגין וועגן דעם אומגליק, וואָס דראָט איר פּאָליק, און זי באַשליסט זיך – אמת, נאָך שטאַרקן בעטן און איבערצייגן פון איר אַפּיטרופּוס – דאָס אומגליק צו באַזייטיקן. אויפן מאָלצייט, צו וועלכן זי האָט איינגעלאָרן דעם קעניג און המנען, בעט זי דעם קעניג, ער זאָל שויען דאָס לעבן פון איר פּאָליק און איר אייגן לעבן. פאַר דעם קעניג, וועלכער האָט גאַרנישט געוואוסט וועגן אסתרס יידישער אָפּשטאַמונג, אַנטפלעקט זיך איצט המנס נקמה-אינטריגע, און ער הייסט אים אייפהענגען אויף דערזעלביקער תּליה, וועלכע איז אויסגעבויט געווען פאַר מרדכי'ן. מרדכי באַקומט די געהויבענע שטעל פון מיניסטער, וואָרום אין דער פּאָריקער שלאָפּלאָזער נאַכט האָט אחשוורוש, לייגענדיק די כראָניקעס, ווידער זיך דערמאַנט אָן די פאַרדינסטן פון זיין ווייבס פעטער, וועלכער האָט אַנטדעקט די פאַרשווערונג אויף דעם קעניגס לעבן. אסתר האָט ווידער געבעטן דעם קעניג, וועלכער גיט איר און מרדכי'ן די אומבאַגרעניצטע באַפּולמעכטיקונג, מבטל צו מאַכן המנס פאַראַרדענונג און ערלויבן די יידן אין דעמועלע-ביקן דרייצנטן טאָג אין חודש אדר אויסצוראָטן אַלע זייערע שונאים*). דאָס ווערט דערפילט. מער איידער 75 טויזנט פיינט פונם יידישן פּאָליק פּאָלן אין איין טאָג, אָבער די זיגער רירן זיך צום רויב נישט אָן. דער

*) אין דער מגילת אסתר שטייט: „להקהל ולעמוד על נפשם, וואָס סייטשט: צו פאַרזאַמעלען זיך און צו פאַרטייליקן זייער לעבן – קעגן שונא. (איבערזעצ.)

טאָג, וואָס נאָך דערדאָזיקער הריגה, ווערט אויסגערופן אלס יום־טוב און באַקומט דעם נאָמען פורים — דער יום־טוב פון גור־וואַרפן (פער־סיש-פור), ווייל המן האָט באַשטימט דעם טאָג פון אויסראַטן די יידן דורך אַ גורל. די דערציילונג וועגן דעם אַלעמען, וועלכע מרדכי האָט שוין פריער אָנגעשריבן, ענדיקט זיך מיט לויב־ווערטער לכבוד אים און לכבוד דער קעניגליכער מעכטיקייט: „מרדכי דער יהודי איז געווען דער צווייטער נאָך דעם קעניג אחשוורוש און גרויס ביי די יידן און געליבט ביי די פיל ברידער זיינע, ער האָט געזוכט גוטס צו טאָן צו זיין פאָלק און גערעדט לטובת גאָר זיין שטאַם“.

דערדאָזיקער עפילאָג אַליין באַווייזט שוין קלאַר די גאַנצע טענה־דעניץ פון דעם ווערק, מחמת ער שטיצט זיך אויף דעם „בוך כראָניקעס פון די מלכים פון פרס און מדי“ און טרעט אַלואַ אַרויס מיט גרויסע היסטאָרישע פרעטענזיעס.

ס'איז באמת אַ משונהדיקע און וואונדערליכע געשיכטע, קעגן וועלכער מען האָט מיט אַ גרונט אַרויסגעזאָגט אָן אַ שיעור ספקות און פראַגען פריער פאַר אַלץ וואַרפט זיך אין די אויגן דאָס קנעכטישע דענקען, מיט וועלכן דאָס גאַנצע בוך איז דורכגעדרונגען. אין אים זיינען פאַראַן סך־הכל 166 פסוקים, און אין זיי ווערן דערמאָנט די ווערטער קעניג, קעניגין, קעניגרייך מער איידער צווייהונדערט מאָל, בשעת גאָטס נאָמען ווערט קיין איין מאָל נישט דערמאָנט.

ביי דער טעאָקראַטישער ריכטונג פון דער גאַנצער ביבלישער ליטעראַטור האט עס געמוזט יעדן איבעראַשן שוין גאָר פון אָנהויב, און מען האָט זיך באַמיט דאָס צו דערקלערן מיט דער סברה, אַז די דערציילונג איז איבערזעצט פון פערסיש. עס ווערט אינם בוך אויך דער נאָמען ישראל נישט דערמאָנט. די גאַנצע אַקציע קומט־פאַר צווישן איין פרוי מיט דריי מענער, פון וועלכע איינער אַנטזאגט זיך, אַפנים אָן אַ באַזונדער סיבה אַפצוגעבן כבוד דעם מעכטיקן מיניסטער, ד. ה. טאָן דאָס, וואָס יידן וואָלטן אין זייער געדריקטער לאַגע קיים געוואָנט בנוגע צו אַ המנען. ווייטער קומט זייער משונהדיק פאַר, וואָס די גאַנצע פערסישע באַפעלקערונג האָט אין אַ משך פון צוויי טעג מורא פאַר אַ הייפל יידן און לאָזט זיך אומגעשטערט פון זיי אויסהרגענען. נאָר דער עיקר לאָזן זיך נישט שיקן די מעשים פון קעניג און פון זיין מיניסטער.

אַבער די־דאָזיקע גרעסטע אומוואַרשיינליכעקייטן פאַרשווינדן פריער פאַר אַלע אַנדערע, ווען מיר באַטראַכטן דעם ענין גענויער. די גאַנצע זאך באַשטייט אין דעם, וואָס אין דעם בוך „אסתר“ דאַרף מען נישט

זוכן קיין שום אנדער זאך, ווי נאָר אַ געוויינלעכע פּערסישע געשיכטע פון לעבן פונם סערואַל – פון די געשיכטעס, וועלכע אויפן מזרח האָט מען פאַרפאַסט אין אַלע צייטן און געוויס פאַרפאַסט מען זיי נאָך עד-היום אָן אַ שיעור און אין אַזאַ פּאָרם, וועלכע שטייגט אַריבער יעדע דרייטע פאַנטאַזיע. ליבע-אָוואַנטורעס, פאַרשווערונגען, ווילקיר פון פאַ-וואָרטן און פּרויען, רציחות און פייערונגען טוישן זיך שנעל איינס נאָכן צווייטן דאָ אויך, ווי אין אַלע אנדערע אַזעלכע געשיכטעס. און ס'דערציילט זיך גאָרנישט אַזוינס, וואָס זאָל אויסווייזן אוממעגלעך און אומגלויבליעך אויף דעם הינטערגרונט פון אַזאַ סעראַל-ראָמאַן.

נישט גאָר פאַרשטענדלעך בלייבט נאָר דער צוזאַמענהאַנג מיטן רעליגיעזן יום-טוב, פורים, וועלכער עקזיסטירט דאָך אין דעם ווירק-לעכקייט, בי'דנדיק עפעס אַ מין יידישן קאַרנאַוואַל, און לויט דער נביאות פונם מחבר פון דערדאָזיקער דערציילונג, וועט ער אַפילו „קיינ-מאָל נישט אויפהערן ביי יידן און דאָס אַנדענקען וועגן אים וועט קיינמאָל נישט אויסגעלאָשן ווערן ביי זייערע קינדער. כדי דאָס צו דערקלערן, קאָן מען נאָר משער זיין, אַז דער מחבר, וועלכער האָט דאָך געלעבט און געשריבן אָן ערך מיט אַ צווייהונדערט יאָר שפעטער, האָט צונויפגעמישט אָן אַרטיקע טראַדיציע, וואָס איז אין יענער צייט געווען פאַרשפרייט, מיט דערדאָזיקער געשיכטע, און דערמיט האָט ער דעמדאָזיקן יום-טוב צוגעגעבן אַ ווירקזאַמען היסטאָרישן באַזיס. דורך אַזאַ דערקלערונג ווערן אַלע קשיות און ספקות באַזייטיקט לייכ-טער, איידער ווען מען נעמט אָן די השערה פון אַ פּערסישער אַפּשטאַ-מונג און ווען מען קוקט אויף אסתרס געשיכטע, ווי אויף אַ ריין אויסגע-טראַכטער מעשה. אין דעם לעצטן פאַל, וואָלט דאָס אויפגעמען דעם-דאָזיקן יום-טוב מצד די יידן געווען לגמרי נישט-פאַרשטענדלעך, אַפילו ווען מען זאָל עס אַזוי אויסטייטשן, אַז דער פרעמדער יום-טוב האָט לכתחילה אַרויסגערופן אַ ווידערשטאַנד מצד דער גייסטלעכער מאַכט, נאָר שפעטער האָט ער זיך פאַרשפרייט אין אַזאַ מאָס, אַז פאַר-באַטן אים איז געוואָרן אוממעגלעך, אין אַ סתירה צו אַזעלכע דערקלע-רונגען שטייט דער רעליגיעזער כאַראַקטער פונם יום-טוב און דאָס איינשטיסן פונם בוך אין די כתבי-הקודש, וואָס איז פאַרגעקומען אין דער צייט, ווען די געשעענישן, וועגן וועלכע עס ווערט אין אים דער-ציילט, האָבן נאָך געזאָלט לעבן אין זכרון ביי די מענטשן פון יענער צייט.

דער פּאָעטישער ווערט פונם דאָזיקן בוך איז נישט גרויס, די דערציילונג – איינפאַך, אַבער קונסטפול פאַררונדיקט. דער גאַנצער גאַנג פון

דער געשיכטע איז ווי אין אַ ראָמאַן. יעדער נייער מאַמענט קומט-אָן דוקא דעמאָלט, ווען ער איז נויטיק און געוואונטשן פאַר דעם דערציילער. דער רעליגיעזער כאַראַקטער פונם בוך שייַדט-זיך-אונטער פונם גרונט-טאָן, וואָס אין אַלע אַנדערע ביבלישע ווערק. דער איינציקער רעליגיעזער פרט - דאָס איז דער דרייטאָגיקער העניט פון די יידן. דערפאַר קאָן מען אָבער נישט ניט-באַמערקן דעם נאַציאָנאַלן שטאַלץ און אַ געוויסן פאַרטיקולאַריזם אין דער פירונג פון דער אַקציע. ס'איז מערקווירדיק, וואָס דער יום-טוב, וועלכער איז פאַרבונדן מיט מגילת-אסתר, איז פאַרבליבן אין פולן הסכם מיטן אויבן-געבראַכטן פאַרויס-זאָגן פון דעם אויטאָר דוקא אין זיין אורשפרינגלעכן היסטאָרישן כאַראַקטער. און דערדאָזיקער פאַקט ווערט פאַרשטענדלעך ערשט דאָן ווען מיר דערמאָנען זיך, אַז די דערציילונג וועגן דער רעטונג פון די יידן האָט אונטערגעהאַלטן זייערע קינדער פונקט אין אַזעלכע צרות אין די פינסטערע מיטלאַטערישע צייטן, נישט דערלאָזן זיי צו פאַרצווייפן-לונג און אַריינגעגעבן אין זיי האַפענונג אויף אַ בעסערער צוקונפט. דערמאָנענדיק זיך אָן דעם המן פון מגילת-אסתר, האָבן זיי ווייני-קער געטראַכט וועגן דעם פּערסישן שונא פון זייער פּאָלק, איידער וועגן פיל שרעקלעכע און פון דער געשיכטע באַשטעטיקטע רעטונגען פון אָן אַ שיעור מיטלאַטערישע המנס. בכך, איז אויך די דאָזיקע דערציילונג, ווי אַלע אַנדערע, כמעט ווי אַלע היסטאָרישע ביכער פון דער ביבל, געוואָרן פאַרן פּאָלק, וועלכן ס'דאָזיקע בוך איז געווען היי-ליק און טייער, אַ שטיצע אין די לייַדן און די רדיפות, טרייסט און האַפענונג אויף דער פאַרווירקלעכונג פון יענעם גרויסן, גילדערנעם עתיד, וועלכער איז זיי פייערלעך פאַרשפּראַכן אין דער ביבל!

II. די פּאָעזיע פון דער ביבל

די פּאָעזיע פון אַ פּאָלק איז נישט בלויז די בליאונג פון זיין קולטור, נאָר כמעט שטענדיק אויך דער אור-קוואַל פון זיין גייסטיקן לעבן. פאַר דער העברעאישער פּאָעזיע גילט עס אין דער סאַמע ברייטסט-טער מאָס; זי דינט אַלס ראָם פאַר דער געשיכטע פון פּאָלק ישראל, אָנהויבנדיק פון אירע ערשטע טעג, וועלכע פאַרלירן זיך אין דעם נעפל פון לעגענדאַרישקייט, ביז דער צייט פון פולסטער נאַציאָנאַלער אַנט-

וויקלונג. זי וואנדערט מיט דעמדאָזיקן פאָלק אויך אין גלות און קערט זיך ווידער מיט אים צוריק אַהיים, כדי צו זינגען אַ ניי ליד לַפְּכוּד גאָט אין דעם באַניטן טעמפל. זי איז אַלדאָ איבערהויפט אַ נאַציאָנאַל-רעליגיעזע פּאָעזיע, אויף וויפיל דער גרונט-שטריך אירער איז דער גלויבן אין גאָט, דעם הערשער פון דער וועלט און דעם פּאָטער פון ישראל, און אויף וויפיל דאָס געפיל פון גאָטספּאַרכטיקייט דרינגט-דורך אַלע אירע שאַפונגען. דורכדעם באַקומט זיך, אמת, אַ געוויסע איינאַרטיקייט, אָבער זי ווירקט פּלץ נישט איינמאַטערנדיק, מחמת די פּאָעטן איז געלונגען צו נעמען זייער טעמע שטענדיק פון נייע זייטן און פאַרשפּרייטן זייער שפּערישקייט אויף אַלע ספּערעס פון מענטש-לעבן. דערפּער באַגעגענען מיר אין איין ריי מיט דער רעלי-גיעזער פּאָעזיע אויך אַ רייכע נאַטור-פּאָעזיע, אַ באַדייטנדיקע דידיאַקטישע, און שפורן פון פּאָלקטימלעכער, וועלטלעכער ליריק, וועלכע לאָזן מאַכן דעם אויספיר וועגן פאַרלאָרן-געגאַנגענע אוצרות.

דערגיין ביז צום שאַפן אַן עפּאָס האָט די יידישע פּאָעזיע, אמת נישט געקאָנט, מחמת ביי איר אָנגעבונדנקייט צו דער גרויסע מאַנאַטעאיסטישער אידעע, האָט איר געפּעלט יענע פרייע באַוועגונג, מיט וועלכער דער עפּאָס לאָזט אויפטרעטן געטער און העלדן, און ווייטער מחמת איר בליק איז געווען אַ ממשותדיק היסטאָרישער. אויך די דראַמע האָט צוליב דיזעלביקע טעמים אין דערדאָזיקער ליטעראַ-טור זיך נישט געקאָנט אַנטוויקלען, הגם אין דער ביבל געפינען זיך דייטלעכע סימנים פון עפישער און דראַמאַטישער פּאָעזיע.

אָבער אָנשטאָט דעם האָט די פּאָעזיע געהאַט אַן אַנדער פריי-הייט, וועלכע האָט איר געגעבן עשירות און שמע — די פרייהייט פון די קייטן פונם פערן. אמת, דער מהות און דער יסוד פון יעדער פּאָעזיע באַשטייט אין דער פאַרם, אָבער זי מוז נישט לכתחילה זיך פאַרטרייבן אין די קייטן פון באַשטימטע פּערז און סטראָפּן-פאַרמען. עס איז פיל נאַטירלעכער, אַז די ערשטע קלאַנגען פון דער פּאָע-זיע זאָלן זיך באַוועגן אין לירישע גרונט-טענער אַזוי פריי און נישט-געבונדן, ווי די מענטשן גופא האָבן זיך אין יענער צייט באַוועגט איבער דער ערד, ווי זייערע שפּעטערדיקע דורות וואַנדערן נאָך היינ-טיקע צייטן איבער יענע מזרח-לענדער, ערגעץ נישט באַזעצנדיק זיך פעסט, טראָגנדיק מיט זיך זייער פאַרמעגן און זייער ליד, וואָס קלינגט איבער דעם ווייטן מדבר מיט פרייען פון יעדערליי קייטן ריטם.

פאַרשטייט זיך אַליין מין זיך, אַז דידיאַקטיקע פרייהייט שטערט

נישט אויפצונעמען און צו באַארבעטן אַ באַשטימטע אויסערלעכע פּאַרם, מיט וועלכער דער פּאַעטישער געדאַנק צייכנט זיך-אויס פון דעם פּראָזאאיִשן. מ'דאַרף נאָר פּאַרשטיין, אַז דידאַזיקע פּאַרם איז טאַקי גע- ווען ווידער-אַמאָל די איינפאַכסטע און די נאַטירלעכסטע. אין דער העברעאישער פּאַעזיע איז, וואָס ווייטער זי האָט זיך אַנטוויקלט, די אויסערלעכע פּאַרם געוואָרן די אַזוי-גערופענע גלייכמעסיקייט פון די זאַץ-גלידער parallelismus membrorum - אַ מין ריטם פון געדאַנק, וואָס זיין קוואַל האָט מען געפונען אין דעם פּסלדריקן בייטן-זיך פון דעם געזאַנג. יענע אויסערלעכע איינהייט, וואָס עס גיבן דער גראַם און דער מעטר, האָט זיך מיט הכרעה קאָמפּענסירט דורך דער איבער- לעכער האַרמאָניע פונם געדאַנק. דערדאַזיקער פּאַראַלעליזם איז באַשטאַ- בען פשוט אין דעם, וואָס מען האָט צוזאַמענגעשטעלט צוויי קורצע זאַצן, אין וועלכע די געדאַנקען זיינען געגאַנגען נעבנאַנאָדער אָדער קעגנאַנאָדער. די פּראָבעס איבערצוגעבן דעמדאַזיקן פּאַראַלעליזם אין איבערזעצונג האָבן זיך אָפּטמאָל איינגעגעבן, און זיי גיבן אונז אַזוי- אַרום אַ ריכטיק בילד פון דערדאַזיקער פּאַעטישער פּאַרם.

איבעריקנס האָבן אויך נישט געפעלט קיין אומזיסטע אָנשטרענגונג- גען צו דערווייזן, אַז אין דער העברעאישער פּאַעזיע איז דאָ אַ מעטר. דאָך זיינען די אויספּאַרשונגען עד-היום נאָך נישט געקומען צו קיין אַלגעמיינ אָבערקענטע רעזולטאַטן. אין אַלגעמיין קאָן מען זאָגן, אַז דער אַקצענט שפילט אין דער העברעאישער פּאַעזיע די אָנפירנדיקע ראָלע; דער פּערו צעפּאַלט גרעסטנטייל אויף צוויי האַלב-ציילן, וואָס יעדע פון זיי האָט אַ גלייכע צאָל אַקצענטן. אַ באַזונדערע פּאַרם איז דער פּערו פון „אַיכה“, וואו אויף איין לענגערער ערשטער האַלב-צייל קומט אַ צווייטע האַלב-צייל אַ קירצערע.

אין די איינצעלנע האַלב-ציילן הערשט אַלדאָ דער פּאַראַלעליזם, דורך וועלכן אַ מוזיקאַלישער ריטם איז בשום-אופן נישט אויסגעשלאָסן. די וויסנשאפטלעכע פּאַרשונג האָט ביז-אַהער אָנגעוויזן דריי מינים פונם דאָזיקן פּאַראַלעליזם: דעם סינאָנימן, סינטעטישן און אַנטיטעטישן. אין דער לעצטער צייט האָט מען נאָך אַ פּאַלילאָגישן, פּאַראַבאָלישן, עמבּלעמאַטישן און אַיינשפּאַרנדיקן פּאַראַלעליזם אַנטדעקט.

דער סינאָנימישער פּאַראַלעליזם, וועלכן מען רופט אויך דער ווידער-האַלענדיקער, דריקט אין ביידע זאַץ-גלידער אויס איינעם און דעמאָלעביקן געדאַנק, דורך וואָס עס געווינט באַדייטנד דער שוואונג און הי ווירקונג פון דעמדאַזיקן פּאַעטישן געדאַנק; למשל:

הער, מײן זון, דעם מוסר פון דיין פאטער,
נישט פארלאז די לערע פון דיין מוטער.

אין סינטעטישן אָדער דערגאַנצנדיקן פאַראַלעליזם
ווערט דער געדאַנק פון דעם ערשטן פּערז פּאַרגעזעצט, דערגאַנצט, אָדער
איבערגעחורט אין דעם צווייטן; למשל:

די גוטע פרוי פרייט איר מאן,
און זינע יארן ענדיקט ער אין פרידן.

דער אַנטיטעטישער אָדער קעגנזעצלעכער פאַראַלעליזם
שטעלט אַוועק דעם געדאַנק פונם ערשטן קעגן דעם געדאַנק פון דעם
צווייטן פּערז; למשל:

א קלוגער זון איז דעם פאטערס פרייד,
א שלעכטער זון איז דער מוטערס טרויער.

דער פּאַרילעאָגישער פאַראַלעליזם באַשטייט אין דעם, וואָס
עס חזרט-זיך-איבער נישט קיין האַלבער פּערז, נאָר איין וואָרט, אָדער
עטלעכע ווערטער ווערן נאָך איינמאַל אַקצענטירט, געגליכן דערצו ווי
אין מוזיק - דער קאַנאָן. דורך דערדאָזיקער פּאַרם ווערט אַ העכערע
שפּאַנונג, און אין די פּאַלן, ווען זי פאַראייניקט זיך מיט דעם סינאָני-
מישן פאַראַלעליזם - ווערט דערגרייכט אַ טיפּערער איינדרוק.

דער פּאַראַבאָלישער פאַראַלעליזם באַשטייט אין דעם אור-
טייל, וואָס ווערט געגעבן דורך אַ פאַרגלייכונג, פון זינלעכן, אָדער פון
נאַטירלעכן געביט גענומען; דער עמבלימאַטישער באַשטייט אין
דעם אויסשטעלן איינעם נעבן אַנדערן דעם קעגנשטאַנד; און זיין זינ-
בילד, נישט אויסדריקנדיק די פאַרגלייכונג. לסוף דער איינשפּאַר נדי-
קער פאַראַלעליזם באַשטייט אין דעם, וואָס מען מוז צוגעבן איין וואָרט
פון דער ערשטער - אין דער צווייטער שורה, אָדער פאַרקערט. אוי-
סערדעם געפינען זיך אויך דריי און פיר-צייליקע פּערזן.

דאָס געזעץ פון גלייכמאַס נעמט אָבער אַרום אויך דאָס גאַנצע
געדיכט, פאַרבינדנדיק און גרופּירנדיק איינצעלנע באַשטאַנד-טיילן. די
אורשפּרינגלעכע פּאַרם פון דערדאָזיקער פאַרבינדונג איז דער אַזוי-גע-
רופּענער סטראָפּן-רייטם, וועלכער באַשטייט אין דעם, וואָס דער פּאַלג-
דיקער פּערז, אָדער דער פּאַלגנדיקער גליד פון פּערז, נעמט שטענדיק
אויף איין באַגריף פון דעם פּריערדיקן און ברענגט צו אַ נייער פּאַר-
בינדונג, אַזוי אַז די איינצעלנע געדאַנקען שליסן זיך איינע אָן די אַנ-
דערע, ווי אַ קייט. שטיצענדיק זיך דערויף, האָט מען געוואָלט דערווייזן,
אַז אין פאַרשידענע העברעאישע דיכטונגען פאַרהאַלטן זיך די סטראָפּן

איבער צו די אנדערע, ווי די סטראָפּע, אַנטסטראָפּע און עפּאָדע. וואו אָבער די סטראָפּישע גלידערונג איז נישט מעגלעך געווען צו געפינען, האָט אַ שפעטערדיקע צייט זיך באַמיט דורך דעם סדר פונם אַף-בית אָנשטאַט דער אינערלעכער צו געבן אַ געוויסע אויסערלעכע רעגל-מעסיקייט.

אָבער פון דידאָזיקע קורצע אָנווייזונגען בנוגע דער פּאָרם פון דער העברעאישער פּאָעזיע וואָלט נישט-ריכטיק געווען צו מאַכן דעם אויס-פיר, אַז די אַמאָליקע אַלטע דיכטער האָבן שטענדיק באַנוצט דידאָזיקע פּאָרמען באַוואוסטזיניק. זייערע שאַפונגען זיינען מער פרייע און אומ-באָוואוסטזיניקע אויסערונגען פון פּאָעטישער געניאַליטעט, כמעט נאָטור-קלאַנגען, נאָר אין פּאָראייניקונג מיט מזיק, וועלכע האָט זיי שטענ-דיק באַגלייט, און מיט טעניץ און כאַרגענאַנג, אַן וועלכע זיי זיינען גאַנץ זעלטן געקומען, האָבן זיי שוין אַליין פון זיך געפלייצט מיט גר-הויבענע ריטמען, וואָרום די עכטע פּאָלקס-שאַפונג גיט אומעטום אינס-טינקטיוו, ווי די נאָטור אַליין, פולקאָם פּאַרענדיקטע פּאָרמען, וואָס די באַוואוסטזיניקע קונסט-פּאָעזיע נוצט זיי נאָכדעם אויס מיט גרעסערן אָדער קלענערן ערפּאָלג.

די סאַמע אַלטע העברעאישע דיכטונג איז אָבער געווען ריינע אורשפּרינגלעכע פּאָלקס-פּאָעזיע. איר אָנהויב ליגט געוויס, ווי דער אָנ-הויב פון יעדער פּאָעזיע, אין באַוועגונגס-ריטם. אָנהויבנדיק פון די ערשטע דיכטונגען ביז דער צייט פון די מלכים, באַגעגענען מיר נאָר פּאָלקס-לידער, קערנדיקע, פרישע און נישט-געקניצלטע נאָטור-קלאַנגען, פון דער יוגנט פון אַ מדבר-פּאָלק, וועלכע באַווייזן שוין מיט זייער אינהאַלט זייער טיפע עלטער. די באַציאונג, אין וועלכער עס שטייט די העברעאישע פּאָעזיע צו דער בּיבלישער דיכטונג, צו די לעגענדן, פּאַבעלן און מיטן, צו די עפּן, און באַזונדער צו די תּשׁוּב־געזאַנגען, הימנען און משלים, וועלכע זיינען אונז באַקאַנט געווען אַלס באַווייזן פון דער אוראַלטער בּיבלישער ליטעראַטור, דאַרף אָבער דערביי נישט איבערגעלאָזן ווערן אַן אַכט. דאָ, ווי דאָרט, זיינען עס נישט אַלעמאָל רעליגיעזע לידער, זיי האָבן אַפּט אַ ריין וועלטליכן כאַראַקטער, אָבער פון זיי אַטעמט נאָך מיט ווילדער, אומבאַצוימטער קראַפט, אָדער מיט פרישער בילדלעכקייט, אָדער מיט יונגפרוילעכער צארטקייט, מיט וועלכע עס איז שטענדיק פול דאָס פּאָלקס-ליד. זיי זיינען צע-שפּרייט איבער די היסטאָרישע ביכער פון חומש, איבער די ביכער יהושוע, שופטים, שמואל, און זיי הויבן-זיך אָן מיט אַ קליין ליד פון קָמֵד:

צָנָה און צָלָה, פארנעמט מיין שטימע !
לְמַכֵּס פְּרוּעָן, פארנעמט מייע רייד !

א מאן וואלט איך געהרגעט פאר מיין וואונד,
א קינד — פאר מיין בייל,

זיבן מאל מער — די נקמה פאר קינען,
און פאר לַמָּן — זיבן און זיבעציק מאל.

ס'דאָזיקע קליינע און דרייסטע נקמה-ליד האָט שוין אין זיך דעם שטרענגן פאַראַלעליזם, אַ באַדייטנדיקע צאָל אַסאָנאַנסן, וועלכע חזרן זיך נאָך אָפט איבער אין דער העברעאישער פּאָעזיע, אפילו ווייטע קרייזן אויף גראַם (*). מיט מער אַ פּרידלעכן און אַ ליבלעכערן טאָן קלינגט די ברכה צו יעקבן, אויך דאָס פּאָלגנדיקע ברונען-ליד, וועלכע דריקט אויס די פּרייד צוליב דעם, וואָס מען האָט באַקומען דאָס רעכט צו באַזיצן אייגנטום אינם לאַנד.

גייאויף, ברונען! זינגט צו אים!
דער ברונען, וואָס געגראָבן האָפּן האָרן,
אויסגעגראָבן — די איידלסטע פון פּאָלק,
מיט דעם סצעפטער, מיט די שטעקנס.

דאָס איז די ריינע, ערשטע בליאונג פון דער פּאָלקס-ליריק, וועל-כע ווערט נישט שוואַך אויך דעמאָלט, ווען זי הויבט-אָן דינען דער רעליגיעזער אידעע, ווי עס באַווייזן דאָס זיג-ליד אויף דער מפּלָה פון חשבון, דער פּראַגמענט פונם „ספר מלחמת יהוה“ און דער אויפּרוף אויף דער מלחמה מיט די עמלקים. אָבער די נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע לידער, וועלכע געהערן צו דער יוגנט-צייט פון פּאָלק ישראל, זיינען אָנגעשטעלט אויף דעמועלביקן טאָן און דערפאַר איז זיי שווער און אפילו אוממעגלעך אָפּצוטיילן איינעם פון דעם אַנדערן, מחמת די נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע אידעען האָבן אין דער טעאָקראַטישער ריכטונג

(* עדה וצלה, שְׁמֵעַן קוֹלֵי, נשי למך, האונה אַמרתֵי, פי איש חרגתי לפצעי ליד לחבְרתי, — צום סוף פון יעדער פּעריאָדע קלינגט די זילבע „אי“ מיטן אַקצענט. ס'איז אָבער אַ ספק, צי דאָס איז גראַם. מיט אַדעלכע מינים גראַמען איז אפילו די העברעאישע פּראָזע רייך. דאָס לייגט אין דער טבע פון דער שפּראַך. (איבערז.)

פונם דעמאָלטיקן העברעערטום איינע די אַנדערע געדעקט. שפורן פון אַזאַ ליריק געפינען מיר אָפט אין חומש. צו דעם מין געהערט דאָס זיג-ליד פון מרים, משהס שוועסטער, וואָס איז געוונגען געוואָרן בלייַ ספּק אין כּאָר אונטער אַקאָמפּאַנימנט פון מוזיק:

כ'ועל באַזינגען גאַט, ווייל ער איז הויך און העכער;
פּערד און רייטער האָט ער געשלידערט אין ים.

אָדער די אוראַלטע ברכה צו דער געמיינדע פון ישראל אין דער פּאַרם, ווי משה האָט זי געגעבן:

זאל דיר גאַט בענטשן און היטן!
זאל צו דיר גאַט זיין געזיכט טאָן ליכטן און גנדיק זיין!
זאל גאַט צו דיר זיין געזיכט הייבן און ער זאל דיר פּרידן געבן!

אהערצו געהערן אויך די לידער, וועלכע דאָס פּאַלק האָט גע-
זונגען, ווען דער אָרון פּלעגט אַוועקגענומען אָדער צוריק אויפן אָרט
געבראַכט ווערן:

שטיי אויף, גאַט, אין זאָלן דינע פּיינט צעמיט ווערן,
און זאָלן דינע שונאים פאַר דיר צעלויטן!

און דאָס צווייטע:

צוריק קער הידער, גאַט,
די טויזנטער פון ישראלס שבטים;

מיט איינגטימלעכער פּאַעטישער שיינקייט און מיט בולט אויס-
געדריקטן נאַציאָנאַלן כאַראַקטער צייכנט-זיך אויס יעקבס ברכה, -
וואָס צווייב אָט דער סיבה טאַקי פאַררעכנט זי די קריטיק צו די שפּע-
טערדיקע יאָרן פון דער צייט פון די מלכים. אויפן אָרט פון דער
אור-שפּרינגלעכער פּאַלקס-דיכטונג איז געקומען אַ האַרציקע און רעלי-
גיעזע קונסט-דיכטונג, אָבער אַזעלכע, וואָס איז באַשטאַנען פון די עלע-
מענטן פון דער ערשטער. דעריבער טאַקי מאַכט אַלדאָס פּאַעטיש-רע-
ליגיעזע, וואָס איז געשאַפן דורך די יידן, אַזאַ טיפן און שטאַרקן
אייגנרוק אויף דער נשמה פון איינצעלע פּערזאָנען, פּונקט ווי אויף
דער פּאַעזיע פון פּעללער.

דער גראַעט פּאַטריאַך האָט פאַר זיין טויט נאַכאַמאָל צונויפגע-
רופן די זין צום טויטן-בצט, פּדי צו בענטשן זיי. ראובן איז „זיין
פּוח און דאָס ערשטע פון זיין קראַפּט“. שמעון און לוי ווערן צעטיילט
אין יעקב און צעשפּרייט איבער ישראל. יהודה - וועלן לויבן זיינע

ברידער, זבולון וועט רוען ביי די ברעגן פון ימים. יששכר וועט ליגן צווישן דורכשטראמענדיקע וואסערן, דן וועט ריכטן זיין פאלק, גד וועט אָפּשטויסן דעם המון, וואָס וועט אים באַפאלן, אָשר וועט צושטעלן קי-ניגלעכע מאכלים, נפתלי וועט ריידן שיינע רעדעס. לסוף, בנימין — אַ גיריקער וואָלף, וועלכער וועט פון דערפרי עסן זיין רויב. אָבער אלע ברכות זיינען צוזאַמענגענומען אויף יוספס קאַפּ. אמת, עס האָבן אים גערייצט און פיינט געהאַט די פיילנשיסער, —

אָבער פעסט איז געבליבן זיין בויגן,
און שטאַרק די מוסקלען פון זיינע הענט.
פון די הענט פון יעקבס שטאַרקן גאַט —
פון דאָרט, וואו דער פאַסטוך איז, דער פעלו פון ישראל,
פון דיין פּאָטערס גאַט — ער זאָל דיר העלפן.
פון דעם אַלמעכטיקן — ער זאָל דיר בענטשן,
מיט הימלישע ברכות פון אויבן,
מיט ברכות פון אָפּגרויט, וועלכער ליגט אונטן,
מיט ברכות פון בריסט און פון מוטערשוים,
מיט ברכות פון דיין פּאָטער, וואָס שטייגן אַריבער
די ברכות פון מיינע עלטערן און די געלוסטיקייט פון די אוראַלטע בערג —
זאָלן זיי קומען אויף יוספס קאַפּ
און אויף דעם קאַפּ פון דעם אויסגעטיילטן צווישן זיינע ברידער.

אַ ענלעכקייט און אַ וויכטיקע דערגאַנצונג צו דערדאָזיקער פּאָט-
עטישער ברכה שטעלט מיט זיך פאַר משהס ברכה אין דברים, וואָס
אויף איר סמך קען מען דערקענען דעם פּראָגרעס פון דער רעליגיעזער
אידעע אין דער שפּעטערדיקער צייט. זי שטייגט אַריבער יעקבס ברכות
אין שיינקייט, אָבער זי האָט ניט אַזאַ אורשפּרינגלעכע נאַטירלעכקייט.
דערפאַר איז זי דורכגעדרונגען מיט איידעלער מילדקייט און מיט רע-
ליגיעזער וואַרעמקייט, וועלכע פילן אָן אויך דעם לעזער, באַזונדערס
ווען ער האָט די מעגלעכקייט איבערצולייענען דאָס געדיכט אין העב-
רעאישן אַריגינאַל. שענער פאַר אַלץ איז דער אַריינפיר צו דער ברכה:

גאַט איז פון סיני געקומען,
אויפגעשיינט פון אַציר פאַר זיי,
פון באַרג פּאַרן אַנטפלעקט זיך,
פון מיליאָסן הייליקע געקומען.
פון זיין רעכטער האַנט — פייער-געזעץ,
ער ליבט ווירקלעך די שטאַמען,

אלע זייערע הייליקע—זיינען אין דיין האנט,
 און צו דינע פיס ליגן זיי,
 דינע רייד פארנעמען זיי.
 א תורה האָט משה אונו געגעבן,
 א ירושה דער פארזאמלונג פון יעקב.
 און ער איז געוואָרן קיניג פון ישראל,
 ווען די פירער פון פּאָלק האָבן זיך פארזאמלט,
 צוזאמען—אלע שבטים פון ישראל.

וועגן דעם פּאָעטישן אויסרוף פון יהושע בן-נון, וועלכער האָט
 געפירט דאָס פּאָלק אַנשטאַט משהן, האָבן מיר שוין גערעדט, ער איז
 גענומען פון „ספר הישר" און זאָגט פּאָלגנדיקס:

זון—אין גבעון שטעל זיך,
 און לבנה—אין טאָל אַיִלון!
 און די זון האָט זיך געשטעלט, און די לבנה—זיך אָפּגעשטעלט,
 מיז דאָס פּאָלק האָט זיך נוקם געווען אָן שונא.

צווישן דערדאָזיקער מלחמה פון יהושע מיט דעם אַמֹרִי און דעם
 פרייהייטס-קאַמף פון דבורה און ברק קעגן די פּנענים איז אַוועק אַ משך
 עפעס מער ווי צוויי יאָרהונדערטן. אָבער פאַר דערדאָזיקער צייט האָט
 די פּאָעזיע געמוזט דערגרייכן צו אַ הויכער מדרגה פון אַנטוויקלונג,
 וואָס אירע שפורן זיינען, צום באַדויערן, לגמרי צו אונו ניט דערגאַנג-
 גען, נאָר זיי פאַרשטעלן זיך האָבן מיר דאָך רעכט, אורטיילנדיק לויט
 דער פולקומענהייט פון דער נאַציאָנאַלער שאַפונג אין דער שירה פון
 דבורה. לויט אלע וואַרשיינלעכקייטן, זיינען דאָ געוועזן איבערגאַנגס-
 צייטן, פאַרמיטלונגס-פּעריאָדן, וועלכע די קראַפט פון דער צייט האָט
 פאַרווייעט ביזן לעצטן שפור, וואָרעם ס'דאָזיקע מעכטיקע ליד איז ניט
 בלויז איינע פון די שענסטע און ענערגישסטע פון גאָר דער העברעאישער
 פּאָעזיע, נאָר אויך אַ וואונדערלעכער דענקמאָל פון עכטער פּאָלקס-
 פּאָעזיע בכלל. דאָס לעבעדיקע גייסטפולע ליד פירט אַדורך פאַר אויבזערע
 אויגן דעם פאַרביטערטן קאַמף און די דערמאָרונג פון דעם פיינטלעכן
 חייל אין קורצע שטאַרקע שטריכן, אָבער ס'גייט אומעטום דעם
 סוביעקטיוון בליק אויף די געשעענישן, צו וועלכע ס'באַצייט זיך, אָן
 אַנטשיידענעם אויסדרוק. אַ פּלאַמענדיקער לויבגעזאַנג איז געווענדט צו די
 דרייסטע און מוטיקע, אַ בייסנדיקער פאַרוואורף פאַלט אויף די וואַקל-
 דיקע, אַ זידנדיקער צאָרן טרעפט די וואָס טרעטן אַרויס קעגן. מוס-
 טערהאַפטער פאַר אַלץ איז דער ביטערער איראַנישער סוף פון דער

געדיכט, וועלכער פירט אונז אריין אין דעם קרייז פון די פרויען. וועלכע ווארטן אויף דעם זיגערישן צוריקקער פון דעם קריגס-אָנפירער, וואָס איז שוין דעמאָלט טויט. שנעל אַריבערגייענדיק פון איין סצענע צו דער צווייטער, פאַרהיט פונדעסטוועגן דאָס ליד זיין פעסטע אייג-הייט. ס'איז זייער מערקווירדיק, וואָס ס'דאָזיקע פייערלעכע ליד, וואָס איז בלי ספּך באַשטימט געווען אויפגעפירט צו זיין מיט אַקאַמפּאַנימענט פון מוזיק, איז, ניט קוקנדיק אויף זיין קריגערישן און ריין פּאָלקסטימ-לעכן כאַראַקטער, אין דערזעלביקער צייט אַ רעליגיעזער הימן, און לויבט אין ענערגישע אויסדרוקן דעם גאָט פון ישראל. מיט דעמדאָזיקן לויב צו גאָט הייבט זיך עפעקטפול אָן און פאַרענדיקט זיך דאָס ליד. דבורה, די פרוי, מיט "פייערדיקן גייסט", באַזינגט אַזוי איר גאָט:

גאָט, ווען דו ביסט אַרויס פון שְׁעִיר,
ווען דו ביסט געטראַטן פון פעלד אָדום,
האָט די ערד געציטערט און דער הימל—געטריפט,
און די וואַלקנס—פאַרגאַסן וואַסער,
בערג זיינען צערונגען פאַר גאָטס געזיכט,
אויך דערדאָזיקער סיני—פאַר דעם געזיכט פון גאָט, דעם גאָט פון ישראל.
אין די טעג פון שְׁמֵרָה, דעם זון פון עֲנָה,
אין די טעג פון יַעֲל—זיינען לער געוואָרן די וועגן,
און ווער ס'איז געגאַנגען מיט גלייכע וועגן—גייען איצט מיט קרומע.
ס'האָט אויפגעהערט אָנפירונג ביי ישראל,
אויפגעהערט—פיו איך דבורה בין אויפגעשטאַנען,
פיו איך בין אויפגעשטאַנען—אַ מוטער אין ישראל.

ניט קיין ריכטערין און ניט קיין העלדין, ניט קיין זינגערין און ניט קיין נביאה, נאָר פשוט און באַשיידן—"אַ מוטער אין ישראל" וויל דבורה זיין נאָך דעם, ווי זי האָט באַקומען פרייהייט פאַר די ברידער פון איר שטאַם, און פון דערדאָזיקער איינפאַך דערהויבענער גשמה קלינגען אַרויס די לעצטע אַקאָרדן פון איר פּאָלקס-הימן:

זאָלן גיין אַזוי פאַרלאָרן
אַלע שוינאים דיינע, גאָט,
אַבער די וואָס ליבן דיך,
זאָלן שיינען, ווי די זון,

ווען זי גייט אויף מיט איר קראַפט.

אויב אין דעמדאָזיקן ליד פון דבורה, פונקט ווי אין דעם ליד פון חנה, שמואלס מוטער, וואָס איז אַ גלייכן צו דבורהס, זעען זיך שוין

די ערשטע שפראַצונגען סיי פון דער עפישער אזוי אויך פון דער דראַ-
מאטישער פּאַעזיע, זעען מיר אין אַנדערע ווערק. וועלכע געהערן אויך
צו דער צייט פון די שופטים, עלעמענטן פון די דאָקטישער און הומאַ-
ריסטישער ליריק, וואָס דער ערשטער פון זיי האָט שפעטער דערגרייכט
צו אַ הויכער מדרגה פון בליונג, און די צווייטע איז פאַרבליבן לגמרי
ניט קיין באַארבעטע. דאָס זיינען — די פאַבל, אין וועלכער יוֹתם שיל-
דערט פאַר די אַיינוואוינער פון שָכּם דעם מהות פון דער קיניגלעכער
מאַכט, און שמשון רעטענישן און אַוואַנטורעס.

יותם פאַבל איז אַ איינפאַכע, אָבער אַן אויסגעצייכנטע און עכט
פּאָלקסטימלעכע דיכטונג, וואָס דערקלערט זיך דורך דעם דעמאָקראַטישן
אַרט דענקען פונם פּאָלק און זיין אַיינאַרדענונג, און וואָס האָט געהאַט
דעם ציל אויסצוטייטשן פאַרן פּאָלק די באַדייטונג פון קיניגלעכער הער-
שאַפט, ווי איר גויטווענדיקייט. אין איבערזעצונג איז עס אזוי:

אַמאָל זיינען געגאַנגען די ביימער

זאָלן איבער זיך אַ קיניג,

האָבן זיי געזאָגט צום איילבערט-בוים: „קיניג איבער אונז!“

האָט דער איילבערט-בוים געזאָגט: „זאָל איך לאָזן מיין פעטס,

וואָס מען ערט מיט אים גאָט און לייטן,

און זאָל איך גיין וואַנדערן איבער די ביימער?“

האָבן די ביימער געזאָגט צום פייגנבוים:

„גיי דו, קיניג איבער אונז!“

און דער פייגנבוים האָט זיי געענטפערט:

„זאָל איך פאַרלאָזן מיין זיסקייט,

און מיינע פרוכט מיינע געשמאַקע,

און זאָל איך גיין וואַנדערן איבער די ביימער?“

און די ביימער האָבן געזאָגט צום וויינטאַק:

„גיי דו, קיניג איבער אונז!“

און דער וויינטאַק האָט זיי געענטפערט:

„זאָל איך מיין זאָפט פאַרלאָזן,

וואָס ער פרייס גאָט און לייטן

און זאָל איך גיין וואַנדערן איבער די ביימער?“

האָבן אַלע ביימער געזאָגט צו דעם דאָרן:

„גיי דו, קיניג איבער אונז!“

און דער דאָרן האָט געזאָגט צו די ביימער:

„אויב מיט אמת זאָלסט איר מיך פאַר אַ קיניג—

קומט זשע שיצט אַיך אין מיין שאַטן.

און אויב ניט—זאל א פלאם ארויס פון דאָר
און פארברענען די צעדערן פון לבנון.

אין די דערציילונגען וועגן שמשווען אָטעמט נאָך פריש און גע-
זונט דער אָטעם פון דער בילדערישער פּאָלקס-פּאָעזיע. די קלייניקע
רעטענישן און זייערע באַשיידונגען זיינען אומגעוויינלעך כאַראַקטע-
ריסטיש סיי לויט זייער אינהאַלט, סיי לויט זייער פּאָעטישער פּאַרם:

פונם עסער איז אַרויס עטנוואַרג
און פונם שטאַרקן—א זיסקייט—

אַזוי זאָגט די רעטעניש, און דער ענטפער ווערט געגעבן אין דער
פאַרם פון אַ נייער פּראָגע, —אַזא מעטאָד, וועלכער איז עד-היום פאַר-
בליבן ביי דעם יידישן עולם:

וואָס איז זיסער פאַר האַניק?
און וואָס איז שטאַרקער פאַרן לייב?

און שמשון ענטפערט גלייך אויפן אָרט מיט געראַמטע פּערזן:

ווען איר אַקערט ניט מיט מיין קאַלב,
טרעפט איר ניט מיין רעטעניש*.)

אויך אנדערע שפּראַכן און תּפילות פון שמשון זיינען דורכגעדרינגען
מיט דעמזעלביקן גייסט פון פּאָלקס-פּאָעזיע און זיי האַבן דעם זעלביקן
נאַאיוון, רעאַליסטישן כאַראַקטער, וואָס איז דער שטריך, מיט וועלכן עס
צייכנט זיך אויס און איז דער וויכטיקסטער סימן פון דעם גאַנצן פּעריאָד
פון דער העברעאישער ליריק פון די עלטסטע צייטן ביז די טעג פון דער
נאַציאָנאַלער הערשאַפט.

ווען עס קומט די עפּאָכע פון די מלכים, גייט די העברעאישע
פּאָעזיע אַריבער פון דער אומרויאיקער שטורעם-און דראַנגפולער יוגנט
צייט אין דעם רייפן מאָן-עלטער. דאָס איז די ערשטע אמתע בליאונג פון
דער העברעאישער נאַציאָנאַלער ליטעראַטור, דער נייער לעבנס-פּרילינג,
וועלכער הייבט זיך אָן מיט דודן און האָט שפּעטער אויך זיינע פּרוכט
געבראַכט. אויף דודן זאָגט די מסורה פון יידנטום, אַז ער איז דער
גרעסטער לירישער דיכטער. די טראַדיציע האַלט אים פאַרן מחבר פון

(* „לילי תּרשמתּם בענקתּה לאּ סְאָתָם חִדְתּים.

דעם גאנצן גרויסן ספר תהלים, וועלכן מיר דארפן איצט באטראכטן. דער תהלים האלט אין זיך איין הונדערט פופציק מזמורים אין פינף ביכער, וועלכע זיינען, לויט דער יידישער טראדיציע, פמעט אלע פארפאסט פון דודן, און נאך א טייל פון משהן, שלמהן, אָספן, הימנען און אַימנען, און די נייע קריטיק טיילט זיי געוויינלעך אויף דריי ציקלען, וועלכע געהערן צו דריי פארשיידענע פעריאָדן און פארנעמען די צייט פון דודן ביז ווייט נאָך גלות בבל.

די ליטעראַטור-היסטאָרישע אַנשויונג פון דער העברעאישער פּאָעזיע, געפינט, פארשטייט זיך, אין תהלים לידער, וואָס, לויט זייער אינהאַלט גופא, געהערן זיי שוין צו פארשיידענע פעריאָדן און מחברים, אָבער זייער פונדאמענט איז געלייגט אין דער צייט פון די מלכים, צו וועלכער עס געהערט אַ גרויסער טייל פון איינצלע לידער.

אָבער אויב לויט דער פּאַרם און דעם אינהאַלט, דאָס גלייכן לויט דער פּאָעטישער באַדייטונג, שיידן זיך באַזונדערע מזמורים וועזנטלעך אונטער איינע פון די אַנדערע, זיינען זיי דאָך אלע אָן אויסנאָם דורכ-געדروנגען מיט גלייכן גייסט פון רעליגיעזער האַרציקייט און טיפער גלויביקייט, צוליב וואָס דער תהלים איז געוואָרן ניט בלויז דער וויכ-טיקסטער דענקמאַל פון דער רעליגיעזער ליריק פונם העברעערטום, נאָר אויך דער מוסטער פאַר דער גאַנצער גאַטסדינסטלעכער פּאָעזיע פון דער צוקונפט, אַ בוך פון געבעטן און מוסר פאַר דער גאַנצער מענטשהייט אויף אלע צייטן, פאַר אלע עלטערס אין אלע לאַגעס פון לעבן.

דידאָזיקע איינהייטלעכע רעליגיעזע גרונדשימונג פון דעם בוך געפינט שוין דעם סאַמע ריכטיקן אויסדרוק אין דעם ערשטן מזמור, וועלכער איז אַוועקגעשטעלט, ווי אַן עפיגראַף אין אָנהייב פון דער זאַמלונג.

וואויל דעם מאָן, וועלכער גייט ניט נאָך דעם ראַט פון רשעים,
און אויף דעם וועג פון די זינדיקע איז ער ניט געשטאַנען,
און אין דער זיצונג פון לצים איז ער ניט געזעסן.
נאָר צו דער תורה פון גאָט איז זיין ווילן
און פון זיין לערע טראַכט ער טאָג און נאַכט.
ער וועט זיין ווי אַ בויים, געפלאַנצט אויף שטראַמען וואַסער,
וועלכער ברענגט זיין פרוכט אין דער צייט
און וואָס זיין בלאַט וועלקט ניט,
און אַלץ וואָס ער טוט, איז מיט גליק.

ניט אזוי רי רשעים, —

נאָר ווי אַ שטויב, געטריבן פון ווינט, זיינען זיי,
דערפאר וועלן די רשעים ניט האָבן קיין תקומה אין געריכט,
און די פארפירער—אין דער פארזאמלונג פון די צדיקים.

האָרעם גאָט ווייס דעם וועג פון די צדיקים,

און דער וועג פון די רשעים וועט פארלאָרן גיין.

פונקט מיט אזא גייסט פון שטארקן צוטרויען צו גאָט, — דעם צו-
טרוען, פאר וועלכן אלע לידן און צרות זיינען נאָר נסיונות, וואָס גאָט
שיקט צו זיינע געטרייע, און וועלכער פארלאָזט ניט דעם מענטשן אין
קיינע לאַגעס פונם לעבן, ביי קיינע ערשיינונגען פון דער נאַטור, ביי
אלערליי היסטאָרישע איבערקערענישן, — איז דורכגעדרונגען דער קא-
פיטל 24, וואָס דער גרעסטער טייל מפרשים רעכנט, אז ער געהערט
צו דודן. ער שילדערט דאָס לעבן פון דעם פרומען פאר גאָט, דעם
באַשעפער פון דער וועלט.

גאָסט איז די ערד און אלץ וואָס פילט זי אָן,

די וועלט און אלע, וואָס לעבן אין איר.

וואָרעם ער האָט, זי אויף ימים געגרינדעט,

און אויף טייכן זי באַפעסטיקט.

ווער וועט אַרויף אויף גאָסט באַרג,

און ווער וועט שטיין אויף זיין הייליקן אָרט?

ווער עס האָט אומשולדיקע הענט און אַ קלאָר האַרץ,

ווער עס שטרעבט ניט מיט דער נשמה צו פאַלשקייט

און ווער עס שווערט ניט פאַלש!

יענער וועט באַקומען די ברכה פון גאָט

און גערעכטיקייט פון גאָט זיין דערלייזער.

אזא איז דער דור פון די, וועלכע זוכן אים,

וועלכע זוכן זיין געזיכט, גאָט פון יעקב!

פאר דעם ליטעראטור-היסטאָריקער, וועלכער וויל זיך ניט אונ-
טערגעבן די טראַדיציאָנעלע אָנשויונגען, נאָר ער מוז זיך ערקלערן
באַזונדערע ווערק אויסשליסלעך אויפן יסוד פון דער צייט-שטימונג, פון
די פּאָעטישע מאַטיוון און פון דער דיכטערישער שפּראַך, טראַגן נאָך
דעמועלביקען רעליגיעזע קאָלאָריט אויך די מזמורים ג, ו, ה, י"ח, י"ט,
כ"ג, כ"ד, כ"ט, מ"ח, ס"ה, ע"ב, ע"ג, צ"א און אַנדערע, בשעת דער
גרעסטער טייל פון די איבעריקע איז אויסגעוואַקסן אויף אַ ראַדיקאַל
געענדערטן באַדן. אָבער פון דעם אַלעמען דאַרף מען כלל ניט מאַכן
קיין אויספיר, אז זיי שטייען נידעריקער פאַר דעם גרונד-שטאַם פון

ספר תהלים אין פאָעטישער און אין רעליגיעזער אינטימקייט. אפילו די לידער, וועלכע דריקן אויס די שטימונג פונם פאָלק פאר דער צייט פון גלות בבל שיידן זיך ווייניק אונטער פון די עלטערע זיכטונגען. דאָס באַווייזט, למשל, דער באַקאַנטער מזמור קל"ו, וואָס זיין הויפטזייל זאָגט אַזוי:

אויף 'די טייכן פון בבל זיינען מיר געזעסן און געוויינט,
ווען מיר האָבן זיך דערמאַנט אין ציון.
אויף ווערבעס האָבן מיר אויפגעהאַנגען אונזערע האַרפעס.
דאָרט האָבן אונזערע פאַנגער פון אונז געפאַדערט לידער,
און אונזערע באַדריקער — פריילעכקייט:
„זינגט אונז פון ציונס לידער!“
ווי זאָלן מיר זינגען דאָס ליד פון גאָט
אויף פרעמדער ערד?
אויב איך וועל דיך פאַרגעסן, ירושלים, —
זאָל איך פאַרגעסן מיין רעכטע האַנט.
זאָל זיך צוקלעפן מיין צונג צו מיין גומען, —
אויב איך וועל דיך ניט געדענקען,
אויב איך וועל ניט אויפהייבן ירושלים
העכער איבער יעדער פרייט מיינער.

דער מזמור קכ"ד, וועלכער איז הפנים אַנטשטאַנען אין דערזעל-
ביקער צייט, רופט אויך אַזוי דאָס פאָלק ישראל צו זינגען צו גאָט
לויב-געזאַנגען פאַר דער וואונדערלעכער דערלייונג, און באַזינגט זי
אַליין:

ווען ניט גאָט וואָלט געווען ביי אונז, —
זאָל זאָגן ישראל, —
ווען ניט גאָט וואָלט געווען ביי אונז,
ווען לייטן זיינען קעגן אונז אויפגעשטאַנען, —
דעמאָלט וואָלט מען אונז לעבעדיקע פאַרשלונגען,
ווען זייער צאָרן האָט געברענגט קעגן אונז.
דעמאָלט וואָלטן וואָסערן אונז פאַרפלייצט,
אַ שטראַם וואָלט פאַרדעקט אונזער נשמה,
דעמאָלט וואָלטן בייזע וואָסערן אונז פאַרדעקט.
געלויבט איז גאָט,

וואָס ער האָט אונז ניט געמאַכט פאַר קיין רויב צו זייערע ציין!
אונזער נשמה איז ווי אַ פויגל אַנטרונען פון דער נעץ פון די פאַנגער.
די נעץ האָט זיך צעבראָכן

אין מיר זיינען אנטרווען.

אונזער הילף איז איבם נאָמען פון גאָט,

דעם באַשעפער פון הימל און ערד!

אַבער אין קעגנזאָץ צו די דאָזיקע נאַציאָנאַלע קלאַג-לידער, געפֿי-
גען מיר דאָ אויך אַנדערע, דורכגעדרונגענע מיט דעם מילדן גייסט פון
עניוות און איבערגעגעבנהייט. אַזאָ איז דער מזמור קי"ג, וועלכער שיל-
דערט די באַציאָונגען פון גאָט צו מענטשן, און רופט די מענטשן צו
לויבן גאָט, אַלס דעם באַרעמהאַרציקן און גערעכטיקן, אַלס דעם אַלגוטן
און אַלפאַרגעבנדיקן פּאָטער פון דעם מענטשלעכן געשלעכט. ס'דאָזיקע
ליד איז ווירקלעך איינע פון די שענסטע געמיינדע-לידער. עס האָט בלי
ספּק אין זיינען דעם געזיכערטן וואַילצושטאַנד, וואָס האָט זיך אַיינגע-
שטעלט ביים פּאָלק, און הייבט זיך פּייערלעך אָן מיט פּאָלגנדיקן פּערוז:

בענטש, נשמה מיינע, גאָט,

און גאָר מיין איבערלעכקייט—דעם הייליקן נאָמען!

בענטש, נשמה מיינע, גאָט

און פאַרגעס ניט אַלדי הסדים זיינע,

וואָס ער האָט פאַרגעפן אַלע דייע זינד,

וואָס ער האָט געהיילט אַלע דייע קראַנקהייטן!

דער סוף פון דעמדאָויקן רעליגיעזן לויב-ליד בילדעט אַן אייגנ-
אַרטיקן איבערגאַנג און אַ הימן לכבוד גאָט און דער גאַטור, וואָס
אַזעלכער איז פּאָלגנדיקער מזמור, וועלכער איז דער גראַנדיעזסטער
דענקמאָל ניט בלויז פון דער העברעאישער פּאָעזיע, נאָר פון דער נאַ-
טור-פּאָעזיע פון גאָר דעם אַלטערטום און וועגן וועלכן א. הומבאָלדט,
וואָס האָט מיט זיין פּיינעם שכל דערקענט דאָס רייכע נאַטורלעכן
אין דער העברעאישער ליריק, באַמערקט אין זיין "קאָסמאָס": "מ'מעג
זאָגן, אַז אין דעם מזמור ק"ד אַליין איז אויסגעמאָלט דאָס בילד פון גאָר
דעם קאָסמאָס. גאָט, אַן אָנגעקליידטער אין שׂיין, ווי אין אַ קלייד,
האָט אויסגעשפּרייט דעם הימל, ווי אַ טעפּעך, ער האָט פאַרפעסטיקט די
ערד אויף אירע אייגענע פונדאַמענטן, אַזוי אַז זי רירט זיך פון אָרט
ניט אויף אייביקע אייביקייטן. די וואַסערן פלייצן פון די בערג אין די
טאָלן איבער די ערטער, וואָס זיינען פאַר זיי באַשטימט; זיי וואַגן ניט
אַריבערצוטערען די גרעניצן, וואָס זיינען פאַר זיי געשטעלט, אַבער זיי
מוזן אָנטרינקען אַלע פעלד-חיות. לופט-פייגל זיינען פון אונטער די
צווייגן. פולע מיט זאַפט שטייען גאָטס בוימער, די צעדערן פון לבנון,
פאַרזעצטע מיט זיין האַנט, פּדי פייגל זאָלן אין זיי בויען נעסטן און

דער בושל זאל זיך בויען א וואוינונג אויף די יאָדלעס. דאָ איז באַ-
שריבן דער גרויסער און ברייטער ים, וואָס שוויבלט און גריבלט מיט
לעבעדיקע נפשות אָן אַ צאָל, איבער אים שווימען שיפן און דער
לויטן, וועלכן גאָט האָט באַשאַפן, ער זאל זיך שפּילן אין זיינע וואַ-
סערן. עס ווערן געשילדערט „די זריעה אויף די פעלדער, באַארבעטע
דורך מענטשלעכער מי, וויין־אויסארבעטונג, וועלכע פרייט דאָס האַרץ,
דאָס גיין אַרום איילבערטיימער“. די הימל־קערפער פאַרענדיקן ס'דאָ-
זיקע בילד פון דער נאַטור. „גאָט האָט באַשאַפן די לבנה, אַנצוווייזן די
צייטן, באַשאַפן די זון, וועלכע ווייס דעם ציל, צו וועלכן זי טרייבט
איר וועג. עס קומט אָן די נאַכט, און אין איר גייען אַרום ווילדע
חיות, די לייבן רופן מיט ברומען זייער רויב און בעטן ביי גאָט זייער
שפּיין. ווי נאָר די זון איז אויפגעגאַנגען, לויפן זיי זיך פונאַנדער און
לייגן זיך אין זייערע וואוינונגען. דעמאָלט גייט דער מענטש אַרויס צו
זיין אַרבעט, צו זיין מי ביז אָונט“. ס'איז צו באַוואונדערן, ווי אין אַ לי-
ישער דיכטונג פון אַזאַ קליינעם אומפאַנג, איז מיט עטלעכע דיקע
שטריכן אויסגעמאַלט דאָס אוניווערסום, הימל און ערד. קעגן דעם איי-
ביק אין באַוועגונג זיך געפינענדיקן סטיכישן לעבן פון דער נאַטור איז
דאָ אַוועקגעשטעלט דאָס שטילע אַרבעטסלעבן פון מענטשן פון זונאוים-
גאַנג ביז אָונט. מיט דעם קאָנטראַסט, מיט דער אַלגעמיינקייט פון דער
אויפפאַסונג און דער קעגנזייטיקער ווירקונג פון באַזונדערע ערשיינונג-
גען, מיט דעם געדאַנק וועגן דער אומעטום־זיך געפינענדיקער ניט זע-
באַרער קראַפט, וועלכע „באַגייט דאָס געזיכט פון דער ערד“, אָדער
קען זי אין שטויב צעשיטן — איז באַדינגט דער פייערלעכער קאַראַק-
טער פון דער דיכטונג, ניט אַזוי אינטימער און וואַרעמער, ווי געהוי-
בענער און פּאָעטישער“.

אַ ענלעכע פּאָעטישע אויפפאַסונג פונם קאָסמאָס חורט זיך אין
דער העברעאישער פּאָעזיע איבער נאָך איין מאָל שפּעטער, אין דעם
קאַפּיטל ל"ז פון ספר איוב, וואו די נאַטור־אַנשוואונג איז אפילו אַ הע-
כערע און די בילדער זיינען קינסטלעריש פולקומער. אָבער דער אַלגע-
מיינער איינדרוק פון דעמדאָזיקן קאָסמאָאָגישן געדיכט איז פאַרט שוואַ-
כער פאַר דעם איינדרוק, וואָס עס מאַכט דער גראַנדיעז־איינפאַכער
104=טער מזמור, וועלכער הייבט זיך אַזוי אָן:

בענטש, נשמה מיינע, גאָט.

גאָט, מיין גאָט! דו ביסט וואונדערלעך גרויס,

דו ביסט אָנגעקליידט אין גרויסקייט און אין פּראַכט,

ער איז אָנגעקליידט אין שיין, ווי אין אַ קלייד,

ער פארשפרייט די הימלען, ווי א געצעלט-טוך,
 ער בויט אין וואַסער זיינע סאָליעט,
 ער מאַכט די וואַלקנס פאַר זיין רייטוואַגן,
 ער גייט אויף די פליגלען פונם ווינט.
 ער מאַכט די ווינטן פאַר זיינע שלוחים,
 פלאַמענדיק פייער—פאַר זיינע באַדינער
 ער האָט באַפעסטיקט די ערד אויף אירע טונדאַמענטן;
 אייביק-אייביק וועט זי ניט אוימפאַלן.
 דו האָסט זי מיט אַפּגריינט באַדעקט, ווי מיט אַ מלבוש.
 אויף בערג שטייען וואַמען,
 פאַר דיין בייזער אַנטלויפן זיי,
 פאַר דעם קול פון דיין דונער—נעמען זיי אַיילן זיך.
 זיי הייבן זיך איבער בערג,
 לאָזן זיך אַראָפּ אין די טאָלן.
 צו דעם אָרט, וואָס דו האָסט פאַר זיי באַשטימט.
 אַ גרעניץ האָסטו געשטעלט, וועלכן זיי זאָלן ניט אַריבער,
 זיי זאָלן זיך ניט צוריקקערן, די ערד צו פאַרדעקן.
 ער שיקט קוואַלן אַריין אין די טייכן,
 צווישן בערג גייען זיי,
 זיי טרינקען אָן אַלע חיות פון פעלד,
 ווילדע אייזלען שטילן זייער דאַרשט,
 איבער זיי וואוינען פויגל פון הימל,
 דורך די צווייגן לאָזן זיי הערן זייער שטים.

דער דאָזיקער מזמור, אָן וועלכן עס שליסן זיך פיל אַנדערע באַ-
 דייטנדיקע געדעכטן, איז, ווי אויבן שוין געזאָגט, דער אויסגעצייכנט-
 סטער דענקמאַל פון דער העברעאישער נאַטור-פּאַעזיע, וואָס איר
 כאַראַקטעריסטישער סימן לויט הומבאָלדטן באַשטייט אין דעם, וואָס,
 אַלס אַפּשפּיגלונג פון מאַנאַטעאָיאָם, נעמט זי שטענדיק אַרום דעם גאַנצן
 וועלטאַל אין זיין איינהייט: סיי דאָס לעבן פון דער ערד, סיי די
 לייכטנדיקע הימלשע רוימען. זי שטעלט זיך זעלטענער אָפּ אויף באַזונ-
 דערע איינצלע ערשיינונגען, און פרייט זיך פיל מער אַנשווענדיק
 גרויסע מאַסן, די נאַטור ווערט דאָ ניט געשילדערט אַלס שאַפונג,
 וועלכע עקסיסטירט אַליין פאַר זיך, מיט איר אייגענער שיינקייט אַ
 פאַרעוועלטעט; פאַר דעם יידישן זינגער שטעלט זי זיך שטענדיק פאַר
 אין באַציאָנונג אויף אַ העכערער, איבער אַלץ רעגירנדיקער גייסטיקער
 קראַפט. פאַר אים איז די נאַטור אַ געשאַפּנס, אין אַרדענונג געבראַכטס.

דער לעבעדיקער אויסדרוק פון אומעטומיקער גאָטס-אַנוועזנהייט אין די ווערק פון דער פיזישער וועלט. ס'איז נאָך כדאי צו באַמערקן, וואָס די דאָזיקע פּאָעזיע, ניט קוקנדיק אויף איר גרויסקייט, אַפילו אין שוואונג פון דער העכסטער, דורכן פישוף פון מוזיק אַרויסגערופענער באַגייסטע-רונג, פאַרלירט כמעט קיינמאָל ניט די מאַס, ווי דאָס טרעפט מיט דער אינדישער פּאָעזיע. אַ פאַרזונקענע אין ריינעם אָנשויען פון דער גאָט-הייט, אַ סימבאָלישע לויט דער שפראַך, אַבער אַ קלאָרע און אַן איינ-פאַכע לויט די געדאַנקען, געפֿיט זי פאַרגעניגן אין פאַרגלייכונגען, וואָס הוזן זיך איבער, פאַרהיטנדיק אַ כמעט ריטמישן כאַראַקטער, שטענדיק פאַרבלייבנדיק דיזעלביקע. אַלס נאַטורבאַשרייבונגען זיינען די ווערק פון „אַלטן בונד“ אַ געטרייע אָפּשפּיגלונג פון די אייגנשאַפטן פון דעם לאַנד, וואו דאָס פּאָלק האָט זיך באַוועגט, ד. ה. פון שטענדיקן איבער-גאַנג פון מדבריות צו פרוכטבאַרע ערטער און וואַלדיקע שטחים פון לבנון, מיט וועלכע דער באַדן פון פּאַלעסטינע האָט זיך אויסגעצייכנט.

די אַלט-העברעאישע נאַטור-שילדערונגען זיינען אַלץ געשטאַנען אויף דער הייך פון דער דעמאָלטיקער נאַטורקענטשאַפט און מיט זייער טיפּקייט און דערהויבנקייט האָבן זיי אַריבערגעשטייגט אַלע שאַפונגען פון דער פּאָלקס-פּאָעזיע אין זייער צייט. מער פאַר אַלץ שטייען נאָענט צו זיי גראַדע אין באַצונג צו דער נאַטורפּאָעזיע די הייליקע הימנען פון דער ריג-וועדאָ. די לידער צו וואַרענאַ, דעם גאָט פון פּרידן, דערמאָנען אָפט דעם טאָן פונם תהילים. זיי שטעלן אויך פאַר גאָט אַלס דעם אַל-קליגסטן שעפּער און רעגירער איבער אַלע וועלטן, אַלס דעם אַלוויסנ-דיקן באַשיצער פון אַלעם גוטן און באַשטראַפּער פאַר אַלעם שלעכטן, אַלס אַ הייליקן און גערעכטיקן, דאָך פולן מיט דערבאַרעמונג צו מענטשן. און אויב אין די דאָזיקע לידער לכבוד גאָט ווערט געזונגען:

וועגן טיפּער חכמה זאָגן עדות זיינע ברואים,
אַז ער מאַכט שטיצונגען פאַר ווייטע וועלטן,
באוועגט דעם הויך געהויבענעם הימל-געוועלב,
די אייביקע שטערן, אויסגעפרייט די וועלט, —

דערמאָנט עס די שפראַך פונם מזמור ק"ד, און מיר וואָלטן געקאָנט קו-מען צו דעם אויספיר, אַז עס איז געווען אַ קעגנזייטיקע ווירקונג צווישן דער פּאָעזיע פון די ביידע פעלקער, ווען די עטנאָגראַפיע און די גע-שיכטע וואָלטן גיט אַזא גרינדלעכן וועטאָ אַרויסגעשטעלט קעגן אַזא השערה. אין די לידער פון דער אַלט-אינדישער פּאָעזיע ערשיינט אויך גאָט דער אַלקליגסטער שעפּער, וועלכער האָט געגעבן לעבן דעם הימל

און דער ערד, וואָס מיט זיין קראַפט האַלט זיך פעסט די גרעניצלאָזע, טיפע, טאָפּלדיקע מלוכה פון דער לופטן, וועלכע שפּאַרט אונטער דעם הימל און שטעלט גרעניצן דער ערד, פילט אָן ביידע וועלטן מיט זיין גרויס־קייט, און האָט יעדע בריאה באַשאַנקען דערמיט, וואָס גיט אים ווערט און ווערדע. זיין אַטעם טראַגט זיך אַלס ווינט מיט אַלץ באַלעבנדיקער קראַפט דורך דער לופט; זיין זיכער אויג איז די נשמה פון אַלע לע־בעדיקע און אומבאַלעבטע נפשות; אַלע באַשעפענישן טרינקט ער אָן, ווי דער רעגן טרינקט אָן די געוויקסן פון פעלד, און ביי מענטשן קוקט ער נאָך אויף זייערע גערעכטיקע און אומגערעכטיקע מעשים; ער היט די געדאַנקען פון די שטערבלעכע, ווי דער פּאַסטוך זיינע טשערעדעס; ווייט פון אים און אָן אים האָט קיינער ניט קיין רשות אַפילו איבער אַ פינטל פון זיין אויג.

אַבער ס'איז ריכטיק, אַז ווי נאָר מיר פאַרלאָזן די קיניגרייך פון וואַרענאַ און גיבן אַ בליק אין די קרייזן פון אַנדערע געטער, אַנט־פלעקט זיך פאַר אונז אַ קאָלאָסאַלער אונטערשייד צווישן דערדאָזיקער, אויף דעם שויס פון יוגן נאַטור־לעבן אויפגעבליטער און מיט זינלעכע פאַרשטעלונגען דורכגעדרונגענער נאַטורפּאַעזיע, מיט דער נאַטורפּאַעזיע פונם תהילים, וועלכער איז פון דער מאַנאַטעאיסטישער אידעע אַרויס און פון איר באַגייסטערט.

אין די מזמורים פונם תהילים זיינען אויסגעדריקט געפילן, וועלכע מענטשן וואָלטן געקאָנט אויפנעמען און פאַרשטיין אין אַלע צייטן. די לידער פון די אַלטע העברעאישע דיכטער ווערן נאָך עד היום מיט גע־בעט געזונגען אין די שולן און קירכעס. דעריבער האָט די פּאַעזיע פונם תהילים רעכט אויף אונזערסאַליום. פּדי צו פאַרשטיין די־דאָזיקע איג־דישע פּאַעזיע, דאַרף מען דערווערבן קולטור־היסטאָרישע ידיעות. פּדי דורכצופילן אַלע שיינקייטן פון דער גריכישער פּאַעזיע, דאַרף מען זיין דורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון דעם קלאַסישן אַלטערטום. פּדי אַבער צו באַגרייפן די פּאַעזיע פון דעם תהילים איז גענוג צו זיין אַ מענטש מיט מענטשלעכע געפילן און הומאַנע הוישים.

אין דעם באַשטייט די אייביקע גרויסע באַדייטונג פון דעם לירישן האַראַאויסגיסן פון אַזוי פיל פאַרשיידענע מחברים און אַזוי פיל פאַרשיידענע עפּאָכעס, וואָס זיינען אין ספר תהילים פאַראייניקט אין איין האַרמאָני־נישע גאַנצע, אין וועלכן עס בייטן זיך איינס נאָכן אַנדערן רעליגיעזע הימנען און טעמפל־לידער, געזאַנגען פון עול־רגל און קאָסטאַ־גאַנישע געדיכטן, תפילות און עלעגיעס, נאַציאָנאַלע און אינדיוידועלע, לידער פון האַפּענונג און יאוש, פון גלויבן און צוטרויען צו גאָט, פון

נקמה און שלום, מיט דער האַפענונג אויף דער גרויסער צוקונפט פון אַלגעמיינער מענטשלעכער ליבע, — אין וועלכן עס געפינט דעם סאַמע ריכטיקן אויסדרוק דאָס יידישע לעבן, וואָס וואָרצלט זיך אין דער סוביעקטיווקייט פון נאַציאָנאַלן גלויבן, די נשמה פון זייער רעליגיע. און איבער דעם אַלעמען שטראַלט די שיין פון גאָט אין גאָר זיין פראַכט און מאַיעסטעט, אין זיין חסד און גרויסן דערבאַרימען צו די שוואַכע און זינדיקע קינדער פון מענטשן!

אויב די לעצטע לידער פונם ספר תהילים האָבן אונז אַריינגע-בראַכט אין אַ שפּעטערדיקער עפאָכע, טראָגן מיר זיך אָבער ביים גע-דאַנק וועגן דער אָפּשטאַמונג פון דעם בוך שנעל פון ס'ניי אַריבער אין יענער בליאונגס-עפאָכע פון ישראלס פּאָלקס-לעבן, ווען אַ קיניג האָט געקענט שאַפן אזוי פיל אומגעוויינלעכס, אַלס דיכטער ווי אַלס העלד, באַגרינדן די נאַציאָנאַלע איינהייט פון זיין פּאָלק און אויפהייבן זיין רעליגיעזע בילדונג אויף אַזאַ הויכער טדרגה. דעריבער, אויב אַפילו פון קריטישן שטאַנדפונקט קאָן מען אַפלייקענען, אַז ניט דוד האָט פאַר-פאַסט דעם גרעסטן טייל פון דעם תהילים, אויב, פון דער צווייטער זייט, שטעלט מען אפשר זיין פּאָעטישע פינאַנאַמיע פאַר אין אַ צופיל אידעאָליסטישער באַלייכטונג, — פונדעסטוועגן דאַרפן בלייבן פאַרבונדן מיט זיין נאָמען און קלעקן צו פאַרפעסטיקן זיין רוים אויף אייביקע צייטן, יענע לידער, וועלכע נעמען מיט זיך אַרום די צייט פון זיין לעבן און באַזינגען אירע הויכטיקערע מאַמענטן. צווישן זיי איז פאַראַן אַ עלעגיע אויף דעם טויט פון שאול און יהונתן, וועלכע איז אַ פערל פון דער ריין נאַציאָנאַלער פּאָעזיע, פיל מיט צאַרטקייט פון געפיל:

דיין פראַכט, ישראל, ווי איז אויף דינע פעלדער טויט געפאַלן!
ווי זינען העלדן געפאַלן!

דערציילט גיט אין גת, זאָגט גיט אָן אין די גאַסן פון אַשקלון,
עס זאָלן גיט פריילעך זיין די טעכטער פון די פלשתים,
עס זאָלן זיך גיט פרייען די טעכטער פון די ערלים.
בערג אין גלְבוּע! זאָל אויף אַייך קיין טוי און קיין רעגן גיט זיין,
גיט קיין פרוכטבאַרע פעלדער,

וואָרעם דאָרט איז פאַרשמוצט געוואָרן דער פאַנצער פון העלדן,
דער פאַנצער פון שאול, אומגעזאַלפט מיט בויםל.
פאַר בלוט פון דערשלאָגענע, פאַר פעסט פון גבורים—
איז יונתנס בויגן גיט אָפּגעטראָטן אויף צוריק,
און שאולס שווערד גיט אָפּגעטראָטן מיט ליידיקן.
שאול און יונתן, געליבטע און ליבע אין לעבן—

זיי האָבן אין טויט זיך ניט געשיידט.
 פאר אָדלערס זיינען זיי לייכטער געווען, פאר לייבן—שטאַרקער.
 טעכטער פון ישראל! באַוויינט שאלן,
 וואָס ער האָט אַיך געקליידט אין פורפור און געצערטלט,
 וועלכער האָט גילדערנע צירונג אָנגעטאָן אויף אַייער קליידונג.
 ווי זיינען די העלדן אין מלחמה געפאָלן,
 יונתן—אַ דערשלאָגענער אויף דיינע בערג!
 טיטוט מיר לייד אויף דיר, יונתן, ברודער מיינער,
 דו ביסט כּיר זייער ליב געווען,
 דיין ליבע צו מיר איז ווונדערלעכער געווען פאר פרויענליכע.

ווי זיינען געפאָלן די גבורים, און פאַרלאָרן געגאַנגען דאָס קריגס-געווער!
 אויך דער קלאַג אויף אַבנרס טויט איז בלי ספק דודס אַ ווערק,
 וואָס פאַרדינט צו שטיין אין איין שורה מיט דער געבראַכטער עלעגיע,
 דאָס גלייכן אויך די צוויי רעליגיעזע הימנען, וועלכע זיינען אָנגעשריבן
 אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן, און פון וועלכע איינער איז אַ דאַנק-
 ליד צו גאָט פאר דאָס אויסטויטן דודס שונאים, און דער צווייטער —
 האַלט אין זיך אַיין די לעצטע רייד פון דעם קיניגלעכן פּאָעט, וועלכער
 האָט געהאַט פולע רעכט צום אונטערגאַנג פון זיינע יאָרן אָנצורופן זיך
 „געים זמירות ישראל“—דער ליבליכער זינגער פון ישראל, וואָס דורך
 אים „האַט גערעדט גאָטס גייסט“ און „זיין וואָרט איז געווען אויף
 זיין צונג“.

פון אַנדערע דיכטונגען פון יענער גאָלדענער צייט פון דער ליריק
 איז, צום באַוואַונדערן, גאַרנישט געבליבן, אויסער דעם רירנדיקן משל
 פון דעם גביא נחן וועגן דעם שעפּסעלע פון אַרעמען מענטשן, — דעם
 משל, וואָס געפינט אומעטום אַ מאַראַלישע אָנווענדונג אפילו אין
 אַנווער צייט.

דאָס גלייכן זיינען אויך ניט געבליבן אַזעלכע אַלגעמיינע לידער
 פון דער צייט וואָס נאָך דעם, — פון דער רעגירונגס-צייט פון שלמה,
 וואָס זיין געשטאַלט איז ניט פעסטגעשטעלט אין דער יידישער פּאָלק-
 געשיכטע, מחמת פון איין זייט ווערט ער געשילדערט אַלס קליגסטער
 און פרימסטער רעגירער, פון דער צווייטער זייט אָבער וויל מען האָבן,
 אַז דער דאָזיקער מענטש האָט געדולדעט די געצנדיגעריי פון זיינע

ווייבער, האָט איר אַפילו געגעבן שוין, און מיטגעווינקט דער פאַרניכ-
טונג פון די נאַציאָנאַלע מידות טובות אין זיין פּאָלק. אויפפאַסנדיק מיט
פסיכאָלאָגישער פיינקייט די שטריכן פון זיין כאַראַקטער און פון זיין
טעטיקייט, האָט די טראַדיציע אויף זיין נאָמען פאַררעכנט דריי ביי-
כער — „משלי“, „שיר השירים“ און „קהלת“. אַז שלמה איז געווען אַ
דענקער אַ חכם — אין דעם איז קיין ספק ניטאָ. דער עראָטישער מאָ-
מענט שפילט אין זיין לעבן אַ גרויסע ראָלע, און די ענדע פון אַזאַ
לעבן איז, בלי ספק, יענע סקעפטישע וועלט-אַנשוואַונג, וועלכע מיר
געפינען אין „קהלת“. די זאַמלונג פונם בוך משלי פירט אונז אַריין
אוממיטלבאַר אין דעם געביט פון דער דיאָקטישער פּאָעזיע פון דער
ביבל.

ס'איז אַ טעות צו מיינען, אַז דער דאָזיקער מין פּאָעזיע איז
דורכאויס פרעמד געווען דעם ביבלישן אַלטערטום ביז שלמהן. אַ מאַסע
שפריכווערטער, וועלכע זיינען צעשפרייט איבערן חומש, און איבער-
הויפט די צוויי משלים פון יותמען און פון נחנען באווייזן שוין, אַז מאָ-
ראַלישע אַפּאָריזמען, מוסר, רעטענישן און דאָס גל. האָט מען שטאַרק
געהיט, און ס'איז מעגלעך, אַז שלמה האָט זיי געזאַמלט און זיי צוגע-
געבן. די כאַראַקטעריסטישע פּאָרם. זיין דיכטערשטרייט מיט דער
מלכת שבא דורך רעטענישן, דאָס וואָס דער ספר „מלכים“ שרייבט אים
צו דריי טויזנט משלים, און פיל ערטער אין „משלי“ גופא — דאָס
אַלץ זאָגט זיכערע עדות, אַז דער דאָזיקער מין חכמה פון משל, וועלכע
קען קערנדיק און שיינ אויסדריקן די לעבנסערפאַרונג און מוסר, וואָס אַמאָל
לאַכט ער אין וויציקן בילד אויט די מענטשלעכע נאַרישקייט, אַמאָל
קליידט ער אָן אין גראַציעזער פּאָרם די ערנסטע לעבנס-לערע און אַז-
מעטום זוכט ער אָפּ די באַהאַלטענע ענלעכקייט צווישן נאַטור און
זיטן — האָט גראַד געבליט אין די צייטן פון שלמה, און אין דעם
דאָזיקן קיניג געפונען אַ פליסיקן שיצער. אפשר האָט ער די שפריכ-
ווערטער פון פּאָלק צוגעגעבן אַ גערעגלטע קונסט-פּאָרם, און דיאָזיקע
טעטיקייט אַנטשפּרעכט פולקום יענער היסטאָרישער פאַרשטעלונג, וועלכע
מיר מאַכן זיך וועגן שלמהן, ווען מיר וואַרפן אָפּ אַלע צופּוצעכצן, מיט
וועלכע די לעגענדע און די טראַדיציע האָבן צוגעריכט די געשיכטע פון
זיין לעבן. קיינער איז ניט געווען פּעאיקער פאַר אים צו מאַכן די
פּערזענלעכע באַאַבאַכטונגען, ערפאַרונגען, קענטענישן, רעפּלעקסיעס
און אַרויסבאַקומען פון אַלע לעבנס-ספּערן פאַרגלייכונגען פאַר דעם
פונדאַמענט פון אַ גנאָמישער פּאָעזיע אין אַזאַ פּאָרם, וועלכע עס שטעלט
מיט זיך פּאָר דער ספר „משלי“. קיינער האָט אין אַזאַ מאָס ניט גע-

קענט ווערן דער שעפער פון דער פאָעזיע, וועלכע האָט באַארבעט דעם משל, וועלכער איז בלי ספק אַ פּראָדוקט פון שעפּערישן פּאָלקסניסט און האָט איר צוגעגעבן אַ הויכע קינסט־לערישע פּאַרם.

פאַר דער דאָזיקער מיינונג רעדט אויך דאָס, וואָס באַזונדערע קאָפיטלען פון דעם דאָזיקן בוך ווערן דירעקט און באַשטימט באַצייכנט אַלס ווערק פון שלמה (אזעלכע זיינען די קאָפיטלען 10—22, 25—29), בשעת וועגן אַנדערע רעדט זיך „אויך דאָס איז פון די חכמים“. די אַג־ גערונטענע, אויך אייניקע הוספות געהערן באַמת צו דער צייט נאָך שלמה. אַז שלמה איז דער פאַרפאַסער באַווייזט אויך דער פאַקט, וואָס דער גרעסטער טייל פון דידאָזיקע אַפּאַריזמען האָט אַ ריין וועלטלעכן כאַראַקטער, פאַרנאַכלעסיקט ניט דעם הומאַר, איז ווייט פון סענטימענט־ טאַלישקייט און רעליגיעזער טרוימערישקייט, צייכנט זיך אויס מיט ענער־ גישקייט און מיט דער שאַרפּקייט פון אויסדרוק. דאָס זיינען על־פּי־רובּ שבחים צו דער חכמה און וואָרענונגען קעגן דער נאַרישקייט, פּראַקטישע פּללים פון לעבנס־חכמה, גלייך פונם לעבן געשאַפטע באַאַבאַכטונגען און באַטראַכטונגען, דורך וועלכע עס שלאָגט זיך נאָר ווען ניט ווען אַדורך די רעליגיעזע שטימונג, וועלכע ליבט אינם יסוד פון דער גאַנצער ביבלישער פּאָעזיע.

ענדלעך, וואָס נוגע דער פאַרט פון דידאָזיקע שפּרוכן, איז פאַר־ שטענדלעך, אַז דער פאַראַלעליזם פון די זאַצגלידער הערשט אין זיי אויסשליסלך, וואָרעם דאָ האָט ער געקאָנט האָבן די סאַמע פולע אַג־ זענדונג פאַר זיך. עטלעכע ביישפּילן פון משלי וועלן עס קלאַר באַ־ שטעטיקן. אַזאַ איז די לויב צו דער חכמה און צו דער ערפאַרנגקייט:

עס קלייבט אין זומער—דער קלוגער מענטש.

ס'שלאָפט אין שניט־צייט—דער צעלאַזענער מענטש.

נאַראַנים גייען מיט זייער אייגענעם וועג;

קלוגע נעמען צות פון לייטן.

נאָך גאווה גייט פאַרדאַרבונג,

און גרויסהאַלטונג קומט פאַר מפּלה.

ווער ס'שפּאַרט דעם רוט, האָט פּיינט זיין זון;

ווער ס'ליבט זיין זון, שטראַפט אים קלוג

פאַראַן אויסברענגער וואָס ווערן רייך;

טאַראַן וואָס קאַרגן און ווערן אַרעם.

פאַרשטייט זיך, אַז דידאָזיקע חכמה האָט פּריער פאַר אַלץ גע־

בראכט דעם אַמאַליקן העברעאישן משלים-דיכטער צו דערקענען גאַט, פונגוואַנען די חכמה קומט אַרויס, און וואו עס איז איר ענדזיל.

דער אָנהייב פון דערקענטעניש איז גאַטספּאַראַכטיקייט
און נאַראַנים פאַראַטן חכמה און לערע.
מיט חכמה האָט גאַט געגרינדעט די ערד,
און מיט פאַרשטאַנדיקייט—געבויט דעם הימל.
דער אָנדענקען פונם גערעכטיקן בלייבט געבענטשט,
דער נאָמען פונם רשע—ווערט צעפּוילט.

ערטערווייז פאַרוואַנדלען זיך די משלים אין גראַציעזע רעטענישן, פולע מיט שאַרפּזיניקן הומאָר, אָדער אין ליבלעכע עפיגראַמען, אָדער אַפילו גאָר אין דידאַקטישער דיכטונג, פון וועלכע די ״וואַרענונג קעגן וויין״ אַלס כאַראַקטעריסטישער מוסטער פון וועלטלעכער ליריק, און די ״לויב צו דער אשת חיל״ אַלס אויסדרוק פון פאַרערונג, וועלכע מען האָט געהאַט צו דער פרוי אין ביבלישן אַלטערטום, ניט קוקנדיק אויף דער הערשנדיקער פּאָליגאַמיע, פאַרענדיקן דעם קרייז פון ספר ״משלי״, וואָס באַווייזט די צייט פון פרייער רעליגיעזער און בליענדיקער נאַציאָנאַלער ריכטונג. בנוגע דער ״וואַרענונג קעגן וויין״ דאַרף מען נאָך פאַמערקן, אַז גראַד וויין-לידער זיינען ניט פרעמד געווען דער עלטערער העברעאישער אישער שאַפונג, ווי יעדער פּאָלקספּאַעזיע. דער וויין איז געווען דער הויפּט-פּראָדוקט פון פּאַלעסטינער באַדן, און האָט געדינט דאָרט, ווי אומעטום, אַלס אַן אָנגעלייגטער מאַטעריאַל, פאַר די וואָס האָבן ליב געהאַט דעם טרונק און פאַר פּאַעטן. אָבער אויב ״וויין פרייט גאַט און לייטן״, איז ער לויט דעם ספר ״משלי״ געפּערלעך פאַר פירשטן, און אויך פאַרן פּאָלק שעדלעך, אויב מען נוצט אים אין אַ צו גרויסער מאָס. אַט דאָס האָט עס אין אַכט דאָס פּרעכטיקע קליינע ליד.

ביי וועמען „אוי“? ביי וועמען „וויין“?
ביי וועמען קריגעריי? ביי וועמען פּלוידעריי?
ביי וועמען אומזיסטע וואונדן?
ביי וועמען רויטקייט אין די אויגן?—
ביי די וואָס פאַרברענגען שפּעט ביים וויין,
וועלכע קומען זוכן געטראַנק.
ניט קוק, וואָס דער וויין איז רויט,
וואָס ער גיט אין פּוס זיין גלאַנק,
וואָס ער מאַכט זיך רעכטפאַרטיק.
צום סוף בייסט ער ווי אַ שלאַנג,

און ווי אַ ברענענדיקער שלאַנג סמט ער.
 דינע אויגן זענען משונה זאכן,
 און דיין האַרץ רעדט אומגעלומפערטקייטן.
 און דו ביסט ווי אַ שלאַפעדיקער אין אַ מיטן ים,
 און ווי דו וואַלט געלעגן אויף אַ שפיץ פון אַ מאַטבויים.
 מען שלאַגט דיך—דו ווייטאַגסט ניט,
 מען שטויסט דיך—דו ווייסט ניט.
 ווען דו ערוואַכסט, זוכסטו אים ווידער.

אין אַ העכערער ספּערע פירט אונז אַריין די לויב צו דער אַשת-
 חיל, פון וועלכן שילער האָט גענומען עטלעכע פרעכטיקע שטריכן פאַר
 זיין ליד "די גלאַקע", און וועלכע איז פאַרבליבן אויף אַלע קינפטיקע
 צייטן דאָס ליד וועגן דער געטרייהייט פון דער פרוי:

אַן אַשת חיל ווער געפינט?
 פאַר פּערל העכער איז איר פרייז.
 זיכער איז אין איר דאָס האַרץ פון איר מאַן,
 און עס פעלט אים קיין רייכקייט ניט.
 זי צאָלט אים מיט גוטס, ניט מיט שלעכטס,
 אַלע אירע לעבנס-טעג.
 זי זוכט אויף וואָל און פּלאַקס
 און אַרבעט מיט דער פלייס פון אירע הענט.
 זי איז ווי ווי אַ האַנדלס-שיף,
 איר ברויט ברענגט זי פון דער ווייט.
 זי שטייט אויף, ווען ס'איז נאָך נאַכט,
 און פאַרטײלט שפייז צו איר הויזגעזינד, און עסן צו אירע יונגפרויען.
 פאַרטראַכט אַ פעלד—באַקומט זי עס,
 פון דעם פאַרדינסט פון אירע הענט פּלאַנצט זי אַ וויינגאַרטן.
 גורט מיט קראַפט אירע לענדן אָן,
 און אירע אַרעמט קרעפטיקט זי.
 זי האָט פאַרוזכט, ווי גוט איז איר באַשעפטיקונג,
 לעשט זיך דורך נאַכט איר ליכט ניט אויס.
 זי שטרעקט איר האַנט צום שפינדל-על,
 און אירע הענט—צום שפינדל אויס.
 עפנט איר האַנט פאַר דעם אַרעמאָן,
 און שטרעקט צום אביון איר האַנט מיט הילף.
 איז ניט אומרואַיק וועגן איר שטוב פאַר דער צייט פון שניי.

ווייל ס'איז גאר איר הויז אין פורפור אָנגעקליידט.
 זי מאַכט זיך טעפעכער,
 ליינען און פורפור איז איר אָנקליידונג.
 איר מאַן איז באַוואוסט אין די פאַרזאַמלונגען,
 ווען ער זיצט מיט די זקנים פונם לאַנד.
 שלייערס מאַכט זי און פאַרקויפט,
 און גאַרטלען שטעלט זי צו די פעניציער.
 איר קליידונג איז מאַכט און פראַכט,
 צום מאַרגעדיקן טאָג שמייכלט זי.
 איר מויל עפנט זי מיט חכמה,
 מילדע לערע איז אויף איר צונג.
 זי גיט אַכטונג אויף איר הוירטשאַפט,
 ברויט פון פוילקייט עסט זי ניט.
 שטייען אויף אירע זין און לויבן זי,
 איר מאַן—רימט זי ;
 פילע פרויען האָבן מצליח געווען,
 דו האַסט איבערגעשטייגט זיי אַלעמען.
 חן נאָרט אָפּ, שיינקייט איז אייטל,
 געלויבט איז אַ פרוי אַ גאַטספאַרכטיקע,
 באַלויבט זי, ווי זי פאַרדינט,
 זאָלן אירע מעשים אויף די פלעצער זי באַרימט מאַכן.

מען קאָן ניט דערלאָזן, אַז דער הימן צום לויב פון דער אַשת-
 חיל און דער "שיר השירים", צו וועלכן מיר ווענדן זיך איצט, האָבן
 געקענט אַנטשטיין אין דער זעלביקער צייט. אין דעם הימן, ווי אין
 אַלע סענטענצן פון "משלי", האָט בנוגע דער פרוי און ליבע די אייבער-
 האַנט דער פולקום עטישער כאַראַקטער, אין "שיר השירים" — דער
 עסטעטישער; אין דעם ערשטן איז די גרונד-שטימונג דער עיקר אַ זיט-
 לעכע, אין דעם צווייטן — אַ טיף זיגלעכער. אויסערלעכע און אינער-
 לעכע סיבות גייטן אונז צו נעמען אין דער חזקה, אַז דער הימן איז
 אַיינגעשלאָסן געוואָרן אין דער זאַמלונג פון שפּריכווערטער ערשט
 שפעטער, ווען עס האָבן געהערשט רייפערע אַנשוואונגען וועגן
 דער פרוי און איר באַדייטונג אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, בשעת די
 צווייטעשלאָנג פון "שיר השירים" איז וואַרשיינלעכער פאַר אַלץ
 פאַרגעקומען תּיכּף נאָך שלמהס טויט און איז פאַרשריבן געוואָרן אין
 צפון פאַלעסטינע.

דאָרט צווישן די שטורעמווינטן, וועלכע האָבן זיך אַדורכגעטראָגן אין פּאָלקסלעפּן, האָט זיך ס'דאָזיקע ליד אַרויסגעגאַסן פּון אַ האַרצן, אין וועלכן די הייטערע סביבה האָט אַריינגעוואָרפן אירע סאַמע ליכטיגע שטראַלן, און אין וועלכן עס האָט געלעבט די פעאיקייט, צו זען ווי עס גלאַנצן די בלומען, ווי דער פייגנבוים טרייבט זיינע פרוכטן, ווי דער וויינשטאַק שפּראַצט און ווי עס לאָזט זיך פּונאַנדער דער מילגרוים-בוים. ס'דאָזיקע ווערק איז די סאַמע רייפּע, די סאַמע ריינע פּון אַלץ, וואָס די העברעאישע און בכלל די עראַטישע פּאָעזיע פּון גאַר דער וועלט האָט באַשאַפּן, אַ שטאַרק ליד פּון דער שטורעמדיקער ליבע, וועלכע פּאַראַכט אַלע אַלעגאָרישע טונקליקייטן, און אַ דראַמאַטישע גע-דיכט, וואָס אַטעמט מיט קינדישער פּשטות און מיט צאַרטיקייט פּון די הושים, פּול מיט דרייסטע בילדער און פּלאַמענדיקן געפיל, דורכגעדונע-גען מיט אויפריכטיקער ליבע און מיט ברײטן פּלי פּון דער פּאַנאַזיע. סײַ גריכנלאַנד, סײַ דער איבעריקער אַריענט האָבן קיינמאַל נישט אַרויסגעבראַכט און האָבן אַפילו נישט געקאַנט אַרויסברענגען אַזאַ ליבע-ליד. וואָס עס הייבט זי אַזוי העכער אויף איבער אַלע אירע קרובהשע שאַפּונגען, איז עס די וואונדערלעכע האַרמאָנישע פּאַראייניקונג פּון ליידששאַפטלעכער זינלעכקייט און ריינסטער זיטלעכקייט, וואָס בילדעט דעם פּאַרבאָרגענעם דופּק פּון גאַר דעם דאָזיקן ליד. שיל-דערן טיפּער און ריכטיקער די גייסטיקע איידלקייט פּון רײן מענטש-לעכער ליבע — איז נישט מעגלעך. דער פּאָעט, וועלכער ווייס גוט דעם מהות פּון דער ליבע, און וואָס אַזוינסט איז דאָס פּרויענהאַרץ, באַשאַפט דורך קינסטלערישע מיטלען אַ פּרוי, וועלכע ער מאַכט פּאַר דער פּאַרקערפּערונג פּון ליבע, וועלכע ער האָט גרינדלעך דערקענט, אַדאַנק זײן ברײטן קענען מענטשן און זײן פעאיקייט צום פיינפילעוודיקן באַאַפּ-אַכטן. און אַז ער פּאַרשטייט ליבע ריכטיק, דאָס זעען מיר פּון די פּערזן, אין וועלכע שולמית ראָט די טעכטער פּון ירושלים נישט צו וועקן די ליבע צו פּרי און צוגעאַילט, ווייל דאָס איז אַ געפּערלעכע לייד-שאַפט. די ליבע איז לויט דעם מחברס בליק אַ גליקשאַפּנדיקע קראַנקהייט, אַ גן-עדן-וואונדערלעכער געמיש פּון גליק און אומגליק. גליקלעך איז דער, וואָס ליבט נישט, אָבער נאָך גליקלעכער איז דער מענטש, וועלכן עס האָט באַהערשט די מַחלה פּון ליבע. זי ברענגט מיט זיך די גרעסטע געפּאַרן, די גרויסע ליידן, אָבער אין דערזעלביקער צײַט די גרעסטע אַנטציקונגען, דאָס בעסטע גליק.

אין דער העלדין פּון דער דאָזיקער דיכטונג, וועלכע פילע האַלטן פּאַר אַ דראַמאַטישער אידיליע — אַדער פּאַר אַ זינגשפּיל —

אין דער פאסטון-מיידל שולמית האָט דער פּאָעט, וועלכער קאָן דאָס האַרץ פונם מענטשן, פאַרגעשטעלט דעם אידעאַל פון אַט דער ריינער ערדישער ליבע. ערשט דער ספיריטואַליזם פון דער לעצטער צייט האָט געדאַרפט אַיינשליסן דאָס פלאַמענדיקע געדיכט אין אַלעגאָרישן קלעם, צוגעבן אים דעם געדאַנק פון ליבע צו גאָט, אָדער איבערגעגעבנקייט צו דער קירך, און צושרייבן אַזאָ טענדענץ דעם קיניג שלמה, בשעת דאָ ווערט געשילדערט דווקא דער נצחון פון ריינער און געטרייער ליבע להיפך צו די נסיונות פון קיניגלעכן און האַרעם-לעבן.

און אין איין שורה מיט אַט די צויבערן פון ליבע ווירקט אויף אונז אין דעמדאָזיקן געדיכט דער פישוף, איבערהויפט פון די אידילישע נאַטור-סצענעס; מיר זעען דאָ אַזאָ צויבערלעכן פאַרזינקען אין דער אוי-סערלעכער אַרומיקער נאַטור, וועלכן מיר פאַגעגענען ניט אין דער גאַנצער עראָטישער פּאָעזיע פון דער אַלטער צייט. דער פּאָעט פירט אונז אַריין אין דער בליענדיקער רייכער נאַטור. די פּאַנטאַזיע פון די ליבנדיקע ציט אַריין אויך די נאַטור, ווי אַלץ אויף דער וועלט, אין איר פאַר-כישופטן קרייז; זי שטעלט אַלץ אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם געליבטן וועזן, און זעט אין דעם גאַנצן וועלטאַל נאָר די אַפּשפּיגלונג פון דעם-דאָזיקן וועזן, וואָרעם נאָר די ליבע לערנט דעם מענטשן צום ערשטן דערקענען און פאַרשטיין דאָס גאַנצע.

די פרווון צו ערקלערן "שיר השירים" און אומצוקערן אים צו זיין אורערשטער קינסטלערישער פאַרם, האָבן אָפט געמאַכט אַ דרוק אויף זיין אַראַמאַטישער פּאָעזיע. נענטער פאַר אַלץ צום אמת איז די אַיינטיילונג אויף זיבן דראַמאַטישע בילדער, וועלכע גייטיקן זיך, פאַר-שטייט זיך, אין דער גאַנצונגען, איבערגאַנגען און אַלערליי אַנדערע צוגאַבן, כדי צו באַשאַפן איין קלאַרע בילד. דאָס ערשטע מאַכט אונז באַקאַנט מיט שולמיתן אין דער צייט, ווען זי מאַטערט זיך אין קיניגלעכן האַ-רעם פון דעם פאַרלאַנג צו פאַראייניקן זיך מיט איר געליבטן. אַ וואונ-דערלעכער מאָנאָלאָג דריקט אויס די דאָזיקע לירישע שטימונג:

זאָל ער מיך קושן מיט די קושן פון זיין מויל,
וואָרעם דיין ליבע איז זיסער פאַר היין!
עס שמעקן אַזוי גוט דייןע זאָלן,
ווי באַלזאַם צעגיסט זיך דיין נאַמען;
דעריבער האָבן זיך די יונגפרויען ליב.
צי מיך נאָך זיך, לאַמיר לויפן נאָך זיך!

דערנאָך דערציילט זי, ווי שלמה האָט זי אַוועקגעפירט אין זיינע

צימערן און פארזיכערט, אז ער פילט צו איר אויפריכטיקע ליבע. די הויפפרויען באַמיען זיך מסתמא זי צו באַרואיקן און פרעגן זי אויס; דע-רויף ענטפערט זיי שולמית:

איך בין שוואַרץ און ליבלעך, טעכטער פון ירושלים,
ווי די געצעלטן פון קדר,
ווי די פאָרהאַנגען פון שלמה.
קוקט ניט, וואָס איך בין שוואַרצהנעוודיק,
וואָרעם די זון האָט מיך אָפּגעברענט.
מיין מוטערס זין זיינען אויף מיר צאַרנדיק געוואָרן,
האַבן מיך געמאַכט פאַר אַ היטעריין ביי די וויינגערטנער—
מיין אייגענע וויינגאַרטן האָב איך ניט אַיינגעהיט.
זאָג מיר דו, וואָס מיין נשמה האָט דיך ליב:
וואו פּיטערסטו? וואו רוסטו אין האַלבן טאַג?
צו וואָס זאָל איך זיין ווי אַ בלאַנדושענדיקע
ביי די טשערעדעס פון דייע פריינד?

די הויפפרויען באַמיען זיך ווידער זי צו טרייסטען און רימען דעם קיניגס ליבע צו איר. שלמה אַליין פאַרגלייכט איר שיינקייט מיט אַלע אוצרות פונם מזרח. זי טראַכט אָבער נאָר וועגן איר געליבטן. ווי אַ דועט קלינגט די סצענע, אין וועלכער שלמה לויבט איר רייץ מיט אַלערליי אויסטערלישע בילדער אין אַריענטאַלעשן גייסט, אין דער צייט ווען שולמית שילדערט אָנשטאַט יעדן ענטפער די שיינקייט פון איר גע-ליבטן און ענדיקט דערמיט, וואָס זי איז זיך מודה:

איך גיי אויס פון ליבע!
זיין לינקע האַנט אונטער מיין קאָפּ,
און די רעכטע — נעמט מיך אַרום.
איך באַשווער אַיך, טעכטער פון ירושלים,
מיט די גאַזעלן און מיט די אינדן פון פעלד,
ניט צו רייצן און צו וועקן די ליבע—
ביז איר וועט עס געפּעלן.

דאָס צווייטע בילד הייבט זיך ווידער אָן פון אַ פראַכטפולן לירישן מאָנאָלאָג פון שולמית. לויט דער צייט, קאָן מען אים רעכענען, אז ער איז אָנגעשריבן פריער פאַר דעם ערשטן, ווייל אין אים רעדט זיך וועגן דער סיבה, צוליב וועלכער מען האָט שולמיתן צעשיידט מיט דעם פאַטערס הויז און מיט דעם געליבטן. „דער אַוואַר איז זיך באַגאַנגען

זייער קונציק, אויסנוצנדיק די געשעענישן, וואָס קומען פאַר איידער דער הויפטאַקציע, אַלס ערשטע פעדים פאַר דעם איבעריקן געוועב. דערביי איז די סיטואַציע אַזאַ: אין דער אָפּוועזנהייט פון דעם געליבטן מאַכט שולמית פאַר זיך אויפלעבן די פריערדיקע גליקלעכע רגעס, ווען זיי זיינען געווען ביידע צוזאַמען. ס'קאָן גאַרנישט ניט זיין נאַטירלעכער. די דאָזיקע הייסע ליבע-זכרונות, דערדאָזיקער המשך פונם איבער-לעכן לעבן און די אומאויפהערלעכע מחשבה וועגן דעם איינציקן געליבטן מענטשן — פאַרשטאַרקט אין איר צו גלייכער צייט די פעאיקייט ביי צושטיין די רייצנדיקע נסיונות פון דעם קיניג. אַווי-אַרום געדענקט זי פריער פאַר אַלץ אָן די פּאַלגן פון איר לעצטן פאַטאַלן זען זיך מיט איר ליבן און נאָכדעם גייט זי אַלץ ווייטער און ווייטער אַוועק אין דער פאַרגאַנגענהייט."

מיט זעלטענער צאַרטקייט און מיט פרישן אַראַמאַט איז דורכגע-דרונגען דאָס מאַרגן-ליד, וואָס זי זינגט צום געליבטן און צו דעם דער-וואַכנדיקן פּריילינג:

האַט אָנגעהויבן מיין ליבער און געזאָגט צו מיר:

שטיי אויף, געליבטע מיינע, פיינע מיינע,

גי אַרויס!

דער ווינטער איז אַריבער,

דער רעגן איז פאַרביי, אַוועק

בליימלעך האָבן זיך באַוויזן אויף דער ערד,

די צייט פון זינגען איז געקומען,

און די שטימע פון טורקלטייב האָט זיך געלאָזט הערן אין אונזער לאַנד.

די פייגנבויםער האָבן פונדערגעלאָזן די קנאָספּן,

און די וויינשטאָקן האָבן געגעבן זייער בליעכץ-אַראַמאַט.

שטיי אויף, געליבטע מיינע, פיינע מיינע,

גי אַרויס!

מיין טייבעלע אין שפּאַרע פון פעלזושטיין,

אין דער פאַרבאַרגעניש פון שטייג,

באַהייז מיר דיין געזיכט,

לאָז מיך הערן דיין שטימע,

האַרעם דיין שטימע איז זיס,

און דיין געזיכט איז פּיין.

דאָס דריטע בילד באַשטייט אויך פון איין איינציקן מאַנאָלאָג צו

דעם געליבטן, וואָס איז געווידמעט דער ערינערונג וועגן יענע גליק-
לעכע רגעס, ווען זי האָט אים געזוכט און געפונען.
אין פערטן בילד, נאָך דער באַשרייבונג פון דער קיניגלעכער
פראַכט און גלאַנץ, הערן מיר ווידער, ווי דער קיניג בעט די פּאַסטעך-
מיידל, זי זאָל אים ליב האַבן, אין דער צייט, ווען דער פּאַסטעך, פון
דער צווייטער זייט, רימט דאָס גליק פון קעגנזייטיקער ליבע.

עסט, פריינט, טרינקט און ווערט שיכור פון ליבע!

דאָס פינפטע בילד דערציילט שולמיתעס חלום. פאַרשטייט זיך, אַז
אין חלום באַווייזט זיך צו איר דער געליבטער. זי וויל אים עפענען די
טיר, אָבער ער איז שוין פאַרשוואַנדען, און דעמאָלט באַשווערט זי די
טעכטער פון ירושלים:

ווען איר וועט געפינען מיין געליבטן, — וואָס וועט איר אים זאָגן?

אַז איך בין קראַנק פון ליבע!

די הויפּפרויען באַמיען זיך ווידער צו באַרואיקן זי. זיי פרעגן ביי
שולמיתן — ווער-זשע איז עס איר געליבטער, און זי מאַלט אים מיט
דרייטע פּראַכטפולע פאַרגלייכונגען אין דער בילדער-שפּראַך פון מזרח-
לאַנד. נאָך דעם לייגן, אפנים, די פרויען שולמיתן פאַר צו העלפן איר
געפינען איר ליבן.

און דאָ, אין זעקסטן בילד, באַשליסט שלמה צום לעצטן מאָל
מאַכן אַן אַנגריף אויף דער ריינער אומשולדיקער ליבע פון דער
פּאַסטעך-מיידל. אָבער איר דאַכט זיך, אַז זי הערט די שטימען פון די
הברטעס, וועלכע גאַרן צו זען זיך מיט איר, און ווידעראַמאָל שטייט
אין איר אויף די ערינערונג וועגן געליבטן, און וועגן די אַנגענעמעלעכע
קייטן פון דאָרפסלעכן. פּרילינג און ליבע גייען אין די דאָזיקע לירישע
האַרצאויסגענישן פּסדר האַנט ביי האַנט איינע מיט די אַנדערע.

איך געהער צו מיין געליבטן,

און די געלוסטונג נאָך אים איז איבער מיר.

קום, געליבטער, לאַמיר אַרויס אין פעלד,

לאַמיר נעכטיקן צווישן די קיפּער-בלומען,

לאַמיר גאַנץ פרי אַרויס אין די וויינגערטענער און וועלן זען,

צי האָט זיך צעבליט דער ווייגשטאַק, זיך אָפּגעעפנט די קנאָספּן,

צי האָבן זיך צעלאָזן די מילגרוים-ביימער,

דאָרט וועל איך מיין ליבע דיר שענקען.

דאָס שלום-בילד ווייזט אונז ענדלעך די ערפילונג פון די דאָזיקע

פלאמענדיקע ליבע-פארלאנגען. שולמית באווייזט זיך פלוצלונג ווידער אין דאָרף. די ברידער און חברטעס געריסן זי. דער געליבטער ווענדט זיך צו איר מיט דעם רוף:

דו איינזאוינערין פון די גערטענערן
חברים הערן דיין שטימע —
לאַמיר דיר הערן.

דערויף ענטפערט אים שולמית מיט דינעליביקע ווערטער, וועלכע האָבן זיך ביי איר אַרויסגעריסן פריער, אין דער רגע, ווען מ'האַט זי געשיקט אין ווינגאַרטן, און דאָרט צעשיידט מיט דעם געליבטן:

אַנטלויף, מיין פריינד, און זיי געגליכן צו אַ גאָזעל
אָדער צו אַ יונגע אינדין
אויף די בערג פון בשמים!

די גאַנצע אידיליע, די דאָזיקע פּרילינגס-ליד פון ריינער און אומ-שולדיקער ליבע, וואָס שענער און רירנדער פאַר דעם האָט קיינמאַל און קיינעמס מויל ניט געזונגען, קלינגט אויס אין דעם שפרוך, וואָס האָט געקענט דינען פאַר אַ מאָטאָ צו דער גאַנצער דיכטונג:

דען שטאַרק ווי דער טויט איז די ליבע,
שווער ווי דער גהינם די אייפערזוכט,
אירע גלוטן זיינען פייער-גלוטן,
זי איז פלאם פון גאָט.

גרויסע וואסערן קאָנען די ליבע ניט לעשן,
און טייכן — ניט אַראָפּשווענקען.

אויפ אַ מענטש וואָלט גאָר דאָס רייכטום פון זיין הויז געגעבן פאַר ליבע —
פאַראַכטן וואָלט מען אים, פאַראַכטן.

ווי אַן ערנסטער און טרויעריקער קעגנזאָץ צו דער דאָזיקער דראַמע פון דער ליבע-פּרילינג ווייזט אויס דאָס גוואַלדיקע געדיכט פון די דאָקטישן כאַראַקטער, וואָס איז באַוואוסט אונטערן נאָמען „איוב“, און האָט שוין זינט אַלטע צייטן אינטערעסירט אַלע ביבלפאַרשער. וואָס איז דער ציל פונם דאָזיקן בוך? ווער איז געווען זיין מחבר? אין וואָס פאַר אַ צייט האָט עס געקאָנט זיין פאַרפאַסט, און ווי אַזוי איז עס אַריין אין דער זאַמלונג פון די כתבי הקודש? אָט דאָס זיינען אומגעפער די

פראגן און די רעטענישן, וועלכע ווערן ארויסגערופן דורך ס'דאזיקע ווערק, מיט פיל ענטפערן, אָבער קיין ענדגילטיק באַפרידיקנדיקער ענטפער איז נאָך אַלץ ניטאָ.

פאַר דעם פשוטן עסטעטישן בליק, איז איוב אַ דיאָקטיש ווערק, וואָס פאַראייניקט אין זיך לירישע, עפישע און דראַמאַטישע עלעמענטן — אַ טעאַדיצע, וואָס העכער פאַר איר וועט זיך אפשר ניט געפינען אין דער גאַנצער פּאָעזיע פון אַלטערטום, וואָס פאַרטיידיקט דעם יושר פון דער געטלעכער וועלט-אַרדענונג פון אַ הויכן עטישן שטאַנדפונקט, — אַ געדיכט מיט אַ וועלט-כאַראַקטער, וואָס שילדערט דעם קאַמף פון דער שטאַרקער נשמה, וועלכע שטרעבט מחמת די אָפט אומדערקלערלעכע לייזן פון דעם פרומען מענטשן, אַיינצוהיטן דעם גלויבן אין געט-לעכן יושר.

אַזאָ געדיכט וואָלט געקאָנט אַנטשטיין נאָר אין דער צייט, ווען די וועלט-אַנשוואַונג פונם פּאָלק, צו וועלכן עס געהערט, וואָלט שוין דערגרייכט צו יענער רייפיקייט, ווען זי זאָל אין דער וועלט-אַרדענונג אַיינזען אַ צוועקמעסיקע גאַנצע, אין גאָט — אַ אומזעבאַרן מנהיג פון דעמדאָזיקן גאַנצן, און אין זיין ערציאונגס-סיסטעם — אַנערקענען די האַרמאָניע צווישן נאַטור-און זיטן-געזעצן אַלט העכסטן פּאָסטולאַט.

ניט דער שטורעמדיקער פּרילינג, ניט דער פולער מיט לעבן זי-מער פונם פּאָלק ישראל, נאָר דער מיט פרוכט רייכער האַרבסט זיינער האָט געקאָנט געבן אַזאָ ווערק, אין וועלכן די אַלטע אייביקע סתירה צווישן דער לערע וועגן דעם גליקלעכן גורל פון דעם גאָטספּאָרכטיקן מענטשן און וועגן דער שטראַף, וואָס קומט אויפן ביידן, מיט דער ווירקלעכקייט, ווערט דערקלערט פון אַזאָ ריין מאַנאַטעאיסטישן שטאַנד-פונקט.

אין יענער צייט פון איובס לעבן, ווען מיר באַגעגענען זיך מיט אים צום ערשטן מאַל, איז ער אַ פרומער, רייכער, אַנגעזעענער פירשט פון אַ נאַמאָדן-שט. אַיינמאַל, בשעת גאָט האָט אויף דער זיצונג פון דער פּמליא-של-מעלה אַנגעוויזן דעם שטן אויף אָט דעם געטרייען די-נער זיינעם, האָט דער שטן אויסגעבעטן ביי גאָט די ערלייבעניש צו ברענגען איובס פרומקייט און געטרייהייט צו אַ גסיון (ס'איז באַוואוסט, אַז דינאָזיקע סצענע האָט געטע גענומען אַלס מוסטער פאַר זיין פּראָ-לאַג צו «פּאָסט»). איוב פאַרלירט זיין פאַרמעגן, די קנעכט און די קי-נ-דער; אָבער ער פאַלט ביי זיך ניט אַראָפּ און בלייבט געטריי צו גאָט, האַלטנדיק זיך פאַר זיין שטענדיקן פּלל:

גאָט האָט געגעבן, גאָט האָט צוגענומען — זאָל גאָטס נאָמען געבענשט זיין.

און גלייך נאָכדעם באַקומט דער שטן די ערלויבעניש צו נעמען זיך פאַר איובן אַליין פּערזענלעך, כדי צו ברענגען אים צו נאָך אַ שווער־רערן נסיון. אויף אים קומט אַ שרעקלעכע מחלה. אָבער אויך דאָס פאַר־לירט ער ניט זיין פּעסטיקייט און פּאַלגט ניט דער עצה פון זיין ווייב — צו לעסטערן גאָט. די ידיעה וועגן זיינע ליידן פאַרשפּרייט זיך איבער גאָר דעם לאַנד, און עס קומען אים טרייסטן דריי פּריינד זיינע: אַ יִפְז פֿון תּימן, צו פֿר פֿון נַעֲמָה און בִּדְד פֿון שׁוּת. איובס אויסזען דערשרעקט זיי אין אַזאַ מאָס, אַז אין אַ משך פֿון זיבן טעג און זיבן נעכט זיצן זיי לעבן אים שווייגעדיק און וויינענדיק. לסוף האָט איוב איבערגעריסן דאָס שווייגן, און ווי אַ טיך, וואָס האָט זיך אַרויס־געריסן אויף דער פּרייהייט, פליט פֿון זיין כּוּיל אַרויס אַ קלאַג אויף זיין טרויעריקן גורל, און אַ בעטן אויף זיך דעם טויט, אַלס סוף צו די־דאָזיקע שרעקלעכע ליידן.

דער שילדערונג פֿון איובס פּיינען און קאַמפּן איז געווידמעט ס'דאָזיקע בוך, אין וועלכן עס זיינען אַריינגעוועבט די וויכוחים מיט זיינע פּריינד. די וויכוחים זיינען פֿון אַזאַ דראַמאַטישער בילדלעכקייט, אַז דער בליק אויף דעמדאָזיקן ווערק, ווי אויף אַן עפּיש און דראַמאַטיש די־דאָקטיש געדיכט, ווערט פאַרשטענדלעך. די דריי פּריינד באַמיען זיך אים צו באַרואיקן און פאַרטיידיקן גאָטס גערעכטיקייט. לויט זייער מיי־נונג, וועלכע איז געגרינדעט אויף זייערע רעליגיעזע פּרינציפּן, איז איוב מסתּמא באַגאַנגען עפעס אַ פאַרברעכן, פאַר וועלכן ער טראַגט איצט די פאַרדינטע שטראַף. איוב לייקנט עס אָפּ. ער האָט געוויסנ־האָפט אויסגעפּאָרמט זיין פאַרגאַנגען לעבן און איז איבערצייגט אין זיין אומשולדיקייט. גאָטס קראַפּט איז אים באַוואוסט אויך אַזוי גוט ווי זיינע פּריינד, וועלכע ריידן שטענדיק וועגן איר, אָבער קיין גערעכטי־קייט זעט ער דאָ ניט. וואָס מער די פּריינד טרייסטן אים, אַלץ טיפּער לאַזט ער זיך אַראָפּ אין זיינע ליידן, אַלץ פּעסטער ווערט אין אים די איבערצייגונג, אַז דווקא רשעים און פאַרברעכער לעבט זיך גוט אויף דער וועלט, בשעת דער צדיק מוז ליידן און מאַטערן זיך: אָבער דורך די פּינסטערע וואַלקנס פֿון די ליידן שלאָגן זיך פאַרט פֿון צייט צו צייט אַדורך שטראַלן פֿון האַפּענונג אויף דערלייזונג, דער פאַרגעפּיל פֿון דעם געדאַנק וועגן השׁאָר־ה־הנפש, וועלכער האָט באַקומען זיין אַנט־וויקלונג ערשט אין שפּעטערדיקע צייטן.

נאָך דעם טרעטן שוין אַרויס די פּריינד מיט אַן אַפּענער באַ־שולדיקונג, וועגן וועלכער זיי האַבן ביז איצט זיך אַנטשלאָסן צו ריידן גאָר מיט רמזים — אַז איוב האָט בלי ספּק אויף זיך אַרויסגערופן די

שטראָף פון הימל, כחמת די פולע זינד זיינע. איוב לייקנט עס ווידער אָפּ. ער קען און אַכט גאָטס מעכטיקייט (אַלס באַוווּיזן דינט די פּראַכט-פּולע שילדערונג פון דערדאָזיקער מעכטיקייט, און איר ווירקונג אין דער נאַטור און אין דער געשיכטע) — אָבער קיין גערעכטיקייט זעט ער ניט אַיין אין דער וועלטאַרדענונג און לויבן זי קאָן ער ניט. די פּריינד ווערן אַנטשוויגן, און איוב ענדיקט דעם שמועס מיט דער מעלדונג וועגן זיין אונטערטעניקייט צו די באַשלוסן פון גאָט, ווי אומדערגרייכבאַר און ווי אומפאַרשטענדלעך עס זאָלן ניט זיין זייערע סיבות.

א ווענדפונקט טרעט אַריין, ווען עס ערשיינט איובס ייגנסטער פּריינד — אליהוא, וועלכער פאַלט שאַרף אָן אויף איובן, און שטעלט פאַר זיינע ליידן ניט מער ווי אַ נסיון פון גאָט. זיינע רעדעס, וועלכע מען איז גענויגט צו אָנערקענען אַלס שפּעטער אַריינגעשטעלטע, די סימעטריע פון דעם קונסטווערק ברעכנדיקע, זיינען פון דער פּאָעטישער זייט, צוזאַמען מיט די נאַטור-בילדער די גלענצנדסטע ערטער פונם בוך. זיי פירן אונז צו די טודות פון דער השגחה און פון דער געטלעכער גערעכטיקייט. די פּראַכטפולע בילדער פון דעם עקזאַלטירטן יונגמאַן ווירקן אויף אונז צויבערלעכער, איידער די קלוגע און פאַר-שטאַנדיקע רייד פון די פּריינד, שטאַרקער איידער איובס טרויעריקער באַקלאַגן זיך. אָבער ביז ריזיקער הייכקייט דערגרייכט די פּאָעטישע שילדערונג אין דער רעדע פון גאָט אַליין, וועלכער שטילט אַיין די ספקות און די קלאַגן.

די מאַיעסטעטישע ערשיינונג פון גאָט רעדט צו איובן פון „שטוי-רעמווינט“ רייד פון מוסר, טרייסט און פּרידלעכקייט. איוב ווערט אָנערט קענט פאַר אַ צדיק, און ער באַקומט ווידער אַלדאָס גוטס פון לעבן, און אין גוטס שטאַרבט ער שפּעטער „אַן אַלטער און אַ זאַטער מיטן לעבן“.

דערדאָזיקער סוף אַנטשפּרעכט אַזוי גוט דעם עטישן ווי דעם עסטעטישן געפיל, און איז מצד דעם שטאַנדפונקט פון דער צייטאַלטער די איינציק מעגלעכע לייזונג פון די גרויסע רעטענישן בנוגע דעם פלאַן און דעם ציל פון דער וועלטאַרדענונג. „אזוי אַנטפלעקט זיך אין איובן ממשותדיק דער אוראַלטער קאַמף פון דעם גייסט קעגן דער נאַטור, פון דער פּרייהייט קעגן דער אומדערבאַרעמלעכער נויטווענדיקייט, פון דער זיטלעכקייט קעגן דעם גורל. דאָ געפינען מיר דאָס העכסטע זעלבסטבאַוואוסטזיין, די שטאַרקסטע ענערגיע פונם זיטלעך פּרייען ווילן.

8 געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור (Q)

וועלכער נעמט אויף דעם ריונקאמף קעגן דעם נאטורגעזעץ, קעגן גאָט און דער זיטלעכער וועלטאַרדענונג, און פאָדערט פון גאָט — אויט־גלייכונג, און שלום צווישן די קעגנזאָצן, וועלכע זיינען שטאַרק סותר איינע די אנדערע.

דעריבער האָט מען ריכטיק איובן באַצייכנט אַלס פאַרשטייער פון דער פּאָזיטישער אידעע ביי די אַמאָליקע העברעער, — וועלכער האָט מיט ברויזנדיקער קראַפט פון אַ ריו זיך באַמיט צו צעברעכן אַלע גרע־ניצן, וועלכע זיינען פאַרן מענטשן געשטעלט דורך די געזעצן פון דער נאַטור און מאַכן אים פאַר אַן אָפהענגיקן פון אַ העכערער קראַפט. די דאָזיקע מרידה קעגן דער אומבאַזיגלעכער נויטווענדיקייט האָט אין זיך עפעס דעמאָנישעס און אורשפּרינגלעכס, די פאַרצווייפלונג — הי ווען דער טיטאַן מוז נאָך זיין מפּלה צוריקקערן זיך אין די קייטן, — עפעס אומענדלעך טראַגישס און טרויעריק־אויפטרייסלענדיקס, דאָ רוישט דער קוואַל, פון וועלכן עס איז אַרויס גאַר די פּאָעזיע פון מענטשלעכן פּיין און וועלטשמערץ, כדי פונאַנדערצוויסן זיך אין דער וועלטפּאָעזיע.

פאַרשטענדלעך, אַז באַטראַכטנדיק אַ קינסטלעריש ווערק מיט אַזאַ אוניווערסאַלן כאַראַקטער, איז די פּראַגע וועגן זיין אַוטאָר באַזונדער וויכ־טיק. די טראַדיציע רעכנט פאַר דעם מחבר פון דעם ווערק משהן, שלמהן און פיל אנדערע העלדן; די קריטיק — כמעט אַלע פּאָעטן און נביאים. מיר זיינען נוטה צו לוטערס מיינונג, ניט אָננעמענדיק זיין השערה, אַז דער מחבר פון „שיר השירים“ האָט אויך אָנגעשריבן דעם ספר איוב: „דער העברעאישער פּאָעט און דער מחבר פון דעמדאָזיקן ספר, ווער ער זאָל ניט זיין, האָט געזען און געהערט, איבערגעלעבט און באַשריבן אַזעלכע נסיונות און געשעענישן — געגליכן דערצו, ווי ווירגילי האָט באַשריבן אַן אנדער העלד ענייען און דורכגעפירט אים איבער אַלע ימים, וואַסערן און גאַסטהייזער און געמאַכט פון אים אַ פּיינעם פּאָ־ליטישן וועלטמענטש און, אַפּנים, אַז יענער, ווער עס האָט אָנגעשריבן דעמדאָזיקן ספר, ווער ער זאָל ניט זיין, איז געווען אַ גרויסער אויס־געצייכנטער טעאַלאָג.“

איוב אויפן ספר איוב האָט מען געזאָגט, אַז דאָס אין שטאַרקער גיפּט, וועלכער האָט ניט געקענט פעלן אין דער ביבל, דערדאָזיקער גרויסער הויז־אַפּטייק פון דער מענטשהייט, איז עס מער שאַרפּזיניק. איידער ריכטיק, גיכער וואָלט מען אויף דעם ספר געדאַרפט קוקן ווי אויף אַ מיטל קעגן פאַרגיפּטונג בנוגע די הערשנדיקע ביי פעלקער רעליגיעזע אַנשוואַונגען, וואָס דאָס פּאָלק ישראל פלעגט זיך מיט זיי אויך אָפּט אָנ־שטעקן. ווייטער, ווי אויף אַזאַ געהויבענעם דענקמאַל פון עטיש־רע־

ליגעזער אַנשוואונג, וואָס ס'איז אַ ספק, צי מ'קאָן אַ גלייכן צו אים געפיען אין גאָר דער אַלטער ליטעראַטור. לסוף, ווי אויף אַ פּולקום קינסטלעריש ווערק פון דער ביבלישער פּאָעזיע, וואָס אַררטגעגאַנגען פון דעם פּאָלקסליד, האָט עס דערגרייכט זיין אוניווערסאַליסטישע הייך אין דעמדאָזיקן לער-געדיכט.

*   *

*

צו דעמזעלביקן געביט און צו דערזעלביקער פּאָעטיש-דידאַקטישער ריכטונג געהער דאָס בוך "קהלת", וועלכעס מען דאַרף, אמת, צורעכע-נען צו אַ שפּעטערדיקער צייט און צו אַ פּאַראַויסגעשריטענער וועלט-אַנשוואונג. אין אַ משך העכער פון צוויי טויזנט יאָר האָט זיך דערדאַ-זיקער זעלטענער חיבור גערעכנט פאַר אַ פּראָדוקט פון דער גייסטיקער טעטיקייט פון שלמה המלך, וואָס די טראַדיציע האָט זיין אַוואַרשאַפּט געדונגען פון די אַרייבטריטס-ווערטער: "די רייד פון קהלת, דעם זון פון דוד, קיניג אין ירושלים". און מען קאָן ניט לייקענען, אַז דידאָזיקע מיינונג האָט הינטער זיך אַ פּולע וויכטיקע מאַטיוון. דער קלוגער קיניג, וועלכער האָט אַזוי פיל געזען און אַזוי פיל איבערגעלעבט, וועלכער האָט פאַרוזכט אַלדאָס גוטס פון דעם לעבן אויף דער ערד, — מאַכט צום סוף פון זיין לעבן דעם סך-הכל פון אַלע זיינע באַפאַכטונגען, פון זיין גאַנצער ערפאַרונג, אין דעמדאָזיקן בוך, וואָס דער שפיץ זיינער באַשטייט אין דעם באַרימטן זאַץ: "הִבֵּל הַבָּיִים, אַלץ איז הִבֵּל".

דערצו קומט גאָר צו אַלס באַווייז, אַז שלמה איז דער מחבר: דער נאָמען, וואָס ווייזט אָן קלאַר און באַשטימט אויף שלמה; דאָס וואָס דאָס בוך איז אַריינגעשטעלט אין די כתבי-הקודש צווישן צוויי אַנדערע ווערק, וואָס מ'רעכנט זיי פאַר שלמהס; די טראַדיציע, די ערציילונגען פון די פּאַטערס פון דער קירך. אין דעם בוך ווערט דערציילט וועגן דעם קיניגס נטיות צו בויען, ווגן זיין ליבע צו פּראַכט, וועגן זיין חכמה און זיינע קענטענישן, וועגן זיינע עשירות און אוצרות, מיט וועלכע ער האָט פאַרטונקלט אַלע איבעריקע הערשער, וועגן זיינע משלים און געדיכטן, — דאָס אַלץ פּאַסט דאָך גאָר פאַר שלמהן. און ווי כאַ-ראַקטעריסטיש איז פאַר דעם קיניגלעכן פּאָעט די אַרדענונג, אין וועל-כער עס זיינען, לויט דער טראַדיציע, געגאַנגען איינס נאָכן אַנדערן זיינע ווערק! אין דער יונגט, אין דער פּרילינגסצייט פון זיין גליק און

פון זיין ליבע, שרייבט ער "שיר השירים", אין ריין עלטער — "משלי", ביים פארגיין פון זיין רושיקן, טעטיקן לעבן — "קהלת"!
 צום באדויערן, ווערן ארויסגעשטעלט קעגן דערדאזיקער השערה זייער וויכטיקע אָפּפּרעגונגען, מיט וועלכע עס איז אוממעגלעך ניט מסכים צו זיין בנוגע צו "קהלת". ערשטנס, געפינען מיר ניט אין קיין אנדער ביבלישן בוך אזא אין אלגעמיין טונקעלע שפראך, — ניט קיין ריינע, אַ צונויפגעמישטע מיט פרעמדע ווערטער. צווייטנס — און דאָס איז דאָס וויכטיקסטע — דער אינהאַלט און די רעליגיעזע סקעפטישע אַנ-שוואונג פון דעם מחבר ברענגען צום אויספיר, אַז דאָס בוך איז אַנגע-שריבן פיל שפעטער, אין דער צייט פון רעליגיעזע וואקלענישן און ספקות. צו דידאָזיקע מאַטיוון קומען צו נאָך אייניקע אנדערע, מחמת וואָס מיזו דערלאָזן, אַז דאָס גאַנצע בוך שטעלט פאָר דעם אָנהייב פון פּסעוודאָ-עפּיגראַפּישער ליטעראַטור און שטאַמט פון שפּעטערדיקע צייטן. מיט זיין פּאָעטישן ווערט איז עס אויך הינטערשטעליק קעגן אַנ-דערע ווערק, אין אים איז ניטאָ יענע ליבלעכע נאַאיוויקייט און יענער לירישער שוואונג, מיט וועלכע עס איז דורכגענומען די גאַנצע ביבלישע פּאָעזיע, דאָס אָרט פון דער גאַטספּריידיקער סוביעקטיוויקייט פונם אַלטן העברעאישן האָט דאָ פאַרנומען דער פינסטערער פאַרביטערטער פעסימיזם, וועלכע צוטרעט אַלע בלומען פון לעבן, זעט אין יעדן אַנטשטיין נאָר דאָס פאַרגיין, אין דער גאַנצער בריאה — מער ניט ווי אַ פּוסטע שפּיל. צייטנווייז דאַכט זיך, ווי דער פאַרביטערטער קהלת הייבט אָן צו טראַכטן וועגן זיך אַליין און וועגן דעם ציל פון זיין אַרבעט. דעמאָלט הייבט ער אָן צו גערנען — לעבנספּריידיקייט און גאַטספּאַרכטיקייט, אָבער דידאָזיקע לערע קלינגט אין זיין מויל, כמעט ווי אַ איראָניע אָדער אַ שפּאַס, און מאַכט בשום אופן ניט יענעם רושם, אויף וועלכן די לערע רעכנט אויס.

דער גרונט-געדאַנק איז דער זעלביקער, וואָס אין ספר "איוב", אין "קהלת" איז אויך אַריינגעדורגגען די דערקענטעניש, אַז צווישן שכר און עונש, צווישן דעם לעבן פונם צדיק און פון דעם רשע אויף דער וועלט, ליגט אַ טיפּער תּהוּם, אַן אומאויסגלייכלעכע סתירה. אָבער אין דער צייט, ווען אין ספר איוב פאַרענדיקן זיך די אַנגעווייטאַגטע ספקות מיט עניוּת און אונטערטעניקייט צו גאָט, רייסט זיך דאָ אַדורך דער טרויער וועגן דער נישטיקייט פון קיום אויף דער ערד, וועגן דער מע-לאַנכאַליע פון לעבן מיט פינסטערע קלאַנגען אַפּילו דורך יענע רעפּלעקסיעס, וועלכע רופן, ווי ש'שיינט, הנאה צו האָבן פון לעבן און מורא צו האָבן פאַר גאָט. די הידרע פון ספּק שטעקט אומעטום אַרויס איר קאַפּ, און

ווען דער חכם האקט איר איינעם אָפּ, וואַקסן תיכף אויס טויזנטער אַנדערע און פאַרגיפטן יעדן פּרומן געפיל, יעדע פרייד פון לעבן. סוף-כל-סוף קומט אויס דער רעזולטאַט פון דערדאָזיקער וועלט-אַנשוואונג ניט דער מוסר: „האַב מורא פאַר גאַט און זיינע געבאָטן היט, וואָרעם דאָס איז גאָר דער מענטש“, נאָר דער מאַטאָ פון דעם וואונדערלעכן בוך: „הבל הבלים, אַלץ איז הבל“.

ווי אַ רויטער פּאָדים ציט זיך דערדאָזיקער עפּיגראַף איבער דעם גאַנצן ווערק, וואָס הייבט זיך אָן מיט אַ באַטראַכטונג וועגן דעם סדר אין דער נאַטור. זי קאָן ניט פאַרשאַפן קיין טרייסט, וואָרעם: „אין דור קומט, אַ צווייטער גייט אַוועק, אָבער די ערד בלייבט שטיין אייביק; וואָס עס איז געווען, דאָס וועט זיין, וואָס עס האָט פאַסירט, וועט ווייטער פאַסירן, קיין שום נייע גיטאָ אונטער דער זון“. דער באַטראַכט-טער ווענדט זיך נאָכדעם צום לעבן און צום מענטשנס שטרעבונגען, צו דער ערקענונג פון מענטשן און צו דער וויסנשאַפט, — אָבער „אויך דאָס איז אַ בלאַנדזשעניש פונם גייסט, וואָרעם „וואו ס'איז פיל חכמה, דאָרט איז פול צער, און דאָס פאַרמערטע דערקענטעניש, פאַרמערט אויך דעם שמאַרץ“. די הגאה פונם ערדישן לעבן באַלוינט נישט; אויך דאָס איז: „אייטליקייט און יאָגעניש נאָכן ווינט“, און אַזוי אַרום איז דער אויסזיר כמעט אַזא, אַז דער נאָר האָט פאַרצוג לגבי דעם חכם, דער רשע — לגבי דעם צדיק, אַז פאַר דעם מענטשן איז דאָס בעסטע „עסן און טרינקען און לאָזן דער נשמה הגאה האָבן פון גוטס אין דער גאַנצער עלנט פון לעבן“, וואָרעם אויך דאָס איז אין די הענט פון גאַט, וואָס זיינע הייליקע געזעצן קאָן דאָך דער מענטש ניט צעשטערן.

ווען עס וואַלטן קיינע אַנדערע באַווייזן ניט געוועזן בנוגע דער צייט, אין וועלכער דאָסדאָזיקע ווערק איז געשאַפן געוואָרן, וואַלטן שוין געקלעקט, דאָס בוך פאַר אַ פּראָדוקט פון אַ שפּעטערדיקער צייט צו פאַררעכענען, די באַשטימט אַרויסגעזאָגטע אין דעם צווייטן קאַפיטל געדאַנקען וועגן דער צוועקמעסיקייט פון דער נאַטור, וועגן דער פעס-טער אָרדענונג און דעם גאַנג פון דער וועלט, וועלכע שליסן שוין לכתחילה אויס די מעגלעכקייט פון וועלכע עס איז וואונדער, אין קעגנ-זאָץ צו די הערשנדיקע אין אַלע פּריערדיקע פּראָזאָאישע און פּאָעטישע ווערק טעאָלאָגישע אַנשוואונגען.

נאָר דווקא דידאָזיקע אומענדערלעכע וועלט אָרדענונג פאַרשאַפט טיפן צער קהלתן („דעם פּריידיקער“), וועלכער זעט דעם נצחון פון שלעכטס און דאָס פאַרלאָרן גיין פון גוטס, וועלכער קאָן ניט געפינען קיין פאַר-

צוג פון דעם מענטשן לגבי די חיות. די פינסטערע זייטן פון געזעל-שאפטלעכן לעבן פארשטארקן נאך מער דעמדאזיקן צער. עס קאנען אים ניט אָפּשוואַכן אויך יענע פילע פללים פון לעבנסחכמה, וועלכע קהלת בעמט אַרויס פון דעם רייכן דערפאַרונגס-אוצר פון אַ דערהויפט רעפּלעקטירנדיקער נאַטור, — דערפאַר, וואָס די איינציקע ווירקונג, וועלכע זיי זיינען פּעאיק צו האָבן, דאָס איז מאַכן דאָס אומגליקלעכע לעבן עטוואָס דערטרעגלעך פאַר אינו. אַפילו ״די פאַרניינונג פון דעם ווילן צו לעבן״ איז ניט פּרעמד אונזער קהלת. דאָך האָט ער נאָך אַ טרייסט פאַר די, וואָס לעבן אויף דער ערגסטער פון אַלע וועלטן; אָבער דידאָזיקע טרייסט קומט ניט אַלס רעזולטאַט פון אַ געדאַנקען-פּראָצעס, נאָר זי רייסט זיך אַריין ווי אַ פּרעמדער עלעמענט אין די פּילאָסאָ-פּישע באַטראַכטונגען. נאָך אַלע פינסטערע סענטענצן און קלאַנגן פון וועלטפאַראַכטנדיקן פּעסימיזם, ווייזן אונז אויס דידאָזיקע שיינע שטילע ווערטער פון טרייסט — ווי טריוויאַל דידאָזיקע פאַרגלייכונג זאָל ניט אויסווייזן — כּמעט ווי פּאַלשע עטיקעטקעס אויף וויינפּלעשלעך, וואָס זייער אינהאַלט איז אַ שאַרפע סתירה צו דער אויפּשריפט אויף זיי. אָט זיינען זיי לערך:

און דער מענטש, מען זאָל אים שענקען,

יאָרן אומצייליקע רייך, —

מיט אַלע וועט ער זיך פרייען,

אויך די טריבע טעג געדענקן,

נישט ווייניק האָט זיי דאָס מענטשן קינד,

און אַלץ וואָס קומט — פאַרשווינדט.

פריי דיך, יונגער, מיט דיין יוגנטשאַפט!

און געניס דיין יוגנט-קראַפט,

און לויט דיין אויג דיין לעבן לענק,

און אין וועג פון האַרץ געבאַנגען,

נאָר דער מעכטיקער, געדענק,

וועט רעכנשאַפט אויף אַלץ פאַרלאַנגען.

און לאָז ניט צו קיין בייז צום האַרץ,

און ווייט פון לייב די זאָרגן האַלט!

דען יוגנטשאַפט און לאַקן-שוואַרץ

פאַרשווינדן באַלד!

און דיין באַשעפּער אין זמרון

האָב יונגערהייט!

איידער עס קומט די שלעכטע צייט,

איידער עס דערגרייכן די יארן,
 וואָס דו טוטט שוין ניט באַגערן!
 איידער די זון וועט פינסטער ווערן,
 און דאָס ליכט, מאַנד און שטערן,
 אין צוריקקערן
 די וואַלקן נאָכן רעגן⁰.

**נאָך אַ קורצער אָפּער אַנשוילעכער שילדערונג פון דער פינסטע-
 דער צייט פון דעם לעבנסווונטער, קומט דער פּאָעטישער עפּילאָג:**

און וואָס עס איז נאָר העכער שרעקט¹,
 און לעכער פיל אויף יעדן שריט
 און די מאַנדל² אָפּגעבליט,
 דער הייטער³ — געבוירן מיד!
 די קאַפּער-בער⁴ — די העלמט שוין ניט,
 עס גייט דער מענטש צום אייביקן הויז,
 און עס קומען די קלענער אַרויס
 אין מאַרק אַרום, זאַמלען זיך גרייט!
 און איידער זיך קניפט די זילבערנע קייט⁵,
 און איידער די גאַלדענע קויל צעפליט,
 און עס פּלאַצט דער קרוג ביים קוואַלן,
 ס'רָד אין ברונען אַריינגעפאַלן!
 און דער שטויב ווערט צוריקגעקערט
 וואו ר'איז געווען — צו דער ערד!
 און צוריק טוט שוועפן
 דער גייסט פון גאָט, וואָס האָט'ם געגעבן!⁰⁰

און לסוף: „נישטיק פון נישטיקייטן — אייטל נישטיקן“ דאָס
 בוך ענדיקט זיך מיט דידאַזיקע ווערטער, נאָך וועלכע עס קומען נאָך
 עטלעכע פּטוקים, לויט דער מיינונג פון די ביבלפּאָרשער — נאָר אַן
 אזוהרה פאַר די שפּעטערדיקע זאַמלער פון די הייליקע שריפטן, מען
 זאָל זיך היטן פאַר אַלערליי אַפּאָקריפּישע ווערק.

⁰ פון י. ל. פרעס קהלת-איבערז.

⁰⁰ פון י. ל. פרעס קהלת-איבערז. — דערביי ווערן פונם איבערזעצער געגעבן
 פאַלגנדיקע דערקלערונגען: ¹ שוואַכע פּיט. ² דאָס איי. ³ דאָס מענער-גליד. ⁴ מענער-
 קראַפּט. ⁵ די צעשטערונג פון מענטשן פאַרגליכן צו אַ צעשטערונג פון אַ ציטערנע.
 (א י ב ע ר ז).

אויף "קהלת" קאָן מען זאָגן, אז דאָס איז דאָס "שוואַנען-ליד" פון פּאָלק ישראל, ווייל זיין אַנטשטייאונג געהערט בלי ספק צו דעם פּעריאָד פון פרעמדער הערשאַפט, וועלכע האָט דאָס פּאָלק ישראל גע- האַלטן אונטער אַן אַיזערנער בייטש, אין אַ צייט פון יירונג און פון רעליגיעזן סקעפטיציזם, קאָמף און כּפּק, פּאַרטייען און קעגנזעלעכע וועלטאַנשוואַונגען, — צו דער צייט, וועלכע דערקלערט און מאַכט פאַר אונז פאַרשטענדלעך דעם טרויעריקן אויסגעשריי: "אויף אַלץ אַ צייט, און ס'איז פאַראַן אַ צייט פאַר יעדער זאַך אונטערן הימל". אַבער, — זאָגט קהלת, — "נישטיק פון נישטיקייטן — אייטל נישטיקייטן!"

אַזוי אַרום פאַרענדיקט מיט זיך דאָס בוך קהלת דעם ציקל פון דער ביבלישער פּאָעזיע אין איר נאַטירלעכער אַנטוויקלונג — פון פּאָלקסליד ביז רעפּלעקטירנדיקער דידאַקטיק, דורך דער קינסטלערישער שאַפונג. נאָך ווי יעדעס ליד, וואָס איידער עס שטאַרבט אָפּ, לאָזט עס נאָך אַ ביסל צייט ציטערן אין דער לופטן אַן אָפּקלאַנג, אַריינדרינגענדיק אין דעם אויער פון דעם צוהערער, — אַזוי האָט אויך דידאַזיקע אַלט-העברעאישע פּאָעזיע, אַנטשפּרעכנדיק אירע פּאָעטישע גרונטשטיב-מונגען, זיך געפונען אַ נאַציאָנאַלן אָפּקלאַנג אין "איכה", וואָס די מסורה רעכנט, אז איר פאַרפאַסער איז ירמיהו הנביא.

די מאַכט און די גרויסקייט פון דער מלוכה זיינען געפאַלן, ס'זיינען חרוב געוואָרן די זיילן פונם טעמפל, צעטראַטן געוואָרן די בלי-אונג פונם פּאָלק, וואָס עס איז פאַרבליבן פון זיינע איידעלע און גאָטס-פאַרכטיקע זין — שמאַכט אין קנעכטשאַפט-קייטן, און אויף די חורבות פון דער אַלטער גאָטס-שטאָט ירושלים זיצט דער גראַער נביא און זאָגט דידאַזיקע קינות, וועלכע קלינגען נאָך עד היום אין די שולן פון זיין פּאָלק אַלס אַנדענקען וועגן דעם חורבן פון בית-המקדש.

אַ פּאָעטיש בילד — און אפילו די קריטיק שטעלט אַרויס קעגן איר ניט קיין פיל וויכטיקע טענות, וועלכע באַציען זיך מער צו דער פאַרם, איידער צו דעם אינהאַלט, און וועלכע פאַררעכענען די פינף עלעגיעס, פון וועלכע עס באַשטייט דידאַזיקע זאַמלונג, צו פאַרשיידענע צייטן און צו פאַרשיידענע אַוואַרן, הגם אין דער גריכישער איבער-זעצונג פון דער ביבל קומט פאַר זיי פּאָלגנדיקע באַמערקונג: "און נאָך דעם גלות פון ישראל און דעם חורבן פון ירושלים איז געשען, אז

ירמיהו איז געזעסן וויינענדיק און האָט געזונגען פּאָלגנדיקע קינות וועגן ישראל און ער האָט געזאָגט: „נאָך דידאָזיקע ווערטער קומט די ערשטע פון די פינף עלעגיעס, וועלכע הייבט זיך אָן מיט דער קינה:

ווי זיצט זי איינזאָם די שטאַט, מיט דער צאָלרייכער באַפעלקערונג!
זי איז געוואָרן ווי אַן אַלמנה, די פרעכטיקע אונטער פעלקער,
די פּירשטין איבער לענדער איז געוואָרן צו צינזנצאָלערין!

דער אינהאַלט פון אַלע פינף עלעגיעס איז דער קלאַג אויף ציון, אויף ישראל — אַ מוסטער פון גאָר דער נאַציאָנאַלער פּאָעזיע פון די שפּעטערדיקע צייטן, וועלכע באַשטייט פון די אַפּקלאַנגען פון דידאָזיקע לידער, — די שילדערונג פון דעם גרויסן אומגליק, וואָס האָט געטראָפּן גאָטס פּאָלק, און די הייסע געפּעט וועגן דערלייזונג פון ליידן און חרפה. באַזונדער האַרצרייסנדיק ווירקט דערדאָזיקער קלאַג אין די לעצטע פּסוקים פון דער פינפטער עלעגיע, וועלכע איז ניט גע־צוימט, ווי די פיר פּריערדיקע, מיט קייטן פון דעם אַלף־בית (אין אַקראָ־סטיך). — אַ פּאָרמע, וועלכע ווערט אין דער יידישער פּאָעזיע דאָ באַ־נוצט צום ערשטן מאַל¹⁾, אָבער זי האָט די פאַרבינדונג פון אַ כּמעט אויסגעבילדעטן ריטם ניט צעשטערט:

אונזערע פּאָטערס האָבן געזינדיקט
און ניטאָ זי,
און מיר האָבן פאַר זייערע זינד געליטן.
קנעכט האָבן אונז באַהערשט,
ניטאָ. ווער ס'זאָל באַפּרייען פון זייערע הענט.
מיט סכּנות נפּשות קריגן מיר אונזער ברויט,
פאַר דעם שווערד פון דעם מדבּר־רויבער,
אונזער הויט איז פאַרברענט ווי אַן אויחן,
פון דעם ברענענדיקן הונגער.
פרויען האָט מען אין ציון געפּייניקט,
יונגפּרויען — אין די שטעט פון יהודה.
פירשטן זיינען דורך זייערע הענט אויפּגעהאַנגען,
אַלטע לייט האָט מען ניט געשוויגט.
בּהורים האָט מען געשלעפּט צו די מילשטיינער,

¹⁾ די אַלף־בית־פּאַרם באַגעגנט זיך פּיל מאַל אין „תּהלים“: כ״ה, ל״ד און אין פּיל אַנד. אין „משלי“ — די אָדע „אשת חיל“ (איבער ז).

און יונגע לייט זיינען געפאלן אונטערן העלץ.
 זקנים האָבן אויפגעהערט זייער זיצן ביי דער טויער,
 בחורים — זייער געזאָנג.
 עס איז פֿאַרשטערט די פרייד פון אונזער האַרצן,
 פֿאַרוואַנדלט אין טרויער אונזער טאַגן.
 אַראָפּגעפֿאַלן די קרוין פון אונזער קאָפּ,
 ווי צו אונז, מיר האָבן געזינדיקט.
 דערויף טוט ווי אונזער האַרץ,
 דערויף איז פינטער אונזער אויג,
 וואָס דער באַרג ציון איז וויסט געוואָרן,
 פוקסן וואַנדלען איבער אים.
 דו גאָט, ביסט אייביק,
 דיין טראָגן איז פון דור צו דור.
 כאַרוואַס האַסטו אונז גאָר פֿאַרגעסן,
 פֿאַרלאָזן אויף לאַנגע יאָרן?
 קער אונז, גאָט, אום צו דיר,
 וועלן מיר זיך אומקערן,
 באַניי אונזערע טעג, ווי פריער,
 צי דען זיינען מיר דיר מיאוס געוואָרן,
 ביסט אויף אונז צאָרניק אָן אַ שיעור?

אַזוי אַרום גייט אין דער "קינה" די פֿאַעזיע מיטן פֿאַלק ישראל
 אין גלות און בלייבט אים געטריי אין אַלע זיינע צרות. זי איז גע-
 שטאַנען ביי זיין וויגבעטל און האָט אים געזונגען די ערשטע פֿאַלקס-
 לידער. אין די צייטן פון זיין יונגט האָט זי געזונגען זיינע העלדישע
 גבורות און זיין פֿרילינגליבע; די רייפֿע צייט פון זיין נאַציאָנאַלער
 אַנטוויקלונג האָט זי באַפּוצט מיט משלים און מיט הימנען, מיט
 מזמורים פון תהילים און מיט דידאַקטישע געדיכטן, און ווען עס איז
 אָנגעשטאַנען די צייט, וועגן וועלכער מ'זאָגט "איך דאַרף זי ניט", ווען
 עס איז געקומען די עלטער פון פֿאַלק ישראל מיט אַלע אירע ליידן
 און טרויערן, דעמאָלט האָט זי אים אויסגעזונגען נאַציאָנאַלע עלעגיעס
 און קינות צו טרייסטן אים און אויפצוהייבן די געבראַכענע פֿאַלקס-
 קראַפֿט.

די פֿאַעזיע — דאָס איז דאָס האַרץ פון דער ביבל, און זי
 אַליין ווייזט אונז אויס, ווי אַ גרויסע עפֿאַפּעע, ווען מיר באַטראַכטן
 דעם ברייטן געביט פון אירע פֿאַעטישע שאַפּונגען און מיר קוקן זיך צו.

ווי פון די ערשטע פאָעטישע נאַטור־קלאַנגען גרייכט זי ביז נאַציאָנאַל־נאַלן באַוואוסטזיין און נאַציאָנאַלער קראַפט און דערגרייכט לסוף צו דער אידעאַלער הייך פון מענטשלעך־פרייען שטאַנדפונקט, פון וועלכן אויס די ביבלישע פאָעזיע פון פאַלק ישראל דערגייט צו דער פאָעזיע פון דער מענטשהייט.

III. די נביאישע ליטעראטור

ניט בלויז לויטן אינהאלט, נאָר אויך לויט דער פאָרם איז די יידישע פּאָעזיע אינגאַנצן אַ קעגנזאַץ צו דער פּאָעזיע פון אַלע איבע-ריקע פעלקער פון דער אַלטער צייט, לפחות, אין פאַרגלייך מיט זיי צייכנט זי זיך שאַרף אויס מיט בולטער אייגנאַרטיקייט. אַזוי איז איינער פון אירע מערקווערדיקסטע עלעמענטן יענע רייכע נביאישע פּאָעזיע, צו וועלכער עס איז אין יענער צייט קוים אַ גלייכן פאַראַן, און מיט וועלכער די פּילמאַל געבראַכטע עגיפטישע פּאָעזיע קאָן ווייניקער פאַר אַלץ פאַרגלייכן ווערן, און וואָס זי פאַרבייט אין דער העברעאישער ליטעראַטור די דראַמע און דעם עפּאָס. פון זיי ביידן, גלייך ווי פון דער ליריק, איז אין איר עטוואָס געקומען צום פּלאַסטישן אויסדרוק. אָבער פּאָזיטיוו פאַררעכענען דיראַזיקע נביאישע ליטעראַטור צו דעם אָדער יענעם מין פּאָעזיע קאָן מען ניט. אויב ערטערווייז דאַכט זיך, אַז זי גיט זיך אונטער די ניט באַלעסטנדיקע קייטן פון דעם העברעאישן גע-דאַנקען-רייטם, איז אין אַ רגע אַרום וואַרפט זי שוין פון זיך אַראָפּ אויך אָט די לייכטע קייטן און פלייצט פריי און אומגעשטערט מיט מאַיעסטע-טישער קראַפט. מיט אַ קורצער צייט צוריק האָט ד. ה. מילער גע-מאַכט די פּראָבע אָנצוווייזן אויך אין די נביאישע ביכער אַ בוי פון סטראָפּן און פון רעספּאָנסן. אין דער רעספּאָנס קאָררעספּאָנדירן סטראָפּע און אַנטיסטראָפּע אין דעם מעטר, אין דער גלידערונג, אין די אַייג-שניטן פון די זאַצן, אָפט אויך צווישן די געדאַנקען, און דיראַזיקע האַרמאָניע לאָזט זיך אָפט דערקענען דורך גלייכע אָדער ענלעכע קלינג-גענדיקע ווערטער. אַזאַ ערשיינונג געפינט מען אויך אין דער קייל-שריפט-ליטעראַטור און אין קאַראַן. דעריבער מיינט מען, אַז זי באַווייזט די פּאָעטישע און רעטאָרישע פאַרמען, וועלכע זיינען אַלע סעמיטן אייגנשאַפטלעך און דעקט אָפּ דעם סוד פון דער אַלסעמיטעשער פּאָעזיע.

אפילו דער טויש-געדאנק פון די כאָרן אין דער גריכישער טראַגדיע זאל אָנווייזן אויף דער זעלביקער קוועלע — דורך פעניזישער פאַרמיט-לונג — און באַשטעטיקן די היפּאָטעזע, אַז די עלטסטע פּאַרם פּון דער נבואה קאָן נען דענקען אַלס כאָר מיט סטראָפּע און אַנטיסטראָפּע.

ניט קיין וואַרזאָגער, ניט קיין מכשף, וואָס זאָגט פּאַראַויס, וואָס עס וועט שפּעטער זיין, ניט קיין טרעפּער-פּאַנטאַסט איז געווען דער העברעאישער נביא; דאָס איז געווען אַ רעדנער (נביא) — דאָס איז דאָסזעלביקע, וואָס דאָס גריכישע *προφήτης* אָן אָנזאָגער, אָן אויס-טייטשער פּון גאָטס ווילן, וועלכער איז באַרופן צו פאַרשפּרייטן אויף דער וועלט דעם געטלעכן אמת, אויסרופן גאָטס וואָרט פאַר דער פּרו-מער עדה. אויך די גריכן און די רוימער האָבן געהאַט באַגייסטערטע זעער. דאָס איינציקאַרטיקע פּון די העברעאישע נביאים איז דאָס, וואָס זיי האָבן זיך באַפּרייט פּון דער לכתחילהדיקער צונויפמישונג מיט דער מאַנ-טיק און געשטעלט זיך אויסשליסלעך אין דער דינסט ביי דער רע-ליגיע, — ריכטיקער — וואָס די אמתע נביאים פּון גאָט זיינען בלויז צו אַזא דינסט באַרופן און אויסגעריכט געוואָרן פּון זייער גאָט.

די אויפגאַבע פּון די נביאים איז געווען אַ צווייאיקע און אַ שווערע. אין דער צייט פּון רעליגיעזער ירידה, ווען די קרבנות און די כהונה זיינען געווען דער עיקרשטער מהות פּון דער רעליגיעזער פּראַק-טיק, סיי ביי די געצנדניגער, סיי ביי די העברעער, — איז זייער זאָך געווען אָפּצוהיטן די ריין-גייסטיקע אינסטיטוציעס פּון מאַזאָאיזם, און פּון דער צווייטער זייט — פירן די טעאָקראַטיע פּונם פּאַלק ישראל צו איר גרויסן ציל. דעריבער זיינען עונש, כּפּרה און תשובה די עיקרשטע מאַמענטן פּון דער נביאות ביי ישראל.

די נביאים זיינען געווען פּון איין זייט באַגייסטערטע פּאַלקסרעד-נער און פּאַלקספּירער און אויך דער הויכקלינגענדיקער געוויסן פּון העברעאישן פּאַלקסגייסט, מענטשן, וועלכע האָבן געקוקט אויף די פּאַר-העלטענישן פּון זייער צייט מיט שכל און פאַרשטאַנד, אַ מין „געטלעכע דעמאָגאָגן“. פּון דער צווייטער זייט זיינען עס געווען דערהויבענע זעער און גאָטס מענטשן, וועלכע זיינען אין אַ צייט כּון אַנטאַרטונג געווען באַרופן צו פּריידיקן די אידעע פּון גייסט און פּון מאַראַלישער פּרייהייט אַלס געטלעכן אמת. שוין אויפן שוועל פּון דער געשיכטע פּון פּאַלק ישראל שטייט דער גרעסטער פּון די דאָזיקע נביאים, משה, דער פּראָטאָ-טיפּ און דער מוסטער פּון אַלע צוקינפּטיקע נביאים, אויף וועלכן עס רוט גאָטס גייסט, וועלכער באַווייזט זיך צו אים, אַ שרעקעדיקן און אַן אומאַנטשלאָסענעם, אין דעם קנּה, וואָס ווערט ניט פאַרברענט, פּדי

אים צו מוטיקן פאר זיין שליחות. און ביזן סוף פון זיין לעבן בלייבט משה געטריי דערדאזיקער שליחות: צו לערנען גאָטס קראַפט און גרויס-קייט און דער עיקר זיין איינהייט און די אויפגאַבע פון ישראל. אין זיין לעבן און לערע איז שוין פון פאַראויס באַשטימט די דעמאָקראַטישע גרונט-אידעע פון דער נביאות. עס דאַרף גישט זיין קיין באַזונדערע קאָסטע, קיין שום פריווילעגירטער שטאַנד. משהס הייסער שטרעבן באַשטייט אין דעם, אַז גאָר דאָס פּאָלק פון גאָט זאָל פאַרוואַנדלט ווערן אין נביאים. און דערפאַר, וואָס ער האָט אַזוי פיין און באַשיידן אויסגעפירט זיין שליחות, האָבן די שריפטן פאַר אים געבראַכט אַ לויב אין פּאָלגנדיקע פּילבאַדייטנדיקע ווערטער: „און פון יענער צייט אָן איז ניט אויפגע-שטאַנען ביי ישראל אַזאַ נביא ווי משה, וועלכער זאָל האָבן געזען גאָט פנים אל פנים“, ד. ה. וועלכער זאָל האָבן פאַרדינט די העכסטע אַנטפּלעקונג.

די אייגנטלעכע באַדייטונג אירע באַקומט די נביאות ערשט אין דער עפּאָכע פון די מלכים, ווען די נביאים פון טאַט, צום אונטערשייד פון די נביאים פון וואָרט, האָבן פריער פאַר אַלץ ניט בלוז אַ רעליגיעזע, נאָר אויך אַ פּאָליטישע מיסיע געהאַט צו ערפילן. די אויפפליאונג פון זייער ווירקן הייבט זיך אָן אומגעפער אין דעם ניינטן יאָרהונדערט, פאַרכאַפט די צייט פון גלות בבל און דויערט ביז דער צייט פון בית שני. וואָס טי-פער די רעליגיעזע ירידה, וואָס שטאַרקער דאָס אומגליק פון פּאָלק, אַלץ געהויבענער און גרעסער איז דער נביא, וועלכער וואַרפט די מלכים און די פירשטן אין פנים די סאַמע ביטערע אמתן, וועלכער רופט זיי אָן „ביגדים און גנבים“, וואָס אין זייערע פּאָלאַצן „ליגט דער רויב פון אַרעמעלייט“, און וועלכע „צעטרעטן מיין פּאָלק“, וועלכער זאָגט צו די פוהנים פון בית-המקדש: „איר פאַרמאוסט מיין נאָמען, די פוהנים זיינען אויך אַזוי זינדיק ווי דאָס פּאָלק“ — לסוף, מיט וואונ-דערלעכער מוטיקייט און פרייהייט איז ער מזהיר און וואַרנט און לערנט זיין פּאָלק, האַלט עס אַיין און שטרעפּט עס.

און ווען זיי דערנענטערן זיך צעבראַכענע צום בית-המקדש מיט זייערע קרבנות, שטייט דער נביא אויף זיין פּאָסטן און רופט צו זיי: „צי דען פאַרלאַנגט גאָט די טויונטער יונגע ציגעלעך, צענטויונטער שטראַמען איילז?“ „צו וואָס טויג מיר די פולע קרבנות אַייערע? איך בין איבערזעטיקט מיט דעם פייער-אַפער פון ציגעלעך, מיט דעם פעטס פון געשטאַפטע חיות און פאַרלאַנג ניט דאָס בלוט פון לעמער און פון בעק“. „דו ווילסט מיר ברענגען אַ קרבן? צי דען בין איך הונגעריק? און אויב איך בין אפילו הונגעריק, דאַרף איך דיר דען דערציילן וועגן דעם?

צי דען ניט מיר געהערן אלע חיות אויף טויזנטער בערגו" ווען איך האָב אייערע עלטערן אַרויסגעפירט פון מצרים, האָב איך צו זיי ניט גערעדט און ניט באַפוילן וועגן עולות און שלמים".

אַבער אַנשטאַט דעמדאָזיקן קולט פון קרבנות און אַנשטאַט דעם-דאָזיקן ריטואַל פּאָדערט דער נביא אין גאַטט נאָמען עפעס אַנדערש, און רופט הויך אויס דידאָזיקע פּאָדערונג צו זיין פּאַרוואַנדערטן דור, צו די קיניגין און די הערשער, צו די נביאים, פוהנים און פעלקער: "היט גערעכטיקייט, האָט ליב ענווה און צדקה, און גייט באַשיידן אין גאַטט וועג און מיט גאַט". דאָס איז דער טאַניפעסט פון די נביאים, וועלכער קלינגט שטענדיק דורך אלע זיינע רעדעס און וואַריאַציעס אָן אַ צאָל.

און ווען ישראל איז אַדאָנק דעם אַלעמען ענדלעך געקומען צו דער זיטלעכער גאַט-פּאַרערונג, הייבן די נביאיםע רייד אָן צו קלינגען אין אַ ברייטערן קרייז, ווייל די גבואה דאַרף אויך אַנדערע פעלקער, אפילו די גאַרע מענטשהייט ברענגען צו איין אַלגעמיינעם ציל, וואָס באַשטייט אין דעם, אַז "גאַט זאָל זיין קיניג איבער דער גאַרער ערד", אַז "אין יענעם טאָג זאָל ער זיין איינער און זיין נאָמען איינער", אַז "אלע פעלקער זאָלן איבערשמידן זייערע שווערדן אין אַקער-אַיינוס, און זייערע שפּיזן אין שניידמעסער, און איין פּאָלק זאָל ניט אויפהייבן קיין שווערד אויף דעם צווייטן", "אַז זיי זאָלן ניט טאָן קיין שלעכטס, און זאָלן נישט וויסט מאַכן אויף מיין הייליקן באַרג, וואָרעם עס וועט פול ווערן גאַר די ערד מיט גאַט-קענען, ווי דאָס וואַסער דעקט פול דעם ים".

אין דעמדאָזיקן פייערלעך-פּריידיקן אַקאָרד פון דער מענטשהייטס צוקונפט געפינט אפילו אַן ענדגילטיקן אויסדרוק די גאַנצע יידישע נביאות. מיט מוטיקער ענערגיע מאַלט דעם הייליקן שלום צווישן פעלקער ישעיהו, מיט גליענדיקער פּאַנטאַזיע — יחזקאל, מיט צאַרטער אינטימקייט — ירמיהו, מיט רעליגיעזער וואַרעמקייט — חבקוק און אַנדערע נביאים, וועלכע זיינען פול מיט איינעם און דעמועלביקן גייסט, און דורך דעם יאָגן זיי אַריבער ניט בלויז זייער צייט, נאָר אַ פולע יאָרהונדערטן.

וואָס אַזעלכע נביאים זיינען גערודפט געוואָרן מצד דעם אַנטאַר-טיקטן פּאָלק, די ענאיסטישע פוהנים, די אַכזרישע הערשער — דערויף איז זיך ניטאָ וואָס צו וואַנדערן. אַבער קיינע סכנות, קיינע פינדלעכע מעשים האָבן זיי ניט געקענט גויטן אַפּצוזאָגן זיך פון זייער גרויסער מיסיע, אַלס די וואַכער איבער דעם פּאָלקס פּרייהייט, די אַנזאָגער פון

גלויבן אין גאָט. "אין ירושלים האָט מען שטענדיק געטרײַבן און געטויט די נביאים!" — קלאָגט זיך נאָך מיט עטלעכע הונדערט יאָר שפעטער דער עוואַנגעליסט, און דער נביא דערציילט אויך: "מיין רוקן האָב איך אונטערגעשטעלט די שלעגער; מיינע באַקן — פאַר די פליקער, מיין פנים האָב איך ניט באַהאַלטן פאַר מורא און חרפה". און ער האָט אין דעם פאַל גערעדט ניט פאַר זיך אַליין, נאָר פאַר אַלע איבעריקע נביאים, וועלכע האָבן מיט פרייד אַריבערגעטראַגן לידן און רדיפות, תפיסה און טויט, ניט פעלשנדיק אין דער זיטלעכער אידעע, וועלכע האָט דורכגעדרונגען זייער גאַנצן וועזן, און באַגייסטערט זיי: צו רימען די פאַרגאַנגענהייט, דערקענען די קעגנוואַרט און אין געהייבענע בילדער אַנצוואַגן די צוקונפט.

די בליאונגסצייט פון דער העברעאישער נבואה, וועלכע ציט זיך זינט דעם אָנהייב קאָמף צווישן ישראל און יהודה ביז דעם בנין בית-שני, האָט דריי פאַרשיידענע פעריאָדן, וואָס זיינע שריפטלעכע דענקמעלער זיינען פאַר אונז פאַרבליבן אין דער נביאישער ליטעראַטור. אַ פנים, אַז פאַר דערדאָזיקער צייט האָבן די נביאים געהאַלטן זייערע רעדעס מנדלעך, און נאָכדעם ערשט פלעגן זיי זיי פאַרשרייבן, אָדער אפשר איז עס געטאָן געוואָרן דורך אַנדערע. צו דעם ערשטן פעריאָד אַן ערך פון 900—700 י. פאַר קר. געב. געהערן יואל, עמוס, הושע ישעיהו I און מיכה. אין דעמדאָזיקן סאַמע גלענצנדסטן פעריאָד פון דער נביאישער ליטעראַטור געפינען מיר פריער פאַר אַלץ "דעם קלאָרסטן באַוואוסטזיין פון די מאָראַלישע הסרונות, גלייך ווי די אויפגאַבן און די צילן פון זיין קיום, וועלכע וואַרטן אויף לייזונג, די שטאַרקסטע שטרעבונג צו נאַציאָנאַלער פאַראייניקטקייט און זעלבשטענדיקייט, אין וואונדערבאַרן לעבנסמוט, אומצוברעכלעכן גלויבן אין דעם, אַז ישראל וועט ניט פאַר-ניכטעט ווערן, אַז פריער צי שפעטער דערוואַרט אים דערלייזונג". אין דעם צווייטן קורצן פעריאָד (אַן ערך פון 640—568 י. פאַר קר. געב., ווייל פאַר אַ משך פון אַ יאָר 60 זיינען ניטאָ קיין קוועלן), ווירקן די נביאים ירמיהו, צפניה, נחום, עובדיה, חבקוק און יחזקאל. דער כאַראַקטער פון דער נביאות פאַר דעם פעריאָד איז דער עיקר אַ נאַציאָנאַלער. מיט ברענענדיקע פאַרבן ווערט געמאַלט דער טרויער וועגן דעם, וואָס ס'איז פאַרלאָרן דאָס פאַטערלאַנד און דער בית-המקדש, און מיט פלאַ מענדיקער ליידנשאַפט ווערט געבעטן וועגן צוריקקער אַהיים און דערלייזונג. טרויער און חרטה פילן אָן מיט זיך די דאָזיקע צייט פון דעם דריטן פעריאָד, צו וועלכן עס געהערט ישעיהו II, חגי, זכריה און מלאכי, און וועלכער ציט זיך ביז 430 י. פאַר קר. געב., פאַרענדיקט

מיט זיך די צייט פון נביאות, וועלכע הייבט זיך איצט נאך אמאל אויף ביז איר פולער גייטיקער הייך, פדי נאכדעם לגמרי צו פארשווינדן און אפצורוימען דעם פלאץ פאר נייע פארמען פון רעליגיעזן באוואוסטזיין, וועלכער פארבייט די נביאים אויף חכמים.

* *

•

דער עלטסטער נביא יואל בן פתואל האט זיך באוויזן אין דער צייט, ווען מענגעס היישעריקן האבן שרעקלעך וויסט געמאכט דאס לאנד און שטארק באאומרואיקט דאס פאלק. זיינע פאראויסזעאונגען פארנעמען אינגאנצען די פיר קאפיטלען פון זיין קלייניקער שריפט, אבער זיי האבן א באזונדער ווערט און א באזונדער אינטערעס, אדאנק דער הארמאנישער פאראייניקונג פון נביאישער קראפט מיט פאעטישער שיינקייט, ווי דער אָנגעהעריקייט צו דעם טיפען אלטערטום. דעריבער קאָן מען מיט רעכט יואלן אָנרופן דער נביא פון נביאים. יואלס בוך צייכנט זיך אויס מיט איינהייטלעכקייט פונם כאַראַקטער און הייבט זיך אָן מיט אַ רוף צו חרטה און אויסבעסערונג אין אַ שווערער צייט, וועלכע האָט זיך געפונען אונטערן איינדרוק פון אומגעזעכטע צרות, וואָס דאָס פּאָלק האָט געליטן פון מצרים, אדום און פלשתים, אין אַ צייט, וואָס איר ווייטאָג און אירע צרות זיינען דאָ פּאָעטיש געשילדערט, עס ענדיקט זיך מיט דער האָפענונג אויף די טעג, ווען גאָט וועט ווידער שלום מאַכן מיט זיין פּאָלק. אַ גרויסאַרטיקן מוט־טער פון נביאישער ליטעראַטור שטעלט פאַר די זעאונג פון דעם צווייטן קאָפיטל פון ספר יואל.

בלאָזט מיט אַ שופר אין ציון,

און שאלט אימרו אויף מיין הייליקן באַרג!

זאָלן פאַרציטערט ווערן אלע איינוואוינער פון דער ערד,

הייל עט קומט אָן גאָטס טאָג,

הייל ער איז נאָענט.

אַ טאָג פון חושך ואפלה,

אַ טאָג פון וואָלקן און פון נעפל;

ווי דער פרימאָרגן-אויפגאַנג איז פאַרשפּרייט איבער די גערג

קומט אַ פּאָלק אַ צאָלרייכט און אַ שטאַרקס,

ג ו ס ט א ו ו ק א ר פ ע ל ע ט

אַזאָ ווי דאָס איז ניט געווען פון אייביק אָן,
 און נאָכדעם וועט ניט זיין ביז אייביקע דורות.
 אים פאַראויס פרעסט אַ פייער,
 און הינטער אים פלאַקערט אַ פלאַם,
 אים פאַראויס איז די ערד ווי אַ גן-עדן,
 און הינטער אים—אַ פוסטע וויסטעניש,
 און קיין אַנטרינונג בלייבט פון אים ניט,
 ווי דאָס אויסזען פון פערד איז זיין אויסזען
 און ווי רייטער אַזוי לויפן זיי.
 זיי שפּרינגען איבער די שפיצן בערג ווי מיט דעם גערויש פון רייטהענגן
 ווי מיט דעם קנאַק פון פייערדיקן פלאַם,
 ווי אַ שטאַרק כאַלק, וואָס איז אויסגעשטעלט צום שלאַכט.
 פאַר זיין אָנזיכט ציטערן פעלקער,
 יעדער פנים ווערט פאַרפינסטערט.
 ווי גיבורים לויפן זיי,
 ווי זעלנער מוטיקע הייבן זיי זיך אויף די הענט,
 יעדער גייט מיט זיינע וועגן,
 און זיי קערן זיך ניט אָפּ פון זייערע שטעגן.
 און איינער דעם צווייטן שטופן זיי ניט,
 יעדער גייט מיט זיין העג,
 זיי פאַלן אויפן שווערד און ווערן ניט צעשניטן.
 זיי רוישן איבערן שטאָט,
 לויפן אויף די מויערן,
 הייבן זיך אויף די הייזער,
 קומען אַריין דורך די פענסטער, ווי אַ גנב.
 איז פאַראויס ציטערט די ערד,
 טרייסלט זיך דער הימל,
 די זון און די לבנה ווערן פינסטער,
 און די שטערן באַהאַלטן זייער שיין.
 און גאָט לאָזט זיין שטימע פאַר זיין הייל,
 הייל זייער צאָלרייך איז זיין מחנה,
 הייל מעכטיק איז דער אויספירער פון זיין ווילן.
 הייל גרויס איז גאָטס טאָג
 און שרעקלעך זייער—
 און ווער קאָן אים אויסהאַלטן?

אַבער אפילו דערביי נעמט נאָך דער נביא ביים פּאָלק ניט אָפּ די האַפּענונג און די טרייסט. און נאָך דער שרעקלעכער זעאונג קומט דער רוף צו הרטה אין אַ טרייסט-רעדע, וועלכע שילדערט אין באַוו-ניקטע געשטאַלטן און פאַרגלייכונגען דאָס גליק און דעם וואוילשטאַנד פונם פּאָלק, און וועלכע ענדיקט זיך מיט דער הבטחה, אַז נאָך די צרות, וועלכע עס ברענגען אויף ישראל די נאַטור און די שונאים, וועט פאַר אים אָנקומען אַ צייט פון פרידן און פון גליק, אויב ער וועט תשובה טאָן, און וועט זיך ווידער ווענדן צו גאָט.

פונקט אזא קינסטלערישע פאַרטיילונג פון די באַשטאַנדטיילן פון דער רעדע, ווי די דאָזיקע עלטסטע נבואה, וואָס איז אָנגעשריבן אַרום 870 י. טרעפט מען אויך אין די ווייטערדיקע נביאים. צוערשט ווערט געוויינלעך אַרויסגעשטעלט די סיבה, צוליב וועלכער דער נביא ווענדט זיך צום פּאָלק, אָדער עס ווערט געשילדערט גאָטס רופן צום נביא, וואָס דאַרף אים דינען אַלס לעגיטימאַציע אין די אויגן פון זיין דור. דערנאָך קומט די תשובה-פריידיקט, וועלכע האָט אין זיך, געוויינלעך, די שילדערונג פון גאָטס עונש, וועלכע האָט קיינמאָל ניט געקענט בלייבן אָן ווירקונג אויף דעם צעבראַכענעם פּאָלק. אַבער קיין נביא ענדיקט דערמיט ניט זיין ווערק, ביי יעדן קומט נאָך דעם מוסר אַ רוף צו מאַראַלישער רייניקונג און צו דערהויבונג פון גייסט, און פּמעט אַלעמאָל ענדיקט זיך די נבואה מיט אַ געהויבענער זעאונג, אין וועל-כער עס ווערט מיט זיכערקייט פאַרקינדיקט דאָס גליק פון ישראל און דער פרידן פון פעלקער.

* *

*

נאָר גאַנץ אומאַפהענגיקע מענטשן, פאַר וועלכע די איינציקע און אויסשליסלעכע לעבנספּראָגע איז די פרייהייט פון זייער שטאַם און די רייכקייט פון זייער גלויבן, האָבן זיך געקענט אַזוי דרייסט באַגיין מיט קיניגן, כּוהנים און מיט פעלקער. זיי זייגען געווען דורכגעדרונגען מיט דעם באַוואַסטיזיין, אַז זיי קעמפּן פאַר אַ גערעכטיקער און הייליקער זאַך, און דעריבער האָבן זיי זיך ניט געשראַקן מכריז צו זיין די ווער-טער, וואָס גאָט האָט זיי איבערגעגעבן סיי פאַר דעם קיניגלעכן געצנ-דינער, סיי פאַר די ווילדע צערייצטע פּאָלקסמאַסן. דערדאָזיקער לחלוטין דעמאָקראַטישער גרונט-שטריך פון דער ישראלשער נבואה, וועלכע איז אין דערדאָזיקער ריכטונג פּמעט אַן אומפאַרגלייכלעכע אין דער געשיכ-

טע, איז ביי קיינעם ניט אַרויסגעטראָטן שאַרפער און כאַראַקטעריסטי־
שער, איידער ביי דעם נביא וואָס נאָך יואלן, ביי דעם פּאַסטער פון
תקוע, צמוס, וועלכער האָט אַרום דעם 800 יאָר געהאַלטן זיין
שטראָפּרעדע איבער דעם לעבן פון ישראל און פון אַנדערע פעלקער.
„איך בין ניט קיין נביא און ניט קיין זון פון אַ נביא, — אזוי רעכאַ-
מענדירט ער זיך פאַר דעם כּוהן אַמצייה, — נאָר אַ פּאַסטער, וועלכער
קלייבט עקמיים. אָבער גאָט האָט מיר גענומען פון די שאָף, און גאָט
האָט צו מיר געזאָגט: „גיי זאָג נביאות צו מיין פּאָלק ישראל“ ער, וואָס
האָט פריער געפּיטערט די שאָף אויף די פּוסטע פּיטערערטער, וועלכע
רינגלען אַרום תקוע, און וועלכער האָט אַרום זיי געקליבן איילבירטן
און פייגן, זאָגט איצט אָן צו פעלקער, און פריער פאַר אַלץ צו זיין
אייגן פּאָלק ישראל, וועגן גאָטס שטראַף-געריכט. סיריער, פּלשתיים און
צורים, אַדומים, עמונים און מואבים גייען דורך נאָך דער ריי אין זיי-
נע רעדעס, אַלץ ענגער און ענגער ווערט דער קרייז און ער שליסט זיך
לסוף מיט ישראלן;

אַט וועל איך אײך צודריקן,

זיי עס דריקט צו דער וואָג, אַ פּולער מיט גאַרפן.

און דער שנעלפּיסיקער וועט ניט האָבן קיין פּוה־צו אַנטלויפן,

און דער שטאַרקער וועט ניט האָבן זיין קראַפּט,

און דער גיבור וועט זיין לעבן ניט מציל זיין

און דער וואָס שיסט מיטן בויגן וועט ניט קענען ביישטיין,

און דער שנעלפּיסיקער וועט ניט אַנטרונען ווערן,

און דער וואָס רייט אויפן פּערד וועט זיין לעבן ניט מציל זיין.

און דער מוטיקסטער פון גיבורים, וועט אַ נאַקעטער אַנטלויפן

אין יענעם טאָג, — זאָגט גאָט.

מיט אמתער שרעק האָבן די וואָס צו זיי האָט זיך די־אָזיקע
נבואה באַצויגן, געמוזט הערן דעם פּאַסטער פון תקוע, וואָס אין זיינע
ווערטער „דונערט גאָט פון ציון און לאָזט הערן זיין שטים פון
ירושלים“, אזוי אַז „עס וויינען די געצעלטן פון די פּאַסטעכער, און עס
טריקנט דער שפיץ פון פרמל“, און וועלכער שרייט אויס: „דריי מאָל
און פיר מאָל וויי צו די זינד פון דמשק, עזה, צור און אַדום, עמון
און מואב, יהודה און ישראל!“

אָבער אויך ער זאָגט אָן וועגן דעם טאָג פון גאָט, ווען דער
איינגעפּאַלענער געצעלט פון דוד וועט ווידער אויפגעשטעלט ווערן.

אלע געפאנגענע וועלן זיך צוריקקערן אהיים, די פארוויסטע שטעט
וועלן צוריק אויפגעבויט ווערן.

און זיי וועלן שוין מער ניט זיין ארייסגעשטויסן פון דעם לאנד,
וואָס איך גיב זיי, זאָגט גאָט דיין גאָט!

* * *

*

געגליכן צו עמוסן איז הושע (ארום 790 י.), וועלכער איז,
הפנים, געווען תיכף נאָך אים, אויך אַ פשוטער איינפאָכער מענטש,
"דער זון פון באַרי", מסתמא אַ בירגער פון לאַנד אפרים, און מער
גאָר נישט — ניט קיין כוהן, ניט קיין עשיר, ניט קיין זון פון אַ
נביא. אָבער דווקא דערפאַר, וואָס ער איז אַרויס פון פּאָלק, איז קיינעם
דאָס פּאָלק ניט נאָענט אַזוי באַקאַנט, ווי אים, און ער האָט עס ליב
מער, ווי יעדער אַנדערער, און שטראַפט עס שטרענגער, ווי אַלע אַנ-
דערע. הושע איז ניט קיין קינסטלערישער געני, גיכער אַ נאַטור-פּאָעט,
אויב מ'קאָן זיך אַזוי אויסדריקן, וואָס זיין פּרישע אוממיטלברע קראַפט
אַנטפּלעקט זיך אין בילדער און פאַרגלייכונגען. פּולע מיט אמתן געפיל
און מיט ריינער פּאָעזיע. הושע איז דערפאַר אַן אמתער פּאָלקס-נביא.
ישראל שטעלט זיך אים פאַר ווי די אומגעטרייע פּלה פון גאָט, און
דערדאָזיקער משל גייט אַדורך איבער גאָר זיין נביאישער זעאוונג. היות
ווי דאָ איז די פאַרגלייכונג באַוויון דאָס ערשטע מאָל אין דער נביא-
שער פּאָעזיע, האָט עס געבראַכט צו אַ פאַראַלעל מיט שיר השירים,
— אַ פאַראַלעל, וואָס ווערט נאָך כאַראַקטעריסטישער דערפאַר, וואָס,
אַ פנים, ביידע ווערק זיינען אַנטשטאַנען אין צפון-פּאָלעסטינע. "די ריין
מענטשלעכע ליבע פון צוויי געשלעכטן, וואָס ביי איר אַלצבאָזיגנדיקער
קראַפט האַלט זי אין דערזעלביקער צייט אַיין אין זיך די גרעסטע גע-
טרייקייט און די ריינסטע מאַראַל, איז אין שיר השירים דערהייבן אויפן
שענסטן און געהייבנסטן אופן. וואָס דערדאָזיקער "שיר" איז אויף דעם
געביט פון וועלטלעכער פּאָלקספּאָעזיע, דאָס איז הושע אויף דעם געביט
פון דער ריין רעליגיעזער, דערביי בילדעט ביי אים די ליבע אויך דעם
סאַמע איניקסטן, אַלץ באַוועגנדיקן און אַלץ באַלעבנדיקן דופק. אמת,
ביידע ווערק זיינען אין פיל הינזיכטן גאַנץ קעגנזעצלעך איינס צום
צווייטן, אָבער צווישן זיי איז פאַראַן אַ שייכות, און זיי באַצייכענען
דעם אייביקן פאַראַלעליזם צווישן הימל און ערד". און די אַלעגאָרישע

אויפפאסונג, וועלכע איז שפעטער אריבער אויף שיר השירים, האָט זיך אַ פנים געשטיצט אויף די שיינע ווערטער פון דעם נביא הושע:

און איך וועל מיך פארקנסן מיט דיר אויף אייביק
און איך וועל דיך פארקנסן מיט מיר דורך אמת און גערעכטיקייט
מיט צדקות און מיט רחמים,
און איך וועל זיך פארקנסן מיט מיר דורך גלויבן—
אין דו וועסט דערקענען גאָט.

מיט באַזונדער פראַכט צייכענען זיך אויס ביי הושען, ווי אין שיר השירים, יענע בילדער, וועלכע ער שעפט פון דער אַרומיקער נאַטור, פרי צו באַפוצן מיט אים די ליבע, דעם קנס=מאַל און די חופה צווישן ישראל מיט גאָט, מילד און ליבלעך פאַרענדיקט זיך די דאָזיקע פאַעטישע באַשרייבונג מיט די ווערטער:

איך וועל זיין ווי אַ טוי פאר ישראל;
ער וועט בליען ווי אַ ליליע,
טיף לאָזן די וואַרצלען, ווי דער לבנון,
אויסברייטערן זאָלן זיך זיינע צווייגן,
און זיין מיט זיין שיינקייט, ווי אַן איילבערטבוים,
און אַ ריח זאָל זיין פון אים, ווי פון לבנון.

* * *

אין איין צייט כמעט מיט הושען, אָדער מיט עטלעכע צענדליק יאָר שפעטער, האָט געלעבט דער נביא מיכה, וועלכער האָט אויך מיט טרויעריקע קלאַנגען באַוויינט דעם פאַרשטייענדיקן אונטערגאַנג פון יהודה און ישראל. געגליכן צו זיינע פאַרגייער, האָט ער זיך ניט גע-שראָקן צו זאָגן יעקבן וועגן זיין שולד, און ישראלן—זיינע פאַרברעכנס. געגליכן צו זיי, באַשולדיקט ער די פוהנים, אַז זיי זיינען פאַרקויפטע, די נביאים באַשולדיקט ער אין ליגן און פאַלשקייט, די שופטים און דאָס פאָלק—אין זוכן אייגנוצן און אין באַדריקן די אַרעמע.

דעריבער וועט צוליב אַיך ציון צעצאָקערט ווערן ווי אַ פעלד,
און ירושלים וועט פאַרוואַנדלט ווערן אין חורבות
און דער באַרג פון בית-המקדש וועט זיין ווי אַ וואַלדהיגל.
און דעמדאָזיקן שרעקלעכן גורל, וואָס ווערט דאָ צום ערשטן

מאָל באַוויון אין אַזאַ נאַענטקייט, קאָן מען ניט באַזייטיקן דורך רייכע קרבנות, וואָרעם, זאָגט דער נביא:

עס איז דיר געזאָגט געוואָרן, מענטש, וואָס עס איז גוט,
און וואָס גאָט פּאָדערט פון דיר —
נאָר טאָן גערעכטיקייט און ליב האָבן גוטס
און אין באַשיידנקייט גיין מיט דיין גאָט.

* * *

דעם זעלביקן גרונדגעדאַנק געפינען מיר אויך אין די דערהויבענע וויזיעס פון דעם גרעסטן און געניאַלסטן פון אלע העברעאישע נביאים, אין די רעדעס פון ישעיהו, דעם זון פון אַמץ, ביז צו דער העכסטער זיטלעכער מדרגה אַנטוויקלט, און געגעבן אין דער רייכסטער קינסטלערישער פּאַרענדיקטקייט. דאָס בוך, וועלכן אונזער ביבל באַפּוזט מיט דעם נאָמען פּונם דאָזיקן נביא, וואָס איז אַרויסגעטראָטן אין דעם יאָר, ווען ס'איז געשטאַרבן עזייהו, ד. ה. אין 740=טן, האָט אָבער אין זיך אַ צוגאַב 26 קאַפיטלען פון אַ שפּעטערדיקן אומבאַקאַנטן נביא, וועלכער האָט אפשר אויך געהייסן ישעיהו און געלעבט אַרום דעם סוף פון גלות בבל און האָט געהויבן דעם מוט פון פּאַלק ישראל אין זיינע טיפע ליידן דורך דערדאָזיקער טרייסט-שריפט. אים האָט מען אָנגערופן ישעיה דער צווייטער, אָדער דער בְּבַלִּישֶׁר, אונטערצושיידן אים פון אונזער נביא ישעיה דעם ערשטן, אָדער ירושלמישן. די קריטיק האָט אים מיט רעכט אַוועקגע-שטעלט אין דער פּאָדערשטער ריי, און ווען מען רעדט וועגן נביאים פון דער ביבל, שטייט פאַר אונז ישעיה געשטאַלט אין דער ערשטער ליניע. ביי אים זיינען אין אמתער קלאַסישער האַרמאָנישקייט פאַראיי-ניקט מילדקייט און ליבשאַפט, ווי ערנסט און שטרענגקייט, די הויכע זיטלעכע וועלטאַנשוואונג און די טיפע פרומקייט פון האַרצן. ער איז אַ נביא, וואָס אין זיין צייט און נאָך אים איז נאָך אַזאַ ניט געווען ביי ישראל, „מיט אַ געזיכטסקרייז, וואָס האָט צוויי וועלטטיילן אַרומגענומען, מיט דער כּתנה פון פּאַליטישער דיװינאַציע, וועלכע האָט קיינמאַל קיין טעות ניט געהאַט, מיט אַ ענערגישן כאַראַקטער, פאַר וועלכן אַפילו מלכים האָבן געציטערט, און מיט אַ פּאַפּולערן רעדנער-טאַלאַנט, וואָס האָט געווירקט אויף זיין פּאַלק סיי אין גליק סיי אין אומגליק.“

אויך פון דעם לעבן פון דעמדאָזיקן נביא איז דאָ ווייניק זיכערע

דיעות. דריי קיניגין — יתם, אָחוּ און חוקיהו האָט ער באַגלייט אין לעבן מיט זיינע שטראָף־רייד און מיט זיינע וואַרענונגען. שווערער פאַר אַלץ איז פאַר אים געוועזן די נביאישע מיסיע אין דער צייט פון אָחון, וועלכער האָט זיך געוואָלט פאַרבינדן מיט אַשור. אומזיסט האָט דער נביא געוואָרנט אָחון פאַר דעמדאָזיקן בונד, מחמת אַשור גופא איז נאָענט צום פּאָלן. דאָס בילד, וואָס ישעיהס שטראָף־רייד פון דער צייט פון דעם־דאָזיקן קיניג און דעם צושטאַנד פון פּאָלק יהודה מ'אָלן אונז, איז שרעק־לעך. אומעטום פעלשונוג און פאַרראַט, געצנדינעריי און שלעכטע מידות, לוקסוס און אויסגעצערטלטקייט — בשעת דער פיינד איז שוין געשטאַנען פאַרן טויער! און דאָך דערקענט דער נביא דאָס אייביקע אין אַלעם ענדערלעכן, ער זעט מיט זיין פאַרפילנדיקן גייסט דעם אויפגאַנג פון אַ ווייטער גליקלעכער צוקונפט, וואו „דער בער מיט דער קו פיטערן זיך צוזאַמען, און די שעפּס לעבן דעם וואָלף דרעמלט, און דאָס זויג־קינד שפּילט ביי דער גאַרע פון שלאַנג, וואו די מענטשן אַלע אין פריידן זיצן אונטערן וויינשטאַק און פייגנבוים און די ערד וועט פול זיין מיט קענען גאַט, ווי דער ים איז פול מיט וואַסער.“

בעסער איז געוואָרן די לאַגע פון דעם נביא פאַר דעם פּאָלנ־דיקן פרומען קיניג יחזקיהו. די רעפּאַרם פון דער רעליגיע, וועלכע איז פאַר דעמדאָזיקן קיניג אָנגעהויבן און דורכגעפירט, דאָס איז דערהויפּט די זאַך פון ישעיה, וועלכער שטייט אומדערמידלעך אויף זיין פּאָסטן און וואָרנט דאָס פּאָלק יהודה פאַר דעם נאָענטן אומגליק און פאַר יעדן בונד מיט די אַרומיקע פעלקער. די הייליקע במות ווערן אַיינגע־וואָרפן, די זיילן — צעבראַכן, די בילדער און שלאַנגען — חרוב, און דער געלייטערטער מאָנאָטעיִזם, וועלכן דער נביא לערנט, דער גאַט פון ליבע און חסד, ווערט דער גלויבן פון פּאָלק.

אַבער דידאָזיקע ניס דויערט ניט לאַנג. גלייך ווענדט זיך דאָס פּאָלק ווידער צו די געצן, און אויפסניי הייבט אָן צו קלינגען דאָס דונער־וואָרט פונם נביא, וועלכער זאָגט אָן די מפּלה פון יהודה דורך בבל און די פאַרניכטונג פון בבל דורך מְדִי. נאָך אין זיינע לעצטע רעדעס, וועלכע פּאָלן געוויס צונויף מיט די לעצטע יאָרן פון קיניג יחזקיהו, רופט דער נביא דאָס לאַנד צו תשובה, און די פעלקער צו פריין און צו קענען גאַט. די נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע איינהייט פון פּאָלק ישראל, דער אַלגעמיינער שלום צווישן פעלקער — דאָס זיינען זיינע הייסע אידעאַלן, דאָס זיינען די צילן, וועגן וועלכע ער רעדט אין זיינע נביאות. פון דידאָזיקע אידעאַלן איז אַנטשטאַנען די משיחישע אידעע, פון דאַנען האָבן זיי צוערשט אַרויסגעשפּאַצט

און פארבליט. וואָס טריבער עס ווערט די לאַגע, אַלץ העלער שטראַלט פאַר דעם נביא דאָס בילד פון דער פאַרשפּראַכענער צוקונפּט, אַלץ העלער אַנטוויקלט זיך פון אים די דרייטע אידעע פון משיח, וועל-כער וועט קומען, אַלס שליח פון גאָט, און פאַראייניקן ישראל און די פעלקער אין די שפּעטערדיקע גליקלעכע טעג צו איין גרויסן אַלגעמיי-נעם מענטשנבונד.

עס ווערט אָנגעמערקט אַלס כאַראַקטעריסטישער שטריך פון דער העברעאישער פּאָעזיע, וואָס אין קעגנזאָץ צו די קלאַסישע פעלקער פון אַלטערטום שטעלט זי די גאַלדענע צייט צום סוף פון אַלע צייטן, און אויף אַזא אופן פּראַקלאַמירט זי דעם שטענדיקן פּראַגרעס, די פאַרפול-קומונג פון דעם מענטשנמין און זיין ענדלעכע פּולקומענהייט, בשעת די קלאַסישע פעלקער שילדערן מיט טרויעריקער רעזיגנאַציע די גאַל-דענע צייט אַלס לאַנג פאַרגאַנגענע. ערגעץ טרעט דער דאָזיקער געהויבענער און טרייסטלעכער געדאַנק ניט אַרויס קלערער, איידער אין די רעדעס פון ישעיהו, וועלכע ענדיקן זיך מיט פּלאַמענדיקע וויזיעס וועגן יענער גליקלעכער צייט פון אַלגעמיינער מענטשלעכער פרידערשאַפּט.

פּרי צו געבן אַפילו אין גאָר קאַרגע שטריכן א בילד פון דעם דאָזיקן נביא און פון זיינע רעדעס, וועט גייטיק זיין צו געבן פון זיין בוך צוויי פּראַגמענטן, אין וועלכע זיין שטרענגער אַרט שטראַפּן און וואַרענען, ווײַ אויך אַנזאָגן זיין טרייסט און גליק, טרעטן אַרויס באַ-זונדער בולט. אַלס באַמט גרויסער מייסטער פון אַ נביאישער שטראַף-פּריידיקט קען דינען ישעיהו רעדע קעגן די טעכטער פון ציון.

אין גאָט האָט געזאָגט :

דערפאַר וואָס ציונס טעכטער זיינען גרויס ביי זיך,

און זיי גייען מיט אויסגעשטרעקטע העלזער,

און מיט עזותדיקע אויגן,

מיט באַוועגונגען פון תאוה גייען זיי,

און מיט קייטעלעך פון זייערע פיס קלינגען זיי :

וועט גאָט קאל מאַכן דעם קאַפּ פון ציונס טעכטער,

אין יהוה וועט זייער שאַנד אַנטפּלעקן.

אין יענעם טאָג וועט גאָט אַראַפּנעמען דעם פּוץ פון די פּוסקייטלעך,

די שטערנדלעך און די לבנהלעך,

די אויערינגלעך, און די קייטעלעך, און די שלייערס,

די היטעלעך, די בראַנזעלעטן און די גארטלען,

די בשמים פּלעשלעך און די אַמולעטן,

די רינגען און די נאָזרינגען,
 די פעסטקליידער און די אויבערמאָנטלען,
 די טיכער און די טאַשן,
 די טייערע געוואָנטן און די פראַכטלייחונטן,
 די טורבאַנען און די שפיצנקליידער,
 און עס וועט זיין: אָנשטאָט בשמים—אייטערונג,
 און אָנשטאָט אַ גאַרטל—אַ שטריק,
 אָנשטאָט געלאָקטע האָר—אַ פליך,
 אָנשטאָט געפוצטע קליידונג—געגאַרטלט מיט אַ זאַק,
 וואונדן—אָנשטאָט שיינקייט.
 דינע מענער וועלן דורכן שווערד פאלן,
 און דינע שטאַרקע—דורך מלחמה,
 און עס וועלן זיפצן און קלאָגן אירע טויערן,
 און אַ פאַרלאָזענע וועט זי אויף דער ערד זיצן,
 אין יענעם טאָג וועלן זיבן פרויען אָננעמען איין מאָן, אזוי זאָגנדיק:
 אונזער אייגן ברויט וועלן מיר עסן
 און אונזער אייגן קלייד וועלן מיר אָנטאָן,
 זאָלן מיר נאָר אויף דיין נאָמען רופן זיך,
 נעם אַראָפּ אונזער חרפה.
 אין יענעם טאָג וועט גאָטס שפּראַצונג זיין צו פּוץ און גלאַנק,
 און די פּרוכט פון לאַנד צו שטאָלץ און פראַכט
 פאַר דעם רעשט פון ישראל.
 און ווער ס'איז פאַרבליבן אין ציון,
 און ווער ס'איז פאַרבליבן אין ירושלים
 אויף יענעם וועט מען זאָגן: הייליקער!
 פונקט אזוי ווי דידאָזיקע שטראָפּרעדע ענדיקט זיך מיט אַ טרייסט=
 לעכן צוזאָג אויף אַ בעסערער צייט, אזוי געפינען זיך אָבער אויך
 גאַנצע רעדעס, אין וועלכע אַלע צרות און פּורעניות פון דער צייט זיי=
 נען פאַרגעסן, און נאָר די אידעאָלע צוקונפט אַליין מיט איר גאַנצער
 משיחישער הערלעכקייט ווערט געשילדערט. אַזאָ רעדע איז דער באַ=
 רימטער קאַפּיטל י"א, אין וועלכן די קירך האָט שפּעטער געזען די
 ערפילונג פון אירע אידעאָלן. דאָרט ווערט געשילדערט דער אידעאָל
 פון אַ צוקונפטיקער מלכות בית דור אין דרייסטע און באַגייסטערטע
 בילדער:

און ס'וועט אַרויס אַ צווייג פון ישיש שטאַם,
 אַ צווייג וועט אויפגיין פון זיין וואָרצל,

און גאָסט גייסט וועט אויף אים רוען,
 דער גייסט פון חכמה און פאַרשטאַנדיקייט,
 דער גייסט פון עצה און פון גבורה,
 דער גייסט פון היסן און פון גאָסטפּאַרעכטיקייט.
 ניט נאָך דער שיין פון זיינע אויגן וועט ער משפטן,
 און ניט אַנטשיידן נאָך דעם, וואָס זיינע אויערן הערן.
 ער וועט משפטן מיט גערעכטיקייט די אַרעמע,
 און מיט יושר — די באַשיידענע פון לאַנד,
 און ער וועט שלאָגן די טיראַנען מיט דעם רוט פון זיין מויל,
 און מיט דעם אָטעם פון זיינע ליפּן—טויטן דעם רשע.
 און די גערעכטיקייט וועט זיין דער גאַרטל פון זיינע לענדן,
 און די טרייקייט וועט אים אומגאַרטלען ווי זיינע געוואַנטן.

נאָך דעם קומט אַ פּרעכטיקע שילדערונג פון נאַטורפּרידן, וואָס
 קומט פאַר יענער צייט, מיט וועלכער עס הייבט זיך אָן דער אַלגעמיי-
 נער פּרידן פון די פעלקער, ווען „מען וועט ניט זינדיקן און קיין
 שלעכטס ניט טאָן אויף גאָר מיין הייליקן באַרג“. צום סוף ווענדט
 זיך דער נביא צו ישיס שטאַם גופא, צו זיין פּאָלק ישראל און רופט
 אויס:

און דו וועסט זאָגן אין יענעם טאָג:
 איך לויב דיך, גאָט, ווייל דו האָסט געצאָרגט אויף מיר,—
 גייט, דיין צאָרן אַריבער—און דו טרייסט מיך.
 אָט איז גאָט מיין הילף,
 בין איך זיכער, און איך שרעק מיך ניט,
 דען מיין קראַפט און מיין געזאַנג—איז גאָט,
 און ער איז מיר געווען צו הילף.

מיט ישעיהו פאַרענדיקט זיך דער ערשטער פּעריאָד פון דער
 נבואהשאַפט, וועלכע האָט מיט קראַפט און ענערגיש גערופן צו זיטלע-
 כער לייטערונג, צו רעליגיעזער דערהויבונג, און פאַראויסגעזאָגט דעם
 נאָענטן חורבן. דערווייל איז דאָס אומגליק געקומען, צוערשט אויף
 ישראל, נאָכדעם אויף יהודה. דער נביא נחום האַל קו שי (670 י.),
 וועלכער איז געווען אויף דער גרענעץ פון דער אַשורישער און העברעאישער

עפאָכע, האָט דעריבער זיינע גייסטרייכע רעדעס געווענדט קעגן דעם פיינט פון ישראל, קעגן אשור, און זיין הויפטשטאָט נינוה. זיין נבואה באַשטייט פון דריי קורצע קאפיטלען, אין וועלכע עס רעדט זיך וועגן דער מפלה פון נינוה פאַר אירע פולע זינד. ווי אַ שאַלן פון פרידן זאָל די ידיעה וועגן דערדאָזיקער מפלה קלינגען אין ירושלים און לאָזן ווידער אויפלעבן די האַפענונג אויף רעטונג און באַגייאונג פונם פאָטערלאַנד.

* * *

*

צי איז דעמדאָזיקן דרייסטן און פייעריקן נביא באַשערט געווען צו דערלעבן די פיינ פון יהודה, איז ניט באַוואוסט, אָבער זיין נאָענט-טטער נאָכפאָלגער צפניה (630) האָט שוין וועגן דעם אומגליק פון יהודה גערעדט אַלס אַזוינס, וואָס שטייט שוין אוממיטלבאַר פאַר. זיינע נביאישע רעדעס, ווי די רעדעס פון זיין פאָרגייער און פון זיינע נאָכ-פאָלגער, אַטעמען נאָך אַלע מיט דעמזעלביקן גייסט פון רעליגיעזער דערהויבונג, מיט וואָס עס צייכענען זיך אויס די נביאים פון ערשטן פעריאָד. אָבער זייער דיכטערישע באַדייטונג איז אַ נידעריקערע. די שפראַך איז שוין ניט אַזוי לעבעדיק און ריין, די בילדער שוין ניט אַזוי דרייסט און פרעכטיק; גלייך, ווי דאָס אומגליק פונם פאָלק האָט צעבראַכן אויך די קראַפט פון זיינע נביאים. דאָך זאָגן אויך דידאָזיקע נביאים אָן אַ טאָג פון הילף, וואָס מוז נאָך אַלע צרות און ליידן קומען. „צו יענער צייט, — אַזוי פאַרענדיקט צפניה כמעט שוין אין פראָזאישער פאָרם, — ברענג איך אייך צוריק, און צו יענער צייט זאָמל איך אייך ווידער, און איך וועל אייך מאַכן צו רום און צו לויב צווישן אַלע פעלקער פון דער וועלט, ווען איך וועל צוריקערן אייערע געפאַנגענע פאַר זיי אין די אויגן, — זאָגט גאָט“.

* * *

*

אינגיכן נאָך צפניה טרעט אויף חבקוק (ca 604), אין וועלכן דער העלדישער גייסט פון די אַלטע נביאים האָט ווידעראַמאָל אויפגע-פלאַקערט. ער שטייט אויף דער וואַך און זעט די פאַרדאַרבונג, אָבער אויך די שטראַף פאַר די שולדיקע אין דער פאַרדאַרבונג. זיין נביאות

איז געווענדט אויף דעם אונטערגאנג פון דער שטארקער מלוכה פון
 בבל, און גאָט האָט אים באַפוילן די זעאונג זיינע אויפצושרייבן און
 אויף טאָוולען אויסצוקריצן, „כדי מען זאָל זי געלויפיק קענען ליינען.“
 ווירקלעך, דאָס בוך, וואָס רופט זיך אויף דעם נאָמען פון דעמדאָזיקן
 נביא, געהערט מיט אייניקע זיינע לירישע טיילן צו די באַדייטנדסטע
 שאפונגען פון דער ביבלישער ליטעראטור. פאָרם און אינהאַלט שטייען
 ביי חבוקקן אין ריינסטער האַרמאָניע, קלאַג און טרייסט, לייד און
 פריידגעשריי דערגאַנצן איינע די אַנדערע. די שיינע מאָס און די ריינע
 קלאַרקייט איז ביי אים פאַרבונדן מיט דער גליענדסטער פאַנטאַזיע, און
 מען קאָן זאָגן, אַז פון דידאָזיקע רעדעס אַטעמט מיט גריכישער שיינ-
 קייט, וועלכע איז אויסגעגאַסן באַזונדער איבער דער תפילה פונם נביא
 אין לעצטן קאַפיטל פונם בוך, וועלכע די נייע קריטיק האַלט פאַר אַ
 געמיינדע-ליד פון דער צייט וואָס נאָכן גלות:

גאָט! איך האָב געהערט מיט מורא דיין רוף,

גאָט! לאָז דיין הערק לעבן צווישן די יאָרן,

מאָך צווישן די יאָרן וויסן,

אַז אין צאָרן געדענקסטו ערבאַרימען.

פון דרום קומט גאָט אָן,

דער הייליקער—פון באַרג פּאַרן. סֵלְהוּ

דעם הימל באַדעקט זיין פּראַכט,

מיט זיין לויב איז פול די ערד.

אַ גלאַנץ הערט ווי די ליכטיקייט,

שטראַלן פון זיין אייגענער האַנט,

און אין דעם איז דער אוצר פון זיין קראַפט.

פאַר זיין געזיכט גייט מגפה,

און נאָך זיינע פּוסטריט—פּונקען,

ער שטעלט זיך—צעטרייסלט ער די ערד,

ער טוט אַ בליק—און מאַכט ציטערן די פעלקער.

אין עס צעברעקלען זיך אייביקע בערג,

און עס צעפאלן אייביקע היגלען,

די כּירוּג פון דער העלט געהערט אים.

צעדריקטע האָב איך געזען די געצעלטן פון כּושן,

פאַרציטערטע—די בייַדלעך פון מדין,

צי אויף די טייכן האָט גאָט געצאָרנט,

צי אויף די טייכן איז דיין כּעס,

צי אויף דעם ים—דיין גרימצאָרן,

האָס דו האָסט זיך געזעצט אויף דינע פּערד,
 אויף דינע זיגרייכע רייטוועגן,
 וואָס דו האָסט נאָקעט אַנטבלויזט דיין בויגן
 לויט דיין צוזאָג, צו די שבטים געשחאָרן? ס'הי
 דו האָסט מיט שטראַמען געשפּאַלטן די ערד,
 דערזענן דיך—און ס'ציטערן די בערג,
 דער שטראַם פון וואַסער—אַנטלויפט,
 דער ים-אַפּגרונט—שרייט הויך,
 די הויכענישן—שטרעקן די הענט אויס;
 זון און לבנה—בלייבן אין זייער וואוינונג
 פאַר דער ליכטיקייט פון דינע פליענדיקע פּיילן,
 פאַר דער שיין פון דינע בלאַנקעדיקע שפיין.
 אין צאָרן שפּרייזטו איבער דער ערד,
 אין צאָרן צעטרעטסטו פעלקער,
 דו גייסט אַרויס צו רעטן דיין פּאָלק,
 הילף צו ברענגען פאַר דיין געזאַלטן.
 דו פאַרוואַנדעסט דעם שפיץ פונם רשעס הויז,
 שטעלטס אים נאָקעט פונם פונדאַמענט ביזן האַלז. ס'הי.
 דו פאַרפּלוקסט זיינע שבטים,
 די עלטסטע פון זיינע פירער,
 וועלכע שטורעמען, מיך צו צעשטויבן,
 און פרייען זיך, אויפצועסן דעם אַרעמאָן אין פאַרבאַרגעניש.
 גאָר דו האָסט זיי צעטראַקטן אין ים מיט דינע פּערד,
 אין דער טיפעניש פון גרויסע וואַסערן.
 איך האָב עס געהערט, און מיין אינגעווייט ציטערט
 פון דעם קלאַנג האָבן געציטערט מיינע ליפן,
 אַ פּוילעניש איז אַריין אין מיינע ביינער,
 און אויף מיין אָרט האָב איך מיך געטרייסלט,
 וואָס איך דאַרף רוען, קעגן דעם טאָג פון צרות,
 ווען מען באַפאַלט דאָס פּאָלק מיט מחנות.
 אפילו דער פייגנבוים זאָל ניט בליען,
 און אויף די וויינטשאַקן זאָל קיין פרוכט ניט זיין,
 און דער איילבערטבוים זאָל פאַרראַטן,
 און די פעלדער זאָלן ניט ברענגען קיין בערונג,
 עס זאָל קיין שאַף ניט זיין אין שטאַל,
 און קיין אַקסן זאָלן אין שטאַל ניט זיין.—

נאָר איך וויל מיך מיט מיין גאָט פרייען,
 כ'חיל מיך פרייען מיט גאָט מיין דערלייזער,
 יהוה, גאָט—איז מיין קראַפט,
 ער מאַכט מיבע פּיט, ווי די הינדן,
 און אויף מיבע הויכקייטן וועט ער מיך לאָזן טרעטן.
 לויב גאָט מיט מיבע געזאָנגען.

* *

*

אן אייגנטימלעכער היפוך פון דערדאָזיקער פאָעטישער שפּע און קלאַרקייט זייגען די גבואות פון ירמיהו פון עֶנְתוֹת (568 — 626) מיט זייער טיפער ערנסטקייט און טונקעלער באַפאַרבונג, וואָס זיי כמעט אַלע טראָגן אויף זיך. ירמיהו איז אונז דורך זיין לעבן אייגנטלעך געענעטער, איידער דורך זיין ריידן. אין זיינע גביאישע וויזיעס שטייט ער הינטער ישעיהו און חבקוק, מיט זיין לעבן און ווירקן אָבער שטייגט ער אַריבער אַלע גביאים פון דער ביבל. אין אַ שווערער צייט האָט ער געוואָגט מיט זעלטענער פרייהייט אַרויסצוזאָגן פירשטן און פעלקער זייערע ביזע און פאַרברעכערישע מעשים און רופן זיי תשובה צו טאָן. ער האָט געהאַט אַריבערצוטראָגן פאַרפאַלגונגען און ליידן מער פאַר אַלע גביאים. ער האָט זיי אַריבערגעטראָגן מיט רואיקייט און מיט אים בערגעגעבנקייט צו גאָט, און ווייזט זיך אַרויס אַלס איינער פון די שטאַרקסטע און שענסטע כאַראַקטאַרן, וועלכע די ביבל האָט אונז געגעבן. צום סוף פון אַ גרויסער היסטאָרישער אַנטוויקלונג האָט ער נאָך איינמאָל לעבעדיק געמאַכט אַלץ, וואָס די אַלטע צייט האָט פאַרמאַגט גרויסעס און גוטעס און וואָס איז איצט אויף אייביק פאַרלאָרן.

גיט אינגאַנצן אין איינקלאַנג מיט זיין לעבן שטייט זיין דיכטונג. מען קאָן זאָגן, אַז מיט ירמיהו פאַרענדיקט זיך דער פּעריאָד פון פאַלקסקרעפטיקער גאַטירלעכקייט אין דער גביאישער פּאָעזיע, כדי אַפצורייניקן דאָס אָרט פאַר אַ קונסטמעסיקן שאַפן. ער איז דער ערשטער פון די גביאים, וואָס האָט אַליין צוגויפגעשטעלט אַ זאַמלונג פון זיינע רעדעס, וואָס דיקטירט זיי זיין שרייבער ברוך און לאָזט זיי אים אַפילו אַמאָל פאַרלייענען אין בית-המקדש, ווען אים אַליין שטערט עפעס אַהין צו קומען. אָבער די אַנטשטייאונג פון דעם היינטיקן בוך ירמיהו ווערט דורך די קריטיקער אין פינף רעדאַקציאָנססטאַדיען איינגע-

געשטעלט, וואָס די ערשטע פיר פון זיי ווערן דורך דעם בוך גופא באַשטעטיקט.

ווען דער קיניג האָט געהייסן דעם שרייבער פאַרזעצן און די מגילה מיט דעם נביאס רעדעס צעשניידן, נעמט זיך ירמיהו תיכף צו-נויפצושטעלן אַ נייע זאַמלונג, צו וועלכער ער האָט שפעטער נאָך נייע רעדעס צוגעגעבן. שטאַף האָט ער דאָך געהאַט פיל מער, איידער אַלע זיינע פאַרגייער און נאָכפאלגער. ער קומט צום קיניג אין פאַלאַץ און פאַדערט פון אים, אָנצונעמען אַ נייעם רעזשים אין רעליגיעזן גייסט, ער שטעלט זיך אויף דער גאַס און פריידיקט קעגן די פאַלשע נביאים, ער גייט צום בית-המקדש, און ער—דער זון פון פוהנים—דונערט קעגן די פוהנים. אין הויף פון דער תּמיסה, ווי אין דער פרעמד אַ פאַרטריי-בענער, בלייבט ער געטריי זיין גאָט, זיין פאַלק און זיינע טיפע רע-ליגיעזע אָנשוואונגען. קיין שום פּלעק לייגט זיך נישט אויף זיין רייכן מיט מעשים לעבן, וועגן וועלכן מיר ווייסן פון זיינע רעדעס. און ווי קיינער פון די נביאים, שטייט ער, אייבער פון די לעצטע, אויף דעם באַדן פון יענעם ריינעם מאָזאָאיום, וואָס עס האָט שוין געלערנט די משנה-תורה, וועלכע איז פאַר ירמיהו פריער איידער אַלע אַנדערע שריפטן געווען אַ וועגפירערין און אַ באַלייכטערין.

ס'איז מערקווערדיק, וואָס דערדאָזיקער כאַראַקטערפעסטער, שטאַרקער מענטש איז געווען אַזאָ ווייכער און עלעגישער דיכטער. דורך אַלע זיינע רעדעס גייט דורך אַ טריבער, טיף עלעגישער טאָן פון קלאַג אויף דעם, וואָס איז פאַרלאָרן געוואָרן, מיט ווייטאָנדיקער, פּכעט יירישער באַפאַרבונג. בלויז ערטער ווייז דערהויבט זיך זיין דיקציע צו אַ העכערן שוואונג און צו גרעסערער ענערגיע — דאָרט, וואו מען קאָן די אידעען צוגעבן פאַרב און געשטאַלט, וועלכע ער טראָגט ביי אַריין אין דער וועלט, און וועלכע ער וויל מאַכן פאַר אַ קנין פון פאַלק ישראל. אַזאָ מאַמענט, וואָס אַנטוויקלט די נביאישע אידעע אָבער פאַרשמעלט זי אויך, איז דער „נייער בונד“, וואָס ישראל וועט שליסן מיט גאָט, ווען דער גלות, וואָס אין זיינע שלעכטע צייטן האָט דער נביא דידאָזיקע געדאַנקען אַרויסגעזאָגט, וועט אָפּטרעטן פאַר בע-סערע צייטן.

אַט קומען אָן טעג, — אזוי זאָגט גאָט,

און איך שליס מיט בית יהודה און מיט בית ישראל אַ נייעם בונד,

נישט ווי דער בונד, וואָס איך האָב געשלאָסן מיט זייערע עלטערן,

אין דעם טאָג, ווען איך האָב זיי פאַר דער האַנט גענומען,

ארויסצופירן זיי פונם לאַנד מצרים, —
 יענעם בונד מיינעם, וועלכן זיי האָבן געבראַכן,
 בשעת איך בין זייער שיצער געווען, זאָגט גאָט, —
 נאָר אַ בונד, וואָס איך וועל מיט ישראלס הויז שליטן
 נאָך יענע טעג, זאָגט גאָט.
 איך וועל אַרײַנטאָן מיין תורה אין זייער אינגעווייט,
 און איך וועל זיך אויף זייער האַרצן פאַרשרײַבן,
 און איך וועל דעמאָלט זייער גאָט זײַן,
 און זיי וועלן מיר זײַן מיין פּאָלק,
 און זיי וועלן דאָן ניט לערנען אַ מאָן זײַן פּרײַנט
 און אַ מענטש זײַן ברודער, אזוי צו זאָגן: קענט גאָט!
 וואָרעם אַלע וועלן זיי מיך קענען, פון קליין ביז גרויס, זאָגט גאָט,
 וואָרעם איך וועל זיי פאַרגעבן זייער שולד,
 און זייערע זינד וועל איך מער קיינמאָל ניט געדענקען.

אין דערדאָזיקער רעדע קאָן מען געפינען אַ פּרײַזניקן אויספיר
 פון דעם ביבלישן וואָרט, אַז פון גאָטס לערע איז צו זען, אַז זי שטייט
 ניט צו הויך און ניט צו ווייט פון דעם מענטשן, אַז זי געפינט זיך ניט
 אין הימל און ניט מעבר לים, נאָר זי איז נאָענט צום מויל און צום האַרצן
 פונם מענטשן. אָבער ווען מען נעמט אין אַכט, אַז דער נביא האָט די
 דאָזיקע ווערטער גערעדט אין גלות, מוז מען אין דעם אַיינזען פּרײַער
 פאַר אַלץ די שטרעפונג דורך זיי צו קרעפטיקן די אמונה פון פּאָלק
 ישראל. און מען וועט דאָן ווייטער קאָנען מסכים זײַן, אַז ירמיהו האָט
 מער פאַר אַלעמען געווירקט אריף די זיטלעכע לייטערונג און דער רע-
 ליגיעזער דעהויבונג פון זיינע גלות-חברים. אין קעגנזאָך צו זיינע קאָסמאָ-
 פּאָליטישע פּאָרגייער, האָט ער פאַרטראָטן די פּאָדערונגען פון גלויבן,
 וועלכער האָבן זיך באלד נאָך דעם געדאַרפט אַנטוויקלען און פאַרשפּרײַטן
 אַלס יידנטום.

אָבער אויך ער באַצײט זיך צום צערעמאָניאַל-געווען, צו די פוהנים
 און צו די קרבנות, אזוי פּרײַ, ווי אַלע פּרײַערדיקע נביאים. די פוהנים
 און די געלערנטע האָבן פון אים געמוזט אויסהערן שאַרפע זידלרייד.
 זיינע זיינען עס דידאָזיקע אָפט ציטירטע ווערטער:

איך האָב מיט אַייערע עלטערן ניט גערעדט אין זיי ניט באַפוילן,
 אין דעם טאָג, ווען איך האָב זיי אַרויסגעפירט פון לאַנד מצרים,
 וועגן פייעראַפּערן אין וועגן שלאַכטאַפּערן, —

נאָר דאָס האָב איך זיי באַפוילן :
 הער צו מיין שטים, וועל איך אייער גאָט זיין,
 און איר וועט זיין מיין פּאַלק,
 און גייט אין די אַלע וועגן, וואָס איך באַפויל אײך,
 כדי עס זאָל אײך גוט זיין.

דעריבער קאָן מען קוים זאָגן, אַז מיט ירמיהו, וועלכער האָט זיך
 געשטעלט אין אַזא שאַרפער אַפּאָזיציע צו די קרבנות, און האָט אַזוי
 שאַרף פאַראורטיילט יעדע אויסערלעכע פרומקייט, זאָל די קאַסטע פון
 די פוהנים האָבן געפונען אַ צוטריט אין די רייען פון די נביאים.

דערפאַר אָבער איז ירמיהו אײגנטימלעך נאָך אַן אַנדער געדאַנק.
 וואָס קײנער פון זײנע נאָכפּאָלגער האָט אַזוי קלאַר ניט אַרויסגעזאָגט,
 און וועלכער איז ענגער, ווי ס'דוכט זיך, פאַרבונדן סײ מיט דערדאָזי-
 קער אַפּאָזיציע קעגן די פוהנים, סײ מיט דער משיחשער אידעע. דעם-
 דאָזיקן געדאַנק האָט ער צום ערשטן אַרויסגעזאָגט אין דער הערלעכער
 טרייסטרעדע, וועלכע ער האָט געווידמעט, אַלס פאַרבליבענער אויף די
 חורבות פון ירושלים, צו די. וועלכע זײנען אַוועק אין גלות.

אַזוי האָט געזאָגט גאָט צבאות,
 דער גאָט פון ישראל, צו אַלע פאַרטריבענע,
 וועלכע איך האָב פון ירושלים פאַרטריבן קיין בבל !
 בוים הייזער און וואוינט אין זיי,
 און פּלאַנצט גערטענער און עסט זײער פרוכט,
 און נעמט פרויען און האָט זין און טעכטער,
 און נעמט פרויען פאַר אײערע זין,
 און אײערע טעכטער גיט צו מענער,
 און זאָלן זיי געבוירן זין און טעכטער.
 און פאַרמערט אײך דאָרט און ניט פאַרמינערט זיך,
 זוכט פרידן פאַר דער שטאָט, וואוהין איך האָב אײך פאַרטריבן,
 און טוט פאַר איר תפילה צו גאָט,
 דען איר פרידן וועט אויך אײער פרידן זיין.

אַ האַרציקערער, וואַרעמערער טרייסטוואָרט האָט ניט געקאָנט גע-
 געבן ווערן די פּאָלקסברידער אויף זײער טרויעריקער וואַנדערונג. און
 אויך פאַר דער שפּעטערדיקער צײט, וואַרשיינלעך, אַפילו פאַר דער
 גאַנצער צוקונפט פון זײן שטאַם, האָט דער נביא אַרויסגעזאָגט מיט די-

דאָזיקע ווערטער דעם גרונדגעדאַנק פון זיין קיום און די באַדינגונגען פון דעמדאָזיקן קיום אויף שפעטערדיקע צייטן.

* *

*

אַפנים צו דער צייט פון ירמיהו איז אויך אַנטשטאַנען די ״זעאוונג״ פון עובדיה (750) קעגן אָדום, דעם אַלטן שונא פון יעקב, די זעאוונג, וועלכע האָט געזאָגט צו אדום: ״פאַר דאָס שלעכטס טאָן דיין ברודער יעקב, וועט דיך פאַרדעקן שאַנד, און דו וועסט זיין אויסגעראָטן אויף אייביק.

און יעקבס הויז וועט זיין פייער, און יוספס הויז—פלאַם,
און עשוס הויז—שטרוי און זיי וועלן עס אָנצינדן און פאַרברענען.

דאָס איז דער עיקר אינהאַלט פון דער זעאוונג פון דעמדאָזיקן, בכלל אומבאַקאַנטן נביא.

* *

*

אַ מענטש פון ירמיהו'ס צייט איז אויך געווען יחזקאל, דער דריי-טער פון די גרויסע נביאים, וועלכער האָט צוגלייך מיט ירמיהו גע-לעבט אין גלות מיט זיינע לאַנדסלייט און האָט זיי דאָרט געטרייסט און געלערנט. ער האָט אויך געשטאַמט פון פּוהנים, אָבער אויך ער איז אַרויסגעטראָטן קעגן דער פאַלשער פרומקייט און האָט געפריידיקט דעם ריינעם מאָנאָטעאָיום פון דער אַלטער נביאותשאַפט. אמת, אים איז שוין פרעמד די פרישע קראַפט און די אורשפּרינגלעכע באַגייסטערונג פון די ערשטע נביאים, ער איז ווירקלעך מער שריפטשטעלער, איידער דיכטער, עס פעלט אים אָפט דער דיכטערישער שוואונג, דער אוממיטל-באַרער פרישער געפיל און זייער באַגייטערטער אויסדרוק אין בילד און אין וואָרט. דאָס איז גענוג פאַרשטענדלעך, ווען מען נעמט אין אַכט די טרויעריקע פאַרהעלטענישן, אונטער וועלכע ער האָט געלעבט און באַטס וואָרט גערעדט. אָבער וואו גאַטס גייסט לאָזט זיך אויף אים אַראָפּ, אָדער ״גאַטס האַנט טראָגט אים אַוועק״, דאָרט דעהויבט ער זיך צו גוואַלדיקער ווייאָנערישער הויכקייט, צו אַ נביאישער דער-הויבנקייט, וואָס האָט קיין גלייכן ניט. אַ מאַסע סודות און אַלעגאָריעס.

וועלטזאמע בילדער און צייכנס גייען אדורך איבער דעם גאנצן בוך, און זיי האָבן עס שפעטער געבילדעט דעם גרונדטאָן פון אַפאָקאַליפּסיס. ניט געקוקט דערויף, האָט גראַד יחזקאל געהאַט דעם שטאַרקסטן באַ-וואוסטזיין פון דעם מהות און די גרענעצן פון דער אמתער נביאות-שאַפט, און ער זאָגט עס דייטלעך אַרויס אומעטום ביי יעדער פאַסיקער געלעגנהייט, אַ טיפער זיטלעכער ערנסט איז אין אים פאַראַן. זיין קענען די וועלט און זיין פאַרשטאַנדיקייט מאַכט אים פאַר דעם מיטלפונקט פון די גולים, צו וועלכע ער זאָגט אַן טרייסט און רעטונג.

זיבן יאָר פאַר דער צעשטערונג פון ירושלים האָט ער אָנגעהויבן זיין נביאישע מיסיע דערמיט, וואָס ער האָט אָנגעזאָגט די פאַסטעכער, אַז גאָט וועט מיט זיי גיין צום געריכט, ווייל זיי פּיטערן ניט די שאַף. נאָך דעם איז ער אַוועק מיט דעם רעשט פון פּאָלק יהודה אין גלות, און דאָרט איז זיין אויפגאַבע געוואָרן לגמרי אַן אַנדערע. דאָ האָט ער גע-האַט צו טרייסטן זיינע ברידער און צו פאַרשטאַרן אין זיי די פרישע איבערגעגעבנקייט צום געזעץ פון גאָט. דער נייער בונד, וועגן וועלכן ירמיה האָט דער ערשטער געטראַכט, איז ביי אים שוין ווייטער אַנט-וויקלט, און די משיחישע אידעע פון אַ צוקונפטיקן ירושלים האָט ער געגעבן אין אַלעגאָרישע וויזיעס, ווי למשל יענע „פאַרטריקנטע ביי-נער“, אין וועלכע אַלע קינדער פון פּאָלק ישראל דערוואַכן דורך גאָטס באַלעבנדיקן גייסט.

„עס איז געווען אויף מיר גאָטס האַנט, און גאָט האָט מיך מיט גייסט אַרויסגעפירט און געשטעלט אין דעם טאָל, וועלכער איז פול געווען מיט ביינער, און ער האָט מיך אַרומגעפירט אַרום זיי, אַרום-אַרום, און זיי זיינען זייער פיל אויף דעם טאָל, און זיי זיינען זייער טרוקן. און גאָט האָט צו מיר געזאָגט: מענטשנזון, צי קענען דידאָזיקע ביינער אויפלעבן? — און איך האָב געזאָגט: מיינ האַר גאָט, דו ווייסט! און ער האָט צו מיר געזאָגט: זאָג נביאות וועגן דידאָזיקע ביינער, און זאָגן האַלסטו צו זיי: טרו-קענע ביינער! הערט גאָטס וואָרט! אַזוי האָט גאָט געזאָגט צו דידאָזיקע ביינער: איך וועל אין אַייך אַרײַברענגען אַ גייסט, און איר וועט אויפלעבן. און איך וועל אַייך אַרומלייגן מיט אַדערן, און כּוועל אויף אַייך אַרויטברענגען פלייש, און וועל אים בער אַייך פאַרציען אַ הויט, און כּוועל אין אַייך אַרײַנגעבן אַ גייסט, און איר וועט אויפלעבן און וויסן, אַז איך בין גאָט. און איך האָב נביאות געזאָגט, ווי מיר איז באַפוילן געווען.

און עס איז געוואָרן אַ גערודער, ווען איך האָב נביאות געזאָגט, און באַלד אַ שטורעם, און עס האָבן זיך דערנענטערט די ביינער, אַ ביינ צו זיין ביינ. און איך האָב געזען: באַלד איז שוין אויף זיי אָדערן און פלייש אויפגעגאַנגען, און עס האָט זיך באַצויגן איבער זיי אַ הויט פון אויבן, אָבער קיין גייסט איז נאָך אין זיי ניט געווען. האָט גאָט צו מיר געזאָגט: רייד צום גייסט, זאָג נביאות, מענטשנוון, און זאָלסט זאָגן צום גייסט: אַזוי האָט גע- זאָגט גאָט: פון אַלע פיר זייטן קום גייסט, און אָטעם אַריין אין דידאָזיקע הרוגים, און זאָלן זיי אויפלעבן. און איך האָב נביאות געזאָגט, ווי ער האָט מיר באַפוילן, און אין זיי איז אַריין אַ גייסט, און זיי האָבן אויפגעלעבט, און געשטעלט זיך אויף זייערע פיס—זייער אַ גרויס הייל.

און ער האָט צו מיר געזאָגט: מענטשנוון! דידאָזיקע מענטשן — דאָס גאַנצע הויז ישראל זיינען זיי. אָט זאָגן זיי: אויסגעטריקנט זיינען אונזערע ביינער, און פאַרלאָרן איז אונזער האַפּענונג. מיר זיינען פאַרפאַלענע. דערום זאָג נביאות און זאָלסט זאָגן צו זיי: אַזוי האָט געזאָגט גאָט-יהוה: אָט עפן איך אָפּ אַייערע קברים, און איך וועל דיך אַרויסברענגען פון דיינע קברים, מיין פּאָלק, און איך וועל אַייך ברענגען אויף דאָס לאַנד פון ישראל. און איר וועט וויסן, אַז איך בין יהוה, ווען איך וועל אָפּפעפענען אַייערע קברים, און ווען איך וועל אַייך אַרויסברענגען פון אַייערע קברים, קינדער פון מיין פּאָלק. און איך וועל אין אַייך אַריינגעבן אַ גייסט, און איר וועט לעבן, און איר וועט וויסן, אַז איך, גאָט, האָב עס געזאָגט און געטאָן. אַזוי רעדט גאָט.

איז עס געמאַלט, אַז נאָך אַזאַ נביאישע זעאונג זאָל מען האַלטן יחזקאלן פאַר אַ קאַבינעט-נביא, פאַר אַ ניכטערן, פאַרזאָאישן, געלערנטן שריפטשטעלער? און פון דער צווייטער זייט, פון וואָנען געמען מיר דאָס רעכט צוצושרייבן אים אַ ריין געזעצלעכן לעוויטישן אַרט דענקען? אים, וואָס ער האָט צו די פאַסטעכער פון ישראל נביאות געזאָגט אין ערשיטערנ-דיקע בילדער דערפאַר, וואָס ״זיי האָבן דאָס שוואַכע ניט געשטאַרקט, דאָס קראַנקע ניט געהיילט, דאָס פאַרוואונדעטע ניט איבערגעבונדן, און דאָס פאַרבלאָנדזשטע ניט צוריקגעקערט און דאָס פאַרלאָרענע ניט געזוכט״, אויב דאָס איז לעוויטישער אַרט דענקען, וואָלט עס געוויס געווען גוט, ווען דערדאָזיקער לעוויטישער גייסט זאָל קיינמאַל ניט פאַרשווינדן, און ווען ער איז פאַרשוואונדן, זאָל ער צוריקקומען מיט יענעם פאַסטעך פון יחזקאל.

וועלכער "ברענגט צוריק די פארבלאנדושעטע אויף גוטן פיטער-אָרט, זוכט אויף דאָס פארלאָרענע, היט אויף דאָס פאָרוואַנדעטע און היילט אויס דאָס קראַנקע".

* *

*

אויב יחזקאל שטייט ניט נידעריקער פאַר קיינעם פון זיינע פאַר-גייער אין דער הינזיכט פון נביאישער באַדייטונג און זיטלעכן ערנסט, שטייגט אים דאָך אַריבער דער יינגערער פאַר אים נביא פון זיין צייט, דער אַזוי גערופענער צווייטער ישיעו (540), צו וועלכן מען שרייבט צו די קאָפיטלעך 66—40 פונם ספר ישעיה, מיט דער פאָעטישער קראַפט און מיט דער שיינער האַרמאָניע פון זיין רעדע. אמת, יחזקאל האָט געלעבט אין דער צייט פון גרויסע צרות, און דער גרויסער אַנאַניס" האָט געווירקט אין די טעג פון נייער לעבנס-האַפּענונג און האָט אָנגעזאָגט זיין פאַלק וועגן דעם אויפגייענדיקן מאָרגן פון זייער פרייהייט. דעריבער איז זיין שפראַך באַלעבט, קרעפטיק, מיט איבערצייגנדיקער שטאַרקייט און מיט מיטרייסנדיקער פלאַמיקייט. און זיין נביאות באַצייכנט דעם הויך-פונקט פון דער נבואהשאַפט און פאַר-אייניקט אין זיך אַלע מעלות פון זיינע פאַרגייער, סיי פון דער אידע-אַלער, סיי פון דער פאַרמעלער זייט. ישראלס פאַרגאַנגענהייט, קעגנוואַרט און צוקונפט זיינען דאָ פאַראייניקט אין איין גרויס וועלטבילד, וואָס באַווייזט אונז אין דער גאַנצער קראַפט דעם גייסט פונם אַלטן העב-רעערטום שוין ביי דעם ציל פון זיין גייסטיקער און רעליגיעזער אַנט-וויקלונג; באַווייזט דעמדאָזיקן גייסט צום לעצטן מאָל, איידער ער פאַר-שווינדט און מאַכט פריי דעם פלאַץ פאַר נייע בילדער און געשטאַלטן. נאָך איינמאָל הערן מיר מעכטיק אין דער וועלט קלינגען דאָס דונערוואַרט פון דער נבואה קעגן יעדער אויסערלעכער פרומקייט—און גראַד אין דעם מאַמענט, ווען מען האָט שוין אפשר געטראַכט וועגן אויפבויען דעם צווייטן בית-המקדש.

אזוי זאָגט גאָט: דער הימל איז מיין טראַן,

און די ערד—דער אונטערלעך פון מיין פיס,

וואו איז אַ הויז, וואָס איר קאָנט מיר בויען?

און וואו איז דאָס אָרט פון מיין רוען?

אַלץ אָט דאָס האָט דאָך מיין האַנט געמאַכט,

און אלץ אָט דאָס איז געוואָרן, זאָגט גאָט.
אָבער איך קוק אויף אים, אויף דעם אָרעמען,
און אויף דעם, וואָס מיט געבראַכענעם געמיט,
און וואָס אַיילט צו דערפילן מיין וואָרט.

אָבער קעגן דער געפאַלנקייט פון טוט, וואָס אַזעלכע ווערטער
האַבן געקאָנט אַרויסרופן אין די רייען פון די מענטשן, וועלכע האָבן
זיך געגרייט צוריק אומצוקערן זיך, האָט דער נביא אַרויסגעשטעלט דאָס
דערהויבענע בילד פון די צוקונפֿט-האַפענונגען פֿון פּאָלק ישראל, —
אַ בילד „פול מיט ריח פונם מאָרגן און מיט קראַפט פון הימל“, וואָס
באַצויבערט אונז נאָך עד היום אויסשליסלעך מיט זיין פּאַעטישער באַ-
דייטונג און ניט מיט דער אידעע, וואָס אין אים איז אַריינגעלייגט.

שטעל זיך און לייכט, ס'איז געקומען דיין ליכט,
גאָטס פּראַכט האָט איבער דיר אויפגעשיינט,
פינסטערניש דעקט די ערד, נעפל — די פעלקער, —
איבער דיר שטראַלט גאָט, זיין פּראַכט שיינט איבער דיר.
פעלקער יועלן גיין פאַר דיין ליכט,
קיניגן — פאַר דער שיין פון דיין שטראַל.
הייב אַרום דייע אויגן און זע, אַלע האָבן זיך צו דיר פאַרזאַמלט,
דיינע זין פון ווייטן געקומען, דיינע טעכטער — אויפן קאַרק אָגעטראַגן, —
קוק און שיין אויף, דיין האַרץ זאָל וואַקסן פון פרייד,
די רייכקייט פון ים גייט צו דיר, די רייכקייט פון פעלקער קומט צו דיר.
מענגעס קעמלען פאַרדעקן דיך, יוגגע קעמלען פון מדין און עיפּה,
אַלע פון שְׁבַא קומען זיי, גאַלי און וויראַך טראַגן זיי,
און גאָטס לויב זאָגן זיי...
.. ניט די זון וועט דיר שוין זיין צו ליכט בייטאַג,
און לייכטן וועט דיר ניט די שיין פון דער לבנה —
גאָט וועט דיר זיין צום אייביקן ליכט,
דיין גאָט — דיר צו פּראַכט,
דיין זון וועט שוין ניט אַנטערגיין,
דיין לבנה — ניט באַהאַלטן זיך.
ווייל גאָט וועט דיר זיין צום אייביקן ליכט,
און די טעג פון דיין טרויער וועלן זיך ענדיקן.

* *

*

די טעג פון טרויער האָבן זיך ווירקלעך געענדיקט, ווייל די פֿאַרטריבענע האָבן דורך דער ערלויבעניש פון פֿורש באַקומען די מעגלעכקייט אומצוקערן זיך אין פֿאַטערלאַנד. אָבער די קעגנוואַרט האָט נאָך ווייט גיט באַפֿרידיקט דעם אידעאַל פון דער צוקונפט, וועלכן די לעצטע נביאים האָבן נאָך אָנגעמערקט. פֿונקט ווי די נביאות האָט מיט דעם פֿאַלק אין גלות אויסגעוואַנדערט, אזוי האָט זי זיך איצט מיט אים צו-ריקגעקערט אין דער נייער היימאַט, אמת, וועזנטלעך פֿאַרענדערט. די נביאים האָט געפעלט די פֿרישע דרייַסטקייט, די מעכטיקע באַגייסטע-רונג, מיט וועלכע עס האָבן זיך אויסגעצייכנט ישעיה און חבקוק; דעם פֿאַלק האָט געפעלט דער פֿרייער געדאַנק און יענע פֿרידיקע האַפֿענונג, וואָס האָבן עס אַמאָל אָנגעפֿילט. דערפֿאַר אָבער זיינען דאָס פֿאַלק און זיינע נביאים געווען פֿול מיט ריינער און טיפֿער רעליגיעזישקייט, וועלכע האָט אירע מילדע שטראַלן געוואָרפֿן אויך אויף די רעדעס פון די דרייַ לעצטע פֿאַרטרעטער פון דער נביאות, אויף חגי, זכריה און מלאכי. דער ערשטער (אין יאָר 520) האָט גערופֿן דאָס פֿאַלק אויפצובויען דעם בית המקדש, וועלכער זאָל זיין פֿרעכטיקער פֿאַר דעם ערשטן, פֿאַר שלמה המלכס, ווייל גאָט וועט שוין פון איצט אָן געבן פֿירדן צו זיין פֿאַלק. אין פֿיר נביאישע רעדעס שילדערט ער די מלוכה פון גאָט, וועלכע ווערט געבויט, און לערנט זיינע ברידער צו זיין פעסט אין דער טרייהייט, וועלכע זיי האָבן צוגעזאָגט צו היטן פֿאַר גאָט און פֿאַר זיין וואַרט.

* *

*

אין דערזעלביקער צייט האָט געלעבט אויך דער נביא זכריה. וואָס די קריטיק איז גענויגט זיין בוך צו טיילן אויף צוויי טיילן, פון וועלכע דער צווייטער, די קאָפיטלעך 14—9, געהערט צו אַ צווייטן, אַ פֿיל עלטערן נביא, אפשר פון צמוסעס צייט, בשעת די קאָפיטלעך 8—1 קאָן מען צושרייבן דעם נביא מיט דעם נאָמען, וואָס האָט געלעבט אין דער צייט פון זרובבל. אין דער אמתן זיינען דיראָזיקע ביידע טיילן פֿאַרשיידענע ווערק סיי לויט דער פֿאַרם, סיי לויט דעם אינהאַלט. אפשר האָט דער נביא מחמת פֿאַליטישע טעמים זיינע נביאות פֿאַרדעקט מיט אַ שליער פון געהיימניס און אָנגעקליידט אין אַ פֿרעמדער פֿאַרם. אזוטאָריטעטע קריטיקער האָבן געזוכט אין דערדאָזיקער צווייטער העלפט פֿונם בוך אַ אַרכאָאָזירנדיקן נביאישן סכעמאַטיזם, וועלכער זאָל אַנט-

שפרעכן דער צייט, וואָס אוממיטלבאַר נאָך דעם צוריקקערן זיך פון גלות. אין יעדן פּאַל ווייזן זכריהוּס "זעאונגען" אַ געהויבענע וועלט-אַנשיאונג, אַ באַוועגלעכקייט פון לעבן, און צייטנווייז אױך עשירות אין פּאַעטישע בילדער. דער פּרייד-אויסגעשריי:

פּייער, טאַכטער פון ציון,

פּריי'דיך, ירושלים,

זע, דיין קיניג קומט צו דיר, —

פּאַסט זייער וואויל פאַר דער צייט פון דעם צוריקקערן זיך פון גלות צו די פעלדער פון פּאַטערלאַנד, פונקט אַזוי ווי דאָ איז אויפן אָרט דאָס ליבלעכע צוקונפּטסבילד פון דער פאַרווירקלעכונג פון גאַטס צוזאַג, אַז פון איצט אָן "וועט יעדער זיצן אונטער זיין ווייגשטאַק און אונטער זיין פייגנבוים", און נאָך מער דאָס שטאַלצע וואָרט, וואָס דער נביא האָט אויסגערוּפּן, און וואָס האָט באַדאַרפט אויף דער ווייטערדיג קער צייט זיין דער לאַזונג און דער לעבנסאינהאַלט פון זיין פּאַלק: "נייט דורך קראַפט און נייט דורך כּוח, נאָר מיט מיין גייסט, זאָגט גאַט צבאות".

אַזאַ קאָן מען ריידן וועגן אַ מידיקייט פונם פּאַעטישן שוואונג, אָבער בשום אופן נייט וועגן אַ זינקען פון נביאישן גייסט און פּאַלק ישראל, ווייל אויך דידאַזיקע נביאים, וואָס נאָכן גלות, האָבן נאָך אַלץ געשטעלט די ריינקייט פון האַרצן, די איידעלע מחשבות, די מענטש-לעכקייט, און דעם גייסט פון גאַט העכער פאַר דער דערפילונג פון דער תורה, וועלכע האָט זיי איצט אַוודאי געמוזט באַזונדער טייער זיין. אויך ביי זיי איז פרייער פון אַלץ וויכטיק, אַז ירושלים זאָל ווערן אַ שטאַט פון אמת, דער הר-הבית — אַ "הייליקער באַרג פון גאַט", און ישראל — אַ פּאַלק פון אמת און גערעכטיקייט. און זיי זיינען שאַרף אַרויסגע-טראָטן קעגן דער אויסערלעכער פרומקייט, און דער זכריה וואָס פון נאָכן גלות שטעלט אַרויס אַנשטאַט טעג פון תעניתים — טעג פון שמחות מיט דעם תנאי, "מען זאָל ליב האָבן פּרייד און אמת, און אַז קיין הענדלער זאָל מער אין גאַטס הויז נייט זיין".

נאָך דעם לעצטן נביא, האָט מל אכי (אום 430) הויך און דייט-לעך געלערנט דאָס פּאַלק: "עס זיינען מיר גאַרניט אַנגענעם אַייערע קרבנות, וואָרעם פון אויפגאַנג פון דער זון ביז איר אונטערגאַנג איז

מיין נאָמען געאַכפערט צווישן די פעלקער, איר אָבער פאַרשוועכט עס. און אויך צו די כוהנים און צו די לווים אין געווענדט זיין שטראָף; זיי זאָלן היטן "דעם בונד פון לעבן און פון פרידן". דער כוהנישער אידעאל פון מלאכי, וואָס ער שילדערט אים מיט גרויס באַ- גייסטערונג, איז דער אידעאל "פון אַ מענטשן, וואָס אין זיין מויל לעבט די לערע פון אמת, און וואָס פון זיינע ליפן גייט ניט אַרויס קיין אומרעכט; ער גייט פאַר מיר אין פרידן און אין רעכטפאַרטיקייט און קערט פיל מענטשן אָפּ פון זינד, וואָרעם די ליפן פונם כוהן מוזן היטן דערקענטעניש, און לערע זאָל מען פון זיין מויל הערן, וואָרעם ער איז דער שליח פון גאָט".

אַזאַ אָנשויואונג אויף דער כוהנה איז אויך די אָנשויואונג פון די עלטערע נביאים. אָבער דער גייער ווייטערשאַפנדיקער עלעמענט, וואָס די נביאים פון נאָכן גלות האָבן פאַרוועבט אין זייערע רעדעס, איז גע- ווען דאָס "געזעץ", דער שוץ פון ישראל אין גלות און אין די טעג פון דער גייער גרינדונג פון זיין פּאָלקסטום. מיט דעם מוסר צו היטן און צו ערפילן דאָס דאָזיקע געזעץ האָט דער לעצטער נביא געשלאָסן זיינע נביאות. מילד און פייערלעך, עלעגיש און דאָך ווידעראַמאָל טרייסט- לעך קלינגט דערדאָזיקער מוסר פון ווייטע צייטן צו אונז: "געדענקט די תורה פון משה מיין קנעכט, וועלכע איך האָב אים געגעבן אויפן באַרג חורב, חוקים און משפטים. אָט וועל איך צו אייך שיקן דעם נביא אליהו, איידער עס וועט קומען גאָטס טאָג, דער גרויסער און דער שרעקלעכער. ער וועט אומקערן די הערצער פון די פּאָטערס צו די קינ- דער, און די הערצער פון די קינדער צו די פּאָטערס, איך זאָל ניט קומען וויסט מאַכן דאָס לאַנד".

דאָס איז אַ פיינער און אַ פּאָעטישער שטריך, וואָס דער לעצטער פון די נביאים פאַרענדיקט זיין טעטיקייט מיט דער עריגערונג וועגן דעם ערשטן און דעם גרעסטן, און מיט אַ בליק אין דער קשיה-צייט פון דערפילונג פון דעם נביאישן אידעאל און פון גאָטס גרויסן טאָג.

* * *

*

אַז דאָס בוך דניאל געהערט ניט צו די אייגנטלעכע נביאים, באַווייזט שוין דאָס, וואָס ער איז איינגעשלאָסן אין די כתובים פון דער העברעאישער ביבלי, בשעת אין קריסטלעכן קאַנאָן קומט ער מחמת דאָס- מאַטישע טעמים דירעקט נאָך דעם נביא יחזקאל. יאָרהונדערטן זיינען אַריבער, און קיין נביאישע רעדעס האָבן זיך שוין מער ניט געלאָזט

הערן, און די איבערצייגונג, אז די נבואה איז אויף אייביק אַוועק פון יהודה, איז געוואָרן אַן אַלגעמיינע. אָבער דאָס גאַרן נאָך איר איז נאָך אַלץ פאַרבליבן לעבעדיק אין די געמיטער, און איז אַלץ געוואָרן שטאַר-קער, וואָס טרייסטלאָזער עס איז געוואָרן די לאַגע, און וואָס ליידנשאַפט לעכער דער בליק האָט זיך געמוזט ווענדן צו דעם פון די אַלטע נביאים צוגעזאָגטן עתיד.

יא, פון דעם נאַציאָנאַל-רעליגיעזן העברעערטום איז מיט דער צייט געוואָרן אַ ספּיריטואַליסטישער יידנטום, וועלכער האָט אין גאָטס מלוכה פון יענער וועלט געזוכט דאָס, וואָס זיינע עלטערן האָבן פאַר-צייטן, געפונען דאָ אויף דער ערד. דעמדאָזיקן דואַליום שטעלט פאַר דאָס בוך דניאל, וואָס באַשטייט פון צוויי העלפטן, און איז געשריבן טיילווייז אַרמיש און טיילווייז העברעאיש. אפנים, אז דאָס ווערק איז אין זיין איצטיקער געשטאַלט אַנטשטאַנען אין דער צייט פון אַנטיכוס עפיפאַנעס (175—164 פאַר קר. געב.), פּדי צו הייבן דעם געפראַכענעם מוט פונם פאַלק, האָט דער דיכטער אָנגעקליידט זיינע זעאונגען אין דער קליי-דונג פון די אַלט-העברעאישע נביאים און באַצירט זיי מיט דעם נאָמען פון דעם פרומען דניאל, וועלכער האָט געלעבט אין דער צייט פון דעם קיניג בוכדנאצר, און וואָס זיין אַנדענקונג איז ביי דעם פאַלק געווען פאַרהייליקט.

דאָס מערקווירדיקע בוך פאַרלירט גאַרנישט פון זיין רייז, ווען מען הייבט אויף דעם שליער פון די זאָרגאָם פאַרהילטע ביל-דער, און מיר נעמען גערן אַן דעמדאָזיקן פאַקט, וועלכן מ'קאָן קוים אָפּפּרעגן. אַפילו ווען מען נעמט אָן, אז אַלס גאַנצע איז עס פאַרשריבן געוואָרן ערשט אין די צייטן פון דער פרעמדער סירישער הערשאַפט, בלייבט דאָס בוך דניאל אַלץ נאָך אַ מערקווירדיק ווערק, וואָס שיל-דערט מיט פּאָעטישער פּרייהייט די אייגענע פילבאַדייטנדיקע צייט אין אַ ווייטער שפּעטערדיקער, ער „מאַכט די פאַרגאַנגענהייט צו קעגנוואַרט, און די קעגנוואַרט צו פאַרגאַנגענהייט, ניט מיט דער פּוונה צו מאַכן אַ פּוסטע שפּיל מיט די צייטן, נאָר אויף אַ וויפּל נאָר מעגלעך ווירקזאַמסטן אופן צו דערהויבן און אויפצורייכטן די קעגנוואַרט, און דורך דער אויפּלעבונג פון דער פאַרגאַנגענהייט און מיט די האַפּענונגען אויף דער צוקונפּט אָנצוצינדן אין איר די שטרעבונג צו גרויסע מעשים.

ניט פון היסטאָרישן, נאָר פון רעליגיעזן און פון פּאָעטישן שטאַנד-פּונקט מוז מען דאָסדאָזיקע בוך אָפּשאַצן, און מען וועט דאָן אין אים דערקענען אַ ירושה-ווערק פון די אַלטע נביאים. אין פּאַנאָסטישע ביל-דער און אין טונקעלע וויזיעס, וועלכע האָבן דאָך אַלע אַ באַדייטונגס-

פולן הינטערגרונד, ווערן ארויסגעפירט די פיר גרויסע מלוכות פון דער וועלט: די בבלישע, די מדי-פערישע, די מאצעדאניש-גריכישע און די סירישע, — גלייך ווי פיר ווילדע היות, וואָס די לעצטע פון זיי האָט צען הערנער. די דאָזיקע צען הערנער — דאָס זיינען צען מלכים, פון וועלכע דעם לעצטן ווערן צוגעשריבן די „גרוילן פון פאָרוויסטונג“, וועלכע דויערן ביז אַ צוגעשיקטער מלאך פון גאָט גרינדעט אויף דער ערד די מלוכה פון הימל. דאָס באַטייט אַפנים אַ רמו אויף אַנטווכוס עפיפאָנעס, וואָס אין זיין צייט האָט דער דיכטער געלעבט און וואָס זיין גורל האָט ער געשילדערט אין אַ מערקווירדיקן חלום.

ווען מען נעמט אָבער אין אַכט די היסטאָרישע זייט, און ווען מען אָנערקענט די באַלערנדיקע רעדעס נאָר ווי פאָרשטעלטע שילדע-רונגען פון אַ טרויעריקער צייט פון אַלגעמיינער מוטלאָזיקייט און צע-מישונג, ווי פאָטריאַטישע שטראָפרייד און וואָרענונגען פון אַ באַגייס-טערטן פרומען מענטשן, און דאָסגלייכן ווי אַ טרייטנדיקע הבטחה אויף נאָענטער מלוכות שמים — אַנשטאָט צו טאָן ווי די גלויביקע טע-אָלאָגיע, וועלכע האָט זיי אויסגעטייטשט, אַז זיי גייען אויף נאָפאָלעאָ-גען, אויף דער דייטשער מלוכה און אַנדערע דערשיינונגען פון דער נייער צייט, — דאָן וועט מען אין דעם בוך דניאל זען איינע פון די אָריגינעלסטע שאָפונגען, וועלכע אַזאָ פול מיט אויפריכטיקער רעליגיע-זישקייט, פייערדיקער פאָנטאָזיע און מיט קינסטלערישער פאָרענדיקט-קייט אין די בילדער, דערציילונגען און וויזיעס. די אימה פון דער געהיימיספולקייט, וואָס אָטעמט אַדורך דאָס גאַנצע גאַנצע בוך, שאַפן אַ זעלטענע שיינקייט, און דאָס פאָרכאָפנדיקע בילד פון בלשצארס מאָל-צייט אין פינפטן קאַפיטל, מיט דער אויפשריפט, וועלכע איז אַלעמען באַקאַנט „מנא מנא תקל ופרסין“ (געציילט, געציילט, געוואויגן און גע-פונען פאָר צו-לייכט) ווערט אָנערקענט אַלס פראַכטפול ווערק פון דער ביבלישער פּאָעזיע.

דאָס בוך דניאל האָט אָבער אַחוץ זיין צייט אַ גרויסע היסטאָ-רישע באַדייטונג דערפאַר, וואָס אין אים זעען מיר די ווייטערדיקע אַנטוויקלונג פון די משיחישע אידעען און האָפענונגען, וועלכע זיי-גען שוין אַרויסגעזאָגט געוואָרן אין די שריפטן פון די פריערדיקע נביאים. פון דעם בוך איז אַרויס די אַפאָקאַליפטישע ליטעראַטור, וועלכע האָט געדינט אַלס בריק צווישן קריסטנטום און דער צווישן-צייט, ווען עס זיינען קיין נביאים ניט געווען, און פאָראַייניקט דעם געשיכטלעכן צוזאַמענהאַנג צווישן דעם נייעם מיט די נביאות פון דעם אַלטן טעסטאַמענט.

מיט דעם פרומען אויפרוף צו ישראל: „דו אָבער גיי צו דיין ענדע און באַרואיק דיך און שטיי אויף צו באַקומען דיין שכר צו דער ענדע פון די טעג.“ ענדיקט זיך דאָס זעלטענע געהיימניספולע בוך און מיט אים צוזאַמען דער קרייז פון דער ביבלישער ליטעראַטור, — די ביבל גופא, וועלכע הייבט זיך אָן מיט דער קינדהייט פון דעם מענטשן־מין און באַגלייט אים ביז דעם סוף פון די טעג אין דער מלכות־שמים, — וועלכע איז ניט נאָר אַ פּאָלקסבוך, נאָר, ווי געטע באַמערקט: „דאָס בוך פון די פעלקער, ווייל עס האָט דעם גורל פון יידישן פּאָלק פאַרוואַנדלט אין אַ סימבאָל פון אַלע איבעריקע פעלקער; פאַרבינדט זייער געשיכטע מיט דער אַנטשטייאונג פון דער וועלט און דורך אַ טרעפֿ־ריי פון ערדישער און גייסטיקער אַנטוויקלונג, פון נויטווענדיקע און צופעליקע געשעענישן פירט עס זיי אַרויס אין די ווייטסטע ספּערן פון דער סאַמע עקסטער אייביקייט.“

IV. דער קאַנאַן.

ווען איז דידאָזיקע זאַמלונג פון ביכער, וועלכע מיר רופן היינט די ביבל, געשלאָסן, דורך וועמען און אויף וואָס פאַר אַן אופן? דידאָזיקע פראַגן האָט זיך שוין געוויס יעדער אויפּמערקזאַמער לעזער פון דער ביבל פאַרגעלייגט און, אָפּהענגיק פון זיין רעליגיעזן שטאַנדפּונקט אויף דערדאָזיקער שריפט, אַליין געזוכט זיי צו פאַרענטפּערן.

די אויפּקלערונג, וועלכע ער קאָן וועגן דעם געפינען ביי דער ביבל־קריטיק, באַשטייט אין דעם, וואָס, אַנטשפּרעכנדיק די פיר שיכטן, פון וועלכע די ביבל באַשטייט, דעם חומש, די נביאיש-היסטאָרישע און פּאָעטישע ווערק, ווי די איבעריקע ביכער, — איז אויך איר אַלגעמיינע אָנערקענונג און אָנגענומענקייט אַלס ריכטשנור (קאַנאָן) פון לעבן פאַרגעקומען פיס-לעכווייז אין פאַרשיידענע פעריאָדן. אָבער קעגן דערדאָזיקער אַלגעמיינער הנחה, לויט וועלכער דער קאַנאָן פון דער ביבל איז געשלאָסן געוואָרן אַן ערך צום סוף פון צווייטן יאָרהונדערט פאַר קר. געב., שטייט דאָס וואָרט פון דעם היסטאָריקער, וואָס איז געשריבן קוים מיט איין יאָרהונדערט שפּעטער:

„עס איז באַקאַנט, מיט וואָס פאַר אַ גלויבן מיר גלויבן אין די הייליקע ספרים. אין דעם גרויסן משך פון דער פאַרגאַנגענער צייט וואָלט זיך קיינער נישט ערלויבט צו זיי עפעס מוסיף צו זיין, אָדער זיי צו פאַרמינערן, אָדער עפעס אין זיי איבערצושטעלן. עס איז אַלע יידן פון זייער אָנהייב אָן אַיינגעבוירן צו האַלטן זיי פאַר דער לערע פון גאָט, געטריי זיי צו בלייבן און, אויב דאָס איז נייטיק, מיט ליבשאַפט אָפּצוגעבן פאַר זיי דאָס לעבן.“

לאָזט זיך עס דען גלויבן, אַז אַזעלכע ווערטער האָט מען גע-קאַנט שרייבן וועגן אַ בוכזאַמלונג, וועלכע איז ערשט מיט איין יאָר-הונדערט פריער קאַנאָניזירט געוואָרן, און וועגן וועלכער מיר האָבן די עדות פון בן-סירא, „אז זיין זיידע האָט פליסיק געלערנט די תורה.

די נביאים, און די איבעריקע דורך די פאטערס אָנגעשריבענע ביכער? ווען מען זאָל אָבער, שטיצנדיק זיך אויף דעם אוטאָריטעט פון יענער עדות, רעכענען, אז איינציקע ווערק פון דער ביבל זיינען גיט אזוי שפעט אנטשטאנען, וואָלט מען געקאָנט פולקום באַפרידיקן זיך מיט דער ערקלערונג, אז די תורה, אַלזאָ דער חומש, איז צונויפגעזאָמלט געוואָרן אין דער צייט פון עזרא, די עלטערע געשיכטע-ביכער און די נביאים — פון עזראס פאָרגייער און די חברים פון זיין צייט, און די שפעטערדיקע שריפטן — פון זייערע נאָכפאלגער. אז נאָכדעם איז נאָך לויט אַ שפעטערדיקן באַשלוס דאָס אַדער יענץ בוך, צוליב זיין נאַציאָנאַלן גייסט, איינגעשלאָסן געוואָרן אין קאַנאָן, — דאָס לאָזט זיך שיקן. אַלנפאלס וועלן מיר מוזן לפחות אויף איין יאָרהונדערט גיין אויף צוריק, ד. ה. אין מיטן דעם דריטן פאַרקריסטלעכן יאָרהונדערט, פרי עס זאָל מעגלעך זיין אויסצוגלייכן די צווייטע קאַנאָנישע זאַמלונג מיט די היסטאָרישע עדות פון יענער צייט און פון די דורות, וועלכע האָבן געלעבט אוממיטלבאַר נאָך זיי.

ווער זיינען געווען די זאַמלער פון קאַנאָן — דאָס האָבן מיר שוין אָנגעמערקט. עזראס און נחמיהס פאַרדינסטן פאַר דער יידישער נאַציע זיינען שוין אָפגעשאַצט געוואָרן בעתן באַטראַכטן די שריפטן, וועלכע טראָגן זייער נאָמען, און דעריבער בלייבט אונז נאָר צו ריידן וועגן יענער „גרויסער סינאַגאָגע“ (כנסת הגדולה), וועלכע ערשיינט פלוצלונג און אָן פאַרמיטלונג, פרי תיכף פונקט אזוי שנעל ווידער צו פאַרשווינדן אין דער פינסטערניש פון דער געשיכטע. ווער זיינען עס געווען דידאַזיקע „מענער פון דער גרויסער פאַרזאַמלונג“, וועלכע האָבן די רעקאָנסטרואירונג פון יידנטום אָנגעהויבן, געפירט און אויסגעפירט? אַדער איז דאָס ווירקלעך געווען נאָר אַ „פיקציע מצד די תלמידי-חכמים, פרי די געשיכטלעך פוסטע צייט פון עזרא ביז דעם סנהדרין אויסצופילן, און דער גאַנצער היסטאָרישער יסוד פון דערדאָ-זיקער פיקציע זאָל זיין נחמיהס דערציילונג, אז אין עזראס צייט איז די תורה פייערלעך אָנגענומען געוואָרן פון אַ „גרויסער פאַלקספאַרזאַמלונג“ ביט קוקנדיק אויף די שאַרפּוּניקע אונטערזוכונגען פון א. קינען, איז נאָך די מחלוקת איבער דערדאַזיקער פראַגע גיט געענדיקט. מען האָט אָבער אונטער „כנסת הגדולה“ אָן ספק פאַרשטאַנען אַלע יענע געלערנטע, וועלכע זיינען געשטאַנען בראש פון דער תורה פאַר דעם משך פון דער צייט, וועלכע פאַרענדיקט די קייט פון דער מסורה, וואָס ציט זיך פון משה צו יהושוע, פון יהושוע צו די זקנים, און פון די זקנים צו די נביאים.

אויף זיי איז געלעגן דער חוב צו נאָרמירן פאַר דער נייער גע-
 מיינדע די גאָטסדינסטלעכע און אַלע איבעריקע רעליגיעזע באַדערפע-
 נישן, זיי האָבן געדאַרפט פאַרענטפערן אַלע פראַגן, ערליידיקן אַלע
 ספקות, וועלכע זיינען אַנטשטאַנען ביי די נייע אָרדענונגען, און אפשר
 זיינען זיי עס אויך געווען די, וואָס האָבן אונטערגענומען די הגהה, די
 דערפילונג און די קאָנאָניזירונג פון די ביבלישע ביכער. משונה איז,
 וואָס פון די אַלע איז ביי אונז געבליבן נאָר איין נאָמען, דער נאָמען
 פון שמעון הצדיק, וועלכער איז געוויס אידענטיש מיט דעם פוהן גדול
 שמעון I. זיין מיטרא: ״זייט פאַרויכטיק אויפן געריכט, שטעלט אויף וואָס
 מער תלמידים, און מאַכט אַ צאָם צו דער תורה״—איז כאַראַקטעריסטיש
 פאַר דער צייט און אירע שטרעבונגען.

ווי אָבער דאַרפן מיר זיך פאַרשטעלן דאָס פאַרבלייבן, דאָס פאַר-
 היטן, דאָס איבערקוקן און דאָס קאָנאָניזירן פון די ביבלישע שריפטן?
 דאָס איז די לעצטע און די שווערסטע פראַגע; וואָרעם אָן אומדורכ-
 דרינגלעכע טונקלקייט ליגט איבער דעמדאָזיקן קאָנאָן, און קוים אַ
 שוואַכער היסטאָרישער שטראַל רייסט זיך דורך איר אַדורך. דאָ האָט
 די היפּאָטעזע אַ פריי פעלד, אויף וועלכן זי קאָן טאָן, וואָס זי וויל,
 ניט באַצוימט מיט קיינע היסטאָרישע קייטן און רעליגיעזע טעמים.

ווען מיר זאָלן וועלן פשוט ערקלערן דעם פאַקט, וואָס איידער ר'איז
 פאַרדרייט געוואָרן דורך היפּאָטעזעס, איז ער באמת פשוט און איינפאַך
 געוועזן, דאָן וואָלט אפשר בעסער פאַר אַלץ זיין אָנצונעמען, אַז דידאָ-
 זיקע שריפטן זיינען רעשטן פון אַלטע דאָקומענטן, וועלכע די פוהנים
 האָבן געזאַמלט אין בית-המקדש.

אַ טעמפל-ביבליאָטעק איז שוין פריער געוועזן. דאָס איז דערוויין
 דורך דעם ריכטיקן אויסטייטש פון היסטאָרישע באַמערקונגען אין די
 ביבלישע ביכער. בעת דעם חורבן פונם ערשטן בית-המקדש איז אויך
 די ביבליאָטעק פון די יידן פאַרברענט געוואָרן, — אַזוי דערציילן
 שפעטערדיקע גלויבונגערדיקע שריפטשטעלער. ערשט פאַר עזראַן איז ווי-
 דער אויפגעשטעלט געוואָרן דערדאָזיקער אַרכיוו, וועלכער האָט זיכער
 אין זיך געהאַט אַ פולע שריפטן, איבער וועלכע מיר געפינען אין חומש
 ווי אין אַנדערע היסטאָרישע שריפטן פון דער ביבלי פאַרשיידענע באַ-
 מערקונגען, און וועלכע האָבן געבילדעט אַ הייליקע נאַציאָנאַלביבליאָטעק,
 וואָס מען האָט אין יענער צייט אַיינגעאָרדנט און געזאַמלט.

די סופרים (שרייבער, געלערנטע), וועלכע האָבן, צום באַ-
 וואונדערן, גאָר נישט אָנגעשריבן, האָבן דעמאָלט איבערגעקוקט דידאָ-

זיך דאָקומענטן און קאָפּיעס און אויכצוגן פון זיי פאַרשפּרייט אין פּאָלק, פּדי צו קרעפּטיקן און צו שטאַרקן דעם רעליגיעזן געפּיל. דאָס פעסטשטעלן פון דעם ביבלישן טעקסט, וועלכער איז נאָך שפּעטער אויך פּיל מאָל געענדערט געוואָרן, איז זיכער זייער גרויסער פאַרדינסט גע-ווען. ס'איז נאָטירלעך, וואָס דידאַזיקע שריפטן, די טייער געהאַלטענע רעשטן פון דער אַלטער טראַדיציע האָט מען פאַרהייליקט און הויך געשעצט. און דידאַזיקע רעליגיעזע אַכטונג, וועלכע האָט, נאָטירלעך, אַנטשפּראַכן זייער אינהאַלט, האָט זיי שטרענג אויסגעטיילט פון דער גענוג רייכער ליטעראַטור פון די העברעאישע שריפטן, וועלכע האָבן נאָך דעמאָלט בלי ספּק עקסיסטירט, אַזוי אַז זיי האָבן לויט זייער אויס-זען און אינהאַלט אַליין זיך אַיבע די אַנדערע געפונען.

מען האָט נאָר געבראַכט אין אַ געזעצלעכער נאָרם דאָס, וואָס האָט שוין פון לאַנג אָן געלעבט אין באַוואוסטזיין פונם פּאָלק, און איז שוין אַזוי טיף געווען אַייגעוואָרצלט, אַז אַפּילו שריפטן, וואָס מען האָט שוין זייער באַדייטונג מער ניט פאַרשטאַנען, האָט מען אַריינגענומען אין דערדאַזיקער זאַמלונג נאָר דערפאַר, וואָס זיי האָבן זיך געפונען אינם אַרכיוו פון בית-המקדש. אַזוי קאָן מען זיך אומגעפער קלאַר מאַכן די אַנטשטייטונג פונם קאַנאָן. דידאַזיקע השערה ליידיט ניט אויך דער-פון, וואָס די נייערע פאַרשער קוקן אויף דער עקסיטענץ פון דער פּנסת-הגדולה מער ניט ווי אויף אַ לעגענדע, ווי אויף אַן עקזעגעטישן מיטאָס. ביי אַלע ״בוך-רעליגיעס״ איז עס אין אַלטערטום געוואָרן אַ נאָ-טירלעכער געזעץ, אויף אַ געוויסן פּונקט פון זייער אַנטוויקלונג צו-גויפּצושטעלן פון זייער רעליגיעזער ליטעראַטור אַ קאַנאָן פון אַבסאָלוט טער הייליקייט, וועלכער האָט שפּעטער ניט געקאַנט בלייבן אָן אַ גע-וויסער פייערלעכער סאַנקציע.

אַז נאָכדעם, אין דער צייט פון אַנטיוכוס עפיפּאָנעס, וועלכער האָט זיך באַמיט ״יעדעס הייליקע בוך צו פאַרניכטן״ און האָט באַ-שטראַפּט יעדן, ביי וועמען אַזאַ בוך האָט זיך געפונען, איז דידאַזיקע גרויסע זאַמלונג פון ס'ניי צעשטערט געוואָרן—דאָס איז מער ווי וואַר-שיינלעך. אָבער איר אינהאַלט האָט מען שוין מער ניט געקענט לגמרי פאַרניכטן, ער האָט שוין געלעבט צו שטאַרק אין פּאָלק, און זיינע הויכטיקסטע טיילן זיינען שוין אין דעם פּריערדיקן פּעריאָד אומעטום פאַר-שפּרייט געווען. דעריבער האָט מען געקאַנט באַלד נאָך דעם חנוכת-הבית אונטער די מאַקאַבעער ווידער אין אַרדענונג ברענגען די זאַמלונג פון די הייליקע שריפטן.

אלע איבעריקע ווערק, אנאלן און געזעצן, נביאישע ביכער און געדיכטן זיינען פארלארן געגאנגען און חוץ אייניקע נעמען איז פון דער גאנצער, אויסער דעם קרייז פון דער ביבל ארויסגייענדיקער, העברע-אישער ליטעראטור גארנישט איבערגעבליבן. מיר ווייסן נאָר פון „ספר מלחמות יהוה“, פון בוך „המושלים“ און פון „ספר הישר“, פון מלוכה-אנאלן, פון נתגס און גֵדס געשיכטע-ביכער, דריי טויזנט שלמהס משלים און טויזנט פינף הונדערט שלמהס לידער, פון שמעיהס, אחיהס, עידוס און ?הואס געשיכטע-ביכער, פון ישעיהוס אַ כראַניק, אָבער אַחוץ אייניקע פערזן, וועלכע די ביבל זעלבסט ברענגט, זיינען קיינע שפורן ניט געבליבן פון דעמדאָזיקן שריפטטום.

עס איז צווישן די געלערנטע, נאטירלעך, אַנטשטאַנען אַ לעב-האַפטער שטרייט, צי זאָל אין דערדאָזיקער הייליקער זאַמלונג אַריין דאָס אָדער יענס בוך, וואָס זיין אינהאַלט איז ניט אינגאַנצן פאַרשטענד-לעך געווען. דערויף ווייזן אָן אויך די נאָטיצן פון דער שפּעטערדיקער שריפטטום, וועלכע מען האָט אַזוי אָפט געוואָלט אָנווענדן אויף דער ערשטער ביבלזאַמלונג.

די געלערנטע און די פוהנים, וועלכע זיינען בנוגע פראגן פון רעליגיע געווען די העכסטע אַוטאָריטעטן, פלעגן אויך אין דעמדאָזיקן שטרייט אַנטשיידן, און נאָר יענע ביכער זיינען אָנערקענט געוואָרן. וועלכע מיר האָבן נאָך איצט, און וועלכע האָבן געקענט פאַררעכנט ווערן פאַר ריכטיקע קאָמפּענדיען און קאָפּיעס.

דידאָזיקע סברא דאַרף מען נאָך ברענגען אין הסכּם מיט דער מיינונג, אַז די פאַרשטעלונג וועגן אַן אָפיציעלער הייליקונג פון די קאַ-נאָגישע ביכער איז איבערגעגאַנגען אין דער ליטעראַטור נאָר פון דער דאָגמאַטיק און האָט קיין געשיכטלעכן יסוד ניט. דידאָזיקע ביכער זאָלן האָבן, פאַרקערט, באַקומען זייער כאַראַקטער ביסלעכווייז אויף אַ פּרייען אופן, און די אָפיציעלע אַפּראָבאַציע איז שוין געקומען שפּעטער, אפּשר מיט דעם ציל, פּדי צו מאַכן אַ סוף צו די אָנגרייפן אויף זייער אומבאַ-דינגטן אַוטאָריטעט.

יוסף פלאַוויוס ברענגט שוין די נעמען פון איינצלע ביכער, און באַשטימט זייער צאָל, לויט דער צאָל פון די אותיות פונם אלף-בית 22, דערביי רעכנט ער איכה אַלס אַ טייל פון ירמיה, און רות אַלס אַ טייל פון שופּטים. אָבער וואָס פאַר אַ באַדייטונג די גאַנצע זאַמלונג האָט געהאַט, און ווי הויך דאָס פּאָלק האָט עס געאַכט און געשעצט אָן אַ באַזונדער פייערלעכן אַקט פון קאָנאָניזירונג, — דאָס האָבן מיר שוין געהערט פון דעם דערמאַנטן היסטאָריקער, „וועלכער האָט געזען

אין די עפנטלעכע שפילן די פיינען און די פארשיידענע מיתות משונות פון פילע יידישע געפאנגענע, דערפאר וואָס זיי האָבן זיך ניט געוואָלט אָפּזאָגן פון דער תורה און פון דעם, וואָס דאָרט איז פאר זיי אָנגע-צייכנט.

אזוי ארום קאָן מען באַהויפטן, אז קיין קאָנאָן אין אייגנטלעכן זינען איז קיינמאָל ניט געמאכט געוואָרן און פונדעסטוועגן האָבן די ביבלישע ביכער אַדאָנק זייער אינהאַלט און זייער אָפּשטאַמונג זיך אויסגעצייכנט און זיינען פאַרבליבן אַלס הייליקע דענקמעלער פון אַ גרויסער געשיכטלעכער פאַרגאַנגענהייט.

צווייטער פעריאָד

די יידיש-העלעניסטישע ליטעראַטור

פון 200 פאַר ביז 100 נאָך קר. געב.

אַרײַנפיר.

אין דעם פּאָלק, וואָס האָט זיך צוריקגעקערט פון גלות בבל קיין פּאַלעסטינע, איז פּאַרגעקומען אַן אייגנאַרטיקע ענדערונג. אַרויסגעגאַנגען אין גלות זיינען זיי אַלס געצנדינער און נאַטורפּאַרערער און צו-ריקגעקומען זיינען זיי אַלס פרומע געזעלשאַפט. פונם פּאָלק איז גע-וואָרן אַ געמיינדע. זי דער דרוק פונם גלות האָט די דאָזיקע פּאַרוואַנד-לונג געבראַכט, זי האָבן דאַמאָלסט די פּאַטריאַטישע מענטשן זיך ענג צוזאַמענגענומען און געשאַפן אַזאַ געמיינדע, אין וועלכער די ירושה פון די עלטערן איז פאַרהיט געוואָרן, זי האָבן דעם רוף צוריקצוקערן זיך אַהיים דעמאָלט ווירקלעך געהערט און געפּאָלגט נאָך די טעאַקראַ-טיש-געזאַנענע מענטשן, די פּוהנישע משפּחות, — דאָס אַלץ איז אומ-באַקאַנט געבליבן, פאַרבאָרגן אין דער טונקלקייט פון די צייטן. וואָרעם קיין פּעריאַד אין דער יידישער געשיכטע און אין דער געשיכטע פונם יידישן גייסטיקן לעבן איז ניט געבליבן אַזוי לגמרי אומבאַקאַנט, ווי דערדאָזיקער. מחמת דעם בלייבן אויך די וויכטיקסטע געשעענישן פון דערדאָזיקער צייט אין ספּק. אָבער איר פּולקומע געשיכטלעכקייט ווערט איצט פון דער היסטאָרישער פּאַרשונג פּמעט אַלגעמיינ אָנערקענט. בלויז דער קאַנאַן בלייבט נאָך דער ריכטשנור פאַר דעם אָנהייב פון דעם פּעריאַד; ער שייַדט פּונאַנדער צווישן דעם אַלטן פּאָלק ישראל און צווישן דעם נייעם ייִדנטום, וואָס זיין געשיכטע און ליטעראַטור הייבן זיך איצט ערשט אָן, פּאַרטועצנדיק די אַלטהעברעאישע.

נאָר מיט פעלקערפּסיכאָלאָגישע מאַטיוון לאָזט זיך ערקלערן דער מערקווערדיקער פּאַקט פון יענער היסטאָרישער וואַנדלונג, וועלכע האָט פונם העברעערטום געשאַפן דאָס נייע ייִדנטום. די צוריקגעקערטע איז געלונגען צו שאַפן אַ נייע רעליגיעזע געמיינדע, ווייל זיי האָבן אויפֿ-געהיט זייער אייגנאַרטיקייט אויך אין דער פרעמד, און ווייל זיי זיינען געווען פּול מיט אַ גרויסער גייסטיקער אידעע, וועלכע האָט אין זיך

געהאט זעס קערן און דעם יסוד פון דעם נייעם בנין. גאָר ווייניק און ניט פּאַשוואַדיקס האָבן זיי מיט זיך אַהיים געבראַכט פון דעם פּאַרסיס, אפשר אַפילו ניט די היעראַרכיע פון די מלאכים, וועלכע האָט איבע-ריקנס, אין יידנטום קיינמאָל צו קיין דאָמינירנדיקע ראַלע ניט דער-גרייכט. אָבער די גרונדגעזאַנקען פון זייער גלויבן זיינען געבליבן לגמרי אויסער דער השפּעה פונם פּאַרסיס, און קעגן דעם אַרמוז און אַחרים פונם פּאַרסנטום האָט דער נביא, וואָס האָט געלעבט און גע-לערנט דאָס פּאָלק אין גלות, אַנטשלאָסן אַרויסגעשטעלט „דעם גאָט“ וואָס שאַפט ליכטיקייט און פינסטערניש, מאַכט פרידן און בייו, וועל-כער שאַפט אַ ליץ“.

די גרונדשטימונג, וועלכע האָט באַהערשט די נייע געמיינדע, איז געווען שטרענג אַפּצוהיטן די גאַנציקייט פון תּורת משה. דעריבער האָבן אַלע פרעמדע עלעמענטן געמוזט אויסגעשלאָסן ווערן פון דער יונגער קאָלאָניע. עס איז באַקאַנט דער הייסער קאַמף, וועלכן זי האָט געמוזט אויסשטיין קעגן די פּאַרליבענע אין שומרון אַפּרימיטן, צו וועלכן עס זיינען צוגעשטאַנען גרים, אַ גרויסער געצנדינערישער עָרֶב־רַב. דערדאָ-זיקער קאַמף האָט געבראַכט צו אַ פּולשטענדיקער שפּאַלטונג און צו דער ערשטער אַנטשטייאונג פון סעקטעס אין יידנטום. די שומרונים, וואָס זייער הייליקע שטאַט איז געווען שכם און זייער הר־הבית — גריוזים, האָבן זינט אַן ערך דעם 409 יאָר פאַר קר. געבילדעט אַן אומ-אַפהענגיקע געמיינדע, וועלכע איז אָבער קיינמאָל ניט אַריסגעוואָקסן און איז פאַרבליבן אין זייער אַרעמע רעשטן; דאָס גלייכן האָט אויך זייער ליטעראַטור קיינמאָל קיין שום באַדייטונג ניט געהאַט.

אָבער וואָס ענערגישער יעדער פרעמדער עלעמענט איז אָפּגע-שטויסן געוואָרן, אַלץ שטרענגער האָבן זיך אַנטוויקלט די רעליגיע און דער קולט פון דער יונגער געמיינדע אין זייער אייגנאַרטיקייט. די פּוהנים, וועלכע זיינען נאַטירלעך, זינט מען האָט זיך אומגעקערט כּוֹן גלות, געוואָרן דער אָנפירנדיקער עלעמענט, האָבן געשטרעבט שריפט-לעך צו פאַרפיקסירן דאָס געזעץ, פּדי צו פאַרזיכערן זיין קיום אויף אַלע צייטן, און קיין נייער עלעמענט זאָל אין אים ניט קאָנען אַריי-נרינגען. דעריבער האָט זיך אָנגעהויבן אַ רעליגיעזע פּאָלקסערציאונג, וועלכע איז מיט דער צייט אריבער די גרענעץ פון דעם פּוה פון דער פּוהנה, און האָט אָנגעהויבן אַנטוויקלען דאָס יידנטום אין אַ בייער ריכטונג. די לעוויטישע היעראַרכיע פון די פּוהנים איז ביסלעכווייז אונטערגעגאַנגען, אָבער דאָס יידנטום איז פאַרבליבן און האָט ווייטער געלעבט אין זיין לערע. דעם אַרט פון די פּוהנים האָבן פאַרנומען די-

וואָס האָבן געוואוסט די תורה, וועלכע האָבן געדאַרפט ערקלערן און אויסטייטשן דאָס געשריבענע וואָרט, די שוין דערמאָנטע סופרים, אזוי אז דעם משך צייט פון עזראָן ביז דעם ערשטן פאַרקריסטלעכן יאָרהונט דערט קאָן מען אייגנטלעך אָנרופן דער פּעריאָד פון די סופרים. ווען מיר וואָלטן אין דעמדאָזיקן ווערק ניט פאַר מאָסגעבנדיק גע- האַלטן ריין ליטעראַרישע מאַטיוון, וואָלטן מיר באַדאַרפט דעם ערשטן פּעריאָד פון דער יידישער ליטעראַטור פאַרענדיקן מיטן גלות בכל, און דעם צווייטן אָנהייבן פון די אַגיאָגראַפן. אָבער מחמת פיל טעמים שיינט אונז צוועקמעסיקער צו באַהאַנדלען די ביבלישע ליטעראַטור צו- זאַמען אין איר גאַנצער אַנטוויקלונג, און נאָכדעם ווידער אומקערן זיך צו יענער צייט, וואו, לעבן דעם נביאישן און דידאַקטישן עלעמענט פון די לעצטע ביבלישע שריפטן, הייבט זיך שוין אָן יענע נייע אַנטוויק- לונג, וועלכע האָט אין דעמדאָזיקן צווייטן פּעריאָד דערגרייכט צו אויס- שליסלעכער הערשאַפט: די טראַדיציאָנעלע אַנטוויקלונג פון דעם יידנטום. אין די לעצטע שריפטן פון דער ביבל געפינען זיך שוין די די זריעה-קערנער פון דערדאָזיקער ליטעראַרישער באַוועגונג, און אין די קינות פון די לעצטע נביאים לאָזן זיך שוין קלאַר הערן די לערעס פון די ערשטע שריפטגעלערנטע, וועלכע זיינען אונז באַקאַנט אַלס די וויכטיקסטע טרעגער פון דער ווייטערדיקער גייסטיקער אַנטוויקלונג. דידאָזיקע טראַדיציע בילדעט „די קראַפט פון דער אַנטוויקלונג, וועלכע עקסיסטירט כּסדר אין יידנטום אַלס אַן אומגעזעענע שעפּערי- שע, אַלס אַ באַשטימטער יש, וואָס באַקומט קיינמאָל ניט זיין פולן אויס- דרוק, אָבער וואָס ווירקט און שאַפט שטענדיק.“ זי איז אין דעם יידנטום די נשמה, וועלכע באַלעבט דעם קערפּער און פאַר דער יידישער ליטעראַ- טור—דער טרייבנדיקער עלעמענט פון דער גאַנצער ווייטערדיקער שאַפונג. אָבער פונקט אזוי ווי זי באַקומט קיינמאָל ניט איר פולקומע באַשטימט- קייט, אזוי איז זי אויך ערשט גאַר שפּעט געקומען צום שריפטלעכן אויסדרוק. פאַר יענעם פּעריאָד פון רעאַרגאַניזאַציע פונם פּאָלק איז, אַפנים, גראַדע דער וויכטיקסטער פרינציפ געווען ניט צו פאַרשרייבן גאַרישט פון דעם, וואָס איז אַרויס פון דער „געטלעכער באַגייסטע- רונג“, רעליגיעזע אינסטיטוציעס, און ניט שריפטלעכע דאָקומענטן, זיינען די באַווייזן אויף דער אַנטוויקלונג אין אַ משך פון מערערע יאָרהונט- דערטן, אין וועלכע דאָס יידנטום האָט צייט געהאַט זיך צו אַרגאַניזירן און פאַרמירן אין זיינע נאַטירלעכע גרעניצן אויפן יסוד פון געזעץ. אי- דעזע, און ניט קיין ביכער, זיינען דער אויסדרוק פון דעמדאָזיקן פע- ריאָד, וועלכער האָט אָבער אויך פאַר דער ליטעראַטור געהאַט ניט קיין

קליינע באדייטונג, ווי שווער עס זאל גיט זיין נאָכצופאַלגן דעם גאַנג פון דידאַזיקע אידעען ביז צו זייער שריפטלעכער פיקסירונג. שילדערן אַ ליטעראַטור, וועלכע איז גיט אויפגעשריבן געוואָרן, אָדער אַ ליטע-ראַטור, וואָס עקסיסטירט גיט מער, איז געוויס גיט קיין לייכטע אַרבעט, ווען מען וויל גיט בויען קיין לופטשלאַס אויף פונדאַמענטן פון פאַג-טאַזיע, נאָר אַביעקטיוו איבערגעבן די גייסטיקע אַנטוויקלונג וועדליק די פאַקטן. ס'איז אָבער אויך אומזיסט די מי, צו פאַרשן דעם אַנטוויק-לונגסאַנג פון די גייסטיקע אידעען, ווען מען האָט גיט אויסגעשטודירט דאָס רעליגיעזע און קולטורלעבן, און דער עיקר — דאָס לעבן פון די פאַרטייען, וועלכע האָבן זיך צו יענער צייט אויסגעבילדעט אין יידנטום און באַשטימט דעם כאַראַקטער פון דעם פּעריאָד.

דער סוף פון דער פּערסישער הערשאַפט באַצייכנט צוגלייך די באַנייאונג פון געשיכטלעכן לעבן אין יהודה, אויף וויפיל דער סימן פון אַזאָ לעבן איז געווען די פאַרשטאַרקונג פון דער באַוועגונג פון די פאַר-טייען. וואָרעם וואָס שטאַרקער עס איז די באַוועגונג פון דעם פאַרטיי-לעבן אין פּאַלק, אַלץ געזינטער און קרעפטיקער אַנטוויקלט זיך דער גייסט פונם פּאַלק. די אַלץ צעדריקנדיקע הערשאַפט פון די פּערסער האָט געהאַט דעם אַיינפלוס אויפן יידישן פּאַלק, וואָס עס האָט זיך ענג צוזאַמענגעצויגן אין זיינע רעליגיעזע גרענעצן און אויפגעשטעלט אַ צאַם אַרום זיין תורה. די כוהנים זיינען נאָך געאַנגען מיט די שריפט-געלערנטע האַנט ביי האַנט. זיי האָבן דאָס פּאַלק ערצויגן צו אַ גיכ-טערן און גאָטספאַרכטיקן לעבן. ערשט זינט דעם אָנהייב פון דער גריי-כישער צייט האָבן זיך זייערע וועגן געשיידט. אָבער די גייסטיקע קראַפט פונם פּאַלק האָט געדערעמלט, און עס זיינען גייטיק געווען גוואַלדיקע שטויסן, פּדי די אַיינגעשלאַפּענע רואיקייט אַרויסצוטרעייבן פון די מוחות. מיט דעם אָנהייב פון דער גריכישער הערשאַפט קומט תיכף אָן אַ נייע ווענדונג. די הערשנדיקע שטאַמען דערפילן די ערשטע, אַז עס איז אַנגעשטאַנען אַ נייע צייט. צום ערשטן מאל טרעטן אַרויס איינע קעגן די אַנדערע יידנטום און העלעניזם. דער רעוולוטאַט איז אַ נייע פאַרם: די יידיש-העלעניסטישע ליטעראַטור, וואָס וועגן אירע גיט וויכטיקע רעשטן וועלן מיר נאָך שפּעטער ריידן און וואָס עקסיס-טירט שוין גיט מער אין דער מענגע פון אירע באַדייטנדסטע שאַפונג-גען. אָבער די צייט פון בילדן גייע פאַרמען איז אויך אַ צייט פון געפאַר פאַר דאָס קוים געקרעפטיקטע יידישע לעבן. וואָרעם יידן הייבן אָן צו געפינען, אַז דאָס גריכישע מהות איז גלענצנדער, דאָס גריכישע לעבן — רייכער און שענער ווי זייערס. אויך זיי צייט דאָס נייע צו. זיי

ווילן ניט נאָר אַליין דערפון געניסן, זיי ווילן אויך זייער פּאָלק אַרייַן-פירן אין דער נייער געדאַנקענוועלט. אָבער צום אומגליק האָט דאָס גריכנטום אין דער צייט פון אַלעקסאַנדער דעם גרויסן און זיינע העלדישע מאַרשן פאַרטראַטן ניט נאָר דאָס שיינע און דערהויבענע, עס איז שוין געווען צעעסן פון דער אויסגעלאַסנקייט, וואָס אזא איבערגעזעטיקטע בילדונג און קולטור ברענגען. און ווען די יידישע גרויסע מענטשן האָבן אַריינגעקוקט אין די שימערירנדיקע פּאַלאַצן פון די העלענער, האָט זיי פון דער צווייטער זייט אַ בליק אין די קליינע אינטערעסן פון זייער אייגענעם פּאָלק געמוזט באַווייזן, אויף וויפיל העכער זייער אייגן פּאָלק שטייט אין דער הינזיכט פון מידות, וויפיל געזינטער עס איז זיין נשמה, איידער יענער שטראַלנדיקער, אָבער פונדעסטוועגן שוין אין אַ גרויסער מאָס אָנגעפּוילטער העלעניסטישער וועזן.

מיט וואַקסנדיקער מורא האָבן די פירער פון פּאָלק און די פאַר-טרעטער פון דער תורה באַלד באַמערקט, וואוהין דאָס שטרעבן פון זייערע גרויסע לייט פירט. זיי האָבן שוין געזען די אומזיטלעכע געצוג-דינעריי פון יְפֶת פאַרפלאַנצט אין די געצעלטן פון שֵׁם און אויף זיין באַדן פאַרשפּרייט. די שפּאַלטונג איז אָנגעקומען. די געהויבענע משפּחות פון די כּוהנים זיינען וואָס ווייטער אַלץ מער פאַרוונקען אין דער דע-מאָליטיקער גריכישער לייכטזיניקייט און אויסגעלאַסנקייט; די שריפטגע-לערנטע און די פאַטריאַטיש געשטימטע האָבן זיך אַלץ מער אין זיך מצמצם געווען און שטרענג אָפּגעשטויסן פון זיך יעדע באַרירונג מיט דעם פרעמדן העלעניסטישן וועזן. צי יענע אַריסטאָקראַטישע משפּחות האָבן זייער נאָמען באַקומען אַדאַנק אַ כּוהן גדול, וואָס זיין נאָמען איז געוועזן צדוק, צי צוליב עפעס אַן אַנדער סיבה, — נאָר דעם נאָמען צדוקים באַגעגענען מיר אין דער ליטעראַטור אין יענעם פעריאָד, בשעת די נאַציאָנאַלע פאַרטיי פון די שריפטגעלערנטע האָט זיך גערופן פּרושים (אָפּגעוונדערטע).

ווי אַלעמאַל, ווען עס ברעכט אויס אזא קאַמף, אזוי טרעטן אויך דאָ תּיכּף די קעגנזעצלעכע אָנשוואַונגען אַרויס אין זייערע עקסטרע-מען, און אזוי איז אויך מעגלעך געווען, אַז מצד דער נאַציאָנאַלער פאַרטיי זאָלן אַרויסגעשטעלט ווערן גוומאות. מען האָט ניט בלוין זייער שעדלעען אַיינפלוס, נאָר די פרעמדע בכלל ניט געוואָלט קענען, און מען האָט געוואָלט קעגן דער געפּערלעכער השפּעה פונם העלעניזם שאַפן אַ קעגנ-געוויכט אין דעם אויסערסט סקרופּולעזן, אַפילו פאַרמעל אַסקעטישן בליק אויף דער תורה. די, וועלכע האָבן דערצו באַזונדער געשטרעבט, האָט מען גערופן חסידים אַדער איסיים. שפעטער, ווען דער פרייג-

ציפיעלער שטרייט איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן, האָבן זיי זיך מער און מער אין זיך זעלבסט אַיינגעשלאָסן און זיינען, אַזוי ווי די טעראַ-פעווטן פון מצרים, מיט זייערע אָנשוואונגען אַרויס מחוץ דעם יידנטום. זיי זיינען געוועזן גיכער אַן אָרדן, איידער אַ פאַרטיי.

איצט האָבן זיך אָנגעהויבן די קאַמפּן פון די יידן קעגן די הע-לענער און זייערע אָנהענגער. דאָס ערוואַכטע פּאָלק האָט מיט ריונקראַפט אָפּגעשלאָגן די אַטאַקעס אויף זייער הייליקסטער זאָך, אויף דער רעליגיע, אונטער דער אָנפירונג פון דער העלדישער מחנה פון די מאַקאַבעער, — אַ משפּחה, וואָס איז ביז דאָן אומבאַקאַנט געווען אָבער אויך אומבאַ-רירט געבליבן פון דער אַלגעמיינער אויסגעלאַסנקייט. מיט דעם זיג פון די מאַקאַבעער האָבן די משפּחות, וועלכע האָבן פריער אויסשליסלעך פאַרנומען די העכסטע אַמטן, געמוזט אָפּטרעטן אָן אַ זייט. אָבער דאָס פּאָלק, וואָס טראַכט שטענדיק בלויז וועגן דעם סאַמע נאַענטסטן, און וואָס זיינע צילן זיינען אויך טיילווייז ניט קלאַר, האָט ניט געקאַנט אונטערהאַלטן די מאַקאַבעער אין זייערע גרויסע רעפּאַרמפלענער. זיי זיינען נייטיק געווען מענטשן ענערגישע און באַוואוסטזיניקע, וועלכע זאָלן פעאיק זיין די קעגנוואַרט צו באַגרייפן און די צוקונפט ניט צו פאַרזעען. אַזעלכע אָבער האָבן זיך געפונען נאָר אין די רייען פון די אַריסטאָקראַטישע משפּחות, פון וועלכע זייער פיל זיינען געשטאַנען אויף דער זייט פון די שונאים און טיילווייז פאַרניכטעט געוואָרן, טייל-ווייז צוריקגעקערט זיך צום פּאָלק. די צדוקים האָבן איצט פאַרנומען די פּאָליטישע, מיליטערישע און פּריסטערלעכע אַמטן, אַנטקעגן זשע האָבן די פרושים געבילדעט די דעמאָקראַטישע פאַרטיי פון די אויסטייטשער און לערער פון דער תורה. דער קעגנזאַץ צווישן די אָנגעזעענע פּוהנים מיט די חכמים פון דער תורה איז כּסדר געוואָרן אַלץ שאַרפּער און שאַרפּער.

ביסלעכווייז ווערט טונקל דער גלאַנץ פון חשמונאים הויז, בלוטיג-קער בירגערקריג און לסוף די הערשאַפט פון שרעקלעכן טיראַן, הורדוס דעם אדומי, מאַכן אָן גרויסע צרות אין די רייען פון דער אַריסטאָ-קראַטיע, ברעכן די קראַפט פון דעם פּאָלק, וואָס דער שווערער יאָך פון די מעכטיקע רוימער איז שוין אויף אים געלעגן. לעבן דער אַלטער אַריסטאָקראַטיע בילדעט זיך צוזאַמען מיט דער דורך הורדוס געשאַפענער אַ נייע אַריסטאָקראַטיע, די ביי תּוּס ים, וועלכע האָבן זייער נאַמען באַקומען פון דער פּאַמיליע פּונם כּוהן-גדול ביתוס. די אַזויקע האָבן זיך נאַטירלעך אָנגעשלאָסן אָן דער קיניגלעכער הויז און אָן די רוימער, און פון זייערע רייען שטאַמען יענע באַוואוסטע פּוהנים גדולים, וועלכע

האָבן פאַרניכערט די ירידה פון דער כהונה. מיט דער צייט האָט זיך פונדעסטוועגן אַרויסגעשטעלט פאַר די פלייסיק שאַפנדיקע פרושים דער אויסזוכט אויף אַ ענדלעכן נצחון. אין דעם קאַמף פון דער טיראַנענאַ מאַכט קעגן אירע צאָלרייכע פיינדלעכע עלעמענטן אין יידישן פּאָלק האָט נאַטירלעך די פאַרטיי פון די צדוקים פאַרלאָרן מער איידער די פאַרטיי פון די פרושים. דער צעשטערנדער בליץ, וואָס גייט אַרויס פון דעם דעספּאָט, פאַרניכטעט מערער און פריער פאַר אַלץ די העכסטע שפיצן פונם פּאָלק. דערצו האָבן נאָך די פרושים, אַלס דעמאָקראַטישער עלעמענט, שטענדיק רעקרוטירט זיך פונם פּאָלק. מחמת דעם, און ווייל די שטרעבונגען פון די פרושים האָבן מער אַנטשפּראַכן דעם יידנטום, האָט זיך דידאַזיקע פאַרטיי מיט דער צייט קאַנסאַלידירט; דער עיקר אָבער מחמת דעם, וואָס זי האָט איבערגענומען די גייסטיקע אוצרות פון דער מסורה, און האָט זיי געוואוסט אָפּצוהיטן מיט אַזאַ ענערגיע, וועלכע וואָלט געקענט אַרויסרופן באַוואונדערונג אַפילו מצד די שוואַים און געבן די פרושים אַ בעסערע רעפּוטאַציע, איידער זיי באַקומען אין דער ווירק-לעכקייט, צוליב די שלעכט פאַרשטאַנענע ערטער אין די ווערק פון שפּעטערדיקע שריפטשטעלער.

אָבער דער קעגנזאָץ צווישן קאַנסערוואַטיוון פּוהנים-אַדל מיט די דעמאָקראַטישע שריפטגעלערנטע האָט זיך איצט אינגאַנצן אויסגעבילד-דעט, און די מאַסע פונם פּאָלק איז געגאַנגען מיט די לעצטע. די אַרט האַנדלונג פון די שריפטגעלערנטע האָט מער פאַר אַלץ אַנטשפּראַכן דעם פּאָלקס באַדערפּענישן און טראַדיציעס. אין דידאַזיקע צייטן פון אַלגע-מיינער צעמישונג, דראַענדיקער ירידה, וואַקסנדיקער אויסגעלאַסנקייט, לויערנדיקן פאַרראַט און אומדערטרעגלעכער טיראַניע האָט דאָס פּאָלק אין זיי געזען די שטיצער און די היטער פון דער תורה. די תורה און די האַפּענונג אויף משיח'ן זיינען געווען די טייערסטע עשירות פון דער געמיינדע.

לאַנג שוין האָבן עקסיסטירט אין ירושלים העכערע שולן, אין וועלכע מען האָט טעאַרעטיש באַאַרבעט דאָס רעכט און שטודירט די תורה. מען דאַרף אָבער דידאַזיקע שולן, וועלכע האָבן איבערגענומען און ווייטער אַנטוויקלט די ירושה פון די סופרים, ניט דענקען אַלס פאַרשיידענע און קעגנזעצלעכע, ווייל די טראַדיציע פירט שטענדיק אַרויס פאַרן פון די תלמידי-חכמים, וועלכע האָבן איינער לעבן דעם אַנדערן אָדער צוזאַמען געלערנט מיט זייערע תלמידים.

מיט איינער אַזאַ פאַר, מיט הילל און ש מאַי, הייבט זיך אָן אַ גייער פאַזיס אין דעם גייסטיקן לעבן. די צייט, ווען הילל טרעט אויף,

איז אזא אומרואיקע, קאָכיקע, פאַר דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג אַזאָ באַשטימענדיקע, אַז זי האָט ממילא געמוזט האָבן אַן אַיינפלוס אויך אויף דעם גייסטיקן לעבן פֿונם פּאָלק. מיר פֿאַרשטייען די גרויסקייט פֿון די מענער, וועלכע האָבן דעמאָלט אָנגעפירט מיטן פּאָלק, ווען מיר זעען, ווי אַזוי זיי האָבן זייער צייט און אירע באַדערפענישן אויפגע- פּאַסט. אומאויפהערלעכע שרעקלעכע קלעפּ האָבן געמאַכט אַ סוף צו דער הערשאַפט פֿון די מאַקאַבעער, און דער נייער, פֿון רוים געשטיצטער, קיניגלעכער משפּחה געלינגט מיט כיטרעקייט און מיט אַייזערנער קאַנסעקווענץ צו שטעלן זיך אין דער שפיץ פֿון אַלץ. טרייסטלאָז האָט די צוקונפט געמוזט אויסזען אין די אויגן פֿון יענע גרויסע מענטשן פֿון פּאָלק און פֿון די ישיבות. ניט בלויז די אומאַפהענגיקייט אַליין, נאָר אויך די מידות טובות, אַפילו די אמונה גופא אין אירע פֿונדאַמענטן זיינען געווען באַדראַט. ווידער האָט, ווי אין די טעג פֿון די מאַקאַבעער, גע- הערשט אַ פרעמד געצנדיגערש פּאָלק, וואָס האָט אַוועקגעזעצט אויפֿן טראַן אַ הערשער, וועלכער איז אויס דאַנקבאַרקייט גרייט געווען אַלץ אַוועקצוגעבן, פֿרי צו מאַכן זיינע אונטערטאַנען פֿאַר געטרייע דינער צו רוים, און האָט געוואוסט צו דערשטיקן יעדן ווידערשטאַנד דורך פֿאַר- שיקונגען און פֿאַרארטילונגען. אין יענער אומרואיקער קריטישער צייט האָבן די געלערנטע און פֿריער פֿאַר אַלעמען הילל געעפנט נייע וועגן פֿאַר דעם קעמפנדיקן גייסט פֿון פּאָלק און מיט אומגעוויינלעכער ענערגיע אַרויסגעפירט אויף אַזאָ פעלד פֿון טעטיקייט, וואָס זיין באַאַר- בעטונג האָט אים געגעבן קראַפט בייצושטיין אין אַלע ספּנות און צו פֿאַרהיטן זיינע גייסטיקע גרויסע אידעען פֿאַר דער צוקונפט.

הילל, און שפּעטער לעבן אים זיין חבר ש מ א י, האָבן דאָס שטו- דירן די תורה און איר אויסטייטשונג דערהויבן צו אַזאָ הייך, און אַזוי ברייט עס פֿאַרשפּרייט אין פּאָלק, טיילווייז דורך אַ נייער סיסטעם און אַ גייסטיקערע אויפפאַסונג פֿון דעם קעגנשטאַנד, און זיי האָבן אין די פּילע תלמידים זייערע אַייגעפלאַנצט אַזאָ טיפע ליבע פֿאַר דעם תורה- לערנען, — אַז באלד נאָכדעם האָט מען דאָס לערנען דערהויבן צו דער מדרגה פֿון אַ זעלבסטציל און טיף זיך אַריינגעטאַן אין אים. די רעזולטאַטן פֿון דערדאָזיקער אַרבעט זיינען דאָן געווען באַשטימענדיק אויך פֿאַר דעם פּראַקטישן לעבן פֿונם פּאָלק, וואָס האָט זיך באַצויגן צו זיינע לערער מיט פֿאַרדינטער אַכטונג און האָט זייער רעליגיעזע לערע פּונקט אַזוי פּליסיק אָפּגעהיט, ווי עס האָט אויפגענומען זייער מאַראַל. איצט איז אויך פֿאַרגעקומען אַ ווירקלעכע רעפּאַרם אין דעם שולוועזן. פֿון די צוויי געלערנטע זיינען אויסגעוואַקסן צוויי פֿאַרשיידענע לער-

סיסטעמען, — אָבער זיי פירן שוין אַרײַן אין דעם פּאָלגנדיקן פּעריאָד.

דאָס איז אײַנע פון די גײסטיקע שטרעמונגען פון יענער שטאָ-רעמדיקער צײַט, וועלכע איז פול מיט קעגנזאָצן און ווידערשפּרוכן, אין וועלכער אַלע יסודות פונם סאָציאַלן לעבן האָבן זיך געשאַקלט, אַלע רעליגיעס האָבן זיך אין זײַערע פונדאַמענטן צעטרייסלט, ווען מיר באַגעגענען אין אײַן שורה מיט צווייפּל און אומגלויבן — אָבער גלויבן און פרומען גלויבן, ווען אונטער דעם געלעכטער פון די רוים-מישע סאָטירישע דיכטער פּאַלט די אַלטע וועלט, פּדי צו מאַכן פּלאַץ פאַר אַ נײַער וועלטאַרדענונג און פאַר אַ נײַער וועלט־רעליגיע.

אָבער פּריער אײַדער דידאַזיקע פּריילעכע אַלטע געטערוועלט איז אונטערגעגאַנגען, האָט דער העלעניזם נאָך אײַבערגעלעבט אַ שפּע-טיקע אָבער אַ שײַנע בליאונגסצײַט אין אַלעקסאַנדריע. דאָרט האָט דער גרויסער מנצח אויסגעפּויט אַ מעכטיקע וואוינונג פון קולטור, און דאָס יידנטום, וואָס האָט אין דער היים בײַ זיך אָפּגעשטויסן דעם העלעניזם, האָט זיך דאָרט אָנגעמילט און פאַרבונדן מיט דעם גײסט פון די גריכן. די ליטעראַטור פון די אַפּאָקריפּן, די גריכישע אײַבערזעצונג פון דער ביבל, און דער עיקר די ייִדיש-אַלעקסאַנדרינישע רעליגיעזע פּילאָסאָפּיע, — דאָס זײַנען געווען די פּרוכט פון דעמדאַזיקן שידוך, די פאַרמיטלער צווישן צוויי קעגנזאָצן, וועלכע האָבן זיך צום ערשטן מאַל אָנגעשטויסן אײַ-נער מיטן אַנדערן און האָבן זיך גענייטיקט אין אַ נײַעם דריטן עלעמענט, וואָס זאָל צווישן זיי שאַפן אַ איבערלעכן אויסגלייך. לעבן דעם טראַג-דיציאָנעלן תורה-לערנען, טיילווייז דורך דעם באַלעבט, טיילווייז דעם געבנדיק לעבן, גײט דידאַזיקע צווייטע גײסטיקע שטרעמונג דורך דער עפּאָכע, וועלכע האָט איר דעם נאָמען געגעבן, ווייל די באַדייטנדסטע ריכטונג אירע האָט געהאַט אַזאַ רײַכן מיט רעזולטאַטן אַיינפלוס אויף דער נײַער פּאַרם פון לעבן, וועלכע איז אַנטשטאַנען אין דעמדאַזיקן יאָרהונדערט.

וואָרעם פון די עלעמענטן פון יענעם פאַרטיילעבן, וואָס איז שוין דאָ געווען באַשריבן, פונקט אַזוי ווי פון די לערעס פון דערדאַזיקער פּילאָסאָפּיע און פּריער פאַר אַלץ אויף דעם באַדן פון תּורת משה אין דער אידעאָלער פּאַרם פונם נביאישן משיחיות, איז אַרויסגעוואַקסן יענע שפּראַצונג, וועלכע האָט זיך אינגיכן פונאַנדערגעוואַקסן אין אַ מעכ-טיקן בוים: אין קריסטנטום. און אויך דידאַזיקע שטרעמונג גײט דורך דערדאַזיקער צײַט, אמת נאָך שטיל און אומבאַמערקט, אָבער זי לאָזט

שוין אויך איבער אירע שפורן און באציינפלוסט אין פארשיידענע ריכט-
טונגען דאָס גייסטיקע לעבן¹).

אלע דידאָזיקע שטרעמונגען מוז מען נאָכגיין ביזן סוף און אלע
דידאָזיקע ריכטונגען פאַראייניקן אין איין גאַנצע, פּדי צו באַקומען אַ
אַנשוילעך בילד פון יענעם אויך אין דער יידישער ליטעראַטור מערק-
ווערדיקן פּעריאָד, ווען דאָס גייסטיקע און קולטור-לעבן פונם יידישן
פּאָלק האָט באַקומען אַזאַ אומדערוואַרטע אַנטוויקלונג, ווען דאָס
אַמאָל ווילדע נאַטורפּאָלק איז געוואָרן אַ רעליגיעזע עדה, וועלכע האָט
אונטערן אַיינפלוס פון משהס און די נביאים רעליגיעזע אידעען און
אונטערן אַיינפלוס פון דער טראַדיציע, וועלכע האָט נאָך אַלץ מעכטיק
געוויקט, — אויסגעארבעט יענעם פאַרם, וואָס האָט דאָס יידנטום
פאַרהיט אין רעליגיעזער אומאַפּהענגיקייט און צענטראַליזירונג, הגם עס
האָט פאַרלאָרן זיין מוט און מאַכט, זיין היים און שפּראַך.

נאָר אַ קאַנועקווענטע און אַ צילבאַוואוסטע נאַציאָנאַלע ערציאונג
האָט געקענט דערגרייכן צו אַזאַ ערפּאָלג. דידאָזיקע ערציאונג האָט זיך
אַנגעהויבן שוין זינט עוראס צייט דורך פּעריאָדישע פּאַרלעזונגען פון
דער תורה און פון די נביאים אין די בת-פּנסיות — סינאַגאָעס, וואו
דאָס פּאָלק פלעגט זיך פאַרזאַמלען אין שבת און יום-טובים. דער חומש
איז אַיינגעטיילט געוואָרן אין 154 פּרשיות (סדרהס) און צו די פּאַר-
לעזונגען פון די סדרהס פון חומש זיינען צוגעגעבן געוואָרן פּראָגמענטן
פון די נביאים (הפּטורות), וועלכע פלעגן נאָכדעם איבערגעזעצט און
ערקלערט ווערן אין אַרמיש (תּר גום), מחמת דאָס פּאָלק האָט וואָס וויי-
טער אַלץ מער פאַרגעסן די העברעאישע שפּראַך. דערצו פלעגט נאָך
קומען אַ דרשה מיט מוסר.

האַנט ביי האַנט מיט דער פאַרשפּרייטונג און דער סאַנקציאָנירונג
פון דידאָזיקע אינסטיטוציעס איז נאַטירלעך געגאַנגען אַ שטאַרקע באַ-
גרעניצונג פון די קרבנות. וואָס מער עס איז געוואָקסן דאָס גייסטיקע
לעבן אין דער רעליגיע, אַלץ ווייניקער איז געווען די נייטיקייט נאָכצו-
געבן דער אָפּגעלעבטער נאַטור-רעליגיע. אין אַלע שטעט זיינען גע-
גרינדעט געוואָרן סינאַגאָעס, אין וועלכע דער ריטואַל פון די תּפילות

¹ אַפנים דער אַוטאָר געפינט זיך דאָ אונטער דעם אַיינפלוס פון די קריסטלעכע
טעאָלאָגן, מחמת פונם שטאַנדפונקט פון יודאאיזם האָבן זיך די ווערק פון דער אַלעק-
סאַנדריושער שול פון די העלעניסטן גערעכנט פאַר פּרעמדע אַנוואַקסן, וועלכע האָבן
זיך ניט געקענט אַקלימאַטיזירן אויפן יידישן באָדן.

(באַמערקונג פון דער רעד, פון דער רוס. איבערז.)

האָט זיך אויסגעארבעט לויט די נאָרמען פון דער מסורה, און די פאָר- לעזונגען פון דער תורה זיינען געוואָרן דע- מיטלפונקט פון דער גאָסט- דינסט. די העכערע רעליגיעזע אינסטאנץ איז געוואָרן דער העכסטער ראַט אין ירושלים — דער סנהדרין, וועלכער איז באַשטאָנען פון 71 מיטגלידער און האָט געהאַט אַלע מאַכטפולקומענהייטן. ער האָט גע- קאָנט פאָדערן צום געריכט דעם כוהן-גדול און דעם פירשט און בא- שטראַפן זיי. ער האָט אַיינגעאַרדנט די גענעאַלאָגישע טאַבעלן פון די שטאַמען און אַייגעשטעלט דעם יאָר-לוח. די פסקים פון דעמדאָזיקן אויבערגעריכט האָבן געאַטעמט מיט גייסט פון מילדיקייט און קלוגהייט, בשעת די מערהייט פון דער אַנשטאַלט זיינען געווען די פרושים. ס'האָבן דאָ אָבער אויך ניט געפעלט קיין דעמאָנסטראַציעס קעגן די פאַרהאַטע צדוקים, וועלכע האָבן פון זייער זייט אַרויסגעגעבן די שטרענגסטע פסקים, ווען די מאַכט פלעגט אַריבערגיין אין זייערע הענט. די שטרייטן אין סנהדרין גופא האָבן אָבער סוף-פל-סוף געבראַכט צו דעם נצחון פון דער פאַרטיי פון די פרושים. אין די צייטן פון דעם רוימישן יאָר זיינען אַפנים ביידע פאַרטייען געווען גלייך פאַרטראַגן.

אויך די אונטעריכט פון דער יוגנט איז פאַרגעקומען אין יענער צייט מעטאָדיש לויט דעם עלטער פון די תלמידים. זי איז נאָטירלעך געווען איבערהויפט אַ רעליגיעזע לויטן כאַראַקטער און געגרינדעט אויף דער תורה, וועלכע האָט געדאַרפט מיט איר גאַנצן אומפאַנג ווערן די ירושה פון "עקבס געמיינדע", דערביי האָט מען אַיינגעזעען און אָנגע- וויון אין דער מערקווערדיקער געשיכטע פון פאָלק די אָנפירונג פון דער השגחה, וועלכע האָט אַזוי וואונדערבאַר געפירט דאָס פאָלק ישראל איבער אַלע וועגן און וועלכע וועט עס אין דער צוקונפט ווידער אויסלייזן פון אַלע צרות. ניט קוקנדיק אויף אַלע ערקלערונגען און טעמים, וואָס מען האָט וועגן דעם געבראַכט, איז דאָך משונה, וואָס אין דערדאָזיקער צייט פון רעליגיעזן פלייס האָט די העברעאישע שפראַך געקאָנט אַזוי ווייט פאַרגעסן ווערן, אַז אַפילו פאַר דעם גאָסטדינסטלעכן געברויך האָט מען פריער מונדלעכע און נאָכדעם אויך שריפטלעכע איבערזעצונגען גייטיק געהאַט, און די יידן אויסער פאַלעסטינע האָבן זיך כמעט אויס- שליסלעך באַנוצט מיט דער גריכישער שפראַך.

די העברעאישע שפראַך איז געבליבן נאָר די שפראַך פון די געלערנטע, אָבער אַפילו אַלס אַזעלכע ניט אין ריינקייט, נאָר אויסגע- כישט מיט אַרמיש, און מיט אַ פולע גריכישע, לאַטיינישע און פּער- סישע וואָרטפאַרמען. אַזוי איז אַנטשטאַנען די ניייע ברעאישע

אָדער די רבנישע שפראך, אין וועלכער עס איז זינט דעמאלט אין אַ משך פון פיל יאָרהונדערטן פאַרשריבן געוואָרן אַלין, וואָס דער ייִדישער גייסט האָט געשאַפן.

אַז דאָס קולטורלעבן אין פּאָלעסטינע, אויף וויפּיל עס איז באַ-
אַיינפּלוסט געוואָרן פון די גריכן און שפּעטער פון די רוימער, האָט
אין יענער צייט זיך שטאַרק אַנטוויקלט — וועגן דעם איז שוין געווען
דערמאָנט. גריכישע מידות און גריכישע געמען זיינען פאַרשפּרייט גע-
וואָרן אַלין מער און מער, אין פּאָלעסטינע גופּא — ביי הייסן קאַמף
מיט די פּריערדיקע טראַדיציעס, אין אַנדערע לענדער, וואו די יידן
האַבן געוואוינט — לייכטער און ווייטער. איבערהויפּט אין אַלע-
סאַנדריע, וואו דער העלעניזירנדיקער מאָמענט האָט געהאַט די אויבער-
מאַכט, און וואו עס האָט זיך דעמאלט אַנטוויקלט אַ רייכער האַנדלס-
פּלאַץ, אין וועלכן די יידן האָבן אויסגעמאַכט פּמעט אַ פינפטן טייל
פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. דאָרט האָבן זיי זיך אין אַ גרויס-
סער מאָס פאַרנומען מיט האַנדל און מיט נסיעות איבער די ימים, זיי
זיינען דאָרט געווען קינסטלער, דיכטער, באַזאַטע, בעלי־מלאכות און
אַ. וו. די פּראַכט פון דער אַלעקסאַנדריער סינאַגאָגע ווערט ניט איין
מאָל און מיט ליבע באַשריבן אין שפּעטערדיקע ייִדישע קוועלן. אין
דער שפּיץ פון די מצרישע יידן איז געשטאַנען אַן אַלאַבאַרך, וועלכער
האַט געהאַט די ערשטע דעה אין רעליגיעזע פּראַגן.

ס'איז לייכט צו פאַרשטיין, אַז די יידן האָבן צוזאַמען מיט די
גוטע איבערגענומען אויך די גריכישע שלעכטע מידות. גימנאַזיעס,
צירקן, פּאָלעסטרעס האָבן זיך ביי די יידן אַיינגעבירגערט, און פּלעגן
שטאַרק באַזוכט ווערן פון די יידן, וועלכע האָבן פאַרלאָזן זייער רע-
ליגיע. די יום־טובים און די וואַקאַנאַליעס פון אַטען האָט מען נאָכ-
געמאַכט אַפּילו אין ירושלים, ווי אין אַלעקסאַנדריע. ניט געענדערט איז
עס געבליבן, ווען פּאָלעסטינע איז אַריבער אונטער דער רוימישער
הערשאַפט, ווייל רוים אַליין איז דעמאלט געווען אַ שטאַרקע פּאַרערע-
רין פון דער גריכישער ציוויליזאַציע. נאָר מען האָט די גריכישע גע-
מען אומגעביטן אויף רוימישע, און ביים ברעגים אויפגעשטעלט אַ נייע
שטאָט, צעזאַרעאַ, וועלכע איז געווען די רעזידענץ פון די רוימישע
הערשער, און פון וואַנען עס פּלעגן זינט דעמאלט אַרויסגיין אַלע באַ-
פּעלן צו באַדריקן און צו דערשטיקן דאָס אַרעמע פּאָלק.

וואָרעם סיי אונטער דער פּערסישער, סיי אונטער דער מאַצע-
דאָנישער הערשאַפט, אָדער אונטער די פּטאָלאַמעער און אַפּילו אונטער

די סעלעווקידן האָט דאָס יידישע פּאָלק ניט געהאַט אויסצושטיין אַזוי פיל צרות און ליידן, ווי אונטער דעם סצעפטער פון רוים.

ווען די דאָזיקע צרות זיינען געוואָרן אומדערטרעגלעך און אויך די אינערלעכע ענינים פון דער מלוכה זיינען געוואָרן אַלץ ערגער און ערגער; ווען די פּאַרטייען האָבן שוין מער ניט געקענט די סיטואַציע באַהערשן, ווייל די פירונג האָבן איבערגענומען נייע פּאַרטייען, די זעלאַטן (קאָאָים), די סיקאַריער, די גוילאַניסן, וועלכע האָבן דריסטער און ענערגישער פאַר די פּריערדיקע געפּאָדערט אַן אָפּענעם אַרויסטריט קעגן דער טיראַניי, — דאָן האָט אויפגעפלאַקערט יענער אומגליקלעכער אויפשטאַנד, וועלכער האָט אינגאַנצן פאַרניכטעט דאָס יידישע מלוכה-לעבן און ד, יידן אַרויסגעטריבן אין גלות. מיט זיך האָט דאָס פּאָלק נאָר זיין תורה גענומען, בשעת עס האָט אָנגעהויבן זיין גרויסע וועלטגעשיכטלעכע וואַנדערונג, און אַזוי אַרום איז דורך אַלע יאָרהונדערטן פון פאַרשפּרייטונג דאָס פּאָלק געלייטערט און אויפגעהאַלטן גע-וואָרן דורך זיין ליטעראַטור.

I. די אייסטייטשונג פון די שריפטן.

מיט דעם פוהן-גדול שמעון I, "הצדיק", שליסט די טראדיציע — אן ערך אין אָנהייב פון דריטן יאָרהונדערט פאַר קר. געב. — די ריי פון די סופרים (שרייבער). דער געליבטער אַפאָריום פון דעמדאָזיקן מאַן איז כאַראַקטעריסטיש ניט נאָר פאַר אים אַליין און פאַר זיין פאַרהאַלטן זיך צו די אומרוען פון זיין צייט, נאָר אין אַ גרויסער מאָס אויך פיל באַדייטנד פאַר דער טעטיקייט גופא פון די סופרים, וועלכע האָבן געווירקט גלייכצייטיק אָדער אוממיטלבאַר נאָך די נביאים, האָבן איבערגענומען און אָנגעהויבן אַנטוויקלען די גייסטיקע ירושה פון די עלטערן אויפן וועג פונקט פון דער יידישער געשיכטע. "אויף דריי זאַכן האַלט זיך די וועלט, — אַזוי האָט געלערנט שמעון הצדיק, — אויף תורה, אויף עבודה (גאָטסדינסט) און אויף גמילות-חסדים (גוטס טאָן מיט לייטן). פאַרגלייכט מען דעמדאָזיקן אַפאָריום מיט די אַלגעמיינע אָנשוי-אונגען, וועלכע האָבן באַהערשט יענע צייט, דאַן וועט מען ניט נאָר גערן מסכים זיין, אַז די סופרים האָבן געלעבט אין אַ אידעאָלער ספערע, וועלכע איז ווייט געווען פון דעם ווילדן הבל פון דער דעמאָל-טיקער וועלט, נאָר מען וועט אויך אָנערקענען, אַז די סופרים האָבן גע-האַט דעם באַוואוסטזיין פון זייער הויכער מיסיע און פאַרשאַנען, וואָס איז גייטיק דערפאַר, אַז ביי די אַיינפלוסן און פאָדערונגען פון דער נייער צייט זאָל דאָס יידנטום און זיין תורה פאַרבלייבן אומבאַשעדיקט. דאָס וואָס יענע צייט איז געבליבן פאַרהילט אין אַזאַ טיפער טונקליקייט, קאָן ניט זיין קיין טעם קעגן די דאָזיקע גייסטיקע פירער פון דער נאַציע. פאַר זיי איז פאַרקערט צוגעפאַסט דער שפּרוך: "נאָך זיי-ערע פרוכט זאָלט איר זיי דערקענען" אין זיין טיפסטן אידעאָלסטן זינען. אַ ווענטלעכע פרוכטבאַרע פאַרטזעצונג און אַנטוויקלונג פון דעם נביאישן יידנטום הייבט זיך אָן אין דעמדאָזיקן סופרימשן פעריאָד, וואָס ביים אַרויסגאַנג פון אים שטייען ווי דענקמעלער פון זייער שאַפונג די גע-בראַכטע עכט-פריסטערלעכע ווערטער פון שמעון הצדיק.

מיר האָבן שוין געהערט פון די נביאים ירמיהו און יחזקאל, ווי זיי לויבן און רימען דעם "נייעם בונד" און די הייליקייט פון דער תורה. אין משך פון דער אַנטוויקלונג און מיט דעם אָפּשטאַרבן פון דער נביאות האָבן דידאַזיקע אידעען און טענדענצן אַלץ מער זיך אָפּגעשטעמפלט, און צום סוף פון דעם פעריאָד זיינען זיי געוואָרן דער עיקרשטער לעבנסקערן פון דער געמיינדע. דאָס גייסטיקע שאַפן ווי דאָס רעליגיעזע לעבן איז פון זיי אָנגעפילט און באַהערשט. אָבער ביידע האָבן זיי באַזירט אויף דעם וואָרט פון דער תורה.

נאָר אין באַציאונג צו דער תורה קאָן מען דעריבער ריכטיק באַגרייפן און פאַרשטיין די גאַנצע יידישע ליטעראַטור, איבערהויפּט אָבער די פעריאָדן, ביז די יידן זיינען אַריינגעטראָטן אין דעם אייראָפּעאישן קולטורלעבן. אין דערדאַזיקער באַציאונג און אָפּהענגיקייט ליגט אַלץ, וואָס האָט די יידישע ליטעראַטור געטריבן פאַראויס און אָפּגעהאַלטן, אייע מעלות און אירע חסרונות. דורך דעם, וואָס די סופרים האָבן די ביבל געמאַכט פאַר דעם מיטלפונקט פון זייער גייסטיקער טעטיקייט, איז פאַר זיי די וויכטיקסטע נויטווענדיקייט געוואָרן די אַלגעמיינע באַקאַנטשאַפט מיט דער ביבל, דאָס גרינדלעכע פאַרשטיין פונם ביבלישן וואָרט, זיין לייטערונג אָדער מאַדיפיצירונג.

די ערשטע צוויי צילן זיינען דערגרייכט געוואָרן דורך עפנטלעכע פאַרלעזונגען און דורך די מיט זיי געבונדענע פאַראַפראַסטישע פאַרטראַגן. דאָס פּאָלק האָט זיך געלערנט קענען און שעצן די תורה, און אין די שווערע צייטן געפונען מוט אין די משיחישע הבטחות פון די דיכטער און פון די נביאים. מען קאָן ניט דערלאָזן, אַז ביי דידאַזיקע פאַרלעזונגען איז ניט איבערגעזעצט געבליבן און דורכגעלאָזן געוואָרן גראַדע דער איינציקער פּסוק פון דער ביבל: "זייט גאַרנישט מוסיף צו דעם וואָרט, וואָס איך גיב אייך, און מינערט אין אים גאַרנישט", ווען מיר זעען, ניט קוקנדיק דערויף, אין יענעם פעריאָד אַ פלייסיקע, אַנטוויקלענדיקע און דערגאַנצנדיקע טעטיקייט, וועלכע שטיצט זיך טיילווייז אויף דער אייגענער מאַכטפולקומענהייט, דאַן איז קיין ספק ניטאָ אין דער הנחה, אַז דער פּוּח פון דערדאַזיקער השפּעה האָט זיך געשטיצט אויף אַ טראַדיציע, וועלכע האָט אין פּאָלק געלעבט יאָרהונדערטן, וועלכע האָט ניט בלויז די געשריבענע, נאָר אויך אַ מינדלעך איבערגעגעבענע תורה פּיקסירט. צו דערדאַזיקער הנחה באַרעכטיקט ניט בלויז די געשיכטע, נאָר אויך די זיכערע פּסיכאָלאָגישע נויטווענדיקייט. דאָס שריפטלעכע געזעץ איז געווען דאָ, אָבער מען האָט עס געדאַרפט מסביר זיין און אויסטייטשן. עס האָט געמוזט אָנגעוויזן ווערן, ווי אזוי די געזעצן אויס-

צופירן און דערפילן. אויך האָבן די דאָזיקע געזעצן געמוזט מאַדיפּיצירט ווערן לויט די געענדערטע באַדערפענישן פון דער צייט. ענדלעך, האָט מען נאָך פון דעם גייסט פון די געזעצן געדאַרפט קענען אַרויספירן אַ פולע נייע פּאַר שריפטן און פּללים, דורך וועלכע עס זאָלן רעגולירט ווערן די נייע באַדינגונגען פון געמיינדע־לעבן. אַזאָ טראַדיציאָנעלע ערקלערונג האָט זיך שוין אָפנים געצויגן זינט אַלטע צייטן; לויט די טעאָלאָגישע גרונטאַנשוואונגען האָט שוין משה אין איין ריי מיט דער שריפטלעכער (תורה־שבכתב) באַקומען אויך די מונדלעכע תורה (תורה־שבעל־פה), וועלכע איז, ווי שוין דערמאָנט אויבן, אַריבערגעגאַנגען פון אים צו יהושע, פון יהושע צו די שופטים, פון די שופטים צו די מלכים, דאַן צו די זקנים, דאַן צו די אנשי־כנסת־הגדולה. אָבער ערשט אין דער צייט פון די סופרים, נאָכדעם ווי דער שעפּערישער גייסט פון דער נביאות איז אויסגעלאָשן געוואָרן, איז עס אַרויסגעטראַטן אָפן גאַנץ באַשטימענדיק און באַוואוסטזיניק אַלס לייטנדיקע נאָרמע אין לעבן פון דעם פּאָלק.

רעזומירן מיר, נאָך דעם וואָס מיר האָבן געזאָגט, די טעטיקייט פון די סופרים אין ווייניקע קורצע פונקטן, דאַן ווייזט זי זיך אַרויס ערשטנס אין דער פּאַרשפּרייטונג פון דעם ביבלשטודיום, און נאָכדעם אין דער ערקלערונג פונם געזעץ. אָבער היות ווי ביידע פּאַלן זייען פּאַרגעקומען נאָר דורך מונדלעכן פּאַרטראַג, און פּאַר־שרייבן עס איז געווען שטרענג פּאַרבאָטן (די טראַדיציע האָט געמוזט איבערגעגעבן ווערן, ווי מען האָט זי באַקומען—פון מויל צו מויל),— האָבן זיך דעריבער די אינדיוידועלע מיינונגען און אָנשוואונגען אַלץ מער און מער צונויפגעשמאַלצן אין אַ קאָלעקטיוו־ליטעראַטור, וועלכע איז מער ווי טויזנט יאָר געבליבן די הערשנדיקע און טאָן־געבנדיקע, אָבער וואָס מוסטערן פון איר קאָן מען שוין געפינען אין דער ביבלישער ליטעראַטור. די סופרימשע ערקלערונגען (שעורי סופרים), זייערע אויסבעסערונגען און מאַדיפּיקאַציעס (תיקוני סופרים), און פון דעם ווידער אַנטשטאַנענע אויסטייטשונגען (דקדוקי סופרים) האָבן געבילדעט יענעם "צאָם" (סיג) צו דער תורה, וואָס זיין אויפבויען האָבן די אנשי כנסת הגדולה געהאַלטן פּאַר דער הייליקסטער אויפגאַבע פון זייער לעבן. און אָט אין דעם־דאָזיקן צאָם פון די סופרימשע פּאַראַרדענונגען (דברי סופרים) האָט זיך אין די נאָענטסטע פּעריאָדן אַנטוויקלט די דאָזיקע קאָלעקטיוו־ליטעראַטור.

די טעאָלאָגיש־יידישע געלערנטקייט, וואָס שליסט זיך אָן אַן דעם סופרימשן פּעריאָד, האָט שוין גיט געהאַט קיין ממשותדיקע נייע אויפ־

צאָבע. זי האָט נאָר געהאַט צו ערקלערן און צו דערגאַנצן. דעריבער רופן זיך שוין די לערער פון געזעץ באַשיידן ניט מער סופרים, שרייבער, נאָר תנאים, דערציילער, לערער. דער פאַרשטייער און דער פירער פון דער שול רופט זיך שפעטער רבין, אָדער רב, מחמת וואָס מען האָט דערדאָזיקער ליטעראַטור געגעבן דעם נאָמען די ראַבינישע, און דער גאַנצער סיסטעם — דעם עפּיטעט ראַביניזם; די קאָלעגן פון דעם רב הייסן חברים, די איבעריקע געלערנטע, וואָס האָבן קיין אַפּי ציעלן טיטל ניט געהאַט — תלמידי חכמים — שילער פון די חכמים. די שול פון די געלערנטע, אין וועלכער די לערער און די תלמידים האָבן צוזאַמען געפאַרשט די תורה, האָט געהייסן בית המדרש — די היז פון פאַרשונג, די גייסטיקע אַרבעט גופא — מדרש, אויסטייטשונג, פאַרשונג, ערקלערונג, פאַרטראַג.

דער נאָמען „מדרש“ איז נאָך דעם פאַרבליבן אַלס טיפּישער פאַר דער ווייטערדיקער ליטעראַדישער אַנטוויקלונג, און מיר וועלן זיך נאָך מיט אים ניט איינמאַל באַגעגענען אויף אונזערע וואַנדערונגען אין פאַרשיידענע זיינע טייטשן. אָבער די פאַרשונג, וועלכע איז געבונדן מיט דעמדאָיקן נאָמען, איז געגאַנגען אין צוויי ריכטונגען. פונקט ווי אין דער ביבלישער ליטעראַטור טרעטן אַרויס אַמאָל איינס לעבן צווייטן אַמאָל איינס נאָכן צווייטן געזעץ און נביאות, אזוי זעען מיר אויך ווי אין דער שריפטפאַרשונג טיילט זיך אָפּ די ערקלערונג פון דער אויסטייטשונג פונם געזעץ: הלכה (פלל, געזעץ) שייט זיך אונטער פון דער עטישער אָדער פאַעטישער איבערגעבונג פון ביבלישן וואָרט: אגדה (געזאָגט, ערציילונג). אין די צוויי ליטעראַטור-קרייזן קאָנצענטרירט זיך זינט דעמאָלט דאָס גאַנצע גייסטיקע שאַפן.

געזעץ און פרייהייט זיינען אין ביידע ליטעראַרישע ריכטונגען געווען פאַרקערפערט. אויב די הלכה האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם געזעץ גופא, איז די אגדה געווען די פרייהייט, וועלכע איז פון געזעץ רעגולירט געווען און האָט אַנטשפראַכן דער זיטלעכקייט. „דאָס וואָס אין דער הלכה איז דער אַוטאָריטעט פון געזעץ, די שול, דאָס טרעט אין דער אגדה אַרויס אַלס די הערשאַפט פון דער פערזענלעכער מיינונג און פון דער זיטלעכקייט.“ דעריבער נעמט די הלכה אַרום סיי די טראַדיציאָנעלע, דאָס וואָרט פון די שריפט-אויסטייטשנדיקע אָדער אַנטוויקלענדיקע הנחות, וועלכע גייען מונדלעך לעבן דעם שריפטלעכן געזעץ, סיי אויך די דיסקוסיעס, וועלכע זיינען אַרויסגערופן געווען ביים פעסטשטעלן דידאָזיקע הנחות. פאַרקערט, די אגדה שפאַרט זיך פריי אָן אויף דעם וואָרט פון ביבל, און ערקלערט עס דורך זאָגן, לעגענדן.

משלים, עטישע און היסטאָרישע באַמערקונגען. פאַר איר איז ס'דאָזיקע וואָרט פון די שריפטן געווען ניט אַזוי די לעצטע געזעצלעכע אינסטאַנץ, ווי אין אַ סך אַ גרעסערער מאָס „דער גילדערנער האַקן, אויף וועלכן זי האָט אויפּגעהאַנגען די בונטע פּראַכט פון איר געוועב—אַלזאָ נאָר אַן אַרײַנפיר אין איר פּאָעטישן קאָמענטאַר, זיין צושפּיל, טעקסט און גרונדטראַג— פּע פון איר דיכטונג. די הלכה האָט געדאַרפט באַזאַרבעטן דאָס געטלעכע געוועזן אין אַלע ריכטונגען, כדי עס זאָל פּעסט און אומבאַשעדעקלעך קאָ- נען ביישטיין אַנטקעגן אַלע שטורעמס פון דער צייט, און פּעסטצושטעלן עס ביז אין זיינע לעצטע קאָנסעקווענצן, ניט דאגנהדיק וועגן דער נויט און דער פּיין פון דער געגנוואָרט. אָבער די שיינע און הויכע אויפּגאַבע פון דער אַגדה איז געווען צו טרייסטן און צו וועקן דאָס לייבדיקע פּאָלק, וואָס האַלט ביי גייסטיקן און קערפּערלעכן אונטערגאַנג, צו מוסרן און לערנען עס, פון דער שטראַלנדיקער פּאַרגאַנגענהייט אַנצוואַגן אים די משיחישע צוקונפּט, די קעגנוואָרט גופא מיט איר גאַנצן אינהאַלט אויס- צוטייטשן און פון די שריפטן צו דערווייזן, אַז די קעגנוואָרט איז שוין לאַנג אין גאַטס ראַט באַשטימט געווען. דעריבער האָט מען זייער ריכ- טיק פּאַרגליכן די הלכה צו אַן אַיזערנער פּעסטונג פון פּאָלק ישראל— פאַר וועלכער יעדער אײַנציקער מיטגליד פון דעם שטאַם איז גרייט געווען אײַנצושטעלן זיך בײַן לעצטן טראַפּן בלוט, בשעת די אַגדה ווייזט אויס פאַר דעם פאַרוואַנדערטן בליק, ווי אַ לאַבירינט פון בלו- מען—אַלעען אינעווייניק צווישן דידאָזיקע מויערן.

אויב מחמת דעם האָט אין דער אַגדה נאָטירלעך געהערשט די גרעסטע פּרייהייט פון אויסטייטשן, אַזוי אַז אפילו וועגן סותרדיקע אָנ- שוואַונגען האָט מען געזאָגט: „אי די, אי יענע — ביינע זיינען גאַטס ווערטער) (אלו ואלו דברי אלהים חיים), און מען האָט זיך באַמיט אויף אַ האַרמאָנישן אופן זיי צו פאַראייניקן, אָדער אָפּצוטיילן זייער לייזונג אויף שפּעטערע צייטן, האָט די הלכה תּיכּף געפּאָדערט אַן ענד- גילטיקע אַנטשיידונג און גענויע פּיקטירונג פון דעם ביבלישן געזעצלעכן אינהאַלט. אין דער אַגדה איז דער אינהאַלט ניט געווען געגעבן און די אויסטייטשונג איז געווען אַ פּרייע, די הלכה פאַרקערט האָט געהאַט איר אינהאַלט, זי האָט געוואוסט די געזעצן, פאַרשריפטן און מנהגים און זי האָט זיי געמוזט ווידער אָפּזוכן אין דער ביבל. זי האָט אָבער ניט געטראָט צופּיל ווילקירלעך באַגיין זיך מיט דעם וואָרט פון דער

(¹) דידאָזיקע מימרא האָט זיך באַצויגן ניט בלויז צו דער אַגדה, נאָר צו דער

(באַמערק. פון דער רעד. פון דער רוס. איבערו.)

הלכה אויך.

ביבל, הייל אירע פרינציפן און אָנשוואונגען וואָלטן געקאָנט פּרענגען צו מיספּאַרשטענדענישן, ווען מ'ווענדט זיי אָן צו אַנדערע ערטער אין דער ביבל. אַלס נאָרם פאַר דער פּראַקטיק האָט זי ניט געטאַרט, ווי די אגדה, איין אָרט צוגעבן פאַרשיידענע אויסטייטשונגען, נאָר זי האָט געמוזט אירע מיינונגען פּעסט אַרויסזאָגן. דעריבער אויב זי האָט דורך שווערער מי אין איין אָרט אויסגעפונען דאָס, וואָס זי האָט לויט דער טראַדיציע און די מנהגים געהאַט נייטיק צו געפינען, און דורך אַלערליי אויסטייטשונגען צוגעגעבן דעם טעקסט, — דאָן האָט זי שוין פון דער צווייטער זייט געמוזט זען, אָז עס זאָל ניט שלעכט ווירקן אויף אַנדערע ערטער. אַזוי אַרום איז די הלכה געוואָרן פונקט אַזוי טיף און שאַרפּזיניק, ווי גייסטרייך. מיט דער צייט האָט זי זיך אויסגעבילד־דעט אין אַ פּולשטענדיקער עקזעגעיטישער סיסטעם, וועלכע האָט גע-מוזט אַלע געזעצן (מען האָט אויסגעזעכנט 613 מצוות — תרי"ג — דערונטער 248 — רמ"ח — געבאָטן, און 365 — שס"ה — פאַר-באָטן) אויסטייטשן און ערקלערן פון דער תורה גופא. דער צאָל-סימבאָל (בנימטריא) פון דעמדאָזיקן בנין איז דער כאַראַקטעריסטישער שפּראַך "די תורה איז אַ קריין" (כת ר' תורה).

נאָך דער פּיקסירונג פון דער הלכה האָט זיך דאָס געזעץ גע-טיילט אויף דריי קלאַסן. דער ערשטער האָט אַרומגענומען די פאַראַר-דענונגען און די מנהגים, וועלכע זיינען באַטראַכט געוואָרן אַלס באַזיט פאַרן גאַנצן, די יסודות און די גרונדפּרינציפּן פון דער רעליגיעזער לערע; די צווייטע — דאָס זיינען די געזעצן, וועלכע קומען אַלס אוממיטל-באַרער רעזולטאַט פון דיאָזיקע פּרינציפּן; לסוף די דריטע זיינען יענע געזעצן, וועלכע האָבן זיך אויסגעאַרבעט לויט די פּאָדערונגען פון דער צייט אין פאַרשיידענע פּאָלן.

דער ערשטער קלאַס נעמט אַלזאָ אַרום אַלע געזעצן, וועלכע זיינען די ירושה פון יידישן פּאָלק זינט דעם אָנהייב פון זיין קיום. זיי זיינען געווען אָדער דייטלעך און אויסדריקלעך אָנגעצייכנט אין דער ביבל, אָדער פון משה אָן כּוונדלעך איבערגעגאַנגען פון דור צו דור און הייסן דעריבער "געזעץ צו משה פון סיני" (הלכה למשה מסיני). די מנהגים און די געזעצן פון דעם קלאַס בילדן דעם יסוד, אויף וועלכן עס ווערט געבויט דער גאַנצער בנין פון ראַבינישן יידנטום.

דער צווייטער קלאַס האָט אַרומגענומען אַלע אינסטיטוציעס, וועלכע האָבן זיך, לויט דער מיינונג, וואָס האָט געהערשט און איז פון

(¹) כתר = 620, דערונטער 613 פון דער תורה, 7 פון די חכמים.

די שריפטגעלערנטע געווען פארטראַטן, אויפגעהאַלטן אין דעם גייסט פון דער ביבלישער געזעצגעבונג און פלעגן זיך אַרויסשטעלן געלעגנ- הייטלעך. מ'האַט זיי גערעכנט, אַלס געגעבענע פון משהן, אָבער צוליב פאַרשיידענע סיבות זיינען זיי פובליקירט געוואָרן ערשט שפעטער. מען האָט ערקלערט, אז משה האָט באַכוילן אַיינצופירן די דאָזיקע אינסטיטוט- ציעס, ווען עס וועט קומען זייער צייט. די דאָזיקע מנהגים האָבן זיך מיט דער צייט אַנטוויקלט פון דעם גייסט און דער אידעע פון משהס תורה, דעריבער האָט מען זיי אָנגעשלאָסן אָן די גרונדגעזעצן און די אורערשטע מנהגים, וועלכע זיינען אין דער ביבל אויסדריקלעך פאַר- צייכנט געוואָרן. מען האָט זיי גערופן תורה שבעל-פה, מונדלעכע געזעצן.

ענדלעך אין דעם דריטן קלאַס זיינען אַריין אַלע מנהגים, וועלכע זיינען אַרויס פון דעם לעבן און פון דעם פּאָלקס-נאַציאָנאַלן כאַראַקטער, אַלס זייער ווייטערדיקער רעוולוטאַט. דאָס זיינען גרעסטנ- טייל געוועזן מאַסמיטלען, וועלכע האָבן געזאָלט פאַרהיטן, אז קיין ביב- ליש געזעץ זאָל ניט ווערן פאַרנאַכלעסיקט, איבערגעטראָטן אָדער פאַלש אויסגעטייטשט. אַייניקע פון זיי זיינען אַיינגעפירט געוואָרן צוליב אַיינצולע געשעענישן און זיינען אויף ווייטער פאַרבליבן אויך דאָן, ווען די סיבה, וואָס האָט זיי אַרויסגערופן, האָט שוין מער ניט עקסי- סטירט. זיי האָט מען גערופן פאַר אַרדענונגען אָדער החלטות, און גראַד דערפאַר, וואָס זיי זיינען אַרויסגערופן געוואָרן דורך דער צייט, האָט מען פון זיי באַזונדער געהאַלטן. אין קעגנזאַץ צום ביבל- וואָרט, וואָס האָט פאַרבאָטן ״צו דער תורה מוסיף זיין און פון דער תורה פאַרמינערן״, איז אויסגעשטעלט געוואָרן דער פּרינציפּ: ״ווען מען דאַרף טאָן פאַר גאָט, מעג מען צעשטערן די תורה״, און דערביי האָט נאָך געאַלטן אַלס פעסטע נאָרמע: ״אַלץ וואָס די חכמים האָבן געלערנט, האָבן זיי געלערנט לויט דעם געזעץ פון דער תורה״. אָבער די דאָזיקע אַיינטיילונג איז, ווי געזאָגט, געווען נאָר אַ פאַרמעלע, וואָרעם אַלע געזעצן און באַשלוסן זיינען געווען גלייך צווישן זיך און האָבן גלייך געפאָדערט אָפּגעהיט צו ווערן. נאָר בנוגע צו דער עקזעגעיטיק פון דער תורה האָט געהערשט אַ געוויסער אונטער- שייד, מחמת די געזעצן פון ערשטן קלאַס זיינען שוין געווען פאַרשריבן, די געזעצן אָבער פון דעם דריטן קלאַס האָבן ניט געטראָרט זיין פאַר- שריבן, און פאַר דעם צווייטן קלאַס האָט מען געדאַרפט זוכן אַ ״שטיצע״ אין דעם ביבלישן וואָרט.

די הלכהשע פאַרשונג האָט זיך אַלזאָ וועגענטלעך באַשעפטיקט

מיט דעמדאָזיקן „מונדלעכן געזעץ“, שטרעבנדיק אַרויסצוברענגען עס דורך מער אָדער ווייניקער שאַרפּזיניקער עקזעגעיטיק פון דעם אַות, אָדער פון דעם גייסט פון דער ביבל. אינגיכן האָבן זיך אויסגעאַרבעט גרונט-פללים (מידות), לויט וועלכע עס האָט געדאַרפט געפירט ווערן די אויספאַרשונג, און וועלכע אַנטשפּרעכן אין זייער מהות דער מעטאָדע פון יעדער עקזעגעיטיק.

פאַר דיזעלביקע מעטאָדעס האָט זיך געהאַלטן די הַכְּהֵשֶׁע עק-זעגעטיק, זי איז אָדער אַ הערמענעווישע, ערקלערנדיק דעם טעקסט לויט דעם פשוטן זין פון די שריפטן און נאָך דער נאַטירלעכער באַ-טראַכטונג פון דעם באַגריף, וואָס ער האַלט אין זיך איין; אָדער אַ דע-דוקטיווע, וועלכע זוכט אויסצוטייטשן דעם אָפּיעקטיוון אינהאַלט דורך אויספירן מסקנאס, אונטערזוכונג און אויסגלייכונג צווישן די סתירות, אָדער אַ קאָמענטאַר־ישע, ווען זי ווענדט אָן דעם סוביעקטיוון אינהאַלט צום טעקסט, און פון ווערטער, צייכנס און זאַצן, פון זאַצבילדונג, פאַרמיטלונג און פאַרגלייכונג, וויל זי שאַפן אַ נייע אויסטייטשונג; אָדער, ענדלעך, אַ פאַראַפראַסישע, ווען זי וויל דורך קאָנפּיעקטוראַלע פרווון שאַפן פאַר דעם אינהאַלט, וועלכער ווערט גע-רעכנט אַלס נויטווענדיקער, אָן אַנטשפּרעכנדיקן טעקסט, וואָס זאָל אָנ-געפאַסט זיין צו דעמדאָזיקן אינהאַלט.

מיר וואָלטן צו ווייט אַוועק, ווען מיר וואָלטן דעמדאָזיקן הַכְּהֵשֶׁן מדרש אויספאַרשן אויף באַזונדערע ביישפּילן, ובפרט, אַז דעמאָלט פלעגט עס געמאַכט ווערן מונדלעך, און מיר וועלן עס אין אַ שפּע-טערן פּעריאָד נאָך אַמאָל באַגעגענען אַלס אַ שריפטלעך פּיקסירטע הלכה. דעריבער קאָנען מיר דאָ נאָר אָנטערקן דעם היסטאָרישן גאַנג פון דערדאָזיקער פאַרשונג, וועלכע האָט אין אַזאַ שטורעמדיקער צייט מיט מאַראַלישער ענערגיע געזוכט אויפצובויען דעם בנין פון דער רע-ליגיע און באַשיצן אים קעגן די אַרומיקע שטורעווינטן.

מען דאַרף אָבער פון דעם כאַראַקטער פון דערדאָזיקער עקזע-געטיק ניט מאַכן קיין אויספיר, אַז זי האָט אַריינגעטראָגן עפעס אַ פרעמדן עלעמענט אין דעם יידנטום, אָדער אַז די פאַרשונג האָט זיך אַפילו אויף אַ האַר דערווייטערט פון דער טראַדיציע, וואָס אויף איר באַזון איז זי אַנטשטאַנען און ווייטער זיך אַנטוויקלט אין ענגער צוואַ-מענגעבונדנקייט מיט דעם וואָרט פון די שריפטן.

פאַר דערדאָזיקער פרומער איבערצייגונג האָבן אַלע רעטענישן און טונקלקייטן פון דער תורה, פונקט ווי אַלע פראַגן און אומרואי-קייטן פון דער צייט, געפונען אַ באַשיידונג אין אַ העכערער איינהייט:

אין דעם אומפאדינגטן צוטרויען צו גאָט. אַ פולע זאָכן, — פלעגט מען זאָגן, ווּן עפעס אַן אָרט פון דער שריפט האָט אויסגעוויזן טונקל און אומדערקלערלעך, — זיינען אומפארשטענדלעך און אומדערקלער- לעך פאר דעם מענטשנס אויג, וואָס איז נאָך אַמאָל מיט טרערן פאַר- גאַסן, און פאַר דעם מענטשנס גייסט, וועלכער זעט אומעטום וואונדער און באַגרייפט זיי ניט. דעריבער מעגן פילע אומפארשטענדלעכע ער- טער בלייבן אויך אין דער ביבל. זיי פאַרבאָרגן דאָס גרויסע פונם אויג. עס וועט אָבער אַמאָל די זון העלער אָנהייבן שיינען אויף דער ערד, די טרערן וועלן ווערן טרוקן, דער בליק — געשאַרפט און גע- שטאַרקט, דעמאָלט וועט אַלץ ווערן קלאָר און דייטלעך. ווען דער דערלייזער וועט קומען, און גאָט וועט הערשן איבער דער ערד, דע- מאָלט וועלן אַלע טונקעלע ערטער פון דער שריפט באַלויכטן ווערן, און אַלע סודות אַנטפלעקט ווערן. און ביז דעמאָלט — געטרוי, גלויב אין וואָרט!

דאָס איז שוין ווידער אגדה, וועלכע קומט אוממיטלפאַר נאָך דער הלכה, דערגאַנצט און פאַרברייטערט זי.

זי איז פריי פון די תנאים, וועלכע בינדן איר ערנסטערע שוועסטער, די הלכה. זי האָט געמוזט פריי זיין אין איר שטאָף, ווי אין דעם אופן איבערצוגעבן דעמדאָזיקן שטאָף, כדי זי זאָל קענען זאָגן אַלץ, וואָס זי האָט צו זאָגן. איר געביט איז ניט נאָר די געזעצגעבונג פונם חומש, נאָר די גאַנצע ביבל פון בריאת העולם ביזן חורבן מיט אַלע זיינע טע- גער און פאַרבן, קלאָגן און לידער, פון וועלכע יעדער פסוק גיט איר אַ לאַנגע שורה טעמעט פאַר די וואונדערבאַרסטע און זעלטנסטע וואַריאַציעס. אַ רייכער געביט פון פאַעזיע, אין וועלכן עס האָבן גע- אַרבעט פיל דורות אין משך פון כמעט אַ יאָרטויזנט, עפנט זיך אָפּ פאַר אונזער פאַרוואונדערטן בליק ווען מיר קוקן אַריין אין די בלומענגערט- גער פון דער אגדה. יעדעס וואָרט און יעדער פערז שפראַכצט דאָ אויס ווי אַ בלום, ווי אַ בוימל; זיי אַלע שמעקן און אַקסן און שפרייטן דעם ריח פון מאַרגנלאַנד. און בשעת מיר קוקן זיך אַלץ טיפער און טיפער אַיין, שטייגט אַרויף ווי פון דעם פורפורנעם גרונט פונם ים, אַ מענגע געשטאַלטן; די גאַנצע פאַרוזנקענע פראַכט פון ציון, דער פאַרג מוריה מיט דעם הייליקן טעמפל אין זיין שטראַלנגלאַנץ, די פוהנים ביי דער עבודה, די פייערלעכע כאָרן פון די לווים, די ליכטיקע מחנה פון די נביאים און בני הנביאים, די מלכים מיט גילדערנע קרוינען, די בלייכע געהויבענע געשטאַלטן פון די אַבות און די אַמהות, ירושלים, די געהויבענע, אין חורבות, איינזאַם זיצנדיק ביידערנאַכט און וויינענדיק,

אלץ וויינענדיק, ענדלעך ציון אין שפעטערדיקע צייטן, ווען די פאָן פון גאָט צבאות וועט ווידער זיגרייך פלאַטערן פון זיינע בערג, און אלע פעלקער וועלן זיך צו אים צוריקקערן, פדי אים צו דינען און זיין נאָמען צו הייליקן אויף אייביק. דאָס אַלץ און נאָכמער זעען מיר אין דעמדאָזיקן גאָרטן פון דער אגדה. אָבער אויף דעם גאַנצן וועג באַגלייטן אונז און קלינגען, ווי אַ דערשראָקענער און טרויעריקער כאָר, די ווערטער: „אויף די טייכן פון בבל זיינען מיר געזעסן און האָבן געוויינט, און אונזערע האַרפעס האָבן מיר אויפגעהאַנגען אויף די ווערבעס“...

צו אַזאַ פרייער קונסט, ווי עס איז געווען די אַנדישע דיכטונג, פילט זיך באַרופן יעדער, אין וועמען עס ליגט „גאָטס וואָרט“, און ווער עס איז פעניק צו דער רעכטער צייט אויסצודריקן דאָס רעכטע וואָרט. דעריבער זיינען די קינסטלער און די זינגער, גרעסטנטייל אָן אַ נאָמען אָדער פסעוודאַנימען, ווי אין יעדער פאָלקספּאָעזיע, און דאָס גלייכן די דיכטער און די דיכטונגען—אומענדלעך פיל. יעדער פסוק פון דער ביבל איז געלעגן פאַר יעדן פריי, יעדער דור האָט געזוכט זיין בילד אין דעם שפיגל פון דער ביבל, יעדער האָט געוואַלט אַרויסרופן די אורעלטערן פון די קברים, זיי זאָלן אויך זען זייערע לייך, אויך מיט זיי וויינען, אויך פאַר זיי מתפלל זיין. אַזוי איז אַנטשטאַנען אין דער אגדה אַ כּאָלקספּאָעזיע פון אַ גוואַלדיקן פאַרנעם, וועלכע האָט זיך ווייטער אַנטוויקלט אין די שולן און אין די בתי-מדרשים און וועלכע מען האָט, ווידעראַמאָל, ווי יעדער פאָלקספּאָעזיע, גענומען פאַרשרייבן מיט יאָרהונדערטן שפעטער, ווען איר קוואַל האָט גענומען אויסגעטריקנט ווערן און עס איז געווען אַ סכנה, אַז אירע לידער און משלים זאָלן פאַרגעסן ווערן.

נאָטירלעך זיינען פאַר דער אגדה גאַנץ אַנדערע נאָרמען געווען מאַסגעפנד, הגם עס איז ניט געווען אויסגעשלאָסן, אַז די נאָרמען פון איינער זאָלן אָנגעווענדט ווערן ביי דער צווייטער. די באַציאונג פון די ביידע ריכטונגען צווישן אַנאָד ווערט טרעפלעך כאַראַקטעריזירט דורך אַ שפעטערדיקער דערציילונג, לויט וועלכער אַ לערער פון דער הלכה און אַ לערער פון דער אגדה האָבן זיך צופעליק צוזאַמענגע-טראָפן אין איין שטאָט, וואו זיי האָבן געוואַלט האַלטן פאַרטראַגן, די מאַסע איז אַוועק צו דעם אַנדיסט, בשעת דער הלכיסט איז געפליבן פּמעט איינזאַם. דער דרשן האָט דאָן געטרייסט דעם געלערנטן מיט פאָלגנדיקן משל: „צוויי סוחרים זיינען געקומען אין אַ שטאָט און האָבן דאָרטן פאַרגעלייגט זייערע סחורות. איינער האָט אַרויסגעלייגט פערל

און טייערע שטיינער, דער צווייטער — בונטע צירונג, — א קייטעלע, א רינג, א האלובאנד, — צו וועלכן וועט זיך דער עולם שפארן? אמאל, ווען דאָס לעבן פון דעם פּאָלק איז נאָך ניט געווען אזוי שווער, האָט ער געהאַט גענוג צייט צו פּאַרטיפּן זיך אין דעם פּאַרבאַרגענעם זינען פון דער תּורה, איצט אָבער, אין די דאָזיקע פינסטערע טעג נייע טיקט זיך דאָס פּאָלק אין די טרייסטרייד פון דער אַגדה״.

וואָס נוגע דער אַגדישער עקועגעטיק, איז זי, אַנטשפּרעכנדיק איר ציל, איבערהויפּט סוביעקטיוו אָדער אָביעקטיוו, געווענדט אָן דעם, וואָס זי האָט אַרויסגעשטעלט אין פּאָדערגרונט: די איינפּאַכע זאָלעכע זייט, צי די האַמילעטישע אַנווענדונג אַמאָל וויקלט זי אַיין אַ טעמע, וועלכע עס איז ניט צו דערקלערן פאַר אַ ברייטערן עולם, אַלס סוד. גרעסטנטייל נאַטירלעך איז די האַמילעטישע אַנווענדונג פּונם ביבלויאָרט גענוג באַליבט אין אַלע פּאַרמען און וואַריאַציעס, און זי אַנטשפּרעכט אויך די גאַנצע ריכטונג, וואָס די אַגדה האָט אַנגענומען אין איר ווייטערדיקער אַנטוויקלונג, אזוי אַז ניט אומזיסט האָט מען זי באַצייכנט אַלס די ערשע יידישע האַמילעטיק. זי האָט זיך אויך אַנטוויקלט מונדלעך, לכתחילה קוים אָפּגעשיידט פון דעם הלכהשן אַרט איבערגעבן, און ערשט שפּעטער, מחמת דער שפּע פּונם שטאַף, האָט זי זיך פון אים אָפּגעטיילט; פּאַרגעקומען איז עס דער עיקר דורך רעדעס, דרשות און דיסקוסיעס, וועלכע האָבן געוואָלט מאַכן אַ רושם ביים ענדיקן אַ הלכה און שאַפּן דערביי אַ פייערלעכע שטימונג; אָדער אום יום־טובים פלעגט יעדער, ״וועמען עס האָט דערצו גאַטט גייסט באַוואויגן״, פאַרטראַגן די אַגדה, וועלכע האָט ערשט שפּעטער אַנגענומען יענע קינסטלערישע פּאַרם, אין וועלכער זי איז פאַרשריבן געוואָרן אין אַגדהשן מדרש״.

ביי דעם אַלעמען שיינט עס דאָך, אַז צווישן דעם מונדלעכן און שריפטלעכן עלעמענט פון דער אַגדה איז פאַראַן אַן אונטערשייד, וועלכער כאַראַקטעריזירט די אַנטוויקלונג פון דערדאָזיקער אייגנאַרטיקער ליטעראַרישער ריכטונג. די ערשטע שפּראַצלינגען פון אַגדה האָט די קריטישע פּאַרשונג אַנטדעקט שוין אין דברי־הימים און אין איוב, בשעת ביי די לעצטע נביאים האָט זי געפּונען עלעמענטן פון הלכה, און אין ספר דניאל — שפורן פון גאַטסדינסטלעכע פּאַרמאָליטעטן. שפּעטער האָט זיך די אַגדה אַנטוויקלט פאַראַלעל מיט די עפּנטלעכע פּאַרלעזונגען פון דער ביבל און מיט דער פּאַרשונג פּונם געזעץ. אויב די הלכה האָט רעגולירט די פּראַקטיק, האָט די אַגדה איר אויפּמערקזאַמקייט געלייגט דער

עיקר אויף דער טעאָריע. אָבער ביידע האָבן זיך נאָטירלעך געשטיצט אויפן וואָרט פון דער ביבל.

ניט קוקנדיק דערויף, דאַרף מען שוין אין יענעם פעריאָד אונ-טערשיידן אַן אַלגעמיינע אַגדה, וואו דער אינהאַלט איז גע-שטעלט העכער פאַר דער באַציונג צו דער ביבל, פון אַ ספּעציע-לער, וואו די אויסטייטשונג פון דער ביבל טרעט אַרויס אויבנאָן. וואָרעם אַ טיפּערער אויספאַרשונג פון דערדאָזיקער ריזיקער קאָלעקטיוו-ליטעראַטור איז ענדלעך געלונגען אַריינצוברענגען אַרדענונג און סיסטעם אין דעם כאַאָס פון דער אַגדה, און פעסזשוסטעלן זעקס הויפט-גרוּפּן פון דער אַגדהשער ליטעראַטור, פון וועלכע די אַלגעמיינע אַגדה אַנטהאַלט דריי זעלבשטענדיקע, לויט די טעמעס, וואָס זי באַהאַנדלט — ע ט י ש ע, מ ע ט אַ פ י ז י ש ע, אַדער ה י ס ט אַ ר י ש ע. נאָכדעם גייען זיי אַריבער אין ספּעציעלער אַגדה, וועלכע איז געווינדעט אויס-שליסלעך דער ביבל-ערקלערונג; זיי האָבן אָבער פון איין זייט באַ-ציונגען אויך צו דער הלכה, פון דער צווייטער זייט — צו דער ווערטלעכער איבערזעצונג, צום תּרוּם.

ווי אזוי זיינען אַנטשטאַנען די דאָזיקע גרוּפּן און ווי זיי האָבן זיך אַנטוויקלט, און וואָס פאַר אַ געשטאַלט האָבן זיי אָנגענומען שפּעטער ביי זייער פאַראייניקונג אין שריפטלעכע דענקמעלער, — דאָס איז, ביי דער שטענדיקער באַזענונג פון דערדאָזיקער קאָלעקטיוו-ליטעראַטור אין אַ משך פון כּמעט אַ יאָרטיוונט, בעסער פאַר אַלץ צו שילדערן אין צוזאַמענהאַנג מיט די גייסטיקע שאַפונגען פון דעם פּאָלגנדיקן פעריאָד.

בנוגע צום פעריאָד פון די ערשטע תּנאים קלעקט בכלל אָנצו-ווייזן אויף דעם פּאַקט פון דער וויסנשאַפטלעכער פאַרשונג איבערהויפט און אויף דער ריכטונג, וואָס זי האָט אָנגענו-ען. פרי צו באַקומען די אי-בערצייגונג, אַז דער קוואַל פון גייסטיקן לעבן אין יהודה האָט קיינמאָל ניט אויסגעטריקנט, און דער גאַנג פון דער ליטעראַרישער אַנטוויקלונג האָט זיך קיינמאָל ניט אָפּגעשטעלט. אויב דער שפרוך, וואָס די מסורה האָט פאַרהיט פון שמעון הצדיק, ערלויבט שוין צו מאַכן זיך אַ ריכ-טיקן באַגריף וועגן דעם כאַראַקטער פון דערדאָזיקער גייסטיקער ריכ-טונג, — טרעט דערדאָזיקער כאַראַקטער שאַרפּער און בולטער אַרויס אין די, צום גליק, פאַרבליבענע שפרוכן פון די געזעצלעכער, וועלכע האָבן שפּעטער איבערגענומען די הנהגה. אַלס דער עלטסטער שריפט-געלערנטער ערשיינט אַבּוּט גוּס אַיש סוכו, דער ערשטער, וואָס טראַגט אַ גריכישן נאָמען, און וואָס אין זיין שפרוך האָט זיך קלאָר אויסגעדיקט דער פּראָגרעס אין דער וועלטאַנשוואונג אפילו בנוגע צו

די לעצטע ביבלישע ווערק. ער זאָגט: „זייט ניט ווי קנעכט, וועלכע דינען זייער האַר מיט דעם תנאי צו באַקומען שכר, נאָר זייט ווי קנעכט, וועלכע דינען זייער האַר אָן דעם תנאי צו באַקומען שכר. און די מורא פאַר גאָט זאָל זיין אויף אַיין“. אין פאַרגלייך מיט דער דע-מאָלט הויך געזאכטער לערע וועגן שכר און עונש דריקט דערדאָזיקער שפּרוך אויס אַ זעלטענע רייפּקייט פון דער מאַראַלישער אַנשוואונג אי-בער שכר און עונש.

אויב שמעון האָט געלערנט אומבאַדינגטע געהאַרכזאַמקייט דעם געזעץ, און אַנטיגנוס — דעם פּרינציפּ פון דער מענטשלעכער ווילנס-פּרייהייט, זעט מען אין די רייד פון די נאָך זיי געקומענע טרענער פון דער מסורה — פון איצט אָן קומען זיי פּסדר פאַרווייז — פינף פאַר — די נאַטירלעכע אַנטוויקלונג אין דער רעליגיעזער ריכטונג, צוגלייך אַ שאַרפע אַפּאָזיציע צום פּרעמדן גריכישן עלעמענט, און דערביי פונע-דעסטוועגן אַ טיף זיטלעכע וועלטאַנשוואונג, וועלכע שטייט הויך איבער די מחלוקתן פון די פאַרטייען און די רדיפות פונם שונא. יוסי בן יועזר איש צרדה און יוסי בן יוחנן איש ירושלים זיינען גע-ווען די נאָענטסטע, וועלכע האָבן ווייטער געפירט די טראַדיציע. ביידע האָבן געלעבט אין אַ צייט, ווען דאָס גריכנטום האָט אַרויפגעלייגט די האַק אויף דער יידישער אמונה און האָט זי געוואָלט פאַרניכטן. דאָס יידנטום איז אויך קעגן דעמדאָזיקן אַנפאַל בייגעשטאַנען און אין אים האָט זיך אויסגעבילדעט יענער גייסט פון די אַלטע פרומע לייט (חסידים), וועלכער האָט געהאַט אַ ממשותדיקן אַיינפלוס אויף דער שפּע-טערדיקער צייט. פון דידאָזיקע חסידים זיינען געווען אַרויסגעקומען אויך די ביידע פאַרשער, וואָס דער ערשטער האָט באַקערעפטיקט זיינע רעליגיעזע איבערצייגונגען מיט זיין טויט על קידוש השם. יוסי בן יועזר, „דער פרימסטער צווישן די פוהנים“, וועלכער האָט געזאָגט: „דיין הויז זאָל זיין אַ זאַמלאָרט פאַר חכמים, קוש דעם שטויב פון זייערע פיס, און טרינק מיט דאָרשט זייערע רייד“ — איז געקרייציקט געוואָרן צו-ליב דער מסירה פון זיין פלימעניק אַלקימוס. יוסי בן יוחנן האָט גע-לערנט דעם פּרינציפּ: „זאָל דיין הויז זיין ברייט געעפנט, און זאָלן אַרעמע לייט זיין די אַיינגייער פון דיין הויז, און פלוידער ניט פיל מיט פרויען“.

דער גייסט, וועלכער האָט געלעבט אין דידאָזיקע אַפּאַריזמען, דער גייסט פון הומאַנישקייט און וויסנשאַפט, ווי פון רעליגיעזן ערנסט, האָט געמוזט אַנצוינדן און אַנרעגן צו נאָכאַמונג, אפילו אין אזא

געדריקטער און טרויעריקער צייט, ווי עס איז געווען די צייט פון די סירישע מלחמות. הגם עס ווערט געזאגט, אז נאך דעם טויט פון די דאזיקע צוויי לערער האָבן זיך איבערגעריסן די עפנטלעכע פּאַרטראָגן, אָבער די לערע זעלבסט און איר אַנטוויקלונג האָבן ניט אויפגעהערט. אינגיכן באַגעגענען מיר ווידער אַ פּאַר מנהיגים, וואָס זייערע רייד זיי זען כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם גייסט פון דער צייט. דאָס זיינען יִהוֹשֻׁע בן פֿרַחִיָה און גַמְאֵי הָאֵל בִּלְיִי. זיי האָבן געלעבט אין דער צייט פון דעם פּוּהוּ-גדול פון דער מאַקאַבער-משפּחה, שמעון, און די שטרעבונג זייערע איז געווען צו פאַרטיידיקן די תּוֹרָה-שבעל-פּה קעגן דער מעכטיקער אין יענער צייט פאַרטיי פון די צדוקים, וועלכע האָבן זי אָפּגעליקנט. יִהוֹשֻׁע בן פֿרַחִיָה האָט געלערנט: „נעם זיך אַ לע-דער, קריג זיך אַ חבר און זיי יעדערן דן לכּף זכות“. מען האָט ריכ-טיק אָנגעוויזן, אז דאָס שווערגעוויכט פון דעמדאָזיקן שפּרוך ליגט אין אין דער באַקאַנטשאַפט מיט דער מסורה, וועלכע דער לערער דאַרף פאַרשפּרייטן און דער חבר — דערפילן, וועלכע דאַרף אָבער אונז ניט לאָזן שטרענג פאַראורטיילן יעדע אַנדערע מיינונג. גַמְאֵי, פאַרקערט, האָט געלערנט, פאַרשטייט זיך, נעמענדיק אין אַכט די הערשנדיקע דע-מאָלט אַרט דענקען: „דערווייטער זיך פון אַ שלעכטן שכן, ניט זיי קיין חבר מיט פאַרבּרעכער און זיי שטענדיק גרייט אויף צרות“. דידעמאָל-טיקע מאַניר אויסצודריקן אַ טיפּן געדאַנק אין קורצע ראַפּסאָדישע זאַצן, באַווייזט אונז די וויכטיקע באַדייטונג און דעם זינען פון די דאָ-זיקע ווערטער, וועלכע זיינען געוויס ריכטיק אויפגעפאַסט און פאַר-שטאַנען געוואָרן פון די, צו וועמען זיי זיינען געווענדט. אין די וויי-טערדיקע יאָרן פון דער השמונאישער הערשאַפט, ווען די מחלוקת צווישן די פאַרטייען האָט אַ צייט לאַנג אויפגעהערט, ווערן ווידער באַקאַנט שפּרוכן פון די חכמים, וועלכע גייטיקן זיך שוין מער ניט אין אַזעלכע אויסטייטשונגען, ווייל זיי דריקן קלאָר אויס דאָס, אויף וואָס זיי לייגן די גרעסטע אַכט אין זייער צייט. דאָס זיינען יְהוּדָה בן שֵׁבַאי און שמעון בן שטח — דער לעצטער — אַ העלד פון דער אגדה, וועלכער ווערט גערימט אין פיל זאַגן און לעגענדעס. זייער בייזנס ציל אין לעבן איז געוועזן — ווי אַרום אויפצושטעלן דעם פּכוּד און די באַדייטונג פון דעם רעכט, וואָס איז אַזוי אָפט פון דער אומגערעכטיקער הערשאַפט געבראַכן געוואָרן. שטרענגע, רעכטלעכע מענטשן, האָבן זיי קיין מורא ניט געהאַט פאַר דעם צאָרן פון די הערשער און האָבן זיך מיט מוטיקייט געשטעלט צו שיצן די ווערדע

פונם סנהדרין און פון דער תורה קעגן יעדן אָנפאל. "אלס ריכטער שטעל זיך ניט איין פאר איין צד קעגן דעם צווייטן; כל-זמן די צדדים שטייען פאר דיר, באַטראַכט זיי ביידע ווי שולדיקע, ווען אָבער זיי האָבן זיך אָפגעפאַרטיקט און אָנגענומען דעם פסק-דין, זאָלסטו זיי ביידן באַטראַכטן ווי גערעכטיקע", — אזוי לאַזט הערן יהודה בן טבאיס שפּרוך. די צייט פון אַלעקסאַנדער גנאי און פון דער קיניגין שלומית האָט געוויס געפּאָדערט אזאָ מוסר, ווי יהודה בן טבאיס, וועלכער האָט געמוזט אַנטלויפן פאר דעם קיניג קיין אַלעקסאַנדריע. אזוי האָט אויך שמעון בן שטח, דער קיניגנס ברודער, אַ לאַנגע צייט געמוזט זיך אויסבאַהאַלטן פאר דעם צאָרן פונם גרויאַמ־קיניג, וועלכער האָט פּאַרט זיין ערלעכן כאַראַקטער ניט געקענט אַיינברעכן. פיל מער איי-דער זיינע ווערטער: "פאַרשט פיל אויס די עדות, און זיי פאַרויכטיק מיט דייע רייד, דורך זיי זאָל מען זיך ניט אויסלערנען צו לייגן", — וועלכע האָבן זיך באַצויגן דער עיקר צו די תלמידים, כאַראַקטעריזירן דעמדאָיקן מענטשן די שפּעטערע דערציילונגען וועגן זיין ווירקן און שאַפן, וועלכע באַווייזן אַלע אויף פעסטער ערלעכקייט. מערקווערדיקער פאר אַלע אַנדערע אָבער איז די ערציילונג וועגן דעם איסיער חוני, וועלכער גיט אונז די מעגלעכקייט צו דערקענען דעם גייסט פון שמעון בן שטח.

חוני המעגל האָט געהאַט אַ שם פון אַ מענטשן, וועלכער קאָן דורך זיין תפילה אַרויסרופן און אָפשטעלן אַ רעגן. שמעון בן שטח האָט גלייך פאַרשטאַנען, ווי געפערלעך עס איז אזאָ אָבערגלויבן דווקא אין יענע צייטן, ווען די פאַרטייען האָבן זיך אזוי געקריגט צווישן זיך. האָט ער גע-שיקט צו חוני און געהייסן אים זאָגן: "ווען דו וואָלסט געווען ניט חוני, וואָלט איך דיך מחרים געווען, אָבער וואָס קאָן איך מאַכן? דו ביזט ווי גאָט אַ צעפיעשטשעט קינד. מען טוט, וואָס דו ווילסט, און מען באַפרידיקט דייע קאַפּריון". דערזעלביקער חוני איז אָבער געווען אַ פרומער און אַן איידעלער מאַן — דאָס איז גייטיק צו וויסן, פּדי אָפצושאַצן די באַדייטונג פון שמעונס רייד, — און ווען אין דעם ברוי-דערקריג צווישן הורקנוסן און אַריסתובולן האָבן הורקנוסעס קריגער באַלאַגערט דעם הר-הבית, האָבן זיי געפּאָדערט, ער זאָל פאַרשילטן אַריסתובולס אָנהענגער און די פּוהנים, וועלכע האָבן זיך פאַרשפּאַרט אין בית-המקדש. ער האָט אָבער ניט געוואָלט, און ווען מען איז צו אים צוגעשטאַנען פון אַלע זייטן, האָט ער מתפלל געווען הויך: "רבונא של עולם! דאָ שטייט דיין פּאָלק, און דאָרטן דייע פּוהנים, זיי זיינען איינע קעגן די אַנדערע פאַרביטערט; הער זשע ניט, פּאָטער אין הימל-

די תפילה פון יענע קעגן די, און ניט די קללות פון די קעגן יענעו" דאָס פּאָלק האָט אים פאַרוואַרפֿן מיט שטיינער.

דידאָזיקע ווערטער — דאָס איז די פּרוכט פון יענעם גייסט פון מענטשנליכע און פּאָטערלאַנדסליכע, וואָס די לערער פון די הויכע שולן האָבן געלערנט און וואָס איז פיל מאָל איבערגעחזרט געוואָרן סיי אין דער הלכה, סיי אין דער אַגדה פון יענע צייטן. מיט דעם זעלבדיקן גייסט זיינען אויך דורכגעדרונגען שמעיה און אַבטליון (סאַמאַיאָס און פּאַליאַ), וועלכע שטעלן פאַר די ווייטערדיקע פאַר. זיי ביידע שטאַמען פון געצנדינער, אָבער דאָס האָט אויף קיין האָר ניט געמינערט פון דער אַכטונג, וואָס דאָס פּאָלק און די תּלמידי־חכמים האָבן צו זיי געפילט, ווייל זיי זיינען ביידע געווען אויסגעצייכנטע געזעצלערער. און ווען איינמאָל האָט אַ פּוהן־גדול, אויס קנאה פאַר דעם פּבּוּד, וואָס דאָס פּאָלק טוט זיי אָן, אומפריינדלעך געענטפערט אויף זייער באַגריסונג, ווען ער איז אַרויס צום פּאָלק אום יום־פיפור, מיט אַ רמז אויף זייער אָפּשטאַמונג: "וואָלן די פרעמדע גיין אין שלום", — האָבן זיי ביידע אַייג־שטימיק געענטפערט: "די פרעמדע גייען אין שלום, וואָרעס זיי טוען די זאַך פון שלום, אָבער ניט אַזוי טוט אַהרונס קינד, וועלכער טוט ניט נאָך זיין שטאַמפּאַטער".

צו דעם פּאַסט אויך דאָס, וואָס אונז איז פון זיי ביידן פאַרבליבן אַלס גרונדאַנשוואַונגען; שמעיה האָט געזאָגט: "ליב די מלאכה, האָב פיינט דאָס הערשן, און חבר זיך ניט מיט דער וועלטלעכער מאַכט". און אַבטליון האָט געזאָגט: "זייט, חכמים, פאַרויכטיק אין אַייערע רייד, פּדי איר זאָלט ניט דאַרפן אַוועקוואַנדערן און קומען אויף אַן אָרט פון שלעכטן וואַסער (ד. ה. פון שלעכטן אַיינפלוס), טאַמער וועלן טרינקען פון אים די שילער, וועלכע וועלן קומען נאָך אַיך, און וועלן שטאַרבן, און דאָן וועט גאַטס נאָמען פאַרשוועכט ווערן". ס'איז ניט שווער צו טרעפן, קעגן וועמען האָבן געציילט דיִדאָזיקע ווערטער, ווען מען זאָל נעמען אין אַכט, אַז די אויסוואַנדערונגען פון די פרומע געזעצלערער זיינען נאָך פריש געווען אין זכרון, אַז שמעיה און אַבטליון האָבן שוין געלעבט אין דער צייט פון דער הערשאַפט פון די אַדומים, און אַז דער ערשטער האָט אַפילו געהאַט דעם מוט פאַרן גאַנצן סנדרין אין די אויגן צו טאָדלען דעם אויפטרײט פונם יונגן הורדוס. נאָר דער גריי־זער שמעיה האָט פאַרגעפילט, וויפיל זיין פּאָלק וועט מוזן אויסשטיין פון דעם כּיטרען אַדומי, און זיין פאַרגעפיל איז מקוים געוואָרן, ווען הורדוס איז אַרײַף אויפן טראָן. די מיטגלידער פונם סנהדרין און די תּלמידי־חכמים זיינען פאַר-

פאלגט געוואָרן; עס האָט אויסגעוויזן, אז דאָס שטודירן די תורה זאָל אין לאַנד פון דער תורה בטל ווערן. אָבער עס האָט ווידער צו נייעם לעבן אויפגעוואַכט דורך איינעם אַ מענטשן פון בבל, הילל, וועלכער האָט איבערגענומען די פירערשאַפט לכתחילה מיט אַ געוויסן מנחם און נאָכדעם מיט שמאיען.

מיט היללן איז אַריין אַ נייער גייסט אין דעם רעליגיעזן לעבן. זיינע קענטענישן און ערפאַרונגען, זיין מילדקייט און גוטסקייט זיינען מיט ליבע באַפּונט געוואָרן דורך דער לעגענדע. נאָר די געשיכטע האָט אים אויך אָנערקענט אַלס איינעם פון די באַדייטנדיקסטע פּערזענלעכע קייטן צווישן די געלערנטע. און זאָל זיין, אז הילל איז ניט געווען קיין רעפּאַרמאַטאָר, אָבער אַ רעאַרגאַניזאַטאָר אין לערנען און אין דער פּאַלקסערציאונג איז ער אַלנפּאַלס געווען און זיין השפּעה אויף דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פונם יידנטום איז אין לשער גרויס. די צייט, ווען ער האָט געלעבט, און די אַלגעמיינע באַדייטונג, וואָס ער האָט גע- האָט, איז אונז גוט באַקאַנט, דאָס גלייכן, אויף וואָס פאַר אַן אופן איז פון די ביידע לערבאַנשוואונגען, היללס און שמאים, געוואָרן צוויי פאַר- שיידענע לערנסיסטעמען.

מיט היללן הייבט זיך אָן אין דער געשיכטע פון דעם פאַרשן די תורה, פון דער הלכה, אַ נייע ערע. פריער האָט ער אויסגעשטעלט פאַר דער אינטערפּרעטאַציע פון דער תורה-שבעל-פה אויפן סמך פון דער ביבל זיבן פּללים, וועלכע שטעלן פּעסט אויף ווייטער דעם מע- טאָד פון דער פאַרשונוג. די דאָזיקע לאַגישע פּללים זיינען באַשטאַנען: (1) אין אַרויסגיין פון ווייניקער וויכטיקן צום מער וויכטיקן, און פאַר- קערט, (2) אין דער שטאַפּענלעכקייט פון די געזעצן, (3) אין דעם אַל- געמיינעם פּרינציפּ, וואָס אַנטשפּרעכט דער שריפט, (4) אין דער הנחה, וועלכע קאָן געדרונגען ווערן פון מערערע ערטער אין דער ביבל, (5) אין איינע לעבן די אַנדערע שטייענדיקע אַלגעמיינע הנחות, מיט דער אָנווענדונג אויף באַזונדערע, (6) אין דער אינערלעכער גלייכ- קייט פון פאַרשיידנאַרטיקע שטרעמונגען, (7) אין דעם צוזאַמענהאַנג פונם אינהאַלט.

שפּעטער זיינען די דאָזיקע פּללים דערגאַנגען ביז 13 און אפילו ביז 32. אָבער אין דער צייט, ווען זיי זיינען אַנטשטאַנען, האָבן זיי אין דער ראַבינישער לערע געשאפן אַ מעטאָדישן סדר, און געגעבן אַ וויסנשאַפטלעכע פאַרם דער אידעע פון דער טראַדיציע.

אָבער אויך אויפן פּאַלק האָט הילל מיט זיינע גרונדפּרינציפּן גע- מאַכט אַ באַדייטנדיקן אַיינפלוס. אַ גוטער עדות דערויף זיינען די

פילע היללס מימראס. ס'וועט קלעקן צו ברענגען עטלעכע פון זיי, כדי צו כאראקטעריזירן דעם געהויבענעם גייסט פון דעמדאזיקן דענקער: "זיי פון אהרון הכהנס תלמידים, א פריינד פון שלום, א פריינד פון מענטשן, און דערבענטער זיי צום געזעץ". "ווען איך בין ניט פאר מיר — טאָ ווער זשע? און אויב איך אליין טו ניט פאר זיך אליין — טאָ וואָס בין איך? און אויב ניט איצט — טאָ ווען דען?" "שייד זיך ניט אָפּ פון דער געמיינדע", "משפט ניט דיין חבר, ביז דו וועסט זיך ניט שטעלן אין זיין לאַגע", "וואָלסט זיך אליין ניט גלויבן ביזן טאָג פון דיין טויט". "דאָרט, וואו עס איז ניטאָ קיין מאָן, באַמי זיך דו צו זיין דער מאָן". "ווער ס'האָט באַקומען אַ גוטן נאָמען — יענער האָט עס באַקומען פאַר זיך זעלבסט; ווער עס האָט באַקומען קענטעניש אין דער תורה, יענער האָט באַקומען אייביק לעבן". "אַ גראַבער מענטש קאָן ניט מורא האָבן פאַר זינד; אַן עס-הארץ קאָן נישט זיין קיין פרום-מער; אַ פחדן קאָן זיך גאַרנישט אויסלערנען; אַ קפדן טויג ניט פאַר קיין לערער; דער, וואָס פאַרנעמט זיך פיל מיט האַנדל, קאָן ניט זיין קיין חכם".

אַבער אויך שמאי, וועלכער איז געווען לערער לעבן היללן און האָט פאַרטראָטן דעם שטרענגן פרינציפ אין דער אויפפאַסונג און דער ערפילונג פונם געזעץ, האָט געשאפן אַזעלכע אַפאָרזומען, הגם ער איז געווען אַ מענטש מיט אַ שאַרפן און שטרענגן כאַראַקטער. ער האָט געזאָגט: "וואָל די תורה זיין דיין שטענדיקע באַשעפטיקונג, רייד וויי-ניק און טו פיל, און געם יעדן אויף פריינדלעך"; הגם דאָס אַנטשפרעכט ניט אינגאַנצן דער פאַרשטעלונג פון אומפריינדלעכקייט, וואָס מיר קאָנען האָבן וועגן דעמדאזיקן חכם.

די טעטיקייט פון זיי ביידן אַלט אַנפירער פון דער שול האָט גע-בראַכט פיל פרוכט. ווי דידאָזיקע צוויי מענטשן זאָלן ניט געווען זיין פאַרשיידן אין זייערע אַנשוואונגען, זיינען זיי דאָך אין זייערע צילן געוועזן אייניק. קיין זאך קאָן ניט אַזוי כאַראַקטעריזירן דעם מהות פון זייער טעטיקייט, ווי די דערציילונג וועגן דעם געצנדיגער, וועלכער האָט זיך געוואָלט מגייר זיין, מיט דעם תנאי, מען זאָל אים אויסלער-נען די גאַנצע תורה פאַר דער צייט, וואָס ער וועט אויסשטיין אויף איין פוס. שמאי האָט אים אַוועקגעטריבן. ער האָט געזען דעם קערן פון דער יידישער רעליגיע נאָר אין דער שטרענגער געזעצעפונג. הילל, פאַרקערט, האָט אים פריינדלעך אויפגענומען און האָט צו אים געזאָגט: "וואָס פאַר דיר אליין איז שלעכט, זאָלסטו ניט טאָן צו דיין חבר — דאָס איז דער גרונד און דער שורש פונם יידינטום, און

דאָס איבעריקע איז נאָר אַ פירוש און אַ סמך דערצו. גיי און לערן עס! צי דארף מען דען נאָך דערדאָזיקער דערציילונג ברענגען נאָך פרטים פון היללס לעבן, כדי צו באַווייזן זיין באַדייטונג אין דער אמתער שיין און דאָס אומבאַוועגלעכע ראַביניזם פון יענעם פעריאָד אין אַ שע= בערער באַלייכטונג איידער די, אין וועלכער מיר זיינען שוין לאַנג גע= וויינט זיי צו זען? געוויס ניט. דידאָזיקע סענטענץ קלעקט שוין צו באַווייזן, וואָס פאַר אַ לעבעדיקע אומאויפהערלעכע אַנטוויקלונג פון יידישן גייס= טיקן לעבן עס האָבן געבראַכט יענע טרעגער פון דער ראַבינישער טראַדיציע, און וואָס פאַר אַ וויכטיקע באַדייטונג פאַר דעם ווייטער= דיקן גאַנג פון דערדאָזיקער אַנטוויקלונג האָט דער פּאַקט, וואָס כמעט ביי אַלע דיפערענצן צווישן די שולן פון הילל און שמאי, האָט דער מילדער, דערלייכטערנדער פרינציפ פון דעם ערשטן מנצח געווען די שטרענגע און באַלאַסטנדיקע אויפפאַסונג פון דעם צווייטן, אַזוי אַז די שפעטערדיקע לערער האָבן מיט רעכט געקאָנט באַהויפטן: ווען די תורה איז פאַרגעסן געוואָרן, איז געקומען עזרא פון בבל און האָט זי ווידער אויפגעשטעלט; און אַ צווייטן מאָל איז זי פאַרגעסן געוואָרן, איז אָבער געקומען הילל פון בבל, און האָט זי אויפסניי באַגרינדעט. אין אַ צייט פון רואיקער אַנטוויקלונג וואָלט געווען ניט אַפּצו= עאַצן דעם אַיינפלוס פון היללס אידעען אויפן ייִדנטום. אָבער אַזאַ צייט איז דעם ייִדישן פּאָלק ניט באַשערט געווען, וואָרעם עס זיינען פאַרגעקומען צוויי גרויסע וועלטגעשעענישן, וועלכע האָבן באַשטימענדיק געווירקט אויף זיין אַנטוויקלונג. דאָס זיינען די אַנטשטייאונג פונם קריסטנטום, און דער חורבן פון דער ייִדישער מלוכה.

פילע קאָנען ניט באַגרייפן, ווי איז עס מעגלעך, אַז אין די טעג, וועלכע זיינען פאַרגעגאַנגען דידאָזיקע גרויסע געשעענישן, בשעת אין דרויסן נאָהאַט געברענט דער ווילדער קאַמף פאַרן קיום, האָבן זיך די געזעצלערער אָפגעזונדערט אין זייערע בתי=מדרשים און זיך דאָרטן גע= אַמפערט וועגן די באַגריפן פון "ריין" און "אומריין", פון "כשר" און "טרפה". און דאָך וועט מען ביי אַ נענטערער באַקאַנטשאַפט מיט דעם מהות פון דעם באַרעדטן ראַביניזם מוון הויך אַכטן דידאָזיקע מענטשן, וועלכע האָבן זיך געשטעלט העכער פאַר די אינטערעסן פון זייער צייט, און האָבן ניט געקוקט אויף דער פינסטערער פערספעקטיוו פון דעם נאָנטן עתיד, און די גאַנצע טעטיקייט זייערע געווידמעט אויסשליסלעך דער פאַרשונג פון דער תורה. "דאָס ייִדנטום איז ניט געווען בלינד לגבי די געשעענישן, וועלכע זיינען פאַרגעקומען אַרום זיי. נאָר עס האָט זיך אונטערגעגעבן אונטער דעם אומפאַרמיידלעכן בייז, וואַרטנדיק מיט

זיכערקייט אויף דער גאולה, וועלכע עס האָט אָבער געהאַפּט צו פאַר-
דינען נאָר דורך אַ שטרענגן געזעצלעכן לעבן. עס האָט געוואָלט לעבן
און שטאַרבן מיט דער תורה אין די הענט. פונדעסטוועגן זיינען דאָ
זיכערע היסטאָרישע באַווייזן, אַז אין דער צייט פון די גרויסע איבער-
קערענישן האָבן דווקא דידאַזיקע געלערנטע פרושים טיפער איידער אַלע
אַנדערע פאַרשטאַנען, אין וואָס דאָס פאָלק האָט זיך גענייטיקט, און וואָס
עס האָט געמוזט געשען. דער פאַרפאַסער דורך אליעזר בן
חנניה זיג-קאַלענדאַר, מגילת תענית, פונקט ווי די פאַרפאַסונג
פון מגילת חשמונאים, ווייזן דירעקט אויף דער שטרעבונג, צו פאַרפּעס-
טיקן דאָס פאַטריאַטישע באַוואוסטוין אין דעם קריטישן מאָמענט.

היללס מילדער אַרט דענקען איז איבערגעגאַנגען בירושה אויך
צו זיין זון שמעון, צו זיין תלמיד יוחנן בן זכאי און צו זיין
אייניקל גמליאל. דערדאַזיקער איז געווען אַן עדות פון גרויסע
וועלט-געשעענישן און אַ מענטש פון קריסטוסעס דור. דאָס, וואָס די
קוועלן דערציילן וועגן זיי און וועגן דעם זון פונם לעצטן, שמעון
בן גמליאל, וואָרפט אויף דעם כאַראַקטער און אויף די וועלט-
אַנשוואַונגען פון דידאַזיקע מענטשן אַ גינסטיק ליכט. אין דערדאַזיקער
אומרואיקער צייט פון יידישן פאָלקסלעבן, אין דער צייט פון חורבן
ירושלים און נאָך אים, ווען, דאַכט זיך, נאָר קריגס-העלדן און מאַרטי-
רער האָבן געקאַנט שפילן אַ ראָלע, זעען מיר אין דידאַזיקע מענטשן
דערהייבענע און מילדע דענקער, ערנווערדיקע לערער. גמליאל, וועלכער
האָט דער ערשטער באַקומען דעם טיטל "רבי", האָט געלערנט: "ווייל
זיך אויס אַ לערער, דערווייטער זיך פון ספקות, און גיב ניט קיין מעשר,
שאַצנדיק מיטן אויג". און שמעון בן גמליאל, זיין זון און היללס אור-
אייניקל, האָט אין יענער שטורעמדיקער צייט אַרויסגעזאָגט אַזאָ גע-
דאַנק: "אויף דריי זאַכן שטייט די וועלט: אויף ישר, אויף אמת און
אויף פרידן". יוחנן בן זכאי איז געווען דער רעגענעראַטאָר פון דער
תורה אין די טעג פון אַלגעמיינער ירידה, און זיין טעטיקייט וועט נאָך
אויסקומען ווייטער אַרומצורייזן אין דעם פעריאָד, וועלכער האָט געזען,
ווי די תורה האָט ווידער אויפגעלעבט אויף די חורבות פון דעם בית-
המקדש. קראַפט און ענערגיע האָט צרויסגעוויזן איינער, מילדקייט און
סבָּלנות—דער צווייטער.

אַן ערנסטער פאַרשערגייסט, און אַ גרויסע לעבנסאַנשוואַונג,
אמתע פרומקייט און אַ שטרעבונג נאָך אַן אוימאָיפהערלעכער אַנטוויק-
לונג, דאָסגלייכן אַ ווייטער בליק אין די צייטן און פאַרהעלטענישן
מאַכן די ערשינונגען פון דידאַזיקע מענטשן פון דעם תנאים-פּעראַדי

אוי באדייטנד, אז פאר אונז ערשיינט די גאנצע צייט זייערע אין א העלערן ליכט. די תורה איז נאך אלץ ארויס פון ציון און גאטס ווארט פון ירושלים, כדי באלד נאך דעם אנטשוויגן צו ווערן אין דעם ארט. און דעם חרוב געווארענעם טראָן אויפצורייכטן אויף אן אנדער ארט. אָבער יענע געלערנטע האָבן זיכער געקאָנט דינען פאר די קומענדיקע דורות אַלס לייכטנדער מוסטער און וועקער צו דרייסטן און מוטיקן שטרעבן פאַרווערטס אויפן וועג פון גייסטיקער אַנטוויקלונג פון דעם יידנטום. און ווען יוחנן בן זכאי און היללס תלמידים האָבן זיין לערע מיט זיך אַוועקגענומען אין גלות, האָט זיי באַגלייט די ליכטיקע ערינע-רונג וועגן יענע גרויסע לערער, וועלכע האָבן געטראָגן די קריין פון דער תורה, פון גוטן נאָמען און פון עכטע בירגערלעכע מידות טובות אויף זייערע קעפּ.

II. די אפאקריפן.

זינט דאָס הייליקטום פון דער רעליגיע האָט זיך געפונען אין ספנה אין דער צייט פון די מלחמות מיט די סיריער, האָט אין יידנטום אויפגעוואַכט אַ לעבהאַפטע גייסטיקע באַוועגונג, וואָס איר ציל איז גע- ווען אָפצוהיטן ס'דאָזיקע הייליקטום פון דעם אַנגריף מצד דעם אַריינ- דרינגענדיקן פיינדלעכן העלעניזם. כדי דעמדאָזיקן ציל צו דערגרייכן, האָט מען פריער פאַר אַלץ געמוזט אויפהאַלטן דעם געזעץ, אַלזאָ די ביבל, אין פולקומער אומבאַרירלעכקייט, און פאַרהיטן זי פון נייע צו- גאַבן אָדער פאַרמינערונגען. פאַרהיטן ס'דאָזיקע קאַנגאַניזירטע הייליק- טום — איז געוואָרן די ערשטע זאַרג פון דעם ערוואַכנדיקן ראַבינישן יידנטום. די ירושה — וואָרעם אַזוינס איז די ביבל געווען פאַרן פאָלק — איז באַשטאַנען פון חומש, נביאים און פתובים. דאָס איז שוין אַלץ דעמאָלט פאַראייניקט געווען אין איין זאַמלונג פון פתבי- הקודש, וועלכע זיינען זייער פאַרערט געווען, ניט געקוקט אויף גאָר דער פרייהייט, וואָס די שולן האָבן געהאַט ביים אויסטייטשן זיי. עס איז ניטאָ קיין זיכערערער באַווייז פאַר דעם אמת פונם דאָ- זיקן פאַקט, ווי דער אומשטאַנד, וואָס אַלע אַנדערע שריפטן פון רע- ליגיעזער ריכטונג, וואָס שידן זיך קוים אונטער לויט זייער אינהאַלט און שפראַך פון אייניקע ביכער פון דער ביבל, זיינען פון דעמדאָזיקן קאַנאָן אומבאַדינגט אויסגעשלאָסן געוואָרן. מען האָט אין זיי געפילט אַ ריכטונג, וועלכע וויכט אָפּ פון דעם ביבלישן גייסט, און די באַזאָרג- לעכקייט פון די געזעצלערער איז אין דער הינזיכט דערגאַנגען צו אַזאַ הויכער מדרגה, אַז זיי האָבן נאָך אַמאָל גענוי רעווידירט אייניקע אַלטע שריפטן, ווי שיר השירים, קהלת, איוב א. אַנד., כדי פעסטצושטעלן זייער קאַנגאַניציטעט. אָבער דידאָזיקע שטרענגקייט האָט געהערשט נאָר ביי די פרושים, די מצרישע יידן האָבן צו זייער גריכישער איבערזע- צונג פון דער ביבל צוגעגעבן נאָך פיל אַנדערע שריפטן פון רעליגיעזן

כאַראַקטער; אויך די איסער האָבן לעבן דער ביבל געהאַט נאָך גע-
היימע שריפטן, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען לערעס פון רעליגיע
און הייליקע פּאַרשריפטן.

ס'דאַזיקע שריפטטום, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט פּמעט אין אַ
משך פון איין יאָרהונדערט, און איז טיילווייז געווען געשריבן אין
העברעאיש, טיילווייז אין גריכיש, האָט מען געגעבן דעם אַלגעמיינעם
נאָמען „גנוזים“, פאַרבאָרגענע, אין געהיים געהאַלטענע. דערדאַזיקער
נאָמען האָט אין גריכיש אַנטשפּראַכן דעם באַגריף ἀπόκρυφοι, פּונ-
וואָנען עס זיינען אַנטשטאַנען די אַפּאָקריפּן. אייניקע פון דירדאַזיקע
שריפטן האָט מען אמת ערלויבט צו לייענען, אָבער אין אַלגעמיין איז
דער ראַביניום פרעמד געבליבן צו די אַפּאָקריפּן.

און דאָך פאַרדינען דירדאַזיקע שריפטן צוליב זייער רעליגיעזן און
זיטלעכן אינהאַלט, מען זאָל זיך מיט זיי באַקענען. אמת, עס ווייעט
טאַקע אַ פרעמדער, און ניט דער לויטערער ביבלישער גייסט פון איי-
ניקע פון דירדאַזיקע שריפטן, און זייער געשיכטלעכער טייל טראַגט אַ
שטאַרקן לעגענדענהאַפּטן כאַראַקטער, אָפּטמאָל קאָן מען אַפילו דאָס
אויסגעטראַכטע ניט אונטערשיידן פון ווירקלעך געשעענע פאַקטן. ניט
קוקנדיק דערויף, פאַרדינען די אַפּאָקריפּישע שריפטן, שוין צוליב זייער
רעליגיעזן כאַראַקטער, מער אויפּמערקזאַמקייט, איידער זיי האָבן געפּו-
נען אין די קרייזן פון די געזעצלערער.

ביי דער קירכע קומען די אַפּאָקריפּן אין דער גריכישער איבער-
זעצונג צוזאַמען מיט דער ביבל, און פון 2טן יאָרהונדערט נאָך קר.
קוקט מען אויף זיי ווי אויף ביבלישע שריפטן. אין דעם IVטן יאָרהונ-
דערט האָט אַווגוסטין אויף דער פאַרזאַמלונג אין היפּפּא דורכגעפירט,
אַז די אַפּאָקריפּן, וואָס די פאַרזאַמלונג אין לאַאָדיצעאַ האָט זיי אויס-
געשלאָסן, זאָלן ווידער אַריין אין קריסטלעכן קאַנאָן (דערביי אַ באַ-
מערקונג — אַ וואָרט וואָס איז דאָס ערשטע מאָל געברויכט געוואָרן
פון אַריגענעס). דער פּויפּסט אינאָקענט האָט באַשטעטיקט דעמדאַזיקן
באַשלוס, און די טרידענטישע פאַרזאַמלונג, ווי אויך דער וואַטיקאַני-
שער סינאָד, האָבן שפּעטער דערויף געגעבן זייער סאַנקציע.

אַנדערש איז די זאַך אין דער פּראָטעסטאַנטישער קירכע. לויטער,
וועלכער האָט זיך געשטעלט אויף דעם געשיכטלעכן שטאַנדפּונקט, האָט
זיי אָנגערופן פּונקט אַזוי ווי אַן אַלטער יידישער געזעצלערער — „שריפטן,
וועלכע מען קאָן ניט האַלטן ווי די הייליקע שריפט, אָבער זיי זיינען
נוצלעך און גוט צום לייענען.“ שפּעטער האָט די פּראָטעסטאַנטישע אַר-
טאָדאַקסיע, צום באַדויערן, פאַרלאָזן דעמדאַזיקן שטאַנדפּונקט, וועלכער

ווייזט זיך ארויס נאָך אַביעקטיווער אויספאַרשונג אַלס איינציק ריכטיקער, בנוגע צו אַ שריפטטום, וועלכע אַנטהאַלט אַזוי פיל פּרעכטיקע ערצייילונגען, אַזוי פיל האַרציקע זאַמלונגען פון שפּרוכן, אַזוי פיל וויכטיקע געשיכטע-ביכער און הוספות צו די קאַנאַנישע שריפטן, ווי די אַפּאַקריפּן.

צו די דאָזיקע אַפּאַקריפּן פאַררעכנט מען געוויינלעך די פּאַלגנדיקע שריפטן: יהושע בן סירא, דאָס ספר החכמה, אָדער חכמת שלמה, דאָס ספר ברוך, טוביה, יהודית, דאָס דריטע בוך עזרא, הוספות צו די ביכער אסתר און דניאל, דריי ביכער חשמונאים, אין עסטעטישער הינויכט געהערן זיי טיילווייז צו דער דיאָקטישער פּאַעזיע, טיילווייז צו דער היסטאָרישער ליטעראַטור.

* * *

*

צו דעם געביט פון דיאָקטישער דיכטונג געהערט נאָך פּולשטעג-דיק דאָס בוך פון יהושע בן סירא, וואָס איז אַנגעשריבן כמעט אין אַנהייב פונם צווייטן יאָרהונדערט און אפשר נאָך פריער אין פּאַלעסטינע. דער פאַרפאַסער איז געווען אַ פרומער מענטש, אפשר אַ נאָנטער צו די קרייזן פון די פּוהנים, וועלכער האָט נאָך ווייניק גענאָסן פון די ווינטן פון דער נייער צייט און איז מיט זיינע אַנשוואַונגען גע-שטאַנען פולקום אויפן באַדן פון די גביאישע און פּאַליטישע ווערק פון דער ביבל, זיין בוך איז כמעט ווי אַ פאַרזעצונג פון משה, אויף וועלכן ער שטיצט זיך, און וועלכן ער ציטירט אפשר.

ס'איז לכתחילה געווען געשריבן אין העברעאיש. גרויסע פּראַג-מענטן פון דעם אורטעקסט זיינען געפונען אין דער גניזה פון קאַאירע און פאַרעפנטלעכט געוואָרן (די קאַפּיטלען 3, 6—16; 18, 31—19, 3; 20—5, 7—13; 25, 8, 13, 17—24; 26, 1—2; 30, 11—33, 3, 35, 11 ביז 33, 27; 39, 15—51, 30). דאָס בוך איז מיט פּופציק יאָר נאָך זיין אַנטשטיין (130 פאַר קר.) איבערגעזעצט געוואָרן דורך אַן אייניקל, וואָס האָט געטראָגן דעם זעלביקן נאָמען, אויף דער גריכישער שפּראַך. דער העברעאישער אָריגינאַל איז אין משך פון דער צייט, ווי אַלע העברעאיש געשריבענע אַפּאַקריפּן, פאַרלאָרן געוואָרן און עס זיינען פאַרבליבן נאָר די גריכישע און די סירישע איבערזעצונגען, וועלכע זיינען ביידע געמאַכט געוואָרן פון דעם העברעאישן טעקסט; עס איז נאָך געבליבן זייער טאַכטער, די אַראַבישע איבערזעצונג, און אַ לאַטיינישע פון פאַר העראַנימו-

טעס צייטן, א קאפטישע און א עפיאָטישע, ביז אַן ערך צום סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט זיינען אַנטדעקט געוואָרן די דערמאָנטע פראַגמענטן פון דעם העברעאישן טעקסט.

אַ מילדער און אַ הומאַנישער גייסט ווייעט דורך דעמדאָזיקן בוך פון בן-סירא, און שטעלט עס מיט זיין עטישן ווערט אוממיטלבאַר נאָך די הייליקע שריפטן, וואָס זייער וועלטאַנשוואַונג איז אין אַלע פרטים אויך זיינע. זיין פאָעטישע באַדייטונג איז אָבער אַ פיל קלענערע. אויב ערטערווייז הערן מיר נאָך דאָ אויך קרעפטיקע לירישע קלאַנגען, די לויב צו גאָט אין דער נאַטור און אין דער געשיכטע, אַ לויב צום אמת און צו דער חכמה, טיפע אַפאָריזמען, וועלכע דערמאָנען די בליאָונס-צייט פון דער דיאָקטישער פאָעזיע, — בלייבט דאָך אָבער פאָרט איבער צום סוף דער אַלגעמיינער אַינדרוק, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ געלערנטער קונסטדיכטונג, וואָס אירע מאַטיוון שטאַמען טאַקע נאָך פון דער בליאָונס-פּעריאָד, אָבער איר אויספירונג פאַלט אויס אין אַ צייט, ווען די פאָעזיע האָט איר גלאַנצעפאַכע ווייט הינטער זיך, און אירע עפיאָגען נערן זיך מיט די ערגערונגען פון אַמאָליקער שענע-רער צייט.

דער דיאָקטישער טייל איז זיכער דער בעסטער פונם בוך. ער איז אויך דער הערשנדיקער. אייניקע לידער און תפילות, ווי אויך היסטאָרישע אַנווייזונגען זיינען וויכטיק פאַר דער צייט, אין וועלכער דאָס בוך איז אַנטשטאַנען, ווי אויך פאַר דעם גייסט פון יענער צייט, אָבער די האָבן כמעט קיין זעלבשטענדיקן ווערט ניט.

אָבער לויט דער מאַראַלישער ריכטונג שטייט דאָס בוך, ווי געזאָגט, אין איין ריי מיט די בעסטע ביבלישע ווערק. אין זיין וועלטאַנשוואַונג ווייזט עס אַרויס אַפילו אַזאַ רייפּקייט און אַזאַ ליבעראַלישקייט, וואָס אַזוינס באַגעגענען מיר ניט אַלע מאָל אין דער ביבל, און באַווייזט דעריבער אַן אַנטוויקלונג צו אַן אוניווערסאַלערן מענטשלעכן שטאַנד-פונקט, וואָס מען האָט געוואָלט אַפלייקענען גראַדע בנוגע יענע קרייזן. פון וועלכע דער אַוויטאַר שטאַמט. און דיאָזיקע וועלטאַנשוואַונג האָט נאָך ווייניק אויפגענומען פון דעם גריכישן גייסט. זי שטייט לגמרי אויף דעם שטאַנדפונקט פון דעמאָלטיקן יידנטום, און דערווייטערט זיך כמעט ניט פון דעם אידענטיקייט, מיט וועלכן עס זיינען געווען דורכגעדרונגען די חכמים פון יענער צייט.

וואָרעם אין דעם קרייז פון דיאָזיקע מענטשן און פון זייערע תלמידים דאַרפן מיר זוכן אונזער מחבר. בן-סירא איז אויך אַ געלערנטער טער מענטש, וועלכער האָט גענוי באַפאַכט און שטודירט דעם

וועלטליך, די זיטן און דעם גורל פון מענטשן, און מיט געזונטן און מיט ליכטיקן שכל האָט ער געזאָמלט און פאַרפאַסט משלים פון מידות און פון חכמה פון ריינסטן און טיפסטן אינהאַלט. פּמעט אַלע לעבנס-פאַרהעלטענישן זיינען דאָ באַרירט, די העכסטע ווי די נידעריקסטע, די גייסטיקע ווי די גשמיותדיקע, די נאַציאָנאַלע ווי די פרעמדע, אַזוי אַז בן-סירא איז דורך דער שפּע און דער אינהאַלטסרייכקייט פון זיינע געדאַנקען געוואָרן דער ליבלינג פון אַלע פּראַקטיש פאַרשטענדיקע באַטורן."

אויב מען זאָל ניט אָננעמען, אַז אין יענער צייט איז שוין דער קאַנאָן געשלאָסן געוואָרן, דאַן איז עס קוים צו באַגרייפן, פאַרוואָס זאָל ס'דאַזיקע בוך פון דעם קאַנאָן זיין אויסגעשלאָסן, וויבאַלד אַז עס שטייט אַזוי פּעסט אויפן באַדן פון געזעץ און איז פול מיט לויב צו דער תורה און צו די כוהנים. דער אומשטאַנד, וואָס דאָס איז אַ בוך פון אַ פּרי-זאַטער פּערזאָן קאָן דאָ גיט זיין קיין טעם, ווייל דאָס בוך איז אויך פון דעמוזעלביקן מין. און דאָס וואָס מען האָט דעם בוך פון בן סירא ניט צוגעשריבן קיין רוה-הקודש, — דערויף האָבן געמוזט זיין היסטאָרישע טעמים, ווייל דאָ וואָלט מען געוויס געקענט געפינען מער באַגייסטערונג, איידער אין דעם גריבלערישן קוהלח.

די מאַראַל און די לעבנסקלוגהייט, וואָס בן סירא לערנט, האָבן אים ערוואָרפן אַ גרויסן אַרט אין דער קירכע. דער "עקלעזיאַסטי-קוס" — אַזוי הייסט ער אין דער ווילגאַטא — האָט זיך גערעכנט פאַר אַ ווערטפול בוך, וואָס זיין מוסר און זיין חכמה האָט מען געפונען פאַר באַזונדערט פּאַסיק פאַרגעלייענט צו ווערן פאַר דער געמיינדע (ecclesia).

דאָס האָט אַ באַזונדער באַדייטונג, ווייל דער אַוטאָר איז ביי גאָר זיין קאָסמאָפּאָליטיזם געבליבן אויף אַ שטרענג נאַציאָנאַלן שטאַנד-פונקט און אומעטום שטעלט ער דאָס אַרויס מיט אַ באַזונדערן שטאַלץ. זיינע לויבן צום כוהן-גדול שמעון, ווי אויך צו יענע געלערנטע, וועגן וועלכע מיר האָבן שוין דערמאָנט, איז גראַנדיעז. אַ רעליגיעזע באַגיי-סטערונג, וועלכע איז אויף אַ זעלטענעם אופן סותר דער געוויינלעך רואיק-קלאָרער און פריילעך-ניכטערער מאַגיר פון דעם קלוגן שריפט-שטעלער, גייט אויף אים אַראָפּ, ווען ער שילדערט דעם כוהן-גדול און זיין עבודה אין בית-המקדש.

"ווי גלענצנד ער איז געווען, אַן אַרומגערינגלטער מיטן פּאַלק אין יענע מאָמענטן, ווען ער איז אַרויס פון הינטער דעם פאַרהאַנג ווי דער מאַרגן-שטערן פון אונטערן וואַלקן, ווי די לבנה אין איר גאַנצ-

קייט, ווי די זון, ווען זי שיינט איבער דעם היכל פון דעם אייבערשטן, ווי דער שטראלנדיקער רעגנבויען אין די פּרעכטיקע כמאַרעס! ווי אַ בליענדיקע רויו אין די טעג פון פּרילינג, ווי אַ ליליע אויף די ברעגן פון קוואַלן, ווי די שמעקעדיקע אויסדעמפונגען אין די טעג פון זומער! ווי אַ פּלאַם און ווי קטורת אין אַ פייערפּאַן, ווי אַ כּלי פון געגאַסענעס גאַלד, באַפּוצט מיט אַלערליי טייערע שטיינער! ווי אַן איילבערטבוים מיט בליענדיקע פּרוכטן; ווי אַ קיפּאַריס, וועלכער הייבט זיך צו די וואַלקנס. ווען ער האָט זיך אָנגעטאַן אין זיין וואונדערלעכן מאַנטל, ווען ער האָט אויף זיך אָנגעקליידט זיין רייכע קליידונג, ווען ער האָט זיך אויפּגעהויבן אויף די טרעפּ פון הייליקן מזבח — איז דער גאַנצער בית־המקדש אַרום אים באַשיינט געוואָרן. אָבער ווען ער האָט גענומען די פּלי־השרת פון די הענט פון די פּוהנים, און אַליין איז ער געשטאַנען גען ביים פייער פּונם מזבח, אַרומגערינגלט מיט אַ קראַנץ פון זיינע ברידער, — דעמאָלט איז ער געגליכן געווען צו אַ צעדערבוים פון לבנון, און זיי האָבן אים אַרומגערינגלט ווי צווייגן פון אַ טייטלבוים, און אַלע אַהרונס זין אין זייער גלאַנץ, און גאַטס קרבן אין זייערע הענט פאר די אויגן פון דער גאַנצער געמיינדע ישראלס."

מער אין דעם טאַן פון "משלי" קלינגט אין דעם ערשטן טייל פונם בוך די לויב צו דער חכמה.

וואויל צו דעם מענטשן, וועלכער ענדיקט אין חכמה,
און ווער עס ווערט אָפּגערופּן אַלט פּאַרשטענדיקער,
ער באַטראַכט אירע וועגן אין זיין האַרצן,
און דענקט וועגן אירע סודות,
ער גייט געטריי אין אירע שפּורן,
און לויפּערט אויף אַלע אירע געגן,
ער קוקט אַרײַן אין איר פּענסטער,
און וואַרט זי אָפּ ביי אירע טירן.
ער היילט באַענט צו איר הויז,
און בויט זיין געצעלט לעבן איר.

לעבן דיִדאַזיקע עטישע און דיִדאַקטישע משלים געפינען זיך אין בוך פון בן־סירא אויך לידער פון געהויבענער שטימונג, פון אַזא טיפּער פּרומקייט, אַז זיי ברעכן דורך דעם צוים פון יעדער רעליגיעזער אָדער נאַציאָנאַלער אָפּגעשלאַסנקייט און געפינען אַן אָפּקלאַנג אין אַלע גלוי־ביקע נשמות. אַזא איז יענער הימן, נאָך וועלכן עס איז פּאַרפּאַסט

דאָס באַקאַנטע עוואַנגעלישע קירכנליד: „דאָנקט זשע אַלע גאָט“
(Nun danket alle Gott).

בענטשט היינט אַלע גאָט, וועלכער טוט אומעטום גרויסעס.
וועלכער באַגליקט אונזערע טעג פון דער מוטערס בויך אָן,
און באַגייט זיך מיט אונז לויט זיין באַרעמהאַרציקייט,
זאָל ער אונז געבן אַ פריילעך האַרץ
און זאָל פרידן זיין ביי ישראל אין אונזערע טעג,
הי אין די אַלטע אַמאָליקע צייטן.
זאָל ער ביי אונז ניט אַוועקנעמען זיין חסד
און זאָל ער אונז אויסלייזן באַצייטנס.

דער תהילים-טאָן פון דעם ליד און פון פיל אַנדערע לידער פון
בן סירא באַווייזט אויף אַ טיפּרעליגיעזן גייסט, וועלכער האָט דאָך דעם
פאַרפאַסער ניט געטריבן צו אַסקעטישער פרומקייט. אויך ער דריקט
אויס אין שיינע לידער און אין פּרעכטיקע אַפּאַריזמען די לוסט און די
פרייד פון לעבן, און קוים וואָס מען באַמערקט, אַז כּמעט אַ האַלבער
יאָרטויזנט כּון פּאָליטישער און גייסטיקער אַנטוויקלונג איז אַריבער זינט
די ערשטע און וויכטיקסטע ווערק פון דער העברעאישער דיאַקטישער
פּאָעזיע, ווען מען הערט בן סיראס ליבלעכן מוסר:

זע, הען מען זינגט לידער, זאָלסטו דערביי ניט פּלוידערן,
און שפּאַר דיין חכמה ביז אַ פּאַסיקער צייט.

הי אַ רובין שטראַלט אין גאָלד, אַזוי באַשיינט אַ ליד דעם מאָלצייט,
און הי אַ סמאַראַגד צו גינגאַלד, אַזוי פּאַסט געזאַנג צום היין.

אין אַזוינע שפּרוכן ערשיינט בן סירא אַלס ווערדיקער נאָכ-
פּאָלגער פון דעם דיכטער פון משלי, וועגן וועלכן ער אַליין זאָגט:

גאַר די ערד האָט דיין גייסט באַדעקט, און דו פּילטט זי אָן מיט
רעטזלהאַפטע שפּרוכן, —

און מיט וועלכן ער קאָן זיך פאַרמעסטן, — אויב ניט אין דער פּרישקייט
און אין דער אינהאַלטסרייכקייט פון זיינע שפּרוכן, איז זיכער אין
איידלקייט פון שכל און אין רעליגיעזער באַגייסטערונג. אין מיטלאַלטער
איז פון בן סיראס חכמה געמאַכט געוואָרן אַ זעלטזאַם פּאַבל-בוך, דער
אַזויגערופענער אלף-בית פון בן סירא.

צו דער דידאקטישער פאָעזיע געהערט נאָך דאָס בוך פון חכמה, אַדע חכמת שלמה, אַ ווערק, וואָס די צייט פון זיין פאַרפאַסונג איז פאַרוונקען אין אומדורכדרינגלעכער טונקליקייט און וואָס די קריטיק רעכנט, אַז עס זאָל זיין אַנטשטאַנען צווישן 150 און 50 פאַר קר. געב. אַ פנים, אַז דאָס בוך איז אַנטשטאַנען אין דערוועלביקער צייט, וואָס בן-סיראס בוך, און איז זיכער פאַרפאַסט געוואָרן אין דער גריכישער שפראַך אין אַלעקסאַנדריע.

די פאַרשטעלונג, אַ ס'דאָזיקע בוך איז לכתחילה געשאַפן גע- וואָרן אין העברעאיש, האָט שוין העראַנימוס אָנערקענט פאַר אַ פאַלשע: ער האָט עס אָנגערופן פסעוודאָעפיגראַפישע, ווייל עס איז אַרויס אונ- טער דעם נאָמען פון שלמה, און וועגן דער עצם שריפט זאָגט ער: «Quin et ipse stylus Graecam eloquentiam redolet», די העברעאיומען, וועלכע באַגעגענען זיך דאָ ערטערווייז, פלעגן דעמאָלט זיין געברויכלעך ביי די יידן, וועלכע האָבן גערעדט גריכיש, און מיר געפינען זיי אויך אין פיל אַנדערע שריפטן פון יענער ליטעראַטור, צו וועלכער דאָס בוך פון חכמה געהערט לויט זיין גאַנצן געדאַנקענקרייז.

ווען מיר וואָלטן ניט געהאַלטן פאַר צוועקמעסיקער יעדע ליטעראַ- רישע ריכטונג פון דעם יידישן שריפטטום אויסצופאַרשן אין איר פולן פאַרנעם און אַנטוויקלונג, וואָלטן מיר ס'דאָזיקע בוך, וואָס איז אינגאַנצן געבויט אויף די אַנשוואונגען פון די עלטערע יידישע אַלעקסאַנדרינער, געדאַרפט באַטראַכטן ביים באַשפּרעכן יענע פּילאָסאָפּישע אַנשוואונגען, אַנטשטאַט צו שטעלן עס צווישן די אַפּאַקריפּן, צווישן וועלכע עס איז אַריינגעפאַלן אויף אַ מערקווירדיקן, היינט לגמרי ניט ערקלער- לעכן אופן.

דאָס בוך פון חכמה באַמיט זיך צו באַווייזן, אַז די חכמה איז דער קוואַל פון גוטס, אַז זי פירט צו אומשטערבלעכקייט, און אַז אירע קעגנער וועלן סוף-כל-סוף באַקומען זייער שטראַף. עס טראַגט אַן אויס- געשפּראַכענעם פּילאָסאָפּישן שטעמפל אויף זיך, און באַשטימט, אַז דער טויט שטאַמט פון די בייזע מחשבות, וועלכע ברענגען דעם מענטשן צום נסיון. דער גויהבן אין אומשטערבלעכקייט טרעט שוין אין דעמדאָזיקן בוך אַרויס פּולשטענדיק אַנטוויקלט און שטאַרק באַטאָנט, אַזוי אַז מען האָט מיט רעכט געזוכט דעם אַוּטאָר אין יענע קרייזן פון די איסיער

אָדער טעראַפּעוואַטן, וועלכע האָבן דעמדאָזיקן גלויבן אין זייער שטילער איינזאַמקייט געהאַלטן פאַר דאָס העכסטע גוטס. די אידעען פון דעם בוך שטאַמען נאָך טיילווייז פון דער ביבל. דער גרעסטער טייל פון דעם אינהאַלט ווייזט אָן די השפּעה פון די פּלאַטאַנישע, אָדער די סטאַאישע אַנשוואַונגען, וועלכע דער פאַרפאַסער האָט צונויפגעשמאַלצן מיט זיינע יידישע אידעען און פאַראייניקט אין איין גאַנצעס.

שלמה טרעט אַרויס בנוגע די פירשטן פון דער וועלט, אַלס דער געשיכטלעכער לערער פון חכמה, און ער רימט אירע מעלות, ווייל נאָר זיי אַליין קאָן שאַפן גליק פאַר דעם איינצעלן מענטשן, ווי פאַר גאַנצע פעלקער. דערביי איז דאָס אמתע גליק ניט אין פאַרבייגייענדיקן, אין ערדישן, נאָר אין דעם בעסערן לעבן פון יענער וועלט. דאָס, וואָס עס איז גליק דאָ אויף דער וועלט, איז אויף יענער וועלט אַ צרה, און דחקות און ליידן, וואָס מ'האַט אויף דער וועלט, ווערן אויף יענער וועלט באַ-לוינט. „די צדיקים לעבן אייביק, און גאַט איז זייער שר, ער זאָרגט שטענדיק וועגן זיי. זיי באַקומען אַ מלוכה פון פּראַכט און אַ קרוין פון שיינקייט פון גאַטס האַנט, און ער באַשירמט זיי מיט זיין רעכטער האַנט און באַשיצט זיי מיט זיין אָרעם“.

אויב אין די און אין ענלעכע אַנשוואַונגען ווייזט זיך נאָך אַרויס דער ביבלישער גייסט, איז אין אַנדערע, וועלכע הייבן יענע וועלט אויף דעם חשבון פון דער וועלט, און האַלטן פאַר דאָס גרעסטע גוטס דאָס קיינמאַל ניט געבאָרן ווערן, פילט זיך בפועל ממש די גריכישע השפּעה, און עס ווייזט אויס ווי אַ משונהדיקע מיספאַרשטייעניש, וואָס אייניקע קריטיקער האָבן אָפּגעלייקנט יעדע שייכות צווישן דעמדאָזיקן בוך מיט דער יידיש-אַלעקסאַנדרינישער רעליגיעפּילאָסאָפיע, באַהויפטנ-דיק, אַז עס איז פאַרפאַסט געוואָרן אין פּאַלעסטינע. אַזוי אַרום איז אויסגעקומען, אַז איינע האָבן פאַר דעם מחבר פונם בוך געהאַלטן פּי-לאַגען, אַנדערע — שלמה המלך. דאָס בוך איז אָבער לויט דעם גאַנצן געדאַנקענגאַנג צופיל יידישלעך, אַז מען זאָל עס צושרייבן פּילאַגען, פון דער אַנדער זייט איז עס צופיל גריכיש, אַז מען זאָל עס קאָנען צושרייבן שלמהן. דאָס לעצטע, איבעריקנס, איז אויסגעשלאָסן פאַר יעדן לעזער, וואָס גייט צו צו דעם בוך אָן פאַראורטיילן.

דאָס בוך פון חכמה באַטייט גיכער דעם איבערגאַנג פון דער אַלט-העברעאישער וואַלטאַנשוואַונג צו דער העלעניסטישער פּילאָסאָפיע; עס שטייט אינמיטן צווישן די דאָזיקע צוויי גרויסע גייסטבאַוועגונגען.

מיט לגמרי אַ גריכישן כאַראַקטער איז געשטעמפלט דער אַבסטראַקטער באַגריף פון דעם אַוטאָר וועגן דער חכמה (σοφία) וועלכע ער רופט אָן "דער אָפּגלאַנץ פון אייביקן ליכט", "דער אומפאַרפּלעקטער שפּיגל פון געטלעכן ווירקן", "די געשטאַלט און די ענלעכקייט פון גאָטס גוט-קייט". און וואָס עס קלינגט אַפילו פּמעט אומגלויבליך, אויב אין העברע-איזם לייקנט מען אָפּ דעם באַגריף פון דער העכסטער אידעע אַלס "איי-ביקע ליכט", פאַרגעסנדיק — מיר ברענגען נאָר איינעם פון פיל ביי-שפּילן — יענע נביאישע רעדע, וואו עס רעדט זיך וועגן גאָט אַלס "דיין אייביקע ליכט", — מוז מען דאָך פון דער צווייטער זייט אָנער-קענען, אַז אַזעלכע אַבסטראַקטע באַצייכענונגען, ווי דאָס אַנרופן גאָט "דער ערשטער שעפּער פון שיינקייט", ווייזט אוממיטלבאַר אָן אויף דער השפּעה פון פּלאַטאָנס אידעען. אויך די באַגריפן פון "כאַאָס" און פון "וועלטזעלע" געהערן צו דער פּלאַטאָנישער און צו דער סטאָאָאישער פּילאָסאָפיע, פונקט ווי דער דואליזם פון גייסט און מאַטעריע, וועלכער פאַרראַט ניט ווילנדיק סיי יענע פּילאָסאָפיע, סיי ס'דאָזיקע בוך-בשעת אַנדערע אידעען, למשל די אידעע וועגן דער הערשאַפט פון גהינום, וועגן אַמבראָזיע אַנשטאַט פֿון, פירן אונז אַריין דירעקט אין דער גריכישער מיטאַלאָגיע.

דער הויפטאונטערשייד צווישן דער העברעאישער ליטעראַטור און יענער, וועלכע ס'דאָזיקע ווערק הייבט מיט זיך אָן, באַשטייט אין דער גרעסערער אָביעקטיוויטעט פון דער ערשטער, וואו באַהויפטונגען שטעלן זיך לעבן באַהויפטונגען, און וועלכע זוכט ניט קיין באַווייזן-שטיצנדיק זיך אויף איר געטלעכער אָפּשטאַמונג, בשעת די צווייטע זוכט דאָס סוביעקטיווע דענקען דיאַלעקטיש צו ערקלערן און פּילאָסאָפּיש צו באַגרינדן. ערגעץ טרעט דערדאָזיקער אונטערשייד ניט אַרויס אַזוי בולט, ווי אין דעם קאַפּיטל וועגן דער חכמה גופא, וועלכע ער פירט אַרויס מיט איינאונצוואַנציק, דאָס רוב פּלאַטאָנישע שולאויסדריקן, און וועלכע ער האַלט, ווי געזאָגט, פאַר דעם קוואַל פון אַלדאָס גוטס. Sapiētia Solomōnis איז אַזוי אַרום אַ פולשטענדיקע העלעניזירונג פון דער יידישער לערע וועגן חכמה, און דאָס איז טאַקע די הויפטבאַדיי-טונג פון דעמדאָזיקן בוך, וואָס מ'האַט טיילווייז צופיל איבערגעשאַצט, טיילווייז שלעכט פאַרשטאַנען.

אַבער פּדי צו באַגרינדן דעמדאָזיקן אורטייל, מוז מען מאַכן אַ קורצן איבערויכט איבער די קרובהשע לערעס פון דער גריכישער פּי-לאָסאָפיע. ווירקליך, צווישן דער לערע פון דער ביבל וועגן דער חכמה און צווישן דער העלענישער דאָקטרינ וועגן σοφία אָדער λόγος איז פאַ-

ראַן אַ גרויסע קרובהשאַפט. העראַקליט האָט שוין אונטערשיידט צווישן דער מאַטעריע און דעם *voûc*. נאָך מער באַשטימט האָט עס געטאָן אַנאַקסאָסאַראַס, מחמת וואָס מען האָט אין זיין פּילאָסאָפּישער סיסטעם געמיינט צו געפינען שפורן פון סעמיטישן אַיינפלוס. ער טיילט שאַרף פונאַנדער די ביידע באַגריפן, און דער *voûc* שטייט ביי אים צווישן דער מאַטעריע, וואָס איז דורך אים אַרגאַניזירט, און צווישן דער גאָטהייט, צו וועלכער ער געהערט.

צו פולער אויסבילדונג איז דער דערדאָזיקער גרונדגעראַנק גע- קומען ביי פּלאַטאָנען. ער דערקלערט דעם *voûc* פאַר געטלעכער אינ- טעליגענץ! דער וועלטבאוועגנדיקער און אַלץ אין אים רעגולירנדיקער פּרינציפ איז די ״וועלטזעלע״. אָבער דער צוזאַמענהאַנג צווישן גאָט און *voûc* איז אויך אין זיין סיסטעם ניט קלאַר אויסגעדריקט, וואָרעם דאָ אידענטיפיצירט ער דעם *voûc* מיט גאָט, און באַלד רעדט ער וועגן אים ווידער, אַלס אַ צו גאָט אָנגעהעריקן. אויב מען האָט דאָס אומ- פאַרשטענדלעכע און געהיימניספולע פון זיין לערע פאַרשריבן אויפן חשבון פון זיין ריכטיקערן גאָטסערקענען, פּדי מען זאָל קענען אַלץ וואָס איז טונקל און געהיימניספול אין דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג אָנגעמען פאַר אַ ריכטיקערן גאָטסערקענען, — איז עס פון טעאָלאָ- גישן שטאַנדפונקט פאַרשטענדלעך. פאַר די צוועקן פון דער ליטעראַ- טורגעשיכטע קלעקט צו דערווייזן די קרובהשאַפט צווישן דעם פּלאַטאָנישן *voûc* און דער העברעאישער ״חכמה״, פּדי צו מאַכן באַגרייפלעך, אַז די העלעניסטישע ריכטונג אין ייִדנטום האָט גערן אָנגענומען פּלאַטאָנס לערע און האָט זי געזוכט צונויפצושמעלצן מיט די טראַדיציאָנעלע באַ- גריפן וועגן חכמה, אַלס אַ אינטעגרירנדיקער טייל פון דער גאָטהייט. דאָ איז דער קוואַל, פון וועלכן אויס מען קאָן ערקלערן דאָס בוך פון דער חכמה, וואָס באַשרייבט *σοφια* אַזוי גענוי, ווי די דערמאָנטע גריכישע פּילאָסאָפּן באַשרייבן *voûc*, און וואָס באַנוצט געלעגנהייט לעך אָנשטאַט דעמדאָזיקן וואָרט דעם זעלטענער געברויכלעכן ביי די גריכן באַגריף *λόγος* אַלס טובסטראַט פון דער חכמה. די אַנטוויקלונג פון דעמדאָזיקן באַגריף וועט אונז נאָך באַשעפטיקן שפעטער, ווען מיר וועלן ריידן וועגן פּילאָן און וועגן דער אַנטשטיאונג פון קריסטנטום. איצט איז גענוג, וואָס מיר באַגעגענען צום ערשטן מאָל אויפן ייִדישן באַדן אין בוך פון חכמה יענע לאַגאָס-לערע, וועלכער עס איז באַשערט געווען אַזוי שטאַרק משפיע צו זיין אויף דער אַנטוויקלונג פון דער רעליגיעזער אידעע אין דער צוקונפט, און וואָס מיר אָנערקענען ס'דאָ- זיקע ווערק אַלס אַ פּראָדוקט פון דעם ייִדישן העלעניזם אין דער ער-

שטער צייט פון זיין עקסיסטענץ, ווען ער איז נאך געשטאנען אויפן באַדן פון דער העברעאישער וועלטאַנשוואונג, וואָרעם דער פאַרפאַסער איז קיינמאָל ניט אומטריי דער ביבלישער לערע; ער זוכט זי נאָר צו פאַרטיפן און צו פאַרגייסטיקן.

מחמת דעם געפינען זיך אין זיין ווערק פיל אָפּקלאַנגען פון די יידישע אידעען פון יענער צייט, אַזוי ווי זיי זיינען אין דער אַגדה געקומען צום אויסדרוק, — וואָס באַווייזט אַ קעגנזייטיקע באַפּרוכטונג פון דער פּאַלעסטינישער און אַלעקסאַנדרינישער ביבּלפּאַרשונג.

אַלזאָ, ניט פאַרטונקלענדיק די יידישע לערע דורך דער גריכישער פּילאָסאָפּיע, פירט ס'דאָזיקע בוך אַרויס פון דער פאַרבינדונג צווישן דעם קערן פון די ביבלישע אידעען מיט די בלומען פון דער העלעניסטישער בילדונג אַ מאַסע נייע, פּרוכטבאַרע אידעען און פּילאָ-סאָפּישע באַגריפן, און דעריבער איז עס ריכטיק „די טאַדללאָזע שפּראַך צונג, וועלכע איז אויסגעוואַקסן פון דעם אומבאַפּלעקטן זיווג צווישן יידנטום און העלעניזם. פון דעם ערשטנס לייב איז זי באַשאַפן גע-וואָרן, און פון דעם צווייטן האָט זי באַקומען איר געשטאַלט.“

אַבער אין דער עסטעטישער הינזיכט האָט זי פון דערדאָזיקער העלעניסטישער געשטאַלט ווייניק באַקומען, נאָר זי שטייט אין דער שורה פון יענע ביבלישע שריפטן, וועלכע פאַרנעמען דעם מיטן צווישן ריטאַ-רישער פּראָזע און דידאַקטישער פּאָעזיע. די ערשטע העלפט פון דעם בוך האָט נאָך אָפּט דעם Paralellismus membrorum פון דער העברע-אישער פּאָעזיע, וועלכער געווינט אין ריטמישקייט ביי דער אַנווענדונג אין דער גריכישער שפּראַך. דער סטיל איז גלאַטער און פליסיקער, איי-דער אין די ביבלישע ווערק פון דעמזעלביקן כאַראַקטער, דערפאַר איז ער ניט אַזוי פּריש, קרעפטיק און אורשפּרינגלעך. די צווייטע העלפט פונם בוך איז אַנגעקליידט אין דער פּאַרם פון אַ תּפילה, אַבער ביי דער ברייטקייט פון דעם אינהאַלט טרעט זי ניט אַזוי בולט אַרויס און צעשטערט ניט דעם אַלגעמיינעם עסטעטישן אַיינדרוק. אין אַלגעמיין, אמת, קאָן מען דאָס בוך „חכמת שלמה“ ניט שטעלן אַזוי הויך, ווי עס האָבן געוואָלט די קריטיקער, וועלכע זוכן אין דידאַזיקע ווערק רעליגיעזע טענדענצן. יעדנפאַלס דאַרפן מיר אויף דעם קוקן, ווי אויף אַן ערווירדיקן דענקמאַל פון די רעליגיעזע אַנשוואונגען און ווי אויף אַ ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון דעם יידנטום אין יענער צייט.

שלמהס תּפילה, אַז גאָט זאָל אים געבן חכמה, הייבט זיך אין דעם ניינטן קאַפּיטל אָן מיט פּאַלגנדיקן כאַראַקטעריסטישן רוף צו גאָט:

„גאָט פון מיינע עלטערן און הערשער פון מיין רעטונג, דו וואָס דו האָסט אַלץ באַשאַפן מיט דיין וואָרט! און מיט דיין חכמה האָסטו באַשאַפן דעם מענטשן, אַז ער זאָל הערשן איבער אַלע דייע באַשעפענישן, און אַז ער זאָל רעגירן איבער דער וועלט אין הייליקייט און אין גערעכטיקייט, און ער זאָל טאָן צדקות מיט דער ערלעכ־קייט פון זיין נשמה.

טייל מיר אַיין פון דער חכמה, וואָס רוט ביי דיין טראַגן, און שליט מיך ניט אויס פון דייע קינדער, וואָרעם אײך בין דיין קנעכט, דער זון פון דיין דינסט, אַ שוואַכער, שטערבלעכער מענטש, וועלכער איז אַרעם מיט פאַר־שטאַנד פון רעכט און געזעץ.

און ווען עס וואָלט זיך צווישן די זין פונם מענטשן געפֿי־נען אַפילו איינער אַ פולקומער, איז ער דאָך אַלץ ווי גאָר־נישט, ווען אים פעלט דיין חכמה.

דו האָסט מיך אויסדערוויילט פאַר דעם קיניג פון דיין פּאָלק, און פאַר דעם שופט פון דייע זין און טעכטער, דו האָסט מיר באַפוילן אויפצושטעלן פאַר דיר אַ היכל אויף דיין הייליקן באַרג, אין דער שטאָט פון דיין רוען, אַ מזבח לויט דעם געשטאַלט פון משכן, וועלכן דו האָסט פאַרצייטן אויסגעבויט.

מיט דיר וואוינט די חכמה, וועלכע קען דייע מעשים, וועלכע וואָס זיך געפונען נאָענט לעבן דיר אין דער צייט, ווען דו האָסט באַשאַפן די וועלט; זי ווייס וואָס איז וואוילגעפעלן אין דייע אויגן, און וואָס איז רעכט לויט דייע געזעצן.

שיק זי אַראָפּ פונם הייליקן הימל, און פון דיין פסאָה־הכבוד שיק זי צו מיר, כדי זי זאָל מיר העלפן, און איך זאָל וויסן, וואָס דיר איז וואוילגעפעלן.

וואָרעם זי ווייס און פאַרשטייט אַלץ, זי וועט מיך פירן מיט פאַרשטאַנד איבער מיינע וועגן, און מיט איר פראַכט וועט זי מיך באַשיצן.

מיינע מעשים וועלן רעכטפאַרטיק זיין אין דייע אויגן, און איך וועל מיט גערעכטיקייט משפטן דיין פּאָלק, און איך וועל ווערט זיין צו זיצן אויף דעם טראַגן פון מיין פּאָטער. וואָרעם וועלכן מענטשן זיינען באַוואוסט די באַשלוסן פון גאָט, וועמען איז פאַרשטענדלעך, וואָס גאָט ווילן איז צו טאָן?

דעם מענטשנס געדאנקען זיינען אייטל, און אויף אונזערע מחשבות קאָן מען זיך ניט פארלאָזן.
דער קערפער, וואָס איז צום פוילן, באַלעסטיקט די גשמה, און דאָס קלייד פון דער ערד באַגרענעצט דעם ברייטדענקענדיקן שכל.

קוים וואָס מיר דערקענען דאָס, וואָס אויף דער ערד, און מיט מי — דאָס וואָס ביי אונז אין די הענט; אָבער ווער קאָן פאַרשטיין דאָס וואָס געפינט זיך אויפן הימל?
ווער האָט דען דערקענט דיין באַשלוס, אויב דו האָסט אים ניט געגעבן קיין חכמה, און ניט אַראָפגעשיקט דיין הייליקן גייסט פון אויבן?

נאָר אזוי ווערן אויסגעטראָטן די וועגן פאַר די איינוואוינער פון דער ערד, און מענטשן לערנען זיך, טוענדיק דיין ווילן, און רעטן זיך דורך דער חכמה."

דאָס בוך פון חכמה איז באמת דאָס סאַמע גאַציאָנאַלסטע ווערק פון דער יידיש-גריכישער פּאָעזיע; עס איז אַ נאַכאַמונג פון דער אַלטער פאַרם פונם משל און אָנשטאַט דער מעטריק באַנוצט עס דעם פאַראַלעליזם פון די זאַצן.

• •

•

ס'איז נאָר אין באַדינגטן זינען ריכטיק די מיינונג פון איינעם אַ נייעם קריטיקער וועגן דער אַלט-העברעאישער ליטעראַטור, אַז זי האָט זיך זעלבשטענדיק אַנטוויקלט נאָר בנוגע דעם אינהאַלט, אָבער וואָס איז שייך צו דער פאַרם, איז זי דורכגעגאַנגען דיזעלביקע אַנט-וויקלונגסטופן, וועלכע מיר געפונען אויך אין אַלע אַנדערע ליטעראַ-טורן. בשעת ביי אַנדערע פעלקער קומט שטענדיק נאָך דער ליריק — דער עפאָס, און נאָך דעם עפאָס — די דראַמע, אַלס די העכערע פאַרם פון פּאָעזיע, — איז אין דער העברעאישער ליטעראַטור, וועלכע האָט, אמת, געהאַט אַ פעריאָד פון בולטער לירישער סוביעקטיוויטעט, און אויך אַן עפישן פעריאָד, ווען עס זיינען מיט גרויסער גענויקייט פאַרשריבן געוואָרן די לעגענדעס און די געשיכטעס פון די ערשטע צייטן, ניטאָ קיין איבערגאַנג דורך דער קינסטלערישער פאַרם פון גאַציאָנאַלן עפאָס צו דער דראַמע. ביי דעם פעלן פון אַ מיטאַלאָגיע.

וועלכע זאל קאָנען געבן טראַגישע העלדן פאַר אַזעלכע עפישע ווערק, ביי דער געבוּנדנקייט פונם רעליגיוזן לעבן, ביים פעלן פלאַסטישן זין און אַביעקטיוויטעט פון קינסטלערישער שאַפונג, — האָט אין דער העברעאישער ליטעראַטור ניט געקאָנט אַנטשטיין קיין נאַציאָנאַלער עפאָס.

דערפאַר האָט אין איר, ווי כמעט אין אלע אַנדערע סעמיטישע ליטעראַטורן, דער עפאָס שוין גאַנץ פרי אָנגענומען די פאַרם פון אַ פראָזע-דערציילונג, און אַנשטאָט דער קינסטלערישער עפאָפּעע באַגעגע-גען מיר אין איר אַ סך אָפּטער דעם קרובהשן צו איר ראַמאַן, אָבער אין דיאָזיקע דערציילונגען ווייזן זיך אַרויס אַזא עפישע קראַפט, אַזא נאַאיווע איינפאַכקייט און אַזא ריינע נאַטירלעכקייט, וועלכע קאָן גע-שאַפן ווערן נאָר פונם ריינעם אורקוואַל פון יעדער פאַעזיע — פון דער נאַטור גופא. אַזעלכע פאַעטישע ווערק האָט די ביבלישע ליטע-ראַטור אין די שוין פונאַנדערגעקליבענע ביכער יונה, רות און מגילת אסתר. די אַפאָקריפישע ליטעראַטור גיט צו דער שורה צו נאָך צוויי קלייניקע ראַמאַנען פון אמתער עפישער אַנשוילעכקייט — די ביכער טוביה און יהודית. אין דיאָזיקע ביידע דערציילונגען אַנטוויקלט זיך שוין דער ראַמאַן צו אַ זעלבשטענדיקן מין ליטעראַטור. דאָס זיינען — היסטאָרישע אָדער פאַטריאַטישע ראַמאַנען, וועלכע גיבן אין דער דערציילונג, וואָס איז איבערגעגאַנגען דורך דער מסורה, פולע פאַ-עטישע פרייהייט, פאַרהיטנדיק פונדעסטוועגן די שטריכן, געמען און פאַקטן פון דער ווירקלעכער געשיכטע.

לאַמיר זיך פריער אַפּשטעלן אויף דעם בוך טוביה, וואָס איז דאָס עלטסטע לויט דער צייט צווישן די אַפאָקריפן. ווען מען זאל אומבאַדינגט געטרויען די קריטישע אונטערזוכונגען, באַצייט זיך די צייט פון זיין אַנטשטיין צו דעם מיטן פון דריטן פאַרקריסטלעכן יאָרהונדערט. יעדנ-פאַלס האָט דער אַוּטאָר געלעבט ניט פיל שפּעטער פאַר דערדיאָזיקער צייט, און אַלס לעצטע גרענעץ קאָן דאָ אַוועקגעשטעלט זיין דער סוף פון דעם דריטן, אָדער דער אָנהייב פון דעם צווייטן יאָרהונדערט פאַר קר. געב.

טוביה, דער העלד פון דער דערציילונג, איז געווען איינער פון שבט נפתלי, וועלכן שלמנאסר דער קיניג פון אַשור האָט אַרויסגעפירט אין גלות. אויפן וועג קיין גיבוה האָט ער איבערגעלאָזן ביי זיין פריינט גבאָאָ אַ געוויסע סומע געלט, נאָר שפּעטער קאָן ער זי צוריק ניט בא-קומען צוליב די שלעכטע וועגן. אין גיבוה פירט ער אַ לעבן פון זיינע פּרומע עלטערן און ער טוט גמילה-חסדים גאַטפאַרכטיק און אָפּן פאַר

אלעמען. אזוי, למשל, איז ער מקבר לויט די מנהגים פון זיין גלויבן די קערפערס פון די מענטשן, וואָס די קיניגלעכע זעלנער האָבן געטויט. דער קיניג פאַרפאַלגט אים דערפאַר, און טוביה מוז אַנטלויפן. ערשט פאַר דעם פּאָלגנדיקן קיניג באַקומט ער, אַדאַנק דער השתדלות פון זיין פלימעניץ אחיעזר, די מעגלעכקייט אומצוקערן זיך אין זיין היימאַט צו זיין פרוי חנה.

דאָ נעמט זיך טוביה ווידער פאַר זיין באַליבטער אַרבעט — באַגראָבן די קערפער פון די הרוגים, און דורך דעם ברענגט ער אויף זיך ווידער צרות. אַ טמא לויטן געזעץ, ווייל ער האָט זיך אָנגערירט צו איינעם אַזאַ קערפער, וויל ער זיך ניט אומקערן אַהיים, און ער לייגט זיך שלאָפן אין הויף ביי דער וואַנט. דאָ פאַלט אים אַריין די צואה פון אַ שפּערלינג אין די אויגן און ער ווערט בלינד אָן שום האַ-פענונג אויסגעהיילט צו ווערן. היות ווי די מאַטעריעלע לאַגע זיינע ווערט אַלץ ערגער און ערגער, קומט אויס, אַז די ווייב מוז אים אויס-האַלטן. צוליב דעם הייבט זיך אָן צווישן מאַן און ווייב, וועלכע האָבן פריער געלעבט פרידלעך, אַ קריגעריי, וואָס אירע מאַטיוון דערמאָנען כמעט די געשפרעכן צווישן איובן מיט זיינע פריינד, וואָרעם חנה, זע-ענדיק, ווי גאָט האָט איר מאַן אַזוי שווער געשטראַפּט, הייבט אָן צו צווייפלען אין זיין פרומקייט. טוביה, אַ פאַרוונקענער אין טיפן טרויער, בעט גאָט, ער זאָל אים שיקן דעם טויט.

פונקט מיט אַזאַ תפילה און פונקט אין דערזעלביקער שעה ווענדט זיך צו גאָט אין דער ווייטער שטאַט פון כּרי עקבאַטאַנע די איינציקע טאַכטער פון רעואל, שרה. זיבן מאָל האָט זי חתונה געהאַט, און אַלע זיבן מאַנען אירע זיינען געשטאַרבן דורך דעם בייון גייסט, דעם אַשמדאי, אין דער ערשטער נאַכט פון דער חופּה. דער הייליקער פאַרמיטלער, דער מלאך רפאל, ברענגט טוביהס און שרהס תפילות צו גאָטס כּסאָי הכבוד, און ער ווערט געשיקט דורך גאָט אויף דער ערד צו געבן הילף און רעטונג זיי ביידן.

טוביה דערמאָנט זיך אָן דעם געלט, וועלכן ער האָט אַמאָל גע-געבן פאַר אַ פיקדון צו גבאלן, און באַשליסט זיך אַוועקצושיקן קיין רגוש זיין זון טוביה. דערדאָזיקער טוביה נעמט זיך פאַר אַ חבר אין וועג אַריין עזריהן, אַ פרומן יונג פון אַ קרובהשער משפּחה. טוביה באַ-שטימט עזריהן אַ גוטן לוי, און ער לאָזט זיי ביידן אָפּ מיט גוטע עצות און מיט פרומע ברכות. אַ פולע פאַרשיידענע געשעענישן קומט מיט זיי פאַר אין וועג. אזוי, למשל, ווען זיי האָבן זיך איינמאַל געבאָדן אין טייך הידקל, איז טוביה שיר ניט אַריינגעפאַלן אין מויל צו אַ גרויסן

פיש. עזריה איז אים מציל, נעמט פון דעם פיש אַרויס דעם לעבער, די קישקעס און די גאַל, און נאָכדעם ראַט ער טוביהן חתונה צו האָבן מיט דער פריער דערמאָנטער שרהן, ראועלס טאָכטער, און מבטל מאַכן די בייזע מחשבות פון דעם אַשמדאי, נעמענדיק פאַר אַ סגולה די קישקעס פון דעם געטויטן פיש.

רעואל נעמט די יונגעלייט זייער פריינדלעך אויף. עזריה אַרדנט אַיין די חתונה צווישן טוביהן מיט שרהן, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס איר פאָטער איז קעגן דעם, און טוביה פאַרטרייבט דעם בייון גייסט, אזוי אַז רעואל מוז פאַרשיטן דעם קבר, וועלכן ער האָט שוין אויסגעראַבן מחמת מורא, אַז עס וועט זיך ענדיקן מיטן טויט פון חתן, ווי אַלעמאַל. דער אַשמדאי אַנטלויפט אין אויבער-מצרים און דאָרט פאַרשמידט אים רפאל אין קייטן.

נאָר פּדי טוביה זאָל ניט דאַרפן תּיכּף שיידן זיך מיט דער יונגער פרוי, שיקט מען עזריהן קיין רגוש נאָך טוביהס געלט. ער קומט צוריק מיטן געלט און ברענגט מיט זיך גבאלן אויך קיין עקבאַטאַנאַ.

און דאָרט וואַרטן טוביה און חנה אויף זייער זון מיט אומגע-דולד. זיין צוריקקערן זיך איז אַ פריילעכער יום-טוב אין דער הויז פון דער משפּחה. דערדאָזיקער יום-טוב פאַרענדיקט זיך נאָך אַחוץ אַלע-מען דערמיט, וואָס עזריה קערט דעם אַלטן טוביהן צוריק די שיין פון זיינע אויגן דורך דער גאַל פון דעם דערמאָנטן פיש. ווען דער פאָטער מיטן זון ווילן באַלוינען עזריהן פאַר זיין דינסט, אַנטפלעקט ער זיך פאַר זיי אַלס דער מלאַך רפאל און פאַרשווינדט.

טוביה האָט נאָך לאַנג געלעבט אין פרידן און אין רואיקייט און דערגרייכט ביזן עלטער פון 158 יאָר. נאָך זיין טויט וואַנדערט זיין זון אַריבער, לויט זיין צוואה, קיין עקבאַטאַנאַ צוזאַמען מיט דער מוטער. אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן באַקומט ער נאָך די ידיעה, אַז גינזה איז חרוב געוואָרן, ווי זיין פאָטער האָט פאַראויסגעזאָגט, שטיצנדיק זיך אויף דער גבואה פון יונה. ער שטאַרבט ווען ער איז אַלט 128 יאָר. דאָס איז דער אינהאַלט פונם בוך.

דאָס בוך טוביה דאַרף פאַרנעמען אַ וויכטיק אָרט אין דער העברעאישער ליטעראַטור, צוליב זיין שיינעם עפישן כאַראַקטער. דאָס איז אַ פאַמיליענאידיע אין דעם ריינסטן זין פון דעם וואָרט, אַ דענק-מאָל פון יענעם פאַמיליענגעפיל, מיט וועלכן דאָס יידישע פאָלק האָט זיך שטענדיק אויסגעצייכנט און וועלכן עס האָט ניט פאַרלאָרן ביי אַלע געפאַרן און פאַרפאָלגונגען. מחמת דעם איז דאָס בוך טוביה אין דער ליטעראַטור אַ ווירדיקער חבר צו דער אידיע רות, מיט וועלכער עס

קאָן זיין פאָרגליכן לויט דער אויפריכטיקייט און דער וואַרעמקייט פונם געפיל.

ווייניקער ריין און ניט־צעבויטעט איז די רעליגיעזע וועלטאַנשוּ-אונג פון דעם בוך, וואָס ווייזט אַרויס אַ היבשן אַיינפלוס פון פאַרטיזם. די לערע וועגן מלאכים און דעמאָנען שפילט דאָ צום ערשטן מאל אַ וויכטיקע ראָלע; דאָס גלויבן, אַז די מלאכים קומען מציל זיין מענטשן פון אַלערליי צרות און פאַרפאַלגונגען מצד בייזע גייסטער, געפינט אין דעם ווערק זיין הויפטשטיצע. רפאלס גאַנצע מיסיע — אָנהייבנדיק פון דער רגע, ווען ער ווערט געשיקט צו היילן טוביהן און שרהן, ביז וואָ-גען ער קומט צוריק אין פאַטערס הויז, באַווייזט, אין וואָס פאַר אַ מאָס עס האָבן אין דער צייט פון גלות געווירקט די פרעמדע גלויבנס אויף דער מיינונג וועגן דעם, אַז מלאכים באַשיצן די גוטע מענטשן פון שלעכטס. דער ביבלישער ליטעראַטור איז די דאָזיקע אַנשוואַונג אין אַל-געמיין פרעמד; וואָרעם די ערטער אין בראשית, אין יעקבס ברכה, פון וועלכע דאָס קאָן געדונגען זיין, זיינען ריין פאַעטישע וויזיעס, וועלכע באַטייטן אַדער די געטלעכע קראַפט, אַדער אפשר פּערזאָנליכע צירטע אידעען. אָבער אין דער אַפּאָקריפישער ליטעראַטור, פאַרקערט, ווייזט זיך עס אַרויס אין אַלע פאַרמען.)

אין נאָך אַ שטאַרקערער פאַרם באַווייזט דעמאָזיקן אַיינפלוס פון פאַרטיזם די דעמאָנאָלאָגיע פון דעם בוך טוביה. וואָרעם אַז דעמאָ-גען זיינען לגמרי פרעמד געווען דעם ביבלישן יידנטום, וועט קוים עמע-צער אונטערנעמען זיך אַפּצולייקענען. מיט דעם בייזן גייסט פון אַשמדאי טרעט די דאָזיקע לערע אַריין אין דעם קרייז פון דער יידי-שער ליטעראַטור, אין וועלכער זי דערגרייכט שפעטער צו אַ רייכער פאַעטישער באַאַרבעטונג, אָבער ניט באַאַיינפלוסנדיק דערביי די רע-ליגיעזע ריכטונג פון יידנטום, — וואָרעם באַהויפטן, אַז די יידן האָבן אין דעם אַשמדאי מורא געהאַט פאַר דעם „ראש פון די טייוואָלים“ — דאָס קאָן נאָר אַזאַ בוך ווי „דאָס אַנטדעקטע יודנטום“⁽²⁾, און נאָכזאָגן

⁽¹⁾ בנוגע דעם גלויבן פון די אַלטע העברעער, אַז גאָט שיקט זיין הילף דורך מלאכים, מוז מען זאָגן מוחמת דאָס באַווייזן פיל פּראָזאישע ערטער אין בראשית, וואו עס האַנדלט זיך וועגן דעם (למשל בראשית, קאפ. XVI, XIX, XXII, XXXI און אזוי ווייטער), אַז דעם מחברס מיינונג איז קוים ריכטיק. צו דעם אַיינפלוס פונם פאַר-טיזם געהערן די נעמען פון די מלאכים. אָבער די אויסטייטשונג פון זיי גופא אַלס פּערזאָנליכע אידעען איז שוין אַ פּועל-יוצא פון דעם דענקען פון די שפעטערדיקע פילאָסאָפישע שולן (באַמ. פון דער רעד. פון דער רוס. איבערוז).
⁽²⁾ „Entdecktes Judentum“, פון באַרימטן אַייזענמענגער.

דאָס קאָן נאָר די פולקומע אומוויסנהייט. דער אשמדאי פון טוביה איז גיט מער ווי דער פערסישער אַעשמאַ, דער פירשט פון פינטטערניש אין דער איראַנישער גלויבנסלערע.

נאָר אַפנים גראָד צוליב די דאָזיקע פרעמדע אַנשוואונגען איז דאָס בוך טוביה גיט אַריינגענומען געוואָרן אין קאַנאָן, צו וועלכן עס וואָלט געדאַרפט געהערן שוין צוליב זיין עלטער און צוליב זיין רעליגיעזן אינהאַלט, בשעת שפעטער אַנטשטאַנענע שריפטן זיינען נאָך אַיינגעשלאָסן געוואָרן אין דער זאַמלונג פון די כתבי הקודש.

וועגן אַ היסטאָרישן ווערט פון דער דערציילונג קאָן נאָטירלעך ריידן נאָר דער, וואָס גלויבט אַליין אין מלאכים און אין טיוואָלים. אָבער ס'איז פאַר דעם עסטעטישן כאַראַקטער פון דעם קליינעם ראָמאַן גאַנץ גלייכגילטיק, צי ער איז באַגרינדעט אויף היסטאָרישע פאַקטן צי ניט, מחמת אויף זיין פּאָעטישן ווערט קאָן דאָס קיין השפעה גיט האָבן.

דאָס בוך טוביה איז אַ דיכטערישע ערציילונג, וועלכע איז פול־קום פרייַ סיי אין דער קאַמפּאָזיציע, סיי אין דער שילדערונג פון די כאַראַקטערן און דערגרייכט אין בייַדע הינזיכטן צו הויכער פולקומענהייט. די ערציילונג איז אַ איינהייטלעכע, און די קאַמפּאָזיציע איז דורכ־געפירט מיט קינסטלערישן געפיל, די כאַראַקטערן זיינען פשוטע און איינפאַכע, אָבער פול מיט אמת פון לעבן און געמאַלט נאָטירלע, טייל־ווייז אַפילו מיט רעאַליזם, וועלכע זיינען ביז אַהער דערדאָזיקער ליטע־ראַטור פרעמד געווען.

די נייטע ביבל־קריטיק האָט זיך מיט דער טענדענץ פון דעמדאָ־זיקן בוך פיל באַשעפטיקט. אָבער מער פאַר אַלץ איז אַפנים וואָרשיינ־לעך דיזעלבע משונהדיקע און דעם ראָמאַנהאַפטן כאַראַקטער פון דעם בוך אַנטשפרעכנדיקע היפּאָטעזע, וועלכע זעט אין "טוביה" אַיין אַ טענ־דענציעז ווערק, וואָס איז אָנגעשריבן, פדי צו באַשטעטיקן די הייל־קייט פון דעם מנהג צו באַגראָבן טויטע, און אזוי אַרום אַנטדעקט זי אין דעם קליינעם פאַטריאַטישן ראָמאַן פון די העלעניסטישע יידן אַ פאַר צו דער סאַפּאָקלישער "אַנטיגאָנע".

דאָס בוך טוביה איז אַפנים אָנגעשריבן אין גריכיש, הגם דער טעקסט באַווייזט אין פיל ערטער דייטלעכע העברעאזימען. אַלנפאַלט איז דער גריכישער טעקסט פון דעם ווערק — דער עלטסטער. אויסער דער גריכישער ווערסיע איז נאָך לעצטנס געפונען געוואָרן אַן אַרמישער טעקסט, אָדער אַ באַאַרבעטונג פון אַזעלכן. ווייטער — אַ לאַטיינישע און אַ סירישע. פון דער לאַטיינישער איז שוין שפעטער — אַן ערך אין צענטן יאָרהונדערט, — געמאַכט געוואָרן אַ גוטע העברעאישע

איבערזעצונג, פון דעם גריכישן טעקסט איז געמאכט געוואָרן אַ סירישע איבערזעצונג און אַ באַאַרבעטונג; אָבער זיי אַלע צוזאַמענגענומען שטייען לויט דער ריינקייט און דער האַרבקייט פון די אויסדרוקן ווייט הינטער דעם ערשטן גריכישן טעקסט.

לויט פיל זיכערע סימנים האָט דער מחבר אַפנים געלעבט אין מצרים. גראָד די הויכע פאַרערונג, וועלכע ער פילט צו ציון און די באַגייסטערונג, מיט וועלכער ער דערציילט וועגן דעם עולה-רגל-זיין קיין ירושלים, באַווייזט, אַז ער האָט געלעבט אויסער פאַלעסטינע. דערצו דאַרף מען נאָך צוגעבן די שפראַך פון דעם אַריגינאַל, אָדער פון דעם עלטסטן פאַראַנענעם טעקסט, די פרעמדע אַנגעלאַגאַגישע און דעמאָנאָלאַגישע פאַרשטעלונגען, דאָס פאַרטרייבן דעם אַשמדאי אין די "הויכע געגנטן פון מצרים", און דעם מערקווירדיקן פאַקט, וואָס דאָס בוך איז אַזוי גוט ווי אומבאַקאַנט געווען אין פאַלעסטינע ניט בלויז אין דער צייט, ווען עס איז ערשינען, נאָר אַפילו אַ גאַנצן יאָרהונדערט שפעטער, און אויך דאָס, וואָס יוסף פלאַוויוס האָט אין זיין געשיכטע פון יידישן פּאָלק באַרגישט מיטגעטיילט ניט וועגן דעם בוך, ניט וועגן דער דערציילונג, וואָס אין דעם בוך איז באַשריבן.

אַזוי האָבן מיר אפּשר אין דעם מחבר אַ מצרישן צייט-חבר פון דעם פאַלעסטינער יהושע בן סירא, און באמת ווייזט די רעליגיעזע האַרציקייט סיי פון דעם, סיי פון יענעם, אַז זיי זיינען ביידע אַנטשטאַ-נען אין איין צייט, ווען אַזאַ אוצר פון זיטלעכע אידעען און פרומע גע-פילן האָט נאָך אין יידישן פּאָלק געלעבט און געגעבן פרישע שפראַך-צונגען.

* *

*

אַז די פּאָליטישע אומרוען פון דעם ווייטערדיקן פעריאָד פון די חשמונאים און די אדומים האָבן ניט פאַרהאַלטן די גייסטיקע שאַפונג אין פאַלעסטינע, ווערט דערווייזן ניט בלויז דורך די פאַרשונוגען פון די שריפטן, וועלכע זיינען געמאכט געוואָרן אין די דעמאָליטיקע שולן. נאָר אויך דורך די אַפּאַקריפישע שריפטן, וועלכע געהערן צו דעמאָזיקן פעריאָד, און צווישן וועלכע דאָס בוך "יהודית" פאַרנעמט דעם אויבנאָן. דאָס איז ווידער אַ ראַמאַן, וואָס ווערט אין דעמאָזיקן בוך דערציילט, און אַ ווירדיקער גלייכן צו דעם בוך פון "אסתר", נאָר העכער פאַר "אסתר" אין דער עסטעטישער הינזיכט.

אַ פעריאָד פון דער יידישער פּאָלקסגעשיכטע איז גענומען אַלט ראַם פאַר אַן אויסגעטראַכטער, צו זיטלעכע צוועקן און רעליגיעזע

טענדענצן באשטימטער, דערציילונג; אין די מלחמות פון די אשורים, וועלכע זיינען דא באשריבן, ווערן סימבאליש גערימט די העלדנטאטן פון די השמונאים.

נבוכדנאצר דער קיניג פון אשור — אזוי דערציילט זיך אין דעם בוך — האָט געפירט אַ זיגרייכן קאַמף מיט אַרפכשד דעם קיניג פון מדי, גרויס מיט זיין ערפאלג, שיקט ער זיין פעלדהער הולופרנוש איינצונעמען אלע פעלקער פאר דעם אשורישן טראָן. און הולופרנוש נעמט זיירקלעך איין אלע שטעט, וועלכע ער טרעפט אויף זיין וועג, און פארשקלאפט זייער באפעלקערונג. נאָר דאָס קליינע לאַנד יהודה שטעלט זיך העלדיש אַנטקעגן, און שוין מצד דער באפעלקערונג פון דער שטאָט בתול, וואָס שטעלט פאַר דעם פאַדערהויז פון פאַלעסטינע, באַגעגנט ער אַ מוטיקן ווידערשטאַנד.

הולופרנוש איז אויסער זיך פון דערדאָזיקער עקשנות פון די יידן, און ער באַראַט זיך מיט די אָנפירער פון די שכנישע פעלקער, וועלכע קענען דאָס לאַנד און דאָס פּאָלק. איינער פון זיי, דער פירשט פון די עמונים, אַכיוֹר, דערציילט אים וועגן די יידן און זייער געשעעניש, ער מעלדעט אים, אַז פּל-זמן זיי בלייבן געטריי זייער גאָט, איז ניט מעגלעך זיי גובר צו זיין, און אַז זיי פאַרלירן זייער קראַפט ערשט נאָך דעם, ווי זיי פעלשן אין זייער גאָט. דידאָזיקע ידיעה רופט ביי הולופרנושן אַרויס אַ גוואַלדיקן פאַרלאַנג צו נויטן אויך דאָס דאָזיקע פּאָלק, אַז עס זאָל דינען צו זיין קיניג, אַלס צו דעם איינציקן גאָט, ער באַלאַגערט בתול און לאָזט ניט צופירן קיין וואַסער אין שטאָט אַריין. אַ משך פון פיראונדרייסיק טעג ווייזט דאָס פּאָלק אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד, ניט געקוקט אויף די גרויסע פיינען און ליידן פון הונגער און דאָרשט. ענדלעך קאָן דאָס פּאָלק שוין מער ניט אַריבערטראָגן און פאַדערט פון זיינע אָנפירער, אַז מען זאָל זיך אונטערגעבן דעם שונא. דער כוהן עזריה באַשליסט זיך, נאָך אַ לאַנגן קאַמף, צו ערפילן די פאַדערונגען פונם פּאָלק, אויב אין אַ משך פון פינף טעג וועט גאָט ניט שיקן קיין דערלייזונג. דידאָזיקע רייד דערגייען צו יהודיתן, אַ פרומער, אַ שיינער און אַ רייכער אַלמנה. זי מאַכט פאַר-וואַרף די אָנפירער פאַר זייער שוואַכן מוט, און זאָגט, אַז גאָט האָט איר באַוווּן אַ וועג, ווי אזוי צו ראַטעווען די שטאָט. זי האָט זיך צו-געגרייט מיט תפילה און מיט פאַסטן, אָנגעטאַן זיך אין די יומטובדיקע קליידער און, באַגלייט פון איר דינסט, לאָזט זי זיך אַוועק אין דעם לאַגער פון דעם שונא, צו הולופרנושן, און זי ערקלערט אים די סיבה, פאַרוואָס זי האָט פאַרלאָזן די שטאָט: דער דערמאָנטער אַכיוֹר (וועלכן

הולופרנוש האָט געלאָזט שמידן אין קייטן און געוואָרפן הינטערן שטאָט, און די יידן האָבן אים גענומען צו זיך) האָט געזאָגט אמת, אַז מען קאָן די יידן ניט באַזיגן נאָר פּל-זמן זיי בלייבן געטריי זייער גאָט. אָבער די באַפעלקערונג פון בתול האָט זיך אין דער הינזיכט פאַרשול-דיקט, וואָרעם פאַר דער צייט פון דער באַלאַגערונג האָבן זיי פיל מאָל עובר געווען אויף דעם געזעץ, ניצנדיק פאַרבאָטענע טרפה שפייז. דע-ריבער וועט זי, יהודית, הולופרנושן באַווייזן אַ וועג אין שטאָט אַריין, און דערנאָך וועט זי אים אַדורכפירן מיט טריאומף איבער גאָר דעם לאַגד. דער אַשורישער פעלדהער, באַצויבערט סיי פון יהודית'ס פער-זענלעכקייט, סיי פון אירע רייד, ערלויבט איר צו פאַרבלייבן אין זיין לאַגער אָבער מיט דעם רעכט, זי זאָל קאָנען אירע רעליגיעזע פליכטן ער-פילן אויסערן לאַגער. אויסער דעם גיט ער איר דאָס וואָרט, אַז אויב איר צוזאָג וועט דערפילט ווערן, נעמט ער אָן איר גלויבן.

דריי טעג האָט יהודית פאַרבראַכט אין דעם שונאס לאַגער. הו-לופרנוש, וועלכער האָט זיך פאַר דער צייט אָנגעצונדן מיט פלאַמענדי-קער ליבע צו דער וואונדערלעכער שיינהייט, האָט זי אויפן דריטן טאָג אַיינגעלאָזן צו זיך אויף אַ מאַלצייט. היות ווי ער האָט איר ערלויבט צו קומען מיט אירע אַייגענע מאכלים, נעמט זי אָן די אַיינלאַדונג, און הולופרנוש, וועלכער איז באַרוישט פון זיינע צנחונות, שיכורט זיך דאָ אָן אויך מיט וויין. ווען ער איז אַיינגעשלאָפן, איז יהודית צוגעטראָטן צו איר נקמה, און מיט דער תפילה: „גאָט פון ישראל, שטאַרק מיך אין דערדאָזיקער רגע!“ האָט זי הולופרנושן אַראָפּ דעם קאַפּ. נאָך דעם גייט זי אין דער באַגלייטונג פון איר דינסט, וועלכע טראָגט דעם אָפּ-געהאַקטן קאַפּ אין אַ טיכל, צוריק אין שטאָט אַריין, פּדי צו פּועלן ביי די אָנפירער פון שטאָט, זיי זאָלן אין דער פרי אַרויסגיין און מאַכן אַן אָנפאַל אויפן שונא. די יידן פּאָלגן איר, אָבער דער שונא לאַכט פון זיי, און ערשט ווען עס ווערט אַלעמען באַוואוסט וועגן הולופרנוש'ס טויט, פאַלט אָן אַ פחד אויף דעם אַשורישן לאַגער. דאָס חייל לאָזט זיך שנעל לויפן, די יידן יאָגן אים נאָך ביז דמשק. בתול איז ניצול געוואָרן, און יהודית זיגט אַ זיג-ליד לכבוד גאָט.

קיין היסטאָרישן כאַראַקטער האָט ניט דיִדאָזיקע ערציילונג, אין וועלכער עס איז פאַראַן אַ פּולע אַנאַכראָניזמען און טעותן. אָבער עס איז דאָך מעגלעך, אַז זי שטיצט זיך אויף אַ געשיכטלעכער געשעעניש פון דער צייט פון דעם פּערסישן קיניג אַרטאַקסערקסעס III. אַכוס (338—359), וועלכער האָט נאָך צו יענער צייט געלעבט אין זָרזון פּונם פּאַלק, איר טענדענץ איז אָבער די זיטלעכע קרעפטיקונג פּונם פּאַלק

אין יענע שווערע טעג, ווען די סיריער האָבן עס שטאַרק געדריקט און געוואָלט נויטן, צו פאַרגעסן אָן זיין גאַט. אין יענער צייט פון די מאַ-קאַבעאישע העלדישע גבורות איז ס'דאָזיקע בוך אַנטשטאַנען, און די שוין פאַרשוואונדענע צייטן האָבן נאָר געזאָלט דינען פאַר אַ מאַסקע פאַר די קאַמפן פון דער טונקעלער קעגנוואַרט, פדי צו הייבן אין דער ביטערער צייט דעם מוט פונם פאָלק און אָנצוצינדן עס דורך די גרויסע ביישפילן צו אַ ווידערשטאַנד קעגן דעם שונאַס קראַפט.

דאָס, וואָס יהודית'ס טאַט איז קעגן אונזערע עטישע באַגריפן, קאָן גיט דינען אַלס פאַרוואורף קעגן דער דערציילונג גופא, וואָס איר אויסגאַנגס-פונקט איז דער נאַציאָנאַל-רעליגיעזער. אין קאַמף פאַר די הע-כערע גיטער מיט אַזאַ פאַרביסענעם שונאַ גילטן גיט אַזעלכע עטישע באַגריפן, ובפרט אין יענער צייט, וועלכע לא די, וואָס זי האָט זיך גיט אָפגעקערט מיט פאַראַכטונג פון אַזאַ טאַט, נאָר פאַרקערט, זי האָט יהודית'ן גערימט אַלס מוסטער פון נאַציאָנאַלער טונגד. אויך אין דער מסורה פון דער אגדה געפינט זיך דעריבער דידאָזיקע לעגענדע, וועלכע געהערט צו יהודית'ס טאַט, הגם די יידן האָבן דעמאָלט דאָס בוך גיט געקענט, באַפוצט מיט פאַרשיידענע צוגאַבן און אַריבערגעטראָגן צו דער צייט פון די מאַקאַבעער. די אשורים זיינען דאָרט די גריכן, און יהודית'ס טאַט איז דאָרט פאַרגעשטעלט אַלס אַ טעם צו דעם יום-טוב פון חנוכה, וועלכער איז געגרינדעט צום אָנדענקען פון דער דערלייונג פון דער סירישער הערשאַפט און פון דעם חשמונאישן פּעריאָד.

אַבער אַ אַנאַלאָגיע צו דעמדאָזיקן טאַט האָט דעם אַוואַרט געגעבן דאָס ליד פון דבורה, וואו אַ ענלעכער מאָרד, וואָס איז באַ-גאַנגען געוואָרן ביי ווייניקער פאַרגעבלעכע אומשטענדן, ווערט שטאַרק גערימט. יעל'ס טאַט, וועגן וועלכן דבורה זינגט באַגייסטערט, אַז ״זי זאָל איבער אַלע פרויען אין געצעלט געבענשט זיין״, איז דאָך דאָ פאַרגע-קומען ביי גאַנץ אַנדערע אומשטענדן, אפילו ווען זי האָט אויך געהאַט דערביי אַ נאַציאָנאַלן אינטערעס. וואָרעם סיסרא איז געווען דער פריינד פון איר שטאַם און פון איר מאַן, און זיין ערמאָרדונג האָט פאַרשוועכט דאָס הייליקע רעכט פון הכנסת-אורחים, בשעת יהודית האָט זיך נאָר גוקס געווען. אמת, די נקמה באַווייזט אויף אַ נאָך גיט קיין אַנטוויקלטן עטישן באַוואוסטזיין, זי קאָן אַבער די והותר ערקלערט ווערן מיט דעם קאַכף פאַרן קיום און פאַרן גלויבן. די זיטלעכע שטרעבונגען אין דער צייט, אין וועלכער דאָס בוך איז געשריבן געוואָרן, האָבן זיך נאָך צו-נויפגעגאַסן מיט די נאַציאָנאַלע שטרעבונגען צו זעלבשטענדיקייט און פרייהייט, און אַזוי איז יהודית געוואָרן און געבליבן די יידישע זשאַנאַ

ד'ארק, וואָס ניט בלויז די פּאָעזיע פון איר פּאָלק, נאָר אויך די דראַ-
מאַטישע ליטעראַטור פון די שפּעטערדיקע, אַנטוויקלטערע צייטן האָט
גערימט און געלויבט אין קינסטלערישע געשטאַלטן.

אַלס אויסדרוק פון נאַציאָנאַל-רעליגיעזן גייסט איז דאָס בוך
יהודית אַ זיינער דענקמאַל פון דער אַלטער יידישער ליטעראַטור. דער
כאַראַקטער פון דער העלדין גופאַ דערשיינט אין דער גינסטיקסטער
ליכט, און די איבעריקע כאַראַקטאַרן זיינען אָן גוזמאות און נאַטירלעך
געשילדערט. פון די פאַרבן, מיט וועלכע דער מחבר האָט געמאַלט הוּ-
לופּרונשן און אַכירון, האָבן די נייסטע פּאָעטן, אין אַ יאָרטויזנט אַרום,
געשעפּט דאָס בעסטע פאַר זייערע שילדערונגען פון יענער צייט און
פון די מענטשן פון יענער צייט. דאָס גאַנצע בוך איז גוט פאַרטראַכט און
אויסגעפירט, אַ חוץ אייניקע ערטער, וווּ ער איז מאַרין, זייער פּיין קאָמפּאָ-
נירט, סיי אין דעם אַריינפיר, סיי אין דער פּסודר שטייגערנדיקער שפּאַנונג
ביז צום הויכפונקט פון דער האַנדלונג, און דאָן ווידער פון דער קאָמפּאָ-
סטראַפּע און אירע רעוולטאַטן ביז צו דעם פּרידלעכן סוף פון דער
דערציילונג און ביז דעם אַפּאַטעאַז פון דער העלדישער פּרוי, וואָס דער
סטימול פאַר איר העראַאייזם איז ניט אַזוי דער דראַנג פון די אומ-
שטענדן, ווי די ענערגיע פון איר כאַראַקטער. און גראַדע דערפאַר
פאַסט די דאָזיקע געשטאַלט אַזוי גוט פאַר פּאָעטישער באַהאַנדלונג.

אַזאַ בוך האָט געקאָנט אָנגעשריבן ווערן נאָר אויף דעם באַדן
פון פּאַלעסטינע פאַר דעם אָנגעזיכט פון די גרוילן פון די מלחמות מיט
די סיריער און פון דעם פאַרצווייפלטן ווידערשטאַנד קעגן דעם שונא,
אַדער לפחות ביי דער ערינערונג פון יענע געשעענישן. דעריבער
האָט די קריטיק, אַפנים מיט רעכט באַשלאָסן, אַז די פאַרפאַסונגסצייט
פון דעם בוך געהערט צו דעם פּעריאָד, וואָס נאָכן טויט פון
יוחנן הורקנוס, דאָס הייסט צום סוף פון לעצטן פאַרקריסטלעכן יאָרהונדערט.
דער אורטעקסט פונם בוך איז לויט אַלע סימנים געווען אויף
העברעאיש אַדער אַרמיש. אָבער דער אַריגינאַל איז פרי פאַרלאָרן גע-
גאַנגען, און עס איז פאַרבליבן נאָר אַ גריכישע, פיל מאָל איבערגעאַר-
בעטע רעדאַקציע, צו וועלכער עס זיינען נאָך צוגעקומען אַ לאַטיינישע
און אַ סירישע איבערזעצונג. זאָל מען גלויבן העראַנימוסן, האָט ער אויך
ס'דאָזיקע בוך, ווי דאָס בוך טוביה, איבערזעצט פון אַ כאַלדעאישן טעקסט.
דאָס וואָס די יידן האָבן, ווי געזאָגט, ניט געוואוסט פון דעמדאָ-
זיקן בוך, איז באַזונדער מערקווערדיק, מחמת דעם, וואָס דאָס בוך
שטייט דורכאויס אויף אַ יידישן שטאַנדפונקט, און פאַדערט צו היטן
די תורה ביי די סאַמע שווערסטע מניעות פיל שטרענגער נאָך איידער

די הלכה. דעריבער האָט מען געוואָלט זוכן דעם פאַרפאַסער אין די קרייזן פון די פרושים, וועלכע האָבן ענערגיש געפאַדערט, עס זאָל אַלדאָס פרעמדס דערווייטערט ווערן, און האָבן אַרױסגעאַרבעט יענע קאַנסעקווענטע לעבנסאַנשויאונג, וועלכע האָט געהאַלטן פאַר דאָס בעסטע זיך מוטער נפש צו זיין פאַר דעם גלויבן פון די עלטערן. אָבער אַלץ שפּעטערדיקע איבעראַרבעטונגען פון דער לעגענדע וועגן יהודית שטיצן זיך אויף אונזער בוך דירעקט, און זיי באַפּוזן רייך און פּאַנאַ טאַסטיש מיט די בלומען פון דער אַגדישער לעגענדע-פּאַעזיע די אידעאַלע פּרויענפּאָר, וואָס שטייט אין מיטלפּונקט פון דער דערציילונג.

*
*
*

ביי אַ נאָרמאַלן אַנטוויקלונגסגאַנג פון אַ ליטעראַטור קומט גע-וויינלעך די פּרייע דיכטערישע דערציילונג נאָך דער ריין היסטאָרישער. אויף די חורבות פון דער געשיכטע בויט זי גרעסטנטייל די בנינים פון איר פּאַנאָטיע, און דעם אָנהייב פון דער דיכטערישער רעכנט מען פאַר דער ירידה-זייט פון דער היסטאָרישער דערציילונג. אַנדערש איז עס אין דער יידישער ליטעראַטור, וואו וואונדערלעכע ענדערונגען און קאַטאַסטראַפּעס אין דער געשיכטע פונם פּאָלק האָבן ניט דערלאָזן קיין נאָרמאַלע אַנטוויקלונג. דעריבער איז די באַציאונג צווישן דער עפּאָפּע און דער געשיכטע דאָ אויף אַזוי פיל פאַרעקערט, אויף וויפיל עס ווערט אויך אין גייסטיקן לעבן זייער אָפּט צעשטערט און געדריקט דורך בלינדע צופעליקייטן און פאַרשיידענע ערשיינונגען פונם נאַציאָנאַלן לעבן דער צושטאַנד פון יענער טאַמע לעבעדיקער און אַלגעמיינסטער זיגלעכער באַטראַכטונג, וואָס פּאַדערט, אַז דער עפּאָס זאָל זיין אַ פּאַע-טישע שילדערונג פון דער האַנדלונג דורך דערציילונג, און די ריינע אַביעקטיווקייט און דערהייבנקייט איבער דעם שטאַף, וואָס איז אַיינגעשלאָסן אין אַ געוויסער פּאַרם. אַזוי אַז עס איז ניט קיין וואונ-דער, וואָס די זעלביקע זייט, וועלכע האָט געזען די אַנטשטייאונג פונם בוך "יהודית", האָט אויך אַרױסגעבראַכט אַ ווערק ווי דאָס אַזויגערופּענע ערשטע בוך פון די מַפּוּסִים, אַזוי אַז ראַטאַן און געשיכטע, אַג-שטאַט זיך צו בייטן, גייען אין דעם פּעריאָד, וואָס קומט נאָך די גרויסע עפּאָכעס, בשלום אַיינער לעבן צווייטן. אַזעלכע גרויסע עפּאָכעס האָבן דאָך געמוזט געבן גערונג און שטאַף דער פּאַנאָטיע אין אַ משך פון יאַרהונדערטן, סיי אין זייער סך-הכל, סיי אין אַיינצעלע סטודיעס פון דעם גרויסן קאַמף פאַר באַפּרייאונג. אַזוי אַרום אויב אין

יהודית האָבן מיר פאַר זיך אַ פּאַעטיש פאַרמאָסקירטע עפּאָפּעע פּוֹן חשמוּנאַישן קאַמף מיט די סיריער, — געפּינען מיר אין דעם ערשטן בוך פּוֹן די מאַקאַבעער אַ ווירקלעכע היסטאָרישע שילדערונג פּוֹן יע-נער גרויסער צייט, אין אַ פשוטער, ניט געפּוצטער, דעם ביבלישן דערציילונגסטאַן נאָענטער פּאַרם. אָבער ביידע ווערק האָבן באַשיינפּער-לעך איינע און דיזעלביקע מאַטיוון און זיינען אָנגעשריבן מיט איינעם און דעמזעלביקן ציל.

מיט וואַרעמקייט, מיט לעבּהאַפּטיקייט, מיט געשיכטלעכער גע-טרייקייט, הגם ניט אָן פּיל טעותן, דערציילט דאָס בוך וועגן די מלחמות פּוֹן די מאַקאַבעער, זינט דעם ערשטן אויפשטאַנד פּוֹן מתתיהו פּוֹן גדול גדול קעגן דעם טיראַן אַנטיוכוס עפיפּאַנעס, ביז דעם טויט פּוֹן פּוֹהן-גדול שמעון (135—175 פאַר קר. געב.). מיר זעען יענע העלדישע מחנה אַרויסרייסנדיק זיך פּוֹן די בערג און אויפּוועקנדיק דאָס פּאַראַ-מערטע פּאַלק צום ווידערשטאַנד, מיר קוקן נאָך מיט אינטערעס די העלדישע מאַרשן פּוֹן יהודה המכבי, וועלכער האָט אַראָפּגעוואָרפּן דעם יאָך פּוֹן די סירישע טיראַנען, און אונזערע נאַטירלעכע סימפּאַטיעס באַגלייטן דאָס פּאַלק אין זיינע באַפּרייאונגס-מאַרשן, ביז עס קערט זיך גליקלעך צוריק אַהיים, און ביז דער רייניקונג פּוֹן בית-המקדש, און ביז זיין פּולקומער אומאַפּהענגיקייט. די דערציילונג ענדיקט זיך מיט דעם איבערנעמען פּוֹן דער מאַכט דורך יוחנן הורקנוס, וועגן וועלכן דער מחבר שיקט אָפּ צו זיין „הויכפּריסטערישער כראָניק“.

די וואוילטוענדיקע וואַרעמקייט, וועלכע דרינגט אַדורך דאָס גאַנצע בוך, האָט ניט אויסגעשלאָסן אַ קענטיקע אָביעקטיוויקייט, מיט וועלכער דאָס ערשטע בוך פּוֹן די חשמונאים שטייגט אַריבער אַלע אַפּאָקריפּן. דער מחבר האָט פּוֹן טיפּן האַרצן ליב זיין פּאַלק און איז איבערגעגעבן די פירשטן פּוֹן חשמונאים הויז; ער איז אָבער אויך ניט בלינד בנוגע די זינד פּוֹן זיין פּאַלק און ער פאַרשווייגט אויך ניט די פעלערן פּוֹן זיינע פירשטן. נאָך אַ מעלה פּוֹן דעם בוך איז די רעליגי-עזע אָנשוואונג, וועלכע איז פריי פּוֹן אָבערגלויבן און וואונדערגלויבן, וואָס זיינען אין יענער צייט געווען שטאַרק פאַרשפּרייט, עס ווייסט אַפּילו ניט פּוֹן דעם גלויבן אין יענער וועלט, וועלכע האָט דעמאָלט אָנגעפּילט אַלעמענס הערצער. מען האָט דעריבער געזוכט דעם מחבר אין די רייען פּוֹן די צדוקים, וועלכע האָבן זיך צו דעמדאָזיקן גלויבן באַצויגן מיט פינדלעכקייט. און די דאָזיקע השערה קלינגט ניט אומ-וואַרשיינלעך, וואַרעם די אידעען, וועלכע זיינען געווען אייגנטימלעך פאַר יענער פאַרטיי, באַגעגענען זיך אויך ביי אונזער פאַרפּאַסער.

און פון דעמדאזיקן שטאנדפונקט קאָן מען שוין ערקלערען די לייב-
בע און די געטריישאָפט פון דעם מחבר צו די פירשטן פון חשמונאים
הריו.

דעריבער איז לייכט פארשטענדלעך, פארוואָס דאָסדאָזיקע בוך
איז געווען אומבאקאנט אין די ראַבינישע קרייזן, אָדער לפחות, וואָס
ער ווערט ביי זיי ניט דערמאָנט, הגם זיין אינהאַלט איז אַזוי באַלע-
רעוודיק און זיין טענדענץ אַזוי פיין. גאַנץ ניט קלאַר האָבן די חכמים
געוואוסט דעמדאָזיקן אינהאַלט פון ניט קיין דייטלעכע מסורות, וועלכע
שרייבן צו די פאַרפאַסונג פון דעם בוך די שולן פון הילל און שמאי,
נאָר אַלץ איז קעגן אַזאַ השערה. אַלנפאַלס איז דאָס בוך פון העב-
רעאישער אַפּשטאַמונג, הגם דער אַריגינאַל איז פרי פאַרלאָרן געוואָרן.
לויט העראַנימוסעס רייד, זאָל ער אַפילו נאָך האָבן באַנוצט זיך מיט
דעם העברעאישן, אָדער דעם אַרמישן טעקסט; אָבער דאָס קלינגט
עפעס אומוואַרשיינלעך, וואָרעם יוסף פלאַוויוס האָט שוין אויסגענוצט אַ
בוכשטעבלעכע, הגם ניט גאַנץ געלונגענע גריכישע איבערזעצונג. דער
כאַלדעאישער טיטל, אונטער וועלכן דאָס בוך ערשיינט ביי די קיר-
כענפאַטערס, *Σαβῆθ Σαβαβειέλ*, איז, ניט געקוקט אויף אַלע פּוהות
פון חריפות, וואָס מען האָט דערויף אָנגעווענדט, עד-היום נאָך ניט גע-
נוג דערקלערט. לויט איינער אַ נייער אויספאַרשונג זאָל ער טייטשן
"די ווידערשפעניקייט פון גאַטס קעגנער" און באַציען זיך קודם-כל צו
די סיריער. די עכטקייט פון די דאָקומענטן, ווי אויך פון די כראָנאָלאָ-
גישע אָנווייזונגען לויט דער אַזויגערופענער סעלעווקידישער צייטרעכע-
נונג און פון די לירישע האַרצאויסגיסונגען, וואָס אין ערשטן בוך
חשמונאים, איז פיל מאָל געשטעלט געוואָרן אונטער אַ ספק, די לירישע
ערטער זיינען, אַפנים, עלטערע לידער, וועלכע האָבן דעמאָלט געלעבט
אין פאַלקס מויל. דער קוואַל פון דער ליריק איז שוין געווען אויסגע-
טריקנט. אָבער די היסטאָרישע טרייהייט און די איינפאַכע אָביעקטיוו-
קייט פון דעם בוך, וועלכע באַווייזט אונז, ווי אין דער עפאַכע פון
נאַציאָנאַלער זעלבשטענדיקייט האָט ווידער אויפגעלעבט די עכטע
היסטאָריאָגראַפיע, איז זעלטן געשטעלט געוואָרן אונטערן ספק.

⁽¹⁾ לויט צונצם מיינונג, איז דאָס ספר חשמונאים, וועלכן מען שרייבט צו דער
שול פון הילל און שמאי, צו אונז גאַרניט דערגאַנגען (רעד פון דער רוס. איבערוז).

* *

*

א גאַנץ אַנדער כאַראַקטער טראַגט דאָס אויך אַפּאַקריפישע אַזוי גערופענע צווייטע בוך חשמונאים, וואָס שייַדט זיך אונטער ניט צום גוטן פון דעם ערשטן בוך חשמונאים, מיט וועלכן עס האָט איבעריקנס קיין שום איבערלעכן צוזאַמענהאַנג ניט.

אין דעמדאָזיקן בוך ווערט ברייט און מיט מליצה דערציילט וועגן די חשמונאישע מלחמות, זינט סעלעווקאָס IV פּילאָפּאַטאָר ביז ניקנורס טויט אין דער שלאַכט ביי הדסה און ביז דעם יום-טוב, וואָס ווערט זינט דעמאָלט געפייערט יעדן דרייצנטן אדר אונטער דעם נאָמען "יום-ניקנור" (161—176). די צוזאַמענזעצונג פון פאַרשיידענע באַשטאַנד-טיילן, די אומזיכערקייט פון די היסטאָרישע און כראָנאָלאָגישע דאַטן מאַכן דאָס בוך פאַר גאָר אַ שלעכטן קוואַל.

שוין דער אָנהייב גופא איז אַ געפּעלשטער: ער אַנטהאַלט צוויי בריוו פון די פּאַלעסטינער יידן צו די אַלעקסאַנדרינער, אין וועלכע די לעצטע ווערן אויפגעפאָדערט צו פייערן די צוויי ערינערונגס-יום-טובים — הנוכה דעם 25 כסלו און דעם ניקנור-טאָג, דעם 13 אדר, און וועלכע דערציילן לעגענדאַרישע מעשיות וועגן דעם, ווי ירמיהו הנביא האָט געפונען דאָס הייליקע פייער; דאָס ערשטע בריוו טראַגט די דאַטע 125 פאַר קר. אויך דער צוזאַמענהאַנג פון דידאָזיקע בריוו מיט דעם בוך גופא איז זייער אַ שוואַכער. דידאָזיקע פאַרבינדונג צווישן די ביידע, אָפט איינע די אַנדערע ווידערשפרעכנדיקע, טיילן וואָלטן געדאַרפט שאַפן אַ זיגלאָזעס "אַבער" (86).

דאָס בוך גופא שטעלט פאַר אַן אויסצוג פון אַ גרעסערן געשיכטע-בוך, וואָס האָט באַהאַנדלט די וועלביקע עפאָכע, פון איינעם אָן אומבאַ-קאַנטן יאַזאַן פון קירענע; פון דעמדאָזיקן בוך זיינען איינציקע פראַג-מענטן רעסטאָוירט געוואָרן דורך דעם אַזוי גערופענעם פערטן בוך חשמונאים, און דעריבער איז שווער פעסטצושטעלן, ווער איז דער שול-דיקער אין די פולע אומקלאַרקייטן און אומריכטיקייטן, — צי יאַזאַן, צי די שפעטערדיקע איבעראַרבעטער. אָבער סיי אין דער געשיכטלעכער פינקטלעכקייט, סיי אין דער עטישער טענדענץ, איז דאָס צווייטע בוך חשמונאים שוואַך קעגנזעצלעך צו דעם ערשטן. אַ גייסט פון פאַנטאַסטישער טרוימערישקייט, פון אומגעלומפערטן אָבערגלויבן, פון פאַר זיך אַפגעזונדערטן נאַציאָנאַלן שטאַלץ און גליענדן פאַטריאָטיזם פאַרנעמט דאָ דאָס אָרט פון מילדן, פרומען און וואַרהאַפטיקן אַרט דענקען, מיט

וועלכן עס צייכנט זיך אויס דאָס ערשטע בוך. דער גלויבן אין יענער וועלט איז דאָ צום ערשטן מאל צונויפגעמישט מיט גראַבזינלעכע פאַר-שטעלונגען, און די אידעע פון אומשטערבלעכקייט איז דאָ אַריינגע-פירט אין דעם קרייז פון מיטאַלאָגישער פאַרשטעלונג. דער פאַרפאַסער ווייס צו דערציילן וועגן אַ "טויטן אָפּפער", וואָס יהודה המפּי האָט געבראַכט פאַר די געפאַלענע יידישע קריגער, און דערביי באַמערקט ער, אַז דער העלד האָט דעמדאָזיקן קרבן געבראַכט, פּדי אָפּצורייניקן די מתים פון זייערע זינד. אויך געפינען מיר דאָ אין אַ "טרוים-זעאוונג", וואָס יהודה האָט געהאַט, און אין וועלכן צו אים באַווייזן זיך דער פּוהן-גדול חוני און דער נביא ירמיהו, קלאָר און דייטלעך אויסגע-דריקט דעם גלויבן אין דער שתדלנות פון דער רעליגיעז) פאַר די לע-בעדיקע. עס איז אָבער קוים צו גלויבן, אַז דער פאַרפאַסער האָט מיט אַזעלכע אידעען איבערגעגעבן די רעליגיעזע אַנשוואונגען פון די פרומע יידן פון זיין צייט, מחמת די געלערנטע אויסטייטשער פון דער תורה פון יענער עפאַכע דערמאָנען לגמרי ניט סיי די לערע וועגן קרבנות פאַר מתים, סיי די שתדלנות פון די געשטאַרבענע פאַר די לעבעדיקע. דאָס צווייטע בוך חשמונאים, וואָס שטיצט זיך דער עיקר אויף העלעניסטישע פאַרשטעלונגען, איז אַפנים לכתחילה אָנגעשריבן גע-וואָרן אויף גריכיש, פונקט ווי איר קירענישע קוועלע, און לויט אַלע סימנים — אין מיטן פון לעצטן יאָרהונדערט פאַר קר. אין פאַלעסטינע. צוליב זיין מאַרטיראַלאָגישן אינהאַלט איז ס'דאָזיקע בוך געוואָרן איינס פון די באַליבסטע מוסר-ספרים ביי דער קירכע, און די שיינע לע-גענדע וועגן דעם טויט פון דער מוטער מיט אירע זיבן זין באַגעגנט זיך אויך אין דער אַגדתא.

* * *

*

צוליב דער געוואוינהייט, אַלע מערקווערדיקע דערציילונגען וועגן דעם, ווי די יידן זיינען ניצול געוואָרן פון דעם שונאס הענט, צו באַ-צייכענען מיט דעם נאָמען "חשמונאים", לויט דער אַנאַלאָגיע מיט

(1) די רעדאַקציע פון דער רוס. איבערו. מאַכט דערביי אַזאָ באַמערקונג: אין דייטשן אַריגינאַל איז אַפנים דאָס וואָרט Religion אַ גרייז; געוויס דאַרף מען לייענען Seligen (מתים), ווי אין סוף פונם פאַלגנדיקן זאַץ. — אָבער די רוסישע איבערזעצונג איז געווען אין יאָר 1896, נאָכדעם איז דאָס בוך איבערגעאַרבעט

דעם ערשטן בוך „חשמונאים“, האָט אויך די לעגענדאַרע דערציילונג וועגן דער מערקווערדיקער רעטונג פון די מצרישע יידן פון טויט אין דער צייט פון פּטאַלאַמעאוס IV פּילאָפּאַטאַר (204—221) באַקומען דעם נאָמען „דאָס פּערטע בוך חשמונאים“. ס'דאָזיקע בוך איז צוליב דער ניט פּינקטלעכקייט פון זיינע מיטטיילונגען און צוליב דער באַמבאַסטישער פּאַרם זיינער, נאָך נידעריקער לויט זיין ווערט פאַר דעם צווייטן בוך „חשמונאים“.

די געשעענישן, וואָס ווערן דערציילט אינם דאָזיקן בוך, געפינען ניט קיין היסטאָרישע באַשטעטיקונג, הגם יוסף פּלאַוויוס, אמת, מיינענדיק אַ שפּעטערדיקן פּטאַלאַמעער און נעמענדיק אין אַכט אַנדערע מאָ-טיוון, דערציילט אויך וועגן זיי. לויט דעם דריטן בוך חשמונאים, זאָל פּטאַלאַמעאוס פּילאָפּאַטאַר, דערפאַר וואָס מען האָט אים ניט געלאָזן אַריינדרינגען אין קודש-קדשים, ווען ער איז געווען אין ירושלים, וועלן גקמה נעמען פון די מצרישע יידן, און ער האָט זיי אַלעמען פאַרשפּאַרט אין צירק און דאָרט געוואַלט לאָזן אומברענגען דורך העלפּאַנדן, וועלכע ער האָט צוליב דעם דאָזיקן שיינעם ציל צערייצט מיט שאַרפע געטראַנקען. אין אַנטשיידענעם מאָמענט האָבן זיך די העלפּאַנדן אַ לאָז געטאָן אויף די, וואָס האָבן זיי אַרויסגעלאָזן און אויף די מצרישע צושויער פון דער פאַרשטעלונג, די יידן אָבער זיינען וואונדערבאַר ניצול געוואָרן.

ס'דאָזיקע זעלטזאַמע בוך האָט מען געוואַלט פאַררעכענען צו דעם צווייטן פאַרקריסטלעכן יאָרהונדערט. אָבער דער פּאַקט, וואָס דאָס בוך איז אַריין אין דער גריכישער ביבליאיערועצונג און אוועקגעשטעלט נאָך דעם צווייטן בוך „חשמונאים“, און נאָך מער דער אינהאַלט פּונם בוך, זאָגן עדות אויף אַ שפּעטערער צייט, צווישן דעם לעצטן פאַר-קריסטלעכן און דעם ערשטן נאָכקריסטלעכן יאָרהונדערטן. דערדאָזיקער אינהאַלט, ווי אויך די פאַרם, מאַכן מעגלעך די השערה, אַז דאָס בוך איז פאַרפּאַסט געוואָרן אין מצרים, הגם עס זיינען פאַראַן וויכטיקע טעמים קעגן אַזאַ השערה. ניט דער לעצטער פון דידאָזיקע טעמים איז דער אַרט און דער אופן פון גאָטס-באַגרייפן, וועלכן דער מחבר פאַר-מולירט גענוי לויט דער ביבלישער לערע און אָן שום צונויפמישונג מיט העלעניזם. עס קלינגט פּמעט ווי בוכשטעבלעך איבערגעגעבן די אַנשוים-

געוואָרן און די טעמים פאַרייכט דורכן מחבר אין דער אויסגאַבע פּונם יאָר 1908. מיר האָבן פאַר זיך דעם דייטשן אַריגינאַל אין דער אויסגאַבע פון יאָר 1920, און דאָס וואָרט Religion איז פאַרבליבן ווי אַמאָל. דאָך שיינט, אַז די באַמערקונג פון פון דער רוסישער רעדאַקציע איז געווען אַ ריכטיקע. (איבערו.).

אונג פון די נביאים, ווען ער באקרעפטיקט גאָטס פּערזענלעכקייט און אומענדלעכקייט און אויך די געטלעכע השגחה אויף אַזא אופן, אַז דער הימל איז גאָטס וואוינ־נאַרט, אומצוטריטלעך פאַר די מענטשן, אַז גאָט האָט זיך געהייליקט אַ רואַרט אין בית־המקדש וואָס אין ציין נאָר פאַר דעם זעבאַרן טראָן פון זיין הערלעכקייט, און אַז די השגחה פון גאָט איז שטענדיק בייגעשטאַנען די יידן, וועגן וואָס עס ווערט נאָך אַמאָל דערמאָנט צום סוף פונם בוך דורך די ווערטער: „געלויבט זאָל זיין דער, וואָס איז מציל די יידן אין אַלע צייטן“.

די קירכע האָט ס'דאָזיקע בוך ניט אַריינגענומען אין קאַנאָן און צוליב דעם מסתמא איז פון אים קיינמאָל קיין לאַטיינישע איבערזעצונג צייט געמאַכט געוואָרן. איבעריקנס, אַחוץ דעם גריכישן אורטעקסט איז נאָך פאַראַן אַ סירישער.

* *

*

אויב מיר קאָנען נאָך פאַרשטיין, ווי אַזוי האָט „דאָס דריטע בוך השמונאים“ באַקומען דעמדאָזיקן נאָמען, איז אָבער גאַנץ אומדערקלער־לעך, ווי אַזוי האָט „דאָס פּערטע בוך השמונאים“ באַקומען זיין טיטל, ווייל ס'דאָזיקע בוך געהערט צו אַ פיל שפּעטערדיקער צייט און צו לגמרי אַן אנדערן געדאַנקענקרייז. בלויז צוליב דעם אויסערלעכן צוואַ־מענהאַנג געהערט דאָס בוך צו דער באַהאַנדלונג פון דער אַפּאָקריפ־שער ליטעראַטור, וואָס פון אירע ראַמען טרעט עס לגמרי אַרויס לויט זיין אינהאַלט.

דער אומשטאַנד, וואָס ס'דאָזיקע בוך געהערט גלייכצייטיק צו צוויי זאַמלונגען, גיט אים צו אַ באַזונדערע קריטישע וויכטיקייט. דאָס בוך געפינט זיך אין דער גריכישער ביבליאיערעזעצונג און צווישן די שריפטן פון יוסף פלאַוויוס מיט דעם כאַראַקטעריסטישן טיטל „אַ פּריי־דיקט וועגן דער הערשאַפט פון שכל“. אין דערדאָזיקער דאָפּלטקייט דריקט זיך שוין קלאַר אויס די מיינונגספאַרשיידנהייט, וועלכע האָט גע־הערשט זינט דעם IV יאָרהונדערט בנוגע דעם מחבר און דער פאַרפאַ־סונגסצייט פונם בוך.

פאַר עוסעביוס איז פלאַוויוסעס אַוטאָראַשאַפט אַ געוויסע זאַך. ערשט אין דער נייטער צייט איז באַשיינפערלעך דערווין געוואָרן, אַז דערדאָזיקער שריפטשטעלער האָט בשום אופן ס'דאָזיקע בוך ניט

געקאנט פארפאסן, און עס איז גיכער א פריידיקט, וועלכע געהערט צו דעם ערשטן פארקריסטלעכן יארהונדערט.

אין אלגעמיין איז עס א פילאָסאָפיש-מאָראַלישע באַטראַכטונג וועגן די מאַטיריערע געשיכטעס פונם צווייטן בוך חשמונאים, וועלכע טראַגט אויפן שטערן די חתימה פון אַלעקסאַנדרינישער אָפּשטאַ-מונג. נאָר דאָס באַשטענדיקע וואַקלען זיך צווישן דער אַלעגאָרישער מעטאָדע און דער געשיכטלעכער דערציילונג שליסט אויס דאָסדאָזיקע בוך פון דעם קרייז פון דער אַלעקסאַנדרינישער ליטעראַטור און באַ-שוועריקט די אויספאַרשונג וועגן זיין אָפּשטאַמונג.

די חכמה ווערט דאָ דעפינירט לויט די טעאָאָפּישע באַגריפן פון יענער צייט אַלס „די קענטעניש פון געטלעכע און מענטשלעכע זאַכן“. אָבער אַלס רעזולטאַט פון דערדאָזיקער דערקענטעניש ערשיינט תּוֹרַת משה, וועלכע ווערט פון איר זייט גייסטיק אויפגענומען. די אידעען פון שכל און מידות טובות, פון פרומקייט און זיטלעכקייט אַנטשפּרעכן גענוי די אַנשוואַונגען פון ייִדישן אַלעקסאַנדריניזם. אָבער אין דערזעלביקער צייט געפינען מיר אין דער פריידיקט אַנשוואַונגען, וועלכע שיידן זיך שטאַרק אונטער פון דער אַלעקסאַנדרינישער פילאָסאָפּיע; אַזאַ איז דערהויפּט דער גלויבן אין השארת הנפש, דערנאָך דער כלל, וואָס חזרת זיך אָפּט איבער און שטעלט פאַר דעם צענטראַלן פּונקט פון דער פריידיקט, אַז די אמתע פרומקייט באַשטייט אין דעם, בעסער איבער-צוטראַגן אַלערליי ליידן, איידער עובר צו זיין אויף איינע פון די גע-באַטן פון תּוֹרַת משה.

וואַרשיינלעך איז דאָס בוך פאַרפאַסט געוואָרן אין פאַלעסטינע פאַרן חורבן, הגם זיין סוף האָט אַרויסגערופן ספּוקות בנוגע צו דער עכטיקייט. אין דער עסטעטישער הינזיכט אַנטהאַלט די דאָזיקע שריפט אין איין שורה מיט פיל געשמאַקלאָזיקייטן און אַבסאָלוטע סתירות אויך פיל פיינע און געלונגענע באַמערקונגען. אין אלגעמיין איז עס אַן אויפרוף פון אַ פאַטריאַטישן מענטשן, וועלכער פּאָדערט אויף זיין פּאָלק צו פאַרלאָזן די פּאָליטישע און זיטלעכע שלעכטע וועגן פון דער געגנוואַרט און דערהיבן זיך צו דער גלויביקער באַטראַכטונג פון דער פאַרגאַנגענהייט. צו גלייכער צייט איז דער איינציקער פאַרבליי-בענער דענקמאַל פון דער ייִדיש-גריכישער רייד-קונסט, וועלכע איז דעמאָלט געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה פון אַנטוויקלונג.

א גרעסערן געשיכטלעכן ווערט איידער די דריי לעצטע ביכער חשמונאים און אויך פיל מער אינערלעכן ווערט האָט דאָס אַזוי גערופֿע פּענע ״דריטע בוך עזרא״, וואָס ווערט אין דער סעפטואַגיאַנטאַ אַנגערופֿן דאָס ערשטע, מחמת די ביבלישע ביכער עזרא און נחמיה זיינען באַצייכנט געוואָרן אַלס צווייט און דריט בוך עזרא. ס׳דאָזיקע בוך האָט געהאַט דעם ציל צו דערציילן און צו באַפּונן די געשיכטע פּונם בית-המקדש פאַר און דער עיקר נאָך גלות בבל. לויט זיין מהות איז עס אָבער נאָר אַ באַאַרבעטונג פּון די ביבלישע ביכער עזרא און נחמיה און פּון די צוויי קאָפּיטלען מלכים II, 35 און 36, נאָר מיט אייניקע ענדערונגען און פעלערן.

וואָרשיינלעך האָט דער גריכישער טעקסט, אין וועלכן דאָס בוך איז היינט פּאַראַן, לכתחילה געהאַט אַן אורשריפט פּון פּיל גרעסערן אומפּאַנג, וועלכע האָט אפשר די אַנגערופּענע צוויי ביבלישע ביכער פּולשטענדיק פּאַראַפּראַזירט. אַז דאָס בוך איז בלויז אַ טייל פּון אַ גאַנצן, באַווייזט זיין סוף, וועלכער איז ניט פּאַרבונדן מיט די פּריער-דיקע טיילן, אויך דאָס, וואָס נחמיה ווערט דאָ ניט דערמאָנט, הגם פּון זיין בוך זיינען גענומען געוואָרן אייניקע שטעלן.

צו דערדאָזיקער באַאַרבעטונג איז אָבער צוגעגעבן אַ הוספה אין צוויי קאָפּיטלען—א פּאָעטישע לעגענדע וועגן זרובבלן, וועלכע מיר געפינען אין קיין אַנדער בוך ניט און פּאַרדינט אויפּמערקזאַמקייט צוליב איר אייגנטימ-לעכקייט. דערדאָזיקער זרובבל, דעם קיניג דרין וועט אַ פּאַזש, זאָל, לויט דער לעגענדע, ביי אַ געוועטשטרייט ״ווער איז דער שטאַרקסטער״, האָבן אָפּגעהאַלטן דעם נצחון און, אַלס פּריז פאַר אים, האָט ער אויסגעבעטן ביי דריוושן, ער זאָל דערפּילן זיין נדר, וואָס ער האָט געגעבן, ווען ער איז געוואָרן קיניג, פּון ס׳ניי אויפּצובויען דעם בית-המקדש אין ירושלים. אַדאַנק זיין חכמה, באַקומט זרובבל, וועלכער ווערט אין דער ביבל דער-מאָנט נאָר אין דעם בוך פּון גביא זכריה, די באַווייליקונג פּונם קיניג צו ערפּילן זיין בקשה און די דערלויבעניש אומצוקערן זיך קיין ירושלים, און דריווש האָט געלאָזט ווידער אויפּבויען דעם טעמפל אויף זיינע קאָסטן.

די השערה, אַז ס׳דאָזיקע בוך איז לכתחילה געשריבן אין העב-רעאיש, האָט פּיל וואָרשיינלעכקייט פאַר זיך, פּונקט ווי די סברא אַז דאָס בוך, ווי אויך די לעגענדאַרע הוספה, זיינען פּאַרפּאַסט געוואָרן

אין פאלעסטינע דורך א דאָרטיקן העלעניסט. פאַר דעם אַוואָרט פון דער לעגענדע, וועלכע האָט דעמאָלט וואַרשיינלעך געלעבט אין זכרון פונם פּאַלק, ווערט גערעכנט, ניט אָן איבערלעכער באַריכטיקונג, דער גריכישער איבערזעצער פון דעם בוך. די גאַנצע טענדענץ באַווייזט אויף אַ מענטשן, וואָס איז גוט באַקאַנט מיט די אַלעקסאַנדרינישע אי־דעען און וויל די חכמה פון יהודה העכער שטעלן פאַר דעם וויץ פון מורח, ווייל קעגן יעדער אַנדערער ווירקזאַמער מאַכט שטעלט זי די קראַפט פון אמת, אַלס די העכסטע און די שטאַרקסטע, אויך ער ענדיקט זיין באַטראַכטונג מיט די ווערטער: „געלויבט זאָל זיין דער גאַט פון אמת“.

בנוגע דער צייט, ווען דאָס בוך איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן, קאָן מען מאַכן בלויז ניט קיין זיכערע השערות. דער איינציקער אָנ־האַלטס־פּונקט איז, חוץ דעם אינהאַלט גופא — דער פּאַקט, וואָס יוסף פלאַוויוס האָט עס שוין געקענט און באַנוצט. עס האָט אַלזאָ געמוזט לפחות מיט איין יאָרהונדערט פריער אָנגעשריבן זיין. אָבער ניט געקוקט אויף זיין אינהאַלט, האָט דאָס בוך ניט געפונען קיין מיטגעפיל ניט ביי די רבנים, ניט ביי דער קירך און האָט דעריבער ניט באַקומען קיין קאַנאָנישע באַדייטונג. פאַרקערט־זשע אין דער אַפּאָקאַליפטישער ליטע־ראַטור פאַרנעמט עס אַ וויכטיק אָרט. עס באַווייזט דעם אויסגאַנג פון דער ייִדישער אַפּאָקאַליפטיק, וואָס איר אָנהייב איז דאָס בוך דניאל, און איר בליאונגס־פּעריאָד, די ייִדישע סיבילע און דער ספר חנוך. אַלט גרונדאויסזיכט פון אַלע דידאַזיקע שריפטן קאָן מען רעכענען די האַפע־נונג אויף דער באַפרייאַונג פונם ייִדנטום פון אונטער דעם יאָך פון די הייִדישע טיראַנען דורך דעם אויפקומען פון אַ ייִדישער וועלט־הער־שאַפט און דורך מלכות המשיח. אין זיבן טונקעלע און שווערע צו ער־קלערן אַנטפּלעקונגען זאָגט דער מחבר פונם בוך אַרויס זיין ליידנשאַפט־לעכן וואַרטן אויף משיח קומען, וועלכע האָבן אין די טעג פון דער שווערער אַדומישער הערשאַפט זיכער אָנגעפילט אַלע איידעלע געמיטער אין פאלעסטינע.

א סך אַ קלענערן ווערט האָבן די הוספות צום בוך אסתר, וועלכע מען האָט שפּעטער אַפילו געוואָלט איינטיילן אין אַ צווייטן, דריטן און פערטן בוך פון אסתר. כמעט אַלע האָבן זיי דעם אַפּאָלאָגעטישן

ציל צו פארטיידיקן די ביבלישע דערציילונג און צו שיצן זי קעגן די אַנפֿאלן, וועלכע זיינען שוין דעמאָלט קעגן איר אַנטשטאַנען. דאָס איז אָבער אויסגעפירט געוואָרן אין אַזאַ שלעכטער פֿאָרם, אַז גלייך באַמערקט זיך די אומעכטיקייט פון דער שריפט.

ניט מרדכי'ס חלום, ניט דער אויסראָטונגס-עדיקט פון המנען, אויך ניט די דראַמאַטישע באַלעבטע סצענע צווישן אסתר מיט דעם קיניג, אָדער מרדכי'ס עדיקט האָבן ניט דעם כּוח צו פֿאַרהוילן זייער שפּעטערע אַלעקסאַנדרינישע אָפּשטאַמונג. דאָס גלייכן קאָנען די אַפּאַקריפּישע ביילאָגעס און הוספּות צום ספּר דניאל אונז ניט פֿאַרפירן בנוגע זייער ציל און אָפּשטאַמונג. סיי די געשיכטע פון שושנה, סיי די געשיכטע פון בֵּרַת, סיי די געשיכטע פונם דראַקאָן זיינען לכתחילה אָנגעשריבן אויף גריכיש פון אַ העלעניסטישן יידן אין אַלעקסאַנדריע אַן ערך אין צווייטן יאָרהונדערט פֿאַר קר. געב. פֿאַר דעם אַוּטאָר פון דעמדאָיקן „אומעכטן צווייג“ פון דניאל'שן לעגענדענשטאַם האַלט מען, אויפן סמך פון דעם נאָמען פון איין קאַפיטל, איינעם אַ חבּוקק פון שבת לוי.

* * *

*

פונקט אַזוי איז אַן אומעכטער צווייג פון דער אַלטער נבואהשאַפּט דאָס בוך ברוך. ברוך בן נריה איז געווען דער שרייבער ביים נביא ירמיהו. אים אין מויל ווערט אַריינגעלייגט אַ שטראַף-און טרייסט-רייד צו ישראל, טיילווייז אַ צונויפגעשטעלטע פון ביבלישע פראָזן, וועלכע ענדיקט זיך, ווי אַלע אמתע נבואות, מיט דעם אויפבויען פון ציון און דער רעטונג פון ישראל. די אומעכטיקייט פונם בוך האָט זיך שוין אַרויסגעוויזן גאַנץ פרי. עס איז וואָרשיינלעך אַנטשטאַנען אויפן פֿאַלעסטינישן באַדן אין דערזעלביקער צייט, ווי דאָס רוב אַפּאַקריפּישע ביכער, און האָט אין זיין אָפּהענגיקייט פון דער אַלטער נבואהשאַפּט און פון זיין העברעאישער גייסט-ריכטונג געבילדעט אַ קעגנזאָץ צו יענער משונהדיקער אַפּאַקריפּישער ליטעראַטור, וועלכע האָט זיך דעמאָלט געשטעלט צווישן דער פֿאַרגאַנגענהייט און דער געגנוואָרט, צווישן געשיכטע און נבואה, און וואָס איר הויפטאַרבעט איז געווען „אויסצוגלייכן די סתירה פון דער געשיכטע צו דעם באַוואוסטויין פון דעם יידינטום דורך דער נבואה, אַז די אָפּגענוגען פון די יידן וועלן ערפילט ווערן.“

* * *

*

די טיפגייענדיקע רעליגיעזע און פאליטישע שטרעבונגען אין פא- לעסטינע גיבן די מעגלעכקייט משער צו זיין, הגם מיר האָבן ניט גענוג אזעלכע באַווייזן, אז אַמאָל האָט זיך געפונען אַ רייכער קוואַל פון מאַ- טעריאַלן בנוגע יענער מערקווירדיקער צייט. אין די ביבלישע ביכער איז דאָך געגעבן געוואָרן אַ מוסטער פון אַ ריכטשנור, נאָך וועלכע און פון וועלכע עס וואָלט זיך געקענט אַנטוויקלען אַ גאַנצע ליטעראַטור. דערצו זיינען נאָך דעמאָלט געקומען יענע גרויסע וועלטגעשעענישן, וועלכע האָבן בנוגע צו זיך אַרויסגערופן אַ אידעאָליזירנדיקע באַהאַנדלונג און פערמלעך גערייצט צו אַפּאָקאַליפטישע פּאָראַויסזאָגונגען. אין פּעריאָד פון דעם סוף סירישער הערשאַפט ביז די לעצטע טעג פון דער אַפּאָס- טאָלישער צייט איז די אַפּאָקאַליפטיק אין דער ווירקלעכקייט געווען די אייגנטלעכע פּאָרם פון די רעליגיעז-פּאָליטישע פּאַרטיישריפטן, און אירע שפורן באַגעגענען זיך ביז אין מיטאַלטער אַרײַן.

אין דער עסטעטישער הינזיכט האָט די גאַנצע אַפּאָקאַליפטישע ליטע- ראַטור ווייניק צוציענדיקס. אמת, דאָרט וואו זי טרעט אַרויס אין גראַנדי- עזע בילדער און אין דרייסטע פּאָעטישע וויזיעס, איז זי נאָך בכוח צו געווינען אינטערעס און צו רייצן דעם געמיט. אָבער אין ווייטער- דיקן לויף טון איר אַנטוויקלונג ווערן די בילדער שוואַכער און לאַנג- ווייליקער, די וויזיעס ווערן מאַט און איינטעניק, דאָס גאַנצע פּאַרלירט זיך אין שפּיל פון מיסטיש-סימבאָלישע צאָלן און בילדער, פון וועלכע די טעאָלאָגיע האָט אמת געקאָנט שפּען אירע ערלייזונגס-״וואַרהייטן״, און וואָס זיערע פּאַרפּלאָגנטערטע פּראָבלעמען האָבן שפּעטער געקאָנט פּאַרשאַפּן פיל פּאַרגעניגן דער קריטיק, זיי האָבן אָבער קיין באַדייטונג ניט פאַר דעם עסטעטישן געפיל.

פון דידאָזיקע שריפטן, וועלכע געהערן פּמעט אַלע צו די לעצטע פּאַרקריסטלעכע יאָרהונדערטן און זיינען מסתמא אויך אַלע אַנטשטאַנען אין פּאַלעסטינע, קאָנען נאָר דריי קומען אין באַטראַכט, ווייל זיי שטייען נאָך אויף דעם באַדן פון דער יידישער ליטעראַטור. דאָס זיינען די ביי- כער חנוך, תפילות שלמה און דער ספר היובלים.

דער ספר חנוך איז פאַרבונדן מיט דעם פּאַטריאַרך פון דעם זעלביקן נאָמען, וועגן וועלכן עס דערציילט זיך אין בראשית, אז גאָט האָט אים צוגענומען צו זיך. אַ מלאך פון גאָט האָט אים דורכגעפירט

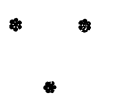
דורך דער אונטערזעלע און אנטפלעקט פאר אים אלע סודות פון דער נאטור און פון יענער וועלט. מ'האט מיט רעכט געקוקט אויפן דאזיקן בוך, ווי אויף דעם ערשטן פרוזא פארטיידיקן די ביבלישע וועלט-אנשוואונג קעגן דעם אריינדרינגען פון דעם העלעניזם. ווייניקער ריכטיק איז די באהויפטונג, אז דידאזיקע פראבע איז געווען א געלונגענע, און גראד פארקערט שיינט עס, ווען מען וויל אין דערדאזיקער געזינדלעכער און בלאסער קאמפילאציע אײנזען ״דעם גייסט פון דער אלטע טעסטאמענטישער פאעזיע און נבואה מיט זיין דעהויבענעם שוואונג און אומערשעפלעכער עשירות פון טיפזיניקע רעליגיעזע בילדער״. אזא אויפפאסונג וואלט געווען גאר אומפארשטענדלעך, ווען מען זאל ניט בעמען אין אכט, אז זי שטאמט פון טעאלאגישע קרייזן און האט פארפאלגט דעם ציל צו שלאגן קאפיטאל פון די משיחישע און עסקאטאלגישע אידעען פונם דאזיקן בוך קעגן דעם ״אין קליינלעכער קאנאויסטיק פארשטייבערטן הארץ פון די פרושים״.

מחמת דעם האט מען געהאלטן, אז דער אווטאָר, אָדער די אַוּ-טאַרן פון דעם ספר חנוך, איז אַ איסיער. און עס איז טאָקע מעגלעך, אַז דידאָזיקע שריפט געהערט צו די ״געהיימע ביכער״ פון יענער פאַרטיי, צו וועלכער מען קאָן, צוליב זייער געהיימגעהאלטן זיין, צורעכענען אַלין, פאַרוואָס מען קאָן קיין אַנדער אָרט ניט קריגן.

מען דאַרף אָבער פון דער אורשפרינגלעכער טענדענץ פונם בוך בשום אופן ניט טאכן דעם אויספיר, אָז עס איז אַנטשיידן פיינטלעך צו די העלעניסטישע אידעען און פאַרשטעלונגען. פאַרקערט, דאָס בוך איז אַנגעפילט מיט אַ מאַסע פילאָסאָפישע און טעאלאָגישע עלעמענטן פון העלעניזם, צו וועלכע עס זיינען שפּעטער נאָך צוגעקומען קריסטלעכע עלעמענטן, פרי צו פאַרגרעסערן דעם פּלאַנטער. אזוי זיינען די משיחישע אידעען, צוליב וועלכע די טעאלאָגן האַלטן אזוי פון דעם ווערק, גראַדע פון קריסטלעכער אַפּשטאַמונג, און זיי זיינען אַ שפּעטערדיקע הוספה פון אַ פרומען יידישן קריסט. די טערמינען ״מענטשלעכער זון״ און ״זון פון אַ פרוי״ און אַנדערע פון דעם מין באַווייזן קלאַר דווקא אויף אַזא אַפּשטאַמונג. ניט ווייניקער באַווייזן, אַז דאָס בוך איז פון גריכישער אַפּשטאַמונג, די שילדערונגען פון דער מלכות השמים און פון דער וועלט קאָטאָסטראָפּע, פון גן-עֵדן און פון גהינום. דער גהינום געפינט זיך אויפן מזרח, אויף יענער זייט פונם עריטרעאישן ים; דער גן-עֵדן, נאָ-טירלעך — אויפן עק מערב. אַ פייערדיקער שטראָם פלייצט דאָרט, די פאַרגייענדיקע זון טוקט זיך אין אים טעגלעך אָפּ, און אַהין קומען די בשמות פון די מתים. די פאַרשטעלונג וועגן גן-עֵדן מיטט צונויף

יידישע און היידישע אַנשוואונגען צוזאַמען און קומט צו דעם אויספיר, אז די צדיקים זיינען אין גן-עדן צוזאַמען מיט די מלאכים מהפלל פאר די רשעים.

ניט קוקנדיק דערויף דארף מען אויפן ספר חנוך קוקן, ווי אויף אַ ווערק פון פּאַלעסטינישן ייִדנטום אין דער ערשטער העלפט פון דעם לעצטן פאַרקריסטלעכן יאָרהונדערט. אויף פּאַלעסטינע באַוווינט ניט בלויז דאָס קענען און דאָס נעמען כסדר אין אַכט די ביבל, נאָר אויך די נאָענטע באַקאַנטשאַפט מיט די אַרטיקע אָנגעלעגנהייטן, און דער עיקר אויף דער פיל מאָל אַרויסגעזאָגטער ליבשאַפט צום הייליקן לאַנד. דאָס בוך איז בלי-ספּק דאָרט אָנגעשריבן אין העברעאישער אָדער אַרמ־שער שפּראַך. אַ לאַנגע צייט איז ס'דאָזיקע בוך באַקאַנט געווען פּול-שטענדיק נאָר אין דעם עטיאָפּישן טעקסט, וועלכן דער ענגלענ-דער ברויס (Bruce) האָט אין 1773 אַראָפּגעבראַכט פון אַביסיניע קיין אייראָפּע. ערשט שפּעטער זיינען געפונען געוואָרן פראַגמענטן פון אַ גריכישער איבערזעצונג, וועלכע דערלאָזן די השערה, אז עס איז געווען אַ העברעאישער אורטעקסט. אויסערדעם עקסיסטירט נאָך אַן אַלטסלאַ-ווישע ווערסיע. דער ספר חנוך הייבט מיט זיך אָן די ריי פון די פּסוּדאָפּיגראַפּן, ד. ה. די ליטעראַרישע ווערק, וועלכע שטייען נאָענט צו די קאַנאָנישע שריפטן, אָבער וועלכע האָבן ביי דער קירכע ניט געפונען אַזאַ אָנערקענונג ווי די אַפּאָקריפּן. אין קעגנזאָץ צו דער גוטער רעפּוטאַציע, וואָס ס'דאָזיקע בוך האָט געהאַט, אַדאַנק זיינע גע-דאַנקען וועגן מלאכים און טייוואָלים, וועגן דעם עתיד און וועגן משיח, איז די באַמערקונג פון איינעם אָן אַביעקטיוון פאַרשער זייער אַ ריכ-טיקע: „מען דאַרף באַטראַכטן ווי אַ גליק, וואָס די אַלטע קירך האָט ס'דאָזיקע בוך פאַרוואָרפן און עס איז לסוף פאַרגעסן געוואָרן. וואָרעם דער איינפלוס פון זיינע משונהדיקע אידעען וואָלט געקאַנט האָבן זייער אַ שלעכטע ווירקונג אויף דעם אַרט דענקען פונם מיטלאַלטער, ווען ס'בוך וואָלט באַקומען אַ ביסל קאַנאָנישע הייליקייט.“

לענגער באַקאַנט און עסטעטיש וויכטיקער, איידער דער ספר חנוך, איז דער ספר תהלות שלמה, אַ זאַמלונג פון אַכצן רעליגיאָ-עזע לידער, וועלכע האָבן שוין, אמת, ניט דעם לירישן כאַראַקטער פון די ביבלישע תהילים-מזמורים, אָבער זיי זיינען דאָך געשטימט אויף

דעם זעלביקן טאָן און שפיגלען אָפּ די אָנשוואונגען פון די פרומע יידישע קרייזן, וועלכע האָבן געקוקט אויף דער באַלאַגערונג פון ירושלים דורך דעם רוימישן פעלדהער פּאַמפּעאוס און אויף דער פאַרשוועכונג פון בית-המקדש, ווי אויף אַ נאַציאָנאַלן אומגליק.

פון יענער צייט שטאַמען די דאָזיקע לידער, וואָס, פּדי צו באַצייַ-כענען זיי אַלס פּסאַלמען פון דער צווייטער מדרגה, און אונטערצושיידן פון דודס תהילים, האָט דער שפּעטערדיקער זאַמלער זיי אָנגערופן תהילות שלמה. פאַר דער לירישער אַרעמקייט פון יענער צייט, ווען די פּאָעטן האָבן זיך נאָר מיט זכרונות גענערט, און פון וועלכער קיין אַנ-דערע דענקמעלער זיינען ניט געבליבן, זיינען די האַרצאויגיטונגען פון אַ פרומער נשמה כאַראַקטעריסטיש. צו דעם מוסר און צו די וואַרענונג-גען, אַז ישראל זאָל זיך היטן פאַר אָפּטריניקייט, צו די שילדערונגען פון גאָטס שטראַף פאַר דער שלעכטער אויפפירונג פון די לעצטע פּירשטן פון די חשמונאים שליסן זיך אָן עלעגישע טענער, און דאָן ווערן וויי-טער אַרויסגעזאָגט ליידישאַפטלעכע האַפענונגען אויף דער צוקונפּט, און געמאַלט גלוטיקע משיחישע בילדער, וועלכע זיינען אָבער דערקלערט געוואָרן פאַר געפּעלשטע, כּזחמת זיי האָבן גיט קיין אַנאַלאָגיע אין דער ליטעראַטור פון יענער צייט.

אַ שפּעטערדיקע אויסבעסערנדיקע האַנט זעט זיך אין די בילדער פונם "הייליקן גייסט" און פון דעם "זינדלאָזן מלך המשיח", וואָס זיינע ווערטער זיינען פייערדיקער, איידער דאָס בעסטע גינאָלאַד, און זיינע רייד זיינען, ווי די רייד פון די הייליקע צווישן די געהייליקטע היילות. ס'איז אמת, אַז וואָס ערגער עס איז געוואָרן די לאַגע, אַלץ שטאַרקער איז געוואָרן דער דאָרשט פון די יידן נאָך אַ משיח, אָבער דאָס איז ניט אויסגע-דריקט געוואָרן אין אַזעלכע פאַרגייסטיקטע בילדער און אין אַזעלכע ספּירי-טואַליסטישע אידעען, ווי אין די פרקים 17 און 18 פון "תהילות שלמה". אויך די דאָזיקע זאַמלונג איז אָנגעשריבן געוואָרן אין פּאַלעסטינע און, מסתּמא, לכתחילה אויף העברעאיש. מיר האָבן נאָר אַ גאַנץ גענויע גריכישע איבערזעצונג.

*

*

*

ניט גאַנץ צו דער אַפּאָקאַליפּטישער, אָבער צו דער פּריער דער-טאָנטער פּסעוודאָעפיגראַפּישער ליטעראַטור געהערט אויך דאָס בוך "ספר היו בליים", אָדער דער אַזויגערופּענער "קליינער ספר בראשית".

וועלכער איז ערשט אין אונזער צייט געפונען געוואָרן אין עטיאָפּישן טעקסט פון דער אַפּסינישער קירכע און טיילווייז אויך אין לאַטיינישער איבערזעצונג. דאָס דאָזיקע בוך איז געפונדן מיט דעם ביבלישן ספר בראשית און דערציילט די געשיכטע פון די אורצייטן אין אַ לעגענדאַרער פּאַרם, אַיינטיילנדיק זיי אין צייטפּעריאָדן און אין יאָרוואַכן. די אַפּווייכונגען פון דעם ביבלישן גרונדטעקסט שטיצן זיך צום גרעסטן טייל אויף די ערקלערונגען און די אויסטייטשונגען פון דער אַגדתא, פון וועלכער ס'דאָזיקע בוך אין אַן אומבאַדינגטער המשך; דערפון איז צו זען, אַז דאָס בוך שטייט נאָך דורכאויס אויפן יידישן באַדן. צי דאָס איז געווען אַ איסיאישע טענדענצשריפט קעגן די פּרושים, כדי צו ברעכן זייער אַיינפלוס, וואָס זיי האָבן אויסגעאיבט אויפן יידישן קאַלענדאַרוועגן דורך דעם באַשטימען די יום-טובים לויט זייערע אַסטראָנאָמישע אויסרעכענונגען, צי טראָגט עס אויף זיך דעם שטעמפל פון דאָסיטעאיש=סאָמאַריטאַנישער אַפּשטאַמונג, אָדער צי איז עס, ניט קונטן דיך אויף זיינע אַפּווייכונגען פון דער פּאַלעסטינישער הלכה, אַ בוך, וואָס איז געשריבן געוואָרן אין פּאַלעסטינע אַן ערך 30, אָדער 60 יאָר נאָך קר. געב. דורך אַ העלעניסטישן יידן מיט אַן אויסגעשפּראַכענענער יידיש=טראַדיציאָנעלער, דאָך אָבער אַנטיפּאַריסעאישער טענה דעגן — דאָס האָט די קריטיק עד היום ניט געקאָנט פּעסטשטעלן.

די גראַפֿ=זיניקע אידעע וועגן גאָט, די געשמאַקלאָזע לערע וועגן מלאכים און טייוואַלים, די פּאַנאָסטישע פּאַרשטעלונגען וועגן די שטראָפּן אין גהנום — דאָס אַלץ באַווייזט אויף דער אַנטאַרטונג, אין וועלכער די דאָזיקע ליטעראַטור האָט זיך דעמאָלט געפונען. אַלע רעליגיעזע אידעען ווערן פּאַרקריפּלט, אַלע פּילאָסאָפּישע אַנשוואַונגען — צעקרימט, אומעטום הערשט אַ וויססער כאַאָס פון יידישע און גריכישע פּאַרשטעלונגען, אין וועלכע די פון ס'ניי צוגעקומענע קריסטלעכע אידעען מאַכן נאָך גרעסער דעם תהו ובהו. נאָר דורך די אַלע פּאַרוויסטונגען שיינט זעלטן דורך אַ בליצשטראַל פון העלן ליכט, פון פּאַעטישן חוש, ווי אין דער שילדערונג, וועלכע שטעלט פּאַר די הערלעכקייט פון משיח צייט, און וועלכע ווערט דאָ געבראַכט אַלס כאַראַקטעריסטישע פּאַר דעם בעסערן טייל פון דערדאָזיקער ליטעראַטור.

„און די קעפּ פון די קינדער וועלן ווייס זיין פון גרויע האָר, און אַ קינד פון דריי וואָכן וועט אַלט אויסזען, ווי אַ הונדערטיערקער, און זייער צושטאַנד וועט ביזן גרונט פּאַלן דורך גויט און דחוקות. און אין יענע טעג וועלן די קינדער בעמען פּאַרלאָזן זייערע געזעצן און זוכן די געבאַטן און זיך צוריקקערן אויף דעם וועג פון גערעכטיקייט. און

די טעג וועלן אָנפֿאַנגען גרעסער צו ווערן, און די מענטשן קינדער וועלן ווערן אַלץ עלטער פון דור צו דור און פון טאָג צו טאָג, ביז זייער לעבנסצייט וועט זיך דערנענטערן צו טויזנט יאָר... און עס וועט שוין מער ניט זיין קיין אַלטער און קיין איבערגעזעטיקטער מיט לעבן, נאָר אַלע וועלן זיין, ווי קינדער און ווי יונגען, און זיי וועלן פֿאַרברענגען אַלע זייערע טעג אין שלום און אין פֿריידן, און זיי וועלן לעבן ניט זעענדיק לעבן זיך קיין שטן, אָדער קיין אַנדער ביזן מחבל. וואָרעס אַלע זייערע טעג וועלן זיין טעג פון ברכה און דערלייזונג. אין יענער צייט וועט גאָט אויטלייזן זיינע דינער, און זיי וועלן זיך דערהויבן, און זיי וועלן שטענדיק זען טיפע פֿריידן, און זיי וועלן זייערע פֿיינט ווידער פֿאַרטרייבן. און זיי וועלן עס זען און דאַנקען און זיך פֿרייען מיט פֿריידן און אייביקייט. און זיי וועלן זען אויף זייערע פֿיינט אַלע זייערע משפּטים און אַלע זייערע פֿלונגן, און אַפֿילו ווען זייערע ביינער וועלן רוען אין דער ערד, וועט אָבער זייער גייסט האַפֿן פֿיל פֿרייד, און זיי וועלן וויסן, אַז גאָט איז עס דער, וואָס האַלט משפּט און טוט חסד צו הונד-דערטער און צו טויזנטער, און צו אַלעמען, ווער עס האָט אים ליב. און דו, משה, פֿאַרשרייב ס'דאָזיקע וואָרט, וואָרעס אַזוי איז עס פֿאַרצייכנט אויף די הימלישע טאָוולען אַלס עדות פֿאַר אייביקע דורות".

* *

•

עס איז ניט אומבאַדינגט נייטיק אין אַזעלכע וויזיעס אַיינצוזען די פֿאַראויסגעכאַפטע קריסטאָלאָגיע פון די יידישע לערער פון יענער צייט. ס'איז אָבער קלאָר, אַז זיי האָבן דורכגעלייגט דעם וועג צום קריסטנטום, אַלס דערפֿילינג פון דידאָזיקע נביאות. און אַזוי אַרום שטייט דידאָזיקע ליטעראַטור, ווי למשל די "עליה פון משה אויפן הימל", די "אַפֿאַקאָליפּסן פון אברהם", "דער בונד פון די צוועלף פֿאַטריאַרכן", די "עליה פון ישעיה הנביא" און אַנדערע—אויף דער גרעניצשייד צווישן יידישער און קריסטלעכער וועלטאַנשוואונג, אָדער אינגאַנצן אויפן באַדן פון קריסטנטום. אַלע דידאָזיקע שריפטן אַטעמען מיט דעמועלביקן גייסט, אַלע זיי זען זיי געווינדמעט דעם וואָרטן אויף משיחס קומען און מיט דעמועל-ביקן טעם און צוליב די זעלביקע צוועקן אָנגעשריבן אויף דעם פֿאַ-לעסטנישן באַדן. נאָר איבער גאָר דערדאָזיקער ליטעראַטור לאַגערט אַ געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור (ID).

דומפע אַטמאָספּערע, ווי פאַר אַ נאַנטן שטורעמווינט, און אַ גייסט פּוך שמערצלעכער רעזיגנאַציע, וועלכע האָט געמוזט באַהערשן די מענטשן אין יענער צייט, ווען רעליגיעס האָבן געהאַלטן ביים אונטערזאָנג, און אויף זייערע חורבות האָט זיך דערהויבן אַ נייער גלויבן, וואָס קעגן זיין זיגערשער מאַכט האָבן די אַמאָל פאַרערטע געטער געמוזט ביז פולקומער פאַרבלאָזיקייט אויסגעבלייכט ווערן.

מיט די דאָזיקע ווערק פון אַפּאָקאַליפּטישן כאַראַקטער, מיט די לעצטע גיט-קאָנאַנישע פּראָדוקטן פון דער גאַנצער ריכטונג פאַרענדיקט זיך די ליטעראַטור פון די אַפּאָקריפּן. נאָך אַמאָל אַרומקוקנדיק זיך אויף דעמדאָזיקן געביט, דערמאָנען מיר זיך אָן דעם אָפט אָנגעווענדטן און אָפט אויסגעלאַכטן, און ניט קוקנדיק דערויף שטענדיק ווידערקומענדיקן משל, אַז די אַפּאָקריפּן זיינען גלייך צו דעם גאַלדענעם רינג, וועלכער פאַראייניקט דעם נייען טעסטאַמענט מיט דעם אַלטן בונד. צוויי וועגן פירן פון דער ביבלישער ליטעראַטור אין דער גייטיקער אַנטוויקלונג פון דער שפּעטערדיקער צייט. איינער גייט דורך די אַפּאָקריפּן אין האַרצן פונם נייעם טעסטאַמענט, דער אַנדערער גייט דורך דער יידישער ליטעראַטור מיט אירע פאַרצווייגונגען פון הלכה און אגדה, וואָס צו זייער ווייטערער אַנטוויקלונג וועלן מיר זיך איצט ווענדן.

III. די העלעניסטישע ליטעראטור.

עס איז געווען דאָס ביבלוואָרט, וואָס האָט צוערשט צונויפגעבונדן די ביידע הויפטפאַקטאָרן פון דער מענטשלעכער קולטור, דאָס יידנטום און דעם העלעניזם. לויט דער הבטחה פונם דאָזיקן וואָרט, האָט גאָט געזאָלט יִפְתָּן אויסברייטן און לאָזן אים רוען אין די געצעלטן פון שם. אַ שפעטערדיקע קלוגע אויסטייטשונג פון די דאָזיקע ווערטער איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס זיי האָבן יִפְתָּן צוגעשריבן דעם הוש פאַר שייַג-קייט און שמען — די רעליגיעזע דערקענטעניש; דערמיט איז אויסגעדריקט געוואָרן דער אַלטער אייגנטימלעכער מהות פון די ביידע פעלקער, וועלכע האָבן זיך שוין אין די אַלטע מיטישע צייטן דורך האַנדל און וואַנדל געפונען אין גייסטיקן פאַרקער, און, נאָכדעם ווי זיי זיינען אַ לאַנגע צייט געגאַנגען אין באַזונדערע וועגן, האָבן זיי זיך אויף איין פונקט פון דער וועלטגעשיכטע ווידער צוזאַמענגעטראַפן. פון דעמדאָזיקן גייסטיקן פאַרקער ווייס די געשיכטע גאַרנישט. אָדער נאָר זייער ווייניק. די לעגענדע אָבער ווייס פיל מער צו זאָגן: געשעפטיק באַגלייט זי די גריכישע פּילאָסאָפּן אויפן מזרח, און דאָרט ברענגט זי זיי מיט די דענקער פון מזרח אין אַ געדאַנקענאוויסטיש, פון וועלכן עס אַנטשטייען שפעטער באַדייטנדיקע פּילאָסאָפּישע סיסטעמען. אָבער נאָך מער, איידער אַזעלכע שאַפונגען פון דער לעגענדע, ריידן היסטאָרישע פאַקטן פאַר אַזאַ וועלטפאַרקער פון יענע צייטן, וואָס פאַר זיינע צוזאַמענהאַנגען און איינפלוסן שטייט נאָך פאַר צו אַנטפלעקן אַ גייע געאַגראַפּיע פון דענקען. די פעדים פון דער דערדאָזיקער גייסטאַנטוויקלונג לויפן אַהער און אַהין, ווי די פעדים פון דעם וועבערשיפל; אויב עס וועט געלינגען זיי פונדאָרצופלאַנטערן, דאַן וועט אויך דער סוד פון יענע איבערוואַנדערונגען זיך אַנטפלעקן אין שיינענדיקער קלאַריקייט פאַר די פאַרוואַנדערטע אויגן פון דעם פאַרשער. און אַלץ, וואָס ווייט איצט אויס ווי אַפּגעריסן פונגאַנדער און ניט צוזאַמענגעבונדן, וועט ווערן פאַרשטאַנען און דערקלערט אין זייערע געמיינזאַמע באַציאונגען; די אויפבליאונג פון דער אַלטער קולטור אין יהודה און אין העלאַדע,

די אוראלטע ערטער פון די צוויי אויסגעצייכנטע פעלקער פון דער סעמיטישער און פון דער אינדאָגערמאַנישער ראַסע, וואָס פון זיי איז אַרויס אונזער גאַנצע ציוויליזאַציע, און וואָס אין זיי האָט דער טיפּישער קעגנזאץ פון ביידע וועלט-ראַסעס דערגרייכט צו דער העכסטער מדרגה. אויף וויפיל עס איז דער היסטאָרישער פאַרשונג געלונגען פעסט-צושטעלן די וועגן פון דעמדאָזיקן פאַרקער, זיינען עס געווען די פע-גיניער איבערהויפט, ס'דאָזיקע ים-רייזניקע און האַנדלסרייבנדיקע פּאַלק, וועלכע האָט דורך דער מאַטעריעלער קולטור פאַרמיטלט אויך די גייסטיקע קולטור ביי די אַלטע העלענער. אַ ענלעכקייט צווישן די רעליגיעזע לערעס פון די מצרים, פעניציער און גריכן איז שוין אַנערקענט געוואָרן גאָר פון אָנהייב און נאָכדעם באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער וויסנשאַפטלעכער פאַרשונג פון דער קלאַסישער מיטאָלאָגיע. די אַלטע לעגענדעס וועגן דאַנאַאָס דעם מצרישן און קאַדמאָס דעם פעניצישן אויסוואַנדערער, די מסורה, וועלכע ווערט איבערגעגעבן ביי איינעם פון די שפּעטערדיקע היסטאָריקער, אַז די עלטסטע דאָרישע פירשטן זיינען לויט דער אָפּשטאַמונג געוועזן מצרים, ענדלעך די פון דעמוזעליקן שריפטשטעלער מיטגעטיילטע ידיעות וועגן די רעליגיעזע איבערנעמונגען, וואָס די העלענער האָבן געמאַכט אין דעם לאַנד פון נילוס, — דאָס אַלץ באַווייזט אויף צווייפּללאָזע, הגם אין פרטים נאָך קוים באַשטימבאַרע אַיינפלוסן פונם סעמיטישן מזרח אויף דער רעלי-גיעזער אַנטוויקלונג און אויף דער אויסבילדונג פון דער גריכישער מיסטעריע. ווען עס זאָל זיך באַשטעטיקן די השערה, אַז די פעלאַסגער זיינען דאָס געווען די פעניציער-פּלשתיים, וואָלט דער מעדיום, וועל-כער פאַראייניקט די דאָזיקע אַיינפלוסן, געוועזן היסטאָריש אויסער יעדן ספק. וואָס מער די העלענער האָבן שפּעטער דורך קינסטלערישער דורכבילדונג פאַרברייטערט זייער פּאַנטעאיסטישן גלויבנסקרייז, אַלץ שאַרפּער האָבן זיי זיך געשטעלט אין אָפּאָזיציע צו דעם ספּיריטואַליזם פון דער מאַנאַטעאיסטישער רעליגיעזער אידעע.

אַזוי שטייט שוין אין דער גראַער אַלטער צייט קעגן די דרייסיק טויזנט אומשטערבלעכע געטער פון העסיאָד דער אייביקער גאָט, וועל-כער איז ״איינציק און אַליין״, דער גאָט פון משה. און אויף דוידס לויבגעזאַנג: ״האַר, אונזער גאָט, ווי שוין איז דיין נאָמען אויף גאָר דער ערד״, ענטפּערט פינדאַר טרויעריק: ״איינס איז דער געשלעכט כּון מענטשן, איינס איז דער געשלעכט פון די געטער; מיר אָטעמען אָבער אַלע פון איין מוטער, די אָגשוואונגען קומען צו נעענטער איינע צו די אַנדערע, ווען מיר הערן גלייך נאָך עוריפידעסעס וואָרט: ״פּילפאַר-

שיידן זיינען די געשטאלטן פון דעם געטלעכן" — די קלאַגן פון קוהלת אויף דער "פאַרגאַנגלעכקייט פון אַלץ, וואָס עקסיסטירט", אויסערן גייסט, וועלכער קערט זיך ווידער צו גאָט, פון וועלכן ער איז גע-קומען.

די גריכן האָבן געהאַט אין זייער קולט די אין זיך פולקומע האַרמאָנישע נאַטור; די יידן — דעם גענעזיס, די געשיכטע פון דער-דאָזיקער נאַטור און דעם קולט פון דעם גאָט, וואָס האָט די נאַטור באַשאַפן: "יענע זיינען אַרויס פון דער פאַרשידנאַרטיקייט, די פון דער איינהייט פונם לעבן, פאַר יענע איז די וועלט געווען אַן אייביק "זיין", פאַר די — אַן אייביק "ווערן". די פולקומע יצירה פון דער נאַטור האָט זיך אָפגעשפּיגלט אין דעם גריכישן; די געשיכטע פון איר ווערן סיי אין קאָסמישן און אַרגאַנישן, סיי אין לעבן פון דעם מענטשנ-געשלעכט — האָט זיך אָפגעשפּיגלט אין יידישן גייסט". ביידע ריכטונג-גען זיינען געווען טיפיש פאַר דער קולטוראַנטוויקלונג פון דער מענטש-הייט; באַגעגנט זיך נאָך לאַנגער פינסטערניש אין דעם שטראַלנדיקן גלאַנץ פון מאַצעדאָנישן צעזאַריזם, האָבן ביידע געהאַט די מעגלעכקייט צו באַשאַפן אַ דריטע, וועלכע זאָל ברענגען ביידע וועלטאַנשוואַונגען, דעם קולט פון נאַטור און דעם קולט פון געשיכטע, צו איין האַרמאָני-שער וועלטאיינהייט.

אַבער פאַרשטייט זיך, אַז דער שווערד פונם העלד און עראָבע-רער האָט געקענט באַצווּנגען פעלקער, נאָר ניט דעם גייסט. אַגב זיי-נען די העלענער אין דער צייט פון אַלעקסאַנדער דעם גרויסן פונקט אזוי ווייניק די גריכן פון האַמער און פינדאַר, ווי די יידן אין דער-זעלביקער צייט — די בני ישראל פון משה און ישעיה. אַן ערשעפטער, בלאַסער העלענענטום האָט זיך באַגעגענט מיט אַ מידן, אין זיך אָפגע-שלאַסענעם יידנטום. פונדעסטוועגן האָט די דאָזיקע באַרירונג געבראַכט נייע שפּראַצונגען פון גייסטיקן לעבן און באַפּרוכפערט דעם באַדן פון ביידע וועלטאַנשוואַונגען.

די גריכישע דענקער האָבן געמוזט מיט באַוואַנדערונג קוקן אויף דער וואַרהייט און אויף דער ריינקייט פון משהס גאָטסגלייבן, וואָרעם אַלץ, וואָס איז דורכגעאַנגען דורך זייערע טונקלע חלומות אַלס היי-ליקע אַנונגען, איז דאָ פאַר זיי אַרויסגעטראָטן אַלס לעבעדיקע ווירק-לעכקייט. די יידן פון זייער זייט האָבן געמוזט באַגייסטערט און אַנטזיקט ווערן פון דער גרויסער הייטערקייט און צו גאָט-גלייכער שיינקייט פונם העלעניזם, וועלכער האָט פאַר זיי אָפגעעפנט אַ נייעם יסוד פון לעבן. אמת, די גריכן זיינען געווען געבוירענע פּילאָסאָפּן, און מיט דעם

מאָמענט, ווען זיי האָבן דערגרייכט זייער גייסטיק-נאַציאָנאַלע איינהייט, האָט ביי זיי דאָס פּילאָסאָפּישע דענקען אין די שולן און אין די סיס-טעמען געבליט און גערייפט ביז דער העכסטער מדרגה פון פולקומענ-הייט. דעריבער, ווער עס וויל נאַכפּאָלגן דעם גאַנג פון פּילאָסאָפּישער דערקענטעניש ביז איר אורקוואַל, יענער מוז גיין צו די יאָנישע פיזיאָ-לאָגן, ווער עס וויל אָבער די אַנטוויקלונג פון די רעליגיעזע באַגריפּן אויספּאַרשן, יענער וועט זייערע קוועלן און אָנהייב געפינען אין דעם ביבלישן שריפטטום. די יידן זיינען ניט געווען קיין ספּעקולאַטיוו פּאָלק, און מען קען רעכענען, אַז ישעיה און שלמה האָבן קיין אַנונג ניט גע-האַט פון די טיפּיקייטן פון דער מעטאָפּיזישער פּאַרשונג, אין וועלכער די גריכישע דענקער האָבן זיך דרייסט אַריינגעלאָזן. די יידן האָבן אָבער געהאַט די רעליגיעזע אידעע, און ערשט ווען זיי האָבן זיך באַ-קענט מיט די גריכישע פּילאָסאָפּן, האָבן זיי אַנגעהויבן איבער דערדאָזיקער אידעע און אין איר צו פּאַרשן, אין דער צייט ווען די גריכן האָבן באַ-הערשט די דאָזיקע אידעען, האָבן געשטרעבט אַיינצושטעלן אַ שייכות צווישן זיי, אַנטוויקלען זיי דורך פּילאָסאָפּישער ספּעקולאַציע און דיאַ-לעקטיש פּאַרבינדן מיט דעם נאַטירלעכן דענקען.

דערביי האָט זיך אָבער אויך אַרויסגעוויזן אַ פּאַרדאַרבעלכער אַיינפלוס פון דעם גריכישן אויף דעם יידישן לעבן. די אַלטע ריינהייט פון די זיטן איז פּאַרשוואַנדן פאַר דעם רייכן לעבנסגענוס. אַנשטאַט די בתי-מדרשים האָט מען גענומען באַזוכן גימנאַזיעס, צירקן און אַמפּי-טעאַטערן. אַנשטאַט די רעליגיעזע טעג, האָט מען געפייערט געצנדיגע-רישע יום-טובים און ווילדע וואַקאַנאַליעס. דאָס אַלטע ביבל-וואָרט האָט געפונען אַ נייע אויסטייטשונג: יפת האָט זיך ביז אין די געצעלטן פון שם אַריינגעצויגן און האָט זיך דאָ באַזעצט. די שטרענגע מידות פון דעם אַלטיידישן לעבן זיינען אַלץ מער אָפּגעטראָטן פאַר דעם גלענצנדן אומזיטלעכן לעבן, וואָס די פּרעמדע האָבן אַריינגעבראַכט קיין פּאַלעס-טינע. גריכישע זיטן און גריכישע נעמען האָבן אַרויסגעטריבן די היי-מישע, און ביז אין די טיפּענישן פון פּאָלק איז אַריינגעדונגען דערדאָ-זיקער העלענישער גייסט, וועלכער האָט צוליב דער שיינער און הייטע-רער לעבנסאויפּפירונג פאַרגעסן די אידעאַלן פון רעליגיע און פאַרנאַכ-לעסיקט די אַלטע געזעצן.

פאַר דערדאָזיקער דערשיינונג האָבן זיך שטאַרק דערשראַקן די לערער פונם געזעץ. זיי האָבן שוין געזען די קוים דערגרייכטע רעליגי-עזע איינהייט אַ פאַרניכטעטע; דעם צאַם, וועלכן זיי האָבן מיט מי אויפגעשטעלט אַרום משהס תורה — אַן אַיינגעפּאַלענעם. פונדאָנען

נעמט זיך זייער שנאה צו דעם העלעניזם, פונדאנען שטאמט אויך זייער אָפּקערן זיך פון די שיינע און דערהויבענע לערעס פון דער גריי-כישער חכמה און פון דער גריכישער פּאָעזיע. אַ הייסער קאַמף האָט זיך אין פּאַלעסטינע אָנגעצונדן צווישן יידנטום און העלעניזם און ביידן צעשיידט לענגער איידער אַ יאָרהונדערט אויף צוויי גרויסע פיינדלעכע לאַגערס. אַמאָל האָט איינע, אַמאָל האָט די צווייטע פּאַרטיי מנצח געווען; קיין פולשטענדיקן נצחון האָט קיינע פון זיי ניט געהאַט. ניט דער ראַ-ביניזם האָט זיך געקאַנט פּאַרשליסן פּאַר די העלעניסטישע אידעען, ניט דער העלעניזם האָט געקאַנט פּאַרניכטן דעם ראַביניזם, אָבער אויך צו קיין שלום האָט עס אויף דעם פּאַלעסטינישן באַדן ניט געקענט קומען צווישן די ביידע קולטורמאַכטן; קוים וואָס עס פלעגט אין צייטן פון אַלגעמיינע נער צעמישונג אָדער פון אַלגעמיינער אַיינגעמאַטערטקייט דערגיין צו אַ קורצן וואָפּנשטילשטאַנד.

דער שלום צווישן די ביידע גרויסע וועלטאַנשוואונגען איז דער עיקר געשלאַסן געוואָרן אויף אַן אַנדער באַדן, אויף דעם אוראַלטן קולטורבאַדן פון מצרים, וואו די פּטאַלאַמעער האָבן געשאַפן פּאַר ביידן אַ נייע היימאַט, און וואו די אַמאָליקע שקלאַפן פון דעם לאַנד האָבן איצט געלעבט אין רואיקייט און אין פריידן.

פונקט ווי די פּטאַלאַמעער האָבן זיך גינציק באַצויגן צו דער אַיינוואַנדערונג פון די יידן אין דעמדאָזיקן לאַנד, אַזוי האָבן זיי אויך געשיצט די וויסנשאַפטן און די אַלגעמיינע בילדונג, וואָס זייער מיטל-פונקט איז געווען די שטאַט אַלעקסאַנדריע דריי יאָרהונדערט פּאַר און פּרעכטיקע שטאַט איז געווען אַ לאַגער פּאַר אידעען און סחורות, אַן אָרט פּאַר דער פיינסטער בילדונג און פּאַר עסטעטישע לעבנסגענוסן דער אַיינפלוס און דאָס געלט פון די פּטאַלאַמעער האָבן דאָרט גע-גרינדעט די ערשטע גרויסע ביבליאָטעק פון דער וועלט — מיט 700,000 מגילות, און אין מוזעאום האָבן זיי אָנגעזאַמלט אַלע באַרימט-הייטן פון דער וויסנשאַפט און פון דער ליטעראַטור צום געמיינזאַמען שאַפן.

צום ערשטן מאל האָט זיך דאָ אַרויסגעוויזן ביי דעם יידישן פּאָלק אַ נייע זייט, וועלכע האָט געוואָלט האָבן אַ גרויסע באַדייטונג פּאַר זיין ליטעראַרישער אַנטוויקלונג; דער פלייס, מיט וועלכן עס שליסט זיך אָן אַן דער נייער בילדונג, נעמט אין זיך אַריין אַ פּרישע גייסטיקע אַנטוויקלונג, וואו ער באַקומט ליכט און לופט, און וואו מען לאָזט עס ניט פּאַראומערן אין נויט און אין עלנט. די יידן האָבן גלייך באַ-

הערשט די גריכישע שפראך און שנעל זיך איינגעלעבט אין דעם אידע-
ענקרייז פון דער ארומיקער העלעניסטישער וועלט. אן אויפריכטיקע,
זעלטן צעשטערטע פארבינדונג פון די גייסטער און א וויסנשאפטלעכע
טעטיקייט זיינען אנטשטאנען פון דידאָזיקע באַציאונגען, וואָס פון זיי
איז אַרויסגעוואָקסן די יידיש-העלעניסטישע ליטעראַטור. נאָך איין יאָר-
הונדערט איז דידאָזיקע העלעניזירונג אַזוי ווייט דערגאַנגען, אַז זיי
האַבן שוין די קוועלן פון זייער רעליגיע מער ניט געקענט לייענען אין
דער העברעאישער שפראַך, אַז זיי האָבן זיך אין פאַרשיידענע שטעט
אויסגעבויט אייגענע טעמפלען, און זיי געמאַכט כמעט אומפּאַהענגיק
פון דער מעטראָפּאָליע. דורך דעם איז די באַציאונג צווישן פּאַלעסטינע
און מצרים געוואָרן אַלץ שוואַכער און שוואַכער. זיי וואָלטן זיך אפשר
גאָר אינגאַנצן איבערגעריסן, ווען אינמיטן דעמדאָזיקן גאַנצן בילדונגס-
שטרעבן וואָלטן פיינטלעכע אַנגריפן, מיאוסע השדים און צייטנווייז אויך
פאַרפּאָלגונגען ניט דערמאָנען די העלעניזירטע יידן אָן דער רעליגיע
פון זייערע עלטערן און אָן דער אַלטער שטאַט ציון. אַזוי אַרום איז
דער רעליגיעזער עלעמענט אויך אין דער פרעמד געבליבן טעטיק און
ווירקזאַם אין שטודירן דעם אינהאַלט פון דער אמונה ווי אין דער פאַר-
טיידיקונג אירער מצד די אַנפּאַלן פון דרויסן. וואָרעם די גריכן האָבן
מיט אומצופרידנקייט געקוקט, ווי די יידן אַנטוויקלען זיך לעבן זיי אַלס
גלייכבאַרעכטיקטע, און די גריכישע שריפטשטעלער האָבן געקאָנט ווארטן
אויף ערפּאָלג, ווען זיי זיינען אַנגעפּאַלן אויף די סעמיטישע פרעמדע
פאַר זייער קריכעריי, באַשעפטיקטקייט, פאַר זייער משונהדיקן אויסזען,
בשעת די אמתע סיבה פון דער אַנטיפּאַטיע איז געווען די מורא פון
די גריכן, אַז דידאָזיקע פרעמדע זאָלן זיי גיט אַריבערשטייגן אין גיי-
סטיקער הינזיכט. דעריבער האָבן די יידן שטענדיק געמוזט שיצן די
ירושא פון זייער רעליגיע קעגן וויץ און שפּאַט, ווי קעגן האַס און
רכילות מצד די גריכן. דעריבער איז דער גרונדכאַראַקטער פון דער
יידיש-העלעניסטישער ליטעראַטור געוואָרן און געבליבן דער עיקר אַן
אַפּאָלאָגעיטישער.

היות אָבער ווי די יידן האָבן צוזאַמען מיט דער גריכישער ביל-
דונג איבערגענומען אויך דעם שאַרפן אַנאַליז פון באַגריפן, וואָס איז
געווען דער כאַראַקטעריסטישער שטריך פון דעם העלענישן גייסט אין
דער פּאַעזיע און אין דער פּילאָסאָפיע, איז דערפון אַרויסגעקומען דער
פּועלי-יוצא, וואָס זיי האָבן, ניט ווי זייערע פּאַלעסטינישע גלויבנסבריי-
דער, דעם גאַנצן אינהאַלט פון משהס תורה אַנגענומען שטילשווייגנדיק,
אַן נאָכצודענקען איבער אים, נאָר זיי האָבן געזוכט אים צו דערפאַרשן

ביון גרונט, פילאָסאָפֿיש צו דערקלערן, סימבאָליש אויסצוטייטשן, און וואו מעגלעך צו ברענגען אים אין איינקלאַנג מיט די גריכישע אידעען. מיט דרייַסטער פּאַנטאָזיע האָבן זיי זיך אויפֿגעהויבן צו די סודות פון דער געטלעכער וועלט־רעגירונג, האָבן אויסגעטאָן די מלאכים און די דעמאָנען פון זייער אינדיווידואַליטעט און געמאַכט זיי פאַר אידעען און בילדער לויט דעם מוסטער פון דעם געטלעכן פּלאַטאָן. פּונדאָנען נעמט זיך די סינקרעטיסטישע ריכטונג, וועלכע גייט דורך אים בער דער גאַנצער ליטעראַטור, און וועלכע האָט, משפּטנדיק לויט אירע ווייניק פאַרבלייבענע רעשטן, אין איר בליאונגסזייט אַפילו אַריבערגע-שטייגט די מאָס.

דערנעענטערנדיק זיך צו דערדאָזיקער ליטעראַטור, מוזן מיר, אַלס דערגאַנצונג צו איר, שטענדיק האָבן אין אַכט די גלייכזייטיקע אַנטוויקלונג פון דער גריכישער אַלעקסאַנדרינישער ליטעראַטור. ניט גע-קוקט אויף גאָר דעם גלאַנץ און דער געלערנטקייט, איז אויך דער גע-ווען גאָר אַ עפיגאָנענפּעריאָד, אין וועלכן די טעאַריע האָט נאַכגעוהוּ-קען גאָר דער פּראַקטיק, בשעת דער געני איז שוין לאַנג פאַרשוואַנדן. אין אַזעלכע צייטן אַנטשטייט געוויינלעך דער פאַרלאַנג נאַטירלעך צו דערקלערן מעשים און וואונדער. כען גיט זיך דעמאָלט אַפ אַ וויסנ-שאַפּטלעכן חשבון, אונטער וועלכע באַדינגונגען און פאַציאָונגען האָט דער געני געקאָנט אויסשפּרייטן זיין צויבער, און מען גיט זיך איבער דער פרומער האַפּענונג, אַז אַזאָ וועט פּריער אַדער שפּעטער ווידער קומען און אויפטרעטן לויט די אַבסטראַקציעס און פּלליט, וואָס די צייט האָט אים פאַראויס אָנגעמערקט. אַזוי אַנטשטייט אין פּעריאָדן, ווען דער געני פעלט, די טעאַריע, דאָס וויסן, די געלערנטקייט, וועלכע ווילן אים ערקלערן און העלפן. אָבער פּונקט ווי זיי זיינען, אָן זייער שולד דערביי, דער סימן פון ירידה פאַר דעם נאַציאָנאַלן גייסט און פאַר דער דיכטערישער קראַפט, אַזוי זיינען זיי דאָך, פון דער אַנדער זייט, ווי דעראַמאַל דער רעוולטאַט פון דער פּולקייט און קלאַרקייט פון דער אַלגעמיינער בילדונג און פון גייטיקן פּראַגרעס. אַזאָ פּעריאָד פון ער-שעפטן גייסטאויפשוואונג און בליאונג פון געלערנטקייט איז געווען דער אַלעקסאַנדרינישער פּעריאָד, און דאָס איז דער כאַראַקטער פון אַלע זיינע שאַפּונגען.

די פּלעיַאָדע פון די אַלעקסאַנדרינישע פּאָעטן, אין וועלכע מען האָט אַפילו געוואָלט אַיינזען די אויפֿלעבונג פון דער האַמערישער דיכטונג, איז געווען בלויז אַ שוואַכער נאַכקלאַנג פון דער גריכישער וועלטפּאָעזיע, און אַלע אירע עפישע ווערק, הימנען, אידיליעס און דידאַקטי-

שע געדיכטן האָבן ניט געקאָנט ווידער אויפוועקן דעם געני פון די אַלטע צייטן. אויך די שולן פון די נעאַפּלאַטאָנישע פּילאָסאָפּן האָבן מיט זייערע פּאָנטאָסטישע און מיסטישע אַגשוואַונגען ניט געקאָנט פאַרשטעלן דעם גרויסן מייסטער פון דער וויסנשאַפט פון אידעען, און די פּלייסי-קע פּאַרשער פון די אַלעקסאַנדרינישע גראַמאַטיקער האָבן אויף קיין האָר ניט געקענט באַנייען די בליאָנגסצייט פון די וויסנשאַפטן און דער היסטאָריאָגראַפיע פון העלאַדע.

פונדעסטוועגן האָט אויך דידאַזיקע עפּיגאָנענצייט אירע גרויסע פּאַרדינסטן. די מיסט-אַפּראַמער, וועלכע קומען נאָך די גרויסע בויענדיקע קיניגן, זיינען ניט ווייניקער וויכטיק און נייטיק, ווי יענע. דאָס, וואָס עס איז אויפגעטאָן געוואָרן אין אַלעקסאַנדריע דורך די פּאַרשוונגען, ער-קלערונגען, אונטערזוכונגען און באַשפּרעכונגען, יענע העכערע פּילאָלאָג-גישע קריטיק, וועלכער הייבט זיך פון דאָרט אָן, די פּילאָסאָפּישע אי-דעע פון סוביעקטיוון גייסטלעכן, וועלכע איז דאָרט אַנטשטאַנען — דאָס אַלץ האָט געהאַט זייער וויכטיקע רעזולטאַטן פאַר דער צוקונפט, און גיט יענער עפּאָכע צו אַ הויכן ווערט און אַ אומפּאַרגלייכלעכע באַדייטונג.

אין אַלע דידאַזיקע אַרבעטן האָבן די אַלעקסאַנדרינישע יידן אַ לעבּהאַפּטן און טעטיקן אַנטייל, געגעבן און גענומען, געלערנט לייטן און אַליין זיך געלערנט, אין זעלבשטענדיקע שריפטן, אין געמיינזאַמער אַרבעט, און אין כּסדרדיקער טעטיקייט פאַר דער ירושה פון דעם פּאָ-טערלעכן גלויבן, וואָס עפּענען זיינע אוצרות פאַר זייערע גריכישע מיט-בירגער איז געווען זייער וויכטיקסטע זאַרג.

* * *

*

אויס די מאַטיוון און וואַרשיינלעך דירעקט פון די איבערזעצונגען, וואָס די יידישע פּאַרלייענער פון דער ביבל (מתורגמן) פלעגן שבת ביים לייצענען די תורה געבן אין אַלעקסאַנדריע, איז שוין גאָר פרי אַנטשטאַנען די ערשטע גריכישע איבערזעצונג פון דער ביבל, די אַווי-גערופענע סעפטואַגיאַנטאַ, וועלכע בילדעט אין דערזעלביקער צייט אויך דאָס טירל ביים אַריינגאַנג אין דער יידיש-העלעניסטישער ליטעראַטור. די לעגענדע האָט פּאָעטיש באַפּוצט איר אַנהייב, וועלכן די נעשטיקטע לאָזט איבער אין טונקלקייט. לויט דערדאָזיקער לעגענדע זאָל פּאַלאָמעי II פּילאָדעלף (246—285) געהאַט באַקומען אַ ידיעה

פון זיין ביבליאָטעקאַר דעמעטרי פּאַלערעאָוס, אַז אין דער גרויסער אַלעקסאַנדרינישער ביבליאָטעק זיינען נאָך ניטאָ די יידישע הייליקע ביי-כער. דאַן האָט דער קיניג, וועלכער איז געווען אַ ליבהאַפּער פון ביכער, אַוועקגעשיקט אַ דעפּוטאַציע קיין ירושלים צום פּוהן-גדול אליעזר, ער זאָל אים צושיקן געלערנטע מענטשן, וואָס זאָלן פאַר אים מאַכן די איבערזע-צונג פון תנ"ך. אין דערדאָזיקער דעפּוטאַציע זאָל זיך פּלומרשט האָבן באַטייליקט אויך דער ערשטער, וואָס האָט דיראָזיקע לעגענדע פאַר-שפּרייט, דער מחבר פון דעם אַזויגערופּענעם אַריסטעאַס-בריוו. דער פּוהן-גדול האָט מסכים געווען צו באַפּרידיקן דעם קיניגס בקשה, נאָכ-דעם ווי ער האָט געהערט, אַז דער קיניג האָט קורץ פאַר דעם געהייסן באַפּרייען הונדערט טויזנט יידישע שקלאַפּן אין כּצרים, אויך נאָכדעם ווי ער האָט געווען די מתנות, וואָס פּטאַלאַמעוס האָט געשיקט פאַרן בית-המקדש. ער האָט אַוועקגעשיקט צו דעם קיניג 72 חכמים, צו 6 פון יעדן שבט, און אַ מאַנוסקריפט פון דער תורה. די חכמים זיינען אָנגע-קומען קיין כּצרים אין אַ טאָג, וואָס מען האָט געפּייערט עפעס אַ מיטישן-יט-נצחון איבער אַנטיגנוסן; דער קיניג האָט זיי אויפגענומען פּריינדלעך און געלאָזט זיי אונטערזוואַרפן אַ פּילאָטאָפּישן עקזאַמען, און נאָכדעם, ווי זיי האָבן אים גוט אויסגעהאַלטן, האָט ער זיי געגעבן דעם שטילן אינזל פאַראַס, זיי זאָלן דאָרטן אויספאַרטיקן די איבערזעצונג. יעדער אי-בערזעצער האָט פאַר זיך געאַרבעט, און דאָך זיינען די איבערזעצונגען, ווי דורך גאָטס ווירקונג, אַלע געווען פּולשטענדיק גלייכע. דער קיניג האָט זיך געפּרייט מיט דעם ערפּאָלג פון דער אַרבעט, און האָט די חכמים פּירשטלעך באַשאַנקען. הויך דעם האָט ער ערלויבט די אַלעקס-סאַנדרינישע יידן צו מאַכן אַ קאַפּיע פון דערדאָזיקער איבערזעצונג, וועלכע האָט צוליב דער צאָל 72 אָדער 70 איבערזעצער באַקומען דעם נאָמען סעפטואַגיינטאָ.

עס איז זייער שווער צו זאָגן, וויפּיל לעגענדע און וויפּיל היסטאָ-רישער אמת עס איז פאַראַן אין דערדאָזיקער דערציילונג, וועלכע גע-פינט זיך אויך אין דער אגדה, און האָט אַזעלכע אומפּינקטלעכקייטן ווי, למשל, דאָס, וואָס לויט איר איז דער ביבליאָטעקאַר ביי פּטאַלאַמעוס פּילאָדעלפּוס געווען דעמעטריוס פּאַלערעוס. לויט דעם נוסח פון דער אגדה, האָט פּטאַלאַמעוס די 72 געלערנטע אַיינגעלאָדן, ניט זאָגנדיק זיי פּריער, וואָס איז דער ציל פון דער אַיינלאָדונג, און נאָכדעם ערשט האָט ער זיי באַפּוילן: "שרייבט מיר אָן די תורה פון אַייער לערער משה". און די צוויי און זיבעציק חכמים האָבן לויטן אַלגעמיינעם הסכּם געענדערט דרייצן ערטער אין דעם ביבלישן טעקסט.

דער איינציקער היסטאָרישער אמת, וואָס שיינט צו זיין אין דער-
 דאָזיקער לעגענדע, איז דער פאָקט, וואָס אין דער צייט פון פּטאַלאָמעוס
 פּילאָדעלפּוס האָט מען אָנגעהויבן די גריכישע איבערזעצונג פון דער
 ביבל. די אַלעקסאַנדרינישע יידן האָבן אזאָ איבערזעצונג געהאַלטן פאַר
 אַ מיטל קעגן דעם, וואָס די העברעאישע שפּראַך איז אַלץ מער פאַר-
 געסן געוואָרן ביי זיי, און קעגן די אָנפאַלן מצד זייערע געצנדינערישע
 שונאים, ווי מען זאָל אָבער ניט דערקלערן די דאָזיקע לעגענדעס, איז
 עס אַ פאָקט, אַז אינמיטן דעם דריטן יאָרהונדערט איז שוין פאַרטיק
 געווען אַ גריכישע איבערזעצונג פון חומש, און די שריפטשטעלער פון
 יענער צייט האָבן זיך מיט איר באַנוצט. נאָטירלעך איז די איבערזעצונג
 ניט פאַר אַמאָל אויסגעפירט געוואָרן, און עס האָט געדויערט מער ווי
 צוויי הונדערט יאָר, ביי זיי איז אינגאַנצן פאַרטיק געוואָרן. דורך דעם
 איז נאָטירלעך אַנטשטאַנען אַ ווערק, וואָס איז אין זיינע באַזונדערע
 טיילן זייער פאַרשיידנאַרטיק, און נאָר דער חומש האָט געהאַט דעם
 געהעריקן אַוואָרטיטעט, אַלס געמיינזאַמע אַרבעט פון די אַלעקסאַנדרי-
 גישע יידן.

לויט נייערע אויספאָרשונגען, וועלכע שטיצן זיך אויך אויף אַ
 מסורה פון דער אגדה, זאָל די איבערזעצונג פון דער סעפטואַגינטאַ
 זיין אויסגעפירט ערשט מיט אַ גאַנצן יאָרהונדערט שפעטער, אין דער צייט
 פון פּטאַלאָמעוס פּילאָמעטאַר, אַרום דעם יאָר 150, דורך פינף יידישע
 געלערנטע, אָבער צו דערדאָזיקער מיינונג שטייט אין סתירה ניט בלויז
 דער אינהאַלט פון דער געבראַכטער לעגענדע, אין וועלכער עס רעדט
 זיך מסתמא נאָר וועגן דעם פאַרבאָט איבערצושרייבן דעם העברעאישן
 טעקסט מיט גריכישע בוכשטאַבן, ווי עס פלעגן טאָן די העברעאיש אומ-
 וויסנדיקע יידן אין יענער צייט, און ניט וועגן אַ גריכישער איבערזע-
 צונג, נאָר דער עיקר, דער זיכערע פאָקט, אַז מיט דער סעפטואַגינטאַ
 האָבן זיך באַנוצט שריפטשטעלער, וועלכע האָבן געלעבט אין מצרים
 אין דעם לעצטן פערטל פון דריטן יאָרהונדערט.

וואָרשיינלעכער קלינגט די היפּאָטעזע, אַז די איבערזעצונג, וועל-
 כע האָט זיך אָנגעהייבן אין דער צייט פון פּילאָדעלפּוס, איז מיט אַ יאָר-
 הונדערט שפעטער, אין דער צייט פון פּילאָמעטאַר רעווידירט, דער-
 גאַנצט אָדער אָפּגעשלאָסן געוואָרן. נאָך דעם אַלעמען בלייבט דער געביט
 פון דער סעפטואַגינטאַ פאַרהילט אין חושך. פיל ווייטער זיינען אַוועק
 די פאַרשונגען פון דער קריטיק איבער דעם ווערט פון דער איבערזעצונג
 און איבער דעם גייסט, וועלכער דריקט זיך אין איר אויס, ווייל זיי
 קאַנען זיך שטיצן אויף טעקסטן, וועלכע זיינען נאָך אינגאַנצן פאַרבליבן.

לויט דידאָזיקע אונטערזוכונגען האָבן די איבערזעצער פון דער סעפטואַגינטאַ געאַרבעט נאָך אַ ביבל־טעקסט, וואָס ווייכט ערטער ווייז אָפּ פון אונזערן. אָבער ווירקלעך גרויסע אונטערשיידן ווייזן זיך אַרויס נאָר ביי דער באַארבעטונג פון דעם ספר ירמיהו.

די שפראַך, אין וועלכער זיי האָבן דאָס ווערק באַארבעט, און וועלכע דאַרף האָבן אַ גרויסע באַדייטונג פאַר דעם שטודירן דאָס ביבלישע וואָרט, איז געווען יענער העלעניסטיש־דאָרישער אידיאָם, אויף וועלכן מען האָט דעמאָלט גערעדט אין אַלעקסאַנדריע, אָבער בשום אופן ניט קיין יידנגריכיש, ווי מען האָט געמיינט אַ לאַנגע צייט. דיראָ־זיקע שפראַך איז געוואָרן מאַסגעבנד פאַר דער גאַנצער העלעניסטישער ליטעראַטור און איז אויך ניט אַן אַיינפלוס געבליבן אויף דער שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער גריכישער ליטעראַטור און אומגאַנגסשפראַך. זי האָט דורך די ווערטלעכע איבערזעצונגען פון דעם קריסטלעכן איבערזעצער אויף לאַטיין געהאַט אויך אַ טיפּערע ווירקונג, אַזוי אַז אַ דאַנק יענער לאַטיינישער קירכנשפראַך און די נייערע ביבל־איבערזעצונגען, וועלכע זיינען דורך דערדאָזיקער לאַטיינישער קירכנשפראַך באַאיינפלוסט געווען, זיינען וויכטיקע עלעמענטן פון דער סעפטואַגינטאַ אַריין אין די נייע אייראָפּעאישע שפראַכן, דהיינו אין דייטש און אין ענגליש.

ניט ווייניקער וויכטיק איז געווען דער גייסט פון דער סעפטואַ־גינטאַ, אין וועלכן מען קאָן שוין געפינען די ערשטע שפורן פון דער יידיש־העלעניסטישער פּילאָסאָפּיע. עס איז פאַלש די באַהויפטונג, אַז מען האָט די איבערזעצונג געמאַכט ניט פאַר די געבילדעטע גריכן, וואָס די יידן האָט ווייניק געאַרט פאַר דעם ערפאַלג ביי זיי. פאַרקערט, זי שטרעבונג נושא־חן צו זיין ביי די געבילדעטע גריכן הערשט ניט בלויז אין דער גאַנצער ליטעראַטור, נאָר זי לאָזט זיך שוין דייטלעך מערקן אין דערדאָזיקער איבערזעצונג. פריער פאַר אַלץ נאַטירלעך אין דעם באַמיען זיך די אַנטראָמאָפּאָרפּיזמען פון דער ביבל צו דער־ווייטערן, צו מילדערן, אָדער צו פאַרבייטן מיט די דעמאָלט הערשנדיקע אין אַלעקסאַנדריע געלייטערטע מעטאָפיזישע באַגריפּן. עטלעכע ביי־שילן וועלן קלעקן דעם פאַקט צו באַשטעטיקן. ווען עס שטייט אין דער ביבל, אַז גאָט האָט גערעדט מיט משה „מיל צו מויל“, גיט די סעפטואַגינטאַ פאַרויכטיק צו: „אין דער פאַרשטעלונג“, דורך וואָס די גאַנצע דערציילונג ווערט אַ וויזיע. ווען עס ווערט אין דער ביבל דערציילט וועגן „זען די גאַטהייט“, ווערט עס אין דער איבערזעצונג פאַרוואַנדלט אין אַ בילד פון אַ ר ט, וואו די גאַטהייט איז ערשינען.

די מיטטיילונג פון דער ביבל, אז משה איז ארויף צו גאָט, און גאָט האָט צו אים גערעדט פונם באַרג, זעצט די סעפטואַגינטאָ איבער מיט די ווערטער: „משה איז ארויף אויף גאָטס באַרג“, דעם שקלאַף, וועלכער וויל ניט באַפרייט זיין און וויל אויך אויף דעם זיבעטן יאָר פאַרבלייבן אויף דינסט ביי זיין באַלעבאַס ביזן סוף פון לעבן, לאָזט ניט די אים בערזעצונג, ווי אין ביבלישן טעקסט, ברענגען אוממיטלבאַר „פאַר גאָט“, נאָר „פאַרן געריכט פון גאָט“, וועלכן זי רופט אַגב אויך ניט „מאַן פון שלאַכט“ (איש מלחמה), ווי די ביבל, נאָר „זיינע פינד צע-טרעטנדיקער“.

נאָר דייטלעכער טרעט אַרויס די באַמיאונג אויסצומיידן אַנטראָפּ-פאַמאַרפיסטישע אויסדריקן אויף וויפיל נאָר מעגלעך—וואָרעם אינגאַנצן זיי צו באַזייטיקן האָט דעמאָלט אויסגעוויזן אַזוי גוט ווי אוממעגלעך— אין די לעצטע ביכער פון דער ביבל, וועלכע זיינען איבערגעזעצט געוואָרן שפעטער און אין די צייטן, ווען די גאָט-אידעע פון דער הע-לעניסטישער טעאָסאָפיע האָט זיך שוין געשטעלט אויף אַ פיל פראַגרע-סיווערן שטאַנדפונקט איידער ביים אָנהייב פון דער איבערזעצונג.

אויב מען קען זיכער זאָגן, אז אין מיטן פון צווייטן יאָרהונדערט איז שוין די איבערזעצונג פון די ביכער מלכים, דברי הימים, איוב און יהושע געווען פאַרטיק און האָט געהאַט גרויס ערפאַלג אין מצרים, דעמאָלט וועט געוויס זיין פאַרשטענדלעך, וואָס דער איבערזעצער פון דעם לעצטן בוך זאָגט אַנשטאַט „דער שטאַרקער האַנט פון גאָט“ בע-סער „גאָטס שטאַרקע מאַכט“, וואָס דער איבערזעצער פון ישעיה שטעלט אַנשטאַט אַנשויען די גאָטהייט אויף דער ערד, דעם אַב-סטראַקטן באַגריף פון אַנשויען די געטלעכע דערלייונג, וואָס אַנשטאַט „די אַנקליידונג פון גאָט“ פילט ער אָן דעם בית-המקדש מיט גאָטס הערלעכקייט, וואָס ער רופט גאָט אָן ניט „דער העלד“, נאָר פאַרבייט-דיק עס מיט „גאָט פון די מאַכטן“. אַזוי אַרום ווייזט זיך אין דער סעפטואַגינטע סיי אין די ערשטע, סיי אין די לעצטע טיילן, כמעט או-מעטום גלייך די שטרעבונג: אויפצופאַסן און אויסצודריקן דעם באַגריף וועגן גאָט דורך אַבסטראַקציע אין העכערער ריינקייט.

אַבער די איבערזעצער פון דער סעפטואַגינטע האָבן זיך אויף וויפיל מעגלעך באַמיט צו רעכענען אויך מיט די אומשטענדן, פאַדערונג-גען און פאַרהעלטענישן פון דער צייט, אין וועלכער זיי האָבן געלעבט. זיי האָבן געוויס געווכט ערפאַלג ביי די געבילדעטע גריכן, וויבאַלד זיי האָבן אַזוי אַכט געלייגט אויף די פאַראורטיילן, וואָס האָבן געלעבט אין פאַלק, אז זיי האָבן זאָרגוואָס אויסגעמיידט איינציקע ווערטער און

אויסדרוקן, וועלכע וואָלטן געקאָנט אַרויסרופן שפּאַט אָדער שלעכטן פאַרשטיין, ווי למשל, די באַצייכענונג פּונם אייזל אַלס חיה צום רייטן, וועלכע באַגעגנט זיך אָפּט אין דער ביבל, אָבער וועלכע וואָלט גיט אויפן אָרט געווען אין מצרים.

פּונקט אזוי האָבן זיי אויסגעמיטן אַלץ, וואָס האָט געקענט אָנ-טרעטן דאָס קיניגלעכע הויז. זיי זעצן למשל איבער "די האַז" (אַרנבת), וואָס ווערט עטלעכע מאָל אין דער ביבל דערמאָנט ביי די פאַרבאַטענע שפּייזן, און וואָס וואָלט אין גריכיש באַדאַרפט איבערגעזעצט צו ווערן דורך דאָס וואָרט *λαγώς* מיט דעם וואָרט *δασίπους*, פּדי גיט צו פאַליידיקן די קיניגלעכע פּאַמיליע פון די לאַגידן, אזוי אז די לע-גענדע וועגן אַ שייכות פון דעם קיניג פּטאַלאַמעי פּילאָדעלף צו דער-דאָזיקער איבערזעצונג באַקומט פון סיניי עפעס אַ שאַטן פון וואָרשיינ-לעכקייט. עס איז גאַנץ מעגלעך, אז דער קיניג, וועלכער האָט אייפּעריק געשיצט דאָס גייסטיקע לעבן אין אַלעקסאַנדריע, האָט זיך אויך אינטע-רעסירט מיט דער אונטערנעמונג פון דערדאָזיקער ביבלאיבערזעצונג און איין עקזעמפּליאַר פון איר אַריינגענומען אין יענער גרויסער ביבליאַטעק פון אַלעקסאַנדריע, וועלכע האָט דעמאָלט פאַראייניקט אַלע ליטעראַרישע אוצרות פון אַלטערטום, אזוי אזוי אז די לעגענדע באַרוט זיך דאָך אויף עפעס אַ געשיכטלעכן יסוד.

אַלנאָמאָל אָבער האָט די איבערזעצונג באַגעגנט מיטגעפיל מצד רי גריכישע ליבהאָבער פון וויסנשאַפט און האָט געשאַפן יענע קעגנ-זייטיקע גייסטיקע ווירקונג, וועלכע האָט זיך עפעטער אַיינגעשטעלט צווישן די גריכן און די יידן און האָט געפונען אויסדרוק און ער-קלערונג אין פילע לעגענדאַרישע בילדער. אזוי זאָל אַריסטאָטעלעס האָבן אומגעקערט זיך אויפן רעכטן וועג דורך די יידישע לערער, אזוי זאָלן אויך פיל אַנדערע גריכישע פּילאָסאָפּן האָבן געשעפט זייער חכמה פון אַ שוין נאָך פריער געוועזענער גריכישער איבערזעצונג פון די הייליקע שריפטן; זיין נאָך אַנדערש דערגלייכן, וואָס מען דאַרף אויפפאַסן מצד זייערן טיפּערן זין און אַלס עפעס היסטאָריש, וואָס זאָל דינען אַלס טעם צו ווייטערע הנחות און אויספירן.

די סעפטואַגינטע וואָלט אָבער קיינמאָל גיט געקענט דערגרייכן צו איר גרויסע באַדייטונג, ווען דער כאַראַקטער פון דער איבערזעצונג וואָלט עס גיט האָבן פאַרדינט. אמת, דערדאָזיקער כאַראַקטער איז טא-קע אין באַזונדערע ביכער, וועלכע שטאַמען פון פאַרשיידענע צייטן און פון פאַרשיידענע איבערזעצער, אַ גאַנץ פאַרשיידענער. אין אַלגעמיין אָבער קאָן מען די איבערזעצונג אָנערקענען פאַר אַ גענויע. פאַר דעם

חומש איז עס—חוץ די דערמאנטע ענדערונגען, שוין דערווייזן. דערפאר האָט קיין שום אַנדער איבערזעצונג ניט געקענט האָבן אַזא ווערט ווי די, וועלכע האָט געוואוסט צו ברענגען אין איינקלאַנג די אויפפאַסונג פון דער צייט מיט דעם העברעאישן טעקסט.

די שפעטערדיקע איבערזעצונגען זיינען טיילווייז שקלאַפּיש ווערט־לעך, ווי די איבערזעצונג פון „שיר-השירים“ און פונם נביא ישעיה, און טיילווייז שוין צופיל פריי, ווי די איבערזעצונג פונם ספר „איוב“, וועלכע פאַרדינט, איבעריקנס, באַזונדערע אויפּמערקזאַמקייט. וואָרעם ווען אַלע אַנדערע איבערזעצונגען האָבן בלויז געשטרעבט מער אַדער ווייניקער ווערטלעך איבערצוטראַגן דעם טעקסט אין גריכיש, טרעט ביי דעמדאָזיקן בוך דייטלעך אַרויס אַ עסטעטישע פּוונה. דער איבערזעצער וויל פּאָעזיע איבערגעבן דורך פּאָעזיע, אַרייַנטראַגנדיק אין זיין איבער־זעצונג אַלערליי באַפּזונגען פון די גריכישע פּאָעטן, וועלכע טיילן זיך, אמת, אַ ביסל מאַדנע אויס אין דער ייִדיש-גריכישער שפּראַך, וועל־כע ער האָט אָנגעווענדט. דערביי לאָזט ער איבער אַזעלכע שטעלן, וועלכע ער האָט ניט פּאַרשטאַנען, אַדער וועלכע געפּעלן אים ניט, אַדער ער ענדערט זיי לויט דעם גייסט פון דער צייט. אויף וויפּיל אַזעלכע עסטעטישע פּוונות דאַרפן געלויבט ווערן, אויף אַזויפּיל איז עס אים ווייניק געלונגען. ווען דער איבערזעצער אַדער דער נאָכדיכטער שטעלט אַנשטאַט גאָט דעם מלאַך-המות און פּאַרבייט אַלע פּאָעטישע אַנטראַפּאָמאַרפּישע אויסדריקן מיט פּילאַסאָפּישע, באַווייזט עס נאָר, אַז ער האָט געלעבט אין אַ שפּעטערדיקער צייט, מסתּמא, אין דער ערשטער העלפט פון דעם ערשטן פּאַרקריסטלעכן יאָרהונדערט.

בעסער און ווערטלעכער זיינען איבערגעזעצט די נביאישע און געשיכטלעכע ביכער פון דער ביבל, נאָך ערגער און ווילקירלעכער — די אַגיאַגראַפּן, און באַזונדער אסתר און דניאל, הגם די איבערזעצער זיינען נאָר דורך אַ קורצן משך אָפּגעטיילט פון דער צייט, ווען דיִאָג־זיקע ווערק זיינען פּאַרפּאַסט געוואָרן, און האָבן דערפּאַר געזאָלט טיִ פּער קענען אויפּפּאַסן זייער גייסט און זייער שפּראַך.

פון דער אַנדער זייט דינען גראַד דיִאָזיקע איבערזעצונגען פּאַר אַ באַווייז, אַז די ביכער וואָבן נאָך דעמאָלט ניט געהאַט אַזא גרויסע רעליגיעזע באַדייטונג, ווי די איבעריקע ביכער, וואָרעם אויב ס'וואָלט אַנדערש געווען, וואָלט מען ניט געוואָגט אַזוי פריי מיט זיי צו באַגיין זיך, ענדערן, פּאַרקירצן און צוגעבן. „אזוי איז אַנטשטאַנען אַ ווערק, וואָס האָט ווייניק אַנטשפּראַכן דעם אורטעקסט און איז פון אַלע צאָלרייכע גריכישע איבערזעצונגען פון דער ביבל, חוץ ספר דניאל—די ערגסטע.“

אזא איז די מיינונג וועגן דער איבערזעצונג פון אסתר, און די איבער-
זעצונג פונם ספר דניאל ווערט גאנץ ריכטיק נאך שטרענגער פאראור-
טיילט, דהיינו — אז קיין בוך פון דער ביבל איז ניט אזוי אויבער-
פלעכלעך און אומבאפרידיקנד איבערגעזעצט געוואָרן אין גריכיש, ווי
ס'דאָזיקע.

בנוגע צו די צוגאָבן, וועלכע געפינען זיך דאָ אזוי פיל, איז מען
אין מצרים זיך באַגאנגען מיט אזא פרייקייט, וועלכע איז פונקט דער
היפוך פון דער שטרענגער סקרופולאזיטעט, מיט וועלכער מען האָט
דעם טעקסט פון דער ביבל אָפגעדייט אין איר געבורטסלאַנד פּאַלעסטי-
נע. יעדעס בוך, וואָס זיין רעליגיעזער אינהאַלט האָט נאָר עפעס וואָס
א שייכות געהאַט מיט דער ביבל, האָט מען איבערגעזעצט און אַריינג-
גענומען אין דער „סעפטואַגינטאַ“. אזוי זיינען אין דער סעפטואַגינטאַ
אַריין אויך יענע ביכער, וועלכע מיר האָבן שוין באַטראַכט אַלס אַפּאָ-
קריפן, און וועלכע זיינען אין פּאַלעסטינע פון דער ביבל שטרענג
אויסגעשלאָסן געוואָרן, אַלס פרעמדאַרטיקע, בשעת אין מצרים האָט מען,
אַפנים, צווישן זיי און די קאַנאָנישע שריפטן קיין אונטערשייד ניט
געמאַכט.

אויב דערדאָזיקער אומשטאַנד וואַרפט אַ מאַדנע ליכט אויף דער
קריטישער אַרבעט פון די איבערזעצער, פון וועלכע אונז זיינען נאָר
צוויי באַקאַנט: דער אייניקל פון יהושע בן סירא, וועלכער האָט איבער-
געזעצט זיין זיידנס בוך, און דער איבערזעצער פון אסתר, ליוזמאַכוס פון
ירושלים, — דאַרף מען דאָך, אַפנים, פון דער צווייטער זייט דעמדאָ-
זיקן אומשטאַנד דאַנקען דערפאַר, וואָס די אַפּאַקריפישע שריפטן זיינען
בכלל פאַרהיט געוואָרן, וואָרעם ווען ניט, וואָלט זיי געטראָפן דער
זעלבער גורל, וואָס האָט געטראָפן דעם גרעסטן טייל פון דער יידיש-
העלעניסטישער ליטעראַטור: זיי וואָלטן פאַרלאָרן געגאַנגען און פאַר-
געטן געוואָרן.

אז די סעפטואַגינטע איז שוין פרי שטאַרק פאַרערט געווען ביי
די העלעניסטישע יידן, איז באַוואוסט און לייכט ערקלערלעך. אין דער-
דאָזיקער איבערזעצונג האָבן זיי דאָך געהאַט דאָס גרונדבוך פון זייערע
רעליגיעזע אָנשיאונגען, וואָס לויט זיין עטישן און פּאַעטישן אינהאַלט
האָבן זיי עס מיט שטאַלץ געקאַנט פאַרגלייכן מיט די הייליקע שריפטן
פון אַנדערע פעלקער. די גריכישע איבערזעצונג האָט אויף אַ לאַנגע
צייט געמוזט כּמעט אינגאַנצן אַרויסשטויסן דעם העברעאישן אורטעקסט,

וואָרעם אַלע שריפטשטעלער פון יענער עפאָכע האָבן זי באַנוצט און ציטירט, און עס זיינען בכלל ווייניק סימנים פאַרבליבן, אז מען איז באַקאַנט געווען מיטן אורטעקסט.

אזוי אַרום שטיצט זיך אויף דער סעפטואַגינטע די גאַנצע יידיש־העלעניסטישע ליטעראַטור סיי לויט איר גייסט, סיי אָפּטמאַל אויך לויט איר וואָרטקלאַנג. פון איר איז די דידאַזיצע ליטעראַטור באַאיינפלוסט און פון איר אויס אַנטוויקלט זי זיך. צי איז די איבערזעצונג אויך באַקאַנט געווען די היידן—דאָס איז נאָך עד־היום ניט גענוג דערווייזן; אָבער מיט דער פאַרשפּרייטונג פון קריסטנטום האָט זי באַקומען אַ נייע באַדייטונג און אַ הויכן אַוואַרטיטעט.

אזוי אַרום שטייט די סעפטואַגינטע אַלס מערקווירדיקער דענק־מאַל פון דעם יידיש־העלעניסטישן גייסטיקן לעבן ביים אַריינגאַנג אין יענער ליטעראַרישער עפאָכע. נאָך מער וויכטיק דערשיינט זי, ווען מען זאָל ניט רעכענען די איבערזעצונגען פון די אַלטסומערישע הימען אין דער בּיבלישער שפּראַך, אַלס דער ערשטער פּרוּוו אין דעם אַלטערטום איבערזעצן אַ בוך פון איין שפּראַך אין דער אַנדערער. מער ווי צוויי יאָרהונדערטן האָבן געאַרבעט אַרום דעמדאָזיקן ווערק, וואָס האָט אַ גרויסע, נאָך ניט גענוג אָפּגעשאַצטע באַדייטונג פאַר דאָס קענען און פאַרשטיין די ביבלישע ליטעראַטור, און וואָס האָט דאָס ערשטע דאָס יידנטום אַריינגעפירט אין דער וועלטליטעראַטור.

אַ מערקווירדיקע שפּיל פונם צופאַל איז דאָס, וואָס די סעפטואַגינטאַ איז צו אונז כמעט פולשטענדיק דערגאַנגען, בשעת די ליטעראַטור פון די יידישע העלעניסטן, וועלכע שליסט זיך אָן איר, איז גרעסטנטייל פאַרלאָרן געוואָרן. גאַנץ אַרעט איז די ירושה, וואָס איז אונז פאַרבליבן פון די יידישע העלעניסטן. מען מוז זי צוזאַמענעמען פון ניט לויטערע פאַרשיידענע קוועלן, פון זאַמלשריפטן און איבערזעצונגען פון שפּעטערדיקע מענטשן, וועלכע האָבן ניט גענומען אין אַכט איר ווערט און איר באַדייטונג, אויב עס איז מעגלעך און ערלויבט לויט אַזעלכע אַרעמע רעשטן צו מאַכן אַ קריטישן אורטייל, וואָלט ער קוים געווען לטובה פון יענער ליטעראַטור. ווען מיר זאָלן אַפילו אַנגעמען, אַז דידאַזיקע ווערק האָבן דורך איבערשרייבער און קאַמפּילאַטאָרן פיל געליטן, אַפילו ווען מען זאָל נעמען אין דער חוקה, אַז אין זייער

פולשטענדיקייט וואָלטן דיִדאַזיקע ווערק געשאַפן אַ וועזנטלעך גינסטיג-קערן אַיינדרוק, — וואָלט עס דאָך בשום אופן גאַרנישט געענדערט אין דעם אורטייל, וועלכער שרייבט דערדאַזיקער ליטעראַרישער ריכטונג אינגאַנצן גענומען צו בלויז אַ גאַר קליינע פּאָזיטיווע באַדייטונג, אַדרבה, אַ באַדייטנדיקן נעגאַטיוון ווערט, מחמת זי באַקענט אונז מיט דעם געדאַנקגעגאַנג פון יענע אַוואַרן און וואַרפט אַ געוויסע שיין אויף זייערע צילן און שטרעבונגען און אויף זייערע אַפּאָלאָגעטישע טענדענצן. אָבער דאָס, וואָס דער כאַראַקטער פון איינצלנע העלעניסטישע שריפט-שטעלער ערשיינט פאַר אונז גראַד ניט אין קיין גינסטיקער באַלייכטונג, גיט אונז נאָך ניט דאָס רעכט זיטלעך צו פאַראורטיילן די גאַנצע ריכטונג. די שטרעבונג פון יענע מענטשן איז געווען בליי-ספּס פּולבאַרעכ-טיקט און צכטונגסווערט. אויף די אָנפאַלן פון די ייִדנפיינדלעכע גריי-כישע שריפטשטעלער, ווי מאַנעטאַ, אַפּיאַן, כּיירעמאַן, ליומאַכוס, פּאַסי-דאַניוס, אַפּאָלאָניוס מאַלאַ, אַגאַטאַרכידעס א. א., האָבן זיי געוואָלט דאָס קומענטאַל דערווייזן די רייניקייט און די דערהויבנקייט פון זייער גלויבן, און די אייגענע ברידער, וועלכע האָבן אין דער פרעמד גערן פאַרגעסן זייער אַפּשטאַמונג, האָבן זיי געוואָלט באַאיינפלוסן, זיי זאָלן זיך באַקע-נען מיט דער ביבל, אַכטן דאָס ייִדנטום און באַקומען אַ געוויסע זעלבשטענדיקייט. מצרים איז דאָך געווען די היימאַט פון ליטעראַרי-שער שנאה צו ייִדן, וואו כּען האָט, באַלד נאָך דער באַקאַנטשאַפט מיט דער אַנטשטאַנדענער דאָרט גריכישער ביבל, אָנגעהויבן אין איר צו גע-פּינען אַ באַליידיקונג פאַר דעם נאַציאָנאַלן געפיל, מחמת די מצריים האָבן אין דער געשיכטע פון דעם פּאָלק ישראל געשפּילט אַזאַ ניט קיין פּיינע ראַלע. פון דאַנען האָט זיך די ייִדנפיינדלעכע ליטעראַטור פאַרשפּרייט אויף רויס, און פון דאָרט — אויף אַלע אַנדערע לענדער פון דער וועלט דורך אַלע יאַרהונדערטן. דאָס אַלץ טאָר מען ניט פאַר-זען ביים באַטראַכטן יענע ליטעראַטור, וועלכע מוז מער איידער יעדע אַנדערע דערקלערט ווערן מצד דעם גייסט פון דער צייט, אין וועלכער זי איז באַשאַפן געוואָרן. דעמאָלט אָבער וועט מען אויך מיט רעכט דאַרפן פאַר אַלע טעותן און פעלערן פון יענער ליטעראַטור ניט די ייִדן, נאָר דעם גייסט פון דער צייט צוציען צו פאַראַנטוואָרטלעכקייט. דיִדאַזיקע אינערלעכע קעגנזייטיקע באַציאונג צווישן דעם גייסט פון גריכישן און ייִדישן העלעניזם קען קיין שום זאַך אַזוי שאַרף ניט אויס-דריקן, ווי די פּאָלגנדיקע אַרגומענטן, וואָס עס האָט אַרויסגעשטעלט קעגן דער פּאַלשער באַאורטיילונג אַבער יענעם פּעריאָד אין געלערנ-טער פאַרשער, וועלכן מיר האָבן צו דאַנקען פאַר אונזערע גענויערע

ידיעות וועגן יענער פריער צייט פון דער יידיש-העלעניסטישער ליטע-ראטור; דאָס גאנצע שריפטטום פון דעם יידישן העלעניזם האָט גע-שטאַמט פון דעם שטרעבן צו ברענגען אין איינקלאַנג דאָס פרעמדע און היימישע, היידנטום און יידנטום, גריכישע און אַלט-העברעאישע פּאַר-מען, לערעס און אַנשוואונגען. פון וואָס פאַר אַ מין איז געווען דער וועג, וואָס די היסטאָריאָגראַפיע האָט באַקומען פון די גריכן? גיט אין דער שפע פון זיין אַלטער פראַכט האָט זיך דאָס גייסטיקע לעבן פון גריכישן פּאָלק באַוויון פאַר דעם אַריענט, ווען ער האָט אויפגענומען אין זיך די גריכישע בילדונג... אין יענער צייט האָט די גייסטיקע קראַפט פון די גריכן געהאַלטן אין שבעלן פאַלן... אויך די היסטאָריאָגראַפיע איז טיף געוונקען. עס וואָלט געווען אַן עוולה גיט מודה צו זיין, אַז די אַלעקסאַנדרינישע צייט האָט אויך געגעבן באַדייטנדיקע היסטאָרי-קער, און גיט צו אַנערקענען דעם גרויסן ווערט פון די וויסנשאַפטלעכע פּאַרשונגען, וועלכע האָבן צום ערשטן מאל געשטרעבט אַרומצונעמען די גאַנצע נאַטור מיט די געשיכטלעכע פּאַקטן צוזאַמען. עס איז אָבער גיט אַפּפּויליקענען, אַז די לייסטונגען פון עראַטאָסטענעס, דעם ערשטן כראָנאָלאָג, פון פּאַלעמאָנען, דעם זיכערסטן פּאַרשער פון די גריכישע אַל-טערטימלעכקייטן, פון פּאַליביאָסן, דעם צווייטן פון די גרעסטע גריכישע געשיכטעשרייבער, זיינען שטאַרק פאַרטומלט געוואָרן דורך די אומ-ענדלעכע ליטעראַרישע ווערק פון קליינע גייטער; ריטאָרישע עפעקטשאַפּעריי, אומגעלומפערטע ראַמאַנען, די תאוה צו סקאַנדאַלן האָבן געהאַט די אויבערהאַנט. דער גייסט פאַר געשיכטלעכן אמת איז פּמעט פאַרשוואונדן מחמת דעם שטרעבן נאָך פאַרוויילנדיקן, לוסטיק מאַכנ-דיקן, און מחמת דעם קאַמף פון די פאַרטייען און קרייזן. די ערנסטע גע-שיכטע איז געוואָרן פאַרוואַנדלט אין אַ לייכטע דערציילערין, וועלכע האָט געמוזט דינען דער פּערזענלעכער אייטליקייט אָדער די פּאַליטישע טענדענצן, ביי וועלכע מען האָט קיין ערלערונג און קיין ערהאַלונג גיט געזוכט און גיט געפונען. עס איז דעריבער קיין וואונדער גיט, וואָס די היסטאָריאָגראַפיע פון די יידישע העלעניסטן, וועלכע איז גע-ווען אומזעלבשטענדיק, האָט זיך נאָכגעשלעפט נאָך דער הערשנדי-קער שטרעמונג. אין דערדאָזיקער שול האָט מען געלערנט די קונסט, ווי די געשיכטע צו פאַרוואַנדלען אין אַ ראַמאַן, און דעם ראַמאַן — צו דערהויבן ביי געשיכטע. פון דידאָזיקע לערער האָט מען זיך גע-לערנט פאַרדאַרבן דעם אמת צוליב די אינטערעסן פון אייגענעם פּאָלק, די חסרונות פון די עלטערן צו פאַרדעקן, די בלויון פון דער טראַדי-ציע צו דערפילן מיט גרונדלאָזע השּׁערוּת, אַפילו מיט צוטראַכטן

עפעס אזוינס, וואָס איז גאָר ניט אמת. ביי די גריכן האָט מען איבער-גענומען די גרונדשטריכן פון די פאָבלען, וועלכע זיינען צעזיט אין דער אַלטער געשיכטע... אָבער מען האָט זיך פון די גריכן אויסגעלערנט ערגערס, איידער פאַרטונקלען און קאַליעטשען די געשיכטע; אויך די פאַלשע שריפטשטעלעריי איז פון די גריכן אַריינגעדונגען אין דעם יידישן העלעניזם. ביי די גריכן איז די קונסט פון ליטעראַרישע פעל-שונגען אַזוי אַלט, ווי זייער פראָזע-ליטעראַטור. דער ערשטער, וואָס האָט זיי געמאַכט, איז געווען ניט קיין ווייניקער וויכטיקערע פּערוואָן, ווי דער איידעלער סאַלאָן אַליין, וועלכער האָט צוליב פאַטריאַטישע צוועקן געפעלשט האָמערן... עס איז קוים מעגלעך צו געפינען אַ גע-ביט פון דער ליטעראַטור, אויף וועלכן דידאַזיקע פעלשונגען זאָלן ניט זיין פאַרגעשטעלט, וועלכע זאָל ניט זיין פאַרוואַקסן מיט דעמדאָזיקן גיפּטראָזי.

דאָס איז דאָס בילד, טריי און ריכטיק געמאַלט, וואָס עס שטעלט פאַר דער העלעניזם פון יענער צייט. און מיר דערקענען אין אים אויך אַלע שטריכן, וועלכע פאַרשמוצן דעם יידישן העלעניזם, אויף וועלכן די פוסטע פראָזעס, די תאווה צו פעלשונגען און רמאותן האָט באַזונדער שטאַרק און גיך געקאָנט אַריבערגיין, ווייל ער איז דאָך פון דעם גרי-כישן מוסטער געווען לחלוטין אָפהענגיק און אויף אים אָנגעוויזן. דערי-בער איז ניט צו פאַרשטיין, מיט וועלכן רעכט האַלט מען גאָר די יידן פאַר שולדיקע אין זייערע ליטעראַרישע און עטישע חסרונות, ובפרט אַז פון די באַשולדיקונגען און פעלשונגען קאָנען ניט באַפרייט זיין אויך היידן און קריסטן, הגם זיי האָבן אויך דעם פאַרדינסט, וואָס זיי האָבן דידאַזיקע שריפטן פאַרהיט, וואָרעם די פאַרבליבענע פראַגמענטן פון דער פריסטער ליטעראַטור פון די יידישע העלעניסטן האָבן מיר פריער פאַר אַלץ צו פאַרדאַנקען דעם פלייס פון אַלעקסאַנדער פאַליהיסטאָר (80 פאַר קר.), וועלכער האָט מיט נאַאיזער אָנפניוהדיקייט צוזאַמען-געקליבן איינצלנע בוישטייער אין אַ ווערק „איבער די יידן“, און וואָס זיינע זאַמלונגען זיינען נאָך יאָרהונדערטן פאַרעפנטלעכט געוואָרן פון דעם געלערנטן עווסע ביוס אין זיין *Preparatio ewangelica*, און טיילווייז פון דעם ניט ווייניקער געלערנטן קלעמענס אַלעק-סאַנדריוס אין זיין בוך *Stromata* (טעפעכער). וויפיל איז אויף דעמדאָזיקן לאַנגן וועג פאַרלאָרן געגאַנגען, וויפיל איז פאַרגעסן גע-וואָרן, דורכגעלאָזן און געפעלשט געוואָרן, דאָס קאָן מען קוים היינט אויסמעסטן. אָבער שוין די פאַראַנענע פראַגמענטן, וואָס דער קריטי-שער שאַרפער שכל האָט זיי אָנערקענט פאַר טרייע קאַפּיעס פון די

אַלטע אַריגינאַלן און וואָס זייער טעקסט איז, אויף וויפיל מעגלעך, ווי דער אויפגעשטעלט געוואָרן, גיט די מעגלעכקייט צו מאַכן זיך אַ פּאַר-שטעלונג וועגן אַ ריי פון שריפטשטעלער און דיכטער פון דער יידיש-העלעניסטישער ליטעראַטור אַלס וועגן מענטשן, וועלכע האָבן זיך באַ-גיכטערט און הייס באַצויגן צו זייערע טענדענצן, וועלכע זיינען אָבער געווען אומזעלבסטשטענדיק און האָבן אין אַ גרויסער מאָס געהאַט אַלע חסרונות פון זייערע צייט-הברים.

אָבער פון דעמדאָזיקן שטרענגן נאָר גערעכטן משפט וועט דאָך מוזן אויסגעשלאָסן זיין דער עלטסטער באַקאַנטער שריפטשטעלער פון דער יידיש-העלעניסטישער ליטעראַטור, דער כראָנאָגראַף דע מעטריאוס¹⁾. ער האָט טאַקע ניט די חסרונות פון די שפּעטערדיקע, אָבער אויך ניט זייערע מעלות. די פראַגמענטן, וועלכע זיינען אונז פון אים געבליבן, אַנטהאַלטן נאָר כראָנאָלאָגישע און ביאָגראַפישע נאָטיצן וועגן פּערזאָנען און געשעענישן פון דער ביבלישער פּאַרצייט, וועגן יעקב און משה, וועגן משה און יתרו, וועגן די וואַנדערונגען פון ישראל איבערן מדבר און וועגן דעם אונטערגאַנג פון דער יידישער מלוכה. צי זיינען דינאָ-זיקע נאָטיצן נאָר צעוואָרפענע טיילן פון אַ גרויסן ווערק וועגן די קיי-ניגן אין יהודה (געשיכטע פון יידישן פּאָל), דאָס קאָן מען פון זיי ניט פעסטשטעלן. אָבער דאָס קאָן מען שוין יאָ זאָגן, באַטראַכטנדיק דינאָזיקע פראַגמענטן, — אַז נאָר פאַר דער באַקאַנטשאַפט מיט דער געשיכטע האָבן זיי עפעס אַ באַדייטונג, אָבער זיי האָבן ניט קיין שום אינערלעכן ווערט; „זיי זיינען ניכטער, אָן פּרעטענזיעס, אַרעם אין גע-דאַנקען, האָבן ניט קיין שיינעם סטיל, אָן פּרישקייט און שוואַנג אין דער דערציילונג“, און זיינען דער היפּוך פון דעם גלאַנץ און דער בלו-

¹⁾ מען דאַרף צוגעבן, אַז ס'איז נאָך אַ ספּק, צי איז געווען אַ יידישער כראָ-נאָלאָג דע מעטריאוס. די פראַגמענטן פון כראָנאָלאָגישע, וועלכע זיינען אַרומגעגאַנגען אין די העלעניסטישע ליטעראַרישע קרייזן, געהערן וואָרשיינלעך דעם אַטענישן שטאַט-מאַן און ליטעראַט דע מעטריאָס פאַלעראָוס, ווי עס באַשטעטיקט ערוסעביוס פאַמפּיליוס און אַנד. דערמיט ווערט דערקלערט די אָנפּנויטדיקייט און ניכטערקייט פון די אָנגעווייזענע פראַגמענטן, אויף וועלכע עס ווייזט שפּעטער אָן אויך דער אַוואָטאַר פּונם דינאָקן ווערק (אָ-מ. פון דער רוס. רעדאַקציע).

מיקייט פון דער שפעטערדיקער יידיש-העלעניסטישער היסטאריאָגראַפיע. פון דער צווייטער זייט, צייכענען זיך דידאַזיקע פראַגמענטן אויס מיט אַ פשוטער און נאַטירלעכער אויפפאַסונג, וועלכע איז גלייך פריי פונם יאָגן זיך נאָך אַגדות און לעגענדעס, ווי פון דער שטרעבונג פאַרצו-שטעלן די ביבלישע צייט אין פאַלשן גלאַנץ, אפילו ווען מען זאָל דער-פאַר דאָס פאַרזאָלן מיט דעם אמת פון דער געשיכטע. דעמעטריוס האָט זיך אזוי שטאַרק ערנסט באַצויגן צו זיין אויפגאַבע — אַנצושרייבן אַ כראָניק, אז ער האָט אפילו ניט אַכטונג געגעבן אויף דער אויסער-לעכער פאַרם, און האָט נאָר געגעבן טרוקענע נאָטיצן און דאַטן אָנ-שטאַט אַ לעבעדיקער געשיכטע-דערציילונג. די הויפט-פאַרערוונגען פון אַ כראָניאָלאָגיע, דהיינו: די גענויע באַקאַנטשאַפט מיטן קעגנשטאַנד און די געוויסנהאַפטע באַציאונג צו די קוועלן, — זיי באַפרידיקט ער זיכער.

דערביי ווייזט זיך אַרויס אויך דער מאַמענט, וועלכער איז כאַ-ראַקטעריסטיש פאַר דער גאַנצער ריכטונג: דעמעטריאָס, דער עלטסטער פון אירע אונז באַקאַנטע שריפטשטעלער, וואָס האָט געלעבט אָפנים אין דער צווייטער העלפט פונם דריטן יאָרהונדערט, און דערביי אין מצרים, איז שוין אזוי אָפּהענגיק אין זיינע פאַרשוונגען און באַריכטן פון דער סעפטואַגינטאַ, ווי די שפעסטע אַוואַרן פון דערדאַזיקער ליטעראַטור. אָבער די אָפּהענגיקייט גייט נאָך ביי דעמעטריוסן ניט אַריבער אין בלינדן גלויבן, ער האָט נאָך דעם מוט אויסצובויען אייגענע קאַמבינאַ-נאַציעס, וועלכע זיינען אָפט סותר דער גריכישער איבערזעצונג, און אויסצופילן גענעאלאָגישע בלויון לויט אייגענע השערות. אמת, זיין ביבלישע עקזעגעיטיק האָט איבערהויפט אַ טעאַלאָגישן כאַראַקטער און דיזעלביקע אַפּאַלאָגעטישע טענדענץ, ווי ביי זיינע נאָכפאַלגער. זי האָט אפילו אַ וואונדערלעכע ענלעכקייט מיט דער אַנְדִישער עקזעגעיטיק פון דעם פּאַטערלאַנד, אזוי אַז עס ווערט פאַרוואַנדלט אין וואַרשיינלעכקייט די השערה, אַז עס האָט לעבן דעם פּאַלעסטינישן עקסיסטירט אויך אַ העלעניסטישער מדרש, וועלכער איז, ווי יענער, און נאָך מער איידער יענער, געווען אַ זעלטזאַמע פאַראייניקונג פון נאַציאָנאַלע און פּרעמדע אידעען, פון יידישע און היינדישע זאַגעס, פון ביבלישע און גריכישע פאַרמען; וועלכער האָט זיך לעבן יענעם גאַנץ זעלבשטענדיק פאַרהיט, אין באַשטימנדיקע טיילן געלאָזט זיך פון יענעם באַאיינפלוסן, אין וויכטיקע מאַמענטן צוריק יענעם באַאיינפלוסט. בלאַנדזשענדיק זיי-נען געגאַנגען די פעדים צווישן דער פּאַלעסטינישער און מצרישער אַגדה אהין און אַהער; געפינען דעם סוד פון זייער צוזאַמענהאַנג —

דאָס וועט זיין די זאך פון דער פאַרשונג, וועלכע האָט פאַרלוּפיק קאַנסטאַטירט די עקסיסטענץ פון אַזאַ העלעניסטישער שריפט-אויסטייט-שונג, און וויכנישצפּטלעך פעסטגעשטעלט דעם פּאַקט, אַז דידאַזיקע אויסטייטשונג האָט זיך ניט בלויז געפונען אונטער דער ווירקונג פון דעם ראַבינישן, נאָר-אַויך אויף אים געווירקט אויף אַ פאַרבאַרגענעם, אָבער אַקטיוון און נאָך עד היום קענטיקן אופן. ווען כען זאָל פון דערדאַזיקער העלעניסטישער עקזעגעיטיק באַווייטיקן דעם גרעציזירנדיקן עלעמענט, וואָס בילדעט איר באַזונדעראַטיקייט, דאָן טרעט אַרויס זייער דיטלעך די ענלעכקייט מיט דער פּאַלעסטינישער, וועלכע וואַרפט זיך שוין אין די אַויגן אין איינצלנע עקזעגעיטישע פרוּזן ביי דעמעטער-יוסן. עס איז טווער צו זאָגן, וואו האָט זיך דערדאַזיקער איינפלוס צום ערשטן באַוויון און פון וואַנען ער איז געקומען; ס'קלעקט שוין, וואָס אין דעמעטריוסעס כראָנאָלאָגישע פּראַגמענטן, אַלזאַ אין דריטן יאָרהונדערט, איז ער שוין דאָ פאַראַן און איז ווירקזאַם.

אַלס באַווויי דערויף, האָבן דידאַזיקע פּראַגמענטן אַ גרויסן הי-סטאָרישן ווערט. אָבער ניט בלויז אין דעם אַליין ליגט זייער באַדייטונג; זי ליגט נאָך אויך אין דעם זיכערן פּאַקט, וואָס אין דעמעטריוסן האָבן מיר אַ שריפטשטעלער, וואָס, ווירקנדיק מיט איינפאַכע מיטלען און מיט איידעלע צילן, לאָזט ער זיך ניט באַהערשן פון דעם פּישוף פון דעם אַרום אים גלאַנצנדיקן העלעניזם און, ניט גייענדיק מיט דער סינקרע-טיסטישער ריכטונג פון זיין צייט, האָט ער געשריבן, כדי צו לערנען זיינע ברידער, און אפשר אויך כדי אָפּצווערן די אָנפאַלן מצד די שונאים; „בעסער אַן אַרעמע, אָבער אַ וואַרהאַפטיקע כראָניק אָדער אַ בלומיקע און אַ ליגנערישע געשיכטע“.

אַ גרויסע צייטטרעקע טיילט דעמעטריוסן אָפּ פון די נאָענטסטע העלעניסטישע שריפטשטעלער, אַ גרויסער מהלך ליגט אויך צווישן די אָנשוואונגען, פון וועלכע זיין שריפט איז אַרויס, און יענע, וועלכע קו-מען נאָך אים כמעט אין אַ משך פון אַ יאָרהונדערט. אין איין ריי מיט דער שטרעבונג צו פאַרברייטערן דעם היסטאָרישן אינהאַלט פון דער ביבל, אויסצוטייטשן פּילאָסאָפּיש און אויך צו פאַרטיידיקן פון די פּיינטלעכע אָנפאַלן איר רעליגיעזן אינהאַלט, טרעט דערווייל אַרויס אויך אַ נייע ריכטונג, וואָס, אָפּהיטנדיק די געטרייהייט צום ביבלישן וואָרט, פרוּזט זי צו געבן אויך אַ פּאַעטישע באַאַרבעטונג פון איר אינהאַלט. כדי ניט איבערצורייסן איר צוואַמענהאַנג, וועלן מיר, איידער מירן איבערגיין צום באַטראַכטן דידאַזיקע אינטערעסאַנטע עסטעטישע טעטיקייט, פריער אין אַלגעמיינע הויפטטריכן אָנמערקן די אַזויגער-א-

פענע היסטאָרישע ריכטונג — אויף וויפיל ביי די דאָזיקע אַלעקסאַנדרינישע שריפטשטעלער קאָן גערעדט ווערן וועגן היסטאָריע אין דעם אמתן זי-נען פונם וואָרט.

וואָרעם ניט קיין געשיכטעשרייבער, ווי למשל יאַזאַן פון צירענע, וועלכער האָט אָנגעשריבן די געשיכטע פון יידן אין פינף ביכער, פון וועלכע דאָס צווייטע בוך השמונאים, וואָס מיר האָבן שוין פריער באַטראַכט, איז אַן אויסצוג און וואָס פון די איבעריקע איז היינט קיין שפור ניט געבליבן, נאָר אַ געשיכטעפעלשער איז יענער אַוואַטאַר, וועלכן מען האָט אָנגערופן פּסעוּדאָ-אַריסטאָטעלס, און וואָס זיין שאַפן גיט אונז די טרויעריקע באַקאַנטשאַפט מיט דער ליטעראַרישער פּאַלטיפיקאַ-ציע פון יענער צייט. זיין דערמאָנטע מיטטיילונג אין דער פּאַרם פון אַ בריוו צו פּילאָקראַטעסן וועגן דער אַנטשטייאונג און די סיבות פון דער גריכישער ביבל-איבערזעצונג, איז מער גאַרנישט ווי אַ ראַמאַן, אמת אַלס אַזעלכער ניט אָן שכל און געשיקטייט אויסגעטראַכטער און קונע ציק אויסגעפירטער. אָבער די דרייטטייט, מיט וועלכער דער אַוואַטאַר שטעלט זיין פּאַנטאַזיע אַרויס אַלס געשיכטע, און פּאַדערט פולן גלויבן צו זיינע מיטטיילונגען, אַיינשליסנדיק אין זיין שריפט געפעלשטע בריוו און אַרויסשטעלנדיק זיי אונטער אַ פּאַלשן נאָמען — וואָרעם דער אמתער אַריסטאָטעל איז געווען אַ הייד און האָט אין דער ווירקלעכקייט געלעבט כמעט מיט אַ יאָרהונדערט פריער ביים הויף פון פּטאַלאַמעס פּילאָדעלפּוס — דאָס אַלץ כאַראַקטעריזירט גוט זיין ליטעראַרישן שטרעבן. ערשט אין פּאַריקן יאָרהונדערט איז געלונגען אויפצודעקן דעם פעלשער און אַראַפּצורייסן די מאַסקע פון זיין פנים, בשעת מען האָט זיינע אויסגעטראַכטע פּאַסטן און זיינע כאַראַקטאַגישע פעלערן פּאַרגליכן און דערפון מיט פולקומער זיכערקייט דערווייזן די פּאַלשקייט פון זיינע מיטטיילונגען, וועלכע ער האָט אָנגעשריבן בלי ספק אין צווייטן יאָר-הונדערט אַן ערך, אין די לעצטע יאָרן פון די פּטאַלאַמעער, און וועלכע האָבן ערשט שפעטער דערגרייכט צו דער הויכער מדרגה פון אַ היסטאָרישער קוועלע, אַזוי אַז די נייערע היסטאָריקער האָבן די פּאַראַסטונג פון דעם ווערק צוגעשריבן אַפילו צו דער צייט פון טיבעריוס, מען האָט דאָס בוך אָנגערופן „אַ פּראָדוקט פון יידישער אייטל-קייט“, ווייל אין אים איז באַשיינפערלעך קענטיק געווען די שטרעבונג צו דעהויבן די יידישקייט און צו גלאַריפּיצירן די ביבלישע ביי-כער. די גריכן האָבן פון זיי טאַקע געקענט שפּאַטן, ווען אַ קיניג, ווי פּטאַלאַמעס פּילאָדעלפּוס, אַ געלערנטער, ווי דעמעטריוס פּאַלע-רעאוס, האָבן זיך אַזוי וואָרעם באַצויגן צו די יידישע שריפטן און האָבן

ביידע אַזאָ לעבֿהאַפֿטן אינטערעס אַרויסגעוויזן פֿאַר דעם ייִדישן געזעץ, ווען דידאַזיקע אויסגעלאַכטע ייִדישע לערע איז ענדלעך אַרויס אַלס זי גערין פֿון דעם פֿילאָסאָפֿישן דיספּוט; אָבער עס איז דאָך פֿאַרט געווען מצד דעם ייִדישן העלעניזם אַ פֿאַלשע גאוה, וועלכע מיר וועלן נאָך אָפֿט באַגעגענען אויף אונזער וועג, און וועלכע בילדעט מער ווי ערגעץ וואו אַנדערש דעם גרונדמאָטיוו אין דעמדאַזיקן ווערק, וואָס איז זייער אָנגענומען געווען פֿון פֿילאָן און פֿון יוסף פֿלאַוויוס, ווי פֿון אַלע פֿאַ-טערס פֿון דער קירך. צי קאָן מען אָבער ניט דערקלערן דידאַזיקע אייטליקייט מיט די באַרימטע מוסטערן פֿון די גדולים פֿון יענער צייט, און צי איז זי ניט פֿאַרציילעך צוליב דעם מאָטיוו, וועלכער באַווייזט דיטלעך דאָס שטרעבן צו פֿאַרטידיקן די רעליגיעזע לערע פֿון די יידן קעגן די כּסדר זיך שטאַרקנדיקע אָנגריפֿן מצד די גריכן? האָט זיך דאָך אַרויסגעזאָגט דער פֿוהן-גדול אליעזר וועגן די שפּייזגעזעצן פֿול-קום אינם גייסט פֿון די גריכישע שולבאַגריפֿן, און ווען די אויסגע-טראַכטע זאָכן פֿון דעם מיסטיפּיקאַטאָר, וועלכער באַהאַלט זיך אונטער דער מאַסקע פֿון אַריסטעאַס, זיינען אויפגענומען געוואָרן מיט צוטרויען, איז דאָס דען געווען זיין שולד, אָדער מער די שולד פֿון די פֿאַרפּירטע צייט-הברים און פֿון די געלערנטע פֿון דער שפּעטערדיקער צייט, וועלכע וואָלטן ביי אַ רואיקערער באַטראַכטונג לייכט געקאָנט דערקענען די מיסטיפּיקאַציע. ווען ער וואָלט קיין אַנדער פֿאַרברעכן ניט באַזאָנגען אויסער דעם, וואָס ער האָט אַרויסגעלאָזן דידאַזיקע שריפט אונטער אַ פֿאַלשן נאָמען, וואָלט מען עס אים, הגם ער פֿאַרדינט באַשטראַפֿט צו ווערן אין העכערן זינען, דאָך געקענט מוחל זיין, ער איז שולדיק אין פּיל שווערערע ליטעראַרישע זינד, און אַדאָנק די אויפדעקונגען פֿון דער קריטיק, ווייזט זיך דער מיסטיפּיקאַטאָר אַרויס פּשוט פֿאַר אַ פעל-שער. וואָרעם דידאַזיקע קריטיק האָט מיט גרויסער פּילאָלאָגישער חריפות אַנטדעקט צווישן דעם באַריכט פֿון אַריסטעאַס און אַ פֿראַגמענט, וואָס איז פֿאַרבליבן אונטער דעם נאָמען פֿון איינעם בכלל אַ אומבאַקאַנטן אַר ט א פ אָן און צווישן פּיל אַנדערע פּסעוודאָעפּיגראַפּישע שריפטן פֿון יענער צייט אַזאָ וואונדערלעכע פּאַמיליענעלעכקייט סיי בנוגע דער טענה-דענץ, סיי בנוגע דער אויספירונג, אַז זי האָט אויך דידאַזיקע שריפטן געקאָנט פֿאַרשרייבן אויפֿן השבון פֿון דעם פּסעוודאָאַריסטעאַס. וויבאַלד אָבער די עקסיטענץ פֿון אַזאָ ליטעראַרישן פעלשער איז איינמאַל מיט זיכערקייט דערוויזן געוואָרן, איז שוין ניטאָ קיין שום גרונד מצד דעם שכל-הישר אים ניט צוצושרייבן אויך אַלע איבעריקע, זיינע צילן און מעטאָדן אַנטשפּרעכנדיקע פּסעוודאָעפּיגראַפּישע דאָקומענטן, בריוו און

פערזן, וועלכע געפינען זיך אין די ווערק פון די שפעטערדיקע, בכלל, אועלכע, וואָס מען קאָן זיך אויף זיי פאַרלאָזן, ערלעכע שריפטשטעלער. וואָס נוגע דער געפעלשטער שריפט פון אַרטאָפּאָן, האָט דעם חשד וועגן איר פאַלשקייט אַרויסגערופן אַן אָרט אין דעם באַריכט פון אַריסטעאַס, וואו ער רעדט וועגן אַ שריפט פון די מצרישע פריסטער „וועגן דעם יידישן פאַלק“, וועלכע ער האָט כלומרשט באַקומען „פון די געלערנטע אויבערפריסטער פון דעם העכסט געלערנטן מצרים“, און אין וועלכער עס ווייזט זיך אַרויס אַן אַנטשיידענע פאַנגעגרישע טענדענץ. דידאַזיקע שריפט האָט אָבער געמוזט זיין ניט אַנדערש ווי די אַרטאָפּאָנישע, וועלכער דער אַוואָר האָט, צוליב זיין טענדענץ, געגעבן אַ גרויסע עלטער און אַ מצרישע אָפּשטאַמונג. וואָרעם די ביידע ווערק ווייזן סיי מיט זייער ציל און אַרט דענקען, סיי מיט דער לאַגע, וועלכע זיי פאַרנעמען בנוגע דער גריכישער ליטעראַטור אין דער געשיכטע פון מצרים, אַז זיי שטאַמען זיכער פון איין קוואַל. ביידע באַגייען זיך מיט דער געשיכטע פולקום ווילקירלעך, ביידע לאָזן זיי געצנדינער אַרויסטרעטן מיט שבחים צו דער תורה פון ישראל, ענדלעך, ביידע גייען אַרויס פון דיזעלביקע אַרגומענטן און קומען גענוי צו די זעלבע אויספירן, אַזוי אַז עס איז קיין ספק ניט, אַז דער מחבר פונם פאַלשן אַריסטעאַס-בוך איז אויך געווען דער מחבר פון אַרטאָפּאָנס בוך וועגן יידן, — אַ בוך, וואָס האָט באַהערשט אַזוי די קונסט צו פאַרפלאַגן טערן די געשיכטע און צונויפצומישן מצרישע מיט יידישע לעגענדעס, וואָס רופן אַרויס באַוואונדערונג און מאַכט פאַרשטענדלעך דעם צוטרויען, וואָס די געלערנטע פון יענער צייט האָבן געפילט צו דידאַזיקע פּסעוודאַעפּי-גראַמישע ווערק.

אַזא מיט אַוואַנטורעס פולער ראַמאַן, ווי אַרטאָפּאָן האָט אים אויסגעטראַכט פון משהס לעבן, איז אַפילו אין דער העלעניסטישער ליטעראַטור פון יענער צייט קוים אַ צווייטן מאָל צו טרעפן. משה איז דאָ אַן אַנדער נאָמען פאַר מוזעאַס, וועלכער איז אָבער געווען ניט דער תלמיד, נאָר דער לערער פון אַרפּעס. דערדאַזיקער משה, אָדער מאַיזעס, זאָל זיין דער ערפינדער ניט בלויז פון דער פילאָסאָפיע, דער היעראָגליפּןשריפט, פון פילע פליים און אינסטרומענטן, נאָר אויך אַ מעכטיקער העלד, וועלכער האָט באַזיגט די עטיאָפּן, און אַ באַרימטער גרינדער פון שטעט. ביז דאַנען איז נאָך דער ראַמאַן אידענטיש מיט איינציקע יידישע לעגענדע-ציקלען. יעדע קרובהשאַפט פאַרשווינדט אָבער, ווען פּסעוודאַרטאָפּאָן, מחמת ער איז דאָך פון מצרישער, און דערצו נאָך פון פריסטערלעכער אָפּשטאַמונג, נעמט די מצרישע לעגענדעס צו

גלאַרפיצירן זיין העלד און מישט זיי מיט די יידישע צונויף אין איין קאַשע. אזוי ווערט דערזעלבער מאַיזעס אידענטיפיצירט מיט דעם כצרישן הערמעס-טאַט און געלויבט אַלס דער גרינדער פון דעם קולט פון אי-ביס און אַפיס; די יידישע געשיכטע האָט ער לחלוטין עגיפטיוזירט און געשטעלט אין ענגע אויסגעדיכטעטע באַציאונגען מיט דער מצרישער, אזוי אַז די טענדענץ איז גאַנץ קלאַר: להכעיס אַלע אָנפאַלן אויף די יידן, צו רימען אין זייער גרעסטן נביא משה דעם באַגרינדער גופא פון דעם רעליגיעזן קולט און פון דער מלוכה-אַייגנאַרדענונג אין מצרים.

דידאָזיקע שריפט איז, נאַטירלעך, ווי יענע מיטטיילונג פון אַריס-טעאַס אַנטשטאַנען אויפן אַלעקסאַנדרינישן באַדן. ביידע פעלשוונגען באַווייזן, אויף וואָס דאָס כַּמאַישע גריכלאַנד האָט געוואַגט אין דער געשיכטע, ביידע ווייזן אויך אויף איין אַוואַר, וועלכער האָט געלעבט אין דער ערשטער העלפט פונם צווייטן יאָרהונדערט און האָט זיך נאָך פאַרשולדיקט אין פיל אַנדערע פעלשוונגען, אזוי אַז מיר וועלן אים מוזן נאָך אַיינמאַל באַזוכן אין זיין פעלשער-וואַרשטאַט.

*   *

•

וירקלעך, שוין די אַיינלייטונג צו די פראַגמענטן פון אַ יידיש-העלעניסטישן געשיכטע-שרייבער עופאַלעמוס באַווייזט ווידעראַמאַל אויף דער אַרבעט פון דער געשיקטער פעלשעהאַנט פון דעם פסעוודאָ-אַריסטעאַס. דידאָזיקע אַיינלייטונג באַשטייט פון פיר בריוו צווישן דעם קיניג שלמה און די קיניגן חירם און אַאַפרעס פון פעניציע אין מצרים. דידאָזיקע בריוו, וועלכע זיינען דיקטירט פון דער זעלבער אייטלקייט, וועלכע האָט אַרויסגערוּפן די גאַנצע פסעוודאַעפּיגראַפישע ליטעראַטור, דערהויבט, נאַטירלעך, אין שלמה המלך אַ „גרויסן קיניג“ און אין פאַלק ישראל אַ נאַציע, פאַר וועלכער די היידן האָבן אָפּשיי און מורא. דער גאַנצער אינהאַלט פון דידאָזיקע פיר בריוו, אין וועלכע די ביידע קיניגן ענטפערן דעם חכם שלמהן כמעט מיט די זעלביקע פראַגן, ברענגט אונז ניט ווילנדיק צום פסעוודאָ-אַריסטעאַס-אַרטאַצאַן, וואָס זיין טענדענץ ציעזער שריפטשטעלעריי האָבן ניט געקענט פּרעמד זיין אַפילו אַזעלכע גראַבע פעלשוונגען.

אויב אָבער דעם אינהאַלט האָט געגעבן פסעוודאָ-אַריסטעאַס, איז די סטיליסטישע אַנקליידונג און באַאַרבעטונג געוויס די אַרבעט פון

עופאלעמוס, וועלכער האָט אָנגעשריבן אַ ווערק וועגן די יידישע מלכים און צו אים אַלס הקדמה יענע פיר בריוו צוגעלייגט. וואָרעם בשעת אַריסטעאַס האָט געשריבן אין אַ גלאַטער און געלויפיקער גריי-כישער שפראַך, אַפילו מיט רייכקייט פון דער פראָזע, פול מיט באַפּו-צונגען און מיט פּאַטאַס, איז די אַרטאָפּאָנישע שריפט אַזוי ווי די דאָזיקע בריוו געשריבן אין אַן אַרעמען און שלעכטן סטיל, אַזוי אַז דאָס וויכ-טיקסטע אין דעם מוז מען צושרייבן אויסשליסלעך דער אַרבעט פון עופאלעמוס, וועלכער איז געווען אַזאַ אומגעשיקטער שלימדליקער שרייבער, און וואָס זיין שווערער לשון באַווייזט, ניט קונדיק דערויף וואָס מען באַהויפטעט דעם היפּוך, אַז ער האָט געלעבט ניט אין מצרים, נאָר אין פּאַלעסטינע, און האָט זיין ווערק איבער דער יידישער געשיכטע געענדיקט אַרום דעם 158 יאָר לערך.

פאַר דערדאָזיקער מיינונג זיינען נאָך דאָ אַנדערע באַווייזן, פריער פאַר אַלין, דאָס אָפּטמאָליקע באַנוצן זיך מיט דעם העברעאישן ביבל-טעקסט לעבן דער סעפּטואַגינטע, און נאָכדעם אויך דער ניכטערער אופן פון עופאלעמוסעס ביבלעקזעגעטיק. וואָס אָנבאַלאַנגט דער עקזעגע-טיק, ווייזט זיך אין איר צוזאַמען מיט דער טרוקנקייט אַרויס אַזאַ פריי-קייט, אַפילו אַ ווילקירלעכקייט, וועלכע איז כאַראַקטעריסטיש ניט בלויז פאַרן אַוואָרט, נאָר פיל מער פאַר דער צייט, אין וועלכער אַ יידישער געשיכטעשרייבער ענדערט טעקסט און אינהאַלט נאָך זיין אַיי-זען און פאַרלאַנג, דערפילט און פאַרדרייט זיי אַפילו, אַזוי ווי דאָס האָט געוואָגט צו טאָן עופאלעמוס, וואָס אין זיינע מיטטיילונגען וועגן דער כראָנאָלאָגיע, וועגן די ביבלישע העלדן און וועגן דעם בנין פון בית-המקדש געפינען זיך אַזעלכע משונהדיקע, די קוועלן ווידערשפרעכנע-דיקע פרטים, און דעם גרונדטאָן בילדעט אַ געמיש פון גריכישער מי-טאָלאָגיע מיט יידישע לעגענדעס, וועלכע באַגעגענען זיך טיילווייז אין דער שפּעטערדיקער אגדה.

אויב אָבער עס איז ריכטיק די השערה, אַז דערדאָזיקער עופאלע-מוס איז אידענטיש מיט דער פּערזאָן, וועלכן יהודה המפּבי האָט צוזאַ-מען מיט אַ געוויסן יאָזאַן געשיקט אַלס שליחים קיין רוים, כדי צו בייגן די רוימער צו שליסן אַ בונד מיט דער יידישער מלוכה, וואָלט אונז דער פּאַקט, וואָס איינער און דערוועלביקער מענטש האָט געקאָנט זיין אַ יידישער פּאַטריאָט און אַ העלעניסטישער שריפטשטעלער, באַ-ווייזן, אַז שוין אין יענער צייט איז אין פּאַלעסטינע געווען אַ העלעני-סטישע שטרעמונג, וועלכע האָט גיט אָפּגעלייקנט דאָס יידנטום, ניט אָפּגעשטויסן פון זיך די העלעניסטישע ציוויליזאַציע. דערדאָזיקער באַ-

וויין האָט פֿאַר דער גייסטיקער אַנטוויקלונג אַ גרעסערן ווערט, איידער עופֿאַלעמוסעס שריפט גיפֿא. עס מאַכט אונז באַקאַנט אין פֿאַלעסטינישן גייסט-לעבן מיט אַ נייער שטרעמונג, וועלכע איז ניט ווייניקער וויכטיק, אַיידער די שוין געשילדערטע שריפט-אויסטייטשונג פֿון די תנאים. ווייטער ערקלערט עס די מעגלעכקייט, וואָס עס זיינען אַנטשטאַנען העלעניסטישע אַפֿאַקריפֿן, ווי אויך די גריכישע איבערזעצונג פֿון די אַפֿאַקריפֿישע ביכער; דאָס באַשטעטיקט ענדלעך די ידיעות וועגן גריכיש-שע געבעט-הייזער, גריכישע מטבעות און אויפֿשריפטן אויפֿן פֿאַלעסטינישן באַדן. דער פֿאַקט, וואָס אין יענער צייט האָט אין פֿאַלעסטינישע געלעבט און געשאַפֿן אַ פֿאַרטיי פֿון רעליגיעז-געשטימטע און ייִדיש-פֿאַטריאַטישע העלעניסטן, וועט שוין קלעקן לגמרי אַפֿצוהוואַרפֿן די אַנגענומענע פֿאַרשטעלונג, אַז ״יעדער פֿאַלעסטינישער העלעניסט האָט געמוזט זיין אַ פֿאַררעטער פֿון זיין פֿאַטערלאַנד, און יעדער פֿאַלעסטינישער פֿאַטריאַט האָט געמוזט זיין אַ שונא פֿון דער גריכישער בילדונג״.

אַבער די פֿראַגמענטן, וועלכע זיינען אונז איבערגעבליבן אונטער דעם נאָמען פֿון עופֿאַלעמוס, האָבן נאָך אַן אַנדער היסטאָרישן ווערט. צוויי פֿון זיי ווערן צוליב פֿאַרשיידענע וויכטיקע אַרגומענטן אַפֿגענומען פֿון דעם ייִדישן עופֿאַלעמוס און פֿאַררעכנט צו אַ סאַמאַריט אַ נישן געשיכטע-שרייבער, וועלכער האָט געלעבט נאָך דער צייט פֿון די מאַקאַבעער און וואָס זיין טענדענץ איז באַשטאַנען אין אויסבאַרימען די סאַמאַריטישע לערע דורך זייער פֿאַרמישונג מיט ייִדישע און נאָך מער מיט גריכישע פֿאַרשטעלונגען. צוליב דעמדאָויקן צוועק ווערט אין דער דערציילונג אַריינגעפֿירט דער הייליקער באַרג פֿון די שומרונים, גרייזים, און אַלס ערשטער כּוהן זייערער ווערט פֿאַרגעשטעלט דער שטאַמ-פֿאַטער פֿון די העברעער, דער פֿאַטריאַרך אַברהם. בבלישע, גריכישע און אַלטהעברעאישע לעגענדעס ווערן אַנגעשליידערט איינע אויף די אַנדערע, אין זיינע מיטטיילונגען וועגן די בני-הענקים (ניגאַנטנגעשלעכט) אין בבל און אין זיין געשיכטע וועגן אַברהמען, אַלס אַ שטערנווער אַ חכם. דידאָויקע דערציילונגען האָבן כּמעט קיין זאַכלעכן ווערט ניט, און זייער היסטאָרישע באַדייטונג איז נאָר אויף אַזוי פּיל וויכטיק, אויף וויפּיל זיי גיבן זייערע, הגם די איינציקע, באַווייזן אויף דעם פֿאַקט, אַז אויך צווישן די סאַמאַריטאַנער מיט די ייִדישע העלעניסטן איז געווען אַ געוויסער צוזאַמענהאַנג, און אַז אויך דידאָויקע סעקטע האָט געהאַט אַ העלעניש-סטישע ליטעראַרישע שטרעמונג. ניט פּסעוודאָ-עופֿאַלעמוס אַזיין גיט דע-רויף באַווייזן; נאָך פּיל אַנדערע שריפטן באַווייזן, אַז עס איז געווען

א סאמאריטאניש-העלעניסטישע ליטעראטור, וואָס איר גרונדשטריך איז געווען — די פיינטלעכע שטימונג קעגן יידנטום און די שטרעבונג צו א דערנענטערונג מיט די היידן.

* * *

*

דידאָזיקע באַמערקונג גילט דער עיקר פאַר די פראַגמענטן פון מאַלכוס = קלעצדעמוס, וועלכע באַשטייען, אמת, סך-הכל פון אַכט שורות, אָבער זיי גיבן פונדעסטוועגן די מעגלעכקייט צו מאַכן אַ ריכטיקן אויסזיר וועגן דער אָפּשטאַמונג און דעם אַרט-דענקען פון דעם אווטאָר, וועלכער טראַגט דעם בכבודיקן טיטל "נביא", פונקט ווי דער-דאָזיקער טיטל גופא באַווויזט שוין די ניט-יידישע אָפּשטאַמונג, וואָרעם זינט דעם נביא מלאכי האָט אים קיינער אין יהודה ניט געהאַט, אַזוי ווייזט אַרויס אויך זיין אויסטייטשן די הייליקע שריפטן סאמאריטאנישע שטריכן. ער פאַרבינדט די געשיכטע פון אברהם מיט דער פעניצישער לעגענדע וועגן הערראַקלעס אין אַ בנין פון פולקום מיטשן כאַראַקטער, וועלכער לאָזט אונז משר זיין, אַז דאָ זיינען אויסגענוצט געוואָרן אַלס טע היידינישע קוועלן, אַלבפאַלס באַווויינן אויך די פראַגמענטן פון דעם-דאָזיקן געשיכטע-בוך די עקסיסטענץ פון אַ סאמאריטאניש-העלעניסטישער ליטעראַטור, וועלכע האָבן זיך געשטיצט אויף די זעלביקע ניט ריינע סינקרעטיסטישע יסודות און האָט פאַרפאַלגט די זעלביקע שטאַרק פולטע אַפּאָלאָגעטישע טענדענצן, וואָס די יידישע העלעניסטישע געשיכטע-פאַרשונג.

דעמזעלביקן שטעמפל טראַגט אויך דער פראַגמענט, וועלכער באַשטייט פון 17 שורות, פון דעם בוך וועגן יידן, וואָס ווערט אין דער זאַמלונג פון אַלעקסאַנדער פאַליהיסטאָר צוגעשריבן אַ יידישן שריפט-שטלעלער אַריסטעאָס, וועלכן מען דאַרף דאָך ניט פאַרבייטן מיט דעם פּסעוודאָ-אַריסטעאָס. דאָס איז אַ פראַגמענט פון איובס געשיכטע, וועלכע איז, אַחוץ אייניקע פונקטן, געטריי איבערדערציילט נאָך דער ביבל, און וועלכע שטיצט זיך אויף דער גריכישער איבערזעצונג פון ספר איוב, וואָס איז געמאַכט אַפנים אויך אין צווייטן יאָרהונדערט, אָבער די עטלעכע איבערגעבליבענע שורות גיבן ניט די מעגלעכקייט פאַר ווייטערע פאַרשונגען.

אין אַלגעמיינעם סך-הכל גיבן ניט די פאַרטעטער פון דער יידיש-העלעניסטישער געשיכטע-פאַרשונג אין מצרים, ווי אין פאַלעסטינע

און ביי די שוטרונים, קיין דערפרייענדיק בילד און דערלויבן ניט קיין גינסטיקן אורטייל וועגן דעם אויסוואל פונם שטאָף, וועגן די מיט-לען און די טענדענצן פון זיין באַזאָרבעטונג. עס האָט זיי געפּעלט די אינערלעכע וואָרהאַפּטיקייט, וואָס נאָר זי אליין קאָן שאַפן גרויסעס און דערהויבנס.

* *

*

אַ ביסל, הגם ניט זייער, אַפּריילעכערער בילד, איידער די היסטאָ-ריקער, גיבן די פּאָעטן פון דער יידיש-העלעניסטישער ליטעראַטור. אמת, פאַר דער עסטעטישער קריטיק איז, לויט די קנאַפע פּראָגמענטן, וועלכע עס שטעלן פאַר די דערמאָנטע זאַמלונגען, נאָך שווערער צו שאַפן זיך אַ בילד און אַרויסצוטראַגן אַן אורטייל וועגן זיי. אויך קען דער צופאַל, וועלכער האָט פאַרגיכטעט די שירים, ניט אָנגענומען ווערן פאַר אַ באַווייז פון זייער קליינער באַדייטונג. אזוי אַרום קאָן מען לויט די פּאָעטישע פּראָגמענטן, וועלכע בילדן די רעשטן פון אַ וואָרשיינלעך רייכער שיינער ליטעראַטור, דערקענען ניט די פּאָעטישע באַגאַבטקייט פון די שריפטשטעלער, נאָר העכסטנס די גייסטיקע אָנט-וויקלונג פון יענער צייטריכטונג. אויב די העלעניסטישע פּאָעטן האָבן געוואָלט דורך דער גינסטיקייט פון די חכמים דערגרייכן דאָס, וואָס די היסטאָריקער האָבן געוואָלט פאַרפעסטיקן דורך קליאַס גריפּעל, דהיינו — די אָבערקענונג פון דעם יידנטום, — דאַן האָבן זיי, נאָ-טירלעך, ווי יענע, געמוזט אויך אזוי ווענדן זיך צו דער ביבלישער אַלטער צייט און פון דאָרט נעמען זייערע העלדן.

אזוי האָבן זיי טאַקע געטאָן. היות אָבער ווי זיי האָט געפּעלט די באַקאַנטשאַפט מיט יידנטום, האָבן זיי זיך נאָך שטאַרקער אָנגעלענט אויף דער סעפּטואַגינטע, און די גאַנצע ליטעראַטור בילדעט אזוי אַרום דאָס אומגעקערטע בילד פון אַ נאַטירלעכער און נאַרמאַלער אַנטוויקלונג. די געשיכטע-פּאַרשער אוורפירן די דיכטערישע פרייהייט, און די פּאָעטן — די היסטאָרישע גענויקייט. ביי די ווערט די געשיכטע פאַרוואַנדלט אין דיכטונג, ביי יענע ווערט די פּאָעזיע פאַרוואַנדלט אין ווערסיפּירטער געשיכטע.

קיין ווירקלעך פּאָעטישן ווערט האָבן די דאָזיקע ווערק ניט גע-קענט האָבן, ווייל עס האָט זיי פריער פאַר אַלץ געפּעלט די פּרוכפּער-דיקע קראַפט פון ליבע. חוץ דעם האָט זיי נאָך געפּעלט יעדער ווירדי-

קער מוסטער, וואָרעם די גריכישע פּאָעזיע איז דעמאָלט אויך געוואָרן מאַט און קראַפטלאָז, און נאָר ווי אַן אַרעמער נאָכשפּיל פון אַן אונטערגע-
גאַנגענער העראָענוועלט קלינגט אין אונזערע אויערן דער געלערנטער
עפּאָס פון אַפּאָלאָניוס, אָדער די גייסטלאָזע הימען און עלעגיעס פון
אַ קאַלימאַכוס, אפילו די אידיליעס פון אַ טעאַקריט, די געפּילזאַמע עראָ-
טישע לידער פון אַ אַלעקסאַנדער און בפרט די אומגעלומפערטע רעטע-
גישן פון אַ ליקאַפּראָן. די בליאוגס צייט פון דער אַנטיק-קונסט איז
אַריבער, און דעם דור פון די עפיגאַנען האָט געפּעלט כּוח זי ווידער
צו באַלעבן. עס האָט זיי געפּעלט די נאַטירלעכע פּרישקייט, דאָס
אינדיווידועלע לעבן, די דיכטערישע גרויסקייט פון האַמערט גייסט. דע-
ריבער האָבן זיי נאָר געקענט איבער דעם עבר אויסשפּרייטן דאָס
ליכט פון שיינער און גלענצנדער ערינערונג, די שפּע פון געשעענעס
און פאַרשוואַנדענעס פּונאַנדערצווויקלען און מאַכן דערפון געמיטלעכע,
שפּילעוודיקע, אויך אַנשוילעכע בילדער. אַזוי-אַרום איז זייער פּאָעזיע
געוואָרן אַ געלערנטע און אַ געדריקטע געקניצלטע פּאָעזיע, וועלכע
מאַכט נאָר זעלטן ניט קיין שלעכטן אַיינדרוק.

און אַזוי זיינען אויך די איבערגעבליבענע רעשטן פון דער יידיש-
העלעניסטישער דיכטונג אַנגעפּילט נאָר מיט אומפּרייען, נאָכגעקניצלטן
גייסט, ניט קענענדיק דערגרייכן ניט צו דער דערהויבענער סוביעקט-
וויטעט פון דער ביבלישער, ניט צו דער געוואַלטיקער אַפּיעקטיוויטעט
פון דער גריכישער פּאָעזיע. זיי האָבן קיין טיפּערן עסטעטישן ווערט
ניט, העכסטנס אַ באַדינגטן היסטאָרישן, און די קללה פון עפיגאַנענטום
ליגט ווי אַ שווערע לאַסט אויף זייערע עפּישע ווערק און דראַמען.

• •

•

אַזאַ שאַרף אויסגעדריקטע סוביעקטיווקייט, ווי אין דער העמרע-
אישער פּאָעזיע, האָט געמוזט, ווי שוין פריער דערמאָנט, פרעמד בלייבן
דעם דראַמאַטישן עלעמענט אין לעבן. אַזעלכע שטאַפּן, וועלכע זיינען
געלעגן אויסערהאַלב פון זיין סוביעקטיוון אַגשויען, האָבן יענע זינגער
גייט געקאַנט ניט משיג זיין, ניט פאַרקערפּערן אין געשטאַלטן. אויך
האָט די דראַמע געפּאָדערט אַ נאַציאָנאַלע בליאוגסצייט, וועלכע האָט
איך פאַר די יידן געענדיקט מיטן גלות בבל, און פאַר העלאַס — מיט
דעם שלאַכט פון בעראַנעאַ. עס לאָזט זיך דעריבער גלויבן, וואָס די
18 געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור (II).

דראַמע פון דעם יידיש-העלעניסטישן פּאָעט יחזקאל (עזעקיעלוס). אפשר דער, וואָס רופט זיך אין אַריסטעאַס-בריוו טעאַדעקטעס, איז, ניט געקוקט אויף איר גוטן פּלאַן און אויף איר פּליסנדיקן פּערז, אין וועל-כע זי איז געשריבן, דאָך ניט געוועזן קיין מייסטער-ווערק. די 270 פּערזן פון פּאַרשיידענע אַקטן, וואָס זיינען נאָך פּאַרבליבן פון דער טראַגעדיע, וועלכע טראַגט דעם נאָמען Βεβαρχή, אָדער "ליציאת מצרים", באַווייזן אונז, אַז עזעקיעלוס האָט געמוזט אין זיין ווערק אויסדריקן נאָך דעם מוסטער פון עוריפּידעס אַ מוסר טענדענץ, אַ נייגונג צו רעפּלעקסיע, און אַ באַזונדערע ליבע, וועלכע איז דעם העלע-ניזם אייגנשאַפּטלעך, צו פּאַרמענטשלעכן די העלדן און די הערפּאָען פון דער זאַגע. דאָס איז כאַראַקטעריסטיש סיי פאַר דעם נאָכמאַכער פון עוריפּידעס, סיי פאַר דעם יידישן העלעניסט, וועלכער האָט אַרום 150 פאַר קר. זיין דראַמע געשריבן אין מצרים און איז אַלואָ געווען אַ בן-דור פון עופּאָלעמוס און האָט אייגנטלעך אויך נאָך אַרויסגענומען די העלדנגעשטאַלט פון משה, און אין זיין דיאַלאָגזירטער געשיכטע זי אַוועקגעשטעלט אין דעם פּאָדערגרונט פון דער האַנדלונג.

לויט דעם דערהאַלטענעם סצענאַריום איז קוים מעגלעך פּאַרצו-שמעלן זיך דאָס בילד פון דערדאָזיקער האַנדלונג, אין וועלכער עס טרעטן אַרויס פּאַלבנדיקע פּערזאָנען: משה, צפורה, חוש, רעואל, אַ שליה, אַ אָנזאָגער, און ענדלעך נאָט אין דאָרבּוקסט. משה טרעט צו-ערשט אויף אין לאַנד פון די מדינים. ער דערציילט וועגן די געשעע-נישן פון זיין יוגנט און וועגן זיין אַנטלויפן, דאָ דערזעט ער פאַר זיך זיבן יונגפרויען, פון וועלכע איינע ערקלערט אים, אין וועלכן לאַנד ער געפינט זיך. דערנאָך קומט פאַר זיין חתונה מיט צפורה. ער דער-ציילט זיין שווער אַ חלום, וועלכער ווערט באַשיידט צום גוטן. אין אַ ווייטערדיקן אַקט ווערט איבערגעגעבן גאָטס ערשיינונג און זיין גע-שפּרעך מיט משה, אין וועלכן גאָט דערציילט אים פּאַראויס די וואונד-דער, וואָס ער וועט אויפּטאָן אין מצרים. דער ווייטערדיקער פּראַגמענט פירט אונז צום רויטן ים, וואו אַ מצרישער שליה דערציילט וועגן דעם איבערגאַנג פון די בני ישראל איבערן ים, — וואָס איז מסתמא פּאַר-געקומען ניט אויף דער אָפענער סצענע, נאָר אין אַ צווישנאַקט. דאָן טרעט נאָך אַרויס אַ אָנזאָגער, וועלכער באַשרייבט פאַר משהן צוועלף קוואַלן און זיבעציק פּאַלמענביימער לעבן אַלים, און אויך דעם וואונד-דערפויגל פּעניקס.

הגם די פּיעסע איז געשריבן אין דעם מעטער פון דער גריכישער

דראמע, אין יאמבן, — איז דאך דאָס גאַנצע גענוג פראָזאָאיִש, און כמעט בוכשטעבלעך נאָכגעשריבן פון דער סעפטואַגיאַנטאַ.

* *

אויסער דעם פראַגמענט פון יחזקאלס דראַמע באַזיגן מיר נאָך, אַדאַנק דעם זאַמלערישן פלייס פון דעם "פּילווִיסער" אַלעקסאַנדער, אַנדערע פראַגמענטן, בסך הכל 23 העקזאַמעטרען, פון צוויי עפישע גע= דיכטן, וועלכע מען קאָן אין אַ געוויסער מאָס אָננעמען אַלס קעגנזעצ= לעכע ווערק. לויט אַלע וואָרשיינלעכקייטן איז קעגן דער פּאַעמע פון פּילאָן דעם עלטערן "וועגן ירושלים" אַרויסגעשטעלט די סאַמאַריטאַנישע פּאַעמע שכם פון טעאַדאָטוס — ביידע פּאַעטישע לויבגעזאַנגען און באַשרייבונגען פון די הויפטשטעט פון די יידן און פון די שומרונים.

פּילאָנס פּאַעמע, וועלכע איז באַשטאַנען, — אויב דאָס איז ניט קיין טעות פון דעם איבערשרייבער, — פון 14 ביכער, און האָט אָבער, אַפנים, געהאַט מער ניט ווי פיר, ערלויבט צו מאַכן דעם אויספיר, אַז דער אַוטאָר האָט גענוי געקענט די הייליקע שטאַט, אַז ער האָט אַלואָ איבערהויפט דאָרט געלעבט, אַדער יעדנפאַלס לענגער זיך דאָרט אויפ= געהאַלטן, — אַ נייער באַווייז פאַר דער קעגנזייטיקער באַציאונג צווישן פאַלעסטינישן און אַלעקסאַנדרינישן העלעניזם. דער פאַרפאַסער איז אַודאי איינער פון די עלטסטע שריפטשטעלער פון דער יידיש=העלע= ניסטישער ליטעראַטור. פון די קנאַפע טונקעלע פּערוון פון זיין עפאַט, וועלכע זיינען צו אונז דערגאַנגען, איז גענוג קלאָר די טענדענץ צו רי= מען ירושלים און דעם בית=המקדש אויפן באַרג מוריה לויט זייער הי= סטאָרישער באַדייטונג, דער טאַפּאַגראַפישער לאַגע, און דער רעליגיע= זער וויכטיקייט. צוליב דעם הייבט ער אָן מיט דעם עפיואַד פון אַבראַהאַם לעבן, מיט דער עקדה, וואָס שפּילט זיך אָפּ אויפן באַרג מוריה. דער צוזאַמענהאַנג פון די דריי פראַגמענטן איז נאָך פּילאַלאָגיש ניט פעסטגעשטעלט; די פּאַלעמישע טענדענץ אָבער קעגן דעם סאַמאַ= ריטאַנישן עפאַט איז אויסער ספק.

* *

*

דער עפאַט פון טעאַדאָטוס טראַגט אפילו דעם נאָמען *περι Ιουδαίου*

(וועגן די יידן); אבער כמעט אלע אויסצוגן פון אלעקסאנדער פא-
ליהיסטאָר האָבן דאָס זעלבע קעפל, וועלכע איז אָפנים געווען אַ זאַמל-
גאַמען. דער אינהאַלט פון די פאַרבליבענע פּערזן פון דער פּאַעמע
באַווייזט, אַז ניט די געשיכטע פון די יידן, נאָר די געשיכטע פון שכם,
דער ״הייליקער שטאָט״ פון די שומרונים, האָט געמוזט זיין דער
קעגנשטאַנד פון זיין העלדנגעדיכט, וועלכע באַזינגט זי אין פּאַעטישע
פּערזן:

צווישן צוויי הויכע, מיט וואָלד און מיט גראָז רייכע הייכן
שיינט דאָס געהויבענע שכם,
די הייליקע שטאָט, וועלכע איז צופוסנס דעם באַרג אויסגעבויט,
מיט מויערן פון גלאַטע שטיינער אַרומגערינגלט.

אויך אין דעמדאָזיקן געדיכט באַגעגענען מיר די אַלגעמיין באַ-
ליבטע צונויפמישונג פון גריכישע און יידישע לעגענדנציקלעך, וועלכע
די פּאַעטן און היסטאָריקער פונם יידישן העלעניזם האָבן אָנגעווענדט
אין אַ גלייכער מאָס, און שפורן פון דעם העלעניסטישן מדרש, וועלכע
געפינען זיך אויך אין דעם ראַבינישן מדרש. ווען מען זאָל אָבער אָנ-
נעמען די קלוגע היפּאָטעזע, אַז דערדאָזיקער טעאָדאָטוס איז דיזעלביקע
פּערזאָן, וועלכע ווערט אויך דערמאָנט אין יידישע קוועלן, און אָפילו
אַלס אָנטיילנעמער אין אַ רעליגיעזן דיספּוט צווישן די יידן מיט די
שומרונים, וואָס פּטאָלאָמעוס פּילאָמעטער האָט אַיינגעאַרדנט, און וואָס
ביידע פּאַרטייען האָבן זיך נאָך אים געהאַלטן פאַר זיגער, דעמאָלט
וועט מען אויך מוזן ווייטער גיין, אַז זיינע שילדערונגען פון די מלחמות
פון יעקבס זין מיט שכם איז געמאַכט געוואָרן ניט אין קיין פּריינד-
לעכן פאַר יידן גייסט.

פון אַן אַ שיעור גרעסערן פּאַעטישן ווערט, חייל זיי האָבן זיך
אָנגעשפּאַרט אויף די אַפּאָקאַליפּטישע מוסטערן פון דער ביבל, זיינען
די סיבילינישע ביכער, וועלכע רעפרעזענטירן אפשר אַ צווייטן
פּעריאָד פון דער ליטעראַטור פונם יידישן העלעניזם. די לעגענדע וועגן
דער סיבילע אַלס נביאה און וואַרוואַגערין איז געקומען צו יידן פון
רוים. זי באַצייכנט אַ גייסטיקן פּראָגרעס לגבי דער אידעע פון דעם
גריכישן אַראַקל, און איז אין יענער צייט געוואָרן אַ באַקומער

מיטל מכריו צו זיין אין פרעמדער קליידונג וועגן דעם אַנקומען פון משיח, וועגן סוף פון דער וועלט און וועגן דער הערלעכקייט פון גאַטס קיניגרייך, אָבער נאָך מער צו רימען די מעלות פונם יידנטום און צו קעמפן קעגן דעם געצנדינערישן פּאָליטעאיזם. דאָס וואָס די העלעניסטישע פּאָעטן האָבן אונטער דעם אייגענעם נאָמען אַלס יידן ניט גע-קענט וואָגן צו זאָגן, האָבן זיי אַריינגעלייגט דורך קלאַסישע פּערזן אין מויל פון דער געצנדינערישער סיבילע, זי זאָל עס זאָגן די פעלקער פון דער ערד. און אַזוי אמתדיק און איבערצייגנדיק האָבן געקלוגען די זעאונגען פון דער סיבילע, אַז ניט בלויז זייער צייט, נאָר אַפילו שפּעטערדיקע יאָרהונדערטן האָבן זיך צוגעהערט צו זייערע אַנזאָגן און אין זיי געפונען רוה-הקודש.

די אימה פון דעם סוד איז פאַרשוואַנדן, ווען די אידעען, וואָס ווערן דאָ אין מיסטישער פאַרהילונג אַרויסגעזאָגט, זיינען געוואָרן פאַר-וואַנדלט אין אַלגעמיינעם קנין פון דער מענטשהייט, און אַזוי אַרום איז די סיבילע פאַרגעסן געוואָרן. ערשט אין זעכצנטן יאָרהונדערט איז אַ טייל פון די סיבילישע ביכער ווידער געפונען געוואָרן, און גלייך האָט מען דערקענט זייער ניט-עכטקייט. אונזער יאָרהונדערט איז באַ-שערט געווען דאָס געפינס צו דערפילן מיט צוויי טיילן און אַפּשוואַצן די פּערצן ביכער פון דער סיבילינישער נביאות לויט זייער אמתן ווערט און היסטאָרישער באַדייטונג.

אָבער אויף וויפיל עס איז אַיינשטימיק דער קריטישער אורטייל איבער דעם ווערט און דער טענדענץ פון דעמדאָזיקן משונהדיקן כאַאָס פון יידישע און קריסטלעכע נביאות אויף דעם יסוד פון דער העלעניסטישער טעאָסאָפיע, אויף אַזויפיל זיינען פאַרשיידן די מיינונגען וועגן דער פאַרפאַסונג-צייט פון אייצלנע ביכער, זייער היימאָט און רעליגיעזער אָפּשטאַמונג. מיט היסטאָרישער זיכערקייט קאָן מען נאָר דאָס דריטע בוך, די אַזוי גערופענע עריטרעאישע סיבילע, פאַרשרייבן אויפן חשבון פון אַ יידישן אַוטאָר, וועלכער האָט דאָ צונויפגעזאַמלט עלטערע היידישע אַראַקעלן און מסורות, טיילווייז זיי איבערגעאַרבעט און צונויפגעשמאַלצן מיט די ביבלישע נבואות; מיט זיכערקייט ביז אַ געוויסער מדרגה קאָן מען רעכענען פאַר יידן די מחברים פון דעם פּערטן און פינפטן, איינצלנע טיילן פון דעם ערשטן, צווייטן, אַכטן און די לעצטע דריי ביכער, די נבואות פון דער עריטרעאישער סיבילע רימען דעם טיפן אינהאַלט פון יידנטום, און דער דיכטער איז בלי ספק איינער פון די העלעניסטישע פּאָעטן אין אַלעקסאַנדריע, וועלכער האָט געלעבט אַן ערך אין סוף פונם לעצטן, און לויט אַנ-

דערע — אין מיטן פון דעם צווייטן יאָרהונדערט. שווער און שרעקע-דיק, ערנסט און פייערלעך קלינגט דער טאָן פון דערדאָזיקער סיבילע, וועלכע גיט זיך אַרויס אַלס געליבטע פון גאַט, פּדי צו רופן די זינ-דיקע מענטשן צו תשובה און חרטה. די מענטשן הערן אָבער ניט, און דעריבער גייען זיי אונטער. פאַרביי אונז גייען דורך די דורות פון פאַרצייטן, און עס ווערן אַרויסגעפירט די מלוכות פון דער צוקונפט. אויך זיי וועלן פאַרדאַרבן ווערן, און נאָר די הייליקע דורות פון גאַטס-פאַרטיקע מענטשן, וועלכע לעבן אין גערעכטיקייט און אין ליבע, וועלן נאָך פיל סכנות און פיינען גאַנץ בלייבן און זיך שטאַרקן. שרעק-לעך איז דאָס בילד פונם לעצטן יום-הדין, צו וועלכן עס וועלן גערופן ווערן די פעלקער פון דער ערד.

אָבער ווען אויף אײך וועט אָנקומען דער צאָרן פון דעם אַלמעכטיקן גאַט, דאַמאָלט וועט איר דערקענען דאָס געזיכט פון דעם גרויסן גאַט. אָבער די נשמות פון די מענטשן וועלן דאָן שרעקלעך זיפּצן, און צו דעם הימל, צו דעם גרויסן, וועלן זיי אַרויף די הענט הייבן, — און מען וועט אָנהייבן אָנצורופן אַ העלפער דעם מעכטיקן קיניג, און פון אומעטום צו בעטן, עס זאָל אָפּגעקערט ווערן דער שרעקלעכער צאָרן.

אין קעגנזאָץ צו דעמדאָזיקן שרעק-בילד פון פייער-גלוט און פון וואַסער-פאַרפלייצונג, פון נויט און מלחמה און פאַרדאַרבונג מאַלט די סיבילע נאָכדעם, נאָכמאַכנדיק געלונגען דער פאַרענעטישער מאַניר פון די אַלטע נביאים, אַ ליבלעך בילד פון אייביקן פעלקערפרידן און פון דער שיינקייט פון מלכות-המשיח, ווען דאָס פּאָלק ישראל וועט ווידער פריי זיין און אַלע פעלקער וועלן בעטן און קענען „דעם אומשטערב-לעכן קיניג, גאַט, דעם גרויסן און דעם העכסטן“...

הער זשע דאָך אויף, עלבטע העלאַס, זיך אַזוי שטאַלץ צו דערהויבן, צו דעם אומשטערבלעכן בעט, צו דעם גרויסמוטיקן, און נעם דיר אין אַכט. שיק אין יענער שטאַט אַוועק דאָס פּאָלק, וואָס ווייס גיט קיין ראַט, דאָס פּאָלק, וואָס שטאַמט פון דעם הייליקן לאַנד פון דעם גרויסן גאַט; דין צו דעם מעכטיקן גאַט, פּדי אויך דיר זאָל עפעס אָנקומען אויף דיין חלק, ווען אויך דאָס וועט דערגרייכן צו זיין סוף, און דער טאָג פון באַשטימונג וועט אויף די מענטשן אַראָפּקומען, אויף די גוטע, לויט דעם באַפעל פון גאַט. חאָרעם די בערנדיקע ערד וועט צו די שטערבלעכע אין שפע געבן די בעסטע פּרוכט אירע אין ווייץ און אין וויין און אין איילבערטן, אויך דעם זיסן געטראַנק, דעם ליבלעכן האָניק פון הימל,

ביימער און פרוכטן פון בוים און אויך געשטאָפּטע שאַף, אָקסן און לעמער פון שאַף, און אויך פון ציגן די בעק. זי וועט לאָזן אומעטום פלייצן קוואַלן פון מילך, פון ווייסן און זיסן, אויך וועלן זיך פון ס'ניי מיט אַלדאָס גוטס די שטעט אָנפילן, און דער באַדן וועט זיין פעט, ס'וועט ניט זיין קיין קריג אויף דער ערד, ניט קיין ליאַרעם פון שלאַכטן, אויך וועט די ערד, טיף קרעכצנדיק, מער זיך ניט אויפטרײַסלען, עס וועט מער קיין מלהמות ניט זיין, און קיין טרוקנקייט וועט ניט קומען, אויף דער ערד, און ניט קיין הונגער, און ניט קיין פרוכט-פאַרדאַרבנדיקער האַגל, נאָר אַ גרויסער פרידן וועט הערשן אומעטום אויף דער ערד, און ביזן סוף פון דער צייט וועלן אַלע קיניגן פריינד זיין צווישן זיך, און נאָך איין געזעץ וועט איבער אַלע מענטשן אויף דער גאָרער ערד דער אומשטערבלעכער גאָט געוועלטיקן אין דעם שטערנדיקן הימל, נאָך איין געזעץ, וועלכן עס וועלן אייביק היטן די אַרעמע מענטשן: וואָרעם ער איז דער איינציקער גאָט, און ניטאָ קיין אַנדערער אויסער אים.

„אזוי זאָג איך, די סיבילע“, — מיט דעמדאָזיקן עפילאָג ענ-דיקט זיך די וויזיע, — „וואָס איך בין פונם אַשורישן בבל געקומען קיין העלאַס, כדי צו לערנען די שטערבלעכע מענטשן די סודות פון גאָט, וואָרעם מיר האָט גאָט אַנטפלעקט, וואָס אַמאָל איז געוועזן, וואָס אין דער צוקונפט וועט זיין, און מיר אין מיין געדאַנק געגעבן, איך זאָל עס מאַכן וויסן אַלע שטערבלעכע.“

אויך די סיבילע פונם פערטן בוך טרעט אַרויס מיט דעם זעל-ביקן ציל, ריינדיק אין נאָמען פון גרויסן גאָט, און אָנוואַנדיק, אז די פאַרערער זיינע לאָזן זיך ניט פאַרפירן פון דעם פאַלשן נביא אַפּאָלאָ, דערווייטערן זיך פון דינען צו שטיינער, נאָר זיי ליבן דעם אומזיכט-באַרן באַשעפער פון דעם גאַנצער וועלט און צו אים ברענגען זיי זייער פרומע אַכטונג.

אויך זי הייבט אָן באַשרייבן פון דער צייט פונם מבול, אַלס אַזא, אין וועלכער זי, די טאַכטער פון דעם מענטשן, וואָס איז איינער ניצול געוואָרן פון דער פאַרפלייצונג, איז צום ערשטן מאַל אַרויסגע-טראָטן; נאָכדעם באַשרייבט זי צען דורות ביזן אָנקומען פון דעם לעצטן יום-הדין און דעם אָנהייב פון דער משיחישער מלוכה פון לעתיד לבוא. אויך זי רופט די אומגליקלעכע תשובה צו טאָן, איידער עס וועט אָנקומען דער גרויסער יום-הדין, דורך וועלכן די וועלט וועט צעשטערט

ווערן, און נאָך וועלכן עס וועט אַנקומען די שיינע מלוכה פון גאָט.
 דער פּאַרפּאַסער פון דעמדאָזיקן שיינעם געדיכט, וואָס שטייט
 ביט אָפּ אין דערהויבנקייט און אין טיפּן זינען פון דעם דריטן בוך, הגם
 עס מעג משונה קלינגען, ווען מען רופט עס אָן „די ליבלעך-צאַרטע
 סיבילן-אידיילע“, האָט אָבער געלעבט שפּעטער איידער יענער, אַפּנים
 אַרום אַכציק יאָר נאָך קר. געב., אין סיריע אָדער אין קליין-אַזיע. „אין
 דעם צעשטערנדיקן קלאַפּ, וואָס האָט מיט צען יאָר פּריער געטראָפּן
 זיין פּאָלק און אין די שרעקלעכע נאַטור-ערשיינונגען, וועלכע זיינען
 נאָך דעם אָנגעקומען (די ערדציטערניש אויפן אינזל קיפּראָס און דער
 אויסברוך פון וועזוף) האָט ער געזען סימנים, אָו אינגיפּן קומט דער
 יום-הדין, וואָס די נביאים און די סיבילן האָבן פּאַראַויסגעזאָגט, און
 דעריבער האָט ער גענומען די מענטשן פון זיין צייט דרינגלעך צו וואַ-
 רענען פון צו לעבן אין דער זינדיקייט פון געצנדינעריי און אין שלעכ-
 טע מידות. אָבער די געבראַכענע פון חרטה חברים האָט ער געטרייסט
 און אָנגעוויזן אויף דער צוגעזאָגטער צייט פון אומבאַטריבטן גליק, וואָס
 וועט אַנטשטיין נאָך דעם וועלטגעריכט.

צו גאָר אַ שפּעטערדיקער צייט געהערן, — לויט אייניקע קריטי-
 קער — אַפילו צום זיבעטן יאָרהונדערט, — די דריי לעצטע ביכער פון
 די סיבילישע נביאות, וואָס וועגן זייער קריסטלעכער אַפּשטאַמונג
 איז די נייערע קריטיק פון איין מיינונג, און וועלכע זיינען אַפּנים אויך
 אין מצרים פּאַרפּאַסט געוואָרן אין דריטן נאָכקריסטלעכן יאָרהונדערט.

* * *

•

אין די סיבילישע ביכער, נעמלעך אין פינפטן, — איז אויך
 אַריין אַ כראָממענט פון יענעם דידאַקטישן ליד, וואָס איז צו אונזער
 צייט דערגאַנגען אונטערן נאָמען פון דעם אַלטן מילעזישן גנאָמיקער:
 דאָס אַזוי גערופּענע פּאַקילידע אישע געדיכט. ערשט דער מאַ-
 דערנער פּילאָלאָגיע איז עס געלונגען מיט איבערצייגנדיקער געוויסהייט
 איינצושליסן ס'דאָזיקע געדיכט אין דעם יידישן שריפטטום. דאָס איז אַ
 ביבליש-מאַראַלישע אַנטאַלאָגיע, וועלכע איז פּאַרפּאַסט אין אַלעקסאַנדריע
 אָן ערך אין דער צייט פון די רוימישע קייסאַרים, און וועלכע איז נאָך
 אין מיטלאַלטער באַנוצט געוואָרן, צוליב איר עטישער טענדענץ, אַלס
 אויסדערוויילטע לעקטור פאַר קינדער. אין דער פּאַרץ פון מוסר צו די
 געצנדיגער פּירט פּעטורדאָ-פּאַקילידעס פאַר זיי אַרויס די געזעצן פון אומש.

וועלכע זיינען שייך צו דער מאַראַל פון פּריוואַטן אָדער עפּנטלעכן לעבן פון יענע צייטן, וועלכע באַציען זיך ניט צו דער יידישער נאַציאָנאַ-נאַליטיעט. און דערצו האָט ער צוגעגעבן אַ זאַמלונג פון שפּרוכן פון אַלגעמיינע עטישן כאַראַקטער, אויסגעשטעלט אין דער אָרדענונג לויט די הויפט-מידות-טובות, ווי זיי פּלעגן אָנגערופן און באַהאַנדלט ווערן אין די גריכישע פּילאָסאָפּישע שולן. דער גאַנצער מהות פון דעם געדעכט און זיין אויסשליסלעכער ציל צו געבן, „אמת טאַקע אַ געשיכטע פון ביבלישע קוועלן, אָבער אַ פּרייע פון יעדן פּאָזיטיוו-ביבלישן עלעמענט לערע פון זיטלעכן לעבן“, פירן עס אַריין אין דעם געביט פון דער יידיש-העלעניסטישער ליטעראַטור, וועלכע האָט צוליב דער פּראָפּאָגאַנדע פון דער ביבלישער מאַראַל גענומען דעם נאָמען און דער אווּטאָריטעט פון די גריכישע דיכטער און פּילאָסאָפּן. דאָס, וואָס די הומאַניסטן פון דעם זעכצנטן יאָרהונדערט האָבן סידאָזיקע ווערק געהאַלטן אַלס פּאַסנדיק פאַר שול-לעקטור, איז לייכט צו דערקלערן דערמיט, וואָס דאָס האָט זיי געגעבן די געלעגנהייט צו פּריידיקן די ביבלישע מאַראַל אין קלאַסישער פּאַרם מיטן מויל פונם אַלטן מילעזיער. פּונקט אַזוי איז אויך פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס איז דאָס דאָזיקע מוסר-געדיכט סיי ביי יידן, סיי ביי קריסטן שפּעטער פאַרגעסן געוואָרן און האָט, ווי די גאַנצע פּסעוודאָ-עפיגראַ-פּישע ליטעראַטור, קיינמאַל ניט געהאַט קיין טיפּן און פּעסטן אַיינפלוס.

אויב אָבער מען האָט נאָך צו די סיבילישע נביאות זיך באַצויגן אַ ביסל צוריקגעהאַלטן, האָט מען דערפאַר מיט נאָך אַ ברייטער-רער האַנט באַשולדיקט אין פעלשונגען דעם ערשטן פאַרטרעטער פון דער יידיש-העלעניסטישער רעליגיעזער פּילאָסאָפּיע, אַריסטוֹבולן. נאָכדעם ווי דער ערשטער ביאָגראַף זיינער האָט אים שוין אָנגערופן „ליגנער און רמאי“, האָבן די שפּעטערדיקע קריטישע נאָכפאלגער דידאָזיקע עפּיטעטן פאַרשפּרייט אויך אויף דאָס פּאַלק, פון וועלכן ער שטאַמט אַרויס, און דידאָזיקע „אומערלעכע רמאות“ באַגרינדעט אַלס שטריך, וואָס ליגט „אין דער נאַטור פון די העברעער“, לסוף איז אויסגעקומען די שפּעטערדיקע פאַרשער מער ניט ווי בכלל אָפּצולייקענען די עכט-קייט פון די פּראַגמענטן פון דעמדאָזיקן שריפטשטעלערס בוך „דער-קלערונגען פון דעם הייליקן געזעץ“, וועלכע זיינען אויך פאַרבליבן נאָר אין די זאַמלונגען פון די קירכנפּאַטערס, און אַריבערצוטראַגן די צייט

פון זייער פארפאסונג אין דעם צווייטן נאָכקריסטלעכן יאָרהונדערט. אזוי האָט מען טאַקע געטאָן. נאָטירלעך האָט נאָכדעם געמוזט קומען דער פרוו ווידער אויפצושטעלן דעם פבור פון דעמדאָזיקן באַרעדטן מענטשן. נאָר עס איז לייכט געווען פאַראויסצווען, אַז דערדאָזיקער צוריקוועג וועט ווידער פירן דורך דעם וואַרשטאַט פון יענעם פעלשער, וועלכער האָט אָנגעשריבן די מיטטיילונג פון אַריסטעאַס און די פאַלשע שריפט פון אַרטאָפּאַן, אַפנים אויך די בריוו פון עופּאַלעמוס און דאָס ווערק וועגן די יידן, וואָס איז על-פי טעות צוגעשריבן צו העקאַטעאַס פון אַבדעראַ, און וואָס האַלט אין זיך אַיין די פּסעוודאָ-אַסאָפּאַקלישע פּערזון, כדי פּעסטצושטעלן אַריסטובולס „רעאַביליטאַציע“.

אַריסטובול, געבוירן אין פּאַנעאַס, ביי די קוואַלן פון ירדן (150—170 פאַר קר.), האָט געלעבט אין דער צייט פון פּטאָלאָמעוס VI פּילאָמעטאַר און איז פון אים געאַכט געוועזן. לויט דעם פאַרשלאָג פונם פירשט האָט ער אָנגעשריבן זיין ווערק, אין וועלכן ער האָט גע-טריי אַיבערדערציילט די גאַנצע געשיכטע פון פּסעוודאָ-אַריסטעאַס וועגן דער גריכישער איבערזעצונג פון פּטאָלאָמעוס פּילאָלעדעלפוס און די לעגענדע וועגן אַ פּריערדיקער פאַר-אַלעקסאַנדרינישער איבערזעצונג פון איינציקע טיילן, ווי למשל וועגן יציאת מצרים, וועגן דער עראָבע-רונג פון פּאַלעסטינע און וועגן משהס תורה. ער האָט אויך באַנוצט די מיטטיילונג פון אַריסטעאַס און bona fide זיי נאָכגעשריבן, ובפרט אַז זיין טענדענץ איז אויך געווען דיזעלביקע — פאַרטיידיקן דאָס יידן-טום מצד די אָנפאַלן פון די היידן. אַזעלכע באַשולדיקונגען, ווי די טעשהס פון מאַנעטאַ, אַגאַטאַרכידעס און אַנדערע יידנפּינדלעכע שריפט-שטעלער, אַז די יידן זיינען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון מצרים צוליב אַ שרעקלעכער צרעה, אַז זיי האָבן אין טעמפל פון ירושלים געדינט צו אַ קאַפּ פון אַן אייזל, אַז זייער שבת-פּייערן איז זייער לעכערלעך, ענדלעך, אַז זיי זיינען נאָר גאַטלאָז אַפּילו, — האָבן געמוזט די געשיכטע פאַרוואַנדלען אין אַפּאָלאָגעטיק, וועלכע האָט, פאַרשטייט זיך, געמוזט אַריבערכאַפּן די מאָס, ווען זיי האָבן געלאָזן פּלאַטאַנען באַנוצן זיך מיטן יידישן געזעץ און אַפּילו פּיטאַגאָראַסן שעפּן זיין חכמה פון די גיב-לישע ביכער. אָבער אַז אַריסטובול האָט געגלויבט אין דעם, וואָס ער דערציילט און אַז אים האָט זיך געדאַכט, אַז ער שעפּט זיינע ידיעות פון היסטאָרישע קוועלן, דאָס באַווייזט זיין גאַנצע טעטיקייט, אויף וויפּיל זי איז אונז באַקאַנט, אזוי אַז מיר קאָנען דערין קיין ספק נישט האָבן. אויך וואָלט דער יידישער העלעניסט קוים געוואַגט צו וויד-טען זיין קיניג אַ ווערק, וואָס איז פול מיט ליגנס, מעשהלעך

און פעלשוונגען, ווען ער וואָלט ניט אַליין געווען פאַרפירט. וואָרעם ניט אין אַלע דידאַזיקע ערציילונגען ליגט דאָס שווערע-וויכט פון זיין באַדייטונג, נאָר אין זיין טעטיקייט אַלס פּילאָסאָפּישער פאַרשער און אַלס אויסטייטשער פון די הייליקע שריפטן. זיין פּילאָסאָפּישע אַנשוואונג איז געווען נאָענט צו דער וועלטאַנשוואונג פון די פּערפאַטעטיקער, און ער האָט זיך מיט באַזונדער ליבע באַשעפטיקט מיט אַריסטאָטעלס פּילאָסאָפּיע, וועלכע האָט געדאַרפט האַבן אַ גרויסן חן אין די אַיגן פון דעמדאָזיקן שריפטשטעלער, וועלכער איז געווען באַגייסטערט מיט די קונסטווערק פון העלאַס, און איז אָבער אויך פול געווען מיט די רעליגיעזע אידעען פון זיין פּאַלק. ער האָט דאָך וואָר-שייבלעך געוואוסט, אַז אַריסטאָטעלעס האָט אין איינעם זיינעם אַ פאַר-גייער און אַ גלויבנס-ברודער שטאַרק געלויבט „דאָס עכט גריכישע אַרט דענקען, זיין אויסגעהאַלטנקייט און זיין זעלבסטבאַהערשונג“ און ער האָט דאָך געפונען גראַד אין דער מעטאָפּזיק פון דעמדאָזיקן דענ-קער יענע פאַרשטעלונגען וועגן גאָטהייט, אַלס אַן אייביקן איבערווילעכן און אומפאַרענדערלעכן וועזן, וואָס איז געווען דער ערשטער פרוו מצד דער גריכישער פּילאָסאָפּיע צו געבן דעם טעאָיזם אַ וויסנשאַפּטלעכע באַגרינדונג, און וואָס איז אַזוי לייכט געווען צו ברענגען אין אַ גע-וויסן הסכּם מיט זיינע אייגענע אידעען וועגן גאָטס איינהייט, לויט ווי עס לערצט אונז די ביבל. אַט דידאַזיקע האַרמאָניע האָט ער עס גע-וואָלט אַיינשטעלן דורך זיין פאַרשונג, און מחמת דעם זוכט ער פריער פאַר אַלק אויסצוטייטשן די בילדלעכע באַדייטונג פון אַלע גשמיותדיקע אויסדריקן אין די יידישע הייליקע שריפטן. אַלס נאַטירלעכער פּועל-יוצא פון דערדאַזיקער שטרעבונג איז אַנטשטאַנען די אַלעגאָרישע אַרט אויסטייטשן, וועלכע איז פאַר דער ווייטערדיקער אַנטוויק-לונג פון דעם יידישן העלעניזם טיפּיש, אָבער ביי די היסטאָריקער פון דערדאַזיקער ליטעראַטור אין איר ערשטן פּעריאָד האַבן מיר זי נאָך ניט געטראָפּן. אַריסתובול גייט אָבער לגמרי אין די שפורן פון דער סעפּטואַגינטאַ, ווען ער ערקלערט אַלע אַנטראָפּאָמאַרפיזמען פון דער ביבל סימבאָליש און ענטפּערט דעם קיניג אויף זיין פּראָגע, אַז די ביבל דאַרף מען פאַרשטיין ניט בוכשטעבעלעך, נאָר איבערהויפט אַלע-גאָריש. אָבער די גייסטיקע אַנטוויקלונג פון אַ יאָרהונדערט האָט אים שוין געגעבן מוט אויף אַ דרייטערע אויפפאַסונג, איידער יענע ערשטע איבערזעצער, אַזוי אַז, צום ביישפּיל, גאָטס ערשיינען אויפן באַרג סיני וויל ער פאַרשטיין אַלס אַראָפּגעשיקטע פון גאָט דייטלעכע צייכנס פון זיין הערלעכקייט. אָבער ניט אַלס אַ זען פון אַ ממשותדיקער זאך, און אַזוי

אויך פארשטייט ער גאָטס ריידן ניט לויט דער מענטשלעכער פאָרשטע-
לונג, נאָר אַלס העכערן מין פון געטלעכן ווירקן. זיינע דערקלערונג-
גען וועגן שבת — אפשר אַ דירעקטער ענטפער אויף די אָנפאלן פון
אַגאַטאָרכידעסן, זיין אויסטייטשן די הייליקע צאָל זיבן, — פירן אונז
אַריין אוממיטלבאַר אין יענעם אַלעגאָרישן מעטאָד, וועלכן מיר געפינען
ביי אים שוין אַ פולקום אַנטוויקלטן, אָבער ער איז שוין פריער פאַר
אים אָנגעווענדט געוואָרן.

אָבער אויך ניט אויף די דערציילונגען און אויף די פאַבלען,
וועלכע אַריסתובול האָט גענומען ביים פסעוודאָ-אַריסטעאַס, באַרוט
זיין הויפט-פאַרברעכן, נאָר אויף דעם, וואָס אין דריטן, אויך אים צו-
געשריבענעם פראַגמענט, ווערן אַלס פאַראַלעלן צו זיינע פילאָסאָפישע
אידעען געבראַכט פערן פון אַרפעוס, אַראַטוס, לינוס, אַפילו פון האָ-
מער און העזיויאָד, וועלכע זאָלן דערווייזן די באַקאַנטשאַפט פון דידאָזי-
קע פּאָעטן מיט די ביבלישע אידעען, אָבער זיי זיינען געפעלשטע
אָדער געענדערטע (Pseudoorfica), און דאָס זאָל זיך האָבן דער-
וועגט צו טאָן דער מענטש, וואָס, ברענגענדיק אַ פערז פון אַראַטאָס,
אַנטשולדיקט ער זיך פאַר דער ענדערונג פון צוויי זילבן, וועלכע
שטערן לגמרי ניט דעם זינען, און ער זאָל זיך גאָרניט האָבן פאַרטראַכט
וועגן דעם, אַז זיין פעלשונג פון די אַלגעמיינ געלעזענע ווערק פון די
קיניגן פון די פּאָעטן, קאָן זייער לייכט דערווייזן ווערן? און הונדער-
טער יאָרן לאַנג האָבן זיך דידאָזיקע אינטערפּאָלאַציעס געקאַנט האַלטן
אין דער געבילדעטער אַלעקסאַנדריע, און קיינער זאָל עס ניט אויפ-
דעקן? אַזאַ השערה איז קיים מעגלעך אָנצונעמען. איז דען ניט פיל
פשוטער צו גלויבן, אַז אַריסתובול האָט אַלע דידאָזיקע פערזן בלויז
ציטירט, אַז ער האָט זיי אַרויסגענומען אַלס באַווייזן פון האַנט-
שריפטן, וועלכע האָבן דעמאָלט אַזוי עקסיטירט, און ערשט די שפּע-
טערדיקע צייט פון פילאָלאָגישער קריטיק האָט זיי פון דאָרט באַווייטקט;
אָדער נאָך בעסער, אַז ער האָט גאַנצע פערזן איבערגעשריבן ביי דעם
פסעוודאָ-אַריסטעאַס, וואָס זיין געוויסן איז אין דער הינזיכט געווען זייער
אַן עלאַסטישער, און ער האָט נאָך לייכטער געקענט אינטערפּאָליין
פערזן פון האַמער און אַרפעוס, איידער ער האָט אַפנים געפּעלשט
פערזן פון סאָפּאָקלעס און בריוו פון קיניגן און פון פוהנים גדולים. נאָר
פון וועלכע עס איז שריפטן פון דעמדאָזיקן פעלשער, וועלכן אַריסתובול-
בול האָט זיכער געוואוסט, האָט ער גענומען די פערזן מיט דעם גוטן
גלויבן אין זייער עכטיקייט, און האָט זיי אָנגעווענדט אַלס אַ באַ-
זונדער באַפּוונג פאַר זיין פאַרטיידיקונג פון די ביבלישע אידעען און

די יידישע יום-טובים, זיכער, אז אזא ערקלערונג איז פיל וואַרשיינלעך-כער, איידער די השערה, אז אַריסתובול איז אַליין געווען דער פעל-שער. נאַטירלעך, האָבן די פּערזן פון טיף אַלטערטימלעכע גריכישע דיכטער, וועלכע האָבן געקענט משהס תורה און געהאַט גרויס אָפּשיי פאַר איר, געמוזט האָבן אַ באַזונדער ווערט פאַר זיינע צילן; פאַרטיי-דיקן דאָס ייִדנטום קעגן די אָנפאַלן מצד די גריכן, און ברענגען עס אין האַרמאָנישן הסכּם מיט דער לערע פון די גרויסע קינסטלער.

דאָס, וואָס ער האָט דערביי צוגעשריבן די דענקער פון דער גריכישער בליאונגסצייט די באַקאַנטשאַפט מיט דעם ייִדישן געזעץ, און זיין פאַרטיפונג פון דער פּילאָסאָפּישער זייט, האָט טאַקע געשטימט מיט זיין טענדענץ און קאָן אים כלל ניט גערעכנט ווערן פאַר אַ פאַרברעכן, בפרט, אז ער האָט נאָר איבערגעזחזרט דאָס, וואָס געלערנטע גריכן זעלבסט האָבן שוין געזאָגט פריער פאַר אים און אין איין צייט מיט אים, וואָרעם נאָך פאַר אַריסתובולן האָט שוין מעגאַסטעט דערקלערט, אז די גאַנצע חכמה פון די גריכן איז שוין לאַנג דורך די יידן געלערנט געוואָרן, קלעאַרכוס און טעאַפּראַסטוס האָבן גערימט די ייִדישע זיטן און מנהגים, הערמיפּוס האָט גערעדט וועגן דער ייִדישער השפּעה אויף דער לערע פון פּיטאַגאָראַס.

*

ווען מען רעכנט דעם גערייניקטן פון קריטישע פאַרוואָרפן אַריסתובולן פאַר דעם באַגרינדער פון דער ייִדיש-העלעניסטישער רע-ליגיעזער פּילאָסאָפּיע, אָדער פאַר איר ערשטן פאַרטרעטער, וועלכער איז אונז באַקאַנט, דאָן דאַרפן מיר, זייענדיק קאַנזעקווענט, אין דעם פריער געשילדערטן אַפּאָקריפּישן בוך פון חכמה זען די מיטעלע שטופע פון דערדאָזיקער טעאַסאָפּיע, „דאָס געוויקס, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט אויף דעם אַריסתובולישן באַדן“, און אין די ווערק פון פּילאָן אָנער-קענען איר העכסטן בליאונגסצושטאַנד. וואָרעם וועגן די ווערק פון די ביידע פּילאָסאָפּן אַנאַטאַבולוס און מוועאוס האָבן מיר קיינע ידיעות ניט. געבוירן צווישן 20 און 10 פאַר קריסטוס געב. האָט פּילאָן געלעבט נאָך אין די צייטן פון דעם קייסער קאַליגולא, צו וועלכן ער איז אין 39 אָדער 40 יאָר נאָך קר. געב. געפאַרן קיין רוים אַלס שליח פון זיינע אַלעקסאַנדרינישע גלויבנסברידער.

אין פּילאָנען פאַרקערפערט זיך דער ייִדישער העלעניזם מיט

אלע זיינע מעלות און חסרונות. ער האָט געבראַכט אין אַ פּולשטענדי-
קער סיסטעם די טעאַסאַפּיע, וועלכע איז צוזאַמענגעזעצט פון אַריענטאַ-
לישער און גריכישער פּילאָסאָפּיע, און דורך אים ווערט די אַלעגאָרישע
ביבלאָוסיטיטשונג דערהויבן צו דער מדרגה פון אַ פּילאָסאָפּיש-העלע-
ניסטישן מדרש. כּדי אָבער צו פאַרשטיין זיין שאַפּן און זיין וועלט-
אַנשוואַונג, מוז מען זיך ריכטיק פאַרשטעלן די צייט, ווען פּילאָן איז
אויפגעטראָטן, און וועלכע איז שטאַרק אַנדערש, ווי די צייט פון זיינע
העלעניסטישע פאַרגייער. דער בראַך צווישן אידעע און מאַטעריע,
וועלכער האָט נאָך פאַר דעם אויסגעוויזן ווי פאַרהילן, איז אַלץ מער
אַרויסגעטראָטן; אומבאַפּרידיקט פון די דערשיינונגען פון דער צייט און
גלייכגילטיק צו דער אָביעקטיווער וועלט, האָט זיך די פּערזענלעכקייט
קאָנצענטרירט אין זיך זעלבסט, ווייל ביי דער ירידה פון יעדן רע-
ליגיעזן לעבן, ביי דעם חורבן פון אַלע לעבנסבאַציאָונגען און דעם
פּילאָנטער פון אַלע זיטלעכע באַגריפּן, האָט זי אין דער רעאַלער וועלט
ערגעץ קיין ממשותדיקן אָנהאַלט ניט געפונען. בלויז די האַפענונג אויף
דער צוקונפּט האָט פאַרגעשטעלט אַן ערואַץ פאַר דער פינסטערער
קעגנוואַרט, און דידאַזיקע האַפענונג האָט ביסלעכווייז זיך פאַרוואַנדלט
אין אַ ליידנשאַפטלעכן שטרעבן צו אַ העכערן מין פאַרשטיין, צו אי-
דעאַלער דערלייזונג און באַפּרייאַונג, וועלכע האָבן געמוזט זייער אייגנ-
טימלעכן אויסדרוק געפינען אין אַ טראַנסצענדענטאַלער פּילאָסאָפּיע,
וואָס איר ציל איז געווען ניט דאָס דענקען, נאָר דאָס באַטראַכטן
(הסמליות), וואָס איר וועג איז ניט געווען דער וועג פון רעאַלע אירעען,
נאָר פון מיסטישן עקסטאַז, און וואָס האָט אין דעם מענטשן מיט אַזאַ
טרופּער רעליגיעזער שטימונג, מיט אַזאַ וואַרעמקייט פון דער נשמה, און
מיט אַזאַ טיפּן פאַרשטאַנד פאַר פּילאָסאָפּישער שפּעקולאַציע, אָבער אויך
פאַר מיסטיק — ווי פּילאָן, געוואונען איר באַדייטנדסטן פאַרטרעטער.
אַ רעליגיעזע פּילאָסאָפּיע אַנטשטייט נאָר דאָרט, וואו די רעליגיע
ווערט געשטעלט צו אַ דיסקוסיע. גלויביקע פּעריאָדן פאַרשן ניט די
רעליגיע און פּילאָסאָפּירן ניט וועגן איר, נאָר זיי דערפילן אירע פאַר-
שריפטן, ניט פיל טראַכטנדיק וועגן זיי. אויך קאָן אַן אַלעגאָרישע
אויסטייטשונג נאָר דאָן אויפטרעטן, ווען דער דערקלערער געפינט זיך
שוין אין אַ געוויסן ווידערשפּרוך מיט זיין טעקסט, וועלכער פאַדערט
ניט קיין ווערטלעכע, נאָר אַ סימבאָלישע לייזונג. אַזאַ צייט פון זוכונגען
און וואַקלונגען, פון צעפאַלן און פון פּלאַנטערן איז געווען די צייט פון
פּילאָן און פון קריסטוס. די שמערצלעכע ליידנשאַפט, וועלכע האָט אַלע
איידעלע נשמות פון יענער צייט דורכגעדרונגען, האָט געקאָנט אויך

פיל הערצער אין די בת-מדרשים פון די רבנים מאַכן ציטערן. אייניקע שטראַלן פון דער נייער אידעע האָבן געקאָנט באַלייכטן אויך די נשמות פון זייערע תלמידים, אָבער זיי האָט קעגן דעם אַריינדרינגען אין דעם קודש-הקדשים פון דער דערקענטעניש געשיצט דאָס געזעץ און דער צאָם צום געזעץ. זיי האָבן מיט גלויבן געפאָרשט אין געזעץ, בשעת זייערע העלעניסטישע ברידער האָבן געזוכט דאָס געזעץ על-פישל צו באַגרינדן און סימבאָליש אויסצוטייטשן.

אויך פאַר די העלעניסטישע יידן איז דאָס יידנטום געווען היי-ליק און טייער, אָבער זיי האָבן עס געוואָלט אויפהייבן אויף די שפיצן פון פילאָסאָפישער ספעקולאָציע, און אָנשטאַט בלויז גע-שיכטלעך אָנצונעמען זיינע געזעצן, האָבן זיי געוואָלט דערקענען זיינע אמת. אזוי איז אַנטשטאַנען די גנאָסטיק פון דער יידי-שער העלעניסטישער פילאָסאָפיע, וואָס איר איידלסטער פאַר-שטייער איז פילאָן. אין זיין סיסטעם בילדעט די יידישע לערע דעם אינהאַלט, די גריכישע פילאָסאָפיע — די פאַרם. ער שטייט אויף דעם זעלביקן באַדן, ווי די ניי-פלאַטאָנישע און ניי-פיטאַגאָרישע חברים פון זיין צייט, אויף דעם באַדן פון דער פלאַטאָנישער און סטאָאִישער פי-לאָסאָפיע און פון דער קלאַסישער אַלטערטימלעכקייט, וועלכע ער פאַרערט, בשעת די יידישע תורה איז פאַר אים הייליק, און ער דער-פילט זי. דערדאָזיקער דאָפלטער אַיינפלוס ווייזט זיך אַרויס אויך אין דער אויסערלעכער פאַרם פון זיין שרייבן, וואָס צייכנט זיך אויס מיט מעלות לגבי אַלע אַנדערע יידישע העלעניסטן. די גריכישע שפראַך איז פאַר פילאָנען אַ אינסטרומענט, וועלכן ער ניצט אויס מיט גרויס פיינ-קייט און געשמאַק, אזוי אַז עס איז אָפט שווער צו באַשליסן, „צי די קונסט פון אויסדרוק, צי די טיפקייט און די שיינקייט פון געדאַנק פאַר-דינט גרעסערע באַוואונדערונג“. צוזאַמען דערמיט אָבער באַפליגלט זיין שרייבן דער פאַעטישער שוואונג פון דער ביבלישער פאַעזיע, מיט וועלכער ער האָט זיך לכתחילה באַקענט פון דער גריכישער איבערזעצונג, און נאָכדעם געוויס אויך פונם אורטעקסטו).

ווירקלעך, פילאָן שטייט דורכאויס אויפן יידישן באַדן, הגם זיין פילאָסאָפיע גייט איינגטלעך אַרויס פון דעם גבול פון יידנטום אין פרעמדע גייסטיקע געביטן. תורת משה איז פאַר אים דער סך-הכל פון יעדער חכמה און אמת. אָבער אויך די גריכישע לערעס זיינען פאַר

(¹) די באַהויפטונג איז אין ספק, מחמת פילאָן ווייזט אַרויס אַלגעמאַס שוואַכע

ידיעות אין דער העברעאישער שפראַך (אַנט. פון דער רוס. רעד.).

אים עדות אויף דעם אמת פון די אייביקע אידעען. דעריבער האָט ער מיט פלייס אויפגעזוכט אין דער ביבל די לערעס פון די גריכישע פּילאָסאָפּן, וועלכע האָבן דאָך דאָ געמוזט זיך געפינען, אויב ביידע זיי. נען אמת. נאַטירלעך, האָט עס ניט געקאָנט געשען אָן אַלעגאָרישער אויסטייטשונג, וועלכע זאָל פאַרמיטלען און צונויפשמעלצן די אָנשוּ-אונגען.

די אידעע פון גאָט האָט ביי פּילאָן געטראָגן אַ שאַרפּן פּילאָסאָפּ-פּישן שטעמפל. ער איז „דער גייסט פון אוניווערס“, „דאָס אורליכטי“, וואָס קאָן אָנשוילעך דערקענט ווערן נאָר דורך די שטראַלן, וועלכע האַלטן אויף די וועלט. ער איז דער שעפּער פון אַלע זאַכן, און זאָרגט פאַטערלעך פאַר זייער קיום און וואוילשטאַנד. אַלס שעפּער פון דער וועלט, גייט גאָט פון זיין אייגענער זעלבסטקייט, און אידענטיפיצירט זיך מיט דעם לאַגאָס. דערדאָזיקער אויסדרוק, וועלכער באַצייכנט אין גריכיש צוגלייך אַי וואָרט, אַי בילד, האָט שוין אין דער יידיש-העלע-ניסטישער רעליגיעזער פּילאָסאָפּיע נאָך פאַר פּילאָנען געדינט אַלס סו-ראַגאָט פאַר דער „חכמה“ פון דער ביבל און פאַר σοφία פון פּלאַטאָ-נען. אָבער דורך פּילאָנס פאַרמיטלונג האָט דער באַגריף פון לאַגאָס באַקומען אַ רייכע מיט רעזולטאַטן אַנטוויקלונג. ער איז געוואָרן דאָס מיטגליד צווישן ביידע געטלעכע אייגנשאַפטן — פון דער מאַכט און פון דער גוטסקייט, „פאַרבינדנדיק זיי דורך זיך מיט גאָט אויבן און אַנטפּלעקנדיק זיי אונטן דורך זיין טעטיקייט אויף דער וועלט“. דער לאַגאָס איז אָבער פון גאָט זעלבסט אַרויסגעקומען, פון אים באַקומען זיין געשטאַלט, און געוואָרן, ווי עס שיינט, צו אַ פּערזענלעכן מיטל-וועזן, וואָס שטעלט זיכטבאַר פאַר די קראַפט פון גאָט, אָדער דעם ווירקזאַמען געטלעכן שכל אין אַ שוואַכערער פאַרם.

דערדאָזיקער לאַגאָס, דאָס אָפּבילד, דער געדאַנק, די אידעע פון דער גאָטהייט איז געווען דער דעמיורג, דער וועלט-באַשעפּערישער גאָט, און צוגלייך אויך דער נאַטירלעכער פאַרמיטלער צווישן גאָט און דער וועלט, אָדער, ווי פּילאָן האָט אים מיט פּאַעטיש פּרייען אויסדרוק אָנגערופן „דער איינציק געבוירענער (μouγενής) זון פון גאָט“. דער-דאָזיקער לאַגאָס, וואָס האָט באַשאַפּן די וועלט, קאָן זי נאַטירלעך פון ס'ביי באַשאַפּן, אָדער די צוקינפטיקע וועלט פאַרווירקלעכן; ער איז דאָך געווען דער איינציקגעבוירענער זון פון גאָט, ער איז אַלזאָ געווען דער משיח. דאָ עפענען זיך אָפּ די קוואַלן פון קריסטנטום, און זיין אָנהייב פון דער פּילאָסאָפּישער לערע שטעלט זיך פאַר אונז פאַר דייטלעך אין דער אידעע פון לאַגאָס.

אָבער דעם לאַנגאַס ווערן אויך צוגעגעבן שאַפנדיקע פּוּחות, וועלכע מען כּוּז משיג זיין אַלס אידעען אין דער גייסטיקער וועלט, די מלאכים, וועלכע זיינען טיילווייז אורגייסטער און ליכט-געשטאַלטן, טיילווייז אונטערטעניקע וועזנס, מלאכים משרתים, פון וועלכן עס שטאַמט דאָס שלעכטס, וואָס לעבט אין דעם מענטשן אינעווייניק, פאַר-שטייט זיך, אַז דאָס קינד, איז אין די ערשטע זיבן יאָר פון זיין לעבן אומשולדיק, און זיין נשמה איז געגליכן צו אַ ווייכן וואַקס. אָבער מיטן וואַקסן פון באַוואוסטזיין הייבט זיך אין אים אַן דער קאַמף צווישן רוח און גשם, וועלכן ער קאָן אויסשפּילן נאָר מיט דער הילף פון גאָט און פון די גוטע מלאכים. דעמדאָזיקן באַגריף וועגן דעם נצחון פון דער גשמיות דורכן לעבן פונם גייסט האָט פּילאַן אַנטוויקלט ביז אַ ספּעקולאַטיוון ספּיריטואַליום, וועלכער פירט אוממיטלבאַר אַרויס מחוץ די פּי-לאַסאַפּישע אַנשוואונגען פון יידנטום.

אָבער ער אָנערקענט נאָך אַפּילו די אַנטפּלעקונג, הגם זי איז לגמרי סותר זיינע גרונדאַנשוואונגען. אָבער אויסער דערדאָזיקער איינ-ציקער הנחה — ווייל ער האַלט עס פאַר אַ יידישע דאָגמע — איז דער גאַנצער איבעריקער אינהאַלט פון יידנטום פאַר פּילאַנגען אַ סימבאָל פון אידעען און באַגריפן, פאַר וועלכע די טערמינאַלאַגיע מוז גע-נומען ווערן פון די לערעס פון פּלאַטאָן און פון די סטאָאיקער; טעמפל און פּוהן, געזעצן פון קרבנות און פון שפּיז, יום-טובים און אַנדערע פאַראַנשטאַלטונגען. אַזוי-אַרום בילדן כּמעט אַלע זיינע ווערק — וועלכע ער האָט נאָך זיך איבערגעלאָזן אין דער צאָל פון פּופּציק — אַ כּסדר גייענדיקן פּירוש צו דער ביבל, אָדער ריכטיקער, צו די ערשטע צוויי ביכער פון דער ביבל, וועלכער שיידט זיך אונטער פון דעם פּאַלעסטי-נישן מדרש נאָר דורך דער שטאַרקער אינדיווידואַליטעט פונם פאַר-פּאַסער, דורך דער שטאַרקער אָנווענדונג פון דער אַלעגאָריע און דורך דער קינטטלערישער באַפּלצונג פון דער שפּראַך. נאָר צוויי פון זיינע ווערק קעגן פּלאַקוס און די שליחות צו קאַיוס האָבן אַ היסטאָרישן און אַ פּאַפּלאָגעטישן כאַראַקטער. די איבעריקע געהערן צו דער קאַטעגאָריע פון די ביבלישע שריפטן און ס'איז דעריבער קוים נייטיק צו ברענגען דאָ זייערע נעמען; די עכטיקייט פון דעם לעצטן אַנגערופענעם בוך ווערט ניט ריכטיק געשטעלט אונטער אַ ספּק.

הגם פּילאַנס ווערק אָטעמען מיט אויפריכטיקער ליבע און מיט טיפּער גאָטספּאַרכטיקייט, זיינען זיי דאָך ביי די רבנים ניט געאַכט, און אפשר האָבן זיי זיי גאָר ניט געקענט, און דעריבער זיינען זיי גע-

בליבן אן השפעה אויף דער אנטוויקלונג פון דער יידישער ליטעראטור. אין דער צייט וואָס אויף דער אנטוויקלונג פונם קריסטנטום האָבן זיי שטאַרק געווירקט. פונדעסטוועגן באַגעגענען זיך אַ פולע פילאָסאָפֿיע-שוואַנגען און אידעען, דהיינו זיין משונהדיקע, ביי די פּיטאַגאָריער איבערגענומענע צאָלן-מיסטיק, אין דער שפּעטערדיקער יידישער געהיימער לערע פון קבלה, אזוי אַז יעדעס וויפּיל עס איז פאַר-שטענדלעך קבלה-בוך גיט אין דערזעלביקער צייט אויך אַן אומגעפערן באַגריף וועגן דער פּילאָגישער סימבאָליק. זיין סימבאָליש-אַלעגאָרישער אַרט דערקלערן די ביבל קאָן אָפּגעשאַצט ווערן נאָך זיין עקזעגעיזישן ווי נאָך זיין עטישן ווערט דורך צוויי קליינע ביישפּילן. די שבת-רוי, וועלכן ער גיט אַ באַזונדער וויכטיקייט, באַטייט פאַר אים די ריינסטע נשמה-רוי אָן שום שטערונג. „דערויף גייט דאָס אָרט: „ווען גאָט וועט דיך ברענגען אין דעם לאַנד, וועלכע ער האָט געשוואָרן צו דיין עלטערן, און ער וועט דיר געבן גרויסע און שיינע שטעט, וועלכע דו האָסט נישט געבויט, הייזער פולע מיט שפּייז, וואָס דו האָסט נישט געזאַמלט, בריינעמער, וועלכע דו האָסט נישט געגראָבן, וויין און איילבערטן, וועלכע דו האָסט נישט געפלאַנצט...“ אַלזאָ דורכאויס גיטער, וועלכע דינען צום געניסן און צום באַשרידיקן די באַדערפענישן: — דאַרף מען אונטער דעם וואָרט שטעט פאַרשטיין אַלגעמיינע, ווייטגיינע-דיקע מידות טובות, און אונטער דעם וואָרט הייזער — באַזונדערע, ענגער באַגרענעצטע, אונטער בריינעמער — איידעלע געמיטער, מיט אַ באַזונדער-חוש פאַר חכמה, אונטער פלאַנצונגען — די רעזולטאַטן און די פרוכטן, די פרוכט פון דער דערקענטעניש איז דאָס הסתפלות-לעבן, וואָס פרייט, ווי דער וויין, און שפּרייט ליכט, ווי דאָס בוימאייל, דאָס זיינען די גי-טער פון גאָט, בשעת די שטעט, וועלכע זיינען געבויט דורך מענטש-לעכע הענט, זיינען פול מיט אומרו און מיט תאוות.“

אין דער צייט ווען זיינע ביבל-אויסטייטשונגען בינדן זיך גרעסטנ-טייל אין קאָפיטלען און אין פערזן, באַגעגענען זיך ביי אים אָפּטמאָל אויך אַלעגאָרישע באַטראַכטונגען וועגן עפעס אַ וואָרט, אָדער אַ באַ-גריף, וועלכע ווערן דעמאָלט באַטראַכט נאָך אַלע זייערע באַדייטונגען. אזוי צום ביישפּיל האָט דאָס וואָרט „זון“ אַ פולע פאַרשיידענע העכערע באַדייטונגען אין דער ביבל.

„ערשטנס ווערט די זון געבראַכט אַלס בילד פון מענטשלעכן שכל. וואָרעם אזוי ווי די זון באַהערשט דעם ערדקויל, אזוי פירט דער שכל אָן מיט אונזער קערפער. ווער עס וויל באַהערשן קערפערלעכע זאַכן, יענער מוז זיך, ווי יוסף, נעמען פאַר אַ שווער דעם פוהן פון דער

זונענשטאָט (העליפּאָליס, און) אָדער דעם אָנפירער פון שכל, פּדי זיך מיט דעם שכל אויפריכטיק צו פאַרבינדן. אָבער אויך דער אויסערלעך-כער קערפערלעכער געפיל ווערט אָפּטמאָל אויסגעדריקט דורך דעם וואָרט זון. אין דעם זינען קומט דער פּסוק: "די זון האָט אָנגעהויבן צו שיינען, ווען ער (יעקב) איז דורכגעגאַנגען פאַרביי גאָטס פּנימ". וואָרעם ווען מיר זיינען ניט אימזשטאַנד פלייסיק צו באַשעפטיקן זיך מיט די הייליקסטע אידעען און מיט אומקערפערלעכע בילדער, נאָר דורכגייענדיק פאַרביי זיי, מוזן מיר זיך דעמאָלט באַנוצן מיט אַן אַנדער גשמיות-דיקן ליכט, וואָס, פאַרגליכן מיט דעם ליכט פון גייסט, שייט עס זיך דאָך קיים אונטער פון דער פינסטערניש. ווען דאָס ערדישע ליכט גייט אויף, וועקט עס אויף די זון פון איר שלאָף, בשעת די קלוג-קייט, די גערעכטיקייט, דאָס דערקענטעניש און די חכמה, וועלכע זיי-נען פריער וואָך געוועזן, שלעפּערט עס אַיין. דעריבער דערלאָזט דאָס הייליקע וואָרט בעפאַר זונאוונטערגאַנג קיינעם ניט ריין ווערן, ווייל יעדע אויפגערעגטע באַוועגונג פון די חושים שטערט די טעטיקייט פונם שכל. אַזוי זאָל אויך דער פּוהן ערשט נאָך זונאוונטערגאַנג עסן פון קדשים). וואָרעם ווער עס ליבט ערדישן גלאַנץ, יענער איז אויסגע-שלאָסן פון געניסן די העכערע גיטער פון דער רעליגיע. נאָר דער, וואָס זאָגט זיך אָפּ פון ערדישן גלאַנץ, דער וועט פון יענעם העכערן פאַר-געניגן געניסן. צי דען ברענגט די אויפגייענדיקע זון ניט קיין אַנדערע השפּעות, דער היפּוך פון דער אונטערגייענדיקער זון? ווען די זון גייט אויף, ווערט אויף דער ערד אַלץ העל, אָבער די הימלישע ליכטער ווערן בלאָס; גייט זי אונטער, ווערט אויף דער ערד טונקל, אָבער אין הימל באַווייזן זיך די פינקלדיקע שטערן. אַזוי פאַרלעשט זיך אין אונז דאָס העכערע הימלשע ליכט, ווען מיר גיבן זיך איבער אין דער מאַכט פון די חושים. ערשט ווען די ערדישע פּראַכט ווערט בלאָס, צינדן זיך אָן די שטראַלן פון דער העכערער הימלשער טונגה, אָבער אויך גאָטס וואָרט ווערט אָנגערופן זון, ווייל דאָס איז דאָס אָפּבילד פון דער זון, וועלכע לייכט אין הימל. ענדלעך, ווערט אויך אויף גאָט אַליין די באַצייכענונג זון אַריבערגעטראַגן, ווייל גאָט — איז די אור-ליכט, ווייל ער זעט אַלדאָס פאַרבאַרגענע, און די געהיימסטע מעשים אַנטפלעקט ער פאַר דער שיינ פון טאַג. דעריבער איז אין די הייליקע הימנען געשריבן: "גאָט איז מיין ליכט און מיין הילף".

אויף אַזא אופן האָט אויסגעטייטשט די ביבל פּילאָן, וועלכער

(4) וועלכע דער פּוהן מעג עסן נאָר אין צושטאַנד פון ריינקייט.

האָט דערפירט צו דעם העכסטן פונקט און אָפגעשלאָסן די יידיש-הע-
לעניסטישע רעליגיעזע פּילאָסאָפּיע. אַ ווייטערדיקע אַנטוויקלונג פון זיין
סיסטעם איז אויף דעם יידישן באַדן געווען כמעט ווי אוממעגלעך. דער-
פאַר האָט זי געפונען אַן אַרט אויף אַן אַנדער באַדן, און די צווייגן פון
זיין לאָגאָס-אידעע האָט ניט בלויז געהאַלפן אַנטוויקלען זיך דעם
קריסטנטום, נאָר זיי האָבן אויך אין מיטלאַלטער באַפּרוכטיקט און גע-
נערט מיט זיך די פּילאָסאָפּישע וועלטאַנשוואונג, און מען קען לייכט
געפינען אירע שפורן אין מאַנכע פּילאָסאָפּישע סיסטעמען פון דער
נייער צייט.

אין זייער צייט האָבן זיי אָבער די גריכן און די רוימער געגעבן
אַ נענטערע באַקאַנטשאַפט מיט די אידעען פון יידנטום און גענויט זיי
גערעכטיקער אָפּצושאַצן עס. דעריבער איז פאַרשטענדלעך, ווען הויכע
מלוכה-לייט און וויכטיקע פרויען פון רוים האָבן זיך געפונען אונטער
דער השפּעה פון דידאַזיקע אידעען. די אַלטע געטער האָבן זיך דעמאָלט
גענומען גרייטן אונטער דעם געלעכטער פון די מענטשן צו פאַרלאָזן
דעם אָלימפּ; דער אַלטער פּאַן איז געווען טויט. וואָס-זשע איז דער
וואונדער, וואָס דער אומזעבאַרער און איינציקער גאָט פון די העברע-
ער, וועלכן די העלעניסטן האָבן באַוווּזן אין פּילאָסאָפּישער באַלייכטונג
און אין דערזעלביקער צייט אין סודותפולער טונקלקייט, האָט געהאַט
איבער די גייסטער אַ צוציאונגסקראַפט, קעגן וועלכער מען האָט ניט
געקענט ביישטיין?

אַן אוממיטלבאַרע באַקאַנטשאַפט מיט דערדאָזיקער טעאָסאָפּיע
האָט דער רוימישער געזעלשאַפט געגעבן דער פּאַלעסטינישער העלע-
ניזם, וואָס די היסטאָרישע פּראַגמענטן פון עופּאַלעמוס און פּילע אָפּאָ-
קריפּישע שריפטן באַוווּיזן שוין, אַז ער האָט עקסיסטירט אין דער נאָכט
מאַקאַבּעאישער צייט, און וואָס זיין הויפטפאַרשטייער איז דער היסטאָרי-
קער פּלאַוויוס יוסף, וועלכער איז געבוירן אין 38 יאָר נאָך קריסטוס אין
ירושלים. ער איז פונקט דער היפּוך פון דעם וויכטיקסטן פאַרטרעטער
פון אַלעקסאַנדרינישן העלעניזם, פון פּילאָן, וועמעס ווערק ער האָט זי-
כער געקענט און אויסגעניצט, אָבער ער דערמאָנט אים נאָר איין מאַל.
אין דער צייט, וואָס פּילאָן איז געווען אַ מענטש פון לויטערער פּרומ-
קייט, און מיט אַ זויבערן כאַראַקטער, איז יוסף געוואָרן דער פאַררע-

טער פון זיין פאָלק און דער אָפיציעזער היסטאָריקער, הגם ער האָט זיך אַרויסגעשטעלט אַלס פּרוּשי.

יוסף האָט געשריבן זיינע ווערק ביים רוימישן הויף, וואו ער האָט אין דער צייט פון דריי קייסאָרים — וועספּאַסיאַן, טיטוס און דאָ-מיציאַן — געזוכט צו מאַכן פאַרגעסן דורך זיין פלייסיקער ליטעראַרישער טעטיקייט זיין רומלאָזע פאַרגאַנגענהייט אַלס מלוכה-מאַן; אָבער ער האָט זיך ניט געקאָנט פאַרהיטן, אַז זיינע אייגענע ווערק זאָלן קעגן זיין ווילן ניט ווערן שטאַרקע באַשולדיקער פון זיין כאַראַקטער. פון זיינע ווערק זיינען געבליבן פיר: די יידישע מלחמות אין זיבן ביכער, די גע-שיכטע פון חורבן ירושלים און די רוימישע מלחמות אין יהודה, וועלכע זיינען לכתחילה געשריבן אין העברעאיש, ווייטער צוואַנציק בי-כער פון יידישע אַלטער טימער, אין וועלכע ער דערציילט די געשיכטע פון זיין פאָלק זינט די עלטסטע צייטן ביז 26 יאָר נאָך קר. נאָכדעם אָן ענטפער צו די גריכן, נעמלעך קעגן אַפּיאָן, אַ פּאַלע-מיש ווערק, וועלכע איז צו אונז ניט אינגאַנצן דערגאַנגען. און לסוף דאָס לעבן פון יוסף פלאַוויוס, אַן אַוטאָביאָגראַפיע, וואָס איז אַרויסגערופן דורך דאָס ווערק פון אַ פּאַליטישן און ליטעראַרישן קעג-נער, יוסטוס פון טיבעריע, דעם סעקרעטאַר פונם קיניג אַגריפּאַ, וועגן דער געשיכטע פון די יידישע מלחמות, און האָט אַנט-האַלטן שטאַרק אַנפאַלן קעגן יוספּן. די אַוטאָביאָגראַפיע איז באַשטימט געווען צו דערקלערן אָדער צו פאַרענטפערן זיין דאָפּלטשפּיל און זיין צוויידייטיקייט.

דערזעלביקער יוסטוס האָט אויך אָנגעשריבן אַ געשיכטע פון די יידישע מלכים פון משהן ביזן דעם יאָר 100; אָבער פון זיינע ווערק איז גאַרנישט ניט פאַרבליבן.

אין אַלע זיינע שריפטן שטעלט יוסף אַרויס זיין וואַרעמע ליבע צו זיין פאָלק און צו זיין גלויבן. דאָס האָבן אַפילו זיינע גרעסטע שונאים ניט געקענט אַפלייקענען. דערצו קומט נאָך צו זיין גענויע קענטעניש פון די פריערדיקע שריפטן און פון דער געשיכטע פון יידן-טום, אויך זיינע אומגעוויינלעכע שריפטשטעלערישע פעאיקייטן, אַזוי אַז זיינע שריפטן זיינען ניט בלויז די וויכטיקסטע און אָנגעזעענסטע קוועלע פון דערדאָזיקער געשיכטע, נאָר זיי זיינען געוואָרן דער מוס-טער פון דערציילונגסקונסט, מחמת זייער שיינעם היסטאָרישן סטיל, וועלכער האָט יוספּן פאַרשאַפט דעם נאָמען פון אַ גריכישן ליוויוס, אַנדערש שטייט עס מיט זיין געטרייקייט צום אמת און מיט דער זיכערקייט, מיט וועלכער מען זאָל קאָנען זיך אויף אים פאַרלאָזן, דאָס

איז ביי אים ניט אַלע מאָל פעסט, הגם טאַציט אָנערקענט אים אויך אַלס היסטאָרישע קוועלע, כּחמת ער נוצט אויס עלטערע קוועלן און צוליב דער אָביעקטיווקייט פון זיין באַשרייבונג, קעגן וועלכער מען האָט גערעכטע טענות דאָרט, וואו עס האַנדלט זיך וועגן זיין אייגענער פאַרטיידיקונג, אָדער וואו עס רעדט זיך וועגן דער רוימישער קייזער-לעכער משפּחה. זיין געשיכטע פון די יידישע מלחמות, וועלכע ער האָט געקענט טיילווייז שילדערן אויך דורך זיינע אייגענע באַאָבאַכטונגען, איז לכתחילה באַשטימט געווען אַרויסצושטופן פון די יידישע קרייזן אַנדערע באַארבעטונגען פון דעמועלביקן שטאַף, חוץ דעם אָבער אויך צו געבן די גריכן און די רוימער אַ גינסטיקערן באַגריף וועגן די יידן. די יידישע אַלטערטימער פאַרקערט זיינען אָנגעשריבן געוואָרן דער עיקר פאַר די געצנדינער. זייער טענדענץ באַווייזט אַ טיפע קרובה-שאַפט צווישן יוספּן מיט די אַלעקסאַנדרינישע העלעניסטן, מיט וועלכע ער האָט געמיינואַם אויך דעם מעטאָד פון אַלעגאָרישן אויסטייטשן די הייליקע שריפטן, איינמאַל דערציילט ער אַפילו ביי אַ געלעגנהייט, אַז ער האָט בדעה אָנצושרייבן אַ פּילאָסאָפּישן פירוש אויף מעשה-בראשית, דאָס הייסט אַלזאָ אַ פּאַלעסטיניש-העלעניסטישן מדרש. אָבער דאָס איז ניט פאַרווירקלעכט געוואָרן, און דאָס ווערק מיט דער זעלבער כּוונה: פּריידיקט וועגן דער הערשאַפט פון פאַרשטאַנד, דאָס אַזוי גערופענע פּערטע בוך חשמונאים, איז על-פּי-טעות פאַררעכנט אויף יוספּס באַמען.

זיין שטאַנדפּונקט איז בכלל אַ שטרענג רעליגיעזער, און זיין וועלטאַנשוואונג — אַ טיף יידישע, אמת, אַ באַאַינפלוסטע פון הייד-נישע פאַרשטעלונגען. אָבער זיין אידעע וועגן געטלעכער באַשאַפונג, קיום און אָנפירונג פון דער וועלט איז ניט „אין גייסט פון דער אַלעקסאַנדרינישער וועלטזעלע“, נאָר אין ביבלישן זינען אויפגעפאַסט און פיל מאָל איבערגעחזרט. דאָס, וואָס ניט קוקנדיק דערויף, צאָלט ער מס די אָנשוואונגען און די אָבערגלויבנס פון זיין צייט, זאָגט עדות דערויף, אַז אים האָט געפּעלט קאַנסערווענטקייט און פעסטקייט פון דענקען, און באַווייזט אויך דעם כאַאָטישן צושטאַנד פון דער אַלגעמיינער בילדונג, וואָס פאַר אירן אַ טיפּ קאָן מען אים רעכענען אין זיין צייט. אַזוי דערציילט ער אין זיינע ידיעות וועגן אַלטערטום, אַז די קונסט אַרויסצוטרייבן ביזנעס גייסטער שטאַמט פון שלמה המלך; זי איז נאָכדעם אַריבער בירושה דורך יאָרהונדערטן און איז נאָך אויסגעניצט געוואָרן אין זיין צייט. דאָן שילדערט ער אַ השבעה פון אַ רוח, דורך וועלכער אַ געוויסער אליעזר האָט אין וועספּאַסיאַנס קעגנוואַרט

מיט אַ רינג אַרויסגעצויגן ביי אַ מענטשן אַ דעמאָן פון דער נאַז. פון דער צווייטער זייט איז יוסף אַ זעלטן אויפגעקלערטער מענטש, און ער האַלט זיך נישט אָפּ נאַטירלעך צו ערקלערן די וואונדער פון תנ"ך, אַפילו צו שטעלן זיי אונטער ספק, ער באַשיצט זיך אָבער פאַרויכטיק מיט דעם שפּריכוואָרט: "זאָל יעדער טראַכטן וועגן דעם, ווי ער וויל". דאָס וואָס ער האָט פּסעוודאָ-אַרטאָפּאָנס ראָמאַן וועגן משהן איבערדערציילט און נאָך באַפּוצט אַפילו, איז גראַד נישט קיין באַוונדער באַווויזן אויף זיין היסטאָרישן געשמאַק, וועלכן אַנדערע זיינע ווערק וועגן דער געשיכטע פון די מלחמות און אַלטערטימער, ווי זיין פּאָלעמיק קעגן אַפּיאָן און זיין אַוטאָביאָגראַפיע, באַווויינן אין אַן אַנדער שיין.

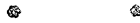
פאַר זיין שטעלונג צו די רעליגיעזע דענקמעלער און אַנשוואַונג-גען פון זיין נאַציע קאָן אַלס כאַראַקטעריסטישער ביישפּיל גילטן די רעדע, וועלכע ער ליגט אַריין משהן אין מויל פאַר דער אַנטפּלעקונג אויפן באַרג סיני, יוסף לאָזט משהן אין דערדאָזיקער רעדע אזוי זאָגן: "אָ, העברעער! גאַט האָט מיך ווי פּריער געדיק דעהערט, און ער אַליין געפינט זיך איצט אין אַייער לאַגער, פּדי צו געבן אַיך מצוות און געזעצן, ווי איר זאָלט קענען פירן אַ גליקלעך לעבן און בעסער אַינצואַרדענען און צו פירן אַייער געמיינדע. דעריבער באַשווער איך אַיך ביי אים אַליין און ביי זיינע הערלעכע מעשים, אז איר זאָלט נישט פאַרנאַכלעסיקן די רייד, וועלכע איך וועל אַיך איצט זאָגן, ווייל איר וועט אפשר קוקן אויף מיין פּערזאָן אָדער דערויף, וואָס צו אַיך רעדט אַ צונג פון אַ מענטשן. וואָרעם נישט משה דער זון עמרם און יוכבד גיט אַיך דידאָזיקע געבאַטן, נאָר יענער, וואָס האָט צוליב אַיך דעם נילוס פאַרוואַנדלט אין בלוט, מיט אַלערליי פּלאַגן געבראַכן די האַרטנאַקיקייט פון די מצריים, דורכגעלייגט פאַר אַיך אַן אַפּענעם וועג דורך דעם ים-סוף, פאַר די הונגעריקע אַראָפּגעשיקט שפּייז פון הימל און פאַר די דאָרשטיקע געעפנט פון פעלזשטיין רייכע קוואַלן פון געטראַנק; יענער, וואָס האָט אָדמען געמאַכט פאַר דעם הערשער איבער דער ערד און איבערן ים, נאָחן מציל געווען פונם מבול; וואָס האָט דעם היימלאַז-וואַנדלענדיקן אַברהמען אָפּגעגעבן דאָס לאַנד פּנען, דורך וועלכן יצחק איז דורך באַיאָרנטע עלטערן אויף דער וועלט געקומען, וועלכער האָט יעקבן געבענטשט מיט צוועלף פרעכע-טיקע זין, און יוספּן אין די הענט געגעבן די הערשאַפט איבער גאַנץ מצרים. דער איז עס יענער, וואָס גיט אַיך איבער דורך מיר, זיין טאָלמאַטש, דידאָזיקע געבאַטן. דידאָזיקע געבאַטן זאָלן פאַר אַיך זיין

הייליק, זיי זאלן אייך זיין ליבער פאר ווייב און קינד. אויב איר וועט זיי היטן, וועט איר אומעטום זיין גליקלעך. די ערד וועט פאר אייך זיין פרוכט-באר, דער ים—רואיך, איר וועט געבענשט זיין מיט גוטע קינדער, און אייערע פיינט וועלן פאר אייך מורא האָפן. איך בין מיט גאָט אליין געגאנגען, און האָב זיין אומענדלעכע שטימע אליין געהערט. אזוי זאָרגט גאָט שטארק וועגן אייך און וועגן אייער שטאַם."

אזא מין רעדע האָט געקענט אַנטשפרעכן דעם געשמאַק פון דער צייט, הגם דער וואָס רעדט דאָ, איז מער יוסף, איידער משה. אָבער פאר אַ רייפערן געשמאַק באַשטייט די באַשרייבונגס-קונסט פון יוספן ניט אין דעמדאָזיקן בוימלדיקן טאָן פון לעגענדע, נאָר אין די קורצע און מצומצמדיקע, דאָך אָבער מערקווירדיק-אַנשוילעכע בילדער, וועלכע ער מאַלט באַשרייבנדיק די יידישע מלחמות, די מחנה פון די רוימער, די מעשים פון די קנאים, אויך פון יענער ווילד אויפגעברויוטער צייט בכלל. איינער פון די שענסטע שטעלן אין דערדאָזיקער הינויכט איז דער עפיואַד וועגן רוימישן חייל אין דריטן בוך פון די יידישע מלחמות. נאָכדעם ווי ער האָט באַשריבן גאָר די קלאַנג און די צע-מישונג אין דעם פּאָלק גופא מיט היסטאָרישער קינסטלערישקייט, דער-זעט מען אין זיין ווערק פּלוצלונג די רוימישע לעגיאָנען אין זייער פּראַכט, ווי זיי קומען אָן פונם ים מיט פעסטע, טריט פּדי צו פּאַריכטן דאָס קליינע פּאַנאַטישע פּאָלק. "אין קינסטלערישע קורצע שטריכן מאַלט ער אויס פאר אונזערע אויגן די לעגיאָנען, דידאָזיקע סאָלדאַטן, וועלכע זיינען פון יוגנט אָן צוזאַמענגעוואַקסן מיט זייער וואָפן, דידאָזיקע אַיינגעבאָרענע וועלטבאַצווינגער, פאר וועלכע די צייט פון פרידן איז אַן אַנבלוטיקע מלחמה, און די מלחמה—אַ בלוטיקע פּאַרטועצונג פון זייערע פרידלעכע איבונגען. דידאָזיקע קריגער, וועלכע טראָגן אַריבער יעדן קלימאַט, ביי וועלכע מגפות און קדחת זיינען געווען אַן אומגע-הערטע זאך; מען זעט די גלענצע העראַרכיע פון אַ צאָלרייכן אָפּ-צירן-קאַרפּוס, וועלכע פירט אין יעדן לעגיאָן דורך 64 שטופן פון אַ צענטוריאָ ביי דעם לעצטן מאַניפעלס ביז דעם גראָען, מיט כבוד און ווערדע באַדעקטן פּרימיפּילוס; מען באַגרייפט די כבוד-גייציקייט, וועלכע האָט געזאָלט דידאָזיקע מענטשן טרייבן דורך מעשים צו שטייגן פון איין שטופּע צו אַ העכערער; מען דערזעט די אַייזערנע שמידעכץ, מיט וועלכער דידאָזיקע מענגע מענטשן זיינען צוזאַמענגעשמידט אין איין רי-זיקן קערפּער; מען באַוואונדערט די דורך קיין זאך ניט צעשטערטע אויפּמערקזאַמקייט, מיט וועלכער אַלע וואַרטן אויף דעם וואונק פון דעם פעלדהער; מען פאַרשטייט ענדלעך, אז מען האָט פאר זיך דעם

העכסטן און גרעסטן וועלטוואונדער פון דעם אלטערטום, דאָס שווערד פון די עראָבערער, וועלכע איז אָנגעפירט דורך דער סאַמער געשיק־טער האַנט. יאָ, יוסף האָט אין דעם אייגנבליק דערזען דעם סוד פון דער רוימישער גדולה און די שוואַכקייט פון זיין נאַציע, וואָס אירע משוגענע האָפענונגען האָבן זי געמוזט פאַרדאַרבן.

און ווען מען טוט אַ טראַכט, אָז אָט דערזעלביקער מענטש איז געוואָרן דער פאַררעטער פון זיין אַרעמען פּאָלק, וואָס זיין שיינער מספיד איז ער געוואָרן שפעטער; ווען די חורבות פון היכל און פון ציון האָבן זיך נאָך גערויכערט, האָט ער זיך איינגעוויקלט אין דעם פּילאָסאָפּישן בעטלערנאָנטל פון די שמאַטעס פון גריכישער געלערנט־קייט און פון רוימישער טוגנד, כדי צו באַוויינען דאָס אומגליק פון זיין פּאָלק מיט די קונצן פון זיין רעדנערטאַלאַנט! — דאָס איז עס, וואָס, ניט געקוקט אויף יוספס קונסט און זיין גלענצנדן טאַלאַנט, מאַכט אים אַזוי מיאוס, — אָט דעם מענטשן, וואָס אינמיטן אַלע צרות, וואָס זיינען אַראָפּגעקומען אויף זיין פּאָלק, האָט ער צוגעפאַסט די דערהוי־בענע משיחישע וויזעס פון די גביאים צו דעם ערגסטן שונא, צו דעם צעשטערער פון ירושלים, צו וועספּאַסיאַנען, און דערמיט זיך גע־קויפט לעבן און פרייהייט; וואָס אַלס ערשטער אָפיציעלער שריפטשטעלער האָט ער אויף זיין בוך, וואָס ער האָט גע־שריבן אין רואַקייט און זאָרגלאָזיקייט ביים קייזערלעכן הויף, געמוזט באַקומען אַ הסכמה אַלס די ריכטיקסטע באַשרייבונג פון טיטוסן, — פון דעם טיטוסן, וועלכער האָט דאָס פייער אַריינגעוואָרפן אין בית־המקדש, וואָס זיין חורבן באַוויינט ער, יוסף אַליין, מיט טרערן פון חניפה.

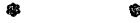
ניט קוקנדיק אויף דעם אַלעמען וואָרפן יוספס ווערק, באַטראַכטנ־דיק זיי מצד דעם היסטאָרישן ווערט פון זייערע קוועלן, דאָס העכסטע ליכט אויף יענער שטורעמדיקער צייט, אין וועלכער די צוויי דערהייבנ־סטע און שרעקלעכסטע טראַגעדיעס פון דער וועלטגעשיכטע האָבן זיך אָפּגעשפּילט אויפן שפיץ פון גאַלגאַטע און אויף דעם באַרג מוריה. אמת ניט יוסף, ניט פּילאָן ווייסן גאַרנישט צו זאָגן וועגן קריסטוס — איין אָרט אין די ווערק פון דעם לעצטן, וואָס האָט געהאַט אַ שייכות דערצו, האָט זיך שוין לאַנג אַרויסגעוויזן פאַר אַ געפעלשטן — נאָר יוסף

דערציילט וועגן א נייעם מין פילאָסאָפֿיע, וועלכע איז דעכאַלט אויפגערו-
כען, — א פילאָסאָפֿיע „פון פאַרפירער, וועלכע פאַרכאַפט דאָס נאַרי-
שע פּאָלק מיט אַ צוזאַג אויף גאַטס הילף“. אָבער ניט פּילאָן, ניט
יוסף, וועלכע האָבן ביידע קריסטוסן איבערגעלעבט, ווייכן גאַרנישט
וועגן אַ משיח, וואָס זאָל באַהויפטן, אַז ער וועט פאַרווירקלעכן די היי-
ליקסטע האַפּענונגען. וואָרעם פּילאָן האָט געלעבט נאָך 40 און יוסף
נאָך 94 יאָר נאָך קר. געב. אָבער די יאָרן, ווען זיי זיינען געשטאַרבן,
זיינען ניט באַקאַנט, און מסתמא וועט מען זיי שוין קיינמאָל ניט קע-
נען פעסטשטעלן.

ווען מען זאָל ניט אָננעמען די השערה, אַז די קריסטלעכע אי-
בערשרייבער, דורך וועלכע יוספס ווערק זיינען צו אונז דערגאַנגען,
האָבן אַרויסגעוואָרפן אַלץ, וואָס עס איז געווען קעגן זייער גלויבן,
אַלזאָ אַלץ, וואָס עס איז געווען אין זיי אָנגעשריבן וועגן יעזוס און
וועגן די קריסטן, דאָן וואָלט ס'דאָזיקע שוויגן געקאָנט דינען פאַר אַ
קלאָרן סימן אויף דעם פּאַקט, אַז דער גרינדער פונם קריסטנטום איז
ניט אָנערקענט און ניט געאַכטעט געוואָרן פון זיין צייט. ניט אַראַפּצו-
וואַרפן די תורה איז ער געקומען, און ער האָט מערניט געוואָלט זיין
ווי אַ פּרושי, וועלכער גייט אין היללס וועגן און היט אָפּ אַלע מצוות.
עס געהערט ניט צו דעם געביט פון דעמדאָזיקן ווערק, ווי אַזוי פון
זיין אויפטרית האָט זיך אַנטוויקלט די גרויסע גייסטיקע באַוועגונג פון
דער אַפּאָסטאָלישער צייט, וועלכע האָט אין די שריפטן פונם נייעם
טעסטאַמענט געפונען איר ליטעראַרישן אויסדרוק, וועלכע האָט לויט די
ווערטער פון דעם יוחנן=עוואַנגעליום: „אין אָנהייב איז געווען דאָס וואָרט—
די פּילאָסאָפֿישע אידעע פון לאַגאַס גאַנץ דייטלעך איבערגעטראַגן אויף
דעם משיח, וואָס זיין מלוכה איז געווען ניט פון דער וועלט, און
וועלכע, אַ געוויקס פון דודס שטאַם, איז געקומען צו באַגרינדן די
מלכות השמים. דערדאָזיקער לאַגאַס איז דעמאָלט פאַרוואַנדלט גע-
וואָרן אין פלייש און האָט זיך באַוויון אויף דער ערד, כדי אויסצולייזן
די זינדיקע מענטשן אַלס די קינדער פון גאַט. דאָ איז עס גע-
ווען דער פונקט, וואו די אָנשוואַונגען פון דער גריכיש-יידישער פּילאָ-
סאָפֿיע האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַפרייען פון יידנטום, כדי אין אַ דרי-
טער פּאַזע, דורכן גלויבן אין דעם הייליקן גייסט, וואָס האָט זיך
אויסגעגאָסן איבער דער מענטשהייט, צו גרינדן אַ נייע רעליגיע,
וועלכע האָט קעגן דער פּאָליטעאיסטישער פּאָלקס-רעליגיע פון געצנדי-
גערישן אַלטערטום געלערנט און געפריידיקט דעם ריינעם מאַנאַטעאיזם
פון די יידן אָן דער תורת משה.

עס איז קלאַר, אַז אַזעלכע ווי די אַנשוואַונגען פון די יידן און פון די יידן-קריסטן—אזוי האָט זיך גערופן איין העלפט פון די ערשטע קריסטן, וועלכע האָט צוזאַמען מיט דער נייער רעליגיע געוואָלט פאַר-היטן אויך משהס תורה — האָבן געמוזט אַרויסרופן אַ גרויסע צערודע-רונג אין דער פאַרדאָרבענער, איבערלעך פּוסטער רוימישער געזעל-שאַפט. אין רוים זיינען גלייך אַרויסגעטראָטן פריינט און פיינט פונם יידנטום, און דער אומשטאַנד, וואָס דער כּיטרער ציצעראַן האָט מורא געהאַט פאַר זייער שנאה, קאָן דינען פאַר אַ באַווייז, ווי גרויס עס איז געווען זייער באַדייטונג, וועלכע ווערט אגב אויך דערוויין דורך די אַנפאַלן פון די רוימישע דיכטער יווענאַל, פּערסיוס און אַנדערע. דער יידישער שריפטשטעלער טעאַדאָר, וועלכן מאַרציאַל האָט ניט גאָר קלוג אויסגעלאַכט, דער פּאַעט און האַראַציס פריינד פּוסקוס אַריסטיוס און פיל אַנדערע דעמאָלטיקע מענטשן מיט שיינע גייסטער קאַנען דינען אַלס באַווייז פאַר דעם פּאַקט, אַז די יידן אין רוים זיינען דעמאָלט געווען ליטעראַריש טעטיק, וועגן וואָס מיר דערוויסן זיך אויך פון אַנדערע קוועלן, וועלכע שטאַמען, אמת, פון אַ שפּעטערדיקער צייט.

אַבער דער יידישער העלעניזם האָט זיך מיט פּילאַנען און מיט יוספן ניט געענדיקט. אויב דווקא די העלעניסטישע יידן, ווי דער דרך-הטבע איז מחייב, וועלכע האָבן געלעבט אויסער דעם באַרימטן צאַס פון דער אויסטייטשונג פון די הייליקע שריפטן, האָבן זיך די ערשטע אַ קער געטאַן צו דער נייער לערע, וואָס עס האָט פאַר זיי געפריי-דיקט דער תלמיד פון דעם שוין דערמאָנטן גמליאל — פּאַולוס, האָט דאָך אַ טייל פון זיי געטריי אַפּגעהיט די לערע פון די עלטערן, ניט געקוקט אויף קיינע אַנפאַלן און נסיונות, וועלכע זיינען אַרויסגע-גאַנגען סיי פון היידן, סיי פון היידן-קריסטן.

פאַר דעמאָזיקן קרייז פון געטרייע אָנהענגער האָט זיך מיט דער צייט אַרויסגעשטעלט די באַדערפעניש אין אַ נייער איבערזעצונג פון דער ביבל, ווייל די אַלטע איבערזעצונג פון דער סעפטואַגינטאַ האָט שוין מער ניט באַפרידיקט די באַדערפענישן פון דער געענדערטער צייט. פאַר די רבנים איז די סעפטואַגינטאַ געווען ניט קיין סימפּאַטיש ווערק בכלל, און דעריבער האָבן זיי געשטיצט די אונטערזעמונג פון אַ ק-ויל אַ (אַקילאַס) פון פּאַנט, וועלכער האָט אַ צווייטן כּאָל אין 90 יאָר

נאָך קר. איבערעזעצט די ביבל אויף גריכיש לויט דער עקזעגעיטיק פון זיין צייט. אַקווילאַ איז געווען אַ פאַרנעמער הייד, וועלכן די לע-גענדע שטעלט אָפֿילו אין קרובהשער שייכות מיט דעם קיסר אַדריאַנוס, און וועלכער איז געוואָרן אַ קריסט, און נאָכדעם אַריבער אין יידנטום. אויף וויפיל די ווייניק פאַראַנענע, און ערשט ניט לאַנג דורך די אוצרות פון דער גניזה אין קאַאיר און פון דער אַמבראַזיאַנאַ אין מאַילאַנד, דערגאַנצטע פראַגמענטן גיבן די מעגלעכקייט צו אור-טיילן, האָט זיך זיין איבערזעצונג אונטערגעשיידט פון דער סעפטואַגינטאַ מיט פיינלעכער בוכשטעבלעכקייט. אַזאַ גענויקייט האָט זיך אַלץ מער געפאַדערט, וואָס ווייטער דער איבערגענומענער פון די קריסטן, שטאַרק פאַרדאָרבענער טעקסט פון דער סעפטואַגינטאַ האָט זיך דערווייטערט פון די יידישע אַנשוואַונגען. אָבער אַקווילאַס איבערזעצונג האָט נאָך די מעלה, וואָס זי האָט זיך געקאַנט שטיצן אויף דעם פעטטגעשטעלטן העברעאישן טעקסט און אַנווענדן דעם אויסטייטשונגס-מעטאָד פון זיין צייט. די שול פון יענער ביבל-אויסטייטשונג, פון וועלכער אונז וועט נאָך אויסקומען צו ריידן, און וועלכע האָט דעם אות פון דער תורה אַזוי געפרעסט, ביז זי האָט אין איר געפונען איר עכטן געדאַנק און נאָכדעם אין יעדן וואָרט געזוכט אַ זייטיקן זינען און אַ רמו אויף דער טראַדיציע, — האָט אין דעמדאָזיקן גר געהאַט אַ געהאַרְכאָומען תלמיד. דעריבער האָט טאַקע זיין איבערזעצונג באַקומען די הסכמה פון די צוויי גרעסטע געלערנטע אליעזר בן הורקנוס און יהושע בן חנניה, וועלכע האָבן אויף אַקווילען געזאָגט דעם פסוק פון תהילים „און חן איז וואַסגעגאַסן אויף דייע ליפּן“, און זי איז פיל מאָל ציטירט דורך די חכמים סיי אין דער אגדה סיי אין דער הלכה. אַזוי ווייט איז געגאַנגען די באַגייסטערונג, וואָס מען האָט פון סניי זיך גענומען צום אַלטן ביבלישן פערז, און מען האָט ווידער געזען אין דערדאָזיקער אי-בערזעצונג יפתעס גייסט פון דעם גריכישן חן, וועלכער האָט זיך באַ-זעצט אין די געצעלטן פון שם.

צי איז אַזאַ אורטיילונג געגרינדעט אויף דער אַפּאָזיציע קעגן דער אַלטער גריכישער איבערזעצונג פון דער ביבל, אָדער אויף דער ווירקלעכער אַנערקענונג פון דעם אינערלעכן ווערט פון דער נייער אי-בערזעצונג, איז שווער צו באַשליסן אויף דעם סמך פון די ווייניקע פראַגמענטן אירע, צו וועלכע מען דאַרף, לויט איינער אַ שאַרפּוינקער היפּאָטעזע, צוגעבן אויך די איבערזעצונג פון קהלת, וועלכע האָט זיך ביז אַהער גערעכנט פאַר אַנגעהעריק צו דער סעפטואַגינטע-איבערזעצונג. אַאָשר איז אַקווילאַס איבערזעצונג געמאַכט נאָך דער נייער אויסטיי-

טשונג-סיסטעם פון רבי עקיבא, וועלכער האָט געלעבט אין יענער צייט, און אַדאַנק איר האָבן זי די תלמודישע חכמים אין אַזאָ הויכן גראַד אָנערקענט, אַז זיי האָבן זיך ניט געשטערט צו ציטירן פון איר פאַרשיידענע וואַריאַנטן. אומאַפּהענגיק אָבער פון די דאָזיקע פּראָגמענטן זיינען די טיילן פון אַ ביבלישער איבערזעצונג פון איינעם אָן אַקווילאַ II, וועלכע גע- פינט זיך אין דער מאַרקוס-ביבליאָטעק אין ווענעציע, און וועגן וועלכער קאַמפּעטענטע קריטיקער זאָגן, אַז זי איז פאַרפּאַסט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטער צייט, מיט באַהאַוונטקייט אין דער סעפּטואַגינטאַ, אָבער בכיוון האַלטנדיק זיך ווייט פון איר, אויפן גרונט פון דעם שפּעטער פּעסטגעשטעלטן טעקסט און באַנוצנדיק זיך מיט די יידישע מיטאַל-טערישע גראַמאַטיקער.

די וועלכע באַדערפּעניש האָבן אויך אַרויסגערופּן צוויי ווייטערע איבערזעצונגען פון דער ביבל אויף גריכיש אין אַ ביסל אַ שפּעטער-דיקער צייט, — פון סימאָכוס און טעאָדאָטיאָן פון עפּעס אין קליין-אַזיע; די ערשטע — אין אַ ביסל אַ פּרייער אויפּפּאַסונג, די צווייטע — אין אַ שטרענג ווערטלעכער לגבי דעם העברעאישן טעקסט פון דער ביבל. אויך די דאָזיקע איבערזעצונגען זיינען פאַרבליבן נאָר אין צעוואָר-פּענע שטיקער, אַזוי ווי אייניקע קליינע פּראָגמענטן, וועלכע זיינען געבליבן פון ענלעכע אונטערנעמונגען פון אַנאַנימע יידישע העלעניסטן. פון טעאָדאָטיאָנס ביבליאָבערזעצונג איז נאָך געבליבן דער ספר דניאל, וועלכע מען האָט שוין אין פּריע צייטן געברויכט אָנשטאַט דער שלעכ-טער און פאַרפּלאַנטערטער באַאַרבעטונג פון דעמדאָזיקן בוך אין דער סעפּטואַגינטאַ. די עלטערע איבערזעצונג איז מחמת דעם פאַרפּאַלן גע-וואָרן און מען האָט זי ערשט אין פּאַריקן יאָרהונדערט צוריק געפונען. די איבערזעצונג פון סימאָכוס האַלט אין זיך אַיין דעם גאַנצן כאַראַקטער פון זיין צייט, מחמת דער איבערזעצער ברענגט אין איר צום אויסדרוק זייער דייטלעך זיינע דאָגמאַטישע איבערצייגונגען. באַזונ-דער אינטערעסאַנט און ווערטפול מאַכט זיינע פּראָגמענטן דער אופן, ווי אַזוי ער גיט איבער זיין אויפּפּאַסונג פון גאַטס ריינער גייסטיקייט, פון תּחית המתים, פון אייביקן לעבן, ווי אַזוי ער מיידט אויס אַנטראַפּאַ-מאָרפּיזמען און פאַרבייט זיי מיט אַנדערע אויסדרוקן, ווי אַזוי ער באַ-נוצט זיך טריי מיט די אויסטייטשונגען פון די יידישע שולן פון זיין צייט סיי בנוגע די פּאַרשריפטן פון דער הלכה, סיי אויך בנוגע אַנ-דערע פּראָגן, ענדלעך ווי אַזוי זיין איבערזעצונג איז פאַרבונדן מיט דער דעמאָלטיקער יידישער שפּראַכקענטעניש. דעריבער איז עס נאָך מערקווערדיקער, וואָס ער איז אין יידישע קוועלן ניט דערמאַנט, —

אויב ער איז ניט יענער סימאכוס, וועגן וועלכן עס רעדט זיך אלס וועגן רבי מאירס א תלמיד, — לויט מען זאגט, ווייל ער איז געווען קנאפ באליבט, און מען האָט ניט געוואָלט, אַז זיין איבערזעצונג זאל אַריבערוועגן אָדער גלייך געשעצט ווערן מיט דער באַשטעטיקטער אַקווילאַט איבערזעצונג. אָבער סימאכוס האָט ניט געהאַט גייטיק קיין אויסערלעכע הסכמה: "ער האָט אויף זיין ווערק אַרויפגעלייגט דעם שטעמפל פון זיין אינערלעכסטער אייגנטימלעכקייט".

וואָס אָבער אַנבאַלאַנגט דער איבערזעצונג פון דעם אויך אומ- באַקאַנטן ביי די יידן טעאָדאָטיאָן, איז זי אָן ספק עלטער, אָבער ווייניקער אַריגינעל, און האָלט זיך שטרענגער איידער סימאכוס- סעס פאַר דער בוכשטעבלעכער באַדייטונג פון דעם העברעאישן אור- טעקסט און פאַר דער רעליגיעזער אויפפאַסונג, וועלכע עס האָבן גע- לערנט די שולן פון צווייטן יאָרהונדערט אין פּאַלעסטינע. ער וויל אויס- גלייכן אַקווילאַט איבערזעצונג מיט דער סעפטואַגינטאַ, ער דעראַנצט די בלויון פון דער לעצטער, פאַרריכט אירע פעלערן, לאָזט איבער אַקווי- לאַט ווערטער דאָרט, וואו אים דאַכט זיך, אַז זיי זיינען פּאַסיק, פאַר- בייט זיי מיט אַנדערע, וואו זיי קלינגען ניט וואויל, אָדער גיבן ניט ריכטיק איבער דעם זינען. באַזונדער אָפט לאָזט ער איבער, געגליכן צו דער סעפטואַגינטאַ, די העברעאישע ווערטער דאָרט, וואו אים אַליין איז ניט אינגאַנצן קלאָר זייער טייטש.

לויט די פּאַטערס פון דער קירכע, זיינען טעאָדאָטיאָן, ווי סימא- כוס, ביידע געווען יידן-קריסטן, עביאַניטן אָדער נאַזאַרעער; די לעצטע סעקטע זאל פון דעמדאָזיקן סימאכוס אויך האָבן באַקומען דעם נאָמען סימאכיאַנער. אין די פּראַגמענטן פון זיין ביבליאיערזעצונג האָט מען פּלומרשט געפונען אַפילו אַ שפור פון זיין יידיש-קריסטלעכער אָפּ- שטאַמונג. לויט אַנדערע מיינונגען, איז סימאכוס גאָר געווען אַ סאַמאַ- ריטאַנער, וועלכער איז שפּעטער אַריבערגעגאַנגען צום יידנטום.

אַז טעאָדאָטיאָן האָט געלעבט פריער, איידער סימאכוס — דאָס איז זייער וואַרשיינלעך; מיר געפינען אויך ביי העראַנאַימוסן, וועלכער שטייט, אַגב, אינגאַנצן אויף סימאכוסס אַקסלען, אַז ער, סימאכוס, האָט איבערגענומען אַלע טעותן פון זיינע פּאַרגייער.

די געטרייקייט פון די יידישע העלעניסטן צו דער רעליגיע פון זייערע עלטערן, פאַר וועלכער די שטאַרקע איבערזעצונגסטעטיקייט איז אַ גו- טער עדות, ווערט אָבער באַשטעטיקט אויך דורך פיל אַנדערע ידיעות און דורך פיל גייסטיקע פּראָדוקטן פון שפּעטערדיקע יאָרהונדערטן. די איבערזעצונג פון איוב, די וועלטסכראַניק פון טאַלוס, וועלכן

מען האָט געהאַלטן פאַר אַ סאַמאַריטאַנער, די אַפּאַקאַליפּטישע שריפט פון היסטאָספּעס, די געשיכטעס פון העקאטעוס פון אַבדעראַ, די שפּרוכזאַמלונגען פון דעם פּסעוודאַ-מענאַדער, די העראַקליטישע בריוו, די לעבנסבאַשרייבונגען פון הערמיפּ, דעם ריטאַר צעציליוס פון קאַלאַסטע, די קאַנטראַפּערזון פון דעם מאַרטי-רער יוסטין מיט טריפּאַנען, פון יאַזאַנען מיט פּאַפּיסקוסן, די פּסעוודאַ-פּילאַגנישע רעדעס וועגן יונה און שמשון, איי-ניקע ווערק, וועלכע ווערן פּאַלש צוגעשריבן דעם נעאַפּלאַטאַניקער גו-מעניוס, וועלכע זיינען אַבער פון יידישער אַפּשטאַמונג, און אין וועלכע פּלאַטאַן ווערט גערימט אַלס דער אַטענישער משה, באַמערקונגען צע-שפּרייטע ביי די פּאַטערס פון דער קירך און פּיל אַנדערע ידיעות — זיינען אַן ערבות דערויף, אַז דער גייסטיקער אינטערעס פון די העלע-ניסטישע יידן צו פּילאַסאָפּישער און דיכטערישער אויפּפאַסונג פון זייערע רעליגיעזע דענקמעלער איז נאָך אויף לאַנג פאַרבליבן און האָט אַרויס-גערופּן ליטעראַרישע באַאַרבעטונג.

דער שטורעם פון די צייטן האָט פּמעט דידאַזיקע אַלע ווערק פאַרניכטעט און איבערגעלאָזן פון דער גאַנצער ליטעראַטור פון דעם יידישן העלעניזם, אַחוץ ווייניקע אויסנאַמען, נאָר אַרעמע רעשטן. אַבער אויך פון דידאַזיקע אַרעמע באַווייזן פון דער שרעקלעך צערודערטער צייט דערקענען מיר דעם גייסט, וועלכער האָט דורכגעדרונגען די יידיש-העלעניסטישע ליטעראַטור, וועלכע האָט צוואַמען מיט דער טרייער איבערגעגעבנקייט צו דער רעליגיעזער מסורה דורכגעלייגט אַ וועג צו אַ העכערן גייסטיקן אויפּפאַסן פון דעם געזעץ און פון דעם ביבלואַרט, און וועלכע האָט געזוכט צו דערהויבן און צו פאַרטיידיקן דאָס יידישטום קעגן די אַנפּאַלן מצד די היידן. דאָס, וואָס דידאַזיקע גייסטיקע שטרעמונג איז שפּעטער פאַרשלונגען געוואָרן אין קריסטנטום, — דאָס איז געלעגן אין די פרעמדע עלעמענטן, וועלכע זי האָט פּסדר אין זיך אויפּגענומען און אַסימילירט מיט אירע גריכישע אַנשוואַונגען.

אין איין ריי מיט דערדאַזיקער איז אַבער אין דעם ערשטן פעריאָד פון דער זעלבשטענדיקער יידישער ליטעראַטור געגאַנגען נאָך איינע, אַן אַנדערע גייסטיקע שטרעמונג, וועלכע האָט געהאַט ווייניק מגע-ומשא מיט אַלע פרעמדע עלעמענטן, וואָס אין איר אייגנאַר-טיקייט שטרענג אַפּגעזונדערטערהייט אַנטוויקלט, און וואָס אין זיינען געלעגן פאַרבאַרגן די קערנער פון דער שפּעטערדיקער גע-שטאַלטונג פון גייסטיקן לעבן. פאַר דערדאַזיקער שטרעמונג איז דער פעסטער גלויבן אין דער תורה געווען דער העכסטער פּרינציפּ פון

לעבן, און דער פּלל: גאַרנישט צו פאַרשרייבן, — איז געווען אַ נאַרמע, אויף וועלכער מען טאָר ניט עובר זיין. דעריבער ווערט ניט דער מאַנט קיין שום בוך און קיין שום שריפטשטעלער פון יענער צייט, אין וועלכער עס האָט געקאַכט אזאָ גייסטיק לעבן, אָבער עדות זאָגן אויף איר קאָן ערשט די יידישע ליטעראַטור פון דעם נאַענטסטן יאָר-הונדערט.

דריטער פּעריאָד

די תּלמודישע ליטעראַטור

פּון 100 יאָר פאַר ביז 750 יאָר נאָך קר. געב.

אַ ר י י נ פ י ר .

ירושלים איז געווען צעשטערט, דער טעמפל — פאַרניכטעט אין פלאמען, די מלוכה — צעפאלן, און דאָס פּאָלק יהודה האָט זיך געגרייט צו זיין גרויסער גלות-וואַנדערונג דורך יאַרטויזנטער איבער אַלע לענדער פון דער וועלט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אומפאַר-גלייכלעכע טראַגעדיע, וועלכע קאָן ניט אַרונטערגיין אונטער קיין עסטעטישער קאַטעגאָריע. אָן איינהייט פון אַרט, וואָרעם סיי אין היי-מישן מורח, סיי אין ווייטן מערב, ווערן די קינדער פון יידישן פּאָלק פאַרפּאָלגט; אָן איינהייט פון צייט, וואָרעם קרוב פון צוויי יאַרטויזנטן שפּילט זיך שוין די טראַגעדיע אָפּ, און נאָך איז איר ענדע ניט פאַר-אויסצוזען; און אויך אָן איינהייט פון האַנדלונג, אויף וויפּיל די פאַר-פּאָלגער זיינען געווען ערפינדעריש אין פייניקונגס-מיטלען, און יעדער פרימאַרן האָט געבראַכט נייע ליידן אויף דעם פון שטורעמס געבראַ-כענעם יידישן פּאָלק.

מען האָט געזאָגט, און אין די געשיכטע-ביכער איז אָפט איבערגע-חזרט, אַז די פּאָליטישע געשיכטע פון די יידן האָט זיך געענדיקט מיטן חורבן ירושלים. גלייך ווי פּאָליטישע וואַלט געווען נאָר די געשיכטע פון די מעשים פון אַ נאַציע און ניט פון אירע ליידן, גלייך ווי אַ משך פון אַכצן הונדערט יאָר פּסדריקע פאַרפּאָלונגען האָט ניט דאָס טרוי-עריקע רעכט אָנגערופן צו ווערן פּאָליטישע געשיכטע אין דעם שטאַרקסטן זין פונם וואָרט.

אַבער דער יידישער שטאַם עקסיסטירט נאָך, ער, וואָס איז אין דערזעלפיקער צייט אי דער העלד אי דער דיכטער פון יענער וועלט-געשיכטלעכער דראַמע, וועלכע האָט כמעט קיין גלייכן ניט אין דער געשיכטע פון די פעלקער.

ווי אַזוי איז עס מעגלעך געווען? איינער אַ גרויסער דיכטער האָט דיאָזיקע איינציק שטייענדיקע מערקווירדיקע ערשיינונג אין דער גע-

שיכטע אָנגערופן די גרעסטע רעטעניש פון די פעלקער, די דערהייב-
סטע פּאַעמע פון אלע צייטן, וועלכע וועט מסתמא דערגיין ביז דער
לעצטער אנטוויקלונג פון דעם גרויסן נאָך ניט באַרירטן פּלאַנטער פון
אלע פעלקער אויף דער ערד. אָבער ער האָט געפילט, אין וואָס עס
ליגט די באַשיידונג פון דערדאָזיקער רעטעניש, וואָרעם ער האָט גע-
האַלטן די געשיכטע, דאָס אַרט-לעבן און דעם קיום פונם דאָזיקן פּאָלק
פאַר דעם אמתן רעזולטאַט פון יענע וואונדער און שריפטן, וועלכע
מיר ווייסן און האָבן פון אים. און באמת, אין דער יידישער ליטעראַ-
טור ליגט די באַשיידונג פון דער רעטעניש, ווי אזוי אַ פּאָלק, וואָס
איז אָפּגעשטויסן פון אלע פעלקער פון דער וועלט, און געטריבן
און געיאָגט, איז ניט קוקנדיק אויף דעם אַלעמען פאַרבליבן, און
נאָך אַכצן יאָרהונדערטן פון אַזאַ געשיכטע, פון אַזאַ שרעקלעכער טראַג-
געדיע, וועלכע האָט דאָך ביי די צושויער ניט אַרויסגערופן קיין מורא
און קיין מיטלייד, אָדער ניט גערייניקט די נשמות, האָט געקאָנט
אַרויסטרעטן שטאַרקער און צאָלרייכער און גייסטיק פרישער, איידער
אין די טעג, ווען עס האָט זיך אַוועקגעלאָזן וואַנדערן איבער דער
וועלט מיט זיין גרויסן וועלטבוך און האָט פאַרלאָזן אַלץ, וואָס אים
איז אַמאָל געווען הייליק און טייער: זיין היים און זיין טעמפל.

דאָס ליידן איז געווען די ירושה פון דעם יידישן שטאַם, דאָס
דענקען און דאָס פאַרשן — געוואָרן די אויפגאַבע פון זיין לעבן.
ליידן און דענקען צוזאַמען אינמיטן אַלערליי פאַרפאַלגונגען און
פיינען — דאָס איז פון איצט אָן דער דעוויז פון דער יידישער גע-
שיכטע, וואָס דער עיקר מהות אירער איז געווען זיין ליטעראַטור. וואָ-
רעם די יידן זיינען געוואָרן גערודפט און אויסגעראַטן, אָבער דאָס
יידנטום איז געבליבן און פון דעם אַש פון יעדן שייטערהויפן איז די
יידישע ליטעראַטור, געגליכן צום פעניקס, אַרויס מיט נייע קרעפטן און
מיט נייער יוגנט. פעלקער און לענדער זיינען אונטערגעגאַנגען, טראַגען
זיינען איינגעפאַלן און ערדטיילן זיינען פון ערדציטערניש הרוב געוואָרן,
„אָבער זיי, די יידן, זיינען געזעסן אָנגעבויגן איבער זייער בוך און
האָבן גאַרניט באַמערקט דעם ווילדן שטורעם פון דער צייט, וואָס האָט
זיך איבער זייערע קעפּ אַריבערגעטראָגן.

די יידישע ליטעראַטור וואַנדערט צוזאַמען מיטן יידישן פּאָלק
איבער דער ערד און ווערט באמת אַ וועלטליטעראַטור. נאָר אין די
בליענדיקע טעג פון איר יוגנט האָט זי געזען אַ היימאַט, און זי האָט באַ-
וויזן די וואונדערלעכע ערשיינונג, אַז אַ שטאַם אַפילו אָן אַ היים און
אָן אַ פּאַטערלאַנד קאָן האָבן אַ נאַציאָנאַלע ליטעראַטור, וועלכע בילדעט

דעם קערן פון זיין עקסיסטענץ, און ארום וועלכער די אויסערלעכע געשיכטע פון ליידן לייגט זיך ווי א גראַבע שאַלעכק, כדי דער קערן זאָל פון דעם אַיזקאַטלן אָטעם פונם מיטלאַלטער ניט קאַליע ווערן און בלייבן גאַנץ פאַר די משיח-טעג פון דעם פעלקער-פּרילינג, וועלכער מוז דאָך אָנקומען.

אַזוי איז דאָס יידישע פּאָלק געוואָרן און געבליבן דאָס פּאָלק פון האַפּענונג. די האַפּענונג האָט עס באַלעבט אויך נאָך זיין ביישפּיל-לאָזן אונטערגאַנג. דער באַוואוסטזיין פון אַ גרויסער מיסיע האָט אים געגעבן כוח צו שטיין פעסט אויף די פיס. זיין קאָמפּאַליטישער כאַ-ראַקטער האָט זיך אים פּלוצלונג געשטעלט קלאַר און העל פאַר די אויגן אין די פּלאַמען פון זיין ברענענדיקן בית-המקדש. עס האָט גע-האַט צו טראַגן איבער דער וועלט אַ אידעע, וואָס זיינע לערער און נביאים האָבן אין זיין מוח אַיינגעקריצט, אַ איבערצייגונג צו פּריידיקן: אַז גאָט איז אַיינער און זיין נאָמען איז אַיינער, און אַז עס מוז אַמאָל אָנקומען אַ טאַג פון פּריידן און פון פּרייהייט און פון קענען גאָט פאַר דעם גאַנצן מענטשלעכן מין. ווי צעוואַר, וואָלט עס געקענט אָנווייזן אויף זיין תּנך און זאָגן: ס'דאָזיקע בוך טראַגט אין זיך דאָס פּאָלק יהודה און זיין גורל!

און וואָס עס איז אפשר דאָס מערקווערדיקסטע: סיי אין די זאַגן און לעגענדעס, וואָס האָבן די אימות פונם חורבן אַרומגעשפּונען מיט זיערע צויבער-פעדים, סיי אין די ווערטער פון די לערער און די פּי-רער, וועלכע האָבן אין יענער שטורעמדיקער צייט געהאַט צו מוסרן און צו טרייסטן דאָס פּאָלק, טרעט שוין מיט פּולער קלאַרקייט אַרויס דער באַוואוסטזיין פון דערדאָזיקער אידעאַלער מיסיע. זאָל זיין, אַז דער טעמפל איז געוואָרן צו רויב פון די פּלאַמען — דאָס איז געווען גאָטס ווילן. זאָל זיין, אַז די פּהונה און די קרבנות זיינען אונטערגע-גאַנגען — גיט מיט זיי איז געווען געבונדן דער קיום פונם יידנטום, דאָס יידנטום האָט געהאַט צו דערפילן אַ העכערע און אַ וויכטיקערע מיסיע.

עס האָבן זיך נאָך גערויכערט די חורבות, עס האָבן נאָך געטליעט די פונקען אונטערן אַש פון דעם בית-המקדש, ווען אין יבנה האָט זיך שוין געעפנט די ישיבה מיט אַ קרייז פון תּלמידים. אַ „הייליקע רעשט" האָט זיך אָנגעזאַמלט אַרום דער פּאַן פון דעם גרויסן לערער, וועלכער האָט אינמיטן אונטערגאַנג אָנגעזאַגט דעם וויטערדיקן קיום, אינמיטן פּאַלן — די צוקונפט פון דער תּורה. די צדוקים זיינען פאַרניכטעט געוואָרן, ווייל עס זיינען פאַרשוואונדן די תּנאים פון זייער קיום, די קנאים זיי-

בען געשטאנען ביזע פון דער זייט, אָדער זיי זיינען פאַרטריבן גע-
וואָרן אין דער פרעמד, נאָר די פרושים זיינען פאַרבליבן און האָבן
אויף די חורבות פון דעם אַלטן תיכף אויפגעשטעלט דעם נייעם
בנין פון דער יידישער לערע, ניט קוקנדיק אויף אַלע שוועריקייטן, וואָס
די שונאים האָבן פאַר זיי אָנגעברייט.

וואָרעם כמעט נאָך אַנדערע האַלבן יאָרהונדערט האָבן געדויערט
די מלחמות אויף טויט און אויף לעבן פון יידישן פּאָלק. און פון יע-
נער מילדקייט און טאַלעראַנץ, וועלכע ווירגיל האָט גערימט אין וועלט-
באַהערשנדיקן רוים בנוגע צו זיינע באַזיגטע שונאים און פרעמדע קול-
טורן, האָבן די יידן דעמאָלט גאַרנישט ניט גענאָסן. מיט אַיזערנער
שטרענגקייט האָבן זיך די רוימער באַגאַנגען מיט די אומגליקלעכע
רעשטן פונם ווידערשפעניקן פּאָלק, וועלכע האָבן כמעט נאָך צוויי הונ-
דערט יאָר פאַרגעוועצט זייער גייסטיקע טעטיקייט אויף דעם באַדן פון
זייער היימאַט, און געהאַט זייער רעליגיעזן צענטער אין דער נשיאות
און אין דעם סנהדרין. פון דאָמיציאַנען פאַרפּאָלגט, פון טראַיאַנען באַ-
קעמפט, פון אַדריאַנען לכתחילה באַגענדיקט און נאָכדעם נאָך
שרעקלעכער געפייניקט, פון זייערע יורשים געדולדיקט, — האָט
דער רעשט פונם יידישן פּאָלק, וואָס איז נאָך פריער, אָדער נאָכן
חורבן ניט אַוועק אין גלות, געלעבט אַ קלאַגעדיק און אומרואיך
לעבן. אויך די לעצטע שטראַלן אויף אַ בעסערער צוקונפט זיינען
פאַרשוואַנדן, ווען דער קריסטנטום, וואָס איז פון אים אַרויסגעקומען,
האַט דערגרייכט בין קייזערלעכן טראַן און האָט אויף דער ניקערער
פאַרזאַמלונג איבערגעריסן מיט דער מוטערלעכער רעליגיע. אין דער
צייט פון קאָנסטאַנטין האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן די רדיפות אויף
יידן, יוליאַן אַפּאָסטאַט האָט זיי אָפּגעשטעלט, אָבער שוין אין דער
צייט פון טעאָדאָסיוס II האָבן זיי אויסגעבראַכן מיט שטורמישער קראַפט,
און אַפילו די צעטיילונג פון דער מלוכה האָט גאַרנישט ניט געענדערט
אין זייער לאַגע. אין דער צייט פון יוסטיניאַן איז די קנעכטשאַפט פון
די יידן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ געזעץ און אַ נאָרמע. אויב די
פריערדיקע קייסאַרים האָבן קיינמאָל דער בירגערלעכער עקסיסטענץ
פון די יידן ניט באַדראַקט און די פרייע בירגער קיינמאָל פאַר שקלאַפּן
ניט געמאַכט, האָט יוסטיניאַן אַרויפגעלייגט זיין האַנט אַפילו אויף
זייער תורה, פּדי זי צו פאַרניכטן. אַ ביסל בעסער איז געוואָרן די
לאַגע פון די יידן אין דער צייט פון העראַקליוס, ווען די פּערסער
האָבן זיך אַריינגעריסן אין די גרעניצן פון דער אָפּגעשוואַכטער רוימי-
שער מלוכה, די ווייטערדיקע עפּאָכעס פון עינויים פאַלן צונויף מיט די

צחונות פון דעם שטייגנדיקן און מאכט-עראָבערנדיקן קריסטנטום. בעסער איידער אין דער רוימישער אימפעריע איז געווען די לאַגע פון די יידן, וועלכע זיינען אַרויסגעפאַרן קיין בבל. פון אלעמאָל אָן איז ס'אַזיקע לאַנד געווען אַ צווייטע היימאַט פאַר ישראל; פון דאָרט זיי-נען אָנגעקומען די גרעסטע לערער, דאָרט האָט זיך געפונען אַ גרויסע קאַלאַניע פון יידן מיט רעליגיעזע אָנשוואונגען, וועלכע זיינען געווען קרובהשע צו די אָנשוואונגען פון די פאַלעסטינישע. די העגעמאָניע פון דעם בבלישן יידנטום האָט זיך אָנגעהויבן אָן ערך מיטן דריטן יאָר-הונדערט נאָך קר. געב. ווען די מלוכה פון די פאַרטער איז חרוב גע-וואָרן דורך די סאַסאַנידן.

די לעצטע פירשטן פון די פאַרטער זיינען ווי די ערשטע קיניגן פון דער נייער פערטישער מלוכה געווען פריינדלעך געשטימט צו די יידן. ערשט ווען עס האָט זיך אויסגעבילדעט די זאָראָאָסטרישע לערע, האָט זיך פאַר די יידן אָנגעהויבן אַ צייט פון צרות אויך צווישן פּאַר-און הידקל. אויב שבוֹר I האָט זיך צו זיי באַצויגן גוט, האָבן זיך דערפאַר באַזונדער שלעכט צו זיי באַצויגן שבוֹר II, עוודיגער III און פירוּ IV, הגם זיי זיינען שטענדיק געבליבן טרייע דינער צו דער מלוכה. די עצה, וואָס דער נביא ירמיהו האָט זיי אַמאָל מיטגעגעבן, ווען זיי זיינען געאַנגען קיין בבל: „און זוכט די טובה פונם לאַנד, אין זעלכן איר לעבט“, איז צו זיי אין פלייש און אין בלוט אַריבערגע-באַנגען און קיינע פאַרפאָלגונגען האָבן ניט געקאָנט אָפשוואַכן זייער טרייקייט. פון דעם זעלבליקן בבל אין דער צייט פון דער הערשאַפט פון די סאַסאַנידן שטאַמט דאָס וואָרט, וואָס עס האָט געוואָגט איינער פון די גרעסטע לערער: „דאָס געזעץ פון דער מלוכה איז דאָס אמתע געזעץ“.

דעריבער פלעגט זיך די לאַגע פון די יידן אין דער נייער פערטישער מלוכה תיכף ענדערן צום גוטן, ווי נאָר בעסערע פירשטן פלעגן קומען צו דער הערשאַפט. אָבער די תורה האָט מען ניט אויפגעהערט צו לערע-נען אַפילו אין דער צייט פון די פאַרפאָלגונגען; העכסטנס פלעגט מען דאָס לערנען באַגרעניצן אָדער האַלטן בסוד, און ס'פלעגט ווידער אויפ-בייען, ווען בעסערע צייטן פלעגן אָנשטיין, ווי די צייטן פון אַנאָ-שאַרוואַן, וועלכער האָט יידן ווידער געגעבן די פרייהייט פון דער רע-ליגיעזער בילדונג, אָבער שוין זיין נאָכפאָלגער האַרמוו האָט זי שטאַרק באַגרעניצט. מיט דעם פאַלן פון דער פערטישער מלוכה זיינען די פאַר-פאָלגונגען פון די יידן שטאַרקער געוואָרן. די יידן זיינען געוואָרן אַ שפּילצייג אין די הענט פון פאַרשיידענע הערשער און שטאַטהאַלטער.

און ערשט די מפלה פון דער סאסאנאנידישער מלוכה דורך די אראבער האָט זיי געבראַכט אויף אַ געוויסער צייט דערלייכטערונג.

אין דער צייט פון די אראבער איז אָנגעשטאַנען אַ ווענדפונקט אין דער געשיכטע פון די יידן. דאָס לאַנד פון די אראבער איז שוין פון כמה יאָרהונדערטן געווען באַזעצט פון יידישע שבטים, וואָס זייער אַיינוואַנדערונג און זייער עקסיסטענץ איז באַפּוצט געווען מיט פאַרשיי-דענע לעגענדעס. "דאָס פּאַלק פון דער שריפט" — אזוי האָבן די אַראַ-בער גערופן מיט אַ כאַראַקטעריסטישן אויסדרוק די יידן, וועלכע זיינען זייערע לערער געווען אין פאַרשיידענע קענטענישן און האָבן מיט זיי קאָנקורירט אין דער פּאַעטישער שאַפּונג.

אַבער בשעת דאָרט האָט אויפגעבליט אַ ניי גייסטיק לעבן, און צוליב דעם זיינען שפּעטער די לענדער, וועלכע דער איסלאַם האָט באַהערשט, געוואָרן אַ מקום-מקלט פאַר דעם פאַרפּאָלגטן יידנטום, — האָט זיך די אויסערלעכע לאַגע פון די יידן אין אייראָפּע אַלץ ערגער און טרויעריקער אויסגעבילדעט. ווען פון דער קימערישער נאַכט האָבן זיך אַרויסגעריסן ווילדע האַרדעס און עס האָט זיך אָנגעהויבן יענע גרויסע פעלקער-וואַנדערונג, וועלכע האָט הרוב געמאַכט די רוימישע הערשאַפט, איז אויך דאָס יידישע פּאַלק געוואָרן אין אַלע עקן וועלט צעשפּרייט און אומעטום שטרענג באַדריקט. אָבער טונקל און קנאַפּ זיינען די ידיעות, וואָס מיר האָבן וועגן זייערע וואַנדערונגען און באַזעצן זיך און וועגן זיי-ער גייסטיקן לעבן אין יענע לענדער, וואו זיי זיינען צעזיט געוואָרן.

שוין לאַנג פאַר גלות בבל האָבן יידן געלעבט אין שפּאַניע, און לויט דער לעגענדע איז דער נביא יונה אַהער אַנטלאָפּן פון פאַר גאַטס צאָרן. אָבער מיט דעם אַריינוואַנדערן פון די וועסטגאַטן הייבן זיך אָן אוינזערע ידיעות וועגן דעם יידישן אויפהאַלטן זיך אין לאַנד און צוזאַמען דערמיט אויך וועגן זייערע ליידן און פאַרפּאָלגונגען. ווי נאָר די וועסטגאַטישע קיניגן האָבן זייער אַריאַנישן גלויבן פאַרבייטן אויפן וועסטגאַטישן, האָבן זיי גלייך אָנגעהויבן צו באַדריקן די יידן. רע-קאַרעד און סיויבוט, סיוענאַנד און כינטילאַ, כינדאַסווינט און רעקעס-ווינט, ערוויג און עיקאַ האָבן ווי קאָנקורירט איינער מיטן אַנדערן אין פאַרפּאָלגן די יידן, זיי באַגרעניצן, דערנידעריקן און פאַרניכטן. די ביכער פון די וועסטגאַטישע געזעצזאַמלונגען זיינען אַ פּסדרדיקע קראַניק פון יידנפאַרפּאָלגונגען, וועלכע זיינען דאָס רוב אַרויסגערופן דורך די גייסטלעכע און האָבן לסוף געפירט צו דער אַלטערנאַטיוו: אָדער שמדן זיך, אָדער פאַרלאָזן דאָס לאַנד. ערשט ווען די אראבער זיינען אין 711 אַריבער דעם גיבראַלטאַרער ים-פּאַס און האָבן אין דער שלאַכט

לעבן כערעו דע לאַ פראָנטעראַ געמאַכט אַ סוף צו דער וועסטגאַנג-
טישער מלוכה און אַיינגענומען דאָס לאַנד, דעמאָלט האָבן זיך פאַר-
יידן אָנגעהויבן בעסערע טעג.

אויך אין איטאַליע האָבן די יידן נאָך דער פּעלקערוואַנג-
דערונג, אויב ניט נאָך פריער, זיך אָפגעזעצט. און אויך דאָרט זיינען
זיי געוועזן באַדריקט—פון די אָסטגאַטן, פון וועלכע שפּעטער זיינען
ניט אָפגעשטאַנען די ביזאַנטישע קייסאַרים. אין דער צייט פון לעאָן דעם
איסאַאורייער איז פאָרגעקומען איינע פון די שרעקלעכסטע רדיפות, וועל-
כע האָט געבראַכט צו אַ שטאַרקער אויסוואַנדערונג אין ווייטע לענדער,
אַפילו ביז קרים און סאַרמאַטיע און ביז קאווקאַז. ניט פיל בעסער איז
געווען די יידן אונטער דער מאַכט פון די פּופסטן, פון וועלכע נאָר
געאָרג I האָט זיי געשיצט, אָדער אונטער דער מאַכט פון די לאַנגאַ-
באַרדן, וועלכע האָבן באַהערשט די צפונדיקע העלפט פון איטאַליע.

איידער דער קריסטלעכער גלויבן איז אַהין אַריינגעדרינגען, איז
די לאַגע פון די יידן אין דער פראַנקישער מלוכה און אין בור-
גונדיע געווען אַ ביסל אַ גינסטיקערע. יידן האָבן שוין געוואוינט אין
גאַליע אויפן ריין אין דער צייט פון דער רוימישער הערשאַפט. ווען
כלאָדוויג האָט אָנגענומען קריסטנטום, האָבן זיך דאָרט אויך אָנגעהויבן
פאַרפאַלגונגען, וועלכע האָבן אין דער צייט פון דאָגעבאַרט געפירט צו
דער זעלביקער אַלטערנאַטיוו, ווי אין אַנדערע לענדער, ווען דער זיג-
רייכער קריסטנטום האָט טריאומפירט: שמד, אָדער טויט! די מער אַווינג-
שע געזעצגעבונג האָט בנוגע יידן געהאַט די טרויעריקע ענלעכקייט
מיט דער וועסטגאַטישער, און די לעצטע האָט זיך ווייניק אונטערגע-
שיידט פון די דעקרטען פון דעם ביזאַנטישן קייסער. אומעטום באַרוי-
בונג פון אַלע רעכט, וועלכע זיי האָבן פריער געהאַט, דרוק, אומדער-
טרעגלעכע שטייער-לאַסט, באַגרעניצונג פון באַשעפטיקונגען מיט מיאוסע
אָדער דערנידעריקנדיקע מלאכות, אויסשלוסן פון אַלע אַמטן, פון
מיליטערידינסט און רעליגיעזן צוואַנג.

אין דער צייט פון די קאַראָלינגען איז די לאַגע ווידער בעסער גע-
וואָרן. קאַרל דער גרויסער האָט דער ערשטער פאַרשטאַנען זייער קול-
טורגעשיכטלעכע באַדייטונג פאַר דער אַנטוויקלונג פון דעם וועלטהאַנדל
און האָט זיך דעריבער גוט באַצויגן צו זייער טעטיקייט און צו זייערע
ישובים. די ערשטע קאַלאָניעס פון יידן אין דייטשלאַנד זיינען
אַפנים געגרינדעט געוואָרן דורך די פאַרטריבענע פון פראַנקרייך פאַר
די מער אַווינגער, און דערנאָכדעם פאַרשטאַרקט דורך די צוגעקומענע
פון איטאַליע און פון אַנדערע לענדער. די יידן זיינען גוט באַהאַנדלט

געוואָרן אויך פֿאַר קאַרלס יורשים לודוויק דעם פרומען און קאַרל דעם פליכעוואַטן. ערשט קאַרל דער תּם האָט אָנגעהויבן זייער האָב און גוטס צו שענקען דער קירכע און זיי צו באַדריקן. די ווייטערדיקע קיניגן האָבן דיִדאָזיקע שיינע מעשים פֿאַרטגעוועצט מיט גרויס פלייס. אומעטום זיינען עס די גייסטלעכע געוועזן די מענטשן. וועלכע האָבן גערייצט דעם צאָרן פונם פּאָלק און פון די פירשטן קעגן די יידן. אָבערגלויבן, אומוויסנהייט און פּאַנאַטיום האָבן זיך פאַראייניקט קעגן ייִדישן פּאָלק, פּדי עס צו פאַרניכטן. שטופּנווייז האָט זיך זינט דעם חורבן פון ירושלים די ייִדישע לאַגע פון יאָרהונדערט צו יאָרהונדערט אַלץ פאַרערערט און פאַרערערט. צום סוף פון דער געשילדערטער צייט זיינען די פּאַר-פּאַלגונגען פון די יידן אין גאַנץ אייראָפּע, אחוץ שפּאַניע, געווען אַ טאַג-טעגלעכע דערשיינונג.

אָבער דער ייִדישער שטאַם איז דאָך נאָך אַלע דיִדאָזיקע פּאַר-פּאַלגונגען אין זיין אינערלעכן מהות געבליבן גאַנץ. די מאַטאָרן פון דערִדאָזיקער מערקווירדיקער ערשיינונג זיינען געוועזן — די רעליגיעזע צענטראַליזאַציע און די גייסטיקע אַרבעט.

אין די ערשטע יאָרהונדערטן נאָך דעם חורבן פון די יידן האָבן דער סנהדרין און די ישיבה געבילדעט דעם רעליגיעזן צענטער. פון דאַנען אויס האָט דאָס גייסטיקע לעבן געשטרעמט אין די ווייטסטע לענדער, פונדאַנען איז פעסטגעשטעלט געוואָרן די רעליגיעזע נאָרמע. פונדאַנען שטאַמט אויך די אַנטוויקלונג פון דער לערע ביז צו יענער גרויסער פאַרצווייגטער סיסטעם פון תּלמודים, וועלכע האָט פאַר איר פאַרענדיקונג באַדאַרפט אַ משך פון כּמעט זעקס הונדערט יאָר, און וועלכע האָט אויסגעפילט כּמעט די גאַנצע צייט ביז דער הערשאַפט פון די אַראַבער אין שפּאַניע און ביז דער שאַפּונג פון אַ נייעם גייסטיקן לעבן און פון נייע רעליגיעזע שטרעמונגען. דער פרעזידענט פון דער דאָזיקער אַגשטאַלט, דער פּאַטריאַרך אָדער עטנאַרך איז געווען דער רעליגיעזער ראש איבער די יידען אין גלות. ער איז געווען דער פּאַרזיצער אין סנהדרין, וואו עס זיינען געגעבן געוואָרן תּשובות אויף אָנפּראַגעס, אָנגענומען געוואָרן באַשלוסן, דערקלערט געוואָרן שטרייט-פּראַגן פון געזעץ. געמאַכט געוואָרן נייע פּאַראַרדענונגען און אַלטע — מבטל געמאַכט, דער עיקר אָבער זיינען דאָרט באַשטימט געוואָרן די טעג פון די יום-טובים. דורך דעם רעגולירן דעם קאַלענדאַר האָט דער פּאַטריאַרך באַ-קימען אַ באַזונדער שטאַרקע מאַכט. דאָס יאָר איז געווען אַ צוואַמען-געזעצט, אַזוי אַז די צייט פון די יום-טובים פּלעגט אין געזעץ אַמאָל זיין אָפּהענגיק פון דער לבנה, אַמאָל פון דער זונס אַיינפלוס אויף די

צייטן פונם יאָר. ברענגען די אויסגלייכונג צווישן זון-יאָר און לבנה-יאָר, איינשטעלן די יום-טובים לויט דעמדאָזיקן לוח, באַזונדערס אָנזאָגן די צייט פון ראש-הודש — דאָס איז געווען די זאך פון פאַטריאַרך. אים און זיינע שטעלפאַרטערער האָט אויך געהערט די מאַכט איינצו-פירן די תפילות אויף דעם אָרט פון די פריערדיקע קרבנות. אייניקע תפילות האָבן זיך שוין געפונען אין די ביבלישע שריפטן, אַנדערע זיי-נען מונדלעך איבערגעגעבן געוואָרן און אָנגעוויזן אויף די אנשי-כנסת-הגדולה, איצט זיינען צו זיי צוגעקומען גייע.

דער געביט פון געזעץ, רעאַרגאַניזירט און פעסטגעשטעלט דורך דעם סנהדרין, איז אין אַלגעמיין פאַרבליבן ביי דער זעלביקער פּאָרם, וועלכע ער האָט אָנגענומען אין די צייטן פון נאַציאָנאַלער זעלב-שטענדיקייט, אַחוץ, פאַרשטייט זיך, דעם טייל, וואָס האָט געהאַט אַ שייכות צו ירושלים און צום בית-המקדש. פאַרקערט — זיינען גייטיק געווען גייע פללים בנוגע די יידן-קריסטן, וועלכע מען האָט גע-דאַרפט אָפּשיידן פון די יידן דורך אַ רעליגיעזער וואַנט; עס איז אַפילו גייטיק געווען מצד דעם סנהדרין אַ חרם קעגן זיי, זינט זיי האָבן זיך אָפּגעטיילט דורך פייערן דעם זונטאָג אָנשטאַט שבת. אין דער צייט פון פיר רוימישע קייסאַרים האָט דער סנהדרין אַנטוויקלט אַ פּסדרדיקע אומגעשטערטע אָרגאַניזאַטאָרישע טעטיקייט, מיט דעם ציל איינצוואַרדע-נען די רעליגיעזע ענינים. ערשט אין דער צייט פון האַרדראַנען ווערט, אַפנים, די דאָזיקע אַרבעט געשטערט. דער סנהדרין פאַרלאָזט יבנה און וואַנדערט אַריבער קיין אושא אין גליל, פון וואַנען עס גייען אינגיכן אַרויס זייער וויכטיקע פאַראַרדענונגען בנוגע דעם טאַציאלן לעבן. די לעצטע קראַמפן פון דעם יידישן מלוכה-אָרגאַניזם און דער אויפשטאַנד פון בר-כוכבא האָבן לחלוטין אונטערגעבראַכן די דאָזיקע טעטיקייט פון דעם סנהדרין; דאָס איז אויך געווען דער פּוועל-יוצא פון האַרדראַנס רע-ליגיעזע פאַרפאַלגונגען, בשעת ירושלים איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין עליאַ קאַפיטאַלינאַ, און דער הר-הבית — אין אַ הייליקטום פאַר יופיטער-אַבער שוין פאַר דעם קייסער וואָס נאָך אַרדראַנען, מן הסתם לויט דעם באַשלוס פון אַ גרויסער פאַרזאַמלונג אין אושא, איז דער סנהדרין ווידער אויפגעשטעלט און דער פאַטריאַרכאַט פון סיני איינגעפירט געוואָרן. פאַר דער דאָזיקער צייט האָט זיך אין בבלי געמלעך אין נהר-פקוד, געבילדעט אַ קעגן-סנהדרין, מחמת אין פאַלעסטינע איז פאַר אָפּהיטן די יידישע רעליגיעזע מנהגים באַשטימט געווען טויט-שטראָף. ערשט נאָך אַ לאַנגן משא-ומתן, איז דער דאָזיקער סנהדרין בטל געוואָרן, פּדי ניט צו שטערן די איינהייט פונם רעליגיעזן לעבן.

אין דער צייט פון יהודה I, וועלכער איז שטארק געאכט און האָט געטראָגן דעם טיטל נשיא (פירשט) אָדער אויך „הקדוש“, האָט דער פּאַטריאַרכאָט דערגרייכט צו דער העכסטער גדולה, ווייל כמעט אַלע קאָמפּעטענצן פון דעם סנהדרין זיינען איבערגעגעבן געוואָרן דעם נשיא. זיין רעזידענץ איז געווען אין ציפורי און וועגן זיין באַ-דייטונג פאַרנגייסטיקן לעבן, — ווייל דעמאָלט איז די מסורה אין אַ גע-וויסער מאָס אָפּגעשלאָסן געוואָרן, — וועט אונז נאָך אויסקומען צו ריידן. אָבער ביסלעכווייז גייט פּאַלעסטינע אַוועק אין הינטערגרונד, און דער רעליגיעזער שטראָם איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן קיין בבל. כמעט אַכט הונדערט יאָר בלייבט בבל די רעזידענץ פון דער וויסנשאַפט פּונם יידנטום, און פון דאָרט אויס איז זי אַריבערגעפלאַנצט געוואָרן אין אַלע לענדער פון גלות. דער פּאַטריאַרכאָט אין לאַנד יהודה האָט אַלץ מער און מער פאַרלאָרן זיין באַדייטונג, מחמת דעם, וואָס ער האָט זיין וויכ-טיקסטע פּונקציע — די פּעסטשטעלונג פון די יום-טובים דורך אַיינשטעלן אַ פּעסטן קאַלענדאַר, אַליין צו נישט געמאַכט, ביז ער איז סוף-פל-סוף אין דער צייט פון טעאָדאָסיוס II, פון וועלכן איינער אַ באַדייטנדיקער היסטאָריקער הייבט אָן צו רעכענען דאָס יידישע מיטלאַלטער, אינגאַנצן בטל געוואָרן.

אָבער דער צוזאַמענהאַנג פון די יידישע געמיינדעס איז דורכדעם ניט בטל געוואָרן, ווייל ער האָט זיין רעליגיעזן ראש געפונען אין בבל און אין דער דאָרט בליענדיקער ישיבה, וואו מען האָט געלערנט תורה די בבלישע יידן האָבן זיך געפונען אונטער דער הנהגה פון אַן ע-ק-זיל אַרך (ריש-גלותא), וועלכער איז אין דערזעלביקער צייט געווען אויך אַ הויכער שר פון דער פּערסישער מלוכה, און האָט פאַרנומען דעם פּערטן אָרט נאָכן קיניג. די לעגענדע פירט די אָפּשטאַמונג פון די עקזילאַרכן פון בבל ביז זרובבֿלן, אַלזאָ צו דער אָפּשטאַמונג פון מלכות בית דוד. די געשיכטע ווייס אַלע געמען פון די עקזילאַרכן און טיילט מיט פיל ידיעות וועגן זייער הנהגה, וועגן זייער טעטיקייט, אָבער אויך וועגן זייערע מיסברויכענישן. די הויפטאויפגאַבע זייערע איז געווען: זאַמלען די טעמפל-און מלוכה-שטייערן, אויך באַשטימען באַזאַמטע און דיינים. זייער ווירקן האָט זיך געצויגן ביזן עלפטן יאָר-הונדערט.

אָפּטמאָל האָבן זיי צוזאַמען מיט דער פּאָליטישער מאַכט פאַראיי-ניקט אויך דעם אַוואַטאַריטעט פון דער וויסנשאַפט, און האָבן פאַרנומען אַן אָרט אַלס לערער פון דער תורה. די געשיכטע דערציילט וועגן פאַר-ביטערטע קאַמפּן צווישן די עקזילאַרכן מיט די ראשי-ישיבות. אין די-

דאָזיקע קאָמפּן האָבן די געזעצלעכערע מנצח געווען, אויף וויפיל זייערע אידעעס זיינען גאנץ געבליבן און האָבן זיך נאָך פאַרברייטערט, און דער עקזילאָראַכאַט האָט, ניט קוקנדיק אויף זיין מאַכט, געמוזט פאַלן. מחמת דעם איז שפּעטער דער אַמאָליקער ראַש־ישיבה פון סורא דער־הויבן געוואָרן צו דעם ראַנג פון אַ גאָן (עקסעלענץ). די אייגנטלעכע באַדייטונג פון בכל באַציט זיך צו דעם געביט פון דער וויסנשאַפּטלעכ־כער אַנטוויקלונג פון דער יידישער ליטעראַטור, וועלכע האָט איר היים געהאַט יאָרהונדערטן נאָכאַנאַנד אין די גרויסע ישיבות פון סורא און פּומבדיתא, און האָט געשאַפּן די גרויסע ווערק, וועלכע האָבן יענער צייט געגעבן נאָמען און כאַראַקטער. מחמת דעם איז אויך דאָס סאַ־ציאַלע און קולטורעלע לעבן דער עיקר אין פאַלעסטינע און אין בכל באַזונדער אינטערעסאַנט, אַלס אילוסטראַציע פון דעמדאָזיקן פּעריאָד, וואָרעם די ידיעות וועגן יידישן לעבן פון יענער צייט אין אַנדערע לענדער זיינען זייער קנאַפע און אַזעלכע, וואָס מען קאָן זיך אויף זיי ניט פאַרלאָזן.

אַבער נאָר פאַר די צוויי יאָרהונדערטן, וואָס אוממיטלבאַר נאָך דעם חורבן ירושלים, האָט נאָך דאָס סאַציאַלע לעבן פון די יידן אין פאַלעסטינע און אין רוים אַ גרעסערע באַדייטונג. זייער לאַגע איז גע־ווען אַ גאַנץ גינסטיקע; זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט ערדאַרבעט, פּי־צוכט און אַלערליי מלאכות; צווישן זיי האָבן זיך געפונען מאַטראָסן און קוילנברענער, בעקער און קוכער, גאַרבער און וואַפּנשמידער: „גרעסער איז דער מענטש, וואָס ציט זיין חיונה פון זיין אַרבעט, איי־דער דער, וואָס האָט מורא פאַר גאָט“, — האָט געלערנט דער רבי פון יענער עפאַכע און אַזעלכע זיינען אויך געווען די לערער פון דער תורה אַליין — און מאַכע פון די גרעסטע — בעל־מלאכות. יוסי בן חלפתא איז געווען אַ גאַרבער, יוסי בן אילעאי — אַ באַנדער, יהושע — אַ קוילנברענער. עס האָט זיך גערעכנט פאַר אַ מעלה, צו פאַראיי־ניקן דאָס תורה־לערנען צוזאַמען מיט אַ מלאכה, און ס'איז אַפילו אַנגע־גענומען געוואָרן אַלס פאַרדינסט צו פאַרוואַנדלען דעם שבת אין אַן אַרבעטסטאָג, אַבי נאָר ניט דאַרפן אַנקומען צו לייטן¹).

פּראָצענטניקעס זיינען געווען דעמאָלט אויסגעשלאָסן פון דער געמיינדע, דערפאַר האָט געבליט דער יבשה־און ים־האנדל מיט פרוכטן,

¹ „עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות“ מיינט מען אַ ביסל אַנדערש, ווי דער אַוּטאָר טייטשט עס אויס: בעסער ניט צו באַערן דעם שבת מיט צו־גרויסע הוצאות און לעבן אין אים ווי אין אַ פשוטן אומדער־וואַכן, אַבי ניט אַנצוקומען צו לייטן. (יעד. פון דער רוס. איבערו.)

תבואה, האָלץ, וויין, פלאַקס, אייל, און מיט אַלע זעלטענע פּראָדוקטן פון ווייטע לענדער.

דאָס קולטור-לעבן איז ענג אָנגעשלאָסן געווען אָן רוימישן. שוין אין דעם פּאָריקן פּעריאָד איז, ווי באַקאַנט, פּאָרגעקומען אַ אינערלעכע דערנענטערונג. רוים, וועלכע האָט פריי געעפנט אירע טויערן פאַר אַלע געטער פון די דורך איר פאַרשקלאַפטע פעלקער, האָט זיך אינטערעסירט אויך מיט דעם געשטאַלטלאָזן יידישן גאַט. דער שפּאַט, מיט וועלכן די יידישע יום-טובים, מידות און מנהגים זיינען פאַרפּאָלגט געוואָרן דורך די רוימישע סאַטיריקער, איז מער איידער אַלץ אַ באַווייז אויף דער אַכטונג און אָנערקענונג, וואָס זיי האָבן געפונען מצד דער רוים-מישער געזעלשאַפט, אין וועלכער די יידן האָבן פאַרנומען אַ באַדייטנע-דיקע לאַגע. פון דער אַנדער זייט האָבן אָבער די יידן אויך איבער-גענומען רוימישע און גריכישע באַגריפן, נעמען, מידות גוטע און שלעכטע. אָבער זייער לערע האָט עס ווייניק אָנגערירט, און זי האָט זיך אַנטוויקלט אין איר אייגנאַרטיקייט ווייטער אויף די גרונדזיילן, אויף וועלכע די פרושים האָבן זי שוין פריער אַוועקגעשטעלט: אויף תורה, עבודה און גמילות-חסדים, וועלכע זיינען שפּעטער אומגעוואָנדלט געוואָרן אין אמת, משפט און שלום.

אָבער דאָס פאַרשן אין דער תורה האָט זי ניט געשטערט אין אַנ-דערע וויסנשאַפטלעכע שטרעבונגען, און סיי מעדיצין, סיי אַסטראָנאָמיע, איבערהויפט די ערשטע, וועלכע איז פון קדמונים אָן געווען הויך גע-אַכט און פליסיק שטודירט, האָבן אויך אין די יידישע קרייזן געפונען תלמידים און לערער.

נאָר דאָס גייסטיקע לעבן האָט זיך, פאַרשטייט זיך, קאָנצענטרירט אין בית-המדרש. אין איין ריי מיט דעם פאַטריאַרך איז לויטן ראַנג געשטאַנען דער ראש-ישיבה, און וואָס נידעריקער עס איז געפאלן דער סנהדרין, אַלץ העכער האָט געשטיגן די באַדייטונג פון די ראשי-ישיבות, און ווען דער פאַטריאַרכאַט איז נאָך אַ קיום פון פינף הונדערט יאָר אונטערגעגאַנגען, האָט דער העכערער אַמט פון די ישיבה-פאַר-שטייער אינגאַנצן פאַרנומען זיין אָרט. די עפאַכע פון אַ נייעם יידישן לעבן אין אָנהייב פונם דריטן יאָרהונדערט אין בבל האָט ווייניק אָדער גאַרנישט ניט געענדערט אין דער סאָציאַלער לאַגע פון די יידן. אָבער פאַר זייער גייסטיקער אַנטוויקלונג איז איר באַדייטונג געווען ניט אַפּ-צושאַצן. זי איז געווען אַן אויסדרוק פון היסטאָרישער גייסטיקייט, מחמת זי האָט די ערשטע פאַרווירקלעכט די קאָסמאָפּאָליטישע אידעע פון די יידן, וועלכע איז געבונדן געווען מיט מלוכה און דינאַסטיע.

ניט מיט טעמפל, פוהנים און קרבנות, נאָר אין דער וויסנשאַפֿט אַליין געהאַט איר פונדאַמענט און איר מהות. בבל איז געוואָרן אַן אַרץ-ישראל, און די השפּעה פון פּאַלעסטינע איז אַלץ מער געפּאַלן, וואָס ווייניקער באַדייטונג עס האָבן געהאַט אירע לערער און אירע ישיבות. סורא און פּומבדיתא זיינען געוואָרן די צענטערן פון דער יידישער וויסנשאַפֿט אין בבל. צוויי חדשים אין יאָר, אין פּרילינג און אין האַרבסט, האָבן זיך פאַרזאַמלט די תּלמידי-חכמים אין די ישיבות, און דעריבער האָבן די דאָזיקע ביידע חדשים, אדר און אלול, באַקומען דעם נאָמען פאַרזאַמלונגס-חדשים. די וויסנשאַפֿטלעכע פאַרזאַמלונג גען האָבן געהייסן פּלה, די פּאַרזיצער ראשי-פּלה, די שול — ישיבה, אָדער אויף אַרמיש — מתיבתא. די איבעריקע צען חדשים פלעגן די לערער און די תּלמידים פאַרנעמען זיך מיט ענינים פון פּרנסה.

אַזא דעמאָקראַטישע אַרגאַניזאַציע האָט זייער גוט געשטימט מיט דעם גייסט פונם ייִדנטום, אָבער ניט מיט דער צעצווייאַקטער לאַגע פון די עקזילאַרכן אין בבל. די מלחמות צווישן זיי מיט די ראשי-ישיבות פון סורא האָבן סוף-פּל-סוף געבראַכט, ווי מיר האָבן פּריער געזאָגט, דערצו, אַז די ראשי-ישיבות האָבן באַקומען דעם טיטל פון גאונים (658) און די קאָמפּעטענץ, וועלכע האָט זיי געמאַכט אינגאַנצן אומאַפּהענגיק פון די עקזילאַרכן. גאונים זיינען געזעסן סיי אין סורא, סיי אין פּומבדיתא, זאָך האָט דער סוראַר גאון, אָפּנים, געהאַט אַ העכערע חשיבות, מחמת די סוראַר ישיבה איז געווען אַן עלטערע.

די אינוועסטירטורע פון די עקזילאַרכן פלעגט געגעבן ווערן דורך די פּרעזידענטן פון ביידע ישיבות אין אַ פּאַרם, וועלכע איז פאַר די פאַרהעלטענישן פון דער צייט און די באַציאונג צווישן ביידע אַנשטאַלטן געווען כאַראַקטעריסטיש. פּריער פלעגט דער גאון פון סורא האַלטן אַ רעדע פאַר דעם נייעם "פירשט פון גלות", אין וועלכער ער פלעגט אים דערציילן וועגן די פליכטן פון זיין וויכטיקן אַמט. דער עיקר איז אָבער באַשטאַנען אין דעם, וואָס ביידע ראשי-ישיבות פלעגן אים אַרויפלייגן די האַנט אויפן קאַפּ און אויסגערופן אונטער שאַלונג פון טרומייטן: "וואָל לעבן אונזער האַר, דער פירשט פון גלות!" נאָכדעם פלעגן אַלע אָנוועזנדע דעם ריש-גלותא באַגלייטן פון שול ביז זיין הויז. נאָך דערדאָזיקער פייערונג פלעגט דעם נאָענטסטן שבת פאַרקומען אַ פייערלעכע גאַס-דינסט. פאַר דעם עקזילאַרך פלעגט אין שול אויפגעבויט ווערן אַן אייגענע זיילנאַרטיקע טריבונע. ווי דער ריש-גלותא האָט אונטער געזאָגט פונם חזן און דעם כאַר פאַרנומען זיין אַרט אויף דער טריבונע, פלעגט דער גאון פון סורא אַרויסטרעטן פאַר אים, בוקן און זעצן זיך ביי אים

פון דער רעכטער זייט, דאָס זעלביקע פלעגט טאָן דער גאון פון פומבד-תא, וועלכער פלעגט זיך זעצן ביי אים פון דער לינקער זייט. צו קריאת-התורה פלעגט מען די ספר-תורה אַרויפטראַגן צו דעם ריש-גלותא, און דער גאון פון סורא איז געווען דער מתורגמן (פאַרטייטשער). נאָך דעם לייענען פלעגט דער ריש-גלותא האַלטן אַ דרשה פון הלכהשן אָדער אגדהשן. אינהאַלט, אויב אָבער ער איז אַליין ניט געווען קיין תלמיד-חכם, האָט ער די דרשה-זאָגן געקאָגט איבערגעבן דעם גאון פון סורא. אין קדיש וואָס צום סוף דאוונען פלעגט דערמאָנט ווערן דער נאָמען פון דעם ריש-גלותא: "דאָס זאָל געשען אין די טעג פון דעם פירשט".

נאָך דעם פלעגט קומען אַ באַווונדער ברכה פאַר אים, פאַר די ראשי-ישיבות און די תלמידים (יקום פורקן), אין וועלכער עס פלעגן אַריינגעפלאַכטן ווערן די נעמען פון אַלע געמיינדעס און פּערזאָנען פון נאָענט און פון ווייט, וועלכע האָבן דורך זייערע נדבות דערווין זייער אינטערעס צו די ישיבות. גאָכדעם פלעגט מען גיין מיט אַ פייערלע-כער פּראָצעסיע פון שול צו דעם עקזילאַרכס הויז, וואו אַלע אָנ-טיילנעמער פון דער פייערונג האָבן זיך פאַראייניקט ביי אַ פריילעכן מאַלצייט.

די אינסטאַלאַציע פון די ראשי-ישיבות פון סורא און פומבדיתא פלעגט אויך באַגלייט ווערן פון אַזאַ מין פייערלעכן צערעמאָניאַל, נאָר מיט דעם אונטערשייד, וואָס מען פלעגט די ספר-תורה צו זיי ניט ברענגען, ווייל דאָס איז געווען אַ מין קיניגלעכע אויסצייכענונג. דער סדר פון לערנען איז געווען גענוי באַשטימט פאַר ביידע ישיבות. נאָכן ראש-ישיבה איז די ערשטע פּערזאָן געווען אַ אויבערריכטער (דיין די בבא), וועלכער האָט אויסגעפירט די יורדישע פונקציעס. נאָך אים זיי-נען געגאַנגען זיבן פאַרשטייער פון דער לערער-פאַרוואַטלונג (רישי פלה), און דריי, וועלכע האָבן געטראָגן דעם טיטל חברים. נאָכדעם איז אָבער נאָך געווען אַ קאָלעגיע פון 100 מיטגלידער, פון וועלכע 70 האָבן גע-בילדעט דעם גרויסן סנהדרין, און 30—דעם קליינעם סנהדרין; מיט דער צייט האָט די דאָזיקע אַנשטאַלט פאַרלאָרן איר אַמאָליקן קאַראַקטער פון אַ לערער-קאָלעגיע, און איז געוואָרן אַ ראַטגעבנדיקער און באַ-שליסנדיקער פאַרלאַמענט, וועלכער פלעגט אויף די צוויי מאָל יערלעך פאַרגעקומענע פלה-פאַרוואַטלונגען געבן תשובות אויף אַלע שאלות, וועלכע פלעגן אָנקומען פון געמיינדעס פון אַנדערע שטעט, און אָננעמען נייע באַשלוסן.

די אַרענע פון דעם יידישן גייסטיקן לעבן און פון זיין אויסדרוק אין דער ליטעראַטור איז פאַר דערדאָזיקער צייט און נאָך דעם אין

א משך פון צוויי יאָרהונדערטן פּאַלעסטינע, דאָן בבל לעבן פּאַלעסטינע און צום סוף בבל אַליין. די שפּראַך פּונם פּאַלק איז געווען גריכיש אָדער אַרמיש, די שפּראַך פּון דער ליטעראַטור — יענץ נייִהעברעאיש, וועלכן מיר האָבן שוין געשילדערט אַלס צוזאַמענגעזעצטן פּון העברעאיש און מיט אַרמיש און מיט אַ צומישונג פּון לאַטיינישע און גריכישע ווערטער.

לויט דער אינערלעכער אַנטוויקלונג צעפּאַלט די צייט פּון דער תּלמודישער ליטעראַטור אויף פיר גרויסע פּעריאָדן, וועלכע שליסן זיך אָן ענג אָן דער אַנטוויקלונג פּון דעם תּורה לערנען, און וועלכע האָט זיך אויסגעדריקט אין וויכטיקע שריפטן.

ווען מען זאָל די גאַנצע תקופּה רעכענען אָן ערך פּון 700 יאָר, — און דערביי קאָן, נאַטירלעך, אין דער געשיכטע פּון גייסטיקער אַנטוויקלונג ניט זיין קיין רייד וועגן אַ פּעסטן פּונקט, אָדער אַ באַשטימטע כּראַנאָלאָגישע דאַטע, — דאָן פּאַלט אויס די צייט פּון די תּנאים — זינט דעם חורבן פּון דער יידישער מלוכה און דער קאָנסטיטואירונג פּון דעם סנהדרין אין יבנה ביו יהודה I, אָן ערך צוויי הונדערט יאָר. אויב מען האָט שוין פּריער די גרויסע לערער פּון געזעץ, וועלכע האָבן געהאַט אַ וואַסער-עס-איז השפּעה אויף דער מעטאָדישער אַנטוויקלונג פּון די לער-באַגריפּן, גערופן תּנאים, — הייבט זיך דאָך די היסטאָרישע באַרעכטיקונג פּון דער עפּאָכע פּון די תּנאים (70 — 200) איינגטלעך אָן ערשט פּון רבי יוחנן בן זכאי. זי נעמט אַרום פיר דורות און געפינט איר אויסדרוק אין דעם אָפּשלוס פּון איר גייסטיקן שאַפּן, אין דער משנה. די צווייטע עפּאָכע נעמט אַרום דעם דור פּון די אַמוראים (ריידנ-דיקע) — זינט דעם אָפּשלוס פּון דער משנה און דער גרינדונג פּון די ישיבות אין בבל ביז צום אָפּשלוס פּון תּלמוד, וואָס אין דעמדאָזיקן ריזיקן ווערק האָבן די אַמוראים, וועלכע זיינען געקומען נאָך די תּנאים, אַריינגענומען די גאַנצע גייסטיקע אַרבעט פּון זייער דור און פּון אַלע פּריערדיקע צייטן. די דאָזיקע עפּאָכע רעכנט זיך פּון זעקס דורות אַמוראים אויף אַ משך פּון אָן ערך דריי הונדערט יאָר (200 — 500).

נאָך דער פּאַרענדיקונג פּון דעם תּלמוד האָבן די געזעצלעכער און די פּאַרשער אין בבל זיך גערופן סבוראים (מיינענדיקע). דעם אָרט פּון די לערנדיקע האָבן באַשיידן פּאַרנומען די ריינדיקע, פּון די ריינדיקע — די מיינענדיקע. זייער ווירקונג ציט זיך פּון חתימת-התּלמוד ביז צו דער אַנטוויקלונג פּונם גאַנצן. אָן ערך אַנדערטהאַלבן הונדערט יאָר (500 — 650).

מיט דער אויפבליאונג פונם גאָאָנאַט אונטער דער הערשאַפט פון די אַראַבער, לויט אַנדערע מיינען—שוין צום סוף פון דער פערסישער הערשאַפט, הייבט זיך אָן דער פערטער פּעריאָד, וועלכער ציט זיך ניט ביז וואַנען דערדאָזיקער אַמט ווערט בטל (1040), נאָר ביז צום אויפֿטרעטן פון די קאַראַאימער (650—750), און וואָס זיין כאַראַקטעריסטישער אויסדרוק איז די זאַמלערישע און רעגולירנדיקע טעטיקייט נאָך פאַרשיידענע ריכטונגען. אָבער די גרעסערע העלפט און דער סוף פון דעם גאָנצן פּעריאָד געהערט שוין צו דער פּאָלגנדיקער תקופה. דער סך-הכל פון דידאָזיקע פיר פּעריאָדן רופט זיך די תלמודישע ליטעראַטור, צוליב יענער ריזיקער אַרבעט, וועלכע האָט כסדר באַשעפֿטיקט אַ צוואַנציק דורות אין משך פון כמעט אַ יאָרטויזנט; לערער און שילער, פירשטן און האַנטווערקער, פּאַלעסטינישע און ביבלישע יידן האָבן אויף איר געאַרבעט מיט גלייכער ליבע און איבערגעגעבנקייט.

ו די מ ש נ ה .

דורך די גאסן פון דער אלטער שטאָט באַוועגט זיך בין-השמשות-
 צייט אַ לוויה. דאָס טראָגן, זאָגט מען, תלמידים זייער טייערן רבין צו
 קבורה. דערשראָקן און מיט ערפאַרכט טרעטן אלע אָפּ אין אַ זייט. אַפילו
 די רוימישע וואַך ביי די טויערן פון שטאָט לאָזט די פראַצעסיע פריי
 אַדורכגיין. דאָ, הינטערן שטאָט, שטעלט זיך די פראַצעסיע אָפּ, די
 תלמידים שטעלן אַוועק דעם אַרון, עפענען דאָס דעקל, און פון אינוויי-
 ניק גייט אַרויס דער געערטער רבי יוחנן בן זכאי, וועלכער האָט
 זיך, אַ פאַרשטעלטער אלס אַ מת, געלאָזן אַרויסטראָגן פון דער שטאָט,
 כדי אַזוי-אַרום צו קענען דורכגיין אין דעם רוימישן לאַגער.
 דאָרט האָט ער זיך געשטעלט פאַר אַספּסינוסן, אויף וועלכן די
 ערשיינונג פון דעם גרייזן לערער האָט געמאַכט אַן אַיינדרוק, און
 וועלכער זאָגט אים צו צו ערפילן אַ וואונטש, וואָס ער וועט בעטן.
 אָבער ניט פאַר זיין פאָלק, ניט פאַר דער הייליקער שטאָט, אַפילו ניט
 פאַר דעם בית-המקדש האָט דער רבי געבעטן שוינונג, נאָר: „לאַז מיר
 גרינדן אַ שול אין יבנה“, — דאָס איז געווען זיין בקשה. און שמייכ-
 לענדיק האָט אים דער שטאַלצער רוימער געגעבן דערויף זיין הסכמה.
 ער האָט ניט קיין אַנונג פון דער גייסטיקער קראַפט פונם פאָלק, וואָס
 אין דער צייט, ווען עס האָבן זיך נאָך גערויכערט די חורבות פון זיין
 נאַציאָנאַלער זעלבשטענדיקייט, האָט עס געזאָרגט מער ניט ווי וועגן
 דער דערהאַלטונג פון זיין תורה. די אַיזערנע רוים האָט געמוזט אונ-
 טערגיין, פיל פון די פעלקער — אומקומען פון דעם שטורעם פון דער
 געשיכטע, נאָר דאָס פאָלק ישראל האָט ווייטער געלעבט אין יענער
 לערע, וואָס יוחנן בן זכאי האָט פונם ברענענדיקן ירושלים, פון די
 אַפהענגטיקע פריינד פון שלום און פון די משוגענע קנאים, געבראַכט
 קיין יבנה, — אַ האַפּטשטאָט ביים מיטללענדישן ים, אַן ערך זעקס
 מייל ווייט פון ירושלים.

דאָרט האָט יוחנן בן זכאי אויסגעבויט אַ בית-מדרש, דאָרט האָט

ער צונויפגעזאמלט די צעווייטע רעשטן פון זיינע תלמידים, און פון דאָרט אויס האָט ער גלייך געלאָזט הערן וועגן דער נייער אויפגאָבע פון דעם יידנטום מיט ווייטזענדיקן נביאישן בליק. "צדקה פאַר בייט קרבנות" — האָט דער רבי געלערנט, — "ווי עס שטייט געשריבן: איך וויל חסד און ניט קיין קרבן!" וועגן דער באַדייטונג פון אַזעלכע ווערטער, וועלכע האָבן פאַר אַמאָל אויף דעם אָרט פון קרבנות=קולט אַוועקגעשטעלט אַ העכערע רעליגיעזע פאַרערונג, אַ גאָסט-דינסט פון האַרצן, דאָרף מען פיל ניט ריידן. און ווען זיינע שילער האָבן געלעבט אין מורא און זאָרג פאַר דעם ווייטערדיקן קיום פון דעם יידנטום און פאַר זיין לאַגע בנוגע צו אַנדערע פעלקער, האָט זיי דער לערער געטרייסט מיט די רייד פון דעם דיכטער, וועלכע ער האָט באַמט אויסגעטייטשט אויף אַ נביאישן אופן: "צדקה דערהויבט דאָס פאָלק, און די גוטע מעשים פון אַ נאַציע זיינען אירע אויסלייזונגס-קרבנות".

מיט אַזעלכע אָנשוואַונגען, אין וועלכע יוחנן בן זכאי ערשיינט אַלס געטרייער שילער און יורש פון די יידישע נביאים, איז אָנגעפירט געוואָרן די יבנהר ישיבה. אַלע אינטטיטוציעס, וועלכע זיינען פון דאָרט אַרויס, די ווייטערדיקע אַנטוויקלונג פון דער הלכה און פון דער אגדה, אויף וויפיל זיי ביידע האָבן זיך געקניפט אָן דעם לערער, אָן זיין שול און אָן זיין מעטאָד, האָבן געעטעמט מיט דעמעלביקן גייסט פון אַ טיפער זיטלעכער וועלטאַנשוואַונג און פון אַ גייסטיקער הייך, וועלכע האָט דעם באַזיגטן הויך געשטעלט איבער דעם באַזיגער. דאָס באַזויינט אַ געשפרעך צווישן דעם לערער מיט די תלמידים, וועלכער ווערט איבערגעגעבן אין "פרקי אבות": "גייט און זוכט, — האָט ער איינמאָל צו זיי געזאָגט, — וואָסער וועג איז דער בעסטער, וועלכן דער מענטש זאָל זיך אויסקלייבן?" "גינציקייט צו לייטן" — האָט געענטפערט איינער; "קריגן אַ גוטן חבר" — האָט געענטפערט דער צווייטער; "אַ גוטן שכן" — האָט געזאָגט דער דריטער; "ביי יעדן טאָט אויסוועגן די רעזולטאַטן", — האָט געזאָגט אַ פערטער; "האָבן אַ גוט האַרץ" — האָט לסוף געזאָגט זיין מיינונג אין דער דיסקוסיע אליעזר בן ערך. און דער לערער האָט באַשטימט: "מיר געפעלן דייער רייד מער פאַר אַלע מענס, ווייל זיי זיינען שוין פולל אַלעמענס, אַזאָ גייסט האָט נאָטירלעך פרעמד און דערווידער געמוזט זיין יעדער גאוה, און דעריבער איז געבליבן אין דער מסורה זיין שפרוך-וואָרט: "אויב דו האָסט ערוואָרבן פיל חכמה, האַלט זיך דערמיט ניט גרויס, וואָרעם דערצו ביסטו באַשאַפן געוואָרן".

אזוי איז יוחנן בן זכאי געווען היללס א געטרייער תלמיד, וואָס צו זיינע פיס איז ער אַמאָל געזעסן, א קעמפער פאר שלום און פאר דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון זיין פאָלק, וואָס אַן ערבות אויף זיין קיום איז פאר אים געווען די תורה. פון היללן האָט ער אויך אַפנים איבערגענומען, כדי עס ווייטער מונדלעך צו פאַרשפרייטן, דעם שטאַף פון דער מסורה, יענע אַלע כּללים פון אויסטייטשן און אַלע באַשלוסן פון געזעץ, וועלכע זיינען דורך היללס שול פאַרטיילט אין באַשטימטע קאַטעגאָריעס, און וואָס זייער סך-הכל האָט באַקומען דעם נאָמען מ ש נ ה (לערע). אמת, אַ גרויסער טייל פון דידאַזיקע באַשטימוגען איז דורך דעם חורבן פונם בית-המקדש געקומען אין אַ צושטאַנד פון ירידה, און עס איז נייטיק געווען אָדער מבטל צו מאַכן זייער וויר-קונג, אָדער צו פאַרבייטן זיי מיט נייע געזעצן. דערביי האָט זיך יוחננס מילדער גייסט אַרויסגעוויזן אין דער העלסטער באַלייכטונג. ער האָט רעאַרגאַניזירט דעם סנהדרין אין יבנה, ער האָט געשאַפן תקנות, וועלכע האָבן געדאַרפט פאַרבייטן די קרבנות. ער האָט אָבער מיט איידעלער פיעטעט איבערגעלאָזן יענע דינים, וועלכע זיינען געווען געהייליקט דעם פרומען זכר פונם בית-המקדש, און האָבן זיך אפּשר דערפאַר גע-רופן „הלכתא למשיחא“, ווייל זייער אויספירונג איז געווען געקניפט מיט דער צייט פון משיחס קומען און מיט דעם אָפּבויען פון ירושלים, אָבער די האַפענונג, אַז דידאַזיקע געשעענישן וועלן קומען, זיינען נאָך פון פאָלקס נשמה ניט פאַרשוואונדן, און דאָס פאָלק האָט דעם קעגנ-ווערטיקן צושטאַנד געהאַלטן נאָר פאַר אַן איבערגייענדיקן.

און פונקט ווי זיינע הלכהשע פאַרשונגען, אזוי זיינען אויך זיינע אגדהשע לערעס קלאָר און איינפאַך, אָבער וואַרעם און טיפּזיניק. גראַד דאָס, וואָס ער איז געווען אַ קינד פון זיין צייט און האָט איר זיין פּס געצאָלט, הגם ער האָט זיך אָפּט געשטעלט העכער איבער איר מיט זיינע אַנשוואונגען, האָט געמאַכט די ערשיינונג פון דעמדאָזיקן תנא סימפּאַטיש און ליבלעך. און שטעלט מען זיך פאַר דעם גייסט פון יע-נער צייט, די זיגרייכע מאַרשן פון רוים, דעם אונטערגאַנג פון דער אַלטער פריילעכער אַלימפישער געטער-וועלט, די מפּלה פון שטאַרקע מלוכות, די נאַטורערשיינונגען פון שרעקלעכער קראַפט, ווי יענע גרויסע ערדציטערניש און אַז. וו. — וועט עס קיין פאַרוואונדערונג ניט אַרויסרופן, ווען מען געפינט אויך אין יוחנן בן זכאי אַן אָנהענגער פון יענעם מיסטיש-פּילאָסאָפּישן מעטאָד צו דערקלערן די הייליקן שריפט, וועלכע האָט אין דער ערקלערונג פון דער ביבלישער מעשה-בראשית און אין דער מעשה-כרפּה ביי יחזקאלן געשאַפן אַ באַזונדער געהיי-

מע לערע, וואָס וועגן איר אינהאַלט איז ווייניק באַוואוסט און וועלכע האָט אפשר זיך געפונען אין אַ ענגן צוזאַמענהאַנג מיט דער קריסטלע-כער גנאָסטיק אַלס קרובהשע ריכטונג, און אפשר איז זי געווען גע-ווענדט גראַד קעגן דערדאָזיקער גנאָסטישער ריכטונג, וועלכע האָט דעם יידנטום געהאַלטן בלויז פאַר אַ שטאַפל צום קריסטנטום.

דער יונגער קריסטנטום האָט נאָך דעמאָלט געלעבט אין ענגע פאַמיליענבאַציאונגען מיט דער רעליגיע, פון וועלכער ער שטאַמט. פונקט ווי עס האָבן אין יידנטום לאַנג צווישן זיך געקעמפט דער ראַביניום מיטן העלעניום פאַר דער אויבערהערשאַפט, אַזוי האָבן אויך אין דער קריסטלעכער געמיינדע געקעמפט איינע קעגן די אַנדערע די יידן-קריסטן מיט די היידן-קריסטן. אָבער נאָר די ערשטע זיינען געווען געפערלעך פאַר די רבנים. גאָר קעגן די דאָזיקע האָבן זיי געריכטעט זייערע אָנגרייפן מיט ערנסטע און שאַרפע פאַראורטיילן, ווי מיט סאַטירישן וואָפן. די שפורן פון דעמאָ-זיקן קאָמף דאַרף מען זוכן אין נייעם טעסטאַמענט און אין דער תּלמוד-דישער ליטעראַטור. פון די קאַנאָנישע עוואַנגעליעס פון נייעם טעסטאַ-מענט איז נאָך פאַרבונדן מיט באַציאונגען צום יידנטום בלויז די עוואַנג-געליע פון מתתא. אין מאַרקוסעס עוואַנגעליע איז שוין דער חוב צו היטן דעם יידישן געווען ניטאָ, און לוקאַס עוואַנגעליע איז שוין אַ באַ-ווייז פאַר "דעם באַוואוסטזיין פון דער אַלוועלטלעכער באַדייטונג פון דער קריסטלעכער רעליגיע". אָבער אין דער אויסטייטונג פון דעם נייעם טעסטאַמענט פאַרבלייבט נאָך די געמיינזאַמע באַציאונג צווישן יידנטום מיט קריסטנטום. אין די רעדעס פון יעזוס און אין די שריפטן פון אַפּאָסטעל פּאַאָלוס זיינען קענטיק די פּאַרמען פון דער הלכהשער עקזעגעיטיק, בשעת אין די בריוו צו די העברעער, אין די פּאַלעסטינישע בריוו און דער אַפּאָסטעלגעשיכטע הערן זיך קלאַרע אַפּקלאַנגען סיי פון דער פּאַלעסטינישער אַגדה, סיי פון דער אַלעקסאַנדרינישער אַלעגאָ-ריסטיק. אפילו אין די ווערק פון די קירכנפּאַטערס איז נאָך פאַרבליבן די גייסטיקע קרובהשאַפט, וואָס פונאַנדערוויקלען אירע פאַרפלאַנטערטע פעדים דאַרף זיין איינע פון די הויפטאויפגאַבעס פון דער רעליגיע-געשיכטע. די פּראַגע וועגן אַ העברעאישער אור-עוואַנגעליע פירט זי-כער אין דער מלוכה פון דער אַגדה, און אַזוי האָט מען אויך אין איי-נעם אַ אַגדהשן דיאַלאָג וועגן ירושה-רעכט פון דער טאַכטער איינגע-זען אַ תּלמודישע סאַטירע אויף די *λόγια* פון מתתא און צוזאַמען דערמיט אויך דייטלעכע שפורן פון דערדאָזיקער אורשריפט, וועלכע זיינען אפשר עלטער פון אַלע פאַראַנענע עוואַנגעליעס, ווייל זיי פירן אין דער אמוראיקער צייט פון יוחנן בן זכאי און זיינע נאַכפּאָלגער.

דאָס יאָר פון יוחננס טויט איז אומבאַקאַנט, אָבער זיין לעצט וואָרט, ווי דאָס לעצטע וואָרט פון פיל אַנדערע גרויסע מענטשן, איז פאַרבליבן. ס'דאָזיקע וואָרט איז געווען געווענדט צו זיינע טרייע שיי- לער, וועלכע האָבן אַרומגערינגלט זיין טויטנבעט: „זאָל די מורא פאַר גאָט אין אייך זיין אזוי שטאַרק ווי די מורא פאַר מענטשן; איר מיידט אויס זינד פאַר די אויגן פון מענטשן; מיידט זיי אויס אויך פאַר דעם געזיכט פון יענעם, וועלכער זעט אַלץ“.

*

אויב יוחנן האָט געלייגט דעם גרונדשטיין פאַר דעם נייעם בנין פון ייִדנטום, איז אויף זיינע שילער און נאָכפאָלגער געלעגן דער חוב דעם- דאָזיקן בנין ווייטער צו פירן. מען דערציילט, אז די תלמידים זיינע האָבן זיך נאָך דעם טויט פון זייער לערער צעשפרייט און האָבן זיין לערע פאַרשפרייט אין פאַרשיידענע ערטער. די גרעסטע פון זיי זיינען געווען אליעזר בן הורקנוס, יהושע בן חנניה, יוסי הכהן, שמעון בן בתנאל, אליעזר בן ערך. יוחננס נאָכפאָלגער אין פאַריראַרכאָט און אין פרעזידיום פון סנהדרין איז געוועזן גמליאל II, פון היללס משפחה. אַלזאָ פון געבורט באַשטימט צו דעמדאָזיקן אַמט, אָן ענערגישער און אַ פילזייטיק געבילדעטער מענטש, וועלכער האָט געהאַט מאַטעמאַטישע קענטעניש, האָט ליב געהאַט די גריכישע שפראַך און געגעבן זיין הסכמה אויף אַקווילאַס איבערזעצונג. אָבער דערביי אין גמליאל אויך געווען אַ גרויסער אָנהענגער פון דער הלכה, און ניט קוקנדיק אויף דעם שווערן קאַמף, וואָס ער האָט געהאַט אויסצושטיין קעגן די חברים פון זיין צייט, איז דאָך אים געלונגען דורכצופירן זיינע אָנשוואונגען. די שולן פון הילל און שמאי האָבן זיך שוין יאָרנלאַנג געפונען אין אַ העפטיקן שטרייט וועגן דעם מעטאָד פון אויסטייטשן די שריפטן, אזוי אז עס איז כמעט „פון איין תורה געוואָרן צוויי“. דאָ האָט מען געדאַרפט קומען מיט אייזערנער קאַנסעקווענץ און נויטן אַלעמען צו אָנערקענען היללס טראַדיציאָנעלע מעטאָדן.

גראַד אָבער דידאָזיקע מחלוקתן זיינען דער בעסטער עדות אויף דעם פרייען גייסט פון דער לערע, וועלכער האָט געהערשט אין דער קליינער און פאַרפאָלגטער רעפּובליק פון געלערנטע. ניט די הויכע שטעלע, ניט זיין גרויסער יהוס האָבן גמליאלן ניט געשיצט קעגן סותרדיקע מיינונגען און טיפע קאַנפליקטן מיט די גרעסטע פון די

חכמים. איינעם, זיין אייגענעם שוואַגער, אליעזר בן הורקנוס, האָט ער אַריינגעלייגט אין חרם. קעגן דעם צווייטן, יהושע בן חנניה, איז ער אַרויסגעטראָטן זייער שאַרף, און אַ דריטן, עקיבאן, האָט ער אויך גע-
 דראָט מיט חרם. ניט קוקנדיק דערויף האָבן די חכמים זייערס אויסגע-
 פירט. איינער אָן אייגנטימלעכער צופאַל כאַראַקטעריזירט אויפן בעסטן
 אופן די קעגנזייטיקע באַצייאונגען צווישן די געלערנטע. בשעת איינער
 אַ שטורעמדיקער דיסקוסיע, האָט זיך אין בית-מדרש דערהערט אַ בת-
 קול, וואָס האָט געזאָגט: „די ווי יענע זיינען ווערטער פונם לעבעדיקן
 גאָט, אָבער ריכטיק זיינען היללס רייד.“ דעמאָלט האָט זיך געשטעלט
 איינער פון די לערער, יהושע, און האָט אויסגערופן: „אין אַזעלכע
 פראַגן קוקן מיר ניט אויף אַ בת-קול, וואָרעם די תורה איז ניט פאַר
 די הימלישע גייסטער, נאָר פאַר די מענטשן אויף דער ערד געגעבן
 געוואָרן, און ניט אַ וואונדער קאָן אין אַזעלכע פראַגן אַנטשיידן, נאָר
 די מערהייט פון די וויסנשאַפטלעכע מיינונגען“¹.

* *

*

ניט קוקנדיק דערויף האָבן די פרינציפן פון היללס שול דאָך באַ-
 קומען דעם אומבאָדיגטן אווטאָריטעט. דער מנהיג און דער תנא מיט
 זעלטענע פעאיקייטן, דער ווערדיקסטער נאָכפאָלגער פון יוחנן בן זכאי,
 עקיבא בן יוסף, איז עס געווען דער, וועלכער האָט דעם שטאַף פון
 דער מסורה געבראַכט אין סיסטעמאַטישער אָרדענונג און האָט שלום
 געמאַכט צווישן די שטרייטנדיקע פאַרטייען. די לעגענדע האָט אַרומ-
 געוועבט עקיבאס לעבן מיט ראַמאַנטישן גלאַנץ. די געשיכטע ווייס נאָר
 וועגן זיין אַגיטאַטאָרישער טעטיקייט אין דעם זינען פון פאָליטישער
 רעסטאָוראַציע, וועלכע האָט דעמאָלט געפירט צו דעם אויפשטאַנד פון
 בר-כוכבא, אויך וועגן זיין גייסטיקער באַדייטונג. נאָך דעם אַלעמען,
 וואָס די אין פיל ערטער פאַרשפרייטע קוועלן דערציילן וועגן אים,
 קאָן מען עקיבאן מיט רעכט אַנרופן אַ זעלבסטשעפערשער גייסט. ער
 האָט דעם לערנשטאַף באַטראַכט ניט אַלס פעסטן געזעץ, וועלכער
 מוז איבערגעגעבן ווערן בירושה אָן ענדערונגען, נאָר אַלס קוואַל

¹ דער מחבר פאַראייניקט צוויי באַזונדערע מאַמרים, וועלכע באַציען זיך צו
 באַזונדערע ענינים: איינער צו דער מחלוקת פון בית-שמאי און בית-הילל, דער צווייטער
 צו דער מחלוקת פון ר' אליעזר מיט די חכמים. (באָמ. פון העב. איבערוז.)

פון שטענדיקער באַנייאונג און אַלס אַן ערבות פאַר דעם אייביקן קיום פונם פּאַלק. מען דאַרף אָבער דעמדאָזיקן שטאַף פון דער מסורה ניט מאַכן אָפהענגיק פון יעדער מערהייט, נאָר געפינען פאַר אים אַ גרונד און אַ באַווייזן אין דעם וואָרט פון דער תורה גופא. אין דעמדאָזיקן ביבלישן וואָרט איז פאַר אים קיין זאך ניט געווען בלויז פאַרם; אַלץ, יעדעס וואָרט, אַפילו יעדער אות האָט פאַר אים געהאַט אַן אייגענעם מהות, וועלכן מען האָט געדאַרפט באַגרינדן און אָנווענדן נאָך זיינע טיפערע צילן. דעמדאָזיקן פּרינציפּ האָט עקיבא דורכגעפירט ביז זיין עקסטרעמסטער קאָנסעקווענץ. ווען זיינער אַ חבּר האָט איינמאַל די אויסטייטשונג פון יעדער זילבע און פון יעדן וואָרטטייל געפונען פאַר געפערלעך און האָט זיך געשטיצט אויף דעם פּסוק „און פאַר גאַט דיין גאַט זאָלסטו מורא האָבן“, וואו דער אַקוואַטיוו ווערט אין העברע-איש אויסגעדריקט דורך דאָס וואָרט „את“, וואָס קאָן דאָך דאָ ניט האָבן אַחוץ דעם נאָך אַ באַזונדערע באַדייטונג, — האָט אים עקיבא געענטפערט: „אויך דאָס וואָרט „את“ האָט דאָ זיין באַדייטונג, און באַ-ווייזט, אַז צוזאַמען מיט גאַט זאָלסטו אויך אַכטן די לערער פון דער תורה“.

אַזא סיסטעם האָט נאָטירלעך געמוזט פירן צו איינזייטיקייט. אָבער דער שטאַנדפונקט און די אַנשויאונג, פון וועלכע עקיבא האָט געשאפן זיין מעטאָדאָלאָגישע צעטיילונג פונם שטאַף, זיינען געווען אַזעלכע סאָ-לידע, אַז ער האָט זיין לערע באַשיצט פון יעדער פאַרשטיינערונג. איי-ביקע זיינע אויסטייטשונגען באַווייזן אַ דענקער, וועלכן עס איז אפשר אויך ניט פרעמד געווען די פּילאָסאָפּישע וועלטאַנשויאונג פון זיין צייט. און אויב די דאָזיקע אויסטייטשונגען פלעגן זיך שטענדיק אַנשפאַרן אויף אַ פּסוק, דאַרף מען די דאָזיקע עקזעגעיטיק ניט באַשולדיקן אין אומזעלב-שטענדיקייט, נאָר מען מוז געדענקען, אַז דאָס וואָרט פון דער ביבל איז פריער פאַר אַלץ געווען „אַן אַלגעמיינע שטיצע“, אַ היסטאָרישע באַקרעפטיקונג פון יעדער גייער אידעע אין חוץ דעם עפעס מער איידער אַ פשוטער פּסוק — דאָס גאַנצע האָב און גוטס, דער אוצר און די קריין און די איינציקע ירושה פון דעמדאָזיקן פּאַלק אין די טעג פון זיין טיפסטער פּאָליטישער דערידערונג.

צי קאָן אָבער אומאָפהענגיק פון אַלע די דאָזיקע סברות אַן אויס-טייטשונג פון די הייליקע שריפטן אָפשוואַכן דעם הויכן עטישן ווערט פון אַזעלכע אַנשויאונגען, וועלכע פאַסן-אויף דעם באַגריף וועגן דער השגחה און דער פרייהייט פון ווילן, ווי די פּאָלגנדיקע, נאָר דערפאַר, ווייל זיי זוכן אַ שטיצע אין דעם ביבלישן וואָרט? „אין גאַטס גע-“

שטאלט האָט ער באַשאַפֿן דעם מענטשן, אַזוי איז געשריבן אין דער תורה. פרעגט עקיבא: ווי איז עס געמאַלט אַ געשטאַלט פון גאַט, און ווי איז עס דער מענטש גאַטס אַ בילד. געוויס ניט, אלא וואָס, דעם פסוק דאַרף מען אַזוי פאַרשטיין: „אין אַ באַזונדער בילד האָט גאַט געשאַפֿן דעם מענטשן און אין אַ געשטאַלט, וועלכע צייכנט אים אויס“.

אויך אין פּאָעטישן אויסדרוק וויל עקיבא ניט דערלאָזן קיין בילד פון גאַט, און דערמיט שטעלט ער זיך אויף אַ העכערע מדרגה פון דער אַנשוואַונג, וועלכע עס האָט געהאַט די יידיש-העלעניסטישע טעאַסאָפּיע, וואָס האָט דאָך אויך געהאַט די טענדענץ אויסצוטייטשן די אַנטראָפּאָמאָרפּיומען פון דער ביבל. „זע, אַט איז דער מענטש גע-וואָרן, ווי איינער פון אונז, צו וויסן גוטס און שלעכטס“, זאָגט גאַט לויט דעם ווערטלעכן אויסדרוק פונם חומש. זאָל עס דען באַמת באַ-טייטן, אַז דער מענטש איז אַריבער אין דער ספּערע פון גאַטהייט? קיינמאַל ניט! דעמדאָזיקן פסוק טייטשט עקיבא אויס פאַר זיינע אויפ-מערקזאַמע צוהערער אויף אַזאַ אופן: „ער איז געוואָרן, ווי איינער וואָס הייס פון זיך גוטס און שלעכטס“, און אין הסכּם מיט דערדאָזי-קער אויסטייטשונג לערנט ער: „אַלץ איז פאַראַויסגעזען, און די פריי-הייט איז געגעבן. און ווייטער: „דו זאָלסט ליבן דיין נאָנטן ווי זיך זעלבסט, דאָס איז דער עיקר פון דער תורה“. אַזוי האָט עקיבא אויפ-געפאַסט די השגחה, די פרייהייט פונם ווילן און די אידעע פון מענטשנ-ליבע אַלס די גרונד-פרינציפּן פון ייִדנטום.

אַ טיפּער דענקער און אַ שטרענגער סיסטעמאַטיקער, האָט ער אָבער געזוכט פאַר דיִדאָזיקע יסודות צו געפינען אַן אינהאַלטלעכע און אַ אויסערלעכע מעטאָדישע פאַרם, און פון דעמדאָזיקן שטרעבן איז, אַפנים, אַרויסגעקומען די משנת רבי עקיבא, אָדער זיינע מידות (גרונד-כללים), וועלכע האָבן זיך נאָך אָבער פאַרשפּרייט מינדלעך. דעם גאַנצן לערנשטאָף פון דער רעליגיע-וויסנשאַפט האָט ער אַיינגעטיילט אין דריי הויפט-צווייגן: מדרש — דאָס איז די טייטשונג און די דער-קלערונג פון די הייליקע שריפטן, הלכה — דאָס איז די נאָמאַלאָגישע מסורה, און אגדה — ערציילונגען און משלים פון חכמה. אין דער הלכה האָט ער דורך דעם, וואָס ער האָט צוזאַמענגענומען די געזעצן לויטן אינהאַלט און דורך מנעמאַטעכנישע מיטלען, אַריינגעבראַכט אַ גע-וויסע סיסטעמאַטיק, וועלכן דער שטאָף פון דער הלכה האָט ביז דאָן ניט געהאַט.

אבער עקיבא איז אויך געווען אַ פילאָסאָפּישער מיסטיקער, ווי זיין פאַרגייער יוחנן בן זכאי, און איינע אַן אגדהשע דערציילונג גיט

אין אן אייגנטימלעכער אַלענאַרישער פאַרם וועגן זיינע און וועגן זיינע
 חברים פאַרשוונגען אויף דעמדאָזיקן געביט אַ נענטערן באַגריף. פיר
 זיינען אַריינגעקומען אין גאַרטן, איינער האָט געזען און איז געשטאַרבן,
 איינער האָט געזען און איז משוגע געוואָרן, איינער האָט צעשטערט
 די יונגע פּלאַנצן, איינער אָבער איז אַריין בשלום און איז אַרויס
 בשלום. מען קען זיכער זאָגן, אַז דאָ רעדט זיך וועגן די מיסטישע
 אידעען. אין דעם גאַרטן פון דער מיסטיק האָט איינער געקאַנט גע-
 רירט ווערן פון זינען, דער צווייטער — גייסטיק פאַרלאָרן גיין, דער
 דריטער — איינע פון די מערקווירדיקסטע ערשיינונגען פון יענער
 צייט, אלישע בן אבויה, האָט פאַרוואָרפן די רעליגיעזע אידעען פון
 זיין געמיינדע און האָט זיך מיט איר צעשיידט, אָבער נאָר איינער איז
 געבליבן אַ גלויביקער אין זיין נאַטירלעכער אַנטוויקלונג: עקיבא! זיין
 רעליגיעזע איבערצייגונג האָט גאַרנישט פאַרלאָרן פון איר קלאַרקייט
 און ריינקייט. פונקט ווי ער איז בשלום אַריין אין אידעאלער שטרעבונג
 צו פאַרשן, אַזוי איז ער אַרויס פון דעם לאַבירינט פון דער מיסטיק
 אומפאַרטונקלט און אומפאַרענדערט.

אויך עקיבאס סוף האָט די לעגענדע באַפּוצט. ס'ווערט דערציילט,
 אַז ער איז געשטאַרבן אַלס איינער פון די צען מאַרטירער הרוגי-
 מלכות, וועלכע זיינען אין דער צייט פון אַדריאַן באַשטראַפט געוואָרן
 מיטן טויט, און אונטער זיינע פיינען זאָל ער האָבן געזאָגט צו רופּוסן:
 עס איז שטענדיק געווען מיין ליידשאַפטלעכער וואונטש, צו דינען צו
 מיין גאָט אויך מיט מיין לעבן, וואָרעם ביז איצט האָב איך אים גע-
 קענט דינען נאָר לויט מיינע קרעפטן און לויט מיין פאַרמעגן. מיט
 דער מעלדונג, אַז פון היינט אָן וועט אויף אייביקע צייט די מאַראַל פון
 זיין פּאָלק בלייבן: „שמע ישראל, אדוני אלהינו אדוני אחד (הער,
 ישראל, דער האַר אונזער גאָט איז דער איינציקער האַר) האָט ער אויס-
 געהויכט זיין נשמה.

* * *

*

פון עקיבאס תלמידים און צייט-חברים האָט באַזונדער רבי
 מאיר ווייטער ממשיך געווען זיינע מעשים אין דעם גייסט פון זיין
 לערער. אויך דאָס לעבן פון דעמדאָזיקן מענטשן איז באַשיינט געוואָרן
 פון דער לעגענדע. אָבער אויך אַ בילד פון זיין לערע האָט אונז די
 אַגדה איבערגעלאָזן אין אַ פּולע קלוגע און באַדייטנדיקע שפּרוכן און
 ערקלערונגען פון מאירן.

פאר דער ווייטערדיקער אנטוויקלונג פון דער הלכה האָט ער צוזאַמען מיט אַנדערע שילער פון עקיבא, מיט יהודה בן אלעאי, יוסי בן הלפתא, שמעון בן יוחאי און אלעזר בן שמוע, אויפגעטאָן גרויסע זאַכן דורך זיין שאַרפּזיניקער דיאַלעקטיק, און היות ווי זיי זיינען דער דריטער און דער פאַרלעצטער דור פון די תנאים, דעריבער באַגעגנט מען טאַקע אין דער משנה גרעסטנטייל זייערע מימראס. זיינע נאָענטע באַציאונגען סיי מיט דעם פריער דערמאָנטן אלישע בן אבויה, וועלכן מען האָט צוליב זיין אַפּטריניקייט גערופן אחר, און וועלכער איז אויך געווען מאירס לערער, סיי מיט אַ הייד-נישן פּילאָסאָף, אַפּנים מיט דעם נעאַפּלאַטאָניקער נומעניוס, — באַ-וויוון, אַז ער איז בנוגע צו אַנדערע אָנשוואונגען געווען טאָלעראַנט, אַזוינס וואָס האָט אין יענער צייט געדאַרפט זיין אַ זעלטענע ערשיינונג. אלישע בן אבויה איז בלי ספק געווען אַן אָנהענגער פון גנאָסטי-ציזם. פון זיין מויל האָבן זיך געהערט נאָר גריכישע לידער, און פון זיין טאַש זיינען איינמאָל אין בית-מדרש אַרויסגעפאַלן גריכישע ביי-כער. דאָס האָט מען אים אויפגעוואָרפן. ער גייט זיך פונאַנדער אין די מיינונגען מיט זיינע חברים און לסוף צעשיידט ער זיך מיט זיי, כדי אַרויסצוגעבן זיי דעם רוימישן טיראַן. נאָר מאיר בלייבט אים געטריי. עס זיינען רינד די פּראָבעס, וואָס דער תלמיד האָט געמאַכט, כדי צו באַוועגן זיין פאַרבלאַנדזשעטן לערער תשובה צו טאָן. און רינד איז אויך די לעגענדע, ווי נאָך אלישעס טויט האָט מאיר איבער זיין קבר, פון וועלכן עס איז שטענדיק געגאַנגען אַ רויך, אויסגעשפּרייט אַ מאַנטל, גלייך ווי צו פאַרדעקן זיינע זינד, און האָט אויסגערופן: „רו אין דער פינטטערניש פון אייביקייט, אינדערפרי זאָל דיך גאָט אויס-לייזן, און אויב ניט, וועל איך דיך אויטלייזן“.

מאיר איז אויך געווען אַ דיכטער, און מער אַלס דריי הונדערט זיינע פּוקסן-פּאַבלען האָבן אין זיין צייט עקסיסטירט; אפשר האָבן זיי זיך געפונען אין אַ צוזאַמענהאַנג מיט דער אינדישער פּאַנטשאַטאַנטראַ; אָבער מער ווי דריי זיינען פון זיי ניט געבליבן. זיין וויציקייט און זיין גייסטרייכער אויסטייטשונגס-הומאָר אילוסטרירן פיל אַנעקדאָטן, פון וועלכע איינער כאַראַקטעריזירט פּולקום דעם מזרח-מענטשן. ווען מאיר האָט געזען, ווי אַ מענטש לאָזט זיך איינער אַליין אין וועג אַריין, האָט ער אים באַגריסט מיט די ווערטער: „איך באַגריס דיך, דו פאַר-משפּטער צום טויט“. ווען צוויי האָבן זיך צוזאַמען געלאָזן אין וועג, פּלעגט ער צו זיי זאָגן: „איך גריס אַיך, איר פאַרמשפּטע צו מחלוקת“. אָבער ווען ער פּלעגט זען, ווי דריי לאָזן זיך צוזאַמען אין וועג, האָט

ער זיי געזאָגט: „איך געריס אייך, איר, וועלכע האַלט אונטער דעם שלום“.

דערדאָזיקער מענטש האָט געהאַט אַ פּרוי, וואָס איז צו אים גייע סטיק גלייך געווען. איר בילד ווערט פאַר אונז קלאַר פון דער דער- ציילונג, וועלכע מאַכט אונז באַקאַנט מיט איר פאַמיליענלעבן. ברוריה איז אויך געווען איינע פון די ערשטע פרויען אין יידנטום, וואָס וועגן איר גייסטיקער באַדייטונג זיינען פאַרבליבן גענויערע ידיעות. איינמאָל איז איר מאַן דעם גאַנצן שבת געזעסן אין בית-מדרש און האָט גע- לערנט מיט זיינע תלמידים. אָבער בשעת ער איז ניט געווען אין דער היים, זיינען געשטאַרבן זיינע ביידע זין, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט סיי מיט זייער שיינקייט, סיי מיט זייער געלערנטקייט. ברוריה האָט זי אַריינגעטראָגן אין שלאָפצימער און מיט אַ ווייסן טוך איבערגעדעקט די ביידע טייערע בר-מינוס. ווען מאיר איז אינאָוונט געקומען אַהיים און האָט געוואָלט ווי אַלע מאַל בענטשן די קינדער, האָט אים די פרומע ווייב געזאָגט: „זיי זיינען אַוועק אין שול“. דאָן האָט זי אים דערלאָנגט דעם בעכער און ער האָט געזונגען דאָס שיינע שידליד מיטן שבת, האָט אָפּגעטרונקען פון דעם פולן מיט וויין פוס, וועלכן ער האָט נאָך דעם דערלאָנגט דער פרוי. דעמאָלט האָט ער ווידער געזאָגט: „וואו זיינען מיינע ביידע זין, זיי זאָלן אויך טרינקען פון דעם גע- בענטשטן בעכער?“ „זיי וועלן אינגיכן קומען“, — האָט ברוריה גע- ענטפערט. מאיר האָט גאַרנישט הושד געווען, ער איז געווען פריילעך און גוט געשטימט, און ווען ער האָט אָפּגעזעסן, ווי זיין שטייגער, האָט זי צו אים געזאָגט: „רבי, אויב דו וועסט מיר ערלויבן, וועל איך דיר שטעלן אַ פראַגע“, „פרעג“, — האָט מאיר אויסגערופן. ברוריה האָט געפרעגט: „מיט אַ צייט צוריק האָט מיר עמעצער געגעבן אַ טייערן פּקדון צו היטן. איצט באַדערט ער עס פון מיר צוריק. זאָל איך אים אָפּגעבן?“ „אַזאַ שאלה זאָל מיין ווייב ביי מיר פרעגן? — האָט מאיר געענטפערט. — צי דען וואָלסטו וועלן עמעצנס געזעצלעכן אייגנטום צונעמען?“ „ניין“, — האָט ברוריה געענטפערט. — אָבער איך האָב דאָך גערעכנט, אַז ס'איז בעסער, איך זאָל ניט אָפּגעבן, ביז דו וועסט וועגן דעם גיט וויסן“. נאָך זיי ווערטער האָט זי אים אַוועקגעפירט אין שלאָפצימער און אַראָפּגעצויגן דאָס טוך פון די געשטאַרבענע קינדער. „אוי, מיינע זין, מיינע זין!“ — האָט דער אומגליקלעכער מאיר אָנגע- הויבן צו קלאַגן, — „איך בין געווען אייער פאָטער, אָבער איר האָט מיר געלערנט תורה!“ דאָ האָט ברוריה אָנגענומען איר מאַן פאַר דער האַנט און געזאָגט: „רבי, צי דען האָסטו מיר ניט געלערנט, אַז מיר

דארפן גערן אָפגעבן אַ פיקדון, וואָס מען האָט אונז אָנגעטרויט? זע:
 גאָט האָט זיי געגעבן, גאָט האָט זיי צוריקגענומען, זאָל געלויבט זיין
 גאָטס נאָמען. "זאָל געלויבט זיין גאָטס נאָמען אויך פאַר דיר" —
 האָט מאיר געענטפערט, — "דען עס שטייט געשריבן: ווער עס האָט
 געפונען אַן אשה-חיל, יענער האָט געפונען אַן אוצר, וואָס איז גרעסער
 איידער טייערע פערל, זי עפנט איר מויל מיט חכמה, און אויף איר
 צונג איז אַ פריינדלעכע לערע".

נאָך פיל אינטערעסאַנטע זאַכן ווערן אין די דערציילונגען פון
 דער אגדה מיטגעטיילט וועגן ברוריה און אַנדערע פרויען, וועלכע
 האָבן שוין דעמאָלט אָנטייל גענומען אין די גייסטיקע קאַמפן פון זייע-
 רע מענער, און זיינען פון זייערע מענער באַהאַנדלט געוואָרן מיט
 גרויסער אַכטונג. אמת, צו ברוריהס מדרגה איז קיינער ניט דערגאַנג-
 גען, פונקט ווי נאָר ווייניק געוועזלערער האָבן גענאָסן פון אַזאַ פּבוד
 און אַכטונג, ווי מאיר האָט באַקומען פון די מענטשן פון זיין צייט.

אַז מאירס אָנשוואונגען האָבן געבילדעט דעם יסוד פאַר דעם
 סדר פון דער משנה, אין דער פאַרם, ווי מיר האָבן זי נאָך איצט פאַר
 אונזערע אויגן, דאָס איז פון אַלעמען און גערעכטיק אָנגענומען. זיין
 פרינציפ איז געווען: פאַרנעם זיך ווייניקער מיט עסקים, כדי דו זאָלסט
 זיך קענען פאַרנעמען מיט תורה, און זיי ניט קיין בעל-גאוה קעגן
 לייטן. אויב דו וועסט איבעררייסן דיין לערנען, וועלן דיר אויך פיל אַנג-
 דערע זאַכן שטערן. אויב דו האָסט זיך באַמיט, כדי צו וויסן די תורה,
 וועט דיר גאָט דערפאַר באַלוינען". מאיר האָט, אַלזאָ, דאָס שווערגע-
 וויכט געלייגט אויף דער הלכה, וועלכער ער האָט אָפגעגעבן זיין גאַנץ
 לעבן, און מיט דער אגדה, וועלכע איז שוין פון עקיבאן געווען אַ ביסל
 אָפגעשטופט אָן אַ זייט, האָט ער זיך נאָר פאַרבייגייענדיק באַשעפּ-
 טיקט. שוין אין עקיבאס צייטן איז קעגן אַזאַ סיסטעם פון לערנען אַנט-
 שיידן אַרויסגעטראָטן ישמעאל בן אלישע, וועלכער האָט אָנגעוויזן
 אויף דעם וויכטיקן פונקט, וואָס די הלכה שטימט מיט דער הייליקער
 שריפט. אויך קעגן עקיבאס הלכהשער סיסטעמאַטיק איז ער אַרויסגע-
 טראָטן, און ער האָט אָנערקענט די לאַגישע פּללים פון הילל. ער האָט
 זי אַיינגעטיילט אין דרייצן מידות, דורך וועלכע די תורה קאָן בכלל
 אויסגעטייטשט ווערן. פון אים אָדער פון זיין שול, וועלכע האָט זיך גע-
 האַלטן פאַר דער לאַגישער סיסטעם פון אויסטייטשן די תורה, איז,
 אַפנים, אויך געלייגט געוואָרן דער יסוד פון יענעם הלכהשן מדרש צום
 צווייטן בוך פונם חומש. וועלכער איז נאָך פיל איבעראַרבעטונגען און

רעדאקציעס פארשריבן געוואָרן אונטער דעם נאָמען מ כ י ל ת א (אינ- האַלט פון די לערעס).

פון ישמעאל בן אלישעס חברים האָבן נאָך פיר אַ באַזונדערע באַדייטונג פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער הלכה-שטודיום: שמעון בן יוחאי, יהודה בן אלעאי, נחמיה און יוסי בן חלפתא. דעם ערשטן, וואָס זיין לעבן אין דער צייט פון די רדיפות אויף יידן איז פול גע- ווען מיט פאַרשיידענע אַוואַנטורעס, איז שפעטער אָן אַ שום גרונד צו- געשריבן געוואָרן די באַגרינדונג פון דער געהיימער לערע דורך אַ בוך, וועגן וועלכן מיר וועלן נאָך ריידן; דערפאַר אָבער געהערט אים אַפנים דער הלכהשער מדרש צום פערטן און פינפטן בוך פונם חומש, וואָס איז באַקאַנט אונטער דעם נאָמען ס פ ר י און איז שפעטער דורך די שולן פון ישמעאל און עקיבא פאַרענדיקט געוואָרן. יהודה בן אלעאי, וועלכער איז געווען לויט זיין באַשעפטיקונג אַ באַנדער און לויט זיין באַדייטונג דער ״בעסטער רעדנער פון זיין צייט״, האָט געלייגט דעם גרונד פון דעם הלכהשן מדרש צו דעם דריטן בוך פון חומש, וועלכער טראַגט דעם נאָמען ס פ ר א און איז רעדאַגירט געוואָרן אַפנים פון חייאן. אין איין ריי מיט דעם ״בוך פון לערערס הויז״, אַזוי האָט עס אין אָנהייב געהייסן, זיינען באַנוצט געוואָרן אויך די איבעריקע ״ביכער פון לע- רערס הויז״. מאירס חברים און תלמידים האָבן, לויט עקיבאס מוסטער, געהאַלטן פאַר דעם וויכטיקסטן טייל פון זייער שטודיום צו באַגרינדן די טראַדיציע אויפן סמך פון דעם וואָרט פונם תנ״ך. אויסער זייער קרייז האָט מאירס מעטאָד אַרויסגערופן אַן אַפּאָזיציע. עס איז ניט אומ- וואַרשיינלעך, אַז צו דער זעלבער צייט איז פון איינעם עקיבאס אַ יינגערן תלמיד, נחמיה, אויסגעאַרבעט געוואָרן אַן אַנדער מעטאָדע פון פאַרשן די תורה, וועלכע האָט אין קעגנזאָץ צו מאירס משנה געהאַט דעם ציל פאַרצושטעלן דעם גאַנצן שטאָף פון דער מסורה אין אַלע פרטים און פאַרבינדן מיט אים אַלע פאַרברייטערונגען און אויסטייטשונגען פון דער הלכה; דידאַזיקע מעטאָדע האָט באַקומען דעם נאָמען תוספתא (צוגאַבן). דורך איר האָבן געוואַלט באַזייטיקט ווערן אַלע ספקות און אַפּשניידן דעם וועג פאַר אַלע ניט זיכערע קאַמבינאַציעס, גאַנץ אומאַפהענגיק פון דידאַזיקע פאַרשונגען האָט דער פערטער פון דידאַזיקע תנאים געשאַפן פאַר זיין אייגענעם געברויך אַ באַזונדער משנה-זאַמלונג, וואָס וועגן איר באַדייטונג האָבן מיר קיינע ידיעות ניט. יוסי בן חלפתא איז אָבער דער שעפער פון דער כראָניק ס דר עולם (אַרדענונג פון דער וועלט), אין וועלכער עס ווערט פעסטגעשטעלט די ביבלישע כראָנאָלאָגיע לויט דער דעמאָלט גילטיקער קבלה, און אויף

וועלכער עס שטיצט זיך די נאָך היינט געברויכלעכע צייטרעכענונג ביי די יידן „לויט בריאת העולם“. אין קעגנזאץ צו אַ שפעטערדיקן היסטאָ-רישן ווערק האָט מען יוסי בן חלפתאס אָנגערופן סדר עולם רבא (די גרויסע כראָניק).

דאָך האָט מען דידאָזיקע אלע ווערק, אין וועלכע די נייערע קריטיק זעט אַ קעגנזאץ צווישן דער עלטערער און דער יינגערער, דורך עקיבאס שול פארטראָטענער הלכה, ניט פארשריבן, נאָר מונדלעך איבערגעגעבן פון איין דור תנאים צו דעם צווייטן, דערגאָנצדיק און פאָריכטנדיק, וואו עס איז דערין געווען אַ נויטווענדיקייט, און ווייטער אַנטוויקלענדיק, וואו עס האָט זיך געלאָזן. עס איז אפילו פאָרבאָטן גע-ווען דאָס טראַדיציאָנעלע געזעץ פון דער הלכה צו פארשריבן און דורך דעם איבערצוגעבן צום עפנטלעכן באַנוצן.

* * *

*

פאַר דער צייט איז, ווי באַקאָנט, דער סנהדרין אַריבערגעפירט געוואָרן פון יבנה קיין אושא, און פון אושא קיין ציפורי. דאָרט האָט דער סנהדרין אין דער צייט פון דעם זיבעטן פאָטריאָרן פון היללס משפחה דערגרייכט צו זיין העכסטן גלאַנץ אין דער פערזאָן פון יהודה הנשיא, וועלכער האָט אויך געהאַט דעם נאָמען „פירשט“, אָדער „הקדוש“, נאָר אין די קוועלן פון די חברים פון זיין צייט פיגורירט ער אַלס „רבי“ (געב. אר. 136, געשט. אר. 217). יהודה הנשיא איז געווען זייער אָנגעזען ביים הויף פונם רוימישן קייסער. וועגן זיינעם אַ וויכוח מיט איינעם אַן אַנטאָנינוס ווערט פיל דערציילט אין שפעטערדיקע קוועלן. פאָרקערט, איז די קריטיק נאָך ניט אייניק אין דער מיינונג וועגן דעם, וועלכער רוימישער קייסער האָט עס געקענט זיין, וואָס האָט מיט דעם יידישן פאָטריאָרן געלעבט אין אַזאַ נאָנטער פריינדשאַפט. דער גרעס-טער טייל זאָגט זיך אַרויס דערפאַר, אַז דאָס איז געווען מאַרק אוי-רעל, אַנדערע רופן אַן סעפטימיוס סעווערוס, קאַראַקאַלאַ, אָדער העליאָ-גאַבאַל. צווישן זיי זיינען פאָרגעקומען געשפרעכן און וויכוחים איבער פאָרשיידענע טעמעס. איינמאָל האָט דער פילאָסאָפישער קייסער אָפגע-פרעגט די אָנגענומענע ביי די פרושים לערע וועגן שכר און עונש אויף יענער וועלט, מחמת דער מענטש באַשטייט דאָך פון אַ קערפער און אַ נשמה, וועלכע ווערן נאָכן טויט צעשיידט און קאָנען דעריבער ניט צוגעזיגן ווערן צו פאָראַנטוואָרטלעכקייט. דערויף האָט יהודה געזענט-

בערט מיט אַ משל: אַ פירשט האָט איינמאַל געדונגען פאַר זיין שיינעם גאַרטן צוויי שומרים, איינעם אַ בלינדן, דעם צווייטן אַ לאַמען. איינ-מאַל, ווען ער איז געקומען באַזוכן זיין גאַרטן, האָט ער געפונען, אַז די שענסטע פלאַנצן זיינען פאַרשוואונדן געוואָרן. דער פירשט איז אין פעס געוואָרן און האָט גענומען די שומרים צו פאַראַנטוואָרטלעכקייט. דער לאַמער האָט זיך פאַרענטפערט: „מיין האַר, איך בין אומשולדיק, וואָרעם איך האָב מיך מיט מיינע לאַמע פיס ניט געקאַנט רירן פון אַרט“. דער בלינדער האָט געזאָגט: „מיין האַר, איך בין אויך ניט שולדיק, וואָרעם איך האָב דאָך מיט מיינע בלינדע אויגן ניט געקאַנט אַרומגיין איבערן גאַרטן“. דער פירשט האָט אָבער ניט גענומען אין אַכט זייערע ענטפערן און האָט צו זיי אַזוי געזאָגט: „אמת, יעדער איינציקער פון אַיך האָט באַזונדער דעם פאַרברעכן ניט געקאַנט באַגיין, אָבער איר ביידע צוזאַמען — יא, דער בלינדער מיט זיינע גוטע פיס און דער הינקעדיקער מיט זיינע געזונטע אויגן“. אַזוי וועט אויך דער רבנו-של-עולם אויף יענער וועלט טאָן. ער וועט די נשמה אַריינגעבן אין דעם קערפער און ביי ביידע פאַראייניקטע פאָדערן אַ דינג-וחשבון.

אַזא שטאַרק גשמיותדיקע אויפפאַסונג קאָן אָבער קוים אָנגענומען ווערן פאַר דער פילאָסאָפישער רייפקייט פון יענער צייט; זי קאָן נאָר געבן אַ באַגריף וועגן דעם אופן, ווי אַזוי עס פלעגן דעמאָלט געפירט ווערן מעטאָפישע וויכוחים. אָבער פאַר אונז איז וויכטיקער דאָס, וואָס עס ווערט דערציילט וועגן אַנדערע פרטים פון יהודה לעבן און וועגן זיין וועלטאַנשוואונג, ווייל מיט אים פאַרענדיקן זיך די דורות פון די תנאים. און מיט זיין טעטיקייט האָט ער געהאַט זייער אַ גרויסע השפעה אויף דער געשטאַלטונג פון דעם יידנטום.

הגם יהודה האָט זייער פיל אַכט געלייגט אויף אַמט און ווערדע, איז דאָך זיין טעטיקייט לכתחילה געווען איבערהויפט אַ רעפאָרמאַטאָ-רישע. ער האָט אָפגעשאַפט דעם מעשר און די שמיטה-יאָרן, אַלואַ ביבלישע געבאָטן, פאַר אייניקע שטעט, וועלכע זיינען געווען שטאַרק געדריקט צוליב די רוימישע שטייערן. ער האָט געענדערט די תקנות אַזעלע מעלדן ראש-חודש און ער האָט געקענט יעדע אָפאָזיציע פון איינצלע חכמים מיט גרויסער שטרענגקייט אַיינהאַלטן אין אירע גרע-ביצן. „דאָס איז מיר אַ מסורה פון אונזערע עלטערן“ — האָט ער גע-ענטפערט, ווען מען האָט אים באַשולדיקט פאַר זיינע רעפאָרמען. און באַכדעם האָט ער זיך אַסאָך געווען אויף אַ ביבלישער געשעעניש מיט

חזקיהו, דעם פרומען קיניג, וועלכער האָט פאַרניכטעט די קופערנע שלאַנג, וועלכע משה האָט געמאַכט לויט גאָטס באַפעל, ווייל דאָס פּאַלק האָט צו איר אָנגעהויבן צו דינען ווי צו אַן אָפּגאַט. חזקיה האָט גע- האַלטן, אַז דאָס איז אים ערלויבט צו טאָן צוליב דער טובה פונם פּאַלק. פונקט אַזוי איז אים אויך ערלויבט אָנצונעמען בנוגע צו אים- גיקע געזעצן און געבאָטן ענדערונגען, וועלן האָבן דעם ציל ניט מבטל צו מאַכן, נאָר פאַרקערט צו פאַרשטאַרקן די תורה.

אַזעלכע אָנשוואונגען לאָזן דערקענען דעם גייסט פון הילל און פון יוחנן בן זכאי, וועלכער האָט אויך אין דעם פאַטריאַרך יהודה גע- לעבט, און אים דערוועקט צו פאַרענדיקן די זאַך פון זיינע פאַרגייער. ביי דערדאָזיקער אינטערנעמונג האָט ער אין יסוד געלייגט די משנה פון רבי עקיבא און נעמלעך לויט דעם סדר פון רבי מאיר, אָבער ניט מיט דער אויסזיכט צו שאַפן אַ נאָרמע פאַר אַלע שפּעטערדיקע צייטן. נאָר פדי לויט דעם מוסטער פון די פאַרגייער צו סיסטעמאַטזירן לויט באַשטימטע קאַטעגאָריעס, און אין דער פאַרם איבערצוגעבן דעם שפּע- טערדיקן דור דעם שטאַרק פונאַנדערגעוואַקסענעם טראַדיציאָנעלן שטאַף. אויב ניט קוקנדיק דערויף האָט יהודה הנשיאס משנה דערגרייכט

צו אַזאַ נאָרמאַטיוון כאַראַקטער, דאַרף מען די סיבה דערפון זוכן אין אויסערלעכע אומשטענדן, וועלכע לאָזן זיך ניט קלאַר אויספאַרשן מחמת דעם מאַנגל אין קוועלן. מען קאָן אָבער קוים אָננעמען, אַז עס עקסיס- טירט אַ צוזאַמענהאַנג צווישן יהודהס הויכע שטעלונג ביי דעם רוימישן הויף מיט דער אָנערקענונג פון זיין משנה. גיכער אַנטשפּרעכט שוין דעם אמת דער פאַקט, אַז די מאַסע תלמידים פון דעם הויך געאַכטן פאַטריאַרך האָבן זיין משנה פונאַנדערגעטראָגן איבער ווייטע לענדער און אַזוי זי פאַרשפּרייט. יעדנפאַלס האָט זיין משנה אַלע אַנדערע פריערדיקע און בלייכצייטיקע משנהס אַרויסגעשטופט און באַקלמען דעם איינציקן אַוואַטאַ- ריטעט ביי די יידן, אויף וויפיל אָבער יענע זיינען ניט אַריינגענומען אין זיין זאַמלונג, זיינען זיי ביסלעכווייז אינגאַנצן פאַרגעסן געוואָרן, און נאָר פאַר זיין ווערק איז געבליבן דער טיטל „אונזער משנה“.

פאַרקערט, די משנהס, וואָס עס האָבן צוזאַמענגעשטעלט די חברים פון זיין צייט און זיינע תלמידים, וועלכע מען רופט האַלבע תנאים, און פון וועלכע מען האָט לויט צעוואַרפענע פראַגמענטן זיך געפרוּווט ווידעראויפצושטעלן נאָר די משנה פון אבא שאול, האָבן אין זיך אַנט- האַלטן דאָס רוב דיפערענצפונקטן מיט אייניקע מיינונגען פון דעם לערער, אָדער די הלכהס, וועלכע יענער האָט אין זיין זאַמלונג אָדער ניט אַריינגענומען, אָדער ניט אַנטוויקלט, נאָר בלויז אָנגעמערקט. זיי האָבן

געבילדעט די אזויגערופענע אויסערלעכע, אפאקריפישע משנה און צו-ליב דעם זיינען זיי אָנגערופן בר ייתא, ד. ה. די אויסער דער אָנער-קענטער משנה איבערגעלאָזענע אויסערלעכע מסורה, וועלכע רופט זיך אַלס זאַמלונג אויך תוספתא; שפעטער האָט מען זי געניצט אַלס דער-גאַנצונג צו דער הויפטמשנה, אָבער זי האָט קיינמאָל נישט דערגרייכט צו קיין אוטאָריטאַטיווער באַדייטונג, הגם אַ צייט לאַנג איז זי אָנגעזעען געוואָרן אַלס גלייכבאַרעכטיקטע מיט דער משנה. וויפיל איז אין דער תוספתא אַריינגעקומען פון נחמיהס עלטערן ווערק, איז שווער פעסט-צושטעלן. אזוי ווי מאירס משנה איז פאַרברייטערט געוואָרן דורך יהודהס זאַמלונג, אזוי איז אויך נחמיהס תוספתא פאַרשילונגען געוואָרן דורך דערדאָזיקער שפעטערדיקער זאַמלונג כּון דער ברייתא, וועלכע האָט געהאַט דעם ציל צו געבן דעם גאַנצן מאַטעריאַל פון געזעץ אין אַנשוילע-כער פאַרשרייבונג און דערביי אַפילו מיט זיינע מאַטיוון. די תוספתא איז פאַראַן נאָר צו 51 טראַקטאַטן פון דער משנה.

צי האָט יהודה הנשיא זיין משנה פאַרשריבן און דערמיט מבטל געמאַכט דעם אַלטן פרינציפ, אַז די תורה טאָר נישט דורך פאַרשרייבונג פיקסירט ווערן, נאָר זי מוז בלייבן אין באַשטענדיקן פליסיקן צושטאַנד, דאָס איז נאָך ער-היום נישט פעסטגעשטעלט. דאָך האָבן זיך דער גרעס-טער טייל און די מער געלערנטע פאַרשער אויף דעמדאָזיקן טונקעלן געביט אַרויסגעזאָגט פאַר דער וואַרשיינלעכער השערה, אַז אויך די משנה, גלייך ווי די הלכהשע מדרשים, זיינען נאָך יהודהס טויט בלויז מונדלעך איבערגעגעבן געוואָרן, הגם דער נשיא האָט זי ענדגיל-טיק אָפגעשלאָסן. מען רעכנט, אַז איבער דרייסיק יאָר האָט זיך יהודה הנשיא באַשעפטיקט מיט דידאָזיקע ווערק, וועגן וועלכן מען מוז ריידן גענויער כּחמת דעם וויכטיקן אַרט, וואָס עס פאַרנעמט אין דער יידי-שער ליטעראַטור.

* *

*

די גאַנצע משנה צעפאַלט אויף זעקס הויפטטיילן (סדרים), וועלכע האַלטן איין 63 טראַקטאַטן (מסיכתות אַדער מסכות) און 524 קאַפיטלען (פרקים), דידאָזיקע זעקס סדרים פון דער משנה האָבן פּאָלגנדיקע נעמען: I. זרעים, די זריעות, וואָס אין עלף מסיכתות אַנטהאַלטן זיי די געזעצן וועגן ערדאַרבעט און וועגן די פעלדפּרוכט. II. מועד, די פעסטצייט, פאַרשריפטן וועגן יום-טובים און תעניתים

אין צוועלף מסכתות. III. נשים, פרויען וואו אין זיבן מסכתות ווערן באהאנדלט די געזעצן פון מאן און ווייב. IV. נזיקין, באשעדיקונגען, ציוויל- און קרימינאל-רעכט אין צען מסכתות. V. קדשים, הייליק-טימער, אין עלף מסכתות, הייליקע זאכן און פללים פון קרבנות. VI. טהרות, ריינקייט, געזעצן און ריטועלע פאָרשריפטן וועגן אומ-ריינקייט, אין צוועלף מסכתות באהאנדלט.

ווי עס איז שוין צו זען פון דערדאָזיקער קורצער רשימה פון תוכן, קומען די מסכתות פון דער משנה אָן אַ שום קענטיקער סיסטעם איינע נאָך דער אַנדערער, אויסער עפעס אַ ריין אויסערלעכער, וועלכע באַשטייט אין דעם, וואָס די לענגערע מסכתות קומען פון אָנהייב און די קורצערע צום סוף פון יעדן סדר. אַזוי הייבט זיך אָן דער ערשטער סדר, אפשר פדי צו באַווייזן, אין וואָס דאָרף ווייטער באַשטיין דער שווערפונקט פון דער יידישער רעליגיע, מיט דער מסכתא, וועלכע באַהאנדלט די פראַגן וועגן גאַטסדינסט—בשעת דאָרט, וואו מען וואָלט עס אַמווייניקסטן געקאָנט ערוואַרטן, אין דעם טייל, וואו עס רעדט זיך וועגן ציוויל-רעכט, איז אַייביגעשלאָסן די עטישע גאַמאַלאַגיע פון פּר קי אבות (שפרוכן פון די פאַטערס) אין פינף קאַפיטלען, וועלכע אַנטהאַלטן די פּראַקיש-זיטלעכע שפרוכן, אָנהייבנדיק פון די אַנשי-פנסת-הגדולה און ענדיקנדיק מיט פּערציק ווייטערדיקע לערער; דאָס גלייכן אין דעם דריטן טייל וועגן פרויען געפינען מיר צום באַוואונדערן אויך פאָרשריפטן וועגן שבועות און גדרים.

אויב אָבער אין דער משנה פעלט אַ מעטאָדישער סדר, שיינט דאָך, אַז זי איז פאָרט צוגיפגעשטעלט לויט אַ געוויסער סיסטעם, וועלכע כע איז, אמת, שווער פעסטצושטעלן. און גראָד דערדאָזיקער מאַמענט פון סיסטעמאַטישקייט האָט שווער געמאַכט די וויסנשאַפטלעכע פאָרשונג פון דער משנה און אַרויסגערופן פיל וועגן איר אַנטשטייאונג און אַו-טאַריטעט, היפּאָטעזעס פון וועלכע נאָר איינע האָט נאָך רעכט אויף באַזונדערע אויפּמערקזאַמקייט, מהמת איר איבערלעכער וואַרשיינלעכ-קייט. לויט דערדאָזיקער מיינונג האָבן די מחלוקת אין די שולן גופא פון הילל און שמאי געשטערט דער אַנטוויקלונג פון דער מסורה. פדי דאָס צו באַזייטיקן האָט גמליאל דער מערהייט פונם גרויסן סנהדרין געגעבן דעם באַשטימענדיקן אַוטאָריטעט, וועלכן יעדער איינציקער מיטגליד האָט זיך געמוזט אונטערוואַרפן. נאָר דאָס וואָלט ניט געבראַכט צום ציל, און די פרייע אינדיוידועלע אַנטוויקלונג פון דעם לערנשטאַף וואָלט געפליבן ווי פריער, ווען אין עקיבאן וואָלט ניט ערשיינט די פּערזענלעכקייט, וועלכע אַלע האָבן זיך פריי אונטערגעגעבן, און וועל-

כער האָט אַליין געהאַט ביי די חברים פון זיין צייט דעם אַוטאָריטעט פון אַ גאַנצן בית-דין. נאָך זיין טויט זיינען דאָך, ניט קוקנדיק דערויף, ווידער אַנטשטאַנען אַפּולע שולן, וועלכע האָבן זיך ניט געוואָלט אָנהערטען דעם גרויסן סנהדרין, און דעריבער האָט יהודה הנשיא פאַר דער צוקונפט ניט געפונען קיין בעסערן מיטל ווי אויפצוואַמלען, איבערצוקוקן און אין אַרדענונג צו ברענגען דעם גאַנצן רעליגיעזן שטאַף פון דער טראַדיציע. דאָך האָט ער ניט געשאפן קיין פאַרגליווערטן און פאַרפיקסירטן קאָדעקס, וועלכער זאָל אויסשליסן יעדע דיפערענץ אין די מיינונגען, נאָר פאַרקערט ער ברענגט אויך די מיינונגען פון איינצלענע אויסגעצייכנטע לערער, פרי אַ קינפטיקער בית-דין זאָל קענען אין פאַל, אויב עס וועט זיין אַ נויטווענדיקייט, מבטל מאַכן אַן אָנגענומענע הלכה, שטיצנדיק זיך אויף זיי. דערמיט האָט ער געהאַפּט אויך פאַר די קינפטיקע דורות צו מאַכן דעם לערנשטאַף פליסיק און אַנטוויקלונגס-פעאיק.

אַזוי פיל וועגן דעם הלכהשן טייל, וועלכער פילט אָן דעם גרעסטן טייל פון דער משנה. אגדהשע עלעמענטן האָט דאָס ווערק נאָר ווייניק, וואָרעם זיין כאַראַקטער שליסט די דאָזיקע עלעמענטן אויס. דאָך האָט די אגדה אויך אין דער משנה געפונען אַן אַריינגאַנג אין צוויי גאַנצע מסיכתות, וואָס וועגן איינער פון זיי האָבן מיר שוין פריער גערעדט, אויך ביים סוף פון פיל מסיכתות, מיט דעם ציל צו בענטשן און צו טרייסטן, און ענדלעך אויך ביי איינצלע הלכות, וועלכע בינדן זיך לויט זייער מהות מיט אגדהשע עלעמענטן. אָבער אַזעלכע שטעלן ווייזן זיך אַרויס אַלס שפּעטערדיקע הוספות פון דעם נשיאס תלמידים, וועגן וועלכן עס ווערט אין דעמאָזיקן ווערק גופא געזאָגט: "זינט רבי איז געשטאַרבן, איז פאַרשוואונדן געוואָרן ענווה און מורא פאַר גאָט". די און אַנדערע אומשטענדן באַווייזן, אַז עס זיינען געווען גע-מאַכט צוויי רעדאַקציעס פון דער משנה. דער אויסדרוק: "דאָס איז די ערשטע משנה", וועלכע געפינט זיך פיל מאַל איבערגעחורט אין דעם ווערק, האָט אויך געגעבן אַן אַרטי פאַר דער סברא, אַז יהודה אַליין האָט אויף דער עלטער נאָך אַמאַל רעווידירט זיין משנה, און אַז זיין זון שמעון האָט נאָך דעם פּאָטערס טויט צוגעגעבן פיל הוספות, וועלכע ער האָט געהאַט בקבלה פון אים.

די שפּראַך פון דער משנה איז אַ געמישטע, וועלכע איז צוזאַמענגעזעצט פון דריי עלעמענטן. דער גרעסטער טייל איז העברעאיש, וואָס באַשטייט פון עכט העברעאישע, אַדער פון אַזעלכע, וואָס בילדן דעם אייגנטימלעכן שפּראַך-אוצר פון דער משנה. דערצו קומען נאָך

אַרמישע אָדער העברעאיזירטע ווערטער, ווי זיי האָבן געלעבט אין פּאָלקס-געברויך פון יענער צייט; ענדלעך, גריכישע און לאַטיינישע אין דער ענוונג פּרעציזירטע ווערטער. די שפּראַך פון דער משנה איז שפּעטער די באַשטימטע באַצייכענונג פאַר דעם פאַרזינגטן העברעאיש. דער גאַנצער כאַראַקטער פונם ווערק איז נאַטירלעך ערנסט און שטרענג. נאָר זעלטן דערהייבט זיך די משנה צו פּאָעטישן שוואונג, צום פּאַנטאַסטישן בילד, — אין די פּאַלן, ווען עס קומט אויס צו שילדערן די שיינקייט פון ציון און די פאַרגאַנגענע צייטן.

אין דערדאָזיקער פאַרגאַנגענהייט האָט דאָך געלעבט דער דור, און אין איר האָט ער געפינען טרייסט און מוט פאַר דער ביזערע קעגנזאָרט און אפשר פאַר נאָך אַ טריבערע צוקונפט. דעריבער איז כמעט אַ העלפט פון דער משנה פול מיט תקנות און פאַרשריפטן וועגן זאַכן, וועלכע זיינען אינגאַנצן פּרעמד דער פאַרפּאַסונג-צייט פון דער משנה. און האָבן העכסטנס געקענט גילטן מער ניט ווי אַקאַדעמישע פּראָגן: למשל וועגן צאָלונגען פון די פּאַדן-פּרוכטן פון הייליקן לאַנד, וועגן ריינקייט און אומריינקייט און דאָס גלייכן. אָבער דער גייסט, וועלכער האָט געהערשט אין דער משנה, כאַראַקטעריזירט אויך דעם גייסט, מיט וועלכן עס זיינען געווען דורכגעדרונגען איר שעפּער און זיינע חברים, וועלכע האָבן געשטרעבט צו דעם זעלבן ציל וואָס ער.

II. דער תלמוד.

דריי הונדערט יאָר האָט געדויערט די טעטיקייט פון די תנאים פאַר דער משנה; נאָך דריי הונדערט יאָר און מער זאָל האָבן געדויערט די גייסטיקע אַרבעט פון די מענטשן, וועלכע האָבן איבערגענומען די דאָזיקע ירושה, כדי זי צו באַארבעטן און פאַרשפרייטן אין אַלע ריכטונגען, פון די אַמוראים. אָבער שוין ניט אויף דעם באַדן פון פאַרלעסטניש, איבער וועלכן עס האָט שוין פון איצט אָן גערוט די פלוך, נאָר אין יענעם בבל, וועלכער האָט אַמאָל קיין ירושלים אַרויסגעשיקט אַ עזרא און אַ הילל, און איז פון שטענדיק אָן דעם פּאָלק ישראל געווען ליב און טייער מער פאַר אַנדערע לענדער, האָט זיך אָנגעהויבן און פאַרענדיקט די אַרבעט פון די דורות אַמוראים. אַלע האַפּע-בינגען און ערוואַרטונגען פון דעם ראַמאַנטישן געדאַנק וועגן וואַנדער-באַרער רעטונג און ווידעראויפלעבונג פון דעם אַלטן גלאַנץ האָבן אונטער די חרבות פון ביתר געפונען זייער שטילן קבר. דער גלענצנ-דער «שטערנזון»¹ האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ בלאַנדזשענדיק ליכט, און אַזוי איז נייטיק געוואָרן צו געפינען אַ נייעם ציל פון לעבן און פון שאַפן, און פאַרשפרייטן אַ ממשות-געענדערטע אָנשוואַונג אויף די חובות פון דער קעגנוואַרט און אויף די האַפּענונגען פון דער צוקונפט. אין אַ קורצן, רעזיגנירטן און ווייטאַגדיקן און דאָך פאַרט מוטיק און פריש קלינגענדיקן וואַרט, איז דעמאָלט אַרויסגעזאָגט געוואָרן די פאַר-ראַל פון יענער צייט און פון די צוקונפטיקע צייטן פאַר ישראל אין גלות, אין דעם פריער שוין ציטירטן זאָץ: «און מער איז אונז גאַרנישט געבליבן אויסער דערדאָזיקער תורה».

אין דעם איז אַליץ געלעגן. טעמפל און פוהן, מלוכה און שטאַט האָבן געקאָנט אונטערגיין, וואָרעם זייער לעצטע שעה האָט אויסגע-

¹ בר-כוכבא טייטשט: דער זון פון אַ שטערן. (איבערז.)

שלאַגן, אָבער די תורה איז געבליבן און האָט געמוזט בלייבן, ווי די פּאָן, אַרום וועלכער עס האָט געלאַגערט דער צעשטרייטער שטאַם, נאָך וועלכער ער האָט געקאָנט גיין איבער גאָר דער וועלט. דערדאָזי-קער באַוואוסטזיין פון ישראל נייער אויפגאַבע, וועלכע הייבט זיך איינגטלעך ערשט אָן מיטן חורבן פון ירושלים, לאָזט זיך שוין דערקע-נען ביי פיל חכמים פון יענער צייט. ער חורט זיך איבער, ווי אַ צו-שפּיל אין זייערע וויכוחים, ער ווערט אַרויסגעזאָגט אין פיל זעלב-שטענדליקע סענטענצן און רעדעס. ווער עס קערט זיך אום צוריק פון בבל קיין פּאַלעסטינע, יענער באַגייט אַ זינד, אַזוי האָט געזאָגט איינער פון די גרויסע חכמים; און געוויס האָט שאַרפּער ניט געקאָנט אויסגע-דריקט ווערן די וויסנשאַפטלעכע באַדייטונג פון דעם נייעם פּאַטערלאַנד, וועלכע איז אַרויסגעשטעלט געוואָרן קעגן דער ראַמאַנטישער שטרעבונג נאָך דער אַלטער היימאַט. און פונקט אַזוי האָבן אייך אַלע פּאַנאַסטישע האַפּענונגען אויף משיח, אַלץ איינס פון וועמען זיי זיינען אַרויס, צי פון די רבנים, צי פון די סיבילן, ניט געקאָנט שאַרפּער און ענערגישער פאַרניכטעט ווערן, איידער דורך דאָס דרייטע וואָרט פון הילל: "ישראל דאַרף גאָר ניט וואַרטן אויף קיין משיח, וואָרעם אונזערע אורעלטערן האָבן שוין אין דער צייט פון חזקיה גענאָסן פון זיין הער-לעכקייט", — אַזאָ וואָרט, וואָס זיין אַנטמוטיקנדיקער אַינדרוק האָט געמוזט געמילדערט ווערן דורך אַ ווייניקער דרייסטן, אָבער ניט וויי-ניקער באַדייטנדיקן אויסדרוק: "צווישן היינטיקער צייט און משיח" צייטן איז ניטאָ קיין אונטערשייד, חוץ דעם דרוק פון די פעלקער, וועלכער וועט דעמאָלט אויפהערן פאַר ישראל, און אין דער צייט, ווען אין פּאַלעסטינע האָט מען נאָך קורץ פאַר דעם אין דער משנה קאָדיפּיצירט די גאַנצע אַלטע יידישע מלוכה מיט אירע געזעצן און אינ-סטיטוציעס, האָט מען שוין אין בבל געשאַפן דעם פּרינציפּ: "דינא דמלכותא דינא".

עס קאָן דייטלעכער ניט אַרויסגעזאָגט ווערן, אַז די פאַרגאַנגענ-הייט האָט נאָר איר היסטאָרישן ווערט, און יעדער צייט לייגט אַרויף אויפן בעגשטן אירע פליכטן און פּאַדערט אירע אייגענע טעטיקע דיי-נער. אין בבל האָט מען געלעבט אין דער קעגנוואָרט, אין דער צייט וואָס אין פּאַלעסטינע האָט מען נאָך אַלץ געשטרעבט אַנצוקלאַמערן זיך אָן דער פאַרגאַנגענהייט. דער פּועל-יוצא דערפון איז געווען דאָס, וואָס אין פּאַלעסטינע אין דאָס גייסטיקע לעבן פסדר פאַרוועלקט געוואָרן, בשעת אין בבל האָט עס אויפגעבליט צו אַ נייעם לעבן. אַ צייט לאַנג האָבן נאָך ביידע לענדער קאָנקורירט אין דער וויסנשאַפט פון דער

תורה. אָבער באַלד נאָך דעם טויט פון יהודה הנשיא זענען מיר, ווי אין בבל הייבט זיך אָן אונטער דעם שוץ פון מילדע הערשער די אַנטוויק-לונג פון אַ טעטיקן שאַפן. פאַר וועלכן די ישיבות אין סורא, נהרדעא און פומבדיתא דינען אַלס פלאַנצשולן. די לערער, וועלכע האָבן אין דער צייט פון די תנאים שוין זיך גערופן „ערקלערער“, אָדער אַמוראים, האָבן געהאַט די אויפגאַבע צו פאַרברייטערן און דערקלערן דעם לערנ-שטאַף פון דער משנה. איצט האָבן זיי זיך באַמיט די דאָזיקע אויפגאַבע נאָך זייער אויפפאַסונג אויסצופירן, און עס איז מער ווי וואַרשיינלעך, אַז די דאָזיקע אויפפאַסונגען זיינען אין פאַרשיידענע לענדער געווען שטאַרק פאַרשיידן איינע פון די אַנדערע.

אין פאַלעסטינע, וואו איבער דעם פאַטריאַראַט איז געשטאַנען יהודה II, וועלכער איז, ניט קוקנדיק אויף זיינע פולע פעלערן, דאָך געווען הויך געאַכט און האָט געשמט אַלס הלכהשער אַוטאָריטעט, זיינען די גרעסטע פאַרשטייער פון דעם ערשטן דור אַמוראים געווען ח נ י א ב ר ח מ א, י ו ח נ ב נ פ ח א, זיין שוואַגער ש מ ע ו ן אָדער ר י ש-ל ק י ש, און י ה ו ש ע ב נ ל ו י. חגיגה האָט זיך אָבער אַחוץ דער תורה באַשעפטיקט אויך מיט דאָקטאָריע. ער איז שוין פון יהודה הנשיא באַשטימט געוואָרן פאַר דעם ראש פון דער ישיבה, און די אויפגאַבע פון זיין לעבן האָט ער געווען אין דעם, ער זאָל אויפ-היטן טריי און פעסט די ירושה, וואָס ער האָט איבערגענומען פון זיין לערער, בשעת יוחנן און ריש-לקיש האָבן פאַרקערט אַנטוויקלט אַ קרי-טישע טעטיקייט. די קוועלן דערציילן וועגן יוחננס מעלות און שינ-קייט וואונדערלעכע זאַכן, און זיין גייסטיקע באַדייטונג איז, ווי עס איז צו זען פון די סענטענצן, וואָס זיינען פון אים געבליבן, אויך גע-ווען ניט קיין קליינע. פון איין זייט האָט ער זיך שטאַרק באַשעפ-טיקט מיט דער הלכה, און אין פאַלן פון ווידערשפרוכן האָט ער זיך באַמיט זי פעסטצושטעלן און צו אַנטוויקלען אויפן סמך פון די פאַר-שיידענע ווערסיעס פון די תנאים. פון דער צווייטער זייט איז אים די גריכישע בילדונג ניט געווען דערווידער, און די קעגנזייטיקע באַ-ציאונג צווישן יידנטום און העלעניזם האָט ניט געפונען קיין שענערע כאַראַקטעריסטיק, ווי אין יוחננס באַמערקונג וועגן נוחס צוויי זין, וועלכע האָבן פאַרדעקט די שאַנד פון זייער פאָטער, אַז שם האָט באַ-קומען אַלס מתנה דעם מאַנטל פון אַ נביא (טלית) — אַ מאַנטל מיט פאַסן, וועלכן די יידן טוען אָן בשעתן דאוונען) און יפת—דעם מאַנטל פון אַ פילאָאָף (Pallium).

אויב יוחנן רעפרעזענטירט דאָס ברייטע גרינדלעכע וויסן פון דער

הלכה, דאן שטעלט זיין חבר און צוגלייך זיין שוואַגער שמעון בן לקיש פאָר די שאַרפּזיניקע דיאַלעקטיק, וועלכע איז נאָך דעם געוואָרן די כאַראַקטעריסטישע אייגנאַרטיקייט פון די אמוראים און האָט זיך שפּעטער אויסגעאַרטיקט אין פּילפּולדיקער סכאַלאַסטיק, ערנסט און שטרענג, מיט פּרייען גייסט און אַריגינעל ערשיינט דערדאָזיקער פּאַרשער סיי אין זיינע הלכהשע אַנטשיידונגען, סיי אין זיינע אגדהשע מימראס, וואָס אייניקע פון זיי כאַראַקטעריזירן דעם מענטשן און זיין צייט: „איוב איז קיינמאָל ניט געווען, דאָס בוך איז נאָר אַ משל“, — האָט ער איינמאָל געמאַכט אַ באַמערקונג אין אַ וויכוח וועגן דער צייט, אין וועלכער דער ביבלישער ליידער האָט געלעבט. אָן אַנדערש מאָל האָט ער שאַרף פּראָטעסטירט קעגן דעם אויך אין די ייִדישע קרייזן פּאַר-שפּרייטן גנאָסטיציזם מיט זיינע עקסטרעמען דורך די פּאָלגנדיקע שאַרף פּאַלעמישע ווערטער: „די נעמען פון די מלאכים האָבן די ייִדן מיט זיך פון גלות בבל אַראַפּגעבראַכט קיין פּאַלעסטינע“, און נאָך אַמאָל האָט ער אין אַ וויכוח מיט איינעם אַ *laudator temporis acti* זייער ענערגיש פּאַרטידיקט די רעכט פון דער קעגנוואַרט, שטעלנדיק פּיל העכער די פּאַרדינסטן פון די עפּיגאָנען אין דעם שטודיום פונם געזעץ. נאָר צווישן דידאָזיקע אמוראים האָבן אין יענער צייט געלעבט נאָך אַנדערע פּאַרשער, וועלכע טרעטן אויף, אָדער אַלס פּילאָסאָפּישע פּריידיקער פון מידות, ווי ש מ ל א י, וואָס וועגן זיין קאַמף מיט די נוצרים וועגן דער דאָגמע פון דרייאייניקייט און וועגן דעם הייליקן גייסט ווערן דערציילט פּאַרשיידענע זאַכן, אָדער אַלס דערקלערער פון דער ביבל ווי ה י ל ל דער ברוּדער פון דעם פּאַטריאַרך. דערדאָזיקער הילל איז געווען דער לערער פון דעם קירכנפּאַרשער אַריגנעס אין דער העברעאישער שפּראַך, אין דער ביבלעקזעגעטיק און, וואַר-שיינלעך, אויך אין דער טראַדיציאָנעלער אויסטייטשונג פון די הייליקע שריפּטן. אַריגענעס איז זיך אַליין מודה, אַז ער האָט זיך מיט די ייִדישע פּאַרשער באַראַטן, איידער ער האָט צוזאַמענגעשטעלט די *Hexapla*, ס'דאָזיקע מערקווערדיקע ווערק, אין וועלכן עס איז קעגנאַנאָדער גע-שטעלט געוואָרן אין זעקס זיילן דער העברעאישער טעקסט און העברע-אישן און גריכישן פּתב: די איבערוועצונגען פון דער סעפטואַגינטאַ, פון אַקווילאַ, סימאכוס, טעאַדאָטיאַן, אויך פּראָמענטן פון אַ פּינפטער, זעקסטער און זיבעטער איבערוועצונג, וועלכע ער האָט געפונען אין גי-קאַפּאָליס און אין יריחו, פּדי קלאַר צו מאַכן די פּאַרהעלטעניש פון דעם טעקסט פון דער סעפטואַגינטאַ צום גרונדטעקסט, האָבנדיק אין אַכט אויך די פּאַלעמיק קעגן די ייִדן.

* *

*

דידאזיקע פאלעמיק האָט נאטירלעך אָנגענומען זייער אַ שאַרפע פאַרם אין דער צייט ווען ייִדנטום און קריסטנטום, וועלכע האָבן אין צוויי יאָרהונדערטן געלעבט בשלום איינער לעבן צווייטן, האָבן זיך אָנגעהויבן פּונאָדערצוגיין, אמת, פריער שוין זיינען די דיספּוטן צווישן די ייִדן מיט די ייִדן-קריסטן געווען דורכגעפלאַכטן מיט אַלערליי מינים וואָפּן פון דער געלערנטקייט און פון דער סאַטירע. גאָר אַ פיינטלעכן כאַראַקטער האָט אָבער דידאזיקע פאלעמיק באַקומען ערשט, ווען די פּאָטערס פון דער קירך זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן ייִדנטום מיטן שווערן געווער פון דער פּילאָסאָפּיע. צו דער געשיכטע פון דידאזיקע קאַמפּן גיט נדי תּלמודישע ליטעראַטור אַ רייכן נאָך ניט גענוג אויס-געפּאַרשטן מאַטעריאַל, דורך וועלכן עס ווערט אויך פיל העלער באַ-לויכטן די קריסטלעכע אורגעשיכטע, וועלכע איז נאָך אין טונקלקייט פאַרוונקען.

די ערשטע פּאָטערס פון דער קירכע זיינען געווען פּלאַטאַניקער, וועלכע זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן די געצנדינער מיט דעם באַווייזן, אַז פּלאַטאַן האָט גאָר זיין חכמה גענומען ביי משהן, און קעגן די ייִדן, — אַז די אידעע פון לאַגאָס איז שוין אָנגעמערקט אין די ביבלישע ביכער, ווייל די גאַנצע פּילאָסאָפּיע נעמט איר אָנהייב פון די ביבלישע שריפטן. אַזאַ אויסטייטשונג פון דעם "ביבלישן אַראַקעל" האָט ניט געקענט גע-פעלן זיין די געזעצלעכערע. זיי זיינען דעריבער שאַרף און מיט פאַר-ביטערונג אַרויסגעטראָגן קעגן דערדאזיקער לערע, וועלכע איז אין מאַרק און אין גאַס, אין שול און אין הויז געפּריידיקט געוואָרן, כדי צו שאַפּן פּראָזעליטן. שטאַרקער פאַר אַלץ איז זייער צאָרן געווען קעגן די ייִדן-קריסטן. ערשט ווען דער היידישער עלעמענט האָט אַריבער-געשטייגט, אַזוי אַז די שפּאַלטונג איז געוואָרן אַ פּולשטענדיקע, איז שוואַכער געוואָרן דידאזיקע דערביטערונג, וועלכע ווערט אַרויסגעזאָגט אין אַ פּולע ערטער פון דער תּלמודישער ליטעראַטור קעגן די מינים. יהושע בן חנניה ווערט דערמאָנט צווישן די תּנאים אַלט דער אויסגעצייכנטסטער פּאַלעמיקער. אבּיי און שמלאי האָבן צווישן די אמוראים גענאָלטן אַלט די קאַמף-פעאיקסטע קעגנער פון דער נייער לערע. אין דעם דיאַָג אָג מיט דעם ייִדן טריפּאָן האָט אונז יוּסטין דער מאַרטירער, דער באדייטנדסטער פון די אַפּאָלאָגעטן, וועלכע

זיינען ארויסגעטראָטן צו פאַרטיידיקן די קריסטלעכע לערע קעגן היידנ-טום און יידנטום, איבערגעלאָזן אַ לעבנספּול בילד פון די דאָזיקע קאַמפּן. ווי אַנטשיידן אָבער די פּאָטערס פון דער קירכע האָבן ניט געקעמפט קעגן דעם ראַבינישן יידנטום, איז דאָך זייער אָפּהענגיקייט פון דעם ראַבינישן אויסטייטשן די הייליקע שריפטן פאַרט אַ שטאַרקע און אַ זיכערע אָנהייבנדיק פון יוסטין דעם מאַרטירער ביז הי עראָ-נימוסן און אַוּגוסטינוסן ציט זיך נאָך אַלץ די דאָזיקע אָפּהענגי-קייט פון די העברעאישע טראַדיציעס. און בשעת זיי באַמיען זיך, פרי צו געבן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד דער גנאָסטיק, דורך דער ביבל דאָגמאַטיש און פּילאָסאָפּיש צו פאַרהיטן די ענגע קרובהשע שייכות צום יידנטום און זייערע שריפטן, — פאַרפּאָלן זיי אין לעבן די יידן גופא מיט דעם גאַנצן פאַנאַטיזם פון גלויבן. דערזעליקער היעראַנימוס, וועלכער איז ווי אַריגענעס און מסתמא אויך דאָס רוב אַנדערע פּאָטערס פון דער קירך דורך יידן אַריינגעפירט געוואָרן אין די «העברעאישע אַראַקעלן», ערקלערט פייערלעך: «אויב עס פּאָדערט זיך צו פאַראַכטן איינצלנע פּערזאָנען און דאָס פּאָלק, דאָן פאַרהאַט איך די יידן מיט אומבאַשרייבלעכער שנאה, וואָרעם זיי פּלוּכן נאָך עדהיום אונזער האַר אין זייערע שולן».

סיאיז אַ גליק פאַר דער וויסנשאַפטלעכער אַנטוויקלונג פון דער ביבלעקועגעטיק, וואָס דערדאָזיקער האָט איז געפאלן ווייניקער אויף איינצלנע פּערזאָנען, איידער אויף דעם גאַנצן פּאָלק. די קענטעניש פון דער העברעאישער שפּראַך, וואָס היעראַנימוס האָט געלערנט ביי איי-נעם אַ יידן בר-חנינא, האָט אים געגעבן די פעאיקייט צו מאַכן די אי-בערזעצונג פון דער ביבל, וועלכע איז אַלגעמיין באַקאַנט געוואָרן אונטער דעם נאָמען *Wulgata*. ערשט מיט אַוּגוסטינוסן, וועלכער האָט געבראַכט די קירכלעכע געבילדעטקייט פון דער פּאָטריסטישער צייט צו דער העכסטער מדרגה, האָט זיך געענדיקט די אָפּהענגיקייט מצד די קירכלערער פון די רבנים בנוגע דער אויסטייטשונג פון דער ביבל, און עס בלייבט אין דער פּריערדיקער קראַפט נאָך די רעליגיעזע שנאה, וועלכע שטיצט זיך אין אַ משך פון יאָרהונדערטן אויף יענע פּאָטערס פון דער קירך.

דערווייל האָט זיך אין בבל באַוויזן אַ מענטש, וועלכער האָט

יהודה הנשיאס משנה, אן ערך אין 219, פון פאלעסטינע אראפגע-
 בראכט, — אבא אריכא (75—247), און דאָרט איז מחמת דעם גע-
 גרינדעט געוואָרן אן אומאָפהענגיקע שול פון געלערנטע. דערדאָזיקער
 לערער האָט צוזאַמען מיט זיין פריינד מר שמואל פון גהרדעא אנט-
 וויקלט אַ רייכע טעטיקייט, מיט דעם ציל צו שאַפן פאַר דער משנה
 פון זיין לערער אין די שולן פון בבל אַלגעמיינע אָנערקענונג לגבי
 אַנדערע משנה-זאַמלונגען, וועלכע זיינען לויט זיכערע ידיעות שוין
 פריער דאָרט געווען אין אומגאַנג. דערדאָזיקער אבא אריכא, וועלכן
 מען האָט שפעטער אָנגערופן „רב“, ווי מען האָט זיין לערער טיטולירט
 פשוט „רבי“, ווערט מיט אַכטונג דערמאָנט אויך אַלס טינאַגאַגאַלער
 דיכטער. וויכטיקע טיילן פון דער ליטורגישער פּאָעזיע, וועגן וועלכע
 עס וועט נאָך שפעטער גערעדט ווערן, גייען אויף זיין נאָמען. אויך די
 רעדאַקציע פון די הלכהשע מדרשים ספרא און ספרי ווערן אים,
 אָדער לפחות זיין שול צוגעשריבן. פון מר שמואל, זיין חבר לדעה,
 זיינען געבליבן פיל באַדייטנדיקע און מיט פּאָלגן רייכע אַנטשיידונגען,
 וועלכע שטעלן אויסער ספק די ווייטערדיקע אַנטוויקלונג פון דער
 הלכה. זיין פּרינציפ וועגן דער סופּעריאָריטעט פון מלוכה-געזעץ לגבי
 אַלע אַנדערע, האָבן מיר שוין עטלעכע מאָל דערמאָנט. נאָר אז ער
 האָט געשטרעבט צו מאַכן בבל אומאָפהענגיק פון דער מעטראָפּאָליע
 פּאַלעסטינע דורך אַיינשטעלן אַ ריכטיקן לוח פון די יום-טובים, איז
 מער, ווי וואָרשיינלעך. זיינע מעדיצינישע און דער עיקר זיינע אַסטראָ-
 נאָמישע קענטענישן זיינען געווען זייער גרויסע. ער האָט זיך אַפילו
 ערלויבט אויסצובאַרימען פאַר זיינע חברים, אַז פאַר אים זיינען די
 ווייטע וועגן פּונם הימל אַזוי באַקאַנט, ווי די גאַסן פון גהרדעא.

אַבער צווישן די אמוראים פון פּאַלעסטינע און בבל, הגם די
 לעצטע האָבן צוגעצויגן פיל תלמידים, האָבן נאָך אַלץ עקסיסטרירט
 פריינדלעכע באַציאונגען. נאָר שוין נאָר אינגיכן האָט דער אַיינפלוס
 פון דעם אַייגענעם לאַנד אָנגעהויבן שוואַכער צו ווערן. די נשיאים
 גמליאל דער IV און יהודה דער III זיינען אין וויסנשאַפטלעכער הינ-
 זיכט גאַנץ אומבאַדייטנד, און די אמוראים פון פּאַלעסטינע האָבן אָנגע-
 הויבן טיילווייז אונטערצוואַרפן זיך דעם העכערן אַוטאָריטעט פון די
 בבלישע לערער. אַלס אמוראים, וועלכע עס איז פּדאי צו דערמאָנען,

ערשיינען אין פאלעסטינע צום אָנהייב פון פערטן יאָרהונדערט אלעזר בן פדת, אָמי, אָסי, חייא און שמעון בר אבא, באַזונדער אָבער אַבוהו אין קסרין. נאָך דעם טויט פון יוחנן בן נפחא האָט זיך אלעזר גערעכנט פאַר דעם גרעסטן אַוטאָריטעט אין פאלעסטינע. אַבוהו אָבער איז אַפנים געווען די לעצטע באַדייטנדיקע פּערזענלעכקייט פון דעם צווייטן דור אַמוראים אין פאלעסטינע. ער האָט ליב געהאַט די גריכישע שפּראַך און האָט זי געלאָזט לערנען זיין טאַכטער. אָבער ער באַקלאַגט זיך אים בער דעם גריכישן טעאַטער פון זיין צייט, וואו די קאָמעדיע האָט אַפּגעשפּאַטן פון די יידן און פון זייערע הייליקע אינסטיטוציעס, אַזוי דער-צו-צוילט ער: מען פירט אַרויף אַ קעמל אין אַ טרויערדעקע אויף דער בינע, דאָן הייבט זיך אָן אַזאַ דיאַלאָג: „פאַרוואָס טרויערט דער קעמל? — דערפאַר וואָס די יידן, וועלכע האַלטן פון שמיטה-יאָר, עסן אַפילו קיין גראַז ניט, און דערנערן זיך נאָר מיט דערנער, דעריבער טרויערט דער קעמל, וואָס מען האָט ביי אים אַוועקגענומען זיין בעסטן מאַכל, עס טרעט אַרויס אַ מאַמוס מיט געשוירענע האַר: פאַרוואָס טרויערט דער מאַמוס? — ווייל אייל איז אַזוי טייער. — פאַרוואָס איז דאָס אייל אַזוי טייער? — צוליב די יידן. זיי עסן שבת אויף אַלץ, וואָס זיי אַרבעטן אויס פאַרן גאַנצן אומדערוואַכן. עס בלייבט ביי זיי אַפילו ניט קיין האַלץ זייערע שפייזן צו קאָכן. זיי מוזן דעריבער די בעט פאַרברענען און ביינאַכט שלאָפן אויף דער ערד, אין שטויב זיך וואַלגערן. כדי די אומריינקייט נאָכדעם צו באַזייטיקן, דאַרפן זיי אַזוי פיל אייל האַבן. דעריבער איז אייל טייער.“ אַבוהו שטייט אין דערדאָ-זיקער הינויכט אינגאַנצן אויף דעם שטאַנדפונקט פון דעם קירכנפּאָטער טערטוליאַן, וועלכער האָט מיט גאַנצע הונדערט יאָר פריער פאַר-אורטיילט דעם גריכישן עלעמענט מיט די ווערטער: „מיר דאַרפן ניט דורך ריידן, ניט דורך צוקוקן, ניט דורך הערן קיין מגע-ומשא ניט האַבן מיט דער נאַרישקייט פונם צירק, מיט דער אומציכטיקייט פונם טעאַטער, מיט דער מיאוסקייט פון דער אַרענעו.“

פונקט אַזוי האָט אַבוהו געקעמפט קעגן די דאָגמעס פון דער שטייגנדיקער קריסטלעכער קירך, איבערהויפט קעגן די יידן-קריסטן און קעגן דער לערע פון קריסטוסעס אַרויפגיין אויפן הימל, וועלכע האָט זיך געשטיצט אויף דער טראַדיציאָנעלער אַגדה, אַז אויך הונך איז אַרויפגעגאַנגען אויפן הימל. אַבוהו האָט ערקלערט, אַז דאָס איז מער ניט ווי אַ פּאָעטיש בילד. זיין גאַנצע באַדייטונג אַלס דער לעצטער העלד פון דער תורה אין לאַנד יהודה, פאַסט די אַגדה אויף אין דעם וואָרט: „ווען אַבוהו איז געשטאַרבן, האַבן די זיילן פון קסרין געוויינט.“

* *

*

א האלבער יאָרהונדערט פון שאַפן איז דערווייל אַריבער פאַר בבל און דאָרט איז אויפגעקומען אַ צווייטער דור אמוראים, וועלכער האָט דעם צווייטן פּאַלעסטינישן דור אַריבערגעשטייגט: רבס און שמואלס תלמידים. און וואָס עס איז נאָך וויכטיקער, — די עם-הארצות, וועלכע האָט אין פּאַלעסטינע געווען דערגרייכט צו אַ שרעקלעכער מדרגה, האָט אונטער דעם פרישן אַטעם, וואָס איז אַריינגעדונגען אין אַלע שפּאַ-רעס און קרייזן פון פּאַלק, גענומען קענטיק פאַרשוידן. אַלע האָבן געשטרעבט צו לערנען, און די אמוראים האָבן די שטרעבונג באַפּרי-דיקט, און אַלץ זעלטענער איז געוואָרן יענעם-הארצות, קעגן וועלכער מען האָט אַמאָל אין פּאַלעסטינע אָנגענומען אַזעלכע עבערגישע מיטלען. די גרעסטע געזעצלעכערע פון דעמדאָזיקן צווייטן דור אמוראים זיינען געווען: הונא, יהודה בר יחזקאל, נחמן בר יעקב, חסדא פון כּפּרי, ששת דער בלינדער און חמא בר חנילאי. הונא איז געווען דער ראש פון דער סורער ישיבה, וועלכע האָט זיך אפשר אונ-טער זיין הנהגה אַנטוויקלט ביז דער העכסטער מדרגה פון בליאונג. מער איידער אַכטהונדערט צוהערער האָט ער פאַרזאַמלט אַרום זיך אין די חדשים פון לערנען, און אַלץ פעסטער האָט ער אַיינגעשטעלט דעם שטאַנדפונקט פון רעליגיעזער און וויסנשאַפטלעכער גלייכבאַרעכטיקונג פון בבל בנוגע צו פּאַלעסטינע. אָבער אים האָט נאָך איבערגעשטייגט יהודה ב. יחזקאל, וועלכער האָט געגרינדעט די ישיבה אין פומבדיתא, שמואלס אַ תלמיד, וועלכער האָט שוין פון אים באַקומען דעם טיטל שאַרפּזינקערין, פון אים שטאַמט דער שאַרפּער אורטייל, אַז עס באַגייט אַ פאַרברעכן דער, וואָס קערט זיך אום קיין פּאַלעסטינע. זיין טעטי-קייט האָט צו פאַרדאַנקען די אַנטוויקלונג פון דער פומבדיתא'ר שול, וועלכע האָט באַלד אַריבערגעשטייגט די סורא'ר ישיבה, און וועלכע האָט זינט דעמאָלט כּמעט זעקס הונדערט יאָר פאַרהיט פאַר זיך די גייסטיקע העבעמאָניע.

די טיפע אַנטוויקלונג פון יענער דיאַלעקטיק, וואָס איר אייגנאַר-טיקייט פילדעט דעם כאַראַקטעריסטישן שטריך פון דעם פעריאָד פון די אמוראים, ווערט דעריבער גיט אָן אַ יסוד פאַרבונדן מיט דעם

(¹) שינוא, — טייטש מען געוויינלעך: שאַרפּער למדן. (איבערז.)

באַמען פון דעמדאָזיקן ראש-ישיבה, וואָס זיין יורש אויף דעם אָמט, חסדא אין סורא, איז געזאָנגען מיט דעמועלביקן וועג, און פאַרקערט זיין צייט-חבר, ששת, וואָס, הגם ער איז געווען אַ בלינדער, האָט ער געהאַט גרויסע ידיעות, ערשיינט אַלס קעגנער פון דערדאָזיקער שאַרפּ-זיניקער לערנמעטאָדע. ווען עמעצער פון זיינע תלמידים פלעגט אים אַמאָל אָפּפרעגן, אַרויסווייזנדיק זיין גטיה צו דער דיאַלעקטישער מע-טאָדע, פלעגט ער צו אים זאָגן: "צי ביסטו אָפּטמאָל ניט פון פומבדיתא, וואו מען פירט דורך אַ העלפאָנד דורך דאָס לעכל פון אַ נאָדל?"

מיט דעם טויט פון חסדא איז אַראָפּ דער גלאַנץ פון דער ישיבה אין סורא, אין דער צייט וואָס די פומבדיתאר ישיבה האָט אין דעם ווייטערדיקן פעריאָד, אין דער ערשטער העלפט פון פערטן יאָרהונדערט, נאָך מער וויכטיקייט באַקומען אַדאָנק דער טעטיקייט פון די גרויסע לערער רב רב נחמני, אַ ביי (330) און רבא (352). לויט אַלע סימנים האָבן די ביידע שולן פאַרטראָטן אויך די אַלץ מער און מער זיך אויסגעטיילטע ריכטונגען פון הלכהשן פאַרשן, און דערביי האָט איינע, די ישיבה פון סורא, זיך באַגרעניצט מיט געטרייען איבערגעבן דעם טראַדיציאָנעלן לערן-שטאָף, בשעת די אַנדערע, אין פומבדיתא, האָט געשטרעבט צו אַ פאַרטשריטלעכע אַנטוויקלונג פון די מיינונגען. אַזוי אַרום ווערט פאַרשטענדלעך, וואָס אין סורא איז באַלד אָנגעשטאַנען אַ צייט פון פאַרגליווערטקייט, בשעת אין פומבדיתא האָט די אַרבעט פון דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג געפירט צו דער העכסטער אויסבילדונג פון יענער דיאַלעקטישער מעטאָדע, וועלכע איז גענויגט געווען דורכ-צוטרייבן העלפאָנדן דורך לעכלעך פון נאָדלען.

אין פאַלעסטינע איז אַפנים דאָס גייסטיקע לעבן פּמעט אָפּגע-שטאַרבן. דער האַרטער דרוק, אונטער וועלכן די יידן האָבן דאָרט גע-לעבט, האָט די געזעצלעכער געטריבן צו רעזיגנאַציע אָדער צו אויס-וואַנדערונג. צו דער באַדייטונג פון אַן אווטאָריטעט האָט שוין זינט דעמאָלט מער קיין פאַלעסטינער אמורא ניט דערגרייכט, קוים וואָס זייערע נעמען ווערן נאָך דערמאָנט. און אויך קיין פאַטריאַרך האָט נאָך הילל II, וועלכער האָט נאָרמירט דעם לוח און דורך דעם אַראָפּ-געריסן די באַדייטונג פונם סנהדרין, ניט דערגרייכט צו קיין שום רע-ליגיעזן פאַרנעם. צוליב דעם איז אַפנים פון פאַלעסטינע אויך אַרויס-געפאַרן רב רב נחמני קיין פומבדיתא, וואו ער איז אין 297 אויסגע-וויילט געוואָרן אַלס ראש-ישיבה. די צאָל פון זיינע צוהערער זאָל צייט-ווייז האָבן דערגרייכט ביז 1200 מאַן.

זיין באַדייטונג ווערט דורך אָנגעזעענע היסטאָריקער פאַרגליכן

צו דער באדייטונג פון רבי עקיבא צווישן די תנאים, מחמת דעם, וואָס ער האָט אויך דאָס איינצולע און אָפּגעריסענע, אָדער צעוואָרפּענע צונויפּגעקליבן אין אַלגעמיינע שטאַנדפּונקטן, די גאַנצע משנה געמאַכט פאַר אַ קעגנשטאַנד פון שטודיום און פון גענויער דערקלערונג און האָט געזוכט אויסצוגלייכן די ווידערשפּרוכן צווישן איר מיט די שפּעטערדיקע ברייתאס. צוליב זיין שאַרפּער דיאַלעקטיק האָט מען אים אָנגע-רופן „דער באַרג-אויסרייסער“. אַ רדיפה אויף יידן, וואָס אַזעלכע איז נאָך קיינמאַל אין בבל ניט פאַרגעקומען, האָט געמאַכט אַ סוף צו זיין אַרבעט. רבה איז אַנטלאָפּן און אין וועג געשטאַרפן (319). זיין נאָכפּאָל-גער אַלס ראש-ישיבה איז געווען יוסף ב. חייא, וועלכן עס ווערט הויך דער פאַרשונג פון דער הלכה צוגעשריבן אויך די פלייסיקע פאַרשונג פון דער ביבל. נאָך אים זיינען געוועזן אויף דעם אַמט פון ראש-ישיבה די פריער שוין אָנגערופּענע אביי, רבה בר נחמניס אַ פלימעניק, און צו אים געגליכן — אַ פאַרטרעטער פון דער שאַרפּזיניקער דיאַלעקטיק, און זיין חבר רבא (352), וועלכער האָט שפּעטער אָן אייגענע ישיבה געגרינדעט אין דער שטאָט מחווא. אבייס פרינציפ איז געווען: זאָל דער מענטש זיין קלוג אין דער מורא פאַר גאָט, זיין שפּראַך זאָל זיין מילד און איינשטילן דעם צאָרן, זאָל ער לעבן אין פריזן מיט ברידער, קרובים, מיט דער גאָרער וועלט, אַפילו מיט די היידן, כדי ער זאָל אומעטום זיין געליבט, געאַכט און איינשלוסרייך ביי מענטשן. רבא, וועלכער האָט איבערגעלעבט זיין חבר, איז ניט געווען אַזאַ מילדער כאַראַקטער, האָט זיך אָבער געהאַלטן פאַר דעם זעלביקן סובטילן דיאַלעקטישן מעטאָד, וואָס זיינע אַנטשיידונגען האָט מען דאָ גערופן די הוויות (פאַרטיפונגען) פון אביי און פון רבא. ער פלעגט זאָגן: „איין קערנדל פּעפּער איז בעסער פאַר אַ פולער קאַרב מיט מעלאַנגען“, און דערמיט האָט ער אַמבעסטן כאַראַקטעריזירט זיין מעטאָדע, „די צוציענע-דיקע שפיל פון גייסט, דורך שאַרפּזיניקע פּראַגן, ענטפּערן, פאַרגליי-כונגען, אונטערשיידונגען, דעם הויכן פלי פונם געדאַנק, וועלכער שטראַגט זיך, אַרויסגייענדיק פון איין פונקט, בליצשנעל אַדורך איבער אַלע שטאַפלען פון די מסקנות“; מיט איין וואָרט, יענע סיסטעם פון תלמוד, אָדער פון דער „גמרא“ (לערע, שטודיום), וועלכע מען קאָן רעכענען פאַר דעם פּראָדוקט פון דעמדאָיקן דריטן דור אמוראים, הגם די גאַנג פון אירע געדאַנקען זיינען שוין גרעסטן טייל פריער געווען אָנגעמערקט אין דער טעטיקייט פון די פאַרגאַנגענע דורות.

נאָך אבייס טויט איז רבא געווען דער העכסטער אוטאָריטעט

פאר דערדאָזיקער געביט פון פּאַרשונג, און צו אים פלעגט מען זיך ווענדן מיט שאלות פון פּאַלעסטינע. מיט זיין טויט ענדיקט זיך די באַ-
 דייטונג פון דער ישיבה און ס'באַקומט ווידער איר פּריערדיקע באַדיי-
 טונג די ישיבה פון מחוּזא, וועלכע ווערט אָנגעפירט דורך נחמן ב.
 יצחק און נאָכדעם חמא ב. טוביה, וואָס דער חבר פון זיין צייט
 איז געווען פּפא ב. חנן. דערווייל איז אויך דאָרט ביסלעכווייז די טע-
 טיקייט אָפּגעשוואַכט געוואָרן. אפשר איז עס פּאַר געקומען דערפּאַר,
 וואָס די סכּאַלאַסטישע דיאַלעקטיק, וועלכע איז דערפירט געוואָרן ביו
 עקסטרעמקייט, האָט לסוף מיד געמאַכט דעם שכל; און אפשר איז עס
 פּאַרגעקומען דערפּאַר, וואָס דער שטורעם פון דער צייט האָט זיין אָפּ-
 קלאַנג געפונען אויך אין דער שטילער פּומבדיתאר ישיבה און געוועקט
 אין די קלוגע געזעצלערער, וועלכע האָבן איבערגעלעבט די מפּלה פון
 דער רוימישער מלוכה און געזען אין די ערשטע אָנזאָגער פון דער
 פעלקער־וואַנדערונג, אין די גאַטן, יענעם ביבלישן גוג־ומגוג, אָנפליענ-
 דיק ווי אַ שטורעם און ווי אַ וואַלקן, „צו באַדעקן די ערד און אַלץ,
 וואָס אויף איר“, — העכערע און דערהייבערער געדאַנקען סיי וועגן
 דעם וואוילזשטאַנד פון פעלקער און דעם גורל פון מענטשן, סיי וועגן
 דער מיסיע פון דעם יידישן שטאַם אין דער צעשפּרייטונג איבער גאָר
 דער ערד; געדאַנקען, וועלכע האָבן לסוף געבראַכט צו דער איבערציי-
 גונג, אַז מען דאַרף דעם שטראָם פון דער גייסטיקער אַנטוויקלונג
 אַריינברענגען אין אַ באַשטימטן וועג, און דעם אוצר פון דער מסורה
 גוט באַהאַלטן, כדי מען זאָל קענען ביישטיין קעגן די שטורעמס פון
 דער צייט און דער ניט־זיכערער צוקונפט.

אָבער נעמען אויף זיך די ריזיקע אַרבעט פון רעגולירן איז פּעאיק
 געווען ערשט אַ פּערזענלעכקייט פון דעם ווייטערדיקן פּעריאָד, אין
 וועלכן דער באַוואוסטזיין פון דער צייט האָט דערגרייכט צום פולן
 אויסדרוק. דאָס איז געווען רב אַשי ב. שימי (375—427), וועלכער
 האָט צום ערשטן מאַל זינט יהודה הנשיאס צייטן ווידעראַמאַל פּאַראיי-
 ניקט אויסערלעכן גלאַנץ מיט טיפן וויסן, און איז געווען הויך אָנגענו-
 מען סיי ביי דעם קיניג יעזיגערד II, סיי ביי דעם עקזילאַרן און ביי
 זיינע גלויבנסברידער. בלי ספק איז די נאָענטסטע סיבה צו אַשי אַר-
 גאַניזאַטאָרישער טעטיקייט געוועזן דער פּאַקט, וואָס דער זפרון האָט
 שוין מער ניט געקלעקט צו געדענקען און צו באַהערשן דעם ריזיקן
 שטאַף. דערצו קומט נאָך דער גליקלעכער אומשטאַנד, וואָס אַשי איז
 העכער איידער פּערציק יאָר געשטאַנען אין דער שפיץ פון דער ישיבה
 אין סורא, וועלכער ער האָט צוריקגעקערט איר פּריערדיקע גדולה, און

אזוי האָבן אונטער זיין אָנפירונג אין משך פון דרייסיק יאָר נאָכאָנאַנד אין די ביידע לער-חדשים פון כלה געקאָנט דורכגענומען, דורכגעקוקט און רעווידירט ווערן אָן ערך צו צוויי אָפטיילונגען פון דער משנה מיט אַלע צוגעקומענע דערקלערונגען, טייטשונגען און מיינונגען. דער-ווייל איז אָבער אויך דערדאָזיקער אין אַ ריזיקער מאַס אָנגעוואַקסענער מאַטעריאַל אַלץ נאָך געבליבן ניט קיין פאַרשריבענער, ווי אוממעגלעך עס זאָל ניט זיין מונדלעך איבערצוגעבן אים, מחמת דער רעליגיעזער געפיל וואָלט עס גראַד אין יענער צייט ניט דערלאָזן צוליב דעם, וואָס דאָס קריסטנטום האָט שוין די ביבל באַטראַכט אַלס זיין גייסטיקן אייגנטום.

דאָך האָט אַזוי טעטיקייט יעדנפאַלס דורכגעלייגט אַ וועג פאַר דעם אָפּשלוס פון דעם דאָזיקן ווערק, וואָס זיינע נאָכפאָלגער מרימיר און מר בר רב אשי און דער עיקר רבינא II (449), מיט וועלכן עס ענדיקט זיך די עפאָכע פון די אמוראים, האָבן אַ טריב געטאָן פאַראויס און אזוי אַרום געשאַפן איינעם פון די קאָלאָסאַלסטע דענקמעלער פון דער ליטעראַטור. געוויינלעך רעכנט מען דאָס יאָר 500 פאַר דער צייט, ווען עס איז געשלאָסן געוואָרן דער תלמוד בבלי; בייערע פאַרשער רעכענען שוין דאָס יאָר 467 פאַר דער צייט, ווען עס האָט זיך געענ-דיקט די עפאָכע פון די אמוראים, בשעת מיט אַ יאָרהונדערט פריער האָט דיזעלביקע אַרבעט באַוועגט די פאַלעסטינער אמוראים צו דער זאַמלונג פונם תלמוד ירושלמי. אָבער פון דעם לעצטן ווערק זיינען די זאַמלער און רעדאַקטאָרן ניט באַקאַנט און דער ביבלישער תלמוד האָט באַקומען און פאַרהיט די העגעמאָניע אויף דער שפּעטער-דיקער צייט.

וועגן עפעס אַ פאַרמעלן אָפּשלוס פון תלמוד איז פונקט אזוי ווייניק באַקאַנט, ווי וועגן דעם קאַנאָן פון דער ביבל, ווייל ביידע ווערק זיינען זיכער קיינמאָל ניט אָנערקענט און ניט אָפּגעשלאָסן גע-וואָרן דורך אַ רעליגיעזער מאַכט, אָדער דורך אַ פייערלעכן באַשלוס. אזאָ קאַנאָניזירונג וואָלט געווען אַ סתירה צו דעם יידישן גייסט, אין וועלכן עס האָט איינגוטלעך קיינמאָל ניט אויפגעהערט דער פלוס פון דער טראַדיציאָנעלער אַנטוויקלונג. וואָרעם אויך אין דער צייט פון די סבוראים, וועלכע קומען נאָך די אמוראים, זיינען נאָך צוגעגעבן

געוואָרן צום תלמוד הוספות און אַריינגעשטעלטע ערטער. און קיינמאָל איז אויסדריקלעך ניט אַרויפגעלייגט געוואָרן קיין רעליגיעזער חוב אויף דעם גאַנצן ייִדנטום צו היטן די געזעצן פון תלמוד. אָבער דערדאָזיקער תלמוד אין דער פּאַרם, ווי ער איז אַרויס פון דער גייסט-אַרבעט פון די בבלישע ישיבות, איז געוואָרן אַ וויכטיקער דענקמאָל פון דער וויסנשאַפט, אַ גרויסע נאַציאָנאַלע ווערק, דער אַרכיוו פון אַלע געדאַנ-קען און מיינונגען, בליקן און אַנטשיידונגען, פעלערן און טעותן, האָפּענונגען און אַנטווישונגען, מידות און אידעאַלן, דערקענטענישן און שמערצן פון פּאָלק ישראל אין משך פון אַ יאָרטיוונט, אויף וועלכן עס האָבן געאַרבעט דרייסיק דורות מיט איבערגעגעבנקייט און מיט ליבע און מיט אומגעהערטער זעלבסטאָפּערונג.

יעדער פאַרגלייך מיט דעמדאָזיקן אין דער וועלטליטעראַטור איינ-ציקן ריזיקן דענקמאָל פון מענטשלעכן גייסט וועט ניט אויסשעפּן די אייגנאַרטיקייט פונם תלמוד. לעבן הלכות און דיסקוסיעס, לעבן פּילאָ-סאָפּישע, טעאָלאָגישע און יורדישע החלטות און הכרעות, לעבן היסטאָ-רישע באַמערקונגען און נאַציאָנאַלע זכרונות, לעבן תקנות און געזעצן, וועלכע רעגולירן דאָס גאַנצע מענטשלעכע לעבן אין אַלע באַדינגונגען און באַציאונגען, — געפינען מיר דאָ די וואונדערלעכסטע און די סאַמע אַוואַנטוריסטישע דערציילונגען, די לויטערסטע משלים פון חכמה און פון מידות, די געהייבנסטע לעגענדעס, די ליבעלעכסטע משלים, די שענסטע רעטענישן, און דערביי ווידעראַמאָל די סאַמע פאַרדרייטע מעדיצינישע רעצעפּטן, אָבערגלויבערישע סימנים, ביטערע און דורך טיפּסטן פיין אַרויסגעפרעסטע שפּרוכן, משונהדיקע אַסטראָנאָמישע פּאַר-מולעס, זאָאָלאָגישע און באַטאַנישע אויספאַרשונגען, און נאָך דעם אַלעמען איז נאָך פאַרט ניט דערשעפט דער אינהאַלט פון דעמדאָזיקן מערקווערדיקן ווערק, וואָס זיין כאַראַקטער איז שווער גענוי און מיט אַלע פּרטים צו דערקלערן פאַר אַ מענטשן, וואָס איז ווייט פון אים.

דערפאַר קאָן יעדער, וואָס איז פעאיק צו פילן דאָס, וואָס עס איז פּאַעטיש, וואו און ווי עס זאָל זיך ניט אַרויסווייזן, פאַרשטיין דעם אַגדישן טייל פונם תלמוד, דידאָזיקע בונטע פּאַנטאַסטישע וועלט פון מעשהלעך און משלים, רעטענישן און אַלעגאָריעס, עפיגראַמען און געדיכטן.

שיינע אַלטע זאַגן, מעשה פון מלאכים און לעגענדעס,

שטילע געשיכטעס וועגן קדושים, אויך פאַרוויילנדיקע היפּערבאָלן, —

אַלץ אָבער דורכגעדרונגען מיט גלויבן, און אַלץ פּלאַמט מיט גלויבן — אַ, דאָס גלאַנצט

און פלייצט און בליט אַזוי רייך...

אין דערדאָזיקער געבענטשטער געהיימער וועלט פון דער אַגדה, וועלכע פילט אויס אַ גרויסן טייל פונם תלמוד אָן באַשטימטער אָפּגע- טיילטקייט פון דער הלכה, אָדער גאָר אָן אַ שום סיסטעם, לויט וועל- כער זיי זאָלן קומען איינע נאָך דער אַנדערער. ס'וואָלט אָבער געווען אַ טעות, אויב מען וואָלט דעם אַגדישן טייל געהאַלטן פאַר אַ מינדער- ווערטיקן, וועלכער איז פלומרשט באַשטימט אויסצופילן די בלויון און די פּויעס צווישן די ערנסטע דיסקוסיעס. געוויס באַקומט זיך אַ מאַדנע פאַרשטעלונג וועגן דער וועלט פון תלמוד, ווען מען גייט איבער די געשלענגלטע וועגן פון אַ וויסנשאַפּטלעכער דיסקוסיע, סיי אַ רע- ליגיעזע, צי אַ ירידישע אָדער אַן אַסטראָנאָמישע, אַזאָ וואָס באַהאַנדלט אַ פּראַגע וועגן שבועה, צי וועגן גט, צי וועגן דער צוקונפט פון פּאָלק ישראל, אָדער גאָר אַפילו וועגן אַן איי, וואָס אַ הון האָט געלייגט אום יום-טוב, — און נאָך דעם פּלוצלונג, אַ שטייגער ווי פאַר דעם אויג פונם וואַנדערער וואָלט זיך פּלוצלונג אַנטפּלעקט אַ וואַנדערלעכע לאַנדשאַפט, וועלכע איז נאָך קורץ פאַר דעם געווען פאַרהילט אין נעפל, און דער טרוקענער מדבר איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ רייך-בליענ-דיקן בלומענגאַרטן פול מיט גוטע ריחות און מיט פאַרביקן גלאַנץ. „די קלינגענדיקע קולות ווערן ביסלעכווייז אַנטשוויגן; די טירן און די מויערן פון דער שול ווערן נעלם פון די אויגן, זייער אָרט פאַרנעמט די Urbis et orbis, דער אייביקער רוים מיט זיין מיליאָנענפאַכיקן לעבן. אָדער אין יענער אַנדער באַרג-שטאַט, „אין דעם גאַלדענעם נייעם ירושלים“ דערזעען זיך בליענדיקע וויינגערטנער אין דער ווייטן, און יונגפרויען אין ווייסע קליידער וואַנדלען דאָרט אַרום טרוימעריש. שוואַך און פאַרלאָרן קלינגען איינצלנע אָפּגעריסענע שטיקער פון זייערע גע- זאַנגען אַרום. אַמאָל לויטער, אַמאָל בידעריק קלינגען די טענער פון די טאַנץ-לידער. דאָס איז דער גרויסער פּורכטבאַר-ערנסטער יום-כיפור, וועלכן די „רויון פון שרון“ האָבן אַלס פּאַעזיע-פולן קאָנטראַסט אויסגע- קליבן פאַר דעם טאַג פון זייערע פּריידן, אין וועלכן זיי פלעגן אַרומ- שפאַצירן פּריילעך איבער די פעלדער פון ליליעס און איבער באַרג- זייטן, באַוואַקסענע מיט וויינטרויבן. אָדער דער טרומייטגרוף צו מרידה רייסט זיך אַריין שניידנדיק און פאַרטומלענדיק אין מיטן דער פאַר- פּלאַנטערטער דעפּאָטע, און בלשצאר, וואָס זיין שרעקלעכער יום-טוב ווערט געשילדערט מיט נייע שרעקלעכע פּרטים, ווערט אַ צווייטער צום בלוטיקן טיראַן געראָן. אָדער דער בבלישער אונטערדריקער נבוכדנאָזאַר מיט אַלע זיינע חיילות ווערט דורך אַ שטאַרקן געשריי פאַרפּלוקט צו- ליב עפעס אַ פּונקט פון געוועץ, וואָס האָט דערצו קיין שום שייכות

גיט; דער וואָס איז פאַרטרויט אין דעם ענין, פאַר יענעם שטייט
 נבוכדנאָרס נאָמען מער גיט ווי צו פאַרבייטן דעם נאָמען פון טיטוס,
 „דעם תּענוג פון דער מענטשהייט“, וועלכער האָט זיך אין ישראל באַ-
 וויזן אין זיין אמתער שיין... אָפט, — פאַר די אינטערעסן פון דער
 וויסנשאַפט אין פאַר דעם רום פון דער מענטשהייט אַפילו צו-אָפט, —
 פלעגט די דעבאַטן איבעררייסן דער אַייזערנער טריט פון די רוימישע
 קאָהאַרטעס, דער לאַזונג פון אויפשטאַנד, דער וואָפּנקלאַנג און דער
 אויסגעשריי פון בלוטיקן שלאַכטפעלד. צוזאַמען מיט די תּלמידים פלעגט
 דער לערער אינמיטן דערקלערן אַוועקלויפן פון דער ענגער שול צו
 דעם געווער און וואַרפן זיך אין סאַמע טומל פון דער מלחמה מיט
 דעם אויסרוף: „ירושלים און די פּרייהייט!“

אָט דאָס איז די וועלט פונם תּלמוד. אַזוי קומען אין די צוועלף
 גרויסע פּאָליאַנטן פון דעם ווערק הייטערע און ערנסטע געדאַנקען,
 טיפּזיניקע און מיקראָלאָגישע פאַרשונגען, אויסטערלישע און דערהייבענע
 סענטענצען. אָבער ווייניק איז נאָך עד-היום די דאָזיקע וועלט אָפּגעשאַצט
 און אויסגעפאַרשט געוואָרן. אַ אויספאַרשונג פונם תּלמוד אָן פּניות
 וואָלט געבראַכט וויכטיקע רעזולטאַטן סיי פאַר דער אַלגעמיינער, סיי
 פאַר איינצלע וויסנשאַפטלעכע דיציפּלינען און פאַר דער פאַרגלייכ-
 לעכער פאַרשונג פון די זאַגן.

אַנשטאַט דעם האָט דער פאַראורטייל געמאַכט פון דעם תּלמוד
 אַ מין געווער קעגן ייִדנטום, און דורך איינצלע אַבי-וי אַרויסגעכאַפטע,
 אָדער גאָר אַזעלכע ערטער, וואָס וואָלטן זיך געלאָזן דערקלערן דורך
 די פאַרהעלטענישן פון דער צייט, און דאָס רוב גאָר שלעכט פאַרשטאַ-
 נענע שטעלן, וואָס באַווייזן אַ פיינדלעכע שטימונג, האָט מען פאַרשריען
 דעם גאַנצן תּלמוד אַלס קאָדעקס פון רעליגיעזער משוגעת און פאַ-
 נאַטישער רעליגיעזער שנאה. מהמת דעמדאָזיקן פאַראורטייל האָט די
 וויסנשאַפט ביי איצט געמוזט קעמפן פאַר דער ריכטיקער אַמשאַצונג
 פונם תּלמוד, אַזוי אַז זי האָט כּמעט עד היום ניט דערגרייכט צו אַ אי-
 גערלעכער אָפּשאַצונג און צו אַ מעטאָדאָלאָגישער באַאַרבעטונג סיי
 שפּראַכלעך, סיי זאַכלעך.

עד היום זיינען נאָך די פונקטן, לויט וועלכע עס אונטערשיידן
 זיך דער תּלמוד ירושלמי פון דעם תּלמוד בבלי, גיט גענוג דערקלערט
 געוואָרן, און נאָר דער ערשטער איז קריטיש אויסגעפאַרשט געוואָרן
 אויפן יסוד פון וויסנשאַפטלעכע פּרינציפּן. אין די פּאַלעסטינער שולן
 איז דאָס גייסטיקע לעבן אין דער צייט פון די אַמוראים געווען מאַט
 און אָפּגעהאַלטן, דעריבער איז אויך זיין אויסדרוק אין תּלמוד ירושלמי

קורץ, אַרעם, טרוקן און אָן יענער יורידישער מעטאָדע און דער דיאַ-
לעקטישער שאַרפּווינקייט, וועלכע פילן אָן דעם תּלמוד בבלי, אין
וועלכן עס לאָזט זיך דערקענען דאָס קאָכיקע גייסטיקע לעבן פון די
בבלישע ישיבות. פאַרקערט, רעכנט מען, אַז די היסטאָרישע ידיעות
און באַמערקונגען, וועלכע געפינען זיך אין תּלמוד ירושלמי, זאָלן זיין
פינקטלעכערע און פון אַ גרעסערן ווערט.

דער פּאַלעסטינישער תּלמוד, וועלכער רופט זיך אויך דער תּלמוד
פון ארץ-ישראל, אָדער דער תּלמוד כּון מערב, עקסיטירט איבעריקנס
נאָר צו פיר סדרים פון דער משנה. און דאָ אויך ניט פולשטענדיק.
אויך דער בבלישער פעלט צו 26 מסיכתות פון דער משנה. עס איז נאָך
אַ שטרייטפראַגע, צי די מסיכתות, וועלכע פעלן, האָבן בכלל קיינמאָל
ניט עקסיטירט, וואָס לייגט זיך פיל מער אויפן שכל, אָדער זיי זיינען
אין משך פון דער צייט פאַרלאָרן געגאַנגען.

פונקט ווי דער אונטערשייד צווישן די ביידע תּלמודים, אַזוי איז
אויך נאָך גאַרניט אויסגעפאַרשט און ניט באַשטימט די דיפערענץ צווישן
דער עלטערער און דער יינגערער הלכה, וואָס פאַר די פאַרשטייער פון
דער ערשטער האַלט מען ר' ישמעאל און ר' עקיבא און פון דער
לעצטער ר' עקיבאס תּלמידים; אויך איז ניט אויסגעפאַרשט די סיס-
טעמאַטיק פון דער הלכה גופא. דאָס גלייכן איר וועג פון דער משנה
צום תּלמוד. אָבער ניט קוקנדיק אויף דעם גאַנצן ווירוואַר און אויף
דעם, וואָס דערדאָזיקער ריזיקער בנין איז דוכט זיך געבויט גאָר אָן אַ
סיסטעם, איז דאָך אַ מעטאָדע אין אים פאַרט פאַראַן.

די הלכה איז אויסגעפאַרשט און אָפּגעשאַצט געוואָרן אָדער נאָך
איר אינהאַלט און פאַרם, אָדער נאָך דעם סדר פון דער ביבל, אָדער
ענדלעך נאָך דעם מעטאָד פון אויספיר לויט די שוין דערמאָנטע פּללים
פון אינטערפּרעטאַציע. עס וואָלט צו ווייט אַרויסגעפירט פון די ראַמען פון
אַ ליטעראַטור-היסטאָרישער אַרבעט, קריטיש צו באַטראַכטן די אַנט-
וויקלונגס-שטופּעס פון יעדן איינציקן פון די דאָזיקע מעטאָדן, וועלכע
ווערן אין תּלמוד באַהאַנדלט און אַרויסגעפירט ניט לויט זייער פאַר-
שיידנקייט, נאָר אויסשליסלעך לויט זייער שייכות צו די שטאַפּן.

אָבער דער משא-ומתן פונם תּלמוד בילדעט ניט בלויז אַ פּסדר-
דיקן פירוש אויף דער משנה, נאָר אַן אַרענע פאַר זעלבשטענדיקע דיס-
קוסיעס און ערקלערונגען, וועלכע פירן פון דעם קרייז פון דער משנה
אַרויס אין דער ליטעראַטור פון דער ברייטא און אין די קרובהשע
ווערק, ווי מכילתא, ספרא, ספרי און תּוספתא. דאָס רוב האַלט מען זיך
פונדעסטוועגן פאַר דעם טעקס פון דער משנה, וועלכער ווערט אָפּט-

מאָל מיט דעם טעקסט פון די ערשט דערמאָנטע ווערק פאַרגלייכט. אָדער דורך זיי דערגאַנצט, פאַרריכט און פאַרברייטערט. נאָכדעם ווערן געבראַכט די פאַרשיידענע מיינונגען און די אָפּווייכנדיקע אָן אַ זייט ריכטונגען, די סתירות, מַסקנאַס און קאָמבינאַציעס, און דאָס אַלץ פּלעגט מיט וואונדערלעכער חריפות און שאַרפּזינקייט און מיט סכאַ-לאַסטישער סובטילקייט געבראַכט, אָפּילו אויסגעזוכט ווערן. דאָס איינ-ציקע געגעבענע איז געווען דאָס וואָרט פון דער ביבל, וואָס האָט זיך גערעכנט פאַר הייליק גיט אָנצורירן, און וואָס אויף דעם האָט זיך גע-גרינדעט דער גאַנצער ריזיקער בניין.

עס איז שווער צו מאָלן אָפּילו אַ נאָנט זיכער און טריי בילד פון דעמדאָזיקן תּלמודישן געדאַנקענגאַנג. די בעסטע איבערזעצונג וואָלט געגעבן נאָר אַ שלעכטע פאַרשטעלונג וועגן דידאָזיקע דיסקוסיעס. לייכטער איז פאַרצושטעלן אַ בילד פון דער ראַבינישער וועלטאַנשוואַונג אין דער פאַרם, ווי זי האָט זיך אויסגעדריקט אין דער תּלמודישער אגדה. די אגדה פון תּלמוד-בבלי און ירושלמי זיינען שוין געוואָרן צו-טריטלעך, אַז אַלע זאָלן זיי קענען פאַרשטיין. זיכער, אַז די בבלישע אגדה איז בלויז אַ טאָכטער פון דער פּאַלעסטינישער, וואָרעם די היי-מאַט פון דער אגדה איז געווען פּאַלעסטינע גיט בלויז אין די צייטן פון די תּנאים, נאָר אויך אין די יאָרהונדערטן נאָך דער אָפּשליסונג פון דער משנה, און די בבלישע אגדה לייקנט איר אָפּשטאַמונג גיט אָפּ אויך אין די גרעסטע פון אירע שאַפּונגען, וועלכע באַארבעטן דאָס רוב עטישע און היסטאָרישע פּראָגען.

„דידאָזיקע אין סך-הכל גענומענע אגדישע ליטעראַטור, — אַ דענקמאַל, וואָס איז נאָך גיט גענוג אָפּגעשאַצט געוואָרן לויט זיין ווערט מצד דער שפּראַך, דער געשיכטע און אַלטערטומפּאַרשונג, מצד דער רעליגיע און דער פּאָעזיע, מצד דער וויסנשאַפט און דער ליטע-ראַטור — איז נאָר מיט קנאַפע אויסנאַמען אַ נאַציאָנאַלע, אַלס די סומע פון די בליקן און די מיינונגען פון פּילע טויזנטער דענקענדיקע קעפּ פון די ווייטסטע עפּאָכעס; הגם דער גרעסטער טייל אירער גיט איבער די אייגענע צייט און איז באַצייכנט מיט דעם שטעמפל פון זיין צייט, פּאַסט זיך דאָך יעדער אויסשפּרוך פון דער אגדה, לפחות בנוגע דער טענדענץ, אַריין אין אַן אַלגעמיינעם אַרגאַניש אויסגעאַרבעטן גרונדגע-זען, וועלכער איז באַדינגט פון רעליגיע און געשיכטע.“

די פאַרם איז אַ צווייפּאַכע, אַן עסטעטישע און אַ ליטעראַרישע. די ערשטע באַדינגט די אָנקליידונג פון געדאַנק, די צווייטע — די ריכטונג און דעם ציל פון דער פאַרשונג בכלל. דידאָזיקע ריכטונג איז

אָבער בנוגע דער אגדה אַ דרייפאַכיקע — אָדער זי ערקלעײט דעם טעקסט פון פסוק נאָכן פשוטן זיגען (פּשט), אָדער זי אַנטױקלט דעם פרייען געדאַנק אין באַליביקער אָנקלייזונג און, פריי אױסניצנדיק דעם טעקסט (דרוש), אָדער זי שטרעבט איבערצוגעבן דעם סוד פון גלויבן און דעם סוד פון דער איבערנאַטירלעכער קראַפט (סוד). אַלע דידאַ-זיקע ריכטונגען פאַרטרעטן אַזוי אַרום פאַרגאַנגענהייט, קעגנוואָרט און צוקונפּט.

די תּלמודישע אגדה שײדט זיך אין דער ריכטונג װעזנטלעך מיט גאָר נישט ניט אונטער פון דער זעלבשטענדיקער אגדה, װעלכע האָט זיך אַנטױקלט אומאַפּהענגיק פון איר און שטענדיק לעבן איר, און איז גלייך װי זי פאַרפיקירט געװאָרן שריפטלעך אין נאָענטסטן יאָרהונדערט פון די סבוראים. װאָרפן מיר אַ בליק אױף דער ברייטער געביט פון דער אגדה, זעען מיר תּיפֿף אַ צאַרטן פּאָעטישן געפיל אין דער הילע פון אַ טיפּער עטישער װעלטאַנשוואונג. דער געפיל פאַר אױסערלעכער שײנקייט, פאַר ריינער פאַרם, װעלכער האָט אַזױ שײן געבליט אין דער ביבלישער פּאָעזיע, איז פרעמד געװען די לערער פון דער אגדה, אָבער ניט פרעמד איז זיי געבליבן די שײנקייט פון אידעאַל און די דער-הייבנקייט פון דער פּאָעזיע. דאָס שטרעבן רײן אָדער שײן צו שרייבן איז פרעמד געװען דעם תּלמוד, װאָס זײן שפּראַך איז אַמאָל אַרמיש, אַמאָל רבניש=העברעאיש און פול מיט פרעמדע אײנפלוסן, און װאָס זײן עיקרשטע אײגנטימלעכקייט איז די בראַכיאָלאָגיע, דאָס *lex minimi*, װאָס באַשטייט אין װאָרט=צאָל און אין װאָרט=פאַרבינדונג. דאָס װאָרט איז נאָר דאָס אַנאַגראַם, אַזױ צו זאָגן, די ערקלערנדיקע פאַרקירצונג, אָדער דער שיפּער פונם געדאַנק. דאָס װאָרט איז ניט די אױסשטראַ-לונג פון אײן געדאַנק, נאָר פאַרקערט, דער פאַראייניקטער ברענפונקט פון אַ סך געדאַנקען. דעריבער זײגען אױך די תּלמודישע געדיכטן, די פּאַלעסטינישע װי די בבלישע, אַלע עפּיגראַמאַטיש; זיי מאַלן ניט אײנ=טואישיוו, נאָר זיי קאַנצענטרירן די געדאַנקען אין איבערראַשנדיקע קאַנטראַסטן. דאָס זײגען ניט קײן מאַלערישע אָדער אידעאַליזירנדיקע בילדער פון דער װירקלעכקייט, נאָר שאַרפּזיניקע רעפּלעקסיעס װעגן דער װירקלעכקייט, װעלכע קאַמבינירן מיט עכט נאַציאָנאַלן הומאַר דאָס אומענדלעכע, װאָס ליגט קאַנקרעט אין געזעץ, מיט דעם ענדלעכן. די פּאָעזיע פון דער אגדה דריקט זיך אױס אָדער אין משל

⁽¹⁾ דידאַזיקע צעטיילונג, דערהױפּט בנוגע דער דריטער ריכטונג, איז שױן אַנט-טשאַנען שפּעטער, נאָך דער תּלמודישער ליטעראַטור. (רעד. פון דער רוס. איבערז.)

פארגלייכונג, סענטענץ, רעטעניש, פאבל, פאראבעל און אלעגאריע) אָדער אין שיר (א קורצע ליד), וועלכער איז אייגנטלעך נאָר אַ גע- לעגנהייטגעדיכט, אַ האַרצאויסגיסונג פונם מאַמענט, אַן אויסדרוק פון ערנסטן געפיל, און אין וועלכן עס לאָזט זיך קוים דערקענען אַ באַ- שטימטע קינסטלערישע פאָרם, אָדער נאָר פשוטע גראַמענקלאַנגען. די פאָרם איז דאָ גאָרנישט, דער גייסט—אַלץ, און דערדאָזיקער גייסט איז גענוג רייך, אַז ער זאָל מאַכן פאָרגעסן אַן דער פאָרם, וועלכע פעלט. ער דערהויבט זיך אָפט צו אַזעלכע הויכן, וואו יעדע פאָרמע וואָלט געפלאַצט, איבערהויפט דאָרט, וואו ער באַרירט די געביטן פון מעטאָפּיזיק און עטיק. שוין אַן אויבערפלעכלעכער בליק איבער די אַנ- שוואַנגען פון יענע לערער קלעקט צו צעשטערן די אַלטע סטראַשידלע ״פון דעם טרוקענעם מדבר פון דער ראַבינישער קאָואַסיטיק״, פון דעם טרייסטלאָזער פאַרשטיינערונג פון פרושימשער געלערנטקייט, און אַנשטאָט דעם באַוווּיזן אַ עטישע וועלטאַנשוואַונג, וואָס מיט איר טיפער זיטלעכ- קייט און אידעאָלן אינהאַלט שטייט זי קוים אָפּ פון די דעמאָלט הערשנ- דיקע סיסטעמען פון פּילאָטאָפּישער דערקענטעניש.

דאָס וואָס דער תלמוד רעכנט, אַז עס איז פאַראַן אַ פון גאָט באַשאַפּענער אורשטאָף, פון וועלכן די וועלט איז באַשאַפּן געוואָרן, קאָן פאַררעכנט ווערן פאַר אַן אַיינפלוס פון די עלטערע גריכישע פּי- לאָסאָפּן. פאַרקערט, זיינען זיינע אידעען וועגן דעם כּטרדיקן אַנט- וויקלען זיך פון דער וועלט אויסגעוואַקסן און באַקומען אַ בילד אויף דעם ביבלישן באָדן. די הנהגה פון דער וועלט ליגט אינגאַנצן אין גאָטס האַנט. ״יעדעס פּאָלק האָט זיין באַזונדערן שר אין הימל וואָס באַשיצט אים, זיין האַראַסקאַפּ, זיינע פּלאַנעטן און שטערן, וועלכע פירן אַן מיט זיין גורל. אָבער דאָס פּאָלק ישראל האָט קיין שטערן ניט. דאָס פּאָלק ישראל זאָל הייבן זיין בליק נאָר צו גאָט אַליין. עס איז ניטאָ קיין פאַרמיטלער צווישן די, וואָס ווערן אַנגערופן זיינע קינדער און צווישן זייער פּאָטער, וועלכער זיצט אויף זיין כּסא-הכבוד אין הימל״. אין די סאַמע דרייסטע בילדער פון דער אַריענטאַלישער פּאַנטאַזיע ווערן ניט אַרויסגעפירט אַזעלכע ריינע באַגריפּן וועגן גאָטס הייליקייט, גוטסקייט, וועגן זיין גרויסקייט אַן אַ מאַס, וועגן דער השגחה און וועגן דער וועלטבאַשאַפּונג. די מלאכים זיינען נאָר פאַרשטייער פון אידעען, גע- פילן, געטלעכע אידעאָלן; די דעמאָנען — ״אומזיכטבאַרע מלאכי-חבלה, וועלכע לאָזן זיך פילן מער אין דעם מענטשן אינעווייניק, איידער אוי- סער אים״. די דעמאָנישע געשטאַלטן פון דער תלמודישער אַגדה, וועלכע געהערן כּמעט אַן אויסנאַם צו דעם פּערסישן צענד-אוועסטאַ-

זיינען דאָ נאָר פּאָעטישע אַלעגאָריעס, אָפּטמאָל אַפילו פּאָליטישע סאָ-
 טירעס, אָדער גאָר פּאָלקס- צי קינדער-מעשהלעך.
 דער צוועק און דער ענדציל פון דער גאַנצער יצירה איז, נאָ-
 טירלעך, דער מענטש, וועלכער שטייט העכער פאַר די מלאכים, אויב
 ער האָט דערגרייכט צו פולקומענהייט און מידות טובות. יעדער איינ-
 ציקער מענטש האָט רעכט אויף דער גאַנצער וועלטשאַפונג. דעריבער
 האָבן אַלע מענטשן גלייכע רעכט אויף דער וועלט, אָבער אויך גלייכע
 פליכטן פון ליבע און יראת-שמים. "ניט קיין ישראל, גיט קיין פוהן,
 גיט קיין לוי, נאָר אַ מענטש זאָל מען זיין, זאָגט דער פּסוק", ד. ה.
 נאָך דער תּלמודישער אינטערפרעטאַציע, — דעריבער איז "דו זאָלסט
 ליבן דיין חבר, ווי זיך אליין" דער הויפט-פלל, צו וועלכן אַלע אַנדערע
 זיינען נאָר אַ פירוש; און גיט וועגן נאַציעס, נאָר וועגן מענטשנדורות
 רעדט די ביבל — ווידעראַמאָל לויט דער תּלמודישער אויסזייטונג.
 גאָט האָט אויסדערוויילט דאָס פּאָלק ישראל, ווייל עס איז געווען דאָס
 שוואַכסטע און דאָס פּאַראַכטסטע פון אַלע פעלקער, און אויפן באַרג
 סיני האָט ער זיך פאַר די יידן אַנטפלעקט, ווייל סיני איז דער קלענ-
 סטער באַרג געווען. פּראָזעליטן-מאַכעריי איז דעריבער פרעמד דעם
 תּלמוד, ווייל "די חסידי אומות העולם האָבן אויך אַ חלק לעולם הבא".
 אַ באַזונדער ליבע ווייזט די אַגדה אַרויס צו קינדער, וועלכע זי פאַר-
 גלייכט צו נביאים, צו שטערן און צו געזאַלבעטע פון גאָט, און באַ-
 טראַכט זיי אַלס ערבות פון געטלעכער אַנטפלעקונג. די וואונדער זיינען
 לויט דער תּלמודישער אויפפאַסונג אַ מין "פאַראויסאַיינגעשטעלטע האַר-
 מאַניע". זיי רייסן ניט איבער דעם נאָרמאַלן סדר העולם און די אומ-
 ענדלעכע געזעצן פון דער נאַטור. די לערע וועגן דער נשמה, איר
 פאַרקער מיט גאָט און איר פּריערגעוועזענע עקסיסטענץ דערמאָנען
 אָן די פּלאַטאַגישע אידעען; פאַרקערט איז די פאַרשטעלונג וועגן אומ-
 שטערבלעכקייט און תּחית המתים, — ווי באַוואוסט, דער עיקר קאַמף
 צווישן די פרושים און די צדוקים, — פּעסט און באַשטימט אויסגע-
 דריקט אין תּלמוד און באַגרינדעט דורך דער ביבל. די שילדערונגען
 פון תּחית-המתים דערנענטערן זיך צו די אַפּאָקאַליפּטישע בילדער פון
 דער יידישער סיבילע מיט איר גליענדיקער פּאַנאַטאָיע און מיט איר
 מיסטישער התלהבות. קיין אייביקע שטראַף אָנערקענט דער תּלמוד גיט;
 די שטראַף איז נאָר דער וועג צו תּשובה, צו אויסבעסערונג דער
 תּלמוד האָט, נאָטירלעך, גיט קיין פולשטענדיק אויסגעבילדעטע סיסטעם
 פון עטיק; עס וואַלט אָבער אויף דעם סמך פון זיינע איינצלנע סענע-
 טענצן גיט שווער געווען אויפצובויען אַזעלכע, ווי מען האָט שוין גע-

מאכט א געלונגענעם פרווו אויפצושטעלן א סיסטעם פון דער תלמודי-
שער טעאסאפיע, פעדאגאגיק, מעדיצין, יוריספרודענץ, אסטראנאמיע,
געאגראפיע, זאָלאָגיע און באַטאַניק אויף דעם יסוד פון די פאַראַנענע
קוועלן און אין באַציאונג צו דעם צושטאַנד פון דיִדאַזיקע אַלע וויסנ-
שאַפטן אין יענער צייט.

פון די לערעס פון די חכמי-התלמוד, וועלכע האָבן געזאָלט רע-
גולירן דאָס עטישע לעבן און די פליכטן פון האַרצן, וועט אונו קלעקן
איין קליינער אויסוואַל פון די טויזנטער פרומע און קלוגע שפרוכן,
פדי צו כאַראַקטעריזירן דעם גייסט, וועלכער האָט באַזעלט דיִדאַזיקע
„פאַרשפיצטע קאָזואיסטן און סכאַלאַסטיקער“. „זיי דו פון די, וועלכע
ווערן פאַרפאַלגט, און ניט פון די, וועלכע פאַרפאַלגן“. מיט דעמדאָזיקן
שפרוך, וועלכער איז פול מיט מילדקייט און גוטסקייט, הייבט זיך אָן
די לערע פון דער תלמודישער עטיק; אָן אים שליסן זיך פיל אַנדערע
פון דעמעלביקן אַרט דענקען; „די וואָס ווערן באַליידיקט און אַליין
באַליידיקן זיי ניט, די וואָס הערן זייער חרפה און ענטפערן גיט, די
וואָס פרייען זיך און ליידן — וועגן זיי זאָגט דער פסוק: און די, וואָס
האַבן אים ליב, וועלן זיין, ווי די זון, וועלכע גייט אויף אין איר
פראַכט“, „זיי דו דער פאַרפלוכטער, גיט דער וואָס פאַרפלוכט“. „צי דען
פאַרלאַנגט גאָט דאָס פלייש פונם קרבן? פרעגט דער נביא. — ניין, ער
האַט ניט געהייסן ברענגען אים, נאָר ער דערלאָזט עס. דאָס אָפערט
איר פאַר אַייך, גיט פאַר מיר, זאָגט גאָט“. „בענטש גאָט פאַר
דאָס שלעכטס, ווי פאַר דאָס גוטס“, — „הערסטו, ווי מען רעדט
פון עמעצנס טויט, זאָלסטו זאָגן: געבענטשט זאָל זיין דער גערעכטיקער
ריכטער“, — „ווען אַפילו אַלע טויערן פון הימל זיינען געשלאַסן,
בלייבן די טויערן פון תפילה שטענדיק אָפן“. — ווען אַ צדיק שטאַרבט,
איז עס אַן אבדה פאַר דער ערד, אַ פאַרלאָרענער אבן-טוב בלייבט אָן
אבן-טוב. נאָר דער, וואָס האָט אים פאַרלאָרן, זאָל ער גיין און וויי-
נען“. — „דאָס לעבן איז געגליכן צו אַן איבערגייענדיקן שאַטן. איז
עס אָבער אַ שאַטן פון אַ טורעם? פון אַ בויס? גיין, דאָס איז דער שאַטן
פון אַ פויגל אין פליען. דער פויגל פליט אַוועק און סיי דער פויגל,
סיי דער שאַטן ווערן פאַרשוואונדן“. — „חרטה און מעשים-טובים,
דאָס איז דער ציל פון יעדער חכמה אויף דער ערד“. — „אַפילו דעם
צדיק ווערט אין הימל גיט געגעבן אַזאַ בכבודיקער אַרט, ווי דעם
בעל-תשובה“. — „אויב אַייער גאָט האָט פיינט די געצנדיגערין, —
האַט איינער אַ געצנדיגער געפרעגט ביי אַ געלערנטן, — טאָ פאַר-
וואָס צעשטערט ער זיי גיט?“, זע, — האָט אים יענער געענטפערט, —

זיי דינען צו דער זון, צו דער לבנה און די שטערן, ווילסטו, גאָט זאָל
 חרוב מאַכן די גאַנצע וועלט צוליב די גאַראַניסן" — "דער, וואָס
 זיין חכמה איז גרעסער פאַר זיינע מעשים, יענער איז געגליכן צו אַ
 בוים, וועלכער האָט אַ פולע צווייגן און ווייניק וואַרצלען, אַזוי אַז איין
 שטויס פון ווינט קומט און קערט אים איבער. אָבער וועמעס מעשים עס
 זיינען גרעסער פאַר זיין חכמה, יענער איז געגליכן צו אַ בוים, וואָס
 זיינע צווייגן זיינען ווייניקער, אָבער זיינע וואַרצלען זיינען פיל און
 שטאַרק, און וואָס אַלע ווינטן פון דער ערד קאָנען קעגן אים גאַרנישט
 ניט טאָן." — "ליב דיין ווייב, ווי ויך אַליין; אַכט זי מער, איידער
 זיך זעלבסט." — "ווער עס לעבט אָן אַ ווייב, יענער לעבט אָן שמחה, אָן
 נחמה," אָן ברכה. — "ווען דו קלייבסט זיך אַ ווייב, לאָז זיך אַראָפּ מיט
 אַ שטאַפל גידעריקער; ווילסטו זיך אַ פריינד, הייב זיך אויף מיט אַ
 שטאַפל העכער." — "אויף דעם מענטשן, וואָס די ליבע פון זיין יוגנט
 פאַרלאָזט אים, וויינט גאָטס מזבח." — "אַכט די פרויען, זיי ברענגען
 אַיך ברכה." — "דער צוזאַג, וואָס איז געגעבן געוואָרן פרויען, איז שענער,
 איידער דער, וואָס איז געגעבן געוואָרן מאַנסבילי." — "ווער עס האָט
 חתונה צוליבן גאָלד, יענעס וועלן די קינדער זיין פאַרשאַלטענע." — "די
 הויז, וועלכע איז געשאַסן פאַר אַרעמע, וועט אָפן זיין פאַר דאָקטיי-
 רים." — "ליבע צו מענטשן איז גאָך גרעסער איידער צדקה." —
 "אַכט די זין פון די אַרעמע, וואָרעם פון זיי קומט אַרויס תורה." — "זאָל
 דיר דער כבוד פון דיין חבר זיין אַזוי טייער, ווי דיין אייגענער
 כבוד." — "דער וואָס האָט פאַרשעמט זיין חבר עפנטלעך, איז גלייך ווי
 ער וואָלט בלוט פאַרגאַסן." — "ווער עס איז מוחל דאָס שלעכטס, וואָס
 מען האָט אים פאַרשאַפט, יענעס איז גאָט מוחל זיינע זינד." — "זאָל
 דיין יאָ זיין אָן אמתער יאָ, און זאָל דיין גיין זיין אָן אמתער גיין." —
 "הכנסת-אורחים איז דער וויכטיקסטער טייל פון גאָט-פאַרערונג." —
 "סייזינען פאַרהאַנען דריי קריינען: די קריין פון געזעץ, די קריין פון
 פהונה, און די קריין פון מלכות. אָבער גרעסער פון זיי אַלע איז די
 קריין פון אַ גוטן גאַמען." — "פיר וועלן ניט אַריין אין גן-עדן: דער
 לץ, דער ליגנער, דער חונף און דער לשון-הַרעניק." — "היט זיך צו
 ריידן, וואָרעם דיין פריינט האָט אַ פריינט, און דיין פריינטס פריינט
 האָט ווידער אַ פריינט." — "די זעלנער גייען אין שלאַכט, און די קיניגן
 זיינען די העלדן." — "אַ גנב בעט גאָטס הילף, ווען ער רייסט זיך
 אַריין אין אַ הויז." — "שלאַג די געצן, וועלן די פריסטער מורא
 האָבן." — "פון אַ נאַר ברענגט מען קיין ראיה ניט." — "אַ מענטש
 קאָן ניט באַשטראַפט ווערן פאַר דאָס, וואָס ער האָט אַרויסגערעדט אין

זיין צער". — «א צעבראָכן האַרץ איז בעסער פאַר פּיל פּייניקן זיך». —
 «זאָלסט ניט זיין קיין שכן מיט אַ פּרומען שוטה». — «וויי צו דעם
 קרוג, ווען דער שטיין פּאַלט אויף אים; וויי צו דעם קרוג, ווען ער
 פּאַלט אויפן שטיין. וואָס עס זאָל ניט געשען, איז אַלע מאָל — וויי צו
 דעם קרוג». — «די יוגנט איז אַ קראַנק פּון רויון, די עלטער — אַ
 קריין פּון דערנער». — «טרינק ניט, וועסטו ניט זינדיקן». — «ניט
 דאָס אַרט מאַכט כּבוד דעם מענטשן, נאָר דער מענטש דעם אַרט». —
 «ווער עס איז אַן עניו, וועט דערהייבן ווערן; ווער עס דערהייבט זיך
 אַליין, וועט דערנידערקט ווערן». — «ווער עס יאָגט זיך נאָך כּבוד, פּון
 יענעם אַנטלויפט דער כּבוד; ווער עס אַנטלויפט פּון כּבוד, נאָך יענעם
 יאָגט ער זיך נאָך». — «גאווה איז פּונקט אַזוי שלעכט ווי געצנדיגע»
 ריי". — «בל-זמן אונזער ליבע איז געווען שטאַרק, איז אונז געראַם
 געווען אויפן שאַרף פּון אַ שווערד; איצט, אַז זי איז שוואַך געוואָרן,
 איז דאָס ברייטע געלעגער פאַר אונז ענג». — «די מידה פּון מענטשן»
 ליבע איז אַזוי וויכטיק, ווי אַלע אַנדערע מידות טובות צוזאַם
 מען». — «זיי ווייך און נאָכגיביק, ווי אַ וויכער טשערעט, און ניט
 האַרט און שטאַלץ, ווי אַ צעדערבוים». — «די וואָס חנפּענען וועלן קיינ-
 מאָל גאָט ניט זעען». — «עס איז קנאַפּ אומשולדיק צו זיין פאַר גאָט,
 מען דאַרף נאָך באַווייזן די אומשולדיקייט פאַר מענטשן». — «דאָס
 וואָס דער גוטער העלפט אַנדערע צו טאָן, איז גרעסער, איידער דאָס
 וואָס ער אַליין טוט» — «וויי צו דעם, ווער עס איז אַ וואַכערניק, ער
 וועט ניט לעבן. אומעטום טראַגט ער אומרעכט און טויט». — «פאַראַן
 זיבן מינים פּון פּרושים: וואָס פירן אויט דעם געזעץ, כדי צו דערווערבן
 כּבוד און אַכטונג; וואָס באַרירן קוים די ערד מיט די פּיס, כדי צו
 באַווייזן זייער עניוות; וואָס שלאָגן זיך מיטן קאָפּ אָן דער וואַנט, כדי
 אויסצומיידן צו זען אַ פּרוי; וואָס האַלטן דעם קאָפּ אַראָפּגעלאָזן; וואָס
 בעטן יעדערן, מען זאָל זיי אַנרופן נאָך פּליכטן, וועלכע זיי זאָלן קאָ-
 נען ערפּילן; וואָס זיינען פּרום מחמת מורא פאַר דער שטראַף; און
 לסוף, וואָס טוען דעם ווילן פּון זייער פּאַטער אין הימל, ווייל זיי האָבן
 אים ליב».

וויל מען אָבער וויסן, ווי דערזעלביקער תּלמוד, וועלכער פּילט
 אָן גאַנצע טראַקטאַטן מיט מיקראָלאָגישע פּאַרשונגען אין געזעץ, פּאַסט
 אויף דעמדאָזיקן געזעץ כּמד זיין אידעאלער באַדייטונג, קאָן מען עס
 זען פּון פּאָלגנדיקע ווערטער פּון דער אַגדה, וועלכע קאָנען פּולקום
 ביישטיין קעגן גאַנצע טעאָריעס און פּילאָסאָפּיעס פּון רעליגיע. זעקס
 הונדערט דרייצן מצוות — ווערט געזאָגט אין תּלמוד — זיינען משן

געגעבן געוואָרן פֿאַר די יידן. דוד האָט זיי אַלע צונויפגענומען אין עלף, דער נביא ישעיהו האָט זיי דערפֿירט ביז זעקס, מיכה האָט גאָר דריי אָנגעצייילט: "עס איז דיר געזאָגט געוואָרן, מענטש, וואָס גאָט פֿאַדערט פֿון דיר: טאָן רעכט, ליבע צו גוטע מעשים, און גיין מיט עניוּת פֿאַר זיין גאָט!" אָן אַנדער נביא האָט זיי באַגרענעצט מיט צוויי: "היט דאָס רעכט און טוט גערעכטיקייט!" עמוס האָט לסוף אַלע פֿאַראייניקט אין איינס: ביי אים איז געשריבן: "זוכט מ'ך, וועט איר לעבן." און ביי חבקוקן איז פֿאַראַן: "דער צדיק לעבט מיט זיין גלויבן."

* * *

*

דאָס איז געווען גאָר אַ קורצע וואַנדערונג, אַ געלויפיקער אי-בערבליק איבער דעם אוצר סענטענצן פֿון דער תלמודישער עטיק און פֿון דער ראַבינישער וועלטאַנשויוונג, וואָס מען האָט דאָ געקאָנט ברענע-גען. אָבער דאָס קלעקט שוין פֿדי צו אָנערקענען, אַז דיראַזיקע אַגדה, וועלכע איז געבוירן פֿון דעם גייסט פֿון די נביאים און פֿון דער מזרח-זון אויסגעכאַוועט, האָט מנצה געווען אויך די היידישע וועלט, אַז זי איז געוואָרן די לערערין פֿון אַנדערע רעליגיעס, וועלכע האָבן איבער-גענומען אירע טיפּסטע אמתן; אַז אין דער אַגדתא קאָן מען געפינען אַדער עמבריאָניש, אַדער אין פֿולער אַנטוויקלונג די גאָרע וועלט פֿון די פרומע ביבלישע לעגענדעס, וואָס דער איסלאַם האָט שוין זינט צוועלף הונדערט יאָר דערציילט און געוונגען אויף זיינע פֿילע דיאַ-לעקטן, פֿאַרוויילנדיק די חכמים, פֿונקט אַזוי ווי די פֿרויען און די קינדער; אַז, ענדלעך, באַוואוסט, אַדער אומבאַוואוסט, איז פֿון דער-דאָזיקער וואונדערבאַרער מלוכה איבערגענומען פֿיל פֿון דעם, וואָס גייט ביי אונז אַלס מיטלאַטערישע לעגענדע-ציקלען פֿון דער אַלועלטלע-כער ליטעראַטור, ביי דאַנטען און באַקאַטשיאַן, ביי סערוואַנטעסן, מיל-טאַנעוואן קלאַפּשטאַקן.

אָבער לויט דער פֿאַעטישער פֿאַרם געהערט די אַגדתא ניט אויס-שליסלעך צו דער סענטענץ, הגם די סענטענץ איז איר איינגשאַפּטלע-כער. אונטער מ של האָט מען ריכטיק פֿאַרשטאַנען זאָגע און לעגענדע, די פֿאַבל און דאָס מעשהלע, די אַפּאָלאָגיע ווי די אַלעגאָריע, די רע-טעניש ווי דאָס ליד, און דאָס אַלץ געפינט זיך אַן אַרט אין דער אַגדתא, געשטיצט אויף דעם פּסוק פֿון דער ביבל.

די זאָגע און די לעגענדע קניפט זיך נאַטירלעך גיכער פֿאַר אַלץ

אָן די זכרונות פון דער אַלטער אַמאָליקער צייט און שפינט אַרום מיט אירע צויבער פעדים דאָס לעבן פון די פאַטריאַרכן, העלדן און נביאים. באַזונדערס דאָס לעבן פון אָדם, אַברהם, משה, דוד און שלמה; נאָר חוץ דעם באַפּאָצט זי מיט אירע בונטע פאַרבן די ערשיינונג פון גרויסע לערער און פירער פון אַמאָל. לסוף פאַרשפּרייט זי אירע שענסטע שטראַלן אויף דער שורה פון די ליבלעכע פּרויענגעשטאַלטן פון חוה ביו יהודית דורך דער גאַנצער רומפּולער געשיכטע פון דער פאַרגאַנג-גענהייט. אַ קינדיש-נאַאיווער טאָן קלינגט דורך די אַלע לעגענדעס, — אַ טאָן, וועלכער איז ניט פון אַלעמען פאַרשטאַנען געוואָרן, אָבער ער האָט פונדעסטוועגן געפונען אַ צוטריט אין די ליטעראַטורן פון אַלע פעלקער. אייניקע מוסטערן וועלן געבן אַ בילד פון דיאָזיקע זכרונות פון דער תּלמודישער אַגדה, דורך וועלכע די פּרומע נשמה האָט גע-זוכט צו דערנענטערן זיך מיט די דערהייבענע געשטאַלטן פון פאַר-צייטן. פּריער פאַר אַלץ האָט די לעגענדע-בילדנדיקע פאַנטאַזיע פון דער אַגדה באַזעצט דעם גן-עדן און פאַר די ערשטע מענטשן געשאַפן אַ סביבה. אזוי דערציילט זי: ווען אָדם האָט דערזען, ווי די זון האַלט ביים פאַרגיין, האָט ער געזאָגט: וויי מיר! די נאַטור ווערט פינסטער. דאָס איז דערפאַר, וואָס איך האָב עובר געווען אויף גאָטס געבאָט. די וועלט וועט ווידער פאַרזינקען אין תּהו-וּבוהו, און אפשר איז עס שוין טאַקע דער טויט, מיט וועלכן גאָט האָט מיך אָנגעשראַקן. דעמאָלט האָט ער געפאַסט אַכט טעג. ווען ער האָט אָבער דערזען, אַז די טעג ווערן צוריק לענגער, האָט ער געזאָגט: איצט זע איך, אַז דאָס איז דער מנהג פון דער נאַטור. מהמת דעם האָט ער געפּייערט אַכט טעג יום-טוב לכבוד גאָט.

פון אַדמן ביז משהן איז אַ לאַנגער וועג. אָבער די פאַנטאַסטישע זאַגע פּליט אים גיך אַריבער, דערציילנדיק וועגן דעם קבר פון דעם געטלעכן מנהיג, וועלכן זוכער האָבן איינמאָל געוואָלט אַנטדעקן. זיי זיינען שוין געשטאַנען אויפן שפיץ פונם באַרג נבו. אָבער ווען זיי האָבן זייערע בליקן אַראָפּגעלאָזן צום טאָל, האָט זיך זיי אָפּגעדוכט, אַז משהס קבר איז דאָרט. דעמאָלט האָבן זיי זיך צעטיילט אויף צוויי טיילן, איינער איז געבליבן אויף דעם באַרג, דער אַנדערער האָט זיך אַראָפּ-געלאָזן אין טאָל, פּדי דאָרט צו זוכן. די, וואָס זיינען געווען אויפן באַרג, האָט זיך געדאַכט, אַז דער קבר איז אין טאָל, און אין טאָל האָט אויסגעוויזן, אַז דער קבר איז אויפן באַרג. און אזוי האָט מען משהס קבר קיינמאָל ניט געפונען, ווי עס איז געווען דער באַשלוס פון דער געטלעכער השגחה.

א ליבלינג פון דער תלמודישער אגדתא איז געווען אלעקסאנדער דער גרויסער, וואָס זיינע מאַרשן און העלדן-מעשים באַפּוצט זי גערן. איינע פון די דראַזיקע לעגענדעס האָט אַ דייטשער דיכטער, וועלכער האָט דער ערשטער אויפּמערקזאַם געשענקט דעמדאָזיקן אַוואָלון פון מזרח, אַזוי איבערגעגעבן. אין דער ווייטער אינדיע איז אלעקסאנדער דער גרויסער געקומען צו אַ טייך, וואָס פלייצט פון גן-עדן. ער האָט געטרונקען פון זיין דערקוויקנדיקן וואַסער און האָט זיך מיט אים דער-לאָבט. ער האָט מיט דעם וואַסער אויסגעוואַשן זיין פנים, און ס'האָט זיך געדאַכט, אַז ער איז געוואָרן יינגער. ער איז נאָכגעגאַנגען נאָכן שטראָם דורך ווייטע מדבריות און איז געקומען ביז דער פּאַרטקע פון גן-עדן. "עפנט מיר אויף! — האָט ער געזאָגט, — וואָרעם איך בין דער מנצח פון דער וועלט, דער קיניג פון דער ערד!" אָבער מען האָט אים געענטפערט: "דו ביזט באַפלעקט מיט בלוט. אַוועק! דאָס איז די הייליקע פּאַרטקע, וואו נאָר צדיקים קאָען אַרײַנגיין." — "טאָ גיט מיר, — האָט דער קיניג געזאָגט, — לפחות אַן אָנדענקען, אַז איך בין דאָ געווען." מען האָט אים דערלאָנגט אַ טויטן שאַרבן. אָן חשק האָט ער עס צוגענומען. דער שאַרבן איז אין זיינע הענט געוואָרן אַלץ שווערער און שווערער, אַזוי אַז ער האָט אים שוין מער ניט גע-קענט טראָגן, און צום סוף האָט אים דאָס גאַנצע גאַלד, וואָס ער האָט באַקומען דורך זיינע נצחונות, די אוצרות פון פרס און פון לוד, — ניט געקענט איבערוועגן. דער באַטריבטער אלעקסאנדער האָט דאָן גע-רופן אַ חכם און אים געפרעגט, וואָס זאָל דאָס באַטייטן? דער חכם האָט אים געענטפערט: "דער מענטשלעכער קאַפּ — דאָס ביסטו. פל-זמן דייע אויגן זען, קאָנסטו זיך ניט אָנזעטיקן מיט גאַלד און מיט זילבער. אָבער זע! אָט שיט איך אַרויף שטויב אויף דעם שאַרבן און באַדעק אים מיט אַ הויפן ערד, און דער טויטער שאַרבן וועט ווערן לייכט, ווי אַלע אַנדערע שאַרבנס. ער האָט עס געטאַן, און אַזוי איז געווען, ווי ער האָט געזאָגט. און באַלד איז דאָס וואָרט מקויים גע-וואָרן. אלעקסאנדער איז צוריקגעפאָרן מיט זיין מחנה, און איז גע-

¹ אויב דאָס וואָרט איז ניט פאַרדאָרפן מיינט אפּשר דער אַוואָלון, Avalun, אָדער Avalon, אַן אַרט אין פראַנקרייך, וואו עס זיינען פאַרגעקומען, די אַוואָנטורעס פון די מערכהעלדן פון דעם קיניג אַרטור, פון מערלען און אַנדערע.
(רעד. פון דער רוס. איבערז.).

שטאַרבן אין בבל. זיין קיניגרייך איז צעפאלן געוואָרן און דער שאַרבן פון דעם מנצח איז דאָ געבליבן ליגן, הי אַ געוויינלעכער שאַרבן). אַזוי האָט זיך דער געוויקס פון דער אַגדהשער זאַגע אַרומגעפלאַכטן אַרום די מירמל-בילדער פון דער געשיכטע, וועלכע האָבן אין גייסט און אין געמיט פון די נייע דורות געוואונען אַ פריש לעבן. ווי אַזוי איז דידאַזיקע זאַגע אַריבערגעגאַנגען אין ווייטערע קרייזן פון דער אַריענטאַלישער פאַבעל-וועלט — וועגן דעם איז שוין דערמאָנט גע-וואָרן, און דאָס וועט נאָך לאַנג באַשעפטיקן די פאַרגלייכנדיקע זאַגע-פאַרשער. אָבער אין דעם שט ייגער, ווי די זאַגע וועבט דאָס לעבן פון די נביאים און פון די פאַטריאַרכן, איז ניט מעגלעך ניט צו באַמערקן די פיעטעט צו זיי, די נאָנטע קרובהשאַפט און די פאַמיליענענלעכקייט מיט דעם טיפן ערנסט און מיט דער איבערגעגעבנקייט צו נאָט, מיט וועלכע עס זיינען דורכגעדרונגען אירע הייליקע קוועלן, — בשעת אין דער אַריענטאַלישער לעגענדאַרער וועלט טרעט מער אַרויס דער חשק צו פאַ-בולירן, צו דער בונטער וועלט פון מעשהלעך און וואונדער, וועלכע שפּילט מיט אַלע טענער און פאַרבן און רעדט מיט אַלע לשונות פון דעם פּיל-געשטאַלטיקן ערדלעבן. די צעפלאַנסנקייט און די בילדערפראַכט פון די פּערסישע און אַראַבישע מעשהלעך, וועלכע מיטן צונויף אין איין אַטעם גרויסאַרטיקס און געמיינס, חיץ און פלוידעריי, איראַנישע חכמה און פּוסטע נאַרישקייט, געפינט דאָך גיט אַזוי לייכט דעם וועג צום האַרצן, ווי די האַרציקייט, רייניקייט און דער חן אין יענע דיכטונגען, וועלכע אַטעמען מיט דעם גייסט פון מערב.

טיפער וואָרצלט זיך אין דעם גייסט פון אַריענט די תּלמודישע פאַראַבעל, די אַלעגאָריע, וועלכע האָט לעבנהאַפט באַשעפטיקט גיט בלויו דעם שאַרפּזין פון דעם אויסטייטשער פון די הייליקע שריפטן. נאָר אויך די פאַנטאַזיע פון דעם דיכטער. שוין דער קיניג שלמה ווערט גוזמאדיק גערימט, אַז ער האָט יעדן געזעץ געקאָנט דערקלערן דורך דריי טויזנט משלים, און צו יעדער טראַדיציאָנעלער פאַשטימונג געקאָנט געבן דריי טויזנט טעמים. אויב דידאַזיקע לויב איז אַליין פאַר זיך שוין כאַראַקטעריסטיש, איז נאָך מער כאַראַקטעריסטיש די אַרט, אין וועלכער די פאַראַבעל קומט אין תּלמוד, סימבאָליזירנדיק האַנדלונגען, כאַראַקטערן און געשעענישן. איינע פון די טיפּזייניקסטע אַלעגאָריעס — וועגן יענע פּיר, וועלכע זיינען אַריין אין גן-עדן, איז שוין געבראַכט

(1) די זעלבע לעגענדע איז באַאַרצייט געוואָרן אין יידיש דורך ש. פּרוג (איבערז.)

געוואָרן; פריינדלעכער און צוציענדיקער איז די אַלעגאָריע וועגן היללן. ווען די תלמידים האָבן אים געפרעגט אין דעם מאָמענט, ווען ער האָט זיך מיט זיי געזעגנט: וואוהין גייסטו? — האָט הילל געענטפערט: איך גיי צו באַזאָרגן מיין גאַסט. — די תלמידים האָבן אים געפרעגט: דו האָסט דען אַ גאַסט אין דער היים? — און דער לערער האָט געענטפערט: איז דען די אַרימע נשמה ניט קיין גאַסט ביי דעם קערפער? היינט איז זי דאָ, מאָרגן — אין הימל. — ס'איז לייכט צו פאַרשטיין, אַז אַזעלכע פאַראַבעלן זיינען ביים פּאַלק אַלס באַפּוּצונג פאַר רעליגיעזע דרשות און אַלס ערקלערונג פון די ביבלישע אמתן באַזונדער באַליבט געווען. "טוט תשובה איין טאָג פאַרן טויט", אזוי האָט איינער אַ בעל-אגדה אָנגעהויבן זיין דרשה, און האָט דערביי געבראַכט אַזאַ משל: אַ קיניג האָט זיינע דינער אַיינגעלאָדן אויף אַ גרויסן מאָלצייט. ער האָט זיי אָבער ניט געזאָגט די שעה, ווען דער מאָלצייט וועט זיין. די קלוגע האָבן זיך געגרייט און געפּוּצט, וואָרעם זיי האָבן געזאָגט: "אין קיניגס הויז איז אַלץ פאַראַן גענוג. יעדע רגע קאָן דער מאָלצייט גרייט זיין, און מיר וועלן גערופן ווערן." אָבער די נאַרישע דינער זיינען זיך פּונאַדערגע-גאַנגען און האָבן געזאָגט: "עס איז נאָך דאָ גענוג צייט, און איידער מען וועט אונז רופן, וועלן מיר נאָך באַווייזן צוצוגרייטן און אָנצו-קליידן זיך." פּלוצלונג האָט זיך דערהערט דער רוף צום מאָלצייט. די אויסגעפּוּצטע זיינען גלייך אַוועק אויף דעם יום-טוב. די נאַראָנים האָבן פאַרשפּעטיקט און מען האָט זיי אָפּגעשיקט. דער מוסר-השכל, וואָס דער פרומער פריידיקער האָט אַרויסגענומען פון דערדאָזיקער פאַראַבעל, האָט זיך געשטיצט אויף דעם וואָרט פון שלמה המלך: "זאָלן דייע געליידער שטענדיק זיין ווייס, און זיין קאָפּ געזאַלבט". היות ווי מען קאָן ניט וויסן, ווען וועט קומען דער טאָג פון טויט, דאַרף מען זיך יעדן טאָג פון לעבן גרייטן צו אים.

נאָר די אַגדה איז אָנגעווענדט געווען ניט בלויז פאַר דעם עפנט-לעכן מוסר אין דער שול און אין גאַטסהויז. קיין געלעגנהייט — אַ פריילעכע, צי אַ טרויעריקע, האָבן די דאָזיקע מענטשן ניט דורכגעלאָזן, אָן וועלכע זיי האָבן געקענט אָנקניפן זייערע סענטענצן און משלים. התונות און לויות, יום-טובים און טרויער-טעג האָבן זיי באַפּוּצט מיט דער שמעקעדיקער בליאונג און מיט די טייערע פרוכטן פון דעם גאָרטן פון דער אַגדה. אַזאַ אַגדישטישער טיש-געשפּרעך פלעגט באַזונדער לאַנג בלייבן אין זיפרון, און אַ באַליבטן תלמודישן רייזנסאַרט האָט צו דאָג-קען פאַר איר אַנטשטיין די פאַראַבעל, מיט וועלכער יצחק בן פנחס, איינער פון די גרעסטע פאַרשטייער פון דער אַגדה אין דער נאָך-משנה-

צייט, האָט זיך געזעגנט מיט זיין פריינד נחמן נאָך אַ גאסטפריינדלעכן מאַלצייט. דער לעצטער האָט אַרויסגעזאָגט זיין וואונטש, צו באַקומען אַ ברכה פון זיין גאסט, וועלכער פאַרלאָזט אים. דאָן האָט אים יצחק דערציילט דעם פּאָלגנדיקן משל: אַ וואַנדערער אין דער מדבר איז איינמאָל געפאַלן אַ מידער, אַ געפייניקט פון הונגער, דאָרשט און פון גליעדריקער זונבראַנד. ערשט פּלוצלונג האָט ער דערזען לעבן אַ פרישן קוואַל וואָסער אַ שאַטנדיקן בוים מיט פיינע פרוכט. דער מידער וואָס דערער האָט אָפּגערוט אין שאַטן פון דעם בוים, און האָט זיך געקוויקט מיטן וואָסער פון דעם קוואַל און מיט די פרוכט פון דעם בוים. ווען ער איז אויפגעשטאַנען אַן אָפּגעפרישטער מיט נייע פּוחות, האָט ער געזאָגט צו דעם בוים: אַ, בוים, מיט וואָס זאָל איך דיך בענטשן? דיין פרוכט איז במילא דערקוויקנדיק, דיין שאַטן — שיין און דער קוואַל, וואָס שטראַמט צו דייע פיס — זילבער העל. דעריבער קאָן איך דיר נאָר איין זאך ווינטשן, אַז אַלע דייע שפּראַצונגען זאָלן גלייך זיין צו דיר. אזוי זאָג איך אויך צו דיר, מיין פריינד, דו ביסט געבענטשט מיט רייכטימער, באַצירט מיט וויסנשאַפט, באַגליקט מיט קינדער. ווינטש איך דיר נאָר, אַז גאָט זאָל זיין ברכה שיקן אויף דייע קינדער. ווי אויף דיר. אַז פּדי צוצוגעבן דער פריידיקט לעבעדיקייט און אַנשוילעכקייט, פּלעגט מען אין איר אָפּטמאַל אַיינשליסן פּאַבלען, איז שוין דערמאָנט געוואָרן, ווען מיר האָבן גערעדט וועגן דער טעטיקייט פון רבי מאירן און זיינע דריי הונדערט פּוקס-פּאַבלען. אַזעלכע פּאַבלען ווערן אויך ציטירט פון דעם וויציקן בר-קפּרא, פון איינעם אלעזר, וואָס האָט אַר-בערגעוואַנדערט פון פּאַלעסטינע קיין בבל, און פון איינעם רבה בר מרי, וועלכער איז אויך פון פּאַלעסטינע אַרויסגעפּאַרן קיין בבל. צו דער-דאָזיקער ריכטונג געהערן אויך די היפּערבאַלישע און פאַרוויילנדיקע רייזע-מעשהלעך פון דעם אַריענטאַלישן מינכהויזן רבה בר בר חנא און די רעטענישן-געדיכטן פון עזריה. אויך די «פּאַבל פון די ווע-שער» אָדער פון די וואַיליקער, וועגן וועלכע עס ווערט גערעדט אין תּלמוד, דאַרפן נאָך דערמאָנט ווערן, ווי טונקל זייער אָפּשטאַמונג און באַדייטונג זאָל ניט זיין. דער פריער אָנגערופענער בעל-אַגדה שמלאי האָט דערקלערט דאָס וואָרט פון דעם נביא: «ווי צו די, וועלכע באַגערן דעם טאָג פון גאָט! צו וואָס טויג אַיך דער טאָג פון גאָט? ער איז פּינסטערניש און ניט ליכט», — דורך פּאָלגנדיקן משל: אַ האָן און אַ פּלעדערמוז האָבן ביידע געוואָרט אויף טאָג. האָט געזאָגט דער האָן: «מילא, איך וואָרט אויף דער ליכטיקייט פון דער זון, ווייל דאָס איי מיין עלעמענט, אָבער צוליב וואָס געלוסטו דעם טאָג?»

ווי איינפאך און ניט באפוצט דערדאזיקער משל זאל ניט זיין, האָט ער דאָך געמוזט מאַכן אַ טיפן איינדרוק, ווען מען האָט אים גע-
בראַכט ניט בלויז מיט דעם פּסוק, אויף וועלכן ער גייט, נאָר אין צו-
זאַמענהאַנג מיט דער פאַרגייענדיקער דיסקוסיע, וואָס האָט זיך באַצויגן
צו די משיחישע האַפּענונגען פון דעם פּאָלק ישראל, און האָט דערציילט
וועגן דעם אַפּפּאַטנדיקן טאָן, מיט וועלכן די צדוקים האָבן געפּרעגט
ביי די געזעצלערער: "ווען זשע וועט קומען אייער משיח!" — "ווען
די פינטערניש וועט פאַרדעקן די ערד, און נאַכט — די פעלקער,
דעמאָלט וועט איבער דיר אויפגיין גאַטס ליכט, און זיין פּראַכט
וועסטו דערוען" — האָט געענטפּערט דער רבי מיט די טרייטרייד פון
ישעיה הנביא.

אַ צווייטן מאָל האָט זיך גערעדט וועגן מואָב און מדין, די אַלטע
פון אייביק אָן שונאים, וועלכע האָבן קיין מאָל די יידן צו רו ניט גע-
לאָזן. דעמאָלט האָט, ווי עס שיינט, ר' יהושע אין צוזאַמענהאַנג דער-
מיט דערציילט פּאָלגנדיקן פּאַבעל: צוויי הינט, וועלכע האָבן געלעבט
ביי איין טשערעדע, האָבן שטענדיק געפירט מלחמות צווישן זיך. איז
געקומען אַ וואָלף און איז אָנגעפּאַלן אויף אייגעם פון זיי. דעמאָלט
האָט דער אַנדערער געזאָגט: אויב איך וועל איצט ניט העלפן מיין
ברודער, וועט דער וואָלף היינט אים דערשטיקן און מאַרגן וועט ער
אַנפּאַלן אויף מיר. דעריבער האָט ער געאַיילט צו דעם, וועלכער איז
באַפּאַלן געוואָרן, האָט אים געהאַלפן, און ביידע צוזאַמען האָבן זיי דעם
וואָלף דערוואָרן.

אַ פּריילעכע און אַ קלאַרע איז די פּאַבל פון יענעם יצחק בר
נפּחא, וועלכער האָט זי געזאָגט פאַר צוויי גרויסע אמוראים, אַמי און
אַסי, בשעת איינער האָט פּאַרלאָנגט אַ הלכהשן און דער צווייטער אַ
הגדהשן פאַרטראָג, ווען ער האָט אָנגעהויבן זאָגן די הלכה, האָט איי-
נער געוואָלט אַנטלויפן; ווען ער האָט אָנגעהויבן צו זאָגן אַ דרוש, האָט
דער צווייטער געדראָט, אַז ער וועט צוועק. דעמאָלט האָט דער לערער
געזאָגט: איך וועל אייך דערציילן אַ משל, וואָס איז געגליכן צו אונזער
שמעס: אַ מאַן האָט געהאַט צוויי ווייבער, איינע אָן אַלטע, די צווייטע
אַ יונגע. די יונגע האָט ביי אים אויסגעריסן די גראַע האָר פון קאָפּ,
די אַלטע — די שוואַרצע, אַזוי אַז אין קורצן איז ער גאָר געבליבן אַ
פליכעוואַטער.

אַזוי איז די פּאַבלוועלט פון תּלמוד הייטער און גראַציעו, פּשוט
און קינדיש, און פּאַרט טיפּזיניק און דערהייבן. "איר העכסטער און
דויערנדיקסטער רייך איז שטילע גרויסקייט, שווייגנדיקער קן. זי איז ווי

די שענסטע פאבלען פון מאָרגנלאַנד, כמעט נאָר פראַנצאזאיש, עפּיגראַמאַטיש קורץ, און דאָך האָט זי איר קונסטפאָרם, אזוי גוט, ווי דאָס ליד, וואָס איז, נאַטירלעך, אין הסכּם מיט דער גרונטשטימונג פון דער נאַציע אין יענער צייט איבערהויפּט עלעגיש, הגם עס פייערט אויך פיל פרייע מאַמענטן.

אין תלמוד, וואָס קיין שום אַנדער ווערק שפּיגלט ניט אזוי אָפּ דאָס נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע לעבן פון די יידן, איז נאַטירלעך ניטאָ קיין קונסטווערק. ערגעץ געפינט זיך ניט קיין ביישפּיל פון באַוואוסטזיג-ניקער באַרבעטונג פון אַ פּאָעטישן שטאָף נאָך אידעאַלע פּרינציפּן. די זאַגען זיינען נאָך קינדער פון דער פּרייער נאַטור, ניט-ווידערגעבאָרענע דורך דער קונסט—פּאָעזיע פונם פּאָלק. די תלמודישע געדיכטן זיינען ניט קיין פּלאַנצן פון אַן אַראַנזשעריי, וועלכע פּלעכטן זיך אַרום די שפּאַלירן פון מעטער און גראַם, ביי דעם פייער פון זעלבשטענדיק שאַפּנדיקער פּאַנטאַזיע. דאָס זיינען Bons-mots פון פּאָלק, אימפּראָוויז-זאַציעס פון אויגנבליקלעכער דערשפּירונג, פשוטע, ריינע, ווי אַ קוואַל, ניט קיין באַפּוצטע פּאַרמעלעס פון תּפּילה, דורך טראַדיציע איבערגיי-ענדיקע מיטן, וואָס זייער ערשטע געשטאַלט ווערט אַלץ טרייער אָפּ געהיט, וואָס ווייניקער מען האַלט זיי פאַר דיכטונגען.

נאָר זעלטן הייבט ניט זיכער און מיט עניוּות אַ לירישער קנאַספּ זיין קעפל. ווי באַהנט עס קלינגט גראַד אין אַזאַ ערנסטער סביבה דער קליינער פּערו, וועלכן מען האָט געזאָגט וועגן דער גיט אָנגעזעענער געשטאַלט פון איינזם אַ באַרימטן לערער:

אָן פּאַרב, אָן גלאַנץ, אָן פּויז — און פּול מיט חן.

אַדער, ווען מען הערט ביים קבר פון דעמדאַזיקן לערער אַזאַ קלאַנג, וועגט עס איבער גאַנצע משאות פון הספּדים:

דאָס הייליקע לאַנד האָט פאַראַינדלט דאָס, וואָס דער שויט פון שנער האָט אים געפּוירן, געבוירט איז טבריה, פּול מיט שמעריק, איר בעסטער אוצר איז פאַרלוירן.

אַדער ווען יענער באַקאַנטער בר-קפּרא האָט פאַרן אָנבליק פון דעם טויטן קערפּער פון דעם גערימטן פּאַטריאַרך יהודה אויכגערוּפּן מיט ווייטאַג:

מלאכים און שטערבלעכע האָבן אַרומגערינגלט דעם אַרונ-קודש,
די מלאכים האָבן געזיגט, און דער אַרונ-קודש איז פאַרשוואַנדן.

אַן אַנדער טרויעריק הספד-ליד פון איינעם אָן אַגרישן דיכטער

קלינגט אַזוי :

אַ שטאַם פון גרויסע דערנענטערט זיך פון בבל,
מיט אים — דאָס ספר-מורה,
טרויער און פינסטערניש הילט אַיין די ערד,
גאָט איז צאָרניק אויף די זינדיקע מענטשן,
ער רופט די ריינע נשמות צו זיך,
און פרייט זיך מיט זיי, ווי מיט אַ פּלה,
ער איז אין שמחה, ווען דער צדיק קומט פאַר אים.

און ווידער אָן אַנדערש מאָל ווערט דער טויט פון איינעם אַ
פירשט אין דער מלוכה פון גייסט אין אַזאַ הספד באַטרויערט:

אַ פּלאַם איז געפאַלן אויף די צעדער, —
ווי זשע וועט זיך דער אַזוב קענען ראַטעווען.
דער לויטן איז אויפן האַקן געפאַנגען —
ווי צו אַיך, איר פיש פון דעם זומפ!
דער מעכטיקער שטראָם איז פאַרטריקנט —
ווי צו אַיך, איר קליינע וואַסערלעך!

פריילעכער האָט עס שוין געקלונגען, ווען דער שטאַרקער הומאָר
פון פּאַלק, וואָס זוכט זיך אַרויסצווייזן אַפילו ביי ערנסטע צופאַלן,
האָט למשל אימפּראָוויזירט ביים טויט פון אַ געלערנטן ביכער-וואַרעם
דעם פּערו:

אַ, די אַרעמע קאָרב, אַ פּולע מיט ביכער, איז פאַרלאָרן!

אַזעלכע פריילעכע אימפּראָוויזאָציעס ווערן צוגעשריבן איבערהויפּט
יהודה בן נחמני, אַלס דעם מייסטער אין דער הערשאַפט איבער דער
העברעאישער שפּראַך, וואָס זיין אויפגאַבע איז געווען צו טרייסטן די
טרויעריקע און דערמאָנען זיי אָן גאָטס גערעכטיקייט, הגם זיינע וועגן
זיינען ניט פאַרשטענדלעך. אין איינעם אַזאַ טרייסטוואַרט פון יהודה
בן נחמני ווערט אַזוי געזאָגט:

בריזער געבוירטע און אַפגעשוואַכטע פון טרויער,
ווענדט אָן אַיער שכל איינס צו דערגיין ביון גרוגט:
דאָס בלייבט פעסט פון אָנהייב פון דער וועלט ביז דעם סוף פון אַלע טעג,

פילע האָבן דערפון מאַרוכט, פיל וועלן עס פאַרזוכן,
ווי די ערשטע האָבן געטרונקען, אזוי וועלן אויך געניסן די שפּעטערדיקע,
זאָל דער טרייטער אײך טרייטן.

דאָס פינטל פון דעמדאָזיקן געדיכט ליגט אין דעם דאָפּלטן זין,
וואָס איינצלע דאָ אָנגעווענדטע ווערטער האָבן אין דער העברעאישער
שפּראַך. די טרויערנדיקע געמיינדע האָט בלי ספּק פאַרשטאַנען דעם
טיפּערן זינען, און האָט געקענט באַשיידן די רעטעניש לייכטער, איידער
יענע פּאָעטישע רעטעניש פון בר-קפּרא, וועלכע איז נאָך ביז היינטיקן
טאָג געבליבן ניט באַשיידט:

הויך קוקט איר אויג פון הימל, מען הערט איר שטענדיקן טומל,
עס פּלען באַפּליגלטע באַשעפּענישן, זי שרעקט אָפּ די יוגנט,
אויך זקנים שלאָגט איר בליק. ווער עס אַנטלויפט פון איר שרייט: אוי, אוי!
און ווער עס פּאַלט אין איר נעץ אַריין, קאָן זיך קיינמאַל פון זינד
ניט אײסהײלן.

אַבער די פאַרבאַרגענע פּאָעזיע פון דער תּלמודישער אגדה איז
פון גרעסערן ווערט און פון טיפּערער באַדייטונג, איידער די דאָזיקע
ניט זיכערע אַרויסווייונגען פון קינסטלערישער פּאָעזיע. איר הינטער-
גרונט איז אומעטום די אַמאָליקע פּראַכט פון ציון, וועלכע רופט אַרויס
קלאַג און ווייטאַג, אויך פּרייד און שטראַלן פון האַפּענונג. „אויב איך
וועל דיך פאַרגעסן ירושלים" — דאָס איז דער צושפּיל, וועלכער גייט
דורך ווי אַ רויטער פּאָדים איבער גאָר דערדאָזיקער פּאָעזיע, צי זי
פאַרגלייכט ישראל מיט אַ וויינשטאַק, צי מיט אַן איילבערטבוים, מיט
אַ טויב, צי זי פאַרהערלעכט די תּורה פון ציון אַלס ליכט, אָדער רויז,
צי זי רעדט וועגן דער פּריילעכער יוגנט, דער הילפּלאָזער עלטער,
אָדער וועגן גליק פון לעבן און וועגן זיין דורכלויפּנדיקן שאַטן פון פאַר-
גענגלעכקייט; צי פאַרשט זי אויס דאָס, וואָס עס האָט פאַר גאָט געזונג-
גען ניט אדם, ניט יצחק, ניט יעקב, נאָר דאָס פּאַלק ישראל, אָדער
דאָס ערשטע געבעט, מיט וועלכער אַ פּרוי האָט זיך אין דעם פיין פון
איר האַרצן געווענדט צו דעם אַל-דערבאַרעמדיקן; צי זי שטראַפט די
פּעלקער פאַר זייערע לידער, ווען ישראל, גאָטס יורש, געפּינט זיך אין
די כּוואַליעס פונם ים; אָדער צי זי רופט צו דעם לעצטן פון די דריי-
סטע זעער און דורך אים צו זיין פּאַלק: „גיי און רוי ביז דער סוף
וועט קומען, פּדי דו זאָלטט אויפשטיין צו דיין גורל אין סוף פון די
טעג. וואָרעם די, וועלכע שלאָפּן אונטער דער ערד, וועלן דערוואַכן,
און די, וואָס פירן צו דערקענטעניש, וועלן שיינען ווי, דער גלאַנץ פון

הימל, און די וואָס האָבן גוטס געטאָן — ווי די העל = לייכטנדיקע שטערן".

* * *

*

אַבער אין דעם ליגט די ערציערישע טענדענץ פונם תלמוד פאר דעם יידישן שטאַם, וואָס ער האָט געטרייסט די, וואָס זיינען געוואָרן אָפּהענטיק, געמוטיקט די, וואָס האָבן זיך געוואַקלט, געשטאַרקט די געפאַלענע, אַרויסגערופן חשק צו אַרבעטן ביי די לערער און דעם פּאָלק אין זיין פינסטערער קעגנוואַרט געגעבן האָפּענונג אויף אַ גלענצנע דער צוקונפט. אַזוי אַרום דאַרף מען דעם תלמוד באַטראַכטן אַלס באַ- דיטנדיקע ווערק פון דעם יידישן פּאָלקסגייסט, וואָס איז אַנטשטאַנדען אין אַ גרויסער עפּאָכע, און האָט אַ לאַנגע צייט משפּיע געווען אויף דער יידישער ליטעראַטור מיט טאָן און מיט ריכטונג. דורך אים איז פון דער טראַדיציע געוואָרן אַ ליטעראַטור, ווייל די סבוראים (מיינענע) דיקע, אויסוועגנדיקע, וואָס זיינען געקומען נאָך די לעצטע אמוראים, האָבן דעם תלמוד פאַרשריבן. אַבער דער גייסט פונם יידישן פּאָלק איז דורך דעם ניט אַיינגעשנורעוועט געוואָרן אין פאַרגליווערטע שטריק; אויך האָט דער לעבעדיקער שטראַם פון דער טראַדיציאָנעלער אַנטוויק- לונג נאָך ניט אינגאַנצן אויפּגעהערט.

וואָרעם נאָך דעם נביא, וואָס האָט געזען גאָט און וועגן אים גע- רעדט, איז געקומען דער סופר, וועלכער האָט אָפּגעשלאָסן די הייליקע שריפט, און נאָך אים דער תנא, וועלכער האָט געלערנט די טראַדיציע, נאָך יענעם — דער אמוראי, דער דערקלערער פון דער טראַדיציאָנע- לער ירושה, און נאָך דעם — דער סבוראי, וואָס האָט אויסגעוועגט און דערקלערט, און אַזוי גייט די גאַנצע רעליגיעזע ליטעראַטור דורך אין באַשטענדיקן פּראָגרעס פון דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג. מען האָט זייער צוגעטראָפּן באַמערקט, אַז דאָס יידנטום וואָלט פאַרלאָזן זיין וויסנ- שאַפט און פרעמד געבליבן זיין אייגענעם יסוד, ווען אין סוף פון דער אמוראישער עפּאָכע וואָלט ענדגילטיק אָפּגעשלאָסן ווערן די טראַדיציע, פעסטשטעלנדיק נאָר די זיכער געוואונענע רעזולטאַטן און מאַכנדיק זיי פאַר אומענדערלעכע געזעצן; אַז פאַרקערט, דער תלמוד, וועלכער פירט אַרויס פאַר די אויגן דעם גאַנצן אַנטוויקלונגסגאַנג פון דער הלכה, אויף וויפיל ער לאָזט זיך נאָך דערקענען, שטעלט בילדלעך פאַר דאָס גאַנצע גייסטיקע לעבן פון דער פאַרגאַנגענהייט אין זיין אמתן באַשטאַנד און

פארלויף, צוליב וואָס עס איז געראַטעוועט געוואָרן די דערקענטעניש און מיט איר די מעגלעכקייט פון נאַטורמעסיקער אַנטוויקלונג פון דער לערע, וועלכע איז איבערגעגאַנגען בירושה פון די פריערדיקע דורות. וואָרעם די סבוראים, וועלכע האָבן געווירקט מער ניט ווי אַן ערך זעכציק יאָר, האָבן דעם תלמוד נאָר איבערגעשריבן, אָבער ניט אָפגעשלאָסן אין אַ פאַרגליווערטער סיסטעם. זייער אַרבעט, אויף וויפיל פלייסיקע פאַרשער האָבן מעגלעך געמאַכט די באַקאַנטשאַפט מיט איר, איז באַשטאַנען אין קלאַר מאַכן דעם לערנשטאַף, אין געדאַנק-לעכן דורכדרינגען אים, אין דער ערקלערונג פון אַלע פראַגן, וועלכע זיינען נאָך פון די אמוראים געבליבן ניט אַנטשיידן און אין דעם פאַר-שרייבן די רעזולטאַטן פון זייער אַרבעט. אַדאַנק דעם גרויסן, איבער דעם גאַנצן תלמודישן מאַטעריאַל אויסגעשפּרייטן, מנעמאַטעכנישן אָפּאַ-ראַט איז פאַר זיי מעגלעך געווען די גאַנצע מונדלעכע מסורה אויפצו-נעמען און פאַרשרייבן זי.

נאָר ווייניק פון די סבוראישע ראשי-ישיבות זיינען אָנגערופן ביי די נעמען: אַחאי בר נהילאי, און גיצא אין סורא און סימונא אין פומבדיתא, שפעטער רבאי און אייניקע אַנדערע, וועלכע האָבן שוין געלעבט אין פירוּז-שבור, וואו די סבוראישע שול האָט עקסיסטירט אַן ערך הונדערט יאָר, און דערמיט האָט זיך די עפאַכע פון די סבוראים געענדיקט. אויף זייער חלק פאַלט אויס דער גרעסטער טייל פון דערדאָזיקער אַרבעט. זיי האָבן געמוזט זיין דרייטע שווימער, אויב זיי האָבן געוואָגט אזוי מוטיק צו לאָזן זיך איבערן "ים", ווי מען האָט זינט דעמאָלט אָנגערופן דעם תלמוד; און דאָס וואָס זיי האָבן דידאָזיקע טיפעניש באַהערשט, דערווייזט זייער געשיקטקייט און זייער אייפער, אַפילו ווען זיי וואָלטן נאָך זיך גאָר נישט איבערגעלאָזן. אָבער די נייע אויספאַרשונגען האָבן דערווייזן, אז פון זיי זיינען צוגעגעבן געוואָרן נייע הוספות און ערקלערונגען אין טעקסט און נייע החלטות, וועלכע אַטעמען טאַקע מיט אַן אַנדער גייסט און זיינען אויסגעהאַלטן אין אַן אַנדער טאָן, איידער די הלכה פון די אמוראים. די משנה איז פאַר דידאָזיקע סבוראים שוין ניט קיין מונדלעך איבערגעגעבענער לערנ-שטאַף, נאָר אַ געשריבן ווערק, וואָס דאַרף אויסגעטייטשט ווערן לויט דעם אינהאַלט פון וואָרט און לויט אַ געוויסער סיסטעמאַטיק. אינ-טערעסאַנט איז, וואָס די וויכטיקסטע פון דידאָזיקע הוספות זיינען נוגע ענינים פון הלכות אישות, און מיט רעכט האָט מען אין דידאָזיקע באַ-שטימונגען, וועלכע פאַרשטאַרקן די פעסטקייט פון חתונה, געזען אַן אָפּאָזיציע קעגן די שטרעבונגען פון יענער עפאַכע, ווען אין דער פער-

טישער מלוכה איז פאָרגעקומען אַ נייע באַוועגונג, וועלכע האָט אין מאָדאַק II געזען איר ראש, און וואָס אירע פרינציפן זיינען באַשטאַנענע אין מבטל מאַכן די משפּחה, אָפּשאַפן אייגנטום, עמאַנספירן דאָס לייב, געמיינשאַפט פון די גיטער און נאַטירלעך אויך ווייבער-קאַמוניזם. אַזאַ רעפּאָרם פון דער אַלטער זאָראָאָסטרישער רעליגיע, וואָס האָט געזאָלט מיט גוואַלט דורכגעפירט ווערן אין דער גאַנצער מלוכה, האָט נאַטירלעך געמוזט שטאַרק באַדראָגען דעם שטרענג זיטלעכן יידישן לעבן, און די מיטלען פון פּאַרזיכטיקייט, וואָס די סבוראים האָבן אָנגענומען, זיינען זיכער געווען פונקט אַזוי באַרעכטיקט, ווי די מרידה פון די יידן אונטער דעם עקזילאַרן מר-זוטרא III, וועלכע האָט זיך אָפּער נאָך אַ גליקלעכן אָנהייב, פאַרענדיקט מיט שטאַרקע רדיפות אויף יידן אין דער גאַנצער פּערסישער מלוכה.

אַז די אַלע געשעענישן האָבן שטאַרק געווירקט אויף דער אַנטשלאַסנקייט אַריבערצוגיין די טראַדיציאָנעלע גרענעצן פון פאַרפיקסירן די הלכה, — אין דעם איז קיין ספק ניטאָ. שפעטער, ווען די ישיבות פון סורא און פומבדיתא האָבן זיך ווידער אָפּגעעפנט, האָבן זיי שוין אָפנים דעם תלמוד געפונען אַלס פאַרטיק געשריבן ווערק, און פאַר זיי איז געבליבן נאָר צו אַנטשיידן די פראַגן, וועלכע זיינען דאָרט געבליבן אָפן, אָדער נייע צוגעקומענע פראַגן, און אין טעקסט פון תלמוד אַריינצושטעלן די מאַסגעבנדיק געוואָרענע מיינונגען (הילכתא). אַזוי אַרום זיינען די הוספות צום תלמוד פון יענער צייט פירערליי-איקע: זיי שטאַמען אָדער פון די סבוראים גופא, אָדער פון די תרביציאים, די תלמידים פון דער שול, וועלכע האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט דער עקזגעטיק פון דער ביבלי, אָדער פון יהודאי ב. נחמן, אָדער ענדלעך פון אַן אומבאַקאַנטער האַנט. דאָס באַווייזט אָבער אין אַלגעמיין, אַז וועגן אַ פייערלעך סאַנקציאָנירטן אָפּשלוס פון תלמוד קאָן קיין רייד ניט זיין, אַז מען האָט דעם תלמוד באַטראַכט גיט אַלס אַ לערנבוך, נאָר צו גלייכער צייט אַלס אַן אַקאַדעמיע, אין וועלכער אויך די שפעטערדיקע דורות פון לערער האָבן געהאַט זייערס צו טאָן און זייערע מיינונגען אַרויסצואַגן, און וועלכע האָט געפילדעט דעם יסוד, אויף וועלכן די אַקאַדעמיעס פון סורא און פומבדיתא האָבן נאָך אַ לאַנגער העסקה פון ס'י געקאַנט אָנהייבן זייער וויסנשאַפטלעכע אַרבעט.

וואָרעם יענער יהודאי בר נחמן איז שוין געווען איינער פון די ראַפּינישע גרויסע שרים — גאונים — וועלכע האָבן נאָך אַ לאַנגער אין טונקלקייט פאַרהילטער צווישנצייט פאַרביטן די סבוראים און געשאַפן צוזאַמען מיט דעם עקוילאַרן אַ מין רעליגיעזע העגעמאָניע. פאַר אים זיינען מיט רעליגיעזע אַנטשיידונגען אַרויסגעטראָטן נאָר מר רב שי שניא און גטרונאי I, פון וועלכע עס איז אָבער גאַרנישט אַיבערגעבליבן. די נאָרמעס און אַנטשיידונגען, וועלכע זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן פון יהודאים פאַרטראָגן אין סורא (759—762), געפינען זיך אָדער אַלס יינגערע צוגאַבן און איינצלנע מסיכות פונם תלמוד, אָדער זיי בילדן דעם פרוזו צו שאַפן אַ קאָדעקס פון תלמודישע געזעצן, הלכות, וועלכער איז אָבער ערשט שפּעטער באַקאַנט געוואָרן און איז טיילווייז איבערגעגאַנגען אין דער זאַמלונג פון אַן אַנדער אַוואָטאַר. ווי עס שיינט האָט ער דאָס ווערק געשריבן אין דער העברעאישער שפראַך. אויך דער חבר פון זיין צייט אַחא אי פון שביחא (אַרום 750), וועלכער איז צוליב דעמיסיע אַרויסגעפאַרן קיין פאַלעסטינע, האָט אַן ערך אין דערועלביקער צייט אַנגעשריבן אַ ווערק שאלחות (אונטערזוכונגען), אינגאַנצן 191 פאַרטראָגן, געבונדען מיט די הייליקע שריפטן פון אַגדהשן אינהאַלט, וואָס האָט געהאַט דעם ציל צו פאַפּולאַריזירן די אידעע פון דעם געזעץ. אָבער די דאָזיקע אַרבעטן פון דעם ערשטן גאוישן פעריאָד געהערן שוין צו דער ווייטערדיקער עפאָכע פון דער יידישער ליטעראַטור, וועלכע איז מיט דער תלמודישער ליטעראַטור פאַרבונדן נאָר מיט אַ ברייט פאַרשפּרייטע זאַמלטע טיקייט, אויף דעם געביט פון מדרש, פון קבלה, פון ביבל־איבערזעצונגען און פון פעסטשטעלן דעם ביבל־טעקסט, וועלכן מיר וועלן איצט שילדערן אין זיינע הויפטשטריכן, איידער ס'וועט זיך עפענען די טיר, וואָס פירט אונז אַריין אין דער בליאונגסצייט פון דער יידישער קול־טור ליטעראַטור.

III. מדרש און קבלה, תרגום, מסורה און ליטורגיע.

איבער אַ ברייטן שליאך פירט די באַטראַכטונג פון דער אַגדה צו זעלבשטענדיקע שאַפונגען אין דעמדאָזיקן געביט נאָך דעם, ווי דער וועגן פון דעמדאָזיקן מין ליטעראַטור און דער היסטאָרישער פראָצעס זיינען שוין אין קורצע שטריכן פריער געבראַכט געוואָרן. לעבן דער אַלגעמיינער האָט אויך עקסיסטירט, מען קאָן אַפילו זאָגן—האָט געמוזט עקסיסטירן, אַ ספּעציעלע אַגדה. זי איז אַפנים אַנטשטאַנען דאָן, ווען די וועגן פון דער הלכה און דער אַגדה האָבן זיך אָנגעהויבן פונאַג-דערצושיידן און זיינען אַוועק אין באַרשיידענע זייטן. אַז די אַגדה איז אוראַלט, אַז אירע שפורן קאָן מען שוין געפינען אין די לעצטע ביבלישע שריפטן, אַז זי האָט זיך אַנטוויקלט שטופנווייז אין דריי פע-ריאַדן: אין דער העברעאישער, משנה-תלמודישער, אין סבוך-אים-גאונישער, אַז זי דינט צו דער דערקלערונג פון דעם פסוק, און אַז די דערקלערונג פון דעם פסוק איז אַוועק מיט צוויי באַזונדערע וועגן — פון הלכהשן און פון אַגדהשן מדרש — דאָס איז באַוואוסט. עס איז וואָרשיינלעך, אַז הילל, וועלכער האָט דעם ערשטן סדר פון דער משנה געשאַפן, האָט אויך אויף דעם געביט פון דער אַגדהשער שריפט-אויסטייטשונג דער ערשטער דורכגעלייגט אַ וועג. נאָכדעם האָט די אַרבעט מער איידער פיר יאָרהונדערטן געדויערט אויף דעם אָנגע-מערקטן דורך דעם לערער וועג, און פאַר די נאָכדעמדיקע פיר יאָר-הונדערטן איז איבערגעבליבן צו זאַמלען און אין אַרדענונג צו ברענגען דעם דיאָזיקע אַגדהשע מאַסע, און שאַפן פון איר אַ זעלבשטענדיקן מדרש.

הילל'ס גרונדפלייס פאַר דעם טראַדיציאָנעלן שריפטטום, זיינען פאַרברייטערט געוואָרן דורך יוחנן בן זכאי, אין אַרדענונג געבראַכט פון עקיבא, און איז פון די הברים פון זיין צייט, פאַר וועלכע דער „פולער אוצר“ פון די לערער איז געשטאַנען אָפן, אויסגענוצט געוואָרן צו דער שאַפונג פון גרעסערע ווערק. פון דערדאָזיקער סיסטעמאַטיאָזיע פון דעם גאַנצן שטאַף זיינען דעמאָלט, ווען די הלכהשע און די אַגדהשע

עלעמענטן זיינען נאך ניט געווען אזוי שטארק אָפגעטיילט איינער פונם צווייטן, אַרויסגעוואַקסן יענע הלכהשע מדרשים, אין וועלכע עס האָבן געפונען אַ פולן אויסדרוק די שריפטאויסטייטשונג און דער אַרויסדרינג-גען די הלכה פון דער ביבל אין דער פאָרם, ווי עס האָבן זיך דערמיט פאַרנומען עקיבאס תלמידים. אַזעלכע ווערק, וועלכע זיינען אין זייער איצטיקער פאָרם יינגער איידער די משנה, זיינען, נאַטירלעך, ווי די משנה, מונדלעך איבערגעגעבן געוואָרן. ווען אָבער נאָך דעם אָפּשלוס פון דער משנה האָט די אַגדה אַלץ אַ פּעסטערן אָרט פאַרנומען, איז די הלכה אינגאַנצן אויסגעשלאָסן געוואָרן, און דער מדרש האָט אין זיך אויפגענומען נאָר אַגדהשע עלעמענטן. צו די עלטערע הלכהשע מדרשים פון צווייטן, דריטן, פערטן און פינפטן ביכער פון חומש, מ כ י ל ת א, ס פ ר א און ס פ ר י, איז כּסדר צוגעקומען, אַלס אַגדהשע דערגאַנצונג, דער מדרש צום ספר בראשית — בראשית רבה, וועלכער עפנט אָפּ אַ לאַנגע קייט פון אויסשליסלעך אַגדהשע ווערק.

אָבער די צוואַמענשטעלונג פון דערדאָזיקער קאַלעקטיווער ליטע-ראַטור געהערט אָפנים אויך דער צייט פון די סבוראים אין דער ער-שטער העלפט פון דער גאונשער צייט, דעמדאָזיקן פּעריאָד פון פלייסיקן זאַמלען און ליטעראַרישער שניט. מען מוז כּסדר נעמען אין אַכט די צייט מיט אירע קאַמפן און באַוועגונגען, פּדי צו באַגרייפן די התמדה, מיט וועלכער די געלערנטע האָבן דעמאָלט זיך געמיט וואָס שנעלער און וואָס פולשטענדיקער צונויפצוזאַמלען און צו באַהאַלטן די גאַנצע רעליגיע-וויסנשאַפט פונם יידנטום, פּדי צו פאַרהיטן און צו פאַרזיכערן זי פון שטורעמס און צעטרייסלונגען פאַר די קינפטיקע דורות.

איבעריקנס, אַגדהשע פאַרשרייבונגען, ווייזט אויס, זיינען שוין פריער געוועזן, און בכלל בנוגע דערדאָזיקער צווייג פון דער שריפט-אויסטייטשונג איז דער פאַרבאָט פון פאַרשרייבן ניט אזוי שטרענג אָפּ-געהיט געוואָרן, ווי בנוגע צו דער הלכה. לסוף איז יעדע וואַקלעניש פאַרשווינדן, ווען די משנה און דער תלמוד זיינען פאַרשריבן געוואָרן, און ווי די הלכהשע אזוי אויך די אַגדהשע פּראָדוקציע האָבן גענומען אויפהערן. עס איז אויך אין דעמדאָזיקן געביט אָנגעשטאַנען די צייט פון זאַמלען און שניט, וועלכע האָט געדויערט מער איידער צוויי הונד-דערט יאָר, און וואָס איר טעטיקייט איז אין אַ גרויסער מאָס אַריינגעפאַרן אין דעם ווייטערדיקן פּעריאָד. אָבער די ליטעראַטורגעשיכטע, וועלכע פירט דעם חשבון ניט נאָך דעם צאָל פון די יאָרן און אויך ניט נאָך די היסטאָרישע געשעענישן, וועלכע באַטראַכט און באַהאַנדלט

יעדע ריכטונג אין איר גאַנצן פארנעם, וועט דעריבער מוזן אויספארשן דעם גאַנצן געביט פון דער זעלבשטענדיקער אַגדה, אין דער פּאַרם ווי זי איז פאַראייניקט אין די מדרשים, ניט נעמענדיק אין אַכט די אַנט-שטייאונג פון איינצלע שריפטן. דיראַזיקע אַרבעט ווערט דערלייכטערט דורך אַ פּאַקט, וואָס פון דער אַנדער זייט מאַכט ער פאַרקערט שווע-רער די קריטישע באַהאַנדלונג פון דער ליטעראַטור; דער פּאַקט, וואָס אין דיראַזיקע ווערק איז ניטאָ קיין צוזאַמענגעוואַקסנקייט, וואָס אין זיי איז ניטאָ קיין קענטיקער איינהייטלעכער פּלאַן, די פאַרשיידענע באַ-אַרבעטונג און רעדאַקציעס, באַגרענעצן זייער די פאַרשונג וועגן אוּטאָר אַדער זאַמלער, פּאַטערלאַנד און עלטער און גרעסטנטייל קומט אויס אַפילו צו באַגוענען זיך מיט בלויע השערות. ערשט זינט עס איז אַ ביסל אָפּגערייניקט געוואָרן דער אורוואַלד פונם מדרש און דורך די ווילדע פאַרוואַקסונגען איז אייניקער מאַסן דורכגעלייגט געוואָרן אַ גאַנג-באַרער וועג דורך דער אַרבעט פון באַדייטנדיקע פאַרשער, האָט זיך דער געביט פון דער היסטאָרישער קריטיק אָפּגעעפנט און עס זיינען גע-געבן געוואָרן אינהאַלטספונקטן צו באַשטימען די היימאַט און דעם עלי-טער פון איינציקע מדרשים.

די ערשטע סיבה צו זייער אַנטשטיין זיינען געווען די שבתדיקע פּאַרלעזונגען פונם חומש, וועלכע פלעגן פאַרקומען אויף העברעאיש און איבערגעזעצט ווערן דורך אַ מתורגמן אויף דער לאַנדשפּראַך, און צו וועלכע עס פלעגט צוגעגעבן ווערן אַ שטיק פון די נביאים אַלס הוספה, די הפטורה, וועלכע האָט געדינט פאַר אַן איבערגאַנג צו אַ דערקלערנדיקער און באַלערנדיקער רעדע פון אַ פריידיקער — אַ דרשה וועגן דעם גאַנצן אינהאַלט פון דער פּאַרלעזונג. פון אַזעלכע פּאַרטראַגן זיינען אַרויסגעקומען די מדרשים.

מ'האַלט היינט פאַר פעסטגעשטעלט, אַז דער גרויסער מדרש — ״מדרש רבה״, וועלכער רעפּרעזענטירט אפשר די עלטסטע זעלב-שטענדיקע אגדהשע קאַלעקציע, איז אַ זאַמלווערק פון אַן ערך זעקס הונדערט יאָר, פון וועלכן דער ערשטער טייל איז עוין אין זעקסטן יאָר-הונדערט אַנטשטאַנען אין פּאַלעסטינע. נאָך בראשית רבה קומט דער אגדהשער פירוש צום קלאַגליד ״איכה רבתי״, דאַן קומט דער מדרש צום דריטן בוך פון חומש ויקרא רבה, ״טיילווייז דערפאַר וואָס פון פאַרצייטן אָן איז געווען דער מנהג אָנצוהייבן לערנען מיט קינדער פון דעמדאַזיקן בוך, טיילווייז מחמת דעם, וואָס אין דער באַ-שעפטיקונג מיט דינים פון קרבנות האָט מען געזוכט אַן ערוואַך פאַר דעם ווירקלעכן מקריב זיין קרבנות״. ערשט שפעטער קומט דער אגדה-

שער מדרש צום פינפטן בוך דברים רבה, נאָכדעם דער מדרש צו שיר-השירים, צו קהלת, צו רות און צו אסתר. און נאָך שפּעטער די פון אַנדערע זאַמלונגען אַנטשטאַנענע פּרושים צום צווייטן בוך פון חומש, שכוח רבה און צום פערטן בוך במדבר רבה. דערמיט איז אָפּגעשלאָסן דער גאַנצער מדרש רבה, וועלכער האָט יאָרהונדערטן-לאַנג געגאַלטן פאַר אַן איינהייטלעך ווערק. אין דער צווישנ-צייט זיינען אָבער אויך אַנטשטאַנען מדרשים צו יענע ביכער פון דער ביבל, וועלכע ווערן אין די שולן גיט פאַרגעלייענט, ווי דער חומש, די מגילות: רות, אסתר, איכה, שיר-השירים, קהלת און די גרעסטטייל פון די נביאים גענומענע הוספות (הפטורות) צו שבתדיקע סדרהס. — אַזאָ איז אויך דער מדרש צו דעם תהילים, וועלכער רופט זיך אָן לויט די אָנפאַנגס-ווערטער שוחר טוב, אַ מדרש צו משלי, צום בוך שמואל, צו די יום-טובים, נאָכדעם אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן גרופירט די אַגדות אַרום די גרויסע נעמען פון דער געשיכטע, און וועלכע לאָזן זיך אַוועק אַלץ טיפּער אין דער צייט פון די גאונים.

פאַר דער באַדערפעניש פון קריאת-התורה אין די שולן אין אויס-געצייכנטע שבתים און יום-טובים איז דערווייל צונויפגעשטעלט געוואָרן אַ מדרש-זאַמלונג אונטער דעם נאָמען פּסיקתא (אַפּשטיט, פּראָגמענט, צוליב די פּראָגמענטן, צו וועלכע זיי געהערן). די אַלטע, ערשט אין אונזער צייט פאַרעפנטלעכטע פּסיקתא, וועלכע ווערט צוגעשריבן צו איי-נעם אַ רב פּהנא, געהערט אָפּנים צום זיבעטן יאָרהונדערט, און בילדעט דעם גרונדשטאַם פון דער מדרש-ליטעראַטור, בשעת די צווייטע פּסיקתא — פּסיקתא רבתי, איז פון אַ פיל יינגערער אָפּשטאַמונג, און אַ דריטע פּסיקתא זוטרתא שטאַמט גאָר פון עלפטן יאָרהונדערט און געהערט בכלל צו דעמדאָזיקן מין ליטעראַטור. דער פאַרפאַ-סער טוביה ב. אליעזר האָט אָנגעשריבן דעכדאָזיקן אַגדהשן מדרש לקח טוב (גוטע לערע) אין גריכנלאַנד, אין יאָר 1097.

פון דעם פּעריאָד פון די גאונים שטאַמט מסתמא אויך אַ פּול-שטענדיק פאַרהיטער מדרש אויף חומש, וואָס אַנטהאַלט צוזאַמענהענגענע-דיקע פאַרטראָגן איבער איינצלע פּראָגמענטן פון תנ"ך מיט הלכהשע אָנהייבן און סופן און רופט זיך תנחומא, אויף דעם נאָמען פון איי-נעם רבי תנחומא, וועלכער האָט געלעבט אין מיטן פון פּערטן יאָרהונדערט, און וועלכער האָט אָפּנים געשאַפן די אויסגעארבעטע פריידיקט-אַרטיקע פאַרם פון דער אַגדה און וואָס זיין נאָמען ווערט אָפּט געבראַכט אין אָנהייב פון די פאַרטראָגן. אין אַ שפּעטערדיקער, גאָר פון פּראָגמענטן באַקאַנטער זאַמלונג, ווערט ער צוליב די ערשטע

ווערטער פון די פרקים אָנגערופן ילמדנו (ער וועט אונז לערנען). די דריטע זאַמלונג פון דיזעלביקע פּאַרטראָגן שטאַמט פון אַ פּיל שפּע-טערדיקער צייט.

צו די דאָזיקע גרויסע זאַמלונגען זיינען אין דעם משך פון צוויי אָדער דריי אוממיטלבאַר נאָך דעם פּאַלגנדיקע יאָרהונדערטן צוגעגעבן געוואָרן אַ פּולע הוספות, און די נייע אָנוואַקסן האָבן אויפגעהערט ערשט אין דעם בליאָונספּעריאָד פון דער יידישער ליטעראַטור אַרום דעם סוף פון עלפטן יאָרהונדערט.

אומאַפהענגיק פון די דאָזיקע ווערק: פּסיקתא, רבה, תנחומא, און לעבן זיי זיינען אַנטשטאַנען נאָך פּיל וויכטיקע און אייגנטימלעכע שריפטן פון דערזעלביקער ריכטונג, וואָס זייערע וואָרצלען קאָן מען שוין טרעפן אין די ביבלישע אַפּאָקריפּן, און וואָס זיי ערשיינען אַלס אַנ-גענגער פון אַ פּאַעטישער עקזעגעיטיק מיט אַן עטישער טענדענץ און פּאַרבינדן מיט דעם וואָרט פון די הייליקע שריפטן אָדער פּאַלקסטימי-לעכע לעגענדע, אָדער די געשיכטע פון דער יינגסטער פּאַרגאַנגענהייט. די פּרקי אַבות (די שפרוכן פון די פּאַטערס), יענע באַרימטע פּאַע-טישע גנאָמאַלאָגיע, וועלכע איז אַריין אין משניות, איז גראָד אַזאַ ווערק, וואָס באַשטייט פון פינף קאַפיטלען און חזרט איבער אויך די אַפּאָריזמען פון די שפּעטערדיקע לערער און האָט פּונקט אַזאַ גרויסן עטישן, ווי אַ היסטאָרישן ווערט. ווייטער קומט די עטישע סענטענצ-זאַמלונג אַבות דרבי נתן, גרעסטן טייל אין דער פּאַרם פון צאָל-שפרוכן, מיט שבחים וועגן די חכמים און מיט כאַראַקטעריסטישע שטריכן פון זייער לעבן; אין דער געשטאַלט, ווי מיר האָבן זי איצט פאַר אונז, איז זי צוזאַמענגעשטעלט פון פיר פאַרשיידענע קוועלן; אָבער זי שטאַמט בשום אופן ניט פון רבי נתן, דעם בבלי, נאָר שטיצנדיק זיך אויף אַן אַלגעמיינעם אַבות-מדרש פון דעמדאָויקן אַלטן לערער. דאָן קומט דער שפיגל פון מידות דרך ארץ, פון דעם דריטן יאָרהונדערט; באַשטייט אויך פון דריי פאַרשיידענע טיילן, אַן אוצר פון פּללים, ווי צו לעבן, אָנווייזונגען, געדאַנקען, אַנעקדאָטן, לעגענדעס, ״אַ מאַראַלישע קאַזע-איסטיק, פּונקט אַזאַ פּאַרוויילנדיקער, ווי אַ באַלערנדיקער Vademecum, וואָס זיין לעצטער קאַפיטל וועגן שלום איז שוין צוגעגעבן געוואָרן שפּעטער, אַן ערך, ווען עס איז אַנגעשריבן געוואָרן דאָס בוך תנא דבי אליהו, וואָס איז געגרינדעט אויף דער שיינער פּיקציע וועגן ווידער-אַראַפּקומען פון אליהו הנביא, וועגן זיין אויפטרעטן אין בית-המדרש, וועגן זיינע וואַנדערונגען, קלאַגן, מוסר און נחמות; שטייט אין

צוזאמענהאנג מיט אן עלטערן פארלארן געגאנגענעם בוך סדר אליהו, און באצייכנט דעם איבערגאנג פון דער מדרש-ליטעראטור צו דעם זעלביקן מין ליטעראטור מיט אן אויסדריקלעך דידאקטישער טענדענץ. "אָפּטער פאַר אַלץ ווערט דאָ געלערנט תשובה, צדקה, מילדקייט, תפילה מיט כוונה, פינקטלעכקייט אין אָפהיטן די מצוות, פלייסיקער לערנען די תורה, ערפורכט פאַר תלמידי-חכמים, צניעות, ענווה און אויסמיידונג פון גיט יידישע מנהגים און פירוונגען. זייער שאַרף טרעט דער פאַרפאַסער אַרויס קעגן אָפּנאַרן אַ גיט-יידן". דאָס בוך איז אַ געשריבן אָן ערך צום סוף פונם צענטן יאָרהונדערט. אַ זאַמלונג פון עטישע סענטענצן אָנטהאַלט אויך דאָס בוך "מעשי תורה" (געשיכטעס פון דער תורה), וואָס ווערט צוגעשריבן גיט קיין קלענערן מענטשן. ווי דעם רעדאָקטאָר פון דער משנה ר' יהודה הנשיא.

טריט ביי טריט מיט דער עטישער גייט די היסטאָרישע אַגדה-ליטעראַטור. זי שטייגט אָפּילו די עטישע אַריבער אין וויכטיקייט, ווייל אין אַ משך פון יאָרהונדערטן האָט זי געדינט אַלס איינציקע קוועלע פון געשיכטע. אירע ערשטע זעלבשטענדיקע שריפטן מוזן נאָך געהערן צו דעם פעריאָד פון די תנאים, פון וועלכן מיר האָבן שוין דערמאָנט דעם אַהער געהערנדיקן לוח פון יום-טובים מגילת תענית און צו וועלכן עס געהערן אַ גענעאַלאָגישע מגילה מגילת יוחסין, דער סדר עולם, שפעטער רבה, די היסטאָרישע כראָניק, וועלכע גייט אונטער דעם נאָמען פון ר' יוסי בן חלפתא, דאָסגלייכן די היסטאָרישע לגמרי ווערטלאָזע מגילת אַנטיוכוס, אַ קורצע געשיכטע פון אַנטיוכוסעס באַדריקונגען און פון די נצחונות פון די חשמונאים. פיל שפעטער, שוין אונטער דעם אַיינפלוס פון דער אויסגעוואַקסענער אין בבל וויסנשאַפט, קומען אַנדערע שריפטן, וועלכע וועלן ביי אַ פאַסיקער געלעגנהייט אָנגערופן ווערן. אויף אַ מיטיש געשיכטלעכן פונדאָמענט באַזירן אַויך די שריפטן פון אַגדה, וועלכע נעמען אין זייער געביט אַריין די ביבלישע לעגענדע-ציקלען. אַזעלכע מדרשים זיינען געווידמעט געוואָרן אַברהמען, יעקבן, משהן, דודן און שלמהן. פון אָט די פאַרדיגען באַזונדער אויפּמערקזאַמקייט דער מדרש ויסעו, אין וועלכן עס ווערן געשילדערט די מלחמות פון די בני יעקב מיט פנען און מיט אדום, דברי הימים של משה, די כראָניק פון משהן, און דער מדרש פטירת משה, וועגן דעם טויט פון משהן, וועלכער שטעלט פאַר איינע פון די אַגדהשע זאַגעס און האָט שוין מעטרישע, געגראַמטע און פאַ-עטיש דערהויבענע שטעלן, און לסוף דער מדרש עשרת הדיברות, איבער די צען געבאָטן. אין די תלמודישע לעגענדע-ציקלען פירן אונז אַריין

די געשיכטע פון רבי יהושע בן לוי, א טראקטאט וועגן גן-עדן און גהינם, מעשי דרבי יהושע בן לוי, די עלטסטע Divina Commedia, מעשי אשמדאי (די געשיכטע פון דעם דעמאָן אשמדאי), אין וועלכע כער עס זיינען אנטדעקט א פולע קרובהשע טענער מיט דער אלטער דייטשער זאגע וועגן פאוסט, דער מדרש אלה אזכרה, וועלכער דערציילט וועגן די צען מארטירער און זייער טויטשטראף, די עשרה הרוגי מלכות אין צווייטן יארהונדערט און האָט זיין נאָמען געקראָגן נאָך דעם אָנהייב פונם בוך, און פיל אנדערע, וואָס באַפונן די תלמידי ישע העלדן, אגדהשע ווערק, וועלכע ווייזן שוין אַרויס אַ נאָענטע קרובהשאַפט מיט אַראַבישע לעגענדע-ציקלען, ווי דער מדרש וירושע, וואָס אַנטהאַלט די ערשטע באַאַרבעטונג פון דער אלטער זאגע וועגן ראַ-מולוס אין אַנאַלאָגיע מיט די אַראַבישע מעשהלעך, און וואָס זיין סטיל טראָגט אויך אַ שפּעט-העברעאישע פאַרבונג. זיי געהערן פּמעט אַלע לויט זייער עטישער טענדענץ צו דער רעליגיע-פּילאָסאָפּיע, לויט זייער רעליגיעזער באַדייטונג גייען זיי אַריין אין דעם קרייז פון דער געהיי-מער לערער קבלה, און מיט זייער געשיכטלעכן אינהאַלט געהערן זיי צו דער געשיכטלעכער ליטעראַטור פון ווייטערדיקן פּעריאָד.

בשעת די אַלטע מדרש-ליטעראַטור האָט איר היים געהאַט אויס-שליסלעך אין פּאַלעסטינע, איז די יינגערע אגדה אויפגעבויט געוואָרן אויסער אויף דעם באָדן פון ארץ-ישראל אויך אין סוריא און אין אי-טאַליע. דער גאַנצער משך פון דעם מדרש אַלס ספּעציעלע אגדה האָט געדאַרפט אַרומנעמען אַן ערך 500 יאָר (1100 — 600), אויב מען זאָל אויספּרייטן די עפּאַכע פון די אגדהשע קאָמפּילאַציעס זינט די ער-שטע עלעמענטן פון מדרש רבה, ביז דעם לעצטן פאַרשטייער פון דערדאָזיקער ריכטונג דעם מדרש ילקוט, וועלכער איז שוין אָנגע-שריבן געוואָרן אין דייטשלאַנד אין עלפטן יאָרהונדערט דורך שמעון קאַראַ.

גייען מיר נאָך דעמדאָזיקן קורצן געשיכטלעך-ליטעראַרישן אי-בערבליק אַריבער צו דעם אייגנטלעכן אינהאַלט פון דער ספּעציעלער עקזעגעיטישער אגדה, דאָן געפינען מיר אין איר פּמעט אויף יעדן טריט די זעלבליקע פאַרמען, וואָס אין דער אַלגעמיינער אגדה און די זעלבליקע סימבאָליירנדיקע טענדענץ אין דער אויסטייטשונג פון די שריפטן, וועלכע אַנטשפּרעכט דער גלייכצייטיק דערמיט הערשנדיקער קריסטלע-כער עקזעגעיטיק פון דער ביבל, און האָט אויך איר אָנפאַנג אין דער פּילאָנישער אַלעגאָריסטיק, אין ענגערן זין פון וואָרט קאָן זיך דער מדרש רעכענען אַלס די אַלטע יידישע עקזעגעיטיק און האָמילעטיק, און

אויף די פראגמענטן, וועלכע געפינען זיך אין פארשיידענע זאמלונגען, קאָן מען דעריבער קוקן ווי אויף פראַעקטן און אויסצוגן, אין דערזעל- ביקער צייט ווי אויף די ערשטע מוסטערן פון ווירקלעך געהאלטענע דרשות. די מעטאָדע, וואָס פלעגט אַממערסטן אָנגעווענדט ווערן, איז באַשטאַנען פשוט אין דערקלערן דעם טעקסט, ניט אויסמיידנדיק דער- ביי קיין טענדענצן און קיין מיטלען פון דער אַלגעמיינער אגדה און הלכה, נאָר גרעסטנטייל זיי ביידן פאַרוועבנדיק אין איין גאַנצעס, וואָס זיין מיטלפונקט איז גראַדע יענער טעקסט געווען. נאָך אַזא פראַקטיש רעליגיעזער מעטאָדע זיינען צונויפגעטעלט אַלע עלטערע מדרשים. די יינגערע זיינען כמעט אויסשליסלעך פון פּאָעטיש-האַמילעטישן כאַראַק- טער. אָפּטמאָל, אמת, פלעגן די מדרש-לערער אויסטייטשן דעם פסוק לויט דעם איינפאַכן זין פונם וואָרט (פ ש ט) און ברענגען זייער אגדה- שע עקזעגעטיק מיט אים אין נאַטירלעכן איינקלאַנג. גרעסטנטייל פלעגן זיי זיך אָבער פרייער באַוועגן, אַרויסגייענדיק מחוץ די גרענעצן פון דעם פסוק און זיך דערווייטערן פון דעם בוכשטעבלעכן זינען; דעריבער איז זייער אויסטייטשונג (דרוש) נאָך דער כאַראַקטעריסטיק פון איי- נעם אַ שפּעטערדיקן שריפטשטעלער: „צייטבוויז, ווי זייד—פיין און צאַרט, און אַמאָל, ווי זעק, גראַב און האַרט“.

אַז סענטענצן, פאַבלען, זאַגן, געשיכטעס, אַלעגאָריעס און פאַ- ראַבעלן באַגעגענען זיך נאָך אין די מדרשים פיל מער, איידער אין די אַלגעמיינע אגדות, וועגן דעם איז כמעט איבעריק צו ריידן, מחמת זיי בילדן דעם וויכטיקסטן טייל פון דידאַזיקע ווערק, און פונדאָנען זיינען זיי אַריבער אין די לעגענדאַרע ציקלען פון פרעמדע פעלקער, און אין די הויפטווערק, וועלכע עפענען נייע וועגן, פון קרובהשע רעליגיעס. די פאַרגלייכנדיקע זאַגענפאַרשונג באַשעפטיקט זיך שוין צענדליקער יאָרן מיט פונדאָדערפלאַנטערן די פעדים פון דידאַזיקע באַצייאונגען. אַט פאַר דעמדאַזיקן שטודיום גיט די הגדה אַ סך אַ רייכערן מאַטעריאַל, איי- דער מען וואָלט געקענט ערוואַרטן. ווי אַזוי די לופטיקע געשטאַלטן פלאַטערן פון לאַנד צו לאַנד; ווי דאָס מעשהלע טרעט פאַר אונז אַרויס אין טוינט געשטאַלטן און פאַרוואַנדלונגען, ביי יעדן פּאָלק אין אַ נייע ער קליידונג; ווי דער מיטאַס מאַכט קלאָר דאָס בילד פון דער רעליגיע און שאַפט אַזוי ניט ווילנדיק דעם סינקרעטיזם, וועלכער איז געווען דער אידעאַל פון יענער צייט, — דאָס אַלץ לערנט אונז די פאַר- גלייכנדיקע פאַרשונג וועגן דער אַנטשטייאונג, די וואַנדערונגען און דער אַנטוויקלונג פון דער זאַגע, וועלכע איז אַריבער פון די מצרים צו די פעניציער און די גריכן, פון די אַראַבער און די פערסן צו די רוימער,

יידן, קריסטן און גערמאנער, ביז זי האָט אַריבערגעוואַנדערט אין מיטלאַלטער און אין דער נייער צייט אַריין. אין דער אגדה באַגעגע-
נען מיר די דאָזיקע צונויפמישונג פון מיטן אין די סאַמע משונהדיקע
געשטאַלטן און וואונדערלעכסטע פאַרמאַציעס. דאָ ערשיינט פאַר אונז
צווישן אַנדערע דער מצרישער מיט וועגן האָרוס, פון וועלכן עס קומט
אַרויס די צונויפשמעלצונג פון איזידן מיט חוהן; ווייטער — די זאַגע
וועגן פיר רוהות פון טויט, וועלכע מאַכן אַלס מלאכים-משרתים ליכטיק
דעם טויט פון משה; ענדלעך, די אַנאַלאָגיע צווישן דעם גאַט אַזיריס
מיט דעם ביבלישן יוסף. אויפן פעניצישן באַדן טרעטן מיר אַריין מיט
אַברהמען און מיט העראַקלעסן, מיט אַמאַלטעאַ און אַמטעלאַיאַ, וועלכע
מ'האַלט פלומרשט פאַר אַברהמס מוטער. אַ גריכיש-אַלעקסאַנדרינישע
אַפּשטאַמונג ווייזט אַרויס דער מיטאַס וועגן דעם פּויגל פעניקס אַלס
סימבאָל פון תּחיית-המתים, די באַציאונגען פון די זאַגעס וועגן העראַק-
לעסן צו שמשונען און דוידן, פון די גריכישע זאַגען וועגן די טיטאַנען
צו די ערצייאונגען וועגן חנוך, פון דעם אגדהשן מיטאַס-ציקל, וועלכער
וויקלט זיך אַרום שלמה, וועגן דעם וואַרעם שְׁמיר און דעם דעמאָן
אַשמדאי, צו אַראַבישע, פּערסישע, גריכישע און רוימישע זאַגען-גע-
שטאַלטן, פון דעם ביזן אויג פון אַוועסטאַ צו דעם יצר-הרע פון דער
לעגענדע, פון די מיטן וועגן פייער און ליכט צו די רוימישע זאַגן
וועגן סאַטירן, פון די מיטישע שילדערונגען וועגן לוויתן צו דער וועלט-
שלאַנג, וואָס איז באַקעמפט געוואָרן דורך טאַרן און לסוף, אין קאַג-
טראַסט צו יענע — די שילדערונג פון דער גאַלדענער צייט פון
באַהרית הימים, ווי זי ווייזט זיך אַרויס אין קרובהשע געשטאַלטן ביי
די רוימער, איראַניער און כינעזער. מלאכים און טיוואַליים, העלדן און
כּכּשפים, נאַטורעריינונגען און פּאַלקס-יום-טובים, פייער און ליכט, בלוט
און וואַסער, שטיין און פלאַנצן און דער עיקר דער מענטש אַליין,
מיט אַלץ, וואָס אין אים איז פאַראַן גוטס און שלעכטס — אַלץ נעמט
די לעגענדע אַריין אין איר געביט, און אַלץ וואַנדערט מיט איר דורך
די פאַרשיידענע בילדונגס-שטוכן פון דעם רעליגיעזן באַוואוסטזיין פון
פּאַלק צו פּאַלק, פון לאַנד צו לאַנד איבער דער גאַנצער באַוואוינטער
ערד. און דער גרעסטער טייל דערפון, אויף וויפיל עס האָט עפעס אַ
רעליגיעזן זין, שפּילט זיך אָפּ מער אַדער ווייניקער דערקענבאַר
אין דער אגדה פון תּלמוד און פון די מדרשים.

מיט באַוונדער ליבע האָט מען זיך שטענדיק באַצויגן צו דער אגדה
פון תּלמוד ירושלמי, מחמת מ'האַט זי געהאַלטן פאַר אַן אַנדערע. די דאָ-
זיקע ליבע וואַלט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ גרונטלאָזע, ווען די היפּאָטעזע.

אז דער תלמוד ירושלמי איז צונויפגעזאמלט געוואָרן ערשט אין אַכטן אָדער ניינטן יאָרהונדערט, וואָלט אָנגענומען ווערן אלס היסטאָרי־שער פּאָקט, — דיִאָזיקע היפּאָטעזע, וועלכע זוכט פאַר זיך אַן אָנלען אין די אַרעמע אָבער זיכערע ידיעות, אַז די הלכהשע פּאַרשונג אין פּאַלעסטינע האָט ניט אויפּגעהערט אויך נאָך דעם פּערטן יאָרהונדערט. אַ קליינע צאָל פּון הלכהשע זאַמלונגען, וועלכע געהערט וואָרשיינלעך צו דער צייט נאָך חתימת התלמוד דאַרף נאָך ביי דערִאָזיקער געלעגנהייט דערמאָנט ווערן, ווייל איר צוזאַמענהאַנג מיט דעם הלכהשן מדרש לאָזט זיך דייטלעך דערקענען. אַהער געהערט פּריער פאַר אַלץ אַ טראַק־טאַט וועגן שרייבן די ספּרי־תּורות מסיכתא סופרים, נאָכדעם איבער די דינים פּון אבלות—אבל רבתי, איבער חתונה־ענינים—מסיכתא פּלה, און זיבן קלענערע טראַקטאַטן איבער פּאַרשיידענע ביבלישע געבאַטן און זייער אַנטוויקלונג דורך שפּעטערדיקע הלכהשע פּאַרשונגען.

פּון דעם גליטשיקן באַדן פּון קריטישע היפּאָטעזן גייען מיר אַרי־בער אויף אַ פּעסטן באַדן, ווען מיר קומען צו די גרויסע מדרש־זאַמלונגען מדרש רבה און צו דער עלטערער פּסיקתא. זיי טראַגן אַ גאַנץ איינהייטלעכן גרונדכאַראַקטער, הגם זיי זיינען אָפּגעשלאָסן גע־וואָרן אין פּאַרשיידענע צייטן; פּון זיי האָבן אַלע שפּעטערדיקע מדרשים־ווערק געשעפּט און איבערגענומען דאָס בעסטע. די צוזאַמענשטעלונג פּון די באַזונדערע טיילן אַנטשפּרעכט די זעלביקע פּללים, וועלכע זיינען שוין אָנגעמערקט געוואָרן פאַר דער גאַנצער ריכטונג פּון דער זעלב־שטענדיקער אַגדה. אַמאָל האָלט זיך דער מדרש אָן דער אָרדענונג פּון די הייליקע שריפטן און געוויסע אָפּטיילונגען פּון זיי, אַמאָל אָן דער סיסטעם פּון דער הלכה. אין ביידע פּאַלן ברענגט ער געשיכטן, פּאַב־לען, מוסר און סענטענצן. אָפּטמאָל לאָזט זיך אויך באַמערקן אַ געווי־סער סיסטעמאַטישער צוזאַמענהאַנג און אַ פּאַרמעלער סדר. אַ קריטישע באַהאַנדלונג פּון דעם מדרש איז ביז איצט באַשוועריקט געווען מחמת דעם, וואָס עס איז נאָך ניט געלונגען פּעסצושטעלן, וואָס איז פּאַראַן זעלבשטענדיקס און אַריגינעלס, וואָס איבערגענומענס און באַאַרבעטט אין דערִאָזיקער ליטעראַטור, וועלכע איז פּמעט אינגאַנצן באַגרינדעט אויף פּאַרלאָרן־געאַנאָגענע ווערק. די אַגדה איז געווען אַ הפּקר, און אַ שפּעטערדיקער דור האָט שטענדיק גענומען ביי דעם פּריערדיקן. אַלע אונזערע מדרשים זיינען זיכער נאָר זאַמלווערק, איבערגענומענע פּון על־טערע שריפטן און אין אָרדענונג געבראַכטע לויט באַשטימטע שטאַנד־פּונקטן. אָפּילו פּון די סאַמע עלטסטע מדרשים וואָלט נאָר ווייניק איבערגעבליבן, ווען מען זאָל פּון זיי אַרויסטיילן אַלץ, וואָס זיי האָבן

געליען און פאראייגנט פון דער פריערדיקער אגדה. פונדעסטוועגן קאָן מען אין יעדער גרעסערער מדרש-זאמלונג אָנווייזן אַ כאַראַקטעריסטישע אייגנארטיקייט, וואָרעם דער אינהאַלט און געוויס אויך די פאָרם פון דער אורשריפט, אויף וועלכער זיי זיינען געגרינדעט, איז אין זיי פאָר-בליבן. איבערהויפט האָבן זיך די שפּעטערדיקע פאַרפאַסער באַנוצט מיט דער שוין דערמאָנטער, רב כהנאן צוגעשריבענער, אָבער אַפּנים אין דער אמתן צו אבא בר כהנאן געהערנדיקער "פסיקתא", — אַ האַמילעטישע באַאַרבעטונג פון דעם ליטורגישן טייל פון דער ביבל גאַך דעם ריטואַל פון דער סינאַגאָגע. זי צייכנט זיך אויס מיט איר קלאַרער קאָמפּאָזיציע און מיט קינסטלערישער באַאַרבעטונג. לויט די גייערע קריטישע פאַרשונוגען צעפאַלט איר אינהאַלט אויף דריי פאַכן, און לאָזט זיך טיילן אויף פאַלגנדיקע רובריקן: פּריקאַפּישע האַמילעטיק, דרשות צו געוויסע געלעגנהייטן, דורך ביישפילן דערקלערנדיקע, סטראָ-פישע משלים און גלייכענישן, אַריינגעשטעלטער מדרש, קלאַמערן און פאַראַבאָן, אויסטייטשונגס-מדרש, רעליגיעזער דיספּוט, הלכהשער מדרש, ערציילונגען, דיאָזיקע פיגורן האָבן, מיט זייער עיקר מהות, געמוזט געפינען אָרט אין אַלע עלטסטע מדרשים. דעם אייגנטימלעכן גורל פון דער פּסיקתא, וואָס איר איז באַשערט געווען פאַרגעסן צו ווערן, האָט דער מדרש רבה צו דאַנקען פאַר זיין אַנטשטיין און פאַר יע-געם הויכן אַוואַרטירטעט, וואָס ער האָט גענאָסן אין דער יידישער ליטע-ראַטור, ביז אונזער צייט האָט גיט אומגעקערט דער אַלטער פּסיקתא איר פּריערדיקע בכבודיקע באַדייטונג.

און וואָס אָנבאַלאַנגט דעם מדרש רבה, איז ער, ווי שוין גע-זאָגט, אין באַזונדערע טיילן פון פאַרשיידענעם עלטער, און דעריבער אויך פון פאַרשיידענעם כאַראַקטער. מיט רעכט איז דער מדרש צו די קינות פון ירמיהו איכה רבתי באַצייכנט געוואָרן אַלס איינער פון די עלטסטע, און לויט זיין עטישן און עסטעטישן ווערט, אַלס דער אייגנטימלעכסטער פון דער עלטערער אַגדה-ליטעראַטור. "דאָ האָט זיך דאָך געמוזט צוזאַמענפּרעסן אַלץ, וואָס עס איז געווען פון שמערצן און פון האַפּענונגען אין דעם געפּייניקטן האַרצן, דאָ האָט זיך, מער ווי ערגעץ וואו אַנדערש, געלאָזן אין דעם פולן מיט פיין עבר אַריינטראַגן די גיט ווייניקער פּיינפולע קעגנוואַרט; יעדער אות האָט דערציילט די גייע, ווי די אַלטע געשיכטע פון ליידן, און יעדער אות האָט דערמאָנט סיי אָן די זינד פון די עלטערן, סיי וועגן די אייגענע זינד. אָבער דאָס בוך האָט געהאַט אַן אוצר פון רייכסטער טרייסט. איינמאַל איז שוין געווען אַזאַ צייט: נאָכדעם ווי דיאָזיקע לידער האָבן צום ערשטן מאָל

אויסגעקלונגען, האָט זיך דאָס פּאָלק צוריקגעקערט אַהיים, ווען די צייט איז געקומען; און דער צווייטער צוריקקער אַהיים זאָל זיין נאָך אַ שעה-נערער, אַ צוריקקערן זיך אַהיים אויף אייביק. און אזוי אַרום האָבן זיך דאָ אויף אַ ענגען שטח געדריקט צוזאַמען אַלערליי געשטאַלטן: מצרים, ירושלים, בבל, רוים, אַטען, היכל און בית-המקדש, טעאַטער און פּאָ-רום, קייסאַרים און פּילאָסאָפּן, פעלדהערן און סענאַטאָרן, פּרויען און קינדער, לעבעדיקע און טויטע, געשיכטע און מעשהלע, ליד און רעטע-ניש, — אַלץ גייט אַדורך אין דעמדאָזיקן מדרש, ווי אין קיין אַנדערן ניט, אין קאַלידאָסקאַפּישע, גלענצנדע און זיך בייטנדיקע גרופּן, און אַלץ פּול מיט לעבן, פּול מיט קראַפט און מיט גייסט."

איינ טייל פון דעם אַריינפיר צו דעמדאָזיקן מדרש, וועלכער איז אַפנים גענומען פון דער עלטערער פּסיקת א, און אין וועלכן מען האָט געוואָלט זען אַפילו דעם פּראָטאַטיפּ פון די פּאַרצייטיקע אַזויגע-רופענע מיראַקעלשפּילן, זאָל דאָ געבראַכט ווערן אַלט מוסטער פון דער רייכער ליטעראַטור פון דער עלטערער אַגדה, פּדי צו געבן אַן אַנשווי-לעכע פּאַרשטעלונג וועגן איר כאַראַקטער.

אזוי הייבט זיך אָן דער אַריינפיר צו דעם "גרויסן געוויין!"

I. "ווען איך דערמאָן מיך אין דעם, דאַן גיס איך מיין זעלע אויס אין מיר."

קעגן וועמען האָבן די בני-קורח געזאָגט דעמדאָזיקן פּסוק?—גיט אַנדערש, נאָר קעגן דער פּנסת ישראל. דען די פּנסת ישראל האָט גע-זאָגט פאַר הקדוש-ברוך-הוא: אָט געדענק איך יענע זיכערהייט און שטיל-קייט און רואיקייט, אין וועלכער איך האָב אַמאָל געלעבט, און איצט איז עס פון מיר דערווייטערט, און איך וויין און איך זיפּן און איך זאָגן: ווער וואָלט מיך געמאַכט צוריק, ווי אין די פּאַרצייטיקע יאָרן, ווען דער בית-המקדש איז געווען געבויט, און אין אים פּלעגסטו אַראָפּ-נידערן פון די הויכע הימלען און דיין שכינה לאָזן רוען אויף מיר, און די אומות העולם פּלעגן מיך לויבן, און ווען איך פּלעג בעטן רחמים אויף מיינע זינד, פּלעגסטו מיר ענטפּערן, און איצט בין איך פּאַרוונקען אין שאַנד און אין שפּאַט.

און ווייטער האָט זי גערעדט פאַר אים: רבּונו של עולם, מיין גשמה ווערט מיר וויסט, ווען איך גיי אַדורך פּאַרביי דיין הויז און עס איז חרוב און אַ שטילע שטימע איז אין אים, און זי זאָגט: אין דעם אָרט, וואו די קינדער פון אברהם האָבן פאַר דיר געבראַכט דעם קרבּן, און די פּוהנים זיינען געשטאַנען און געדוכנט פאַר דיר, און די לווים האָבן געלויבט מיט האַרפעס — שפּרינגען איצט אַרום פּוקסן! אָט דאָס

איז עס געשריבן אין פסוק: „אויף דעם באַרג ציון, וואָס ער איז צעשטערט — שפּרינגען דאָרטן פּוקסן“ — (איכה 5, 18).

אַבער וואָס זאָל איך טאָן, אָו מיינע זינד האָבן מיר עס גורם געווען, און די פּאַלשע נביאים, וואָס זיינען געווען ביי מיר, וועלכע האָבן מיך אַראָפּגעפירט פּונם וועג פון לעבן אויפן וועג פון טויט. דעריבער שטייט געשריבן:

ווען איך דערמאָן מיך אָן דעם, דאָן גיס איך מיין זעלע אויס אין מיר“.

II. עס שטייט געשריבן: „און עס האָט גערופן יהוה גאָט פון די הערשאַפטן אין יענעם טאָג צו געוויינ און צו קלאָג“.

אין דער שעה, ווען הקדוש-ברוך-הוא האָט געוואַלט חרוב מאַכן דעם בית-המקדש, האָט ער געזאָגט: כל-זמן איך בין אין אים, וועלן אים די אומות-העולם ניט אַנרירן, לאַמיר-ושע אָפּטאָן מיין אויג פון אים, און שווערן, אָו איך וועל מיך צו אים ניט באַהעפטן, ביז דער צייט פּונם קץ, און זאָלן קומען די שונאים און אים חרוב מאַכן...

באַלד האָט גאָט געשוואָרן מיט זיין רעכטן אַרעם, און האָט אים אָפּגעווענדט אַהינטער. דאָס איז עס וואָס אין פּסוק איז געשריבן: „ער האָט די רעכטע האַנט אַהינטער אָפּגעווענדט פאַר דעם פיינד“.

און אין דערזעלביקער שעה זיינען די פיינד אַריין אין פּאַלאַץ און האָבן אים פאַרברענט...

און וויבאַלד ער איז פאַרברענט געוואָרן, האָט געזאָגט הקדוש-ברוך-הוא: מער האָב איך ניט קיין אַרט צום וואוינען אויף דער ערד, לאַמיר אַוועקנעמען מיין שכינה פון איר און זיך אומקערן צו מיין ערשטן אַרט. דאָס איז עס אין פּסוק געשריבן: „לאַמיר גיין און אומקערן זיך צו מיין ערשטן אַרט, ביז זיי וועלן תשובה טאָן און זוכן מיין פנים“.

אין דערזעלביקער שעה האָט הקדוש-ברוך-הוא געוויינט און גע-זאָגט: וויי איז מיר, וואָס האָב איך געטאָן! איך האָב מיין שכינה גע-לאָזט רוען אונטן אויף דער ערד צוליב ישראל, און איצט, אָו זיי האָבן געווינדקט, האָב איך מיך אומגעקערט צו מיין ערשטן אַרט. בין איך, חס-ושלום, געוואָרן צו געלעכטער ביי פעלקער און צו שפּאַט ביי לייטן!...

אין דערזעלביקער שעה איז געקומען נַטַרונ און געפאַלן אויף

זיין פנים און ער האָט געזאָגט צו אים: „האַר פון דער וועלט, איך וועל וויינען, און דו זאָלסט ניט וויינען.“ האָט גאָט צו אים געזאָגט: „אויב דו לאָזט מיך ניט וויינען איצט, וועל איך אַריין אין אזא אָרט, וואוהין דו האָסט ניט קיין רשות אַרײַנצוגיין, און איך וועל וויינען.“ דען עס שטייט געשריבן: „און אויב איר הערט זי ניט, וויינט אין פאַרבאָרגעניש מיין זעלע.“

האָט געזאָגט הקדוש-ברוך-הוא צו די מלאכי-השרה: קומט און לאַמיר גיין, איך און איר, און לאַמיר זען מיין הויז, וואָס האָבן די פיינד געטאָן אין אים...

באַלד איז הקדוש-ברוך-הוא געגאַנגען און די מלאכי-השרה און ירמיהו פאַראויס אים, און וויבאַלד הקדוש-ברוך-הוא האָט דערזען דעם בית-המקדש, האָט ער געזאָגט: געוויס איז דאָס מיין הויז און מיין רוב-אָרט, וואָס די שונאים זיינען געקומען און האָבן מיט אים געטאָן, וואָס זייער ווילן איז געווען.

אין דערדאָזיקער שעה האָט הקדוש-ברוך-הוא געוויינט און גע-זאָגט: ווי מיר וועגן מיין הויז! קינדער מיינע, וואו זייט איר! פוהנים מיינע, וואו זייט איר! ליבהאַבער מיינע, וואו זייט איר! וואָס זאָל איך אַיך טאָן? איך האָב אַיך מתרה געווען, און איר זייט מיט תשובה ניט צוריקגעקומען!...

האָט הקדוש-ברוך-הוא געזאָגט צו ירמיהו: איך בין געגליכן היינט צו אַ מענטשן, וואָס ער האָט געהאַט אַן איינציקן זון, האָט ער אים געמאַכט אַ חופּה, און דער זון איז געשטאַרבן אונטער זיין חופּה. און דו פילסט קיין ווייטאָג ניט סיי וועגן מיר, סיי וועגן מיינע קינדער. גיי און רוף אַברהמען, יצחקן און יעקבן, און משהן פון זייערע קברים, וואָרעם זיי ווייסן, ווי צו וויינען...

האָט ירמיהו געזאָגט פאַר אים: האַר פון דער וועלט! איך ווייס ניט, וואו איז משה באַגראָבן.

האָט צו אים געזאָגט הקדוש-ברוך-הוא: גיי און שטעל זיך אויף דעם ברעג פונם ירדן און הייב אויף דיין קול און רוף: זון פון עמרם, זון פון עמרם! שטיי אויף און זע דיין שאַף, וואָרעם פיינד האָבן זיי אַיינגעשלונגען..

באַלד איז ירמיהו אַוועק צו דער מערת-המכפלה און ער האָט געזאָגט צו די אַבות פון דער וועלט: שטייט אויף, דען עס איז געקו-מען די צייט, ווען איר ווערט געפאַדערט פאַר הקדוש-ברוך-הוא. — האָבן זיי צו אים געזאָגט: פאַרוואָס? — האָט ער צו זיי געזאָגט: איך

ווייס ניט. — וואָרעם ער האָט מורא געהאַט, זיי זאָלן צו אים ניט זאָגן; אין דיין צייט איז אַזוינס געשען מיט אונזערע קינדער...
האָט ירמיהו זיי געלאָזן און זיך געשטעלט אויף דעם ברעג פונם ירדן און גערופן: זון פון עמרם! זון פון עמרם, שטיי אויף! עס איז געקומען די צייט, וואָס דו ווערסט געפאָדערט פאַר הקדוש-ברוך-הוא. האָט ער צו אים געזאָגט: וואָס איז דער טאָג אַנדערש פון אַנדע-רע טעג, וואָס איך ווער געפאָדערט פאַר הקדוש-ברוך-הוא? — האָט ירמיהו צו אים געזאָגט: איך ווייס ניט. —

האָט משה אים געלאָזן און איז אַוועק צו די מלאכי-השרת, וואָס ער האָט זיי נאָך געקענט זינט דער צייט פון מתן-תורה; האָט ער צו זיי געזאָגט: משרתים פון די אייבערשטע וועלטן! אפשר ווייסט איר, פאַרוואָס ווער איך געפאָדערט פאַר הקדוש-ברוך-הוא? — האָבן זיי צו אים געזאָגט: זון פון עמרם! דו ווייסט דען ניט, אַז דער בית-המקדש איז חרוב, און די בני ישראל זיינען אַוועק אין גלות? — האָט משה געשריען און געוויינט, ביז ער איז געקומען צו די אַבות פון דער וועלט...

באלד האָבן זיי אויך צעריסן זייערע קליידער און געלייגט זייערע הענט אויף זייערע קעפּ און האָבן געשריען און געוויינט ביז די טויערן פון בית-המקדש.

וויבאלד הקדוש-ברוך-הוא האָט זיי דערזען, האָט גלייך יוהוה גאָט פון די הערשאַפטן אין יענעם טאָג „גערופן צו געוויינן און צו קלאָגן, צו פליקן זיך די האָר און צו אַנגורטן אַ זאָק“.

...און ווען ניט דער פּסוק, וואָס איז געשריבן, וואָלט מען עס

אַזוי ניט געטאַרט זאָגן.

האָבן זיי געוויינט, און זיי זיינען געגאַנגען פון טויער צו טויער, ווי אַ מענטש, וואָס זיין מת ליגט פאַר אים, און עס האָט הקדוש-ברוך-הוא געקלאָגט און געזאָגט: „ווי צו אים, דעם קיניג, וואָס ווען ער איז געווען אַ יונגער האָט אים געגליקט, און ווען ער איז געוואָרן אַלט, האָט אים גיט געגליקט“.

...איז געקומען אַברהם פאַר דעם געזיכט פון הקדוש-ברוך-הוא, געוויינט און געפליקט זיין באַרד, און געריסן די האָר פון זיין קאָפּ, און געשלאָגן זיך אין פנים, און געריסן זיינע קליידער, און אַש איז געווען אויף זיין קאָפּ, און ער איז אַרומגעגאַנגען אינם בית-המקדש און האָט געקלאָגט און געשריען; ער האָט געזאָגט פאַר הקדוש-ברוך-הוא: פאַרוואָס בין איך אַנדערש, ווי יעזער אומה און יעדע שפּראַך

וואָס איך בין דערגאַנגען צו דערדאָזיקער בושה און צו דערדאָזיקער חרפה!

וויבאַלד עס האָבן אים דערזען די מלאכי השרת, האָבן זיי אויך שורותווייז אויפגעהויבן אַ קלאַג און געזאָגט:
 „פאַרוויסט געוואָרן זיינען די וועגן, עס פיי-
 ערט דער וועג-גייער“.

וואָס מיינט „פאַרוויסט געוואָרן זיינען די וועגן“? — די וועגן, וועלכע דו האָסט דורכגעלייגט פאַר ירושלים, און עס זאָלן אויף זיי קיינמאַל ניט אויפהערן קיין וועג-גייער — ווי זיינען זיי געוואָרן צו וויסטעניש! „עס פייערט דער וועג-גייער“ — די וועגן, וואָס די בני-ישראל פלעגן איבער זיי גיין אין און צוריק אום די יום-טובים — ווי רוען זיי! „ער האָט צעשטערט דעם בונד“ — עס איז צעשטערט גע-וואָרן דער בונד פון אַברהם זייער פאָטער, וואָס דורך אים ווערט די וועלט באַזעסן, און דורך אים האָט מען דך אויף דער וועלט דער-קענט, און דו ביסט דער אויבערשטער גאָט, דער באַזיצער פון הימל און ערד. „ער האָט פאַראומווערדיקט שטעט“ — דו האָסט פאַראומווער-דיקט ירושלים און ציון, נאָך דעם ווי דו האָסט זיי אויסדערוויילט. דאָס איז עס, וואָס אין פסוק איז געשריבן: „צי האָסטו יהודה פאַר-אומוו ערדיקט, צי דען האָט דיין נשמה ציון פאַר-מאָסט?“

אין דערזעלביקער שעה האָט זיך הקדוש-ברוך-הוא באַהעפט צו די מלאכי-השרת; ער האָט צו זיי געזאָגט: וואָס האָט איר וועגן דעם-דאָזיקן ענין אָנגעהויבן שורותווייז צו קלאַגן? — האָבן זיי פאַר אים געזאָגט: האָר פון דער וועלט! צוליב אַברהם דיין ליבהאָבער, וואָס איז געקומען צו דיין הויז און האָט געוויינט און געקלאַגט. פאַרוואָס האָסטו אויף אים ניט אַכטונג געגעבן? — האָט ער צו זיי געזאָגט: „זינט דעם טאָג, וואָס מיין ליבהאָבער איז אַוועק פון מיר צו זיין איי-ביקער וואוינונג, איז ער אין מיין הויז ניט געקומען, און איצט—וואָס טוט מיין פריינד אין מיין הויז?“

האָט אַברהם געזאָגט פאַר הקדוש-ברוך-הוא: האָר פון דער וועלט! פאַרוואָס האָסטו פאַרטריבן מינע קינדער און דו האָסט זיי איי-בערגעגעבן אין דער האַנט פון די אומות, און זיי האָבן זיי געטויט מיט אַלערליי מיתות משונות, און דו האָסט חרוב געמאַכט דעם בית-המקדש, דעם אָרט, וואו איך האָב געבראַכט מיין זון יצחק פאַר דיר פאַר אַן עולה?

האָט הקדוש-ברוך-הוא געזאָגט צו אַברהמען: דינע קינדער האָבן

געזינדיקט, און זיי האָבן עובר געווען אויף גאָר דער תורה. — דאָס איז עס, וואָס אין פּסוק איז געשריבן: „און גאַנץ ישראל האָבן עובר געווען אויף דיין תורה“.

האָט אַברהם געזאָגט פאַר הקדוש=ברוך=הוא: רבונג=של=עולם! ווער זאָגט עדות אויף ישראל, אז זיי האָבן עובר געווען אויף דיין תורה? — האָט גאָט געזאָגט צו אים: זאָל קומען די תורה, און זאָל זי אויף זיי עדות זאָגן, אויף ישראל“.

באַלד איז געקומען די תורה עדות צו זאָגן אויף זיי. האָט אַברהם צו איר געזאָגט: טאָכטער מיינע! דו קומסט עדות זאָגן אויף ישראל, וואָס זיי האָבן עובר געווען אויף דיין מצוות, און דו האָסט נישט קיין בושה פאַר מיר? דערמאָן זיך אָן דעם טאָג, ווען הקדוש=ברוך=הוא האָט דיך אַרומגעפירט איבער אַלע אומות, און זיי האָבן דיך נישט געוואָלט אָננעמען, ביז מיינע קינדער זיינען געקומען צום באַרג סיני, און זיי האָבן דיך אָנגענומען, און דיר כבוד אָנגעטאָן, און איצט קומסטו עדות צו זאָגן אויף זיי אין דעם טאָג פון זייער אומגליק?...

וויבאַלד די תורה האָט אַזוינס דערהערט, האָט זי זיך געשטעלט אָן אַ זייט און אויף זיי קיין עדות נישט געזאָגט.

באַלד האָט אַברהם אָנגעהויבן פאַר הקדוש=ברוך הוא און געזאָגט: האָר פון דער וועלט! צו הונדערט יאָר האָסטו מיר געגעבן אַ זון, און אז ער איז געוועזן אַ בר=דעת און אַ בחור פון זיבן און דריי=סיק יאָר, האָסטו מיר געזאָגט: ברענג אים אויף פאַר אַ קרבן=עולה צו מיר. האָב איך מיך געמאַכט פאַר אַן אַכור איבער אים, און אויף אים קיין רחמנות נישט געהאַט, נאָר אַליין אים געבונדן. וועסטו מיר דאָס נישט געדענקען, און איבער מיינע קינדער קיין רחמנות נישט האָבן?...

האָט אָנגעהויבן יצחק און געזאָגט: האָר פון דער וועלט! ווען מיין פאָטער האָט געזאָגט צו מיר: „גאָט וועט זיך אויסזען די שעפּס פאַר אַן עולה — מיין זון“, האָב איך נישט אָפּגעהאַלטן דיין וואָרט, און געלאָזט מיך בינדן מיטן גאַנצן ווילן פון מיין האַרצן אויף דעם מזבח, און איך האָב אויסגעצויגן מיין האַלז אונטער דעם מעסער — וועסטו מיר עס איצטער נישט געדענקען און אויף מיינע קינדער נישט דערבאַרימען זיך?

האָט אָנגעהויבן יעקב און געזאָגט: האָר פון דער וועלט! צי דען נישט צוואַנציק יאָר האָב איך מיך פאַרהאַלטן אין קָבנס הויז, און ווען איך בין אַרויס פון זיין הויז, האָט מיך באַגעגנט עשו דער רשע און געוואָלט טויטן מיינע קינדער, און איך האָב מיך אַליין געלאָזט טויטן צוליב זייער טוועגן. און אָט זיינען זיי איבערגעגעבן אין דער האַנט פון

זייערע שונאים, ווי שאַף צו דער שחיטה, נאָכדעם ווי איך האָב זיי אויסגעכאַוועט, ווי יוגניקע הינדעלעך, און געליטן צוליב זייערטוועגן צער-גידול-בנים — און איצט וועסטו עס מיר ניט געדענקען רהמנות צו האָבן איבער מיינע קינדער?...

האַט אָנגעהויבן משה און געזאָגט: האָר פון דער וועלט! צי דען ניט קיין געטרייער פּאַסטוך בין איך געווען איבער ישראל פּערציק יאָר, און איך בין געלאָפּן פאַר זיי, ווי אַ פּערד, אין דער מדבר? און אז עס איז געקומען די צייט, זיי זאָלן אַרײַן אין לאַנד, האָסטו וועגן מיר גוזר געווען: אין דער מדבר זאָלן פּאַלן מיינע ביינער. און איצט, אז זיי זיינען פּאַרטריבן געוואָרן אין גלות, האָסטו געשיקט צו מיר, איך זאָל וויינען און קלאָגן וועגן זיי. דאָס איז עס וואָס מענטשן זאָגן: פון מיין האַרס גוטס איז מיר ניט גוט, און פון זיין שלעכטס איז מיר שלעכט... אין דערזעלביקער שעה האָט משה געזאָגט צו ירמיהו: גיי פאַר מיר פאַראויס, וואָרעם איך וועל גיין און וועל זיי ברענגען, און לאָמך זען, ווער וועט זיין האַנט אויף זיי אַרויפלייגן.

האַט ירמיהו צו אים געזאָגט: מען קאָן ניט גיין איבערן וועג צו-ליב די הרוגים. — האָט משה צו אים געזאָגט: פונדעסטוועגן... איז באַלד משה געגאַנגען, און ירמיהו פאַר אים, ביז זיי האָבן דערגרייכט צו די טייכן פון בבל.

האַבן זיי דערזען משה און זיי האָבן געזאָגט איינער צו דעם אַנדערן: אָט איז געקומען בן עמרם פון זיין קבר, אויסצולייזן אונז פון דעם שונאס האַנט...

איז אַרויס אַ בת-קול און האָט געזאָגט: דאָס איז אַ גזרה פון מיר! האָט גלייך משה געזאָגט צו זיי: קינדער מיינע! צוריקקערן אײך איז ניט מעגלעך, דען די גזרה איז שוין נגזר געוואָרן. נאָר זאָל דער אייבערשטער אײך אומקערן אינגיכן, און זאָל ער אײך שענקען רו...

אין יענער שעה האָבן זיי אויפגעהויבן זייער שטים מיט גרויס קלאָג, ביז זייער געוויין איז אַרויף צום הימל. דאָס איז עס וואָס אין פסוק איז געשריבן: «אויף די טייכן פון בבל, דאָרט זיינען מיר געזעסן און מיר האָבן געוויינט».

וויבאַלד משה איז געקומען צו די אַבות פון דער וועלט, האָבן זיי צו אים געזאָגט: וואָס האָבן די פיינד געטאָן מיט אונזערע קינדער? — האָט ער צו זיי געזאָגט: אַ טייל פון זיי האָבן זיי געטויט, און אַ טייל האָבן זיי געבוזן הענט און פיס, און אַ טייל איז פאַר-שמירט אין אייערנע קייטן, און אַ טייל איז אויסגעטאָן נאָקעט, און אַ טייל איז געשטאַרבן אין וועג, און זייערע טויטע קערפערס זיינען אַ

שפייו פאר די פיגל פון הימל און פאר די חיות פון דער ערד. און א טייל וואלגערט זיך אויף דער זון הונגערדיק און דאָרשטיק. באלד האָבן זיי אלע אָנגעהויבן וויינען און האָבן געקלאָגט מיט אַ קלאָג: וויי, וואָס עס איז געשען מיט אונזערע קינדער! ווי זייט איר געוואָרן ווי יתומים אָן אַ פאָטער! ווי זייט איר געשליידערט אין היץ אָן אַ קלייד און אַ צודעק! ווי האָט איר געקלעטערט אויף בערג און אויף שטיינער, אויסגעטאָן די שיך און אָן סאַנדאלן! ווי זיינען אַייערע הענט פאַרבונדן אויפן רוקן!

האָט אָנגעהויבן משה און האָט געזאָגט: פאַרשאַלטן זאָלסטו זיין, זון, וואָס דו ביסט גיט פינסטער געוואָרן אין דער שעה, ווען דער שונא איז אַריין אין בית-המקדש! — האָט געזאָגט די זון: משה, גע-טרייער פאַכטוך! איך שווער ביי דיין לעבן! ווי האָב איך געזאָלט פינסטער ווערן, מ'האָט מיך גיט געלאָזן, מ'האָט גיט געגעבן קיין רו, מיט פייערדיקע בייטשן האָט מען מיך געשמיטן: גיי און לייכט מיט דיין ליכט!

און ווידער האָט משה אָנגעהויבן און געזאָגט: ווי צו דיין שיין, בית-המקדש — ווי איז זי פינסטער געוואָרן! וויי, עס איז געקומען די צייט, דער בית-המקדש זאָל חרוב ווערן, און דער היכל זאָל פאַרדאָרבן ווערן, און קליינע קינדער פון זייער רבינט הויז זאָלן געטויט ווערן, און זייערע פאָטערס זאָלן אַוועק אין געפאַנגענשאַפט. פאַנגער! איך באַשווער אַיך מיט אַייער לעבן! איר זאָלט זיי גיט טויטן מיט קיין אַכזרישן טויט! און איר זאָלט גיט אינגאַנצן אויסראָטן! און איר זאָלט גיט טויטן קיין זון פאַר דעם פאָטער אין די אויגן, און קיין טאַכטער פאַר דער מוטער אין די אויגן, דען עס וועט קומען אַ צייט, ווען דער האַר פון הימל וועט פאָדערן אַ חשבון פון אַיך! (אַבער די פשדים, די רשעים האָבן גיט אַזוי געטאָן, נאָר זיי פלעגן אַוועקוועצן דעם זון אויף דער מוטערס קני און זאָגן צו דעם פאָטער: שטעל זיך, טויט אים! פלעגט די מוטער וויינען, און אירע טרערן פלעגן רינען איבערן קינד, און דער פאָטער פלעגט אים אַראָפּנעמען דעם קאַפּ...).

און נאָך האָט משה געזאָגט פאַר גאָט: האַר פון דער וועלט! דו האָסט געשריבן אין דיין תורה: «און אַן אַקס און אַ שפּס — זאָלסטו אים מיט זיין זון גיט שעכטן אין איין טאַג». און דאָ האָט מען דאָך אויסגעהרגעט קינדער מיט זייערע מוטערס צוזאַמען אַזוי פיל, אַזוי פיל, און דו שווייגסט!

אין דערזעלביקער שעה האָט זיך רחל אונזער מוטער שנעל גע-שטעלט פאַר הקדוש-ברוך-הוא, און געזאָגט: האַר פון דער וועלט! עס

איז אַנטפלעקט און באַוואוסט פאַר דיר, אַז יעקב, דיין קנעכט, האָט מיך ליב געהאַט מיט גרויסער ליבע, און ער האָט פאַר מיר געדינט זיבן יאָר, און ווען עס איז געקומען די צייט, איך זאָל גענומען ווערן צו מיין מאַן, האָט מיין פאָטער פאַרטראַכט אונטערצובייטן מיך פאַר מיין מאַן אויף מיין שוועסטער, און שווער איז מיר געווען די זאך זייער און זייער, ווען איך האָב מיך דערוואוסט וועגן דערדאָזיקער מחשבה, און איך האָב געגעבן צו וויסן צו מיין מאַן און האָב אים איבערגעגעבן אַ צייכן, ער זאָל קענען אונטערשיידן צווישן מיר און מיין שוועסטער, פּדי מיין פאָטער זאָל מיך ניט קענען פאַרבייטן, און באַכט דעם האָב איך אַליין חרטה געהאַט, און האָב גובר געווען מיין תאוה, און רחמנות געהאַט אויף מיין שוועסטער, אַז זי זאָל ניט ווערן פאַרשעמט; און אין אַוונט האָט מען מיך מיט מיין שוועסטער פאַרבייטן פאַר מיין מאַן, און איך האָב מיין שוועסטער איבערגעגעבן אַלע סימנים, וועלכע איך האָב געווען געגעבן מיין מאַן, פּדי ער זאָל מיינען, אַז זי איז רחל, און איך האָב איר ניט מקנא געווען, און זי צו שאַנד ניט געמאַכט. און אויב איך, וואָס איך בין פלייש און בלוט, ערד און אַש, האָב איך ניט געהאַט קיין אייפערזוכט צו מיין צרה⁽¹⁾ און האָב זי ניט געמאַכט צו בושה און צו חרפה, — טאָ ווי-זשע האָסטו, קיינען לעבע-דיקער, אייביקער און דערבאַרמיקער, געאייפערט צו דער עבודה-זרה, וועלכע האָט קיין ממשות ניט, און דו האָסט פאַרטריבן מיינע קינדער, און זיי זיינען אויסגעטויט דורכן שווערד!"

באַלד האָט זיך דערוועקט דאָס רחמנות פון הקדוש-ברוך-הוא און ער האָט געזאָגט: צוליב דיר, רחל, וועל איך ישראל אומקערן צו זיין אָרט. — דאָס איז וואָס אין פּסוק איז געשריבן: אַזוי האָט געזאָגט גאָט: "אַ שטימע הערט זיך אויף דער הויכקייט (רמה), אַ קלאַנג, אַ ביטער געוויין. רחל וויינט וועגן אירע קינדער, וועלכע זיינען שוין ניט אַ". און ווידער שטייט געשריבן: "אַזוי האָט געזאָגט גאָט: "פאַרמייד דיין שטימע פון וויינען, און דייןע אויגן פון טרערן, דען עס איז פאַראַן אַ לוינ פאַר דייןע מעשים, און עס איז פאַראַן אַ האַפּענונג פאַר דיין צוקונפּט, זאָגט גאָט, און עס וועלן זיך דייןע קינדער צוריק-קערן צו זייער גבול".

⁽¹⁾ צרה — ביי פאליגאמיע זיינען די ווייבער פון איין מאַן איינער דער צוויי-

טער "צרה" — קאנקורענטין. (איבערז.).

די ניט געפוצטע פראָזאאישע פאָרם פון דעמדאָזיקן פרק מדרש באַראַקטעריזירט די גאַנצע ליטעראַטור פון דער זעלבשטענדיקער אַגדה אין אַ משך פון פינף הונדערט יאָר. אָבער גראַד פון דערדאָזיקער איינ-פאַכקייט וואַקסט אויס אַ קראַפט פון דיקציע, וואָס, פאַראייניקט מיט דעם פאַנטאַסטישן מיסטעריעזן קלאַנג פון דעם אַרמישן דיאַלעקט, אין וועלכן אַלע מדרשים זיינען געשריבן, האַלט אין זיך איין עפּעס אַזוינס גראַנדיע-זעס און אימפּאַזאַנטעס, וואָס מען קאָן, גאַטירלעך, ניט איבערגעבן אין קיין איבערזעצונג, ווי געטריי מען זאָל זיך ניט האַלטן פאַר דעם גאַנג פון די געדאַנקען און פאַר דעם וואָרט פונם אָריגינאַל.

אַ באַזונדער מין מדרשים, וועלכער איז אָבער געווען זייער גוט פאַר דער קריטישער דערקענטעניש פונם מדרש, זיינען די פראַעמיעס (פתיחות), וועלכע באַשטימען פינקטלעך די פאָרם פון דערדאָזיקער ליטעראַטור. אַנדערע זיינען לאַנג און אויספירלעך, אַנדערע קומען אין אַ גרויסער צאָל איינע נאָך די אַנדערע, ווי דער אויבן ציטירטער אָריגינאַל פון די פּסיקתא, למשל, בילדן זיי די בעסטע און די כאַ-ראַקטעריסטישסטע זייטן, בשעת אין די מער שפּעטערדיקע זאַמלונגען פון מדרש שטייען זיי אָפט אינגאַנצן אין הינטערגרונד. אין דער פּסיקתא הייבט זיך יעדער באַזונדער פרק (פּסקא) אָן מיט עטלעכע, דורכשניט-לעך, מיט פיר פתיחות, וועלכע זיינען זייער פאַרשיידן לויט זייער סטרוקטור און זייער גרויס. נאָכדעם קומט די אויסטייטשונג צו איינצל-גע פּסוקים פון חומש, אָדער פון די נביאים, וואָס זיינען באַשטימט צו דער פאַרלעזונג אין איינעם פון די וויכטיקע שבתים, אָדער יום-טובים. דער גרעסטער טייל פון דידאָזיקע פּרקים ענדיקן זיך מיט אַ פּסוק פון דער ביבלי, אין וועלכן עס דריקט זיך אויס טרייסטרייך און פייערלעך די אידעאַלע האַפּענונג פון ישראל אויף לעתיד-לבוא.

דער איבערגאַנג פון דער אָריגינעלער עלטערער אַגדהשער ליטעראַטור, וואָס אירע רעשטן לאָזן זיך פאַרגלייכן מיט די ראַמאַנטישע חורבות פון אַלטע שטעט און גרויסע בורגן, צו דער יינגערער אַגדה בילדן באַזונדערע קליינע, לויטן נאָמען שוין דערמאָנטע זאַמלונגען, אָן וועלכע עס שליסט זיך אָן, אַלס די סאַמע בעסטע שאַפונג, וועלכע איז שוין אָנגעשריבן לויט אַ באַשטימטער סיסטעם און אין אַ געוויסער

¹ דאָס איז ניט ריכטיק, הייל סיי דער מדרש, סיי דער תלמוד זיינען אַמאָל אין אַרמיש, אַמאָל אין העברעאיש געשריבן. (רעד. פון דער רוס. איבערו.).

קינסטלערישער פּאָרם, די זאַמלונג פון מדרש תנחומא, וועלכע איז פאַרפאַסט געוואָרן פיל שפּעטער פאַר דעם פעריאָד פונם תלמוד נאָר לויט דעם אינערלעכן כאַראַקטער און לויט די הלכהשע, סיי די אַגדהשע אַנשוואונגען באַוועגט זי זיך נאָך לגמרי אין דעם אידעענקרייז פון דעמדאָזיקן פעריאָד, ווייל זי בילדעט איבערהויפּט אַ קאָמפּילאַציע פון פּסיקתא און מכילתא און פון אַנדערע עלטערע מדרשים. אָבער בשעת די פּריערדיקע מדרשים האַלטן אין זיך אַיין נאָר מאַטעריאַלן, פּראָגמענטן, פּראָיעקטן, יסודות פון ווירקלעך געהאַלטענע דרשות, ברענגט דער מדרש תנחומא דער ערשטער צוזאַמענהענגענדיקער רע-ליגיעזע פּאָרטראַגן פאַר שבתים, ימים טובים און אַנדערע פּיערלעכע אָנגעלעגנהייטן. — אַזעלכע פּאָרטראַגן, וואָס זייער אַוטאָר איז אפשר געווען טאַקע דערזעלביקער תנחומא, אָבער אין זיי זיינען אַריינגעאַר-בעט און פאַרוועבט פיל פרעמדע געדאַנקען, ניט אָנווייזנדיק זייערע קוועלן, אָדער פון וועמען זיי זיינען איבערגענומען. די באַגריפן פון ליטעראַרישן אייגנטום זיינען נאָך אין יענע צייטן געווען לגמרי אומ-אַנטוויקלט; דערויף איז אַ גוטער באַווייז די גאַנצע פּסעוודאָעפּיגראַפּיע שע ליטעראַטור. פון דער צווייטער זייט אָבער מוזן אַזעלכע פּאַקטן, ווי איבערנעמען פון אַנדערע שריפטשטעלער, אויף דעם באַדן פון דער עלטערער יידישער ליטעראַטור באַטראַכט ווערן פון נאָר אַן אַנדער שטאַנדפּונקט, ניט מצד ליטעראַרישן אייגנטום. מען האָט געדענקט געלערנט און געשריבן אין דעם גייסט פון דעם עלטערן עפּאָס, און פאַר דעם אומטיילבאַרן און איינציקן ישראל; דעריבער פאַרשווינדט דער שרייבער פאַר דעם געטלעכן אַוטאָריטעט, דער פּרט פאַרזינקט אין דעם פּלל, און דעריבער דערשיינען דאָס רוב ווערק אַנאַנים אָדער אונטער פּסעוודאָנימען, און אַנשטאַט איינצלנע ביכער טרעטן פאַר אונז אַרויס מאַסן, וועלכע זיינען, ווי דער תהילים, די אַגיגראַפּן, דער תלמוד, די אַגדה—דער אייגנטום פון דער נאַציע און דער רעוולוטאַט פון דעם שאַפן פון יאָרהונדערטן.

ווען מען וויל זיך שאַפן אַ ריכטיקן שטאַנדפּונקט פאַר אַ אָנ-פּנויחדיקער, ווייטער פון איבערשאַצונג, ווי פון אונטערשאַצונג, אָפּשאַ-צונג פון דערדאָזיקער גאַנצער מדרש-ליטעראַטור, מוז מען געדענקען, אַז זי איז געווען אַן איינגעוואָרצלטע אין לעבן פּאָלקס ליטעראַ-טור, וועלכע האָט געוואָלט און געוואָלט באַלערנען און באַפּרידיקן, דערציען און טרייסטן, אויפמוטערן און אָנוואַרעמען. „דידאָזיקע קונסט, צו שיצן אַ גאַנץ פּאָלק קעגן מוטלאָזיקייט און אַרויסרייסן עס פון די קאַלטע אַרעמס פון דער פאַרצווייפלונג, האָט זי אָנגעווענדט אויפן

בעסטן אופן. נעמען פון פערזאנען, פון ערטער, פון חיות, עפעס אן אלטער געזעץ, וועלכער איז שוין בטל געוואָרן, א פשוטע ביבלישע ערציילונג, וואָס דער גרעסטער טייל לעזער גייט איר בלייכגילטיק פאַרביי, א גרויסער, א קליינער, א פעלנדיקער אות — בקיצור אלץ, וואָס איז פאַרבונדן מיט די גרונטפיקער פון ייִדנטום, ווערט אין איר מייטערהאנט פאַרוואַנדלט אין א קוואַל, וואָס דערפרישט די געמיטער, אין א פייער, וואָס דערוואַרעמט די הערצער, אין א שטיצע פאַר די, וואָס האַלטן ביים פאַלן, אין א טרייסט פאַר די טרויערנדיקע און אין א שטאַרקונג פאַר די שוואַכע. דעמדאָזיקן שטאַנדפונקט מוז מען שטענדיק האַבן פאַר די אויגן, ווען מען וויל די זאַמלונגען פון דער מדרש-ליטעראַטור פאַרשטיין און ריכטיק באַאורטיילן.

אזוי מוז אויך אויפגעפאַסט ווערן דער מדרש פון תנחומא אין זיין שייכות צו דער גאַנצער קאָלעקטיוו-ליטעראַטור, ווען ער לאַזט, לויט דעם מוסטער פון דער אלטער אַגדה, אַראָפּנידערן די גאַטהייט זעלבסט פון איר וועלט-טראַגן און ריידן ווערטער פון טרייסט און פון מוסר צו די פרומע צוהערער; ווען די נביאים פון פאַרצייטן באַשטייגן ביי אים די טריבונע פון בית-המדרש און האַלטן דאָרט דרשות, — שטאַמען אַזעלכע פיקציעס פון דער טיפער איבערצייגונג, אַז די דרשות זיינען ניט קיין אייגענער פראָדוקט פונם מחבר, נאָר אַ נאַטירלעכער און זעלבשטענדיקער אויספלוס פון דער מסורה און פון אויסגעטייטשטן גאַטס-וואָרט.

דאָרט, וואו דער פּאָעטישער עקסטאַז שטופט ניט אָפּ אָן אַ זייט אַלדאָס אַנדערש, צייכענען זיך די רעדעס פון מדרש תנחומא אויס מיט זייער איינפאַכן פרימיטיוון זינען און מיט זייער לאַגישן גע-דאַנקען-גאַנג. אַפילו אין דער אויסטייטשונג פונם פסוק האַלטן זיך די דאָזיקע דרשות גרעסטנטייל אין די גרעניצן פונם שכל הישר. "גע-וויינלעך ווערט דער זינען, דער גייסט פונם פסוק, וועלכער איז אזוי אָפט טאַקע וואונדערלעך טיף, אַנטוויקלט, פאַרשפרייט אויף אַנדערע פאַרהעלטענישן און באַציאונגען פון לעבן, און דורך ביישפילן פון תנ"ך און פון דער געשיכטע דערבראַכט ביז קלאָרער נאַאיווער אַנשוים-אונג. די דאָזיקע אַנטוויקלונג פון דעם געדאַנק ברענגט, מען מעג זאָגן, ניט ווילנדיק צו אַ קליינער אָפּניגונג פון דעם אורשפרינגלעכן זינען פון דעם פסוק, וואָס זיין קלייד איז פאַר דעם גרויס צעוואַקסע-געם געדאַנק ענג געוואָרן; און פונדאָנען שטאַמט דאָס, וואָס די אויס-טייטשונג פון דעם טעקסט גייט אַרויס מחוץ די גבולות פון זיין אור-שפרינגלעכן זינען".

די עטישע באדייטונג פון דידאָזיקע רעדעס איז אַ טיפע און נאָך
 עד-היום ניט אָפגעשאַצטע לויט זייער ווערט. מעשים טובים און אמת,
 ליבע צו עלטערן און חובות צו דער ערציאונג פון קינדער, מידות
 טובות און מעשים טובים ווערן פסדר באַטאַנט און רעקאַמענדירט דעם
 לעזער. באַזונדער בילדעט אַן אומדערשעפלעכע טעמע די פראַגע וועגן
 צדקה.

אויב דערדאָזיקער מדרש טראַגט דעם כאַראַקטער פון אַ פאַעטי-
 שער עקזעגעטיק, ווי דער מדרש צו שיר-השירים — דעם כאַראַקטער
 פון עראַטישער סימבאָליק, וועלכע באַגרייפט גאַט און די פנסת ישראל
 און דעם בילד פון חתן-פלה, און ווי דער פריער דערמאָנטער מדרש צו
 איכה — דעם כאַראַקטער פון אַ טראַגישער עלעגיע, — קומען נאָך צו
 דידאָזיקע אַגדהשע דראַמען, הימנען און עלעגיעס צו אייגנארטיקע און
 זעלטענע זייטן אין די תרגומים, וועלכע שליסן זיך, אמת, טיילווייז
 אָן לויט דעם גייסט און דער קאָנסטרוקציע אָן דעם אורטעקסט פון
 דער ביבל, אָבער גרעסטנטייל וואַרפן זיי פון זיך דרייט אַראָפּ די
 קייטן פון דער מסורה און בילדן זיך אויס אין זאָגעס און געדיכטן
 אַזוי ווייט, ביז זיי ווערן פאַרשלונגען אין דעם ים פון מדרש.

דער אָנהייב פון דידאָזיקע תרגומים געהערט צו דער צייט, וואָס
 נאָך דעם צוריקקערן זיך פון גלות בבל, וואו אַרמיש איז געוואָרן די
 פּאָלקס-שפראַך. זיי שטאַמען, ווי ס'איז געווען געשילדערט, פון דער
 באַדערפעניש איבערצוזעצן די אורשריפט אין דער אומגאַנגשפראַך
 פונם פּאָלק. די ערשטע אָנווענדונג האָבן דידאָזיקע איבערזעצונגען גע-
 פונען ביי די שבתדיקע פּאַרלעזונגען פון דער תורה. אָבער פונקט ווי
 די הלכה און די אַגדה, אַזוי זיינען אויך די תרגומים דאַמאָלסט ניט
 פאַרשריבן, נאָר איבערגעגעבן מונדלעך, פדי עס זאָל ניט אַרויסגע-
 שטויסן ווערן דער אַוטאָריטעט פון דער הייליקער שריפט. דעריבער
 ווייס מען ניט וועגן קיין תרגום, ווער איז זיין אַוטאָר און ווען איז
 ער געמאַכט געוואָרן. אָבער אין יענער געשטאַלט, ווי מיר האָבן זיי
 פאַר זיך היינטיקן טאַג, איז קיין תרגום ניט עלטער פאַר דעם פינפטן
 אָדער פערטן נאָכקריסטלעכן יאָרהונדערט. „זיי באַזיצן אין דער העכ-
 סטער מאָס די אַלגעמיינע אייגנשאַפט פון דער אַנאַנימער ביבלישער
 און דער זיך אָן איר שליסנדיקער יידישער ליטעראַטור, צו זיין פונקט

אזוי זייער אלט, ווי זייער יונג און ארויסצוווייזן, ווי די פלימער, די רינגען פון זייער אָנוואוקס, וועלכע עס האָבן איבערגעלאָזן פאַרשיידע-נע דורות". נאָר פון דעם וואָרטגעטרייען כאַראַקטער פון דער איבער-זעצונג קאָן מען אָננעמען, אז דער בבלישער תרגום צום חומש, וועל-כער איז, אַפנים, צוליב דעם נאָמען און דער אַרבעט פון דער גריכישער ביבל-איבערזעצונג פון אַקילאַ אָנגערופן געוואָרן תרגום אונקלוס, איז פאַרשריבן און דערפילט געוואָרן אַן ערך אין דעם צווייטן נאָכקריסטלעכן יאָרהונדערט אין פאַלעסטינע, בשעת דער בבלי-שער תרגום צו די נביאים האָט בשום-אופן ניט געקענט פאַרשריבן ווערן פריער פאַר דעם פינפטן יאָרהונדערט. דערדאָזיקער תרגום טראָגט דעריבער ניט ריכטיק דעם נאָמען פון יונתן בן עוזיאל, היללס אַ תלמיד, אפשר דערפאַר, וואָס דער נאָמען יונתן (טעאָדאָסיוס) דערמאָנט דעם נאָמען פון אַ צווייטן גריכישן איבערזעצער פון דער ביבל טעאָדאָטיאָן, און אפשר טאַקע גאָר דערפאַר, וואָס דערדאָזיקער יונתן בן עוזיאל האָט טאַקע פאַרפאַסט אַ תרגום, יענער איז אָבער פאַרלאָרן געגאַנגען. דעם בבלישן תרגום האָט נאַטירלעך אַנטשפּראַכן אויך אַן אַלטער ירושלמישער, וועלכער האָט על-פי טעות באַקומען דעם נאָמען תרגום יונתן און אין זיין היינטיקער פאַרם געהערט ער צום סוף פון זיבעטן יאָרהונדערט. "דער ערשטער איז אַ ווילדער געוויקס, וואָס האָט אַרויסגעשפּראַצט פון אַן אַלטן וואָרצל; דער צווייטער איז אַ קינסטלעך אויסגעכאָוועטער געוויקס". די איינצלנע פּראָגענטן און פירושים, וועלכע טראָגן דעם נאָמען ירושלמי, האָט מען געהאַלטן פאַר די רעשטן פון דעם פאַלעסטינישן תרגום צו די נביאים, וועלכער איז בכלל ניט פאַרהיט געוואָרן. די תרגומים צו תהילים, צו איוב — וואָס חוץ אים זאָל שוין איבעריקנס געהאַט עקסיסטירט אַן אַרמישער תרגום אין דער ערשטער העלפט פון דעם ערשטן יאָרהונדערט, און צו משלי, זיינען פשוטע איבערזעצונגען און טיילווייז געמאַכט נאָך עלטערע סירישע מוסטערן; אָבער די תרגומים צו די פינף מגילות זיי-נען רייך מיט איבעריקע רייד, טיילווייז אין צוויי ווערסיעס עקסיס-טירנדיקע פאַראַפּראָזן, וועלכע געהערן שוין פּמעט אינגאַנצן צו דער מדרש-ליטעראַטור. צו די בבלישע ביכער פון דניאל, עזרא און נחמיה איז, אַפנים, קיין אַרמישע ווערסיע ניטאָ; דער תרגום צו מלכים איז ערשט שפּעטער באַקאַנט געוואָרן און איז טיילווייז אַ ווערטלעכע און טיילווייז אַ פאַראַפּראַסטישע איבערזעצונג.

אויך די פינדלעכע ברידער, די שומרונים, האָבן געהאַט אַ תרגום צום חומש, כדי צו באַפרידיקן זייערע רעליגיעזע באַדערפענישן.

דער הומש, וואָס איז די איינציקע הייליקע שריפט פון די שומרונים, איז דורך איינעם אַ שומרני איבערגעזעצט געוואָרן אויך אויף גריכיש אין מצרים (Σαμαρειτινόν). דערדאָזיקער תרגום שטאַמט אָן ערך פון דעם זעקסטן יאָרהונדערט, און איז גאַנץ וויכטיק סיי פאַר די גרונטאַנשוואונגען פון די שומרונים, סיי פאַר זייער אייגנטימלעכן די-אַלעקט. אָבער ווער איז זיין פאַרפאַסער און ווי אַזוי איז ער אַנטשטאַ-גען. — וועגן דעם איז פונקט אַזוי ווייניק באַוואוסט, ווי וועגן דעם מחבר און דעם אופן ווי עס איז פאַרפאַסט געוואָרן דער סירישער תרגום פשיטא (פשוטער, ריכטיקער), וועלכער נעמט אַרום די קאַ-באַנישע ביכער פון אַלטן טעסטאַמענט, און איז פאַרפאַסט געוואָרן פאַר דעם געברויך פון די קריסטן, וועלכע ריידן אַרמיש, הגם ער ווייזט אַרויס אַ יידישע אָפּשטאַמונג, אַ קרובהשאַפט סיי מיט דעם פאַלעסטי-נישן, סיי מיט דעם בבלישן תרגום. פונקט ווי די לעצטע זיינען געווען די אָפיציעלע תרגומים פון דער סינאַגאַגע, אַזוי איז אין סיריע די פשיטא געוואָרן און אַ לאַנגע צייט פאַרבליבן די אויטענטישע ביבל-איבערזע-צונג פאַר דער קירכע.

אָבער די קרובהשאַפט פון די תרגומים מיט דער ליטעראַטור-ריכטונג פון דער אַגדה און ספעציעל פון מדרש, מחמת וועלכער כמעט אַלע געהערן זיי צו דעמדאָזיקן ציקל, ווייזט זיך אַרויס דערהויפּט אין דער אויפפאַסונג און אין דער אויסטייטשונג פון דעם ביבלישן טעקסט. אויך דער תרגום, וואָס האַלט זיך שטרענג פאַר דעם אות פון פּאָק, דער אַזויגערופענער תרגום אונקלוס, זעצט איבער די דאָגמאַטישע ערטער אין הסכּם מיט די הלכהשע אַנשוואונגען. מאַכט אָבער איבער די אַנטראָפּאָמאָרפיסטישע אויסדריקן, דערקלערט שווערע פּאָעטישע שטעלן און פּאָסט זיי צו דער אַנשוואונג פון דער שפּעטערדיקער צייט. פונדעסטוועגן איז נאָך דער כאַראַקטער פון אַ בוכשטעבלעכער אי-בערזעצונג אין אַלגעמיין שטרענג אָפּגעהיט. פינדאַנען נעמט זיך אויך די אַכטונג, מיט וועלכער יידן באַציען זיך צו דעמדאָזיקן תרגום אין אַלע צייטן. אַן אַנדער אינטערעס האָט די דאָזיקע פאַראַפּראָזע אין אונ-זער צייט; דאָס איז די איינציקע רעשט פון דעם צווייג פון דער אַרמישן שפּראַכשטאַם, אויף וועלכן מען האָט גערעדט אין בבל. אַנ-דערע איבערזעצונגען, פאַרקערט, טראָגן כמעט דורכאויס אַ פאַראַפּראַ-סטישן כאַראַקטער, זיי פּוצן אויס די פּאָעטישע ערציילונגען מיט זאַגן און לעגענדעס, זיי דערפילן און דערגאַנצן ביבלישע ערציילונגען דורך אַנדערע פון דער האַלב פאַרגאַנגענער צייט, און דעריבער געהערן זיי גאַנץ באַשטימט צו דער אַגדהשער ריכטונג. דאָך דאַרף מען די דאָזיקע

תרגומים ניט האלטן פאר נאציאנאלע קונסטווערק פון דער מדרש-פא-עווע, אויך ניט פארלייקענען, אז אין זיי איז דא פארן געשמאק, היסטארישע און פאעטישע פארשטענדעניש, און דעם איינדרוק, וואָס זיי מאַכן ביים לייענען זיי, ניט האַלטן פאַר אַ שווערן און אומאַנגענע-מען, גראַד דערפאַר, וואָס מיר דאַרפן אין זיי ניט זוכן קיין באַשטימטע מיינונגען פון באַזונדערע שרייבער, נאָר די טיפישע אַנשוואַונגען פון פּאָלקסבאַוואוסטיין, קאָנען זייערע פאַראַפּראָזן און לעגענדעס ניט מאַכן דעם פיינלעכן איינדרוק פון אינדיווידועלער ווילקיר. פאַרקערט, מען קאָן זיך שאַפן לויט זיי אַ בילד פון דעם יידישן פּאָלקסלעבן אין דער צייט פון זיין ירידה און אויפֿלעבונג, ווען מען באַגעגנט אין זיי ליידנשאַפטלעכע שנאה צו רויס, וואָס ווערט פאַרגעשטעלט אַלס אַדום, איבעראַרבעטונג פון די ביבלישע ערצילונגען און באַשרייבונג פון דער אייגענער צייט. נאָר אין דעם פּאָלעסטינישן תרגום צום חומש, וואָס זיין ענדגילטיקע רעדאַקציע באַציט זיך אַלנפּאַלס צו אַ צייט ניט פריער, איידער דעם זיבעטן אָדער אַכטן יאָרהונדערט, וואָרעם דאָרט געפינען זיך רמזים אפילו אויף מאַכמעדן, קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אַנ-דערע הוספות פון אַראַבישן פּעריאָד, האָט די נייע קריטיק אַנטדעקט באַשאַטנדיגלעך פון אַן אַלטן תרגום פון דער צייט, וואָס פאַר הורבן ירושלים און אפילו פון דער צייט פון יוחנן הורקנוס, פון וואָס זי האָט געמאַכט דעם לאַגישן אויספיר, אַז דער ערשטער פּעריאָד פון תרגום איז געווען אַ פּעריאָד פון פאַראַפּראָזע, בשעת די בוכשטעבלעכע ביבל-איבערזעצונג, דער אַפיציעלער תרגום אונקלוס איז געמאַכט גע-וואָרן שפעטער, בשעת דער געזעצלעכער רעגולירונג און סיסטעמאַטיז-רונג, מהמת מורא פאַר אַלערליי הוספות און ענדערונגען, אונטער דער אַנפירונג פון די הלכהשע אַוטאָריטעטן, אפנים תלמידים פון עקיבאן; אַז דער אַלגעמיין אַנגענומענער תרגום איז נאָר אַ שפעטערדיקער צווייג פון דער גאַנצער תרגומישער קאָלעקטיוו-ליטעראַטור, אַ רעוויזיע פון פריערדיקע אַרבעטן אָן שום וועזענטלעכער אייגנטימלעכקייט, און זי פאַרדינט ניט די אַנגעזעענקייט, וואָס זי האָט געהאַט אין דער יידישער ליטעראַטור אַזוי לאַנג, וואָרעם זי איז ניט מער ווי איין רינג אין דער גרויסער קייט פון די תרגומים.

צו דערדאָזיקער מיינונג איז דיאַמעטראַל דער היפוך די אַנגענומענע פון דער טראַדיציע, וועלכע האַלט דעם אַוטאָר פון תרגום אונקלוס פאַר אַ צייט-חבר פון אַקווילאַ, אָדער גאָר אים אַליין, און פאַררעכנט זיין איבערזעצונג צום צווייטן נאָכקריסטלעכן יאָרהונדערט. פאַר דער אַנטוויקלונג פון די רעליגיעזע אידעען סיי פון דער קירכע, סיי פון

דער סינאגאגע איז דערדאָזיקער תרגום, וואָס זיין טיפע עלטער לאָזט זיך שיקן, אַ וויכטיק מיטל-גליד. די קירכע האָט אַלס גרונטאידעען פאַר דער שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג אָנערקענט און באַנוצט זיינע אָנשוואַונגען וועגן געטלעכן וועזן און זיין אָנטפלעקונג צו מענטשן. זיין אַנטוויקלונג פון לאַגאַס און מימרא (דאָס אויסגעשפּראַכענע וואָרט), זיינע רמזים אויף אַ משיח און זיינע עסכאַטאָלאָגישע מיינונגען; די סינאגאגע — זיינע הלכהשע אויסטייטשונגען, פּילע פּונדאָנען געדונגענע אָנווייונגען וועגן דער אויפפאַסונג פון די שווערע ערטער אין דער ביבל און דער אָנווענדונג פון די רעליגיעזע נאָרמעס אין לעבן.

ווען מען קוקט זיך צו צו דער באַוועגונג פון דער זעלבשטענדיג-קער ליטעראַטור פון אַגדה און תרגום אין יענעם פעריאָד, ווען תרגום און מדרש גיסן זיך אַרײַן איינע אין די אַנדערע, שטעלט זיך פאַר אַן אייגנטימלעך בילד, וועלכן די אידענטיפיצירונג פון דעם עבר מיט דעם הווה גיט צו אַ חנעוודיקן כאַראַקטער. „די פאַרצייטיקע — אברהם מיט אַלע אַבות און צדיקים, נביאים און מלכים — לעבן צווישן אונז אַלס רבנים פון דער נייער צייט, דורך דעם ווערן זיי אונז מענטשלעך בענטער. די קעגנער פון די אַבות און פון די צדיקים ווערן נאָ ציאָנאַלע שונאים. עשו — דאָס איז די רוימישע מלוכה; לבן, עשו, בלעם — די נייע באַרדיקער, די קעגנװאַרט איז אַן אָפּשפּיגלונג פון דער פאַרגאַנגענ-הייט, און דורך דעם ווערט זי געהייליקט און געלייטערט.“ פונקט אַזוי ווי פון איין זייט דערהאַלט און דערפרישט אַזאַ טעטיקייט דאָס גייסטיקע לעבן אַפילו אין די פינסטערע טעג, פונקט ווי זי דערנענטערט די פאַרגאַנגענהייט און דורך דעם מאַכט זי דערטרעגלעכער די קעגנ-וואָרט, — אַזוי ווענדט זי, פון דער צווייטער זייט, איר דרייסטן בליק אין די אומהיימלעכע טיפענישן פון אַ טונקעלער אַרוועלט — אין דער מיסטיק.

די באַשאַפּטיקונג מיט דער געהיימער לערע איז פאַר די יידישע חכמים שוין גיט פרעמד געווען זינט דעם צוריקקער פון דעם לאַנד פון די שטערנווערשישע כאַלדעער. באַלד זיינען געוויסע לערעס גע-וואָרן דער ספּעציעלער אייגנטום פון אויסגעוויילטע קרייזן, וועלכע די טראַדיציע אַליין האָט גיט באַפרידיקט, און אין דעם ביבלישן וואָרט

פון געטלעכער אַנטפלעקונג האָבן זיי געזוכט סימבאָל און אַלעגאָריע, כדי אין זיי אַריינצולייגן העכערע מעטאָפּיזישע אידעען. אויף אַ געהיימישפּולן אופן האָט זיך דידאָזיקע לערע פאַרברייטערט; זי איז אַנטשטאַנען פון דער באַדערפּעניש אומאָפּהענגיק צו טראַכטן וועגן די לעצטע סיבות פון אַלע זאַכן, און דורך דערזעלביקער באַדערפּעניש, וועלכע האָט פאַר זיך אויסגענוצט אויך די טראַדיציע און דאָס שריפט-וואָרט, איז זי דערפירט געוואָרן ביז רייפּקייט. דערצו איז נאָך דעמאָלט געקומען די אַלעקסאַנדרינישע טעאָסאָפּיע, וועלכע האָט פאַרטונקלט די אוממיטל-באַרקייט פון דער ביבלישער אידעע וועגן גאָט דורך דעם, וואָס זי האָט דערלאָזן אַ פאַרמיטלענדיקע קראַפט צווישן גאָט און וועלט און וואָס פון איר לאַגאַס האָט די קריסטלעכע גנאָסטיק באַשאַפן איר דעמיורג און די יידישע מיסטיק איר מ ט ר ו ן (μετα δρόνον) — דער מלאך וואָס שטייט הינטער גאָטס טראַן).

אַז דער איינציקער גאָט האָט באַשאַפן די וועלט — דאָס לערנט באַשטימט דאָס וואָרט פון דער הייליקער שריפט. קומט אָבער דאָן דער פירוש וועגן דעם, ווי אַזוי און אויף וואָס פאַר אַן אופן די יצירה איז פאַרגעקומען; דערדאָזיקער פירוש איז גלייך געוואָרן אַ זאך פון פילאָסאָפּישער מיסטיק, און צוזאַמען מיט אים האָט מען אָנגעהויבן צו טראַכטן וועגן דער צייט, איידער די וועלטבאַשאַפונג איז פאַרגעקומען און וועגן דעם מהות פון דער גאָטהייט גופא. די קלוגהייט, חכמה, וועלכע האָט ערלויבט דעם מענטשן אַריינצודרינגען מיט זיין שכל אין די סודות פון דעם פאַרוועלטלעכן און אינערלעכן לעבן פון דער גאָט-הייט, איז אידענטיפיצירט געוואָרן מיט דעם פלאַטאָנישן באַגריף וועגן *νοῦς* און מיט דער פילאָנישער אידעע וועגן *λογος*, און אַזוי אַרום האָט זיך אָפּגעעפנט אַ ברייט פעלד פאַר רעיונות וועגן הימל און ערד און זייערע הייליקע סודות. ווי עס שיינט, האָט זיך דערדאָזיקער געביט געטיילט אויף צוויי הויפטגרופעס: מעשה-בראשית, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט דעם ערשטן קאָפיטל פון ספר בראשית, און די טעאָסאָפּיע, אָדער די לערע וועגן גאָטס כבוד — מעשה-מרכבה, וועלכע האָט זיך געשטיצט אויף דער שילדערונג פון פסא-הכבוד ביי יחזקאלן.

נאָטירלעך, האָט די פאַרשונג פון אַזעלכע זאַכן געקאָנט געהערן נאָך צו איינצולע מענטשן, און האָט אָפּטמאָל געמוזט אַראַפּפירן פון וועג אפילו אַזעלכע מענטשן, ווי אלישע בן אַבויה, וועלכן זי האָט גע-בראַכט צו ספק אין גאָטס איינהייט, און וועגן וועלכן די אַגדה דער-ציילט אויף איר שטייגער, אַז ער האָט יונגע פלאַנצן צעשטערט פאַר-בלאָנדזשענדיק. פאַרקערט, האָט זי אַנדערע פאַרשער געפירט איבער

די שטוילע הייבן פון ספעקולאטיוון דענקען און געבראכט צו דער העכסטער דערקענטעניש. אלס אזעלכע דרייטע דענקער ווערן אָנגערופן יוחנן בן זכאי, שמעון בן יוחאי, אליעזר בן ערך, עקיבא, חנניה בן הכינאי. אָבער די ספנות, וואָס די דאָזיקע פּאַרשונגען האָבן פּאַרגעשטעלט פאַר דער רעליגיע גופא, האָבן געבראכט דערצו, אַז מען זאָל די דאָזיקע לערעס האַלטן זייער געהיים, אויך צו דעם פּאַרבאָט איבערצוגעבן זיי צו מענטשן, וועלכע האָבן נאָך ניט דערגרייכט צו אַ געוויסן עלטער און זיינען ניט אָנערקענט אלס זעלבשטענדיקע דענקער.

די דאָזיקע וויסנשאַפט איז געווען אַיינגעשלאָסן אין די גרעניצן פון מענטשלעכער דערקענטעניש, וועלכע האָט זיך אויסגעצויגן, אמת, פון הימל ביז דער ערד, ביז די גנאָסטיקער פון קריסטנטום זיינען אַריינגעדורנגען אין איר געביט און האָבן זי געשטרעבט צו פאַרברייטערן. סיי אין דער אַלעקסאַנדרינישער טעאַסאָפּיע, סיי אין די מעטאַ-פּיזישע אַנטיאָנוגען פון דעם פּעריאַד פון די תנאים האָט די גנאָסטיק געזוכט אַ געוויסן קאָמפּראָמיס צווישן די פּילאָסאָפּישע לערעס פון דער גריכישער פּילאָסאָפּיע און דער ביבלישער וועלטאַנטיאָנוגען ערשט ווען עס איז אויפגעטראָטן די גנאָסטיק פון קריסטנטום, וואָס איר עיקר איז באַשטאַנען אין דער פאַרלייקענונג פון גאָטס אוממיטלפאַרקייט אין זיין ווירקן, און האָט דערמיט געדראָט צו פאַרניכטן די אידעע פון גאָטס איינהייט, אַלזאָ דאָס מאָנאָטעאיסטישע גרונדאידעע פון דער יידישער פּילאָסאָפּיע, ערשט דעמאָלט האָבן די זעלבדיקע לערער און פּאַרשער, וועלכע האָבן ניט דערלאָזן די העלעניסטישע עלעמענטן אַריינצודרינגען אין יידנטום, אויך זיך אויפגעהויבן צום קאָמף קעגן דער דאָזיקער גנאָסטיק, וואָס פאַר איר טאָכטער אָדער שוועסטער דאַרף מען האַלטן די געהיימע לערע, וועלכע האָט ערשט אין איר שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג באַקומען דעם נאָמען קבלה (טראַדיציע, מסורה, איבערגענומענע פון פּריערדיקע דורות). שפורן פון דעמדאָזיקן קאָמף קעגן דער גנאָסטיק קאָן מען באַגעגענען סיי אין דער משנה, סיי אין ביידע תלמודים, נאָר ס'איז אוממעגלעך ניט צו זען די שפורן פון איר פּסדרדיקן אַיינפלוס אויך דאָרט, וואו די גרעניצן פון די ביידע געביטן ווערן בטל, און די פּילאָסאָפּישע פּאַרשער פונם יידנטום ווייזן זיך פיל מאָל אַרויס אונטערן אַיינפלוס פון די נייפלאַטאָנישע און נייפּיטאַגאָרישע לערעס. אין דער אַגדה פון אַ שפּעטערדיקן פּעריאַד ווערט דער דאָזיקער אַיינפלוס אַלץ קענטיקער, און אין די מדרש-ווערק, איבערהויפט אין דעם מדרש וועגן מעשה מרפּכה, איז שוין פּאַרגעקומען אַן אויסגלייכונג, ריכטיקער אַ צונויפמישונג פון די אַלע פאַרשיידענע ריכטונגען און מיינונגען פון

יידישער, העלעניסטישער, פארסיסטישער און אורקריסטלעכער אָפּשטאַם-
מונג, וועלכע ווערט שפעטער פארוואַנדלט אין אַ זעלבשטענדיקער סיי-
טעם פון דער געהיימער לערע.

אין דעם פעריאָד פון תלמוד אָדער גאָר פון דער משנה האָבן די
מעטאָפּיזישע חקירות וועגן הימל און ערד אויך וועגן די פאַרבאָרגענע
יסודות פון פיל דאָגמאַטן נאָך ניט אַרויסגערוּפּן קיין אייגענע ליטעראַ-
טור. ערשט אין דער צייט, ווען די אַגדה איז אויפגעזאַמלט געוואָרן
אין אַ באַזונדער מדרש, איז אויך די דאָזיקע ריכטונג אַריבער פון מונד-
לעכן צום שריפטלעכן אויסדרוק. אין פּר קי דר בי אלי עזר (קאָ-
פיטלען פון ר' אליעזר), וועלכע ווערן פאַלש צוגעשריבן אליעזר בן
הורקנוסן, און זיינען באמת אַנטשטאַנען ערשט, אַפּניט, ניט פריער ווי
אין אָנהייב פון אַכטן יאָרהונדערט, אין שוין די עטישע און געשיכט-
לעכע אַגדה פאַרזען מיט פיל באַטראַכטונגען וועגן דער געהיימער
לערע. דאָס בוך באַשטייט אין גאַנצן פון 54 קאָפיטלען, פון וועלכע
דער דריטער איז אַ מיסטישע טעאָריע וועגן דער וועלטבאַשאַפונג און
דער פערטער באַשרייבט די הימלעשע היילות; ביידע זיינען אַלואַ
אַגדהשע ווערסיעס פון דער געשיכטע פון בריאת העולם און פון
יחזקאלס זעאוונג. אין אַלעם איבעריקן שליסט זיך ס'דאָזיקע ווערק אָן אַן
דעם גאַנג פון דער ביבלישער ערציילונג און באַהאַנדלט, הגם ניט לויט
קיין סיסטעמאַטישן פלאַן, די רעליגיעזע אינסטיטוציעס, ווי שבת, חשבונות
פון לוח, יום-כיפור, תשובה, חרם, די משיחישע אידעע און תחיית-
המתים.

פיל באַדייטנדיקער איז אָבער דער ערשטער זעלבשטענדיקער
פרוּו, וואָס איז געמאַכט געוואָרן צווישן אַכטן און ניינטן יאָרהונדערט
פילאָסאָפּיש אויסצופאַרשן די העכסטע פראָבלעמען — דער ספר
יצירה (בוך וועגן וועלטבאַשאַפונג). זיין היימאַט איז, אַפּניט, פאַ-
לעסטינע, און זיין באַדיטונג גייט ווייט אַריבער די גרעניצן פון דער
מדרש-עפאָכע. דאָס בוך, וואָס זיין אַוּטאָר איז לגמרי אומבאַקאַנט,
שטעלט אַיין אַ קאָסמאָגאָניע, אונטער דעם אַיינפלוס פון די ניי-פּיטאַ-
גאָרישע אידעען אַנטשטאַנענע, וועלכע איז פאַרבונדן מיט די צען צאָלן
און מיט די צווייאונצוואַנציק אותיות פון העברעאישן אַלף-בית, אַלס
די גרונד-קרעפטן אָדער עלעמענטאַרע פאַרמען, אין וועלכע עס האַלטן

זיך איין די עלעמענטן פון אלע זאכן, דער אנהייב און דער סוף פון אלץ, וואָס קומט פאַר אין מענטשנס לעבן. די צאָלן און די אותיות צוזאמען זיינען עס די 32 „וואונדערלעכע וועגן פון חכמה“, וואָס אין זייער שפיץ שטייט די אומענדערלעכע איינהייט פון גאָט אַלס דער אורקוואַל פון יעדן קיום.

די צען צאָלן, ספירות, זיינען דער אויסדרוק פון דעם קאָנ-זעקווענטן סדר, אין וועלכן מיר פאַראייניקן די זאכן איינע מיט דער אַנדערער, גלייך ווי קאטעגאָריעס פון דעם אוניווערס. זיי באַווייזן אָנ-הייב און סוף, הויכקייט און טיפּקייט, גוטס און שלעכטס; זיי רעפּרע-זענטירן אין אַ נידעריקערער צווייטער מדרגה פון זייער באַדייטונג אויך די פיר זייטן פון דער וועלט. איינס איז דער „רוח“ פון לעבעדיקן גאָט; צוויי איז דער „רוח מרוח“, אין וועלכן עס האָבן זיך אָפּגע-שטעמפלט די צווייאונצוואַנציק אותיות, וועלכע בילדן דאָך צוזאמען נאָר איין אָטעם. דריי איז דאָס וואַסער פון ששת ימי בראשית, וואָס קומט אַרויס פון כאַאָס. פיר איז דאָס פייער פון ששת ימי בראשית, וואָס קומט אַרויס פון וואַסער. פינף איז די הויכקייט, זעקס — די טיפּקייט, זיבן — מזרח, אַכט — מערב, ניין — האַלבער טאָג, צען — האַלבע נאַכט. אין דערדאָזיקער אידעענוועלט לאָזן זיך שוין אין זייער אורשפּרינגלעכער אַנטוויקלונג דערקענען די עלעמענטן פון דער לערע וועגן עמאַנאַציע, וועלכע זעט אין גאָט ווי אַ מין זון, וואָס זי שטראַמט פון זיך אַרויס דעם אוניווערס, ווי ליכטשטראַלן, אָן אורוועזן, וואָס פון זיין אַבסאָלוטער מאַכט און קראַפט איז אַרויס אלץ, וואָס עס איז דאָ. פון דידאָזיקע אידעען, וועלכע זיינען אַן אָפּקלאַנג פון דער פּי-טאָגאַרישער לערע, אַז די וועלט איז אַ סיסטעם פון מאָסן-פאַרהעלטע-נישן און אַז דעריבער איז די צאָל דער פּרינציפּ און דער מהות פון אלע זאכן, גייט דער „ספר יצירה“ אַריבער צו די אותיות, וועלכע זיינען דאָך די באַשטאַנדטיילן פון דעם וואָרט און דעריבער דער אויסדרוק פון געדאַנק. ס'דאָזיקע וואָרט, וואָס בילדעט אַ דרייהייט, דעקט דעם געדאַנק; ס'איז פון איין מין מיטן געדאַנק; ס'איז דער אור-גייסט, קלאַנג, אָטעם און רייד. פון דעמדאָזיקן גייסט עמאַנירט אַ צווייטער, פון וועלכן עס ווערן אַרויסגעפירט די 22 אותיות, וועלכע זיינען דער עיקר מהות פון אלע זאכן. די אותיות גופא ווערן איינגע-טיילט אין דריי קלאַסן אָדער „מוטערס“, דעם ערשטן קלאַס בילדן דריי גרונדבוכשטאַבן, די דריי יסודות; וואַסער, לופט און פייער; דער צווייטער קלאַס באַשטייט פון זיבן דאָפּלבוכשטאַבן, וועלכע זאָלן פאַר-שטעלן די קעגנזאַצן און אַנטשפּרעכן די זיבן פלאַנעטן, זיבן הימלען.

זיבן ערדן, זיבן טעג און זיבן נעכט. אין דעם דריטן קלאס זיינען פאראן צוועלף אייגנפאכע אותיות, נאך די צוועלף חיות פון די מזלות, די צוועלף חדשים פון יאָר, די הויפטטיילן פון מענטשלעכן קערפער און די וויכטיקסטע אייגנשאפטן פון אינווער נאטור. דורך פארשיידענע מאַטעמאטישע קאָמבינאציעס ווערן פון די 22 אותיות 231 שערים — טויערן, דורך וועלכע עס שטראַמט די חכמה און געפנט דער אַרײַנגאַנג אין אַ העכערער וועלט. אַלס ביישפּיל פון דער השפּעה פון די דאָזיקע בוכשטאַבן (מעטאָטעזיס) אויף דעם מענטשלעכן לעבן ווערן געבראַכט צווישן אַנדערע די דריי העברעאישע בוכשטאַבן: עין, נון און גימל, וועלכע גיבן אין איין צוזאַמענשטעלונג דאָס וואָרט „עֵינָן“ — לוסט, פרייד, פאַרגעניגען, און אין אַן אַנדער פאַרבינדונג גיבן זיי דאָס וואָרט „גַּנֵּב“ — שאָדן, פּלאַג, און אַזוי אַרום ווערט געגעבן דער באַ-ווײַז, אַז אין דער טונקלקייט פון זייער שוים פאַרבאַרגן די אותיות גליק און אומגליק. דער עיקר איז עס נוגע, פאַרשטייט זיך, צו די אותיות, פון וועלכע עס איז צונויפגעשטעלט גאַטס הייליקער נאָמען.

די גאַנצע סיסטעם, אין וועלכער די אידעע פון מאַקראָקאָסמאָס און מיקראָקאָסמאָס, אויב אפילו ניט פולקום אַנטוויקלט, איז דאָך לפחות אַנגעמערקט, קעמפט קעגן דעם דואליזם פון דער היידינישער פילאָסאָפיע, און דעריבער האָט זי איר שפּיץ אין דער אַבסאָלוטער איינהייט פון גאַט. גאַט ערשיינט איר אַלס דאָס אומענדלעכע און דע-ריבער אויך אומדערקלערלעכע ווען איבער, אָבער ניט אויסער די צאָלן און די בוכשטאַבן, ד. ה. די פרינציפן און געזעצן, וועלכע מיר זעען אין דער וועלט. יעדער עלעמענט שטאַמט אַרויס פון אַ העכערן עלעמענט און אַלע האָבן זייער אָנהייב אין וואָרט אָדער אין הייליקן גייסט.

דעריבער זאָגט מיט רעכט אַ שפּעטערדיקער פילאָסאָפּישער פאַר-שער, וועלכער האָט דאָס בוך דערקלערט: „דער ספר יצירה לערנט אונז, אַז עס איז דאָ אַן איינציקער גאַט, דורך זאַכן, אין וועלכע עס הערשן פון איין זייט פאַרשיידנאַרטיקייט און פילהייט, פון דער צווייטער זייט אָבער — איינהייט און האַרמאָניע. די דאָזיקע האַרמאָנישקייט קאָן קומען בלויז פון דעם איינעם, וואָס האָט זיי געמאַכט.“

אַז דער „ספר יצירה“ איז באַלד נאָך זיין אַנטשטיין באַטראַכט און פלייטיק קאָמענטירט געוואָרן אַלס קוואַל פון רייכער און טיפער דערקענטעניש, דאָרף באַזונדער פאַרשטענדלעך זיין, ווייל יענע צייט האָט אַן שום קריטישע ספקות צוגעשריבן די אַוטאָראַשאַפט פון דעם דאָזיקן מיסטיש פילאָסאָפּישן ווערק דעם תנא עקיבא, און זי האָט

אפילו דערלאָזן די מיינונג, אז אינספירירט פאר דערדאָזיקער אַרבעט האָט אים אַברהם אָבינו. אזוי אַרום איז ס'דאָזיקע בוך שפעטער גע- וואָרן דער יסוד פון דער ספעקולאָטיווער קבלה און פון אַ פסעוודאָ- עפיגראַפישער ליטעראַטור, וועלכע האָט אַלץ ליבער פאַרקליידט אין דעם רייץ פון סוד, וואָס מער זי האָט דורך דעם געקאָנט פאַרשטאַרן די ווירקונג פון אירע לערעס און אידעען.

אַבער מחמת דעם איז די פאַרשונג וועגן דעם עלטער פון די- דאָזיקע ווערק שטאַרק באַאיינפלוסט און באַדייטנד פאַרשוועריקט גע- וואָרן. נאָר, נעמענדיק אין באַטראַכט זייער אינערלעכן כאַראַקטער, לאָזן זיי זיך, נאָך אַ גאַנצער ריי אַגדשה ווערק פון אַן אַנדער ריכטונג אין דער מיסטיק, וועלכע באַשעפטיקט זיך אין קעגנזאָץ צו די מיט דער באַטראַכטונג פון הימל און וואָס אין אים קומט פאַר, צורעכענען צו דעם סוף פון דערדאָזיקער און דעם אָנהייב פון דער נעכסטער עפאָכע, ווי אותיות דרבי עקיבא (די בוכשטאַבן פון רבי עקיבא), וואו עס ווערט דעם תנא דעם חכם צוגעשריבן אַ שטודיע ״וועגן די מעלות פון איינצלנע בוכשטאַבן פון העברעאישן אַלף-בית״, אָבער וואו די דערקענטעניש (בינה) ווערט אויך געשטעלט העכער פאַר דערפילן די מצוות און וואו ס'ווערט אפשר געשאפן אַ וועג פאַר אַ פאַלעמישער ריכטונג קעגן דער קאָדיפֿיצירונג פון דער הלכה.

וואָרעם פונקט ווי וועגן דער קאָסמאָאָגאָניע, אזוי האָט זיך דע- מאַלט ערשט אָנגעהויבן אַ ליטעראַטור אויך וועגן דער טעאָסאָפֿיע, וועלכע האָט אויך אווערפירט דעם אוטאָאָריטעט פון באַרימטע תנאים, און פריידיקט אין זייער נאָמען מיסטישע אידעען, וואָס זייער טיפערן וואַרצל דאַרף מען זוכן אפשר אין די קרובהשע עלעמענטן פונם פאַר- סיום. זיי געפינען זיך גרעסטנטייל אין פאַרבינדונג מיט דער זעאָונג פון יחזקאל, וואָס אַדאָנק די אויסגראָבונגען פון די אַשורישע דענק- מעלער ווערן אירע ערשיינונגען פאַרשטענדלעך ערשט אין זייער ציוא- מענהאַנג, אָבער דעמאָלט האָבן זיי געגאָלטן און זיינען אָנגעגעבן געוואָרן פאַר סודותדיקע אַלעגאָריעס און סימבאָלן פון העכערע רעליגיעזע אי- דעען. דורך יוהנן בן זכאי זיינען שוין די ״חיות״ פון דער הימלשער מרכבה לויט יחזקאלן אויסגענוצט געוואָרן פאַר אַ טאָפּאָגראַפֿיע פונם קאָסמאָס, וועלכע האָט געזאָלט מאַכן פאַרשטענדלעך פאַרן שכל די

אומענדלעכקייט פונם וועלטבאשעפער דורך אירע רויס-באשטימונגען. דאָס זעלבע האָבן נאָכדעם באַהויפטעט זיינע תלמידים, צייט-חברים און נאָכפאָלגער. אזוי האָט זיך נחזיאַ בן הקנה גערעכנט פאַר דעם אַוונטאַר כּוֹן דעם אַזוי גערופענעם מדרש בהיר, וועגן וועלכן מען וועט נאָך דאַרפן ריידן. און פון אַ באַזונדער תפילה; זיין תלמיד, ישמעאל בן אלישע, רעכנט מען אויך פאַר דעם מחבר פון אַ טעאַטאַ-פישן מדרש היכלות רבתי (גרויסע פּאַלאַצן), וואָס זיין פאַרפאַסונג געהערט צו דעם פּערראַד פון די גאונים. אַז ער שטאַמט פון שלמה באַרימט זיך אַפילו דער ספר קזיאָ, וועלכער איז ניט אינגאַנצן דער-גאַנצען צו אונז און אין וועלכן עס געפינט זיך אויך אַ טראַקטאַט וועגן דער קערפּערלעכער טאַט פון גאַט, שיעור קומה; אין דעמדאָזיקן טראַקטאַט זיינען די אַנטראָפּאָמאָרפּיזמען פון יחזקאלס זעאונג פאַר-ברייטערט אין אַזאַ גרויסער מאָס, אַז מען כּוֹן ס'דאָזיקע ווערק אָנער-קענען פאַר דעם עקסטן גרענעץ פון דעם, אויף וואָס די דעמאָלטיקע געהיימע לערע האָט געוואַנט אין איר אומבאַצוימטער פאַנטאַסטיק וועגן גאַט און זיין טראַן, וועגן די מלאכים און די ״חיות הקודש״ אַ ביסל, הגם ניט פיל, העכער שטייט דאָס ווערק, וואָס שטאַמט אַפנים אויך פון יענער צייט — מדרש כּוֹבֵן, אַ פּילאָסאָפּיש-מיסטישע קאָסמאָ-גאַניע, וועלכע שטיצט זיך אויף אַ פּסוק פון ספר בראשית, אַנטהאַלט 24 קאַפיטלען; אין דעמדאָזיקן מדרש ווערן חכמה און תורה, אַלזאַ קלוגהייט און געזעץ אידענטיפיצירט, אויף וויפיל די חכמה שפיגלט זיך אָפּ אין געזעץ. דידאָזיקע אידענטישקייט ווערט נאָך פאַרשטאַרקט דורך דעם צאָל-באַטרעף פון דידאָזיקע ביידע ווערטער. דאַן גייט דער מדרש פּוֹבֵן אַריבער צו דער דערקלערונג פון דעם אורוואַסער, אורפייער און אורליכט. די ווייטערדיקע קאַפיטלען פאַרנעמען זיך מיט די ששת ימי בראשית, וועלכע ווערן דאָ דערקלערט מיט אַ געוויסער נאָנטקייט צו דער פּילאָנישער מיסטיק, אין וועלכע דער שטח און דער היקף פון דער וועלט ווערט אַריבערגעפירט אויף צאָלן-סימבאָליק. דער גאַנצער טראַקטאַט איז אָנגעשריבן טיילווייז אויף העברעאיש, טיילווייז אויף אַרמיש און באַשטייט איינגטלעך פון פּראַגמענטן פון פאַרשיידענע ווערק. די מיכתא אצילות, אַ פולשטענדיקע טעאַריע פון עמא-נאַציע אויף ניי פּיטאַגאָרישע יסודות, הגם זי שטאַמט פון אַ שפּעטער-דיקער צייט, געהערט אויך צו דערדאָזיקער ריכטונג פון דער געהיי-מער לערע.

אין דעם קרייז פון ריינערע און העכערע רעליגיעזע אַנשוואונגען, איידער די דאָזיקע אַנוואקסן פון מיסטישער טעאָסאָפֿיע, פירן אַנדערע באַשרעבונגען און ריכטונגען, וועלכע געפינען זיך אין צוואַמענהאַנג מיט דער מדרש-ליטעראַטור און מיט דער תּלמוד-עפּאָכע, הגם זייער אינערלעכע שייכות איז ניט אַלעמאַל ערקלערלעך און וואַרפט זיך ניט אין די אויגן, ווייל עס פעלן די מיטגלידער, וועלכע זאָלן אַזעלכע אין פּלוג פאַרשיידענע ריכטונגען פאַראייניקן אין איין גאַנצעס, וואָס אַלס אַזעלכעס מוז אומבאַדינגט אַנערקענט ווערן די סיסטעם פון דער טראַדיציע און איר אַנטוויקלונג.

אַלס באַווייז דערפאַר קאָן גילטן דער כאַראַקטעריסטישער פּאַקט, וואָס יעדע פון די דאָזיקע ריכטונגען פרעטענדירט אויף דעם כּבוד פון טראַדיציע, אַפילו פון דער העכסטער אַוטאָריטעטישקייט אין דער הינזיכט פון טראַדיציע. טראַדיציע איז דאָך אויך די מונדלעכע לערע, וואָס איז פאַרשריבן אין משנה און תּלמוד. אַלס טראַדיציע טרעט שפּעטער אויף די געהיימע לערע וועגן קאָסמאָגאָניע און טעאָסאָפֿיע, אַלס טראַדיציע ווילן זיך אויך רעכענען די גראַמאַטישע פאַרשונגען וועגן די וואָקאַלן און אַקצענטן, דאָסגלייכן וועגן דעם ריכטיקן שרייבן פונם ביבלישן טעקסט, וועלכע זיינען באַוואוסט אונטערן נאָמען „טורה“.

ווי אַ פאַרשפּונגענער קערנדל, וועלכער האָט אויף אַ ווייטן באַדן אויפגעבליט און איז רייף געוואָרן, אַזוי ערשיינט די מסורה פאַר דעם בליק, וואָס באַטראַכט דעמדאָזיקן געביט פון דער ליטעראַטור. ווער זיינען געווען אירע גרינדער? וואו און ווי איז זי אַנטשטאַנען? ווי אַ טונקעלע רעטעניש איז די דאָזיקע גאַנצע אַרטאָגראַפֿיע, די דאָזיקע סיס-טעם פון וואָקאַליזאַציע און אַקצענטואַציע פון דעם ביבלישן טעקסט, די מסורה, וועלכע באַטראַכט די אותיות, וועלכע געפינען זיך אין דער ביבל נאָך זייער שטעלונג, צאָל און געשטאַלט, און פאַרשט נאָכדעם אויס און באַשטימט, וויפיל פּערזאָן איז פאַראַן אין יעדן בוך, וויפיל פון זיי הייבן זיך אָן און ענדיקן זיך אויף איין אופן, ווי אָפט אַ וואָרט געפינט זיך אין דער גאַנצער ביבל און אין יעדן איינציקן טייל, ווי מען דאַרף און ווי מען דאַרף עס ניט ליענען, אין וועלכער באַדייטונג עס קומט ווידער. אַבער ניט אין דעם, וואָס מען האָט אין די הייליקע

שריפטן אָנגעצייילט 815,280 אותיות, ליגט די באַדייטונג פון דער מסורה, נאָר אין דעם פּאַקט, וואָס זי האָט געוועקט דעם געפיל פאַר שפּראַך און אָנגערעגט די גראַמאַטישע פּאַרשונג, וועלכע האָט זיך שוין ווייטער אַנטוויקלט אין דער נאַענטסטער צייט. עס איז געווען קיין ספּק ניטאָ, אַז ניט קוקנדיק אויף דעם פּלייס, מיט וועלכן די יידן האָבן זיך באַמיט אויפצוהיטן די ביבל, איז איר טעקסט אין משך פון דער צייט שטאַרק פּאַרדאָרבן און פּאַרגרייזט געוואָרן. ערשט ווען די זאַמלונג פון קאַנאָן איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן, איז אויך דער טעקסט ענדגילטיק פּאַרפיקסירט געוואָרן. די סופרים האָבן זיך געוויס זייער פּאַרויכטיק באַצויגן צו דער קריטיק פונם ביבלישן טעקסט. זיי האָבן בפּיוון פּאַרגענומען ניט ווייניק ענדערונגען, און גראַד דידאַזיקע טע-טיקייט זייערע, וועגן וועלכע עס זיינען אויך אין דער תּלמודישער ליטעראַטור פּאַרביבן מאַנכע ווערטפּולע ידיעות, האָט אין יענער צייט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר דער געשטאַלטונג פון דעם ביבל-טעקסט. זייערע נאָכפּאָלגער האָבן ווייטער געטריי איבערגעגעבן דעם טעקסט מיט זיינע קריטישע אויסבעסערונגען. אין תּלמוד שפּילט שוין אַ ראַלע דער "קרי" און דער "כתיב", ד. ה. דער אופן, ווי די אותיות דאַרפן ווערן אויסגעשפּראַכן, און ווי זיי דאַרפן לויט דער אָפּציעלער מסורה געלייענט ווערן. נאָך דעם אָפּשלוס פון תּלמוד, ווערט די קרי-טישע אַרבעט וועגן דעם טעקסט פון דער ביבל פּאַרטגעזעצט פון די געלערנטע, לכתּהילה אין מונדלעכער מסורה, און נאָכדעם געשריבן אַדער אויך אויף די ברעגן פון דעם ביבלישן מאַנוסקריפט צוגעשטעלט. דאָס איז געווען די מסורה.

דורך שווערע פּאַרפּלאַנטערטע וועגן האָט די פּאַרשונג פּעסטגע-שטעלט די מסורה לויט איר אינהאַלט און אומפּאַנג. ווייניקער גליקלעך איז די פּאַרשונג געווען ביז איצט אין אירע היפּאָטעזן וועגן דער אָפּ-שטאַמונג פון די נקודות און נגינות. עס איז וואָרשיינלעך, אַז תּיפּף נאָך דעם פּאַרשרייבן פונם מונדלעכן טעקסט, האָט זיך שוין אַרויס-געשטעלט די נייטיקייט פון אַ גענויער וואַקאַליאַציע; ס'איז אויך וואָר-שיינלעך, אַז די נגינות, נקודות און טראַפּ זיינען שוין פּריער געווען אין געברויך און זיינען מונדלעך אַריבערגעגאַנגען פון דור צו דור דורך דער שול-טראַדיציע. זיכער איז, אַז פאַר דער געשלאָסענער סיסטעם פון וואַקאַלי-אַציע און אַקצענטאַציע זיינען געווען אַנדערע סימנים, וועלכע האָבן ענ-לעכע וואָרט-פּאַרמען אונטערגעשיידט איינע פון די אַנדערע אַדער האָבן געדינט פאַר אינטערפּונקטאַציע און טראַפּ. נייערע פּאַרשונגען האָבן

ווייטער דערוויין, אז אין דער מסורהשער סיסטעם פון טראָפּ זיינען אַריין פיל רעשטן פון עלטערע סימנים און אז די נעמען פון די וואָ-קאַלצייכנס באַווייזן אויף אַלטע טראַדיציאָנעל געוואָרענע ווערטער, וועלכע מען זאָל האָבן געברויכט ביי דעם אונטערריכט פון דער יוגנט. אין טבריה, אָנגערעגט דורך די סיריער, זאָל די סיסטעם פון וואָקאַלי-זאַציע, וועלכע רופט זיך אויף דעם נאָמען פון דערדאָזיקער שטאָט, האָבן באַקומען איר ענדגילטיקע אויסגעשטאַלטונג, בשעת אין בבל, אָנגע-רעגט דורך די סירישע מוסטערן און אונטער דעם אַיינפלוס פון דער גריכישער טערמינאָלאָגיע, איז זי אַפנים לכתחילה אַנטשטאַנען. אין איין שורה מיט דער טבריהשער האָט נאָך עקסיסטירט אַן אַנדערע, אַ בבלישע סיסטעם פון פונקטואַציע, פון אַן עלטערער אָפּשטאַמונג, וועלכע באַ-צייכנט די וואָקאַלן לויט נייע פרינציפן, אָבער אויף דעם זעלביקן יסוד, און שטעלט די סימנים איבער די אותיות. די אַרבעטן איבער דער מסורה, וועלכע האָבן געהאַט דעם ציל צו באַגרעניצן די פאַרווילדונג פון דעם טעקסט, הייבן זיך אָן אין זיבעטן יאָרהונדערט און דויערן ביז דעם סוף פון דער גאנטישער עפאָכע, ווען אַלס אַרבעטער אויף דעם-דאָזיקן היסטאָרישן נאָך אַזוי ווייניק אויסגעפאַרשטן געביט טרעטן אַרויס באַשטימטע פערזענלעכקייטן, דער ראש-ישיבה פנחס, שפעטער אַשר, דער אַלטער, דער סעניאָר פון דער באַרימטער משפּחה פון בעלי מסורה, וועלכע האָבן דורך זעקס דורות געלעבט אין טבריה.

אַ מערקווערדיקע אַנאַלאָגיע געפינט די מסורה אין די שולן פון די אינדישע פריסטער און גראַמאַטיקער, וואָס האָבן אָנגעהויבן, ווען מען האָט אויפגעהערט צו פאַרשטיין די הימנען פון דער וועדא, פונקט אַזא קריטישע אַרבעט, אַזוי אז דער טעקסט פון דער ריגוועדא האָט היינט דעם זעלביקן פנים, ווי ער איז נאָך מיט דריטהאַלבן טויזנט יאָר דורך זיי פעסטגעשטעלט געוואָרן.

די אויסטייטשונג פון דעם ביבלישן טעקסט האָט זיך, פאַרשטייט זיך, געפונען אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אַרבעט וועגן דער אוי-סערלעכער אויסשטאַטונג זיינער, וואָרעם אויך די בעלי אַגדה פונם מדרש האָבן אָפּטמאָל דערקלערט די הייליקע שריפט לויט דעם באַטרעף פון איר צאָל. דאָס גלייכן האָט די מסורה געהאַט אַ צוזאַמענהאַנג, הגם אַ שוואַכן, מיט דער געהיימער לערע, וואָרעם די ערשטע שפורן פון דער גראַמאַטישער באַאַרבעטונג פון דעם טעקסט געפינען זיך דווקא אין דעם הויפטווערק פון דער קבלה, אין "ספר יצירה", וועלכער איז

פון זיין זייט געגרינדעט אויף אַגדהשע יטודות. די אַרבעט פון דער מסורה בילדעט דעם עיקרשטן באַדן, אויף וועלכן עס איז אַנטשטאַנען די העברעאישע גראַמאַטיק.

בשעת אַזוי אַרום ווייזט זיך אַרויס אַ געוויסע לאַגישע פאַרבינדונג צווישן אין פּלוג באַנץ קעגנזעצלעכע ריכטונגען, וואָרפט זיך די אי-געראַלעכע פאַרבינדונג צווישן מדרש מיט דער ליטורגישע פון דעם ייִדנטום אין די אויגן אַפילו ביי אַן אויבערפלעכלעכן איבערויכט פון דער גאַטסדיגסטלעכער פּאַעזיע, וועלכע איז שפּעטער פאַרוואַנדלט גע-וואָרן אין אַ וויכטיקן פערמענט פון דער ייִדישער ליטעראַטור.

אירע עלטסטע באַשטאַנדטיילן זיינען בלי ספּק געווען קורצע ברכות, מער הימנען איידער געבעטן. פונדאָנען זיינען שפּעטער אַנטשטאַנען די צוויי הויפטפאַרמען פון קריאת-שמע (באַקענטעניש פון דער איינהייט פון גאָט) און פון תפילות שמונה-עשרה, דאָס אייגנטלעכע געבעט, אין וועלכער עס געפינען זיך אַכצן ברכות, וועלכע אַנטשפּרעכן סיי דער פריסטערדיגסט, דער דינסט אין דער שול, סיי אין דער היים, וואָס האָבן באַזירט אויף מזמורים פון תהילים און זיינען לעבן זיי פאַרביילן, די פיר תפילות פון וידוי פון כוהן-גדול אום יום-כיפור זיינען געוויס די עלטסטע באַשטאַנדטיילן פון דערדאָזיקער ליטורגיע, בשעת די עלטסטע עולאָגישע, אויך פיר אין צאָל, געפינען זיך שוין אין תהילים. אין דער צייט פון רעליגיעזער און נאַציאָנאַלער אַנטוויק-לונג איז די גאַטסדיגסט רעגולירט געוואָרן דורך שמע און תפילה, וואָס האָט פאַרנומען דעם אָרט פון קרבנות-קולט, — אַלואַ דורך באַקענטע-ניש און געבעט, וועלכע האָבן זיך אַנגעהויבן און געענדיקט מיט מזמורים פון תהילים און מיט תפילות פון וידוי, און צו וועלכע עס איז שוין אין דער צייט פון די סופרים צוגעגעבן געוואָרן קריאת-התורה און די קאַרקלערונג פון דער תורה דורך אַ מתורגמן.

תורה און נביאים, וועלכע ווערן פאַרטגעזעצט אין הלכה און אַגדה, פאַרקערפערן זיך אויך אין די פאַרמען פון דער גאַטסדיגסטלע-כער פּאַעזיע זינט איר אָנהייב ביז אין איר ווייטערער אַנטוויקלונג. די מאַטיוון פון שמע זיינען שוין געלעגן אין דער תורה, וואָס איר גלויבנס-סימבאָל איז געווען דידאָזיקע באַקענטעניש, און די פּראָטאַטיפּן פון תפילה האָבן אָפּגעשפּיגלט די דערהייבענע אידעען פון די נביאים, אין וועלכע

מיר הערן גאָטס וואָרט גופא, ווי עס קלינגט אָפּ מיט טויזנט-שטימיקן
 עכאָ אין דעם לעבן פון דער נאַציע.

אין הספּה צו דער הויכער באַדייטונג פון דער ליטורגיע האָט
 זיך פאַר איר אינגיכן אויך אויסגעבילדעט אַ באַזונדער סטיל, וועלכער
 דערמאָנט מיט די איינפאַכע פאַרמען פון דער שפּראַך די ביבלישע
 שריפטן, גראַדע די ביבל ניט קאָפּירנדיק. ער האַלט זיך דאָס רוב,
 הגם ניט שטענדיק, ווייט פון דעם געדאַנקען-עכאָ פונם פאַראַלעליזם,
 אָבער שטענדיק ווייט האַלט ער זיך פון דער קינסטלעכער נעץ פונם
 גראַם און מעטריק, און ער שטייט מיט זיין איינפאַכקייט און מיט זיין
 טיף פאַרכאַפּנדיקער ווירקונג אינמיטן צווישן די טראַדיציעס פון דער
 תהילים-ליריק און פון דער ניי-אויסגעבילדעטער גאָטסדינסטלעכער
 פּאָעזיע, וועלכע די רעליגיעזע באַדערפעניש פון די שפעטערדיקע
 דורות האָט באַשאַפּן. פונקט ווי אין דער ביבלישער דיכטונג געפינען
 מיר און קענען אָפּגראַענעצן די פּאָעטישע געשיכטע, די פּאָעטישע
 לערע, דאָס פּאָעטישע געזאַנג, אַזוי עקסיסטירן אויך די דאָזיקע עלע-
 מענטן אין דער רעליגיעזער פּאָעזיע, וועלכע לענט זיך אָן אויף דער אַגדה
 און געפינט אַ דערגאַנצונג אין תרגום, וועלכער איז אַלס דערקלע-
 רער פון דער ביבל, וואָס מען האָט שבת געלייענט אין שול, באַלד
 געוואָרן דער מיטלפונקט פון דער גאָטסדינסט, און וועלכער וואַלט פון
 זיין זייט אָן דער אַרבעט פון דער מסורה איבער דער אויסערלעכער
 פעסטשטעלונג פון דעם טעקסט גיך פאַרלאָרן געזאַנגען. אַ מיטל-רינג
 צווישן דער ליטורגיע און מדרש איז די הגדה צו די פסחדיקע סדרים.
 פון די פאַראַפראַסטישע תרגום-וואַריאַנטן זיינען פילע גאַנצע שטיקער
 אַפילו אַריינגעדורנגען אין דער שבתדיקער גאָטסדינסט, וואָס איר
 הויפטגעבעט האָט לויט דעם צוגאַב-קרבן, וואָס איז באַשטימט אויף
 דעמדאָזיקן טאַג, באַקומען דעם נאָמען מוֹסֵף. נאָך דעם ענדגילטיקן
 אונטערגאַנג פון די קרבנות, האָט זיך אַלס זייער פאַרטרעטערין אויך
 די הלכה, פאַרשטייט זיך, דורכגעלייגט אַ וועג אין דער אַלטעגלעכער
 ליטורגיע. אין מיטן פון אַכטן יאָרהונדערט האָט שוין דער גרעסטער
 טייל פון די געבעטס-פאַרמולעס געהאַט די געשטאַלט, וועלכע איז
 פאַרבליבן ביז דער היינטיקער צייט.

אַזוי האָבן זיך אַלע שטראַלן פון דעמדאָזיקן ליטעראַטור-פע-
 ריאַד ווידער צוזאַמענגעטראָפּן אין דער זון פון דער ביבל, נאָכדעם
 ווי זיי האָבן לאַנגע יאָרהונדערטן געלויכטן געבאַנאָנדער. געשיכטע
 און אויסטייטשונג, היידנטום און קריסטנטום, ליריק און עפיק, ביבל
 און משנה, תנאים און אמוראים, סבוראים און גאונים, מדרש און

קבלה, תרגום און תפילה, תלמוד און מסורה, — אַלץ מישט זיך צונויף אין דעמדאָזיקן מערקווערדיקן פעריאָד און סוף-בל-סוף פאַראייניקט עס זיך אין איין מעכטיקן גרויסן גאַנצן, וואָס זיינע באַזונדערע ריכטונגען דיגען אַלס זיילן און געוועלבשטיצער פאַר יענעם גיגאַנטישן אייביק ווייטער זיך בויענדיקן בריק, וועלכן די קולטור האָט אַריבערגעוואָרפן איבער דעם צעשטערנדיקן שטראָם פון די באַרבאַרישע כוואַליעס, אָנהייבנדיק פון דעם פאַרפלייצטן מוטער-באַדן פן מורח ביו דעם ווייטן ברעג פון דער אייראָפּעאישער ציוויליזאַציע.

א י נ ה א ל ט

ז י י ט	
5— 6	פאררעדע פונם מחבר צו דער ערשטער אויפלאגע
7— 8	פארזאצום צו דער צווייטער אויפלאגע
9— 24	אלגעמיינער אריינפיר

ערשטער פעריאָד די ביבלישע ליטעראַטור

27— 40	אריינפיר
40— 78	I. די היסטאָרישע ביכער
78—123	II. די פאָעזיע פון דער ביבל
124—157	III. די נביאישע ליטעראַטור
158—162	IV. דער קאַנאָן

צווייטער פעריאָד די יידיש-העלעניסטישע ליטעראַטור

פון 200 יאָר פאַר ביז 100 יאָר נאָך קר. געב.

167—179	אריינפיר
180—200	I. די אויסמיטשונג פון די שריפטן
201—242	II. די אפאָקריפן
243—304	III. די העלעניסטישע ליטעראַטור

דריטער פּערֿיאָד
די תּלמודישע ליטעראַטור

פּון 100 יאָר פּאַר ביז 750 יאָר נאָך קר. נעב.

זייט	
307—322	אַריינפיר . . . . .
323—342	I. די משנה . . . . .
343—380	II. דער תּלמוד . . . . .
381—421	III. מדרש אין קבלה, תּרגום, מסורה אין ליטורגיע . . . . .
